

Zemaljski muzej BiH

Dosadašnje serije Glasnika Zemaljskog muzeja su:
Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (I/1889 – XLIX/1937)
Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije (L/1938 – LI/1939)
Glasnik Zemaljskog muzeja Nezavisne države Hrvatske u Bosni i Hercegovini (LII/1940)
Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu (LIII/1941 – LIV/1942)
Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (LV/1943)
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. Društvene nauke (I/1946 – II/1947)
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. (III/1948 – VIII/1953)
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. Istorija i etnografija (IX/1954. – XII/1957)
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. Etnologija (XIII/1958. – XIX/1964)
Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine n.s. Etnologija (XX-XXI/1965.-66. do danas)

Izdavač / Publisher:
Zemaljski muzej BiH
Zmaja od Bosne 3, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina,
www.zemaljskimuzej.ba, z.muzej@zemaljskimuzej.ba

Za izdavača / For the Publisher: Adnan Busuladžić

Glavni i odgovorni urednik / Editor: Aiša Softić

Redakcija / Editorial Board:
Aiša Softić, Svetlana Bajić, Lebiba Džeko

Međunarodni izdavački savjet / International Board:
Tone Bringa (Bergen), Jadranka Grbić (Zagreb), Marko Terseglav (Ljubljana)

Tehnički urednik / DTP&Layout: Mahir Sokolija

Idejno rješenje korica / Cover Design: Hamdija Dizdar

Lektor / Language Editor: Aiša Softić

Korektor / Proofreading: Andreja Dautović

Prijevod na engleski / Translation to English: Saba Risaluddin

Sekretar redakcije / Secretary to the Board: Ermina Bahtanović

UDK / UDC: Igor Mišković

Časopis je referiran u / The journal is included in:
Ulrich's Periodicals Directory, Central and Eastern European Online Library,
Anthropological Literature, RILM Abstracts of Music Literature

Štampa / Print:
Graficar promet

Tiraž / Print Run:
500 primjeraka/copies

Službena skraćena časopisa je GZM BiH, n.s. E (Sarajevo)
Official abbreviation of this journal's title is GZM BiH, n.s. E (Sarajevo)

Časopis je štampan uz pomoć Ministarstva obrazovanja i nauke FBiH i Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo
Printing of the journal supported the Ministry for Education and Science of FBiH
and the Ministry for Culture and Sport of Sarajevo Canton

UDK 39(05)

ISSN 0581-751X (print)

ISSN 2303-4122 (online)

ISSN 2303-4114 (CD)

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
U SARAJEVU

HERALD
OF THE NATIONAL MUSEUM
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SARAJEVO

ETNOLOGIJA
ETHNOLOGY

NOVA SERIJA – NEW SERIES

SVESKA – VOLUME 50 – 2013.

GZM (E)	NS 50	Stranice 1-397	SARAJEVO	2013

Sarajevo, 2013.

SADRŽAJ / CONTENTS

Aiša Softić: Riječ urednice Editor's note	7
Lebiba Džeko: Iseljavanje stanovništva Kraljeve Sutjeske (Originalni naučni / znanstveni rad) Out-migration from Kraljeva Sutjeska (Original scientific paper)	9
Badema Pitić: Odjeci svjetovne i duhovne muzičke prakse prusačkog kraja u savremenom dobu (Originalni naučni / znanstveni rad) Echoes of the secular and religious musical practices o f the Prusac area in our time (Original scientific paper)	27
Aiša Softić: Prusac i njegove usmene predaje (Originalni naučni / znanstveni rad) Prusac and its oral traditions (Original scientific paper)	45
Samir Avdić: Prilog poznavanju privrednih prilika u Pruscu u dvadesetom stoljeću (Pregledni rad) Contribution to knowledge of the economic situation in Prusac in the twentieth century (Review article)	69
Svetlana Bajić: Odijevanje za vrijeme kulturno-vjerskih manifestacija u Pruscu (Ajvatovica) i Kraljevoj Sutjesci (sv. Ivan Krstitelj) (Pregledni rad) Costumes worn for the religious cultural events in Prusac (Ajvatovica) and Kraljeva Sutjeska (St John the Baptist) (Review article)	87
Azra Bečević-Šarenkapa: Neka iskustva u konzervaciji tekstila na primjeru anterije iz kolekcija pojedinačnih dijelova nošnji Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Pregledni rad) Some experiences of textile conservation: The example of an anterija from the collection f individual articles of costume in the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina (Review article)	131
Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić: O kazaskom zanatu u Sarajevu (Pregledni rad) The haberdashers' craft in Sarajevo (Review article)	149
Nirha Efendić: Jedan pogled na usmenu pjesmu Prusca prema novoj građi (Pregledni rad) A view of the oral poetry of Prusac based on new material (Review article)	193
Marica Popić-Filipović: Osnovne karakteristike tekstilnih rukotvorina u Pruscu i Kraljevoj Sutjesci (Pregledni rad) Basic characteristics of textile articles in Prusac and Kraljeva Sutjeska (Review article)	211
Danijela Križanec-Beganović: Narodna medicina i narodna vjerovanja u Kraljevoj Sutjesci (Pregledni rad) Folk medicine and folk beliefs in Kraljeva Sutjeska (Review article)	265
Slobodanka Nikolić: Nematerijalno kulturno nasljeđe: Teorijsko određenje i stanje zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini (Pregledni rad) Intangible cultural heritage: Theoretical definition and current state of intangible cultural heritage protection in Bosnia and Herzegovina (Review article)	291

Ernis Šljivo:	
Neki aspekti porodičnog i društvenog života u Kraljevoj Sutjesci (Pregledni rad)	
Some aspects of family and social life in Kraljeva Sutjeska (Review article)	323
Ahmed S. Aličić:	
Prikaz knjige: Antun Hangi: Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini	
(Za štampu priredila i pogovor napisala Aiša Softić) (Prikaz knjige)	
Book review: Antun Hangi: Life and customs of the Muslims of Bosnia and Herzegovina	
(Edited for the press and written epilogue by Aiša Softić) (Book review)	341
Astrida Bugarski:	
Prikaz knjige: Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić: Susreti sa ljudima –	
Iz etnografskog terenskog dnevnika (Prikaz knjige)	
Book review: Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić: Susreti sa ljudima –	
Iz etnografskog terenskog dnevnika (Book review)	351
Adnan Busuladžić:	
In memoriam: Almaz Dautbegović (1930.–2011.)	
In memoriam: Almaz Dautbegović (1930–2011)	355
Lebiba Džeko:	
In memoriam: Akademik prof. dr. Đenana Buturović	
In memoriam: Academician Prof. Dr. Đenana Buturović	359
Olga Lalević, Andrea Dautović:	
Etnolog Radmila Filipović-Fabijanić, muzejski savjetnik	363
Olga Lalević, Andrea Dautović:	
Etnolog – muzejski savjetnik Radmila Kajmaković – Toska	375
Olga Lalević, Andrea Dautović:	
Bibliografija naučnog savjetnika dr. Vljeka Palavestre	383
Upute autorima	
Instructions for authors	395

Posljednja etnološka sveska Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine objavljena je 2000. godine. Razloga za trinaestogodišnju pauzu ima više – od primarnih, finansijskih, preko agonije koju Muzej usljed neriješenog statusa prolazi od okončanja rata 1995. do danas, pa do onih koji proističu iz prirodne smjene generacija u Odjeljenju za etnologiju.

Okosnicu ove 50. sveske prvenstveno čine radovi stručnjaka Odjeljenja za etnologiju, što je praksa koja je dugi niz godina bila ustaljena kad su u pitanju sve tri sveske Glasnika – Arheologija, Etnologija i Prirodne nauke.

Odjeljenje za etnologiju u periodu 2006.–2009. realiziralo je tri projekta, istina samo u prvoj fazi rekognosciranja terena (*Etnološko-folkloristička istraživanja Kraljeve Sutjeske; Etnološko-folkloristička istraživanja Prusca; Promjene u životu i kulturi izbjeglog i raseljenog stanovništva sa područja Srebrenice – na primjeru sarajevskih naselja Vogošća i Osjek*). Upravo iz ovih prvih poslijeratnih etnoloških terenskih istraživanja proistekli su i prilozi u ovoj svesci Glasnika kako bi se i na taj način slijedila praksa oslanjanja na vlastite snage i prezentirali rezultati dobijeni analizom podataka prikupljenih tokom terenskih istraživanja.

Za većinu stručnjaka ovo su istovremeno bila i prva iskustva terenskog etnološkog rada općenito, pa u tom kontekstu i timskog koji je u praksu uveo krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća Špiro Kulišić, jedan iz plejade vrsnih stručnjaka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Realizaciju spomenutih etnoloških istraživanja u Kraljevoj Sutjesci, Pruscu i na području Sarajeva finansijski su omogućili Ministarstvo turizma i okoliša FBiH, Ministarstvo poljoprivrede FBiH te Ministarstvo za izbjegla i raseljena lica Kantona Sarajevo, koje se u finansiranje projekta o promjenama u životu i kulturi raseljenog i izbjeglog stanovništva sa područja Srebrenice uključilo zalaganjem rano preminulog

The last ethnology volume of the *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* was published in 2000. There are several reasons for this thirteen-year gap, first and foremost financial, through the difficulties caused by the Museum's unresolved status since the end of the war in 1995, to those that arise from the natural transition from one generation to the next in the Ethnology Department.

The mainstay of this 50th volume is the papers by professionals from the Ethnology Department, as has been established practice over many years for all three series of the *Glasnik* – Archaeology, Ethnology and the Natural Sciences.

From 2006 to 2009 the Ethnology Department conducted three projects, albeit only as the first stage – field surveys (*Ethnological Folklore Studies of Kraljeva Sutjeska; Ethnological Folklore Studies of Prusac; Changes in the Life and Culture of Refugees and Displaced Persons from the Srebrenica Area – case study, the Sarajevo residential areas of Vogošća and Osjek*). These first post-war ethnology field studies have generated the papers in this volume of the *Glasnik*, continuing the practice of relying on our own resources and presenting the results obtained by analysis of the data gathered in the field.

For most members of the Department, this was also their first experience of ethnological field work, and consequently of the team work introduced in the late 1950s and early 1960s by Špiro Kulišić, one of the National Museum's pleiade of expert professionals.

The ethnological studies in Kraljeva Sutjeska, Prusac and the Sarajevo area were funded by the Ministry of Tourism and the Environment and the Agriculture Ministry of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Ministry for Refugees and Displaced Persons of Sarajevo Canton, which became involved in funding the study of changes to the life and culture of refugees and displaced persons from Srebrenica at the instigation of the late assistant minister

pomoćnika ministra gospodina Mehmeda Kaltaka, kojem dugujemo posebnu zahvalnost jer je prepoznao značaj istraživanja savremenih dešavanja sa etnološkog aspekta.

Aiša Softić

Mehmed Kaltak, who sadly died prematurely and to whom we are especially grateful for his recognizing the importance of studying current events from an ethnological perspective.

Aiša Softić

Lebiba Džeko
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, amirlebi@hotmail.com

Lebiba Džeko
National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, amirlebi@hotmail.com

Iseljavanje stanovništva Kraljeve Sutjeske

Originalni naučni / znanstveni rad
UDK: 314.7 (497.6 Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

U tekstu je riječ o velikom talasu iseljavanja iz Srednje Bosne, tačnije iz varošice Kraljeva Sutjeska koje je započelo devedesetih godina dvadesetog stoljeća i još uvijek traje. Dvije etničke zajednice koje žive u ovom mjestu, Hrvati i Bošnjaci, suočavaju se sa problemom depopulizacije koja je svela stanovništvo na otprilike četvrtinu prijeratnih žitelja. Obilježavanje značajnih događaja i praznika u Kraljevoj Sutjesci prilika je za okupljanja koja imaju emotivni i društveni značaj kako za one koji žive u mjestu, tako i za one koji dolaze tokom praznika. Povratak u mjesto rođenja žele i planiraju pripadnici srednje i starije generacije, dok pripadnici mlađe generacije ne razmišljaju o povratku.

Ključne riječi: Kraljeva Sutjeska, iseljavanje, stanovništvo, povratak, vjerski praznici

U okviru istraživanja koje su proveli stručnjaci Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Kraljevoj Sutjesci u periodu od 2008. do 2010. godine realiziran je projekt "Etnografsko-folkloristička obilježja Kraljeve Sutjeske i okolnih sela". Projekt je realiziran u prvoj fazi, odnosno završena su terenska istraživanja u mjestu Kraljeva Sutjeska u kojim je učestvovalo osam istraživača Odjeljenja za etnologiju. Tokom ovih istraživanja nametnule su se različite relevantne teme i problemi savremenog načina života na ovom području koje su proizašle iz uvida u svakodnevni život žitelja ovog mjesta. Iako prilično izolovano mjesto,¹ Kraljeva Sutjeska je na svaki način dio modernih društvenih tokova

¹ Izoliranost je u današnjim uvjetima relativna. Kraljeva Sutjeska se nalazi 12 kilometara od Kakanja, odnosno od autoputa A1 na Koridoru Vc čije su prve dionice izgrađene upravo na relaciji u blizini Kakanja. Međutim, kroz Kraljevu Sutjesku, ili u neposrednoj blizini ne prolazi nijedna važnija saobraćajnica.

Out-migration from Kraljeva Sutjeska

Original scientific paper
UDC: 314.7 (497.6 Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

This paper deals with the huge wave of out-migration from Central Bosnia, and specifically from the little town of Kraljeva Sutjeska, which began in the 1990s and is still continuing. The two ethnic communities living there, Croats and Bosniacs, are faced with the problem of depopulation, which has reduced the residents to about a quarter of their pre-war numbers. Major events and celebrations in Kraljeva Sutjeska are the occasion for gatherings that are emotionally and socially significant both for those still living there and for those who come for the celebrations. The middle-aged and older generations wish and plan to return to their birthplace, but the younger generation has no thoughts of returning.

Key words: Kraljeva Sutjeska, out-migration, population, return, religious festivals

A project entitled "Ethnographic folklorist features of Kraljeva Sutjeska and surrounding villages" was realized as part of the research conducted in Kraljeva Sutjeska by experts from the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina over the period from 2008 to 2010. The first phase of the project, consisting of field research in Kraljeva Sutjeska by eight researchers from the Ethnology Department, has been completed. In the course of the research, a number of pertinent themes and problems relating to the present way of life in the village arose from our observations of the daily life of its residents. Though somewhat isolated,¹ Kraljeva Sutjeska is in every respect a part of the modern social trends

¹ Its isolation is relative in present-day conditions. Kraljeva Sutjeska is 12 km from Kakanj and the C-5 motorway, the first stretch of which passes close to Kakanj. However, not one major road runs through or near Kraljeva Sutjeska itself.

koje proučava savremena etnologija, odnosno kulturna antropologija. Jedna od tema koja se posebno nametnula tokom višednevnih posjeta Kraljevoj Sutjesci odnosi se na iseljavanje stanovništva iz varošice Kraljeva Sutjeska,² jer su provedena istraživanja u samom mjestu a ne i na području crkvene župe Kraljeva Sutjeska,³ iako je problem prisutan i u okolnim selima, odnosno u cijeloj župi.⁴ Osim dostupne literature, korišteni su podaci dobiveni na terenu od kazivača koji su bili izrazito spremni na saradnju i razgovore sa istraživačima. Međutim, veoma značajne informacije za ovu temu stečene su i promatranjem ljudi, kuća, ulica i svakodnevnice ljudi koji žive u ovom mjestu. Iseljavanje i depopulacija je problem manjih gradova, naseljenih mjesta i sela i izražen je u cijeloj Bosni i Hercegovini. Razloge treba tražiti na više mjesta, a analiza ove pojave može pomoći bar donekle u rasvjetljavanju uzroka i umanjeњу štetnih posljedica za cjelokupno bosanskohercegovačko društvo. Kroz viševjekovnu historiju Kraljeva Sutjeska zauzimala je važno, a u nekim periodima i najvažnije mjesto u političkim, kulturnim i ekonomskim pitanjima države. Vjerovatno je to razlog interesovanja istraživača i naučnika različitih profila za ovo područje. O Kraljevoj Sutjesci nalazimo niz podataka u naučnim i stručnim člancima, ali i cjelovite studije posvećene su ovom mjestu.

Uže područje današnje Kraljeve Sutjeske, tj. samog mjesta nazivalo se vjerovatno Trstivnica, a kao najveća i ekonomski najjača jedinica dala je ime i cijeloj župi. Djelimičnu potvrdu za to daju i

studied by contemporary ethnology or cultural anthropology. One of the themes that stood out in particular during visits of several days' duration to Kraljeva Sutjeska was out-migration,² as the research was conducted in the village of Kraljeva Sutjeska itself, not the eponymous parish as a whole,³ though the same problem affects the surrounding villages and the whole parish.⁴ As well as the available literature, data was obtained in the field from interviewees, who were more than willing to speak to the researchers. Particularly significant information on this subject, however, was obtained by observation of the people, homes, streets and daily lives of the residents of the village. Out-migration and depopulation is affecting small towns and villages, and is a serious problem throughout Bosnia and Herzegovina. There are several reasons for this, and an analysis of the phenomenon may help at least in part to shed light on the causes and mitigate the damaging consequences for society. Over its centuries' long history, Kraljeva Sutjeska has occupied an important place – at times, a leading position – in the country's political, cultural and economic life. This probably explains why it is of interest to researchers and scholars of various backgrounds. Much information about Kraljeva Sutjeska is to be found in scholarly and professional articles as well as in entire studies dedicated to it.

The village itself was probably called Trstivnica and, being the largest and wealthiest place, gave its name to the entire *župa* [county]. This

² Iako velika većina rođenih u Kraljevoj Sutjesci ima lična identifikacijska dokumenta i sva prava koja iz toga proističu, stvarno stanje broja stanovnika je bitno drugačije. Samo mali broj ljudi stvarno i živi u Kraljevoj Sutjesci. Ovaj slučaj je primjenjiv na cijelo područje Bosne i Hercegovine tako da je nominalno prema broju izdatih identifikacijskih dokumenata (ličnih/osobnih karata) broj stanovnika znatno manji od broja onih koji imaju lična dokumenta.

³ Zanimljiv je pristup kazivača, stanovnika ovog mjesta. Jedni za Kraljevu Sutjesku kažu da je grad, drugi, varoš, neki kažu da je selo, dok neki za Kraljevu Sutjesku kažu samo mjesto i dobiva se dojam da žitelji imaju različitu percepciju mjesta u kojem žive.

⁴ Župi Kraljeva Sutjeska pripadaju sljedeća sela: Sutjeska, Babići, Bijelo Polje, Bištrani, Bjelavići, Bulčići, Čatići, Dobrinje, Dujmovići, Gora, Govedovići, Grmače, Haljinići, Klanac, Kopjari, Kovači, Kučukovići, Lučići, Lukovo Brdo, Miljačići, Papratno, Pavlovići, Pezeri, Poljani, Poljice, Ratanj, Seoce, Slapnica, Šćitari, Šošnje, Teševo, Trnovci, Turbići, Zajezda. (www.kraljeva-sutjeska.com, pristupljeno 16. 1. 2012. godine.)

² The great majority of people born in Kraljeva Sutjeska have identification documents and all the rights that such documentation entails, but the actual number of residents is very different. Few people actually live there. This applies to the whole of Bosnia and Herzegovina, so that nominally from the number of identification documents (ID cards) issued [sic] the population is much smaller than the number of people who have personal documents.

³ Residents have an interesting attitude towards the place. Some say Kraljeva Sutjeska is a town, others that it is a *varoš*, and yet others that it is a village, while some simply say it is a place or locality. One has the impression that the people have different perceptions of the place where they live.

⁴ The following villages belong to the parish of Kraljeva Sutjeska: Sutjeska, Babići, Bijelo Polje, Bištrani, Bjelavići, Bulčići, Čatići, Dobrinje, Dujmovići, Gora, Govedovići, Grmače, Haljinići, Klanac, Kopjari, Kovači, Kučukovići, Lučići, Lukovo Brdo, Miljačići, Papratno, Pavlovići, Pezeri, Poljani, Poljice, Ratanj, Seoce, Slapnica, Šćitari, Šošnje, Teševo, Trnovci, Turbići, Zajezda. (www.kraljeva-sutjeska.com, accessed 16 January 2012).

pisani izvori koji u prvo vrijeme sutješki kraljevski dvor smještaju u Trstivnicu. (Anđelić, 2004: 179) Materijalni ostaci života još iz prahistorijskog doba evidentirani su na tri lokaliteta koji se nalaze na rubovima današnjeg naselja (Anđelić, 2004: 185). Međutim, razvoj ovog mjesta povezuje se sa gradnjom dvora, a kasnije i franjevačkog samostana. Prvi objekti banskog dvora u Sutjesci izgrađeni su u vrijeme bana Stjepana II Kotromanića u 14. stoljeću, dok je samostan podignut sredinom 14. stoljeća u neposrednoj blizini banskog dvora. (Anđelić, 2004: 187) Smatra se da je ime Sutjeska ušlo u upotrebu nekoliko desetljeća nakon izgradnje dvora i to postepeno i spontano jer prvi pisani podaci o banskom dvoru donose ime šire lokacije (Trstivnica) ili ga nazivaju samo banskim dvorom (*Curia bani*). (Anđelić, 2004: 186) Franjevački samostan izgrađen je prvobitno najvjerojatnije u prvoj polovini 14. stoljeća, a prvi spomen o njemu nalazimo u popisu franjevačkog pisca Bartola Pisanskog iz 1385. godine.⁵ Ovaj samostan bio je jedan od četiri samostana u sastavu Bosanske vikarije koji su se nalazili na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 14. stoljeća. (Malcolm, 1995: 24)

Gradnja dvora i vjerskih objekata uslovlila je privlačenje većeg broja ljudi pa se smatra da je naselje u blizini dvora doživjelo ekspanziju u periodu kada je i bosanska država doživljavala političku i ekonomsku ekspanziju. Međutim, konkretni podaci o broju i strukturi stanovništva nisu nam poznati, a tek u kasnom periodu 15. stoljeća saznajemo da je Sutjeska već formalno naselje varoškog tipa i da se smatra, u izvjesnom smislu, predgrađem Bobovca. (Anđelić, 2004: 188)

U drugoj polovini 15. stoljeća osvajanjima od strane Osmanlija počinje proces prihvatanja islama od strane domicilnog stanovništva. Taj proces teče postepeno, dugotrajno i bez prisile. Osnovni cilj nove države nije bilo preobraćanje ljudi na islam, nametanje isključivo islamskih zakona i ponašanja po islamskim propisima. Državna politika je bila da drži zemlju pod vlašću i da izvlači iz nje novac, ljudstvo i feudalne prihode kako bi mogla zadovoljiti potrebe i u ostalim dijelovima ogromnog carstva. Odmah po osvajanju Sutjeske gradi se džamija za koju se smatra da je najstarija džamija u Bosni i Hercegovinu. Iako je pitanje prihvatanja islama na području Bosne i Hercegovine

is corroborated in part by written sources, which originally place the royal court of Sutjeska in Trstivnica. (Anđelić, 2004: 179) Physical remains dating from prehistoric times have been recorded at three sites on the edge of the present-day village. (Anđelić, 2004: 185) However, its origins are associated with the building of the court, and later of the Franciscan monastery. The first buildings of the ban's court date from the time of Ban Stjepan II Kotromanić in the 14th century, while the monastery was built nearby in the mid 14th century. (Anđelić, 2004: 187) The name Sutjeska is believed to have come into use gradually and spontaneously several decades after the court was built, as the earliest written documents on the ban's court give the name of the wider area (Trstivnica) or call it simply *Curia bani*. (Anđelić, 2004: 186) The original Franciscan monastery was probably built in the first half of the 14th century, though the earliest reference to it is in a document by the Franciscan Bartolomeo da Pisa dating from 1385.⁵ The monastery was one of four in the Vicariate of Bosnia in the latter half of the 14th century that were actually in the present-day territory Bosnia and Herzegovina. (Malcolm, 1996: 18)⁶

The building of the court and religious edifices attracted many people to the area, and the settlement near the court probably grew at the same time as the Bosnian state itself was experiencing political and economic growth. However, no specific details of the number and structure of the population are known to us, and it is only in the late 15th century that Sutjeska is known to have been a *varoš* or township and, in a sense, the suburbs of Bobovac. (Anđelić, 2004: 188)

In the latter half of the 15th century, following the Ottoman conquests, the indigenous population began to embrace Islam. This was a gradual, long-lasting process without any compulsion. The fundamental aim of the new rulers was not to convert people to Islam, to impose Islamic law to the exclusion of other laws and to enforce an Islamic code of conduct. Imperial policy was to maintain Ottoman rule over the country and to extract money, manpower and feudal revenues from it to meet requirements elsewhere in the vast empire. As

⁵ http://hr.wikipedia.org/wiki/Kraljeva_Sutjeska, pristupljeno 22. 3. 2011. g.

⁵ hr.wikipedia.org. [sic], accessed 22 March 2011

⁶ Translator's note: the reference is to the original English version of Noel Malcolm's *Bosnia: a Short History*, revised ed., 1996, whereas the author of this paper cites from the translation into Croatian of the first edition.

uvijek imalo ideološki predznak, uvidom u podatke kojima raspolažemo za područje Kraljeve Sutjeske može se ustvrditi da je taj proces bio spor i samoinicijativan. Crkveni izvori govore nam da se prihvatanje islama posebno intenzivira početkom 17. stoljeća, kada stanovnici područja Kraljeve Sutjeske u većem broju prihvataju novu vjeru, navodno, kako kazuju spomenuti izvori, uglavnom iz oportunističkih razloga, mada se postavlja pitanje zašto bi upravo najmanje stoljeće i po nakon dolaska islama na područje Bosne i Hercegovine bilo oportuno mijenjati vjerska i ideološka ubjeđenja (Vrgoč, 2010: 187-188), jer historijski izvori kazuju da je ova treća velika mono-teistička religija bila prisutna, istina sporadično, na našim prostorima i prije konačnog potpadanja pod vlast Osmanlija 1463. godine.

Stanovništvo u smislu brojnosti, kao i vjerske pripadnosti, za potrebe pisanja ovog rada pratili smo kroz popise i bilješke državnih institucija, ali i kroz izvještaje župnog ureda, popise ličnih dokumenata, izbornih spiskova itd. Prema popisu stanovništva iz 1468/1469. godine, znači neposredno nakon dolaska Osmanlija, u Kraljevoj Sutjesci živjelo je oko 500 stanovnika.⁶ Dalje, izvori iz osmanskog perioda koje pratimo su popisni defteri iz 1604. godine u kojima je Kraljeva Sutjeska zavedena pod imenom Sutiska i pripada nahiji Brod.⁷ Kroz popisne deftere u mogućnosti smo pratiti različite pojave koje se odnose na stanovništvo određenog područja pa u tom kontekstu i Kraljevu Sutjesku. U ovim ranim osmanskim popisnim defterima dolazimo, između ostalog, do dragocjenih podataka koji se tiču npr. zanimanja stanovništva, poljoprivrednog ili rudnog potencijala određenog područja, procesa prihvatanja islama u ovom kraju itd. Tako vidimo da je 1604. godine prema opširnom popisu Bosanskog sandžaka, u Kraljevoj Sutjesci živjelo 27 muslimana sa baštinama, nemuslimana sa baštinama 100, pustih baština i nepoznatih 5.⁸ Ovaj broj stanovnika je pribilježen u smislu poreskih obveznika, dok se određeni broj stanovnika ovog mjesta bavio zanatskom djelatnošću i kao takav nije podlijegao poreskoj obavezi. U poimeničnom popisu poreskih obveznika koji su

soon as Sutjeska was taken, a mosque was built, believed to be the oldest in Bosnia and Herzegovina. Though the issue of conversion to Islam in Bosnia and Herzegovina has always been seen through an ideological lens, the available data relating to Kraljeva Sutjeska reveal that it was a slow and voluntary process. Ecclesiastical sources indicate that acceptance of Islam intensified in the early 17th century, when many people in Kraljeva Sutjeska embraced the new religion, mainly, these sources suggest, for opportunistic reasons. This, though, raises the question why it became opportune to change one's religious and ideological convictions a century and a half or more after the introduction of Islam to the country (Vrgoč, 2010: 187-188), since historical sources reveal that this, the third great monotheistic religion, had been present here and there in Bosnia and Herzegovina even before the country finally fell to the Ottomans in 1463.

Population numbers and religious affiliation have been identified for the purposes of this paper from the records of state institutions and parish reports, identification documents, electoral rolls etc. According to the 1468/69 population census, i.e. very soon after the Ottoman conquest, about 500 people were living in Kraljeva Sutjeska.⁷ Later Ottoman sources include the 1604 *defter* [tax census], where Kraljeva Sutjeska is referred to as Sutiska, in the *nahija* [minor administrative unit] of Brod.⁸ The tax censuses enable us to track various phenomena affecting the population of a given area, including Kraljeva Sutjeska. These early Ottoman defters include important information on people's occupations, the agricultural or mining potential of a given area, and the acceptance of Islam. The detailed census of the Bosnian sanjak conducted in 1604 shows that Kraljeva Sutjeska had 27 Muslims with hereditaments, 100 non-Muslims with hereditaments, and five vacant and unidentified hereditaments.⁹ The census covered only those liable for tax; artisans were not taxed. The name lists of those paying tax on the agricultural land

⁶ hr.wikipedia.org/wiki/Kraljeva_Sutjeska, pristupljeno 9. augusta 2011.g.

⁷ Nahiji Brod pripadalo je područje Srednje Bosne sa sjedištem u Zenici.

⁸ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. 1/2, obradio Adem Handžić, Sarajevo, 2000.g. str. 191.

⁷ hr.wikipedia.org/wiki/Kraljeva_Sutjeska, accessed 9 August 2011.

⁸ Brod nahija was in Central Bosnia, with its seat in Zenica.

⁹ 1604 detailed census of the Bosnian sanjak, vols. 1/2, ed. Adem Handžić, Sarajevo, 2000, p. 191.

plaćali porez na obradivu zemlju koju su posjedovali ili koristili navedeni su i oni koji su imali neko dodatno zanimanje. Obično je to bilo zanatstvo, pa su navedena trojica kujundžija koji su, uz to što su bili zanatlije, i obrađivali zemlju. Najzastupljenije zanimanje stanovništva prema ovom dokumentu bila je zemljoradnja, potom je tu manji broj zanatlija, a spomenuti su i vjerski službenici. Sveštena lica bila su oslobođena plaćanja poreza, pa nisu ni nabrojani pojedinačno u ovom popisu, a također je poznato da su u to vrijeme živjeli imam i hatib džamije i mujezin. Iz ovog popisa isto tako vidimo da je još uvijek proces prihvatanja islama bio u toku, pa je tako nemali broj stanovnika Sutjeske, koji su po ovom popisu rođeni kao kršćani, tokom života prihvatio islam početkom 17. stoljeća. U ovom sumarnom popisu Bosanskog sandžaka početkom 17. stoljeća u samom mjestu Sutiska nabrojani su: baština Ivana Matijina, u posjedu sina mu Memije; baština Tvrdka, u posjedu Mustafe sina Pavkova; Hasan, Matijaša; Ališah, Ivana; baština Hrelje Vukićeva u posjedu Juraja Pavkova, sada u posjedu sina mu Timur-bega; Murad, Pavela Božidarova – na očevoj baštini.⁹ Iz ovih primjera uočljivo je da je prihvatanje islama od strane domicilnog stanovništva na ovom području bilo u ranoj fazi, odnosno da je riječ o prvoj generaciji muslimana, jer su i dalje dosljedno sačuvana kršćanska imena njihovih očeva. Ovaj popis stanovništva pruža nam podatke i o veličini samog mjesta koje možemo okvirno ocijeniti po broju popisanih stanovnika. Pretpostavljajući da u prosjeku svaka porodica broji po 5 članova,¹⁰ onda dolazimo do nešto manje od 700 stanovnika, ne ubrajajući u to redovnike, stanovnike samostana koji su također živjeli u Kraljevoj Sutjesci. Uzimajući u obzir tadašnju gustinu naseljenosti bosanskohercegovačkih prostora, Kraljeva Sutjeska može se ubrojati u veća naselja u periodu 17. stoljeća, koje je bilo naseljeno skoro isključivo domaćim stanovništvom.¹¹ U drugoj polovini 17. stoljeća i dobrim dijelom 18. stoljeća ovaj kraj je prema zapisima fra Bone Benića bio poharan

they owned or cultivated includes those who had some other occupation, usually crafts; thus the list includes three *kujundžijas* [goldsmiths] who also cultivated land. This document suggests that farming was the principal occupation, with fewer people engaged in crafts. It also refers to religious officials, who were exempt from tax, and are thus not listed individually, but an imam, a *khatib* and a muezzin are known to have been living there. The list also shows that the process of conversion to Islam had begun, but that few residents of Sutjeska born as Christians according to this census had embraced Islam in the early 17th century. The summary census of the Bosnian sanjak of the early 17th century lists the following in Sutiska itself: the hereditament of Ivan Matija, held by his son Memija; the hereditament of Tvrdko, held by Mustafa son of Pavko; Hasan, father Matijaš; Ališah, father Ivan; the hereditament of Hrelja Vukić held by Juraj Pavko, now held by his son Timur-bey; Murad, father Pavel Božidar – on his father's hereditament.¹⁰ These examples show that acceptance of Islam by the local population was in its early stages here; these were first-generation Muslims, whose fathers' Christian names were still in use. This population census also provides details of the size of the place itself, which can be estimated from the number of residents. Assuming that each family had five members on average,¹¹ this gives a population of a little under 700, not counting the monks of the Sutjeska monastery, who also lived in Kraljeva Sutjeska. Given the population density in Bosnia and Herzegovina at that time, Kraljeva Sutjeska would have been among its larger settlements, with a purely local population.¹² According to the records kept by Fr. Bono Benić, in the latter half of the 17th century and much of the 18th the area was ravaged by the plague, from which almost 1000 people died in the parish as a whole. Since the 1604 census was the last population census of its kind, until the 19th century and the

⁹ Isto str. 189, 190 i 191.

¹⁰ Uzima se da je bilo u prosjeku po 5 članova u svakoj porodici iako se po riječima kazivača, početkom 20. stoljeća u porodicama radalo najčešće po 9 ili 10 djece. Međutim, i smrtnost djece je bila velika i rijetke su bile porodice gdje bi odraslu dob doživjela sva rođena djeca u porodici.

¹¹ Uz ime svake osobe koja nije iz mjesta koje se popisuje navedeno je mjesto porijekla navedene osobe.

¹⁰ Ibid pp. 189, 190 and 191.

¹¹ It is usual to reckon an average of five members per family, though interviewees reported that most families had nine or ten children in the early 20th century. At the same time, infant and child mortality was high, and it was rare for a family to raise all its children to adulthood.

¹² The place of origin was given beside the name of each person not originally from the place where the census was being conducted.

kugom i gotovo 1000 ljudi je umrlo od ove bolesti u cijeloj župi. S obzirom da je defter iz 1604. godine posljednji popis stanovništva ove vrste nije moguće pratiti ukupan broj stanovnika ovog područja sve do 19. stoljeća i dolaska Austro-Ugarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu, osim po crkvenim izvorima koji se odnose uglavnom na župu i skoro isključivo na katoličko stanovništvo. Od kraja 19. stoljeća imamo detaljnu sliku stanovništva prema popisima koji su štampani u statističkim biltenima, a podaci o načinu života, zanimanju ljudi, društvenom životu, običajima i vjerovanjima, nošnji itd. još uvijek se mogu zabilježiti od kazivača koji i danas žive u Kraljevoj Sutjesci. Popis stanovništva iz 1880. godine, za kotar Visoko, u općini Kraljeva Sutjeska evidentira 320 stanovnika, od kojih je 278 katolika i 42 muslimana. Iz ovog podatka vidimo da se od početka 17. stoljeća, kada je u ovom mjestu živjelo oko 700 ljudi, broj stanovnika smanjio za polovinu za što je vjerovatno uzrok bila kuga, ali i migracije stanovništva uzrokovane lošim egzistencijalnim prilikama na ovom području, a da je omjer katoličkog i muslimanskog stanovništva u procentima uvijek bio sličan – oko 80 do 90 procenata naseljavalo je katoličko stanovništvo, a 10 do 20 procenata muslimansko stanovništvo. Konkretno podatke o migracijama imamo u crkvenim izvorima gdje se kaže da su neki sutješki fratri – npr. fra Jakov Tvrtkovčanin, sutješki gvardijan 1686. godine – bili veoma aktivni u izvođenju svojih vjernika iz Bosne u Slavoniju (Vrgoč, 2010: 193). U narednim popisima stanovništva možemo ustanoviti da broj stanovnika postepeno raste i da se u svakom narednom popisu bilježi povećan broj žitelja ovog mjesta. Omjer katoličkog i muslimanskog stanovništva se mijenja i uočljivo je da broj muslimanskog stanovništva konstantno opada, pa je tako 1895. godine prilikom popisa stanovništva evidentirano 28 muslimana.

Krajem 19. stoljeća počinju istražni radovi i 1898. godine pokreće se rudnik koji se u zvaničnim dokumentima tog doba imenuje kao Rudnik Kakanj-Doboj. Do kraja 1901. godine gradi se niz pratećih objekata uz rudnik i iskopano je prvih 9000 tona uglja. 1902. godina smatra se godinom zvaničnog otvaranja rudnika i sjedište mu je bilo u Beču. Veliki broj rudara se zapošljava u ovom rudniku, a mnogi od stanovnika Kraljeve Sutjeske također su svoju egzistenciju ostvarivali kao rudari. Međutim, dolaskom mnogobrojnih rudara iz različitih dijelova Austro-Ugarske monarhije

introduction of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina the only source of information on population numbers in the area consists of ecclesiastical records, which relate mainly to the parish and almost exclusively to the Catholic population. From the late 19th century on a detailed picture of the population is provided by the census figures published in statistical bulletins, while information on people's lifestyle, occupations, social life, customs and beliefs, costume and so on can still be recorded from the accounts of people living in Kraljeva Sutjeska today. The 1880 population census for Visoko district records 320 residents of Kraljeva Sutjeska municipality, of whom 278 were Catholics and 42 were Muslims. This reveals that the population had halved since the early 17th century, when about 700 people were living in Kraljeva Sutjeska. The main cause was probably the plague, but out-migration prompted by poor living conditions was another. It also reveals that the ratio of Catholics to Muslims was similar: about 80 to 90 percent of residents were Catholics, and 10 to 20 percent were Muslims. Concrete details relating to migration are given in ecclesiastical sources, where some of the Sutjeska friars – such as Fr. Jakov Tvrtkovčanin, guardian of Sutjeska monastery in 1686 – were very active in luring their congregation away from Bosnia to Slavonia (Vrgoč 2010: 193). The next population censuses show a gradual rise in numbers in Kraljeva Sutjeska from census to census, as well as a change in the ratio of Catholics to Muslims, the latter steadily declining in numbers: by 1895, there were only 28 Muslims.

Investigative works began in the late 19th century, resulting in 1898 in the opening of the mine known in official documents of the time as the Kakanj-Doboj mine. By 1901 a range of ancillary facilities had been built alongside the mine, and the first 9000 tonnes of coal had been extracted. 1902 is regarded as the official date of the mine's opening, the headquarters of which were in Vienna. The mine employed a large workforce, and many people from Kraljeva Sutjeska worked there as miners, along with large numbers of miners from various parts of the Austro-Hungarian Empire. Kakanj and the surrounding area prospered in many ways as a result. Population numbers rose steadily, and as

Kakanj, ali i njegova okolina prosperiraju na više načina. Broj stanovnika se konstantno povećava i Kraljeva Sutjeska je, po sjećanju starijih žitelja, u prvoj polovini 20. stoljeća bila varošica u kojoj je radilo pet mesnica, od kojih je svaka bila specijalizirana za određenu vrstu mesa, devet kafana, šest gostionica i veliki broj zanatskih radionica, te mlinova. Ovi podaci nam govore da se u ovom mjestu živjelo vrlo dinamično i, po riječima kazivača, prilikom nekih značajnih događaja mnogo je ljudi dolazilo u Sutjesku. Zanatlije iz okolnih mjesta su također prodavale robu u Sutjesci što je zabilježio Milenko Filipović tridesetih godina 20. stoljeća.¹² (Filipović, 1949: 28)

Bilo je ovo općinsko mjesto. Kad dođe u Sutjeski, kad se slegne bilo je po 2000-3000 ljudi. Kad se uniđe u gostionu to se samo na šank išlo, to je ovako svijeta budi. Bilo je ko praznik doći u Sutjesku, samo su ovdje bile prodavnice. Recimo Sutjeska je bila mnogo jača od Kaknja. Kakanj je, kad je ugalj počeo, doseljavalo se.

*Mi smo imali dom. To se igralo, plesalo, tu su prve igranke bile. Tu su bili ljudi u onim građanskim odijelima, kad se onda okolo moglo samo o tome sanjati. Nosili čakšire, čak one perčine po ovim nekim selima. Stavi onu neku kapu ovdje, pletenica mu do leđa.*¹³

Po riječima kazivača, ekspanzija razvoja Kraljeve Sutjeske se zaustavlja nakon Drugog svjetskog rata poslije čega nastupa višegodišnja stagnacija, pa nakon toga i opadanje napretka i razvoja mjesta. Veliki broj ljudi je stradao ili nestao sa ovog područja za vrijeme i neposredno poslije Drugog svjetskog rata pa je i to jedan od uzroka stanja koje je nastupilo u godinama poslije Drugog svjetskog rata.¹⁴ Također, nova socijalistička država nalazila je interes u razvoju drugih, okolnih mjesta, kao npr. Kaknja, pa se tako Kraljevoj Sutjesci 31. 8. 1955. godine ukida status općine nakon čega je stagnacija u razvoju sve

older residents of Kraljeva Sutjeska recall, the place was a small town in the first half of the 20th century, with five butchers, each specializing in a certain kind of meat, nine coffee-houses, six inns, numerous artisans' workshops, and mills. This indicates that it was thriving. Furthermore, as informants relate, many people came to Sutjeska when major events were held. Craftsmen from the surrounding villages also sold their wares in Sutjeska, as recorded by Milenko Filipović in the 1930s.¹³ (Filipović, 1949: 28)

This was a municipal town. When one came to Sutjeska, when people gathered, there were 2000 to 3000 people each time. When going into an inn, one went only to the counter, that was how it was. It was like a holiday to come to Sutjeska, it was all shops. Sutjeska was much bigger than Kakanj. People moved to Kakanj when the coal began.

*We had a community centre where people danced, the first dances were held there. There were people in town clothes, when one could only dream of such things elsewhere. People in the villages wore čakšire [baggy-seated trousers], some even had pigtails. They wore a cap of some kind, and had a plait down their back.*¹⁴

Informants relate that growth came to a halt in Kraljeva Sutjeska after World War II, and after a long period of stagnation, the place went into decline. One reason for this was that many people were killed or disappeared during and immediately after World War II.¹⁵ Another was that the new socialist regime found it in its interests to develop other nearby places, such as Kakanj, and on 31 August 1955 Kraljeva Sutjeska ceased to be a municipality, exacerbating the stagnation. The industrial development of nearby towns – Kakanj, Zenica, Visoko and Sarajevo – drew more and more

¹² Filipović bilježi da seljaci iz Poriječena od starine "režu oputu" i nose na pazare u Sarajevo, Visoko i Sutjesku..

¹³ Kazivači: M. Š. (1953. g.) i F. A. (1937. g.) rođeni u Kraljevoj Sutjesci, zapisala L. Džeko, 2008. godine.

¹⁴ Tokom razgovora sa kazivačima u više navrata prilikom spominjanja neke porodice ili osobe kazivač M. Š., koji je izvrstan poznavalac Kraljeve Sutjeske, napomenuo bi da se za tu određenu osobu nakon Drugog svjetskog rata nije više čulo. I mnogi drugi kazivači, iako nerado, spominjali su ljude koji su nestali tokom i nakon Drugog svjetskog rata pa se tako stiče dojam da je u svakoj porodici stradao neko nakon Drugog svjetskog rata.

¹³ Filipović records that since the old days villagers from Poriječeni had "cut oputa" [sandals] and taken them to market in Sarajevo, Visoko and Sutjeska.

¹⁴ Related by M. Š. (1953) and F. A. (1937) born in Kraljeva Sutjeska, and recorded by L. Džeko, 2008.

¹⁵ In conversation with interviewees, informant M. Š., who was extremely well informed about Kraljeva Sutjeska, would often say, when a certain family or person was mentioned, that nothing more had been heard about that person after World War II. Many other informants, albeit reluctantly, referred to people who disappeared during or after World War II. The impression gained was that every family had lost someone after World War II.

evidentnija. Industrijski razvoj okolnih gradova Kaknja, Zenice, Visokog i Sarajeva odvlači sve veći broj ljudi u potrazi za obrazovanjem, zaposlenjem i egzistencijom.

*Lakše je bilo zaraditi kad radiš u preduzeću. Sigurniji je bio novac nego na ledini. Bio si ovisan o vremenu, a ovako si odmah zaradio novac, onda dobij bi nešto u preduzeću, i tako je sve počelo opadati. Osobito poslije 31. 8. 1955. godine, počelo je to pomalo stagnirati, opadati. Nije to odjednom opalo već postepeno. Tako da je već negdje pred rat, ustvari već negdje 74.g., mi više nismo imali mesaru.*¹⁵

Iako je odljev stanovništva već počeo sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, dva podatka veoma zorno oslikavaju stanje iz sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća u pogledu naseljenosti i stanje danas. Osnovnu školu u Kraljevoj Sutjesci (danas nosi ime *Agustina Bessa Louis*), kojoj gravitiraju učenici iz velikog broja okolnih sela, pohađalo je oko 800 djece. Danas se u toj školi, koju pohađaju djeca od prvog do četvrtog razreda, obrazuje manje od deset učenika. Učenici koji pohađaju starije razrede, od petog do osmog razreda, idu u Osnovnu školu u Poljanima.¹⁶

Također, podatak da je prije 1992. godine svakih pola sata saobraćao najveći autobus između Kaknja i Kraljeve Sutjeske kojeg su mještani zvali *dupljak*, i da je po riječima kazivačice uvijek bio popunjen do posljednjeg mjesta u oba pravca, a da danas dva puta u toku dana saobraća mali autobus na istoj liniji koji je uvijek gotovo sasvim prazan, govori o broju aktivnih stanovnika ovog mjesta.¹⁷

Prema popisima iz 1971., 1981., 1991., broj stanovnika ovog mjesta je u blagom padu i kreće se od 819 do 865 stanovnika. Udio muslimanskog

people away in search of education, employment and a livelihood.

*It was easier to earn your living working for a company. The money was more certain than on the land. There you depend on the weather, but this way you earn your money right away, then get to be something in the company, so everything began to go downhill. Especially after 31 August 1955, everything began to stagnate, to decline. It didn't happen all at once, but gradually. So before the war, in fact as long ago as about '74, we no longer had a butcher.*¹⁶

Though out-migration began in the 1970s, two facts vividly illustrate the state of affairs in the 1970s and 1980s as regards population density then and now. The primary school in Kraljeva Sutjeska (now named after Agustina Bessa Louis), which had a catchment area that included many of the surrounding villages, had about 800 pupils. The school now teaches grades I to IV, and has fewer than ten pupils. For grades V to VII, they have to go to the primary school in Poljani.¹⁷

Another fact attesting to the number of active residents of Kraljeva Sutjeska is that before 1992 a double-decker bus ran between Kakanj and Kraljeva Sutjeska every half an hour, and was always packed both ways according to informants; now, however, there is a twice-daily service only, with a minibus that is usually almost empty.¹⁸

The figures from the 1971, 1981 and 1991 population census reveal a slight decline in numbers, ranging from 819 to 865. The percentage of Muslims was in steady decline, from 7.38% in 1971

¹⁵ Kazivač M. Š. (1953. g.), zapisala L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008. god.

¹⁶ Kazivačica A. P. (1969. g.) zapisala L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009. g.

U Sutješkom vjesniku br. 15 za listopad-rujan 2006. godine objavljen je članak pod naslovom: *Nova školska godina, U Kraljevoj Sutjesci nema više prvačića* koji objavljuje sljedeću informaciju: Početkom rujna u svim školama u našoj zemlji oglasila su se školska zvona. U Kraljevoj Sutjesci će se pamtit i po tome što u mjesnu školu nije upisan niti jedan prvačić?! Slutnje o mogućem skorom zatvaranju Osnovne škole Agustine Besse Louis u Kraljevoj Sutjesci, nažalost polako se i ostvaruju. ...

¹⁷ Kazivačica N. A. (1946. g.), zabilježila L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008. godina.

¹⁶ Informant M. Š. (1953), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008

¹⁷ Informant A. P. (1969), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009.

Sutješki vjesnik no. 15, September-October 2006, published an article entitled "Nova školska godina, U Kraljevoj Sutjesci nema više prvačića," relating that "in early September the school bells rang in every school in our country. In Kraljeva Sutjeska, it will be remembered for the local school's having not one new pupil. Sadly, the fear that the Agustina Bessa Louis primary school in Kraljeva Sutjeska will soon close down is gradually becoming a reality."

¹⁸ Informant N. A. (1946), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2008

stanovništva je u konstantnom padu i iznosio je od 7,38% 1971. godine do 5,28% 1991. godine, dok je katoličko stanovništvo konstantno u blagom porastu.¹⁸

Stanovništvo Kraljeve Sutjeske se već od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća kontinuirano iseljava, ali najznačajniji val iseljavanja dogodio se tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992.-1995. godine, posebno tokom sukoba između Hrvata i Bošnjaka u srednjoj Bosni nakon čega je uslijedio masovan talas iseljavanja. Ekonomska poslijeratna kriza krajem devedesetih godina prošlog stoljeća uzrokovala je drugi veliki talas iseljavanja koji se dogodio uglavnom prema prekomorskim zemljama. Stanovnici Kraljeve Sutjeske nerado govore o događajima koji su se zbili tokom rata. Stiče se dojam da nedavnu ratnu prošlost ljudi žele što prije zaboraviti. Kada se u razgovorima spominje taj period, upotrebljavaju se konstrukcije u govoru koje daju malo konkretnih podataka, npr. *bilo je tu svašta; naši su otišli dole; njemu su uzeli auto; ili mi smo bili u garaži*. Jasno je da se iza riječi *mi* ili *naši* kriju nacionalne odrednice i da se misli pod tim *mi Hrvati* ili *mi Bošnjaci*, ali čak ni to dodatno pojašnjenje ljudi nisu spremni naglas izgovoriti. Iako su se sukobi događali na lokalnoj razini među onima koji su se poznavali lično, ili su se susretali tokom života bez detaljnijih kontakata, kazivači govore neodređeno o svemu što se događalo u ovom periodu. Evidentno je da događaje, osobe, sporne situacije, mnogi nisu spremni identificirati i nazvati ih konkretnim imenom.

Raznovrsni su pogledi ljudi na uzroke iseljavanja. Prije svega riječ je o ratu i ratom podstaknutim nacionalnim identifikacijskim procesima, ali ne samo među onima koji su otišli potaknuti ratom nego i među onima koji su se iselili iz drugih razloga. Radi se o tome da se stvorila neka vrsta vještačke ugroženosti na nacionalnoj osnovi što je bio izgovor i opravdanje za napuštanje ognjišta. Ostali razlozi su uglavnom bili ekonomske i lične prirode. U toku ovih istraživanja, kada se Bosna i Hercegovina politički stabilizirala i kada postoji vremenski otklon od ratnih događanja, ljudi u prvi plan stavljaju ekonomske razloge kao prioritete za iseljavanje, odnosno povratak stanovništva.¹⁹

¹⁸ hr.wikipedia.org/wiki/kraljeva_sutjeska, pristupljeno 9. augusta 2011.g.

¹⁹ Tako u komentaru broja 15 Sutješkog vjesnika autor između ostalog navodi sljedeće:... *Samo naime još rijetki vjeruju u povratak prognanih i izbjeglih i na njemu rade pa se*

to 5.28% in 1991, while the Catholic population rose slightly.¹⁹

Out-migration from Kraljeva Sutjeska had been going on since the 1970s, but the main wave of out-migration took place during the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina, and in particular during the clash between Croats and Bosniacs in central Bosnia, which led to a huge exodus. The post-war economic crisis of the late 1990s provoked another major exodus, mainly to the Americas. The people of Kraljeva Sutjeska are reluctant to talk about what happened during the war; the impression gained is that people would like to put the recent past behind them as quickly as possible. When the war does come up in conversation, cryptic phrases are used such as "all sorts of things happened;" "our people left;" "they took his car;" or "we were in the garage." Here "our" and "we" are obviously code for ethnic affiliation, shorthand for "we Croats" or "we Bosniacs," but people were not willing to say so in so many words. Though the clashes were at the local level, between people who knew each other personally or had at least met, informants spoke in vague terms about what happened during that period. Clearly, many were unwilling to identify or name the events, persons and contentious situations of the war.

People have different views of the reasons for out-migration. The main one is the war, and the resulting emphasis on ethnic identification, but not only among those who left because of the war – it is also true of those who moved away for other reasons. A kind of artificially induced sense of ethnically-based vulnerability was the excuse or justification for leaving home. Other reasons were mainly of an economic or personal nature. During this research, when Bosnia and Herzegovina was becoming politically stable and the events of the war were receding into the past, people put economic reasons in first place to explain either out-migration or return.²⁰ It is well known that peo-

¹⁹ hr.wikipedia.org/wiki/kraljeva_sutjeska, accessed 9 August 2011

²⁰ In a commentary in issue no. 15 of *Sutješki vjesnik* the author writes: "Few of us still believe that refugees and displaced persons will return and are working to that end, and it really seems that these processes are long behind us. The usual conclusion is that those who wanted to return have done so, and that nobody is particularly helping or hindering people returning... Time has achieved what war-

Poznata je činjenica da su ljudi osnovni generator razvoja i prosperiteta određenog područja, kako ekonomskog tako i kulturološkog i demografskog. Razvoj i prosperitet su dominantni ondje gdje ima ljudi, i to mladih ljudi.

Danas u Kraljevoj Sutjesci živi oko 200 stanovnika, od čega je 27 Bošnjaka, a ostalo su Hrvati. Domicilne porodice Kraljeve Sutjeske su: Dusperi, Aždajići, Trgovčevići, Šaini, Rodići, Heganovići i Plaste. Stanovništvo je uglavnom starije i najbrojnije su porodice u kojima su sva djeca napustila Kraljevu Sutjesku. U nekim od ovih porodica nije ostao niko od mlađih potomaka. U Kraljevoj Sutjesci je npr. Mirko Trgovčević koji je u osmoj deceniji života i danas je jedini Trgovčević u Kraljevoj Sutjesci, mada u ovom mjestu ima još pet kuća ove porodice koje su prazne i to: Joze, Ivice, Vlade, Janje i Mije. (Čehajić, 2009: 161)

*To sve ode, nema, stariji ostaju, odoše nam djeca. A bilo nam je lijepo, znaš kako. Bilo nas puno tu sve, a sad ne mereš ni progovoriti dobro, nemaš s kim. Ja imam dva sina, oni su otišli u Kakanj, pa poslije jedan mi otiš'o u Ameriku i dvije šćeri mi otišle u Ameriku, i jedna mi je u Visokom.*²⁰

*Ja sam imala devetero djece. Jedan mi je sin poginuo u ratu, dva sina su mi ovdje, dvije kćeri u Americi, jedna kćer u Njemačkoj, jedan sin u Vodice, jedan sin u Karlovcu i kćer u Ivanić-Gradu.*²¹

Hrvatsko stanovništvo se iseljavalo u najvećem broju u Hrvatsku,²² potom u SAD, Kanadu i Australiju, a u manjem broju u evropske zemlje, osim Švedske i Danske. Bošnjaci su se kretali prema Kakanju, Visokom i Sarajevu, a nakon toga odredišta su im bila SAD i Kanada.

doista čini da su ti procesi odavno iza nas. Redovito se zaključuje da se vratio tko se htio vratiti, da taj povratak niti tko osobito pomaže niti tko osobito onemogućava.... Što nisu uspjeli ostrašćeni progonitelji ni u ratu ni u poraću niti uporni povratnici, uspjelo je samo vrijeme koje je svima u ovih 15 godina pomoglo da se naviknu na ovu novu stvarnost: ovdje bez prognanih, tamo bez zavičaja. Uspjela je dakako i ekonomska ne-politika naših brojnih vlasti i vlada koja je tako loša da i 11 godina poslije Dayton, BiH uporno tapka u mjestu... Srećko Bošnjak, Mi ovdje bez prognanih, oni tamo bez zavičaja, Sutješki vjesnik br 15, Kr. Sutjeska 2006. g.

²⁰ H. P. (1933. g.) Kraljeva Sutjeska, zabilježila L. Džeko 2009. g.

²¹ M. K. (1925. g.) Kraljeva Sutjeska, zabilježila L. Džeko 2008. g.

²² Malo podataka na terenu sam dobila o iseljavanju Hrvata iz Kraljeve Sutjeske u Hercegovinu. Nekoliko slučajeva sam evidentirala, ali podaci koje sam dobila iz posrednih izvora govore o većoj grupi ljudi iz župe Kraljeva Sutjeska koji žive danas u okolini Stoca. (Podatke dobila od kolege Samira Avdića.)

ple are the fundamental generator of development and prosperity, whether economic, cultural or demographic. Development and prosperity prevail where there are people – young people.

Kraljeva Sutjeska now has a population of about 200, 27 of whom are Bosniacs, and the rest Croats. The local Kraljeva Sutjeska families are the Dusper, Aždajić, Trgovčević, Šain, Rodić and Plasto families. It is a largely elderly population, consisting mainly of families all of whose children have left. Some families have no one from the younger generation. For example, Mirko Trgovčević, who is in his seventies, is now the last Trgovčević in Kraljeva Sutjeska, where there are another five houses belonging to the family: those of Jozo, Ivica, Vlado, Janja and Mijo. (Čehajić, 2009: 161)

*Everyone left, that's it, older people have stayed, our children have left. And it was so good, you know. There were lots of us, but now you can't say a word, there's no one to talk to. I have two sons, they went to Kakanj, then one went to America, and two of my two daughters went to America, and one is in Visoko.*²¹

*I had nine children. One of my sons was killed in the war; two are here, two daughters in America, one in Germany, one son in Vodice, one son in Karlovac and a daughter in Ivanić-Grad.*²²

Most of the Croats have gone to live in Croatia,²³ or in the USA, Canada and Australia, with a few in European countries, except for Sweden and Denmark. Bosniacs went to Kakanj, Visoko and Sarajevo, and after that their destinations were the USA and Canada.

time and post-war persecution and determined returnees could not; only these past 15 years have helped people to get used to this new reality: here without those who were forced to flee, or there without one's homeland. The economic non-policies of our many authorities and governments, which has been so poor that even 11 years after Dayton, BiH is still marking time, has certainly also played a part. Srećko Bošnjak, "Mi ovdje bez prognanih, oni tamo bez zavičaja," *Sutješki vjesnik* no. 15, Kr. Sutjeska 2006

²¹ H.P. (1933) Kraljeva Sutjeska, recorded by L. Džeko 2009

²² M.K. (1925) Kraljeva Sutjeska, recorded by L. Džeko 2008

²³ I obtained few details in the field about Croats leaving Kraljeva Sutjeska for Herzegovina. I recorded a few such cases, but the data obtained from indirect sources suggested that a sizeable group of people from Kraljeva Sutjeska parish are now living in the Stolac area. (Information provided by the colleague Samir Avdić.)

Etničke zajednice Hrvata Kraljeve Sutjeske u dijaspori, prema glasilima koja su aktivna danas,²³ u stalnom su kontaktu sa svojim krajem. Uspostavljena su glasila i kontakti putem kojih oni međusobno komuniciraju, ali na taj način oni su povezani i sa rodnim krajem i aktivni su u događanjima svog mjesta. Po riječima kazivača, gotovo istovremeno o nekim lokalnim sutješkim događajima informiraju se ljudi koji žive npr. u SAD-u i oni koji žive u Kraljevoj Sutjesci. Bošnjaci koji žive u iseljeništvu također prate događaje u mjestu putem ovog glasila.²⁴ Iseljenici veoma aktivno učestvuju posebno u humanitarnim akcijama koje su nekada i povod okupljanja i druženja u dalekim zemljama. U glasilima poput *Sutjškog vjesnika* piše se o ovima akcijama (*Akcija pomoći rodnom kraju, Veliko srce naših Australaca*), a u člancima se poimenično nabrajaju donatori.

Tokom proslavljanja vjerskih praznika i manifestacija Kraljeva Sutjeska dobiva sasvim drugačiji izgled. Prilikom održavanja tradicionalnog mevluda, koji se održava zadnjeg petka u mjesecu augustu, i dana sv. Ivana Krstitelja, koji je i patron župe Kraljeva Sutjeska i obilježava se 24. juna, ovo mjesto pohodi veliki broj posjetitelja, vjernika, koji su uglavnom sa lokalnog područja, iz okolnih sela i gradova. Prilikom održavanja mevluda u Kraljevoj Sutjesci evidentirano je da dolaze na mevlud svi Sutješćani koji žive u okolnim mjestima i gradovima. Sutjesku posjećuju ovom prilikom npr. Sutješćanke koje su se prije trideset godina udale i žive na priličnoj udaljenosti od Kraljeve Sutjeske. Također, obavezna je višednevna posjeta cijelih porodica koje su stalno nastanjene npr. u Kaknju, Zenici, Sarajevu ili Visokom.²⁵ Tokom istraživanja i boravka u Sutjesci u vrijeme održavanja mevluda evidentirani su slučajevi posjeta koje traju i dvadesetak dana u vrijeme održavanja mevluda.²⁶ Slična je situacija i kada se obilježava

To judge from the print and electronic media that are still active,²⁴ the Croat ethnic community from Kraljeva Sutjeska maintains steady contacts with the area. This and the other means by which they keep in touch with each other ensure that they maintain their links with their native land and are aware of events there. Informants relate that people living in the USA, for instance, know what is happening there almost as soon as those still living in Kraljeva Sutjeska. Bosniacs living abroad also consult this newsletter to find out what is going on there.²⁵ Migrants are actively involved in humanitarian actions in particular, which are also sometimes an opportunity for them to get together in distant countries. Publications such as *Sutjški vjesnik* write about these actions (Aid for the homeland, Our Australians' generosity), and list donors by name in these articles.

Kraljeva Sutjeska looks completely different during the religious festivals and events. Many people from the respective religious congregations, mainly from the surrounding villages and towns, come to celebrate the traditional mevlud on the last Friday in August and on 24 June, St John's Day – patron saint of Kraljeva Sutjeska parish. Every Sutjeska native living in surrounding villages and towns comes to the mevlud, including, for example, women who married away from Kraljeva Sutjeska thirty years ago and now live relatively far away. It is the rule for families now permanently based in, say, Kakanj, Zenica, Sarajevo or Visoko to stay for several days.²⁶ Visits have been recorded of as long as three weeks around the time the mevlud is held,²⁷ and much the same is true of those coming for St John the Baptist's Day. Everyone with any family connections

²³ Prije svega se misli na *Sutjški vjesnik*, ali i na mnoge internet portale koji su aktivni.

²⁴ B. Plasto koji živi u SAD-u redovno prati *Sutjški vjesnik* online i događaje koji su aktuelni.

²⁵ A. P. k oja živi u Kaknju sa mužem i troje djece, za vrijeme mevluda više dana sa cijelom porodicom provodi u Kraljevoj Sutjesci gdje živi njena svekrva i dočekuje goste, kuha, poslužuje sve posjetioce koji ih posjete prije i poslije mevluda. Također, u ovim prilikama žitelji Kraljeve Sutjeske primaju višednevne posjete rodbine i prijatelja.

²⁶ Sestra Z. P. svake godine otkako je postala udovica posjećuje Kraljevu Sutjesku i boravi kod sestre i dvadesetak dana kako bi joj pomogla oko priprema i kako bi prisustvovala mevludu ili druženju prije i poslije mevluda.

²⁴ The principal newspaper is *Sutjški vjesnik*, but there are also many active internet sites.

²⁵ B. Plasto, who lives in the USA, always reads *Sutjški vjesnik* on line and keeps up with current events.

²⁶ A. P., who lives in Kakanj with her husband and three children, spends several days with her entire family in Kraljeva Sutjeska, where her mother-in-law lives, welcoming guests, cooking and waiting on all those who visit before and after the mevlud. People in Kraljeva Sutjeska also have friends and relatives staying with them for several days.

²⁷ Ever since being widowed, Z.P.'s sister visits Kraljeva Sutjeska every year, spending three weeks with her sister helping her with preparations as well as to attend the mevlud and to get together with others before and after the mevlud.

dan sv. Ivana Krstitelja. Svi oni koji imaju bilo kakvu porodičnu povezanost sa ovim mjestom dolaze i iz udaljenijih mjesta u Bosni, pa čak i iz Hrvatske. Kada su vjerski praznici u pitanju situacija je drugačija. Posjećenost je velika, ali u tom periodu dolazi se u višednevne posjete uglavnom roditeljima ili čak samo u rodnu kuću. Veliki broj automobila i ljudi na ulici mijenjaju izgled ovog inače prilično pustog mjesta. Svi oni koji su u mogućnosti dolaze u mjesto rođenja u kojem posjećuju roditelje, bake i djedove (nane i dede). Tada žive veoma dinamičan društveni život koji obavezno uključuje veliki broj posjeta, sastajanja, telefonskih razgovora itd. Za ljude koji su u različitim kontekstima, u različitim razdobljima, i iz različitih političkih pobuda nazvani *radnicima na privremenom radu u inozemstvu, gastarbajterima, egzilantima, emigracijom i dijasporom*, razumljiva je njihova povezanost sa zemljom, odnosno mjestom porijekla, koje je često i mjesto kojemu se ne samo redovito vraćaju, nego u kojem trajno kultiviraju svoje najznačajnije emocionalne i socijalne, a ponekad i političke veze, (Povrzanović Frykman, 2005: 3)

Prisutna je i određena vrsta ekonomske ovisnosti onih koji su ostali da žive u mjestu i koji na svaki način žele pružiti gostoprimstvo, uložiti vrijeme i trud kako bi posjete iseljenika bile što sadržajnije i na taj način se "odužiti" za materijalnu pomoć koju primaju iz inostranstva.

*Djeca nam dođu i stalno komuniciramo telefonom, a oni nam i jako puno pomažu. Mi ne bi mogli živiti da nije djece. Mislim živilo bi se, žive ljudi, al' kako žive, znaju oni. Mi sebi možemo priuštiti i auto imamo, i kuća mi je topla, mi ne znamo koliko smo sretni, kuću imam, imam toplu vodu, imam sve što mi treba zahvaljujući djeci. Šta bi mi sebi mogli priuštiti kad on ima penziju manju od 300 KM?!*²⁷

Prilikom proslavljanja Božića, Uskrsa, Ramanskog i Kurban-bajrama gotovo da nema niti jedne kuće u Kraljevoj Sutjesci u kojoj u to vrijeme ne boravi neko od članova porodice koji žive izvan mjesta rođenja. Na taj način potvrđuje se njihovo članstvo i pripadnost određenoj zajednici. Također je to način samopotvrđivanja identiteta kroz njegovanje svijesti o pripadnosti određenom mjestu, određenom običajno-religijskom ritualu i

with the village comes from far and wide in Bosnia, and even from Croatia. Things are different in the case of religious festivals: many people come then too, but usually to spend several days with their parents or simply to visit their place of birth. The streets are full of cars and people, completely altering the appearance of this usually somewhat deserted place. All who is in a position to do so come to their native village to visit their parents and grandparents, and the place is buzzing with visits, meetings, telephone conversations and so on. It is understandable that people who have been known at various times and in various contexts, and against different political backgrounds, as temporary foreign workers, gastarbeiter, exiles, emigrés, migrants or the diaspora, should wish to preserve their links with their country and place of birth, where they not only return at regular intervals, but also cultivate their most significant emotional, social and sometimes political connections. (Povrzanović Frykman, 2005: 3)

There is also a certain economic reliance on the part of those who still live there, and who make every effort to provide hospitality, investing time and effort in making their visitors' stay as rewarding as possible as a means of "reimbursement" for the aid they receive from abroad.

*Our children come and they keep in touch by phone all the time, and they help us a lot. We couldn't survive without the children. I mean, we'd survive, people do, but they know what kind of life it is. We can afford things, we have a car, the house is warm, we don't know how lucky we are, I have a house, I have hot water, I have all I need thanks to my children. What could we afford when his pension is less than 300 KM.*²⁸

At Christmas, Easter, and Ramadan and Kurban Bajram [Eid al Fitr and Eid al Adha] there is scarcely a house in Kraljeva Sutjeska without at least one member of the family who is now living elsewhere and come to stay for the holiday. This is a way of affirming their membership of a certain community, and of asserting their identity by maintaining their sense of belonging to a certain place, certain customary and religious rituals, and a certain culture. Culture, tradition and customs often find physical expression in a specific place

²⁷ N. A. (1946. g.) Kraljeva Sutjeska, zabilježila L. Džeko 2009. g.

²⁸ N.A. (1946) Kraljeva Sutjeska, recorded by L. Džeko, 2009

određenoj kulturi. Kultura, tradicija i običaji su veoma često materijalizirani određenim mjestom ili predmetima koje ovi ljudi ne mogu ostvariti u potpunosti u mjestima u kojima danas žive. Pri tome se misli na doživljaj praznika u domu u kojem je neko rođen i odrastao, gdje je okružen predmetima za koje ga vezuju lijepe uspomene, konzumiranju hrane koju je po tradicionalnom receptu pripremila majka i na kraju, kao najvažnije, potreba da se provede praznik sa roditeljima. Sa druge strane, posjete, uglavnom djece i unučadi, imaju poseban značaj i za one koji još uvijek žive u mjestu. Prilikom posjeta kućni prostor oživi, običaji koji prate praznike provode se u punom obliku. Tako npr. porodice u kojima se očekuje dolazak djece za Božić pripremaju kuću i okućnicu na način kako su to radili ranije dok je cijela porodica bila na okupu.

Kuću sam prvo temeljito očistila. Izvana sam okitila i pripremila sam sva svečana jela koja sam i prije spremala. Prvo gibanicu. To je tradicionalno, slatko božićno jelo koje sam uvijek spremala, a koje ne spremam kada mi ne dolaze djeca. To se listovi kao za pitu prave, al' se oni ne peku u rerni nego na ploči šporeta, to se skroz ispeče. Ranije pripremi kore. Ona se pripremi za Badnju večer: Sastoji se od listova pečenih koji se kvase u toploj vodi i redaju se u tepsiju. A ovamo se pripremi fila: puno oraha i šećera. To se pravi bogato. Ranije bi stavila 1 kg oraha i 1 kg šećera. To se posloži i to se jede na Badnje večer, i posni kupus, on je bez masnoće ikakve, i grah. Pravi se pogača isto beskvasna i režu se kore, to se tako zove. Tanke se šnitice tog kruha režu i preliju se grahom i bijelim lukom i samo malo ulja. To sam pravila za Badnju večer da znaju da su došli kući, a za Božić sve najbolje i najkvalitetnije isto radi njih.²⁸

Međutim, ljudi koji žive u domaćinstvima gdje djeca nisu u mogućnosti doći za Božić ili Uskrs praznike dočekuju u prilično ravnodušnom i letargičnom raspoloženju. Primjera radi u porodicama gdje su djeca otišla iz Sutjeske dešava se da se ne oboji ni jedno jaje za Uskrs, dok se u tim istim porodicama bojilo u prosjeku 150 jaja svake godine. Također, tek nakon pet godina prvi put se u nekim kućama okitila okućnica božićnim ukrasima jer majka čija su djeca izvan doma nije imala volje da ukrasi kuću i okućnicu. Posebno je bio težak period

or in certain things which cannot be fully achieved where they are now living: the experience of holidays in the home where they were born and grew up, where they are surrounded by objects that evoke happy memories and eat meals prepared by their mother using traditional recipes, and last but not least, the need to spend the holidays with their parents. Then again, visits from their children and grandchildren are particularly meaningful for those who are still living in their home town. The house comes to life, and the customs associated with each holiday or festival are honoured in full. For example, families looking forward to their children's arrival in the run-up to Christmas make the house and garden or yard ready as they used to when the entire family was living there.

First I'd give the house a thorough clean. I'd put up the decorations and get all the special food ready that I used to. First, gibanica. That's traditional sweet Christmas dish that I always used to make, but I don't make it if the children aren't coming. You make sheets of [filo] pastry as if for pita, but you don't bake it in the oven, you cook it on the stove. First I prepare kore. That's for Christmas Eve. It consists of baked sheets soaked in hot water and layered in a baking dish. And here we make the filling: lots of walnuts and sugar. It's really rich. I used to use a kilo of walnuts and a kilo of sugar. You layer them and eat it on Christmas Eve, and fat-free cabbage, no fat of any kind, and beans. You make unleavened bread and cut the kore, that's what it's called. You serve thin slices of that bread topped with beans and garlic, and just a little oil. I made that for Christmas Eve so they'd know they were home, but for Christmas only the best, for them.²⁹

People living in households where the children are unable to come for Christmas or Easter, however, pay little attention to these holidays. For instance, families whose children have left Sutjeska may not even bother to colour a single egg for Easter, though these same families used to colour 150 a year on average. Again, some houses have put up Christmas decorations for the first time in five years, because a mother whose children are living away lacked the will to do so. It was especially hard to get used to these new family circumstances

²⁸ Kazivačica N. A. (1946. g.), zabilježila L. Džeko u Kraljevvoj Sutjesci 2009. godine

²⁹ N.A. (1946), recorded by L. Džeko in Kraljeva Sutjeska, 2009

prilagođavanja novim porodičnim prilikama koje niko nije želio i koje su nametnute okolnostima.

Mi smo gradili život za svoju djecu. Mi imamo zemlju dole, to se zove Gvardijanov luka, od Haljinića prema Sutjeski. Mi smo tu zemlju mogli prodat, ma kakvo more, ma kakvo ti šta. Ljudi iz sela sa brda su bili po Njemačkoj i oni su željeli u tom prodolju kuće da prave. Mi smo mogli tu zemlju u parcelama prodat po što smo htjeli. Ja to nisam pomišljala jer sam imala troje djece. Uvijek sam zamišljala – sinu ćemo ovdje kat, mi dok smo ovdje, a poslije njemu ostaje kuća. Dobro smo živjeli, imali smo puno, pa ćemo pomoći kćerima da naprave kuće tu, da smo svi tu i uvijek smo tako zamišljali. Međutim, djeca su otišla bez ičega i to je sad sve nikakva vrijednost. Mi to sad ne možemo ni pomisliti da prodamo, niko nema apsolutno interesa da bi to sad kupio...

Kad su naša djeca otišla, otišli su i drugi mladi, a ko nije otišo, šta će sa mnom pričat, svako traži svoju generaciju. Kuća je bila prazna, ja godinama nisam ništa pripremala ni kitila, al' vrijeme liječi sve rane pa postane ti to normalno, navikneš se...

Kada je u pitanju bošnjačka zajednica u Kraljevoj Sutjesci, iako danas u prilično malom broju, ona pokazuje određene inicijative u pogledu oživljavanja mjesta. Jedna od aktivnosti koje su poduzete je obavljanje teravih-namaza u sutješkoj džamiji, a i tokom cijelog mjeseca ramazana organiziraju se određeni sadržaji za stanovnike Sutjeske i okolnih sela.²⁹ Podstiču se mladi da obavljaju šerijatska vjerska vjenčanja u sutješkoj džamiji i već su evidentirani neki pozitivni pomaci u tom smislu. U posljednjim godinama čak se obavljaju šerijatska vjerska vjenčanja nekih parova iz Sarajeva koji žele nešto drugačiji ugođaj i atmosferu nego što je uobičajeno.

Tokom istraživanja evidentirano je da svi Sutješćani pokazuju neku vrstu otpora prema brakovima koji su se sklopili u inostranstvu između njihove djece i unučadi i "stranaca". Najnepoželjnija situacija je kada je u pitanju izabranik ili izabranica koji ne pripadaju istom jezičkom području. Roditelji iskazuju zadovoljstvo kada im djeca u

that nobody wanted, but which were imposed on them by external circumstances.

We made a life for our children. We have land further down, it's called Gvardijanov luka, on the Sutjeska side of Haljinići. We could have sold it, but we wouldn't do that, come what may. People from a village in the hills had been in Germany and they wanted to build a house down there. We could have divided the land into plots and sold it for whatever we wanted. I never even thought of it, because I had three children. I always thought we'd have a place, as long as we're here, and then we'd leave our son the house. We lived well, we had plenty, we'd help our daughters to build houses there, so we would all be there; that's what we always thought. But the children left with nothing, and now it's worth nothing. We can't even think of selling when nobody has the slightest interest in buying...

When our children left, other young people left too, and as for those who didn't leave, what would they talk to me about, everyone wants his own generation. The house was empty, I didn't make anything or put up decorations for years, but time heals all wounds, it all comes to seem normal and you get used to it...

Though the Bosniac community in Kraljeva Sutjeska is quite small, they are taking some steps to revive the place. One of the things they have done is to perform *tarawih* prayers³⁰ in the mosque in Sutjeska, and all through the month of Ramadan various events are held for the people of Sutjeska and the surrounding villages. Young people are encouraged to have sharia marriages in the Sutjeska mosque, and some positive moves towards this have already been observed. Recently some couples from Sarajevo who want a rather different experience and atmosphere from the usual [civil ceremony] are even having sharia marriages.

During the field research, it was found that everyone in Sutjeska felt some kind of opposition to marriages abroad between their children or grandchildren and "foreigners." This was particularly true when the chosen partner was not of the same mother tongue. Parents are pleased when

²⁹ Teravih-namaz koji se obavlja u toku mjeseca ramazana Islamska vjerska zajednica u BiH organizira u pojedinim džematima. Iako ovaj džemat nije veliki po broju vjernika, obavljanje namaza u ovoj džamiji se organizira u cilju oživljavanja džamije i samog mjesta.

³⁰ Extra congregational prayers performed at night during Ramadan. The Islamic Community of BiH arranges for these prayers to be performed in various congregations. Though this is not a large congregation, the prayers are performed to bring life back to the mosque and to the village itself.

iseljeništvu sklope brak sa našim, jer, kako ističu, razlike u načinu življenja su izrazite.

Bila je ona sa Amerikancom, sreća pa je ostavi. Pazili se k'o prijatelji sa zetovim roditeljima, i ja kad sam išla ovaj što je sad zet dječak bio. Dvojicu ima ona sinova, ovaj što je naš zet lijep ko slika. I eto nju ostavio taj Amerikanac otiš'o na školovanje i 'jala Bogu rekoh, ona je kasnije taman eto zaljubila se u svog sadašnjeg muža, našeg čovjeka.³⁰

Recimo moja snaha je Slavonka iz Đakova i recimo sad moja kćerka i moja snaha to su dva pojma. Ne što je ona moja snaha. Ja imam jednog sina i ja volim svoju snahu. Moja kćerka kaže da smo mi u drugom okruženju rasli i da ne očekujem od nje ono što očekujem od svoje kćeri. Njoj nije ništa djeci kupit komplet od 10 autića noćas, ujutro u smeće se to baca. Ja sticajem okolnosti mogu njenu obuću nosit, novih cipela i čizama ja ne znam koliko ona meni toga dadne, ako ja to ne uzmem, ona će to bacit...³¹

Može se reći da stanovnici Kraljeve Sutjeske pokazuju veliku privrženost i povezanost sa rodним krajem. Ona je posebno izražena prilikom vjerskih ili porodičnih praznika kada se vraćaju i dolaze u velikom broju. U razgovorima sa ljudima, svi oni koji su u srednjim godinama napustili ovaj kraj pokazuju čvrstu namjeru da se vrate nakon što zadovolje egzistencijalne potrebe.

Kome je nafaka, on će i doć'. Mog djevera vuće, on bi se vratio. Kakva god je akcija u Sutjesci i on hoće da učestvuje. On neće da se odrekne ovog kraja, on uživa u tome. On na internetu sve vidi šta se događa. ...

Koliko god to izgledalo jednostavno, povratak u Bosnu i Hercegovinu, nakon deset, petnaest ili više godina provedenih negdje drugdje, nosi niz problema sa sobom. U biti, radi se o još jednoj novoj migraciji i adaptiranju. (Halilović, 2006: 211)

Pripadnici mlađe generacije, odnosno one generacije koja se iselila u mlađim, dvadesetim ili tridesetim godinama, ne iskazuju takve namjere, što ne znači da se potreba za povratkom na rodnu grudu neće pojaviti. Razmišljanja o povratku su uglavnom određena i stepenom uspješnosti iseljenih osoba i svi oni koji "teško" rade da bi ostvarili egzistenciju donekle idealiziraju ekonomsku i političku situaciju u Bosni i Hercegovini. Oni koji

their children living abroad marry "one of ours," because of the different lifestyle.

She was with an American, luckily he left her. We made friends with the son-in-law's parents, and when I went the one who is now our son-in-law was a boy. They have two sons, the one who is our son-in-law is as handsome as a picture. So that American left her to go to school and I said thank God, later she fell in love with her present husband, one of ours.³¹

Take my daughter-in-law, she's Slavonian, from Đakovo, and my daughter and my daughter-in-law, that's two different things. Not because she's my daughter-in-law. I have one son and I love my daughter-in-law. My daughter says that we grew up in a different environment and I shouldn't expect from her what I expect from my daughter. It's nothing for her to buy the children a complete set of ten toy cars one evening and to throw it out with the garbage in the morning. It happens that I have the same shoe size as her, I don't know how many pairs of new shoes and boots she's given me, if I don't take them she'd throw them out.³²

The people of Kraljeva Sutjeska display great affection and attachment to their native region, particularly during religious or family holidays, when they return in large numbers. When talking to people, everyone who left the area when already in the prime of life expressed the firm intention of returning as soon as they could be sure of meeting their existential needs.

Whoever has nafaqa [means of support] will come. My brother-in-law would return. Whatever's going on in Sutjeska, he wants to take part. He won't give up this part of the world, he loves it. He sees everything that's going on on the internet.

However simple it may appear, returning to Bosnia and Herzegovina after ten, fifteen or more years elsewhere has its problems. In effect, it is yet another migration and process of adaptation. (Halilović, 2006: 211) The younger generation, those who left when they were in their twenties or thirties, do not express the same intentions, which means that the need to return to the bosom of their family is not there. Thinking about returning is related to how successful they have been abroad; all those

³⁰ H. P. (1935. g.), zabilježila L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009. g.

³¹ N. A (1946. g.), zabilježila L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009. g.

³¹ H. P. (1935), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009

³² N. A (1946), recorded by L. Džeko, Kraljeva Sutjeska 2009

iskazuju želju da se vrate veoma su energični u tom izjašnjavanju o povratku. Međutim, realna situacija je drugačija i vjerovatno povratak neće biti ostvariv. Prije svega tu je povezanost sa djecom jer kada su djeca ukorijenjena u novo društvo i roditelji koji su djelomično ukorijenjeni teško će napustiti *novu domovinu*. Tako jedna od kazivačica kaže kako njen sin koji je blizu ostvarivanja prava na umirovljenje namjerava da se vrati, dok ona misli da snaha neće željeti napustiti djecu i vratiti se u Bosnu i Hercegovinu. Sa druge strane, mlada generacija ljudi koji nisu porodični niti su ekonomski život započeli u Sutjesci ne pokazuje nikakav interes za povratak.

Moja djeca apsolutno nemaju više interesa za povratak. Ova najstarija kćerka kad je došla iz Kanade kaže: "Mama, vi ste mi Sutjeska, ti i tata ste mi Sutjeska. Vas kad ne bude ja više nikad neću doći". To je rekla prvi put kad mi je došla. A vrijeme liječi sve rane i u svemu. I ovo dvoje u Zagrebu. Mi smo fino ovdje živjeli al' je njima daleko bolje u Zagrebu nego i što smo živjeli do rata mi ovdje. Mi smo živjeli dobro fizički, imali smo hranu, imali smo kuću komfornu, imali smo ovo i ono u materijalnom pogledu, al' nismo ništa drugo imali. Međutim, veliki grad pruža velike mogućnosti pa zato i ne razmišljaju o povratku u Sutjesku...

Ono što dijasporu čini dijasporom, to jest specifičnom, deterritorijaliziranim društvenom zajednicom jeste postojanje osjećaja kolektivnog identiteta baziranog na zajedničkoj viziji, sjećanju ili mitu o domovini, te aktivna veza članova iseljeničke zajednice sa zemljom porijekla, zavičajem i kulturom. Dijaspore je, dakle, bazirana na formalnim i neformalnim vezama ljudi koji dijele subjektivni osjećaj pripadnosti, to jest spomenute karakteristike kolektivnog identiteta, često konkretiziranog u praksi raznim društvenim aktivnostima. Zajednička prošlost, kolektivni osjećaj pripadnosti te kolektivni identitet bazirani su kako na socijalnoj stvarnosti, tako i na imaginarnom osjećaju pripadnosti jednom narodu ili jednoj zemlji. (Halilović, 2006: 196)

Ljudi ovog kraja pokazuju svijest o pripadanju grupi kroz organizirane vjerske, društvene, političke i kulturne izraze vidljive i u zemlji života i u zemlji porijekla, dakle i u aktuelnoj i u domovini rođenja. Nacionalna diferenciranost u mjestu porijekla iseljenika, koje su oni duboko svjesni

who struggle to achieve a decent lifestyle see the economic and political situation in Bosnia and Herzegovina through rose-tinted glasses. Those who want to return make their wishes very clear, but the reality is different, and it will probably be impossible for them to return. The main reason is their attachment to their children, who have put down roots in a new society, and even parents who have tentatively put down roots find it hard to leave their *new homeland*. One informant said her son, who is nearing retirement age, intends to return, but she thinks her daughter-in-law will not want to leave her children and come back to Bosnia and Herzegovina. The younger generation, those who were too young to begin to earn their living and found a family in Sutjeska, have no intention of returning.

My children have absolutely no interest in returning any more. My eldest daughter, when she came from Canada, said: "Mum, you are Sutjeska for me, you and Dad. When you are gone, I shan't come here any more." She said that the first time she came. But time heals all wounds. And these two in Zagreb: we lived well here, but it's much better for them in Zagreb than it was for us here before the war. We lived well physically, we had enough to eat, we had a comfortable home, we had this and that in the material sense, but we had nothing else. But a big city provides plenty of opportunities, so they don't think about returning to Sutjeska.

What makes a diaspora a diaspora, a specific deterritorialized community, is the presence of a sense of collective identity based on a common vision, memory or myth of the homeland, and on the members of the migrant community's maintaining active links with their country of origin, homeland and culture. A diaspora is thus based on formal and informal bonds between people who share a subjective feeling of belonging, of collective identity as just defined, often given concrete form in practice in various social activities. A shared past, collective sense of belonging and collective identity are based both on social reality and on the imaginary sense of belonging to a certain people or country. (Halilović, 2006: 196)

People from this area manifest their awareness of belonging to a group through organized religious, social, political and cultural expressions, visible both in the country where they are living and their country of origin – in their present homeland and

i koja je postojala i kada su se oni iseljavali, još više učvršćuje potrebu ovih ljudi da javno pokažu pripadnost zajednici i da kroz posjete i često dolazanje u rodno mjesto na izvjestan način podrže pripadnike svoje nacionalne zajednice koji su ostali u rodnom mjestu. Oni to smatraju čak nekom vrstom duga prema rodnom kraju i narodu iz kojeg potiču. Veoma je prisutna svijest o značaju ovog mjesta kroz historiju kod njegovih stanovnika. Hrvatsko, katoličko stanovništvo ima veoma specifičan odnos privrženosti crkvi i samostanu u Kraljevoj Sutjesci koji je na svaki način centar vjerskog i društvenog života ovog kraja i na izvjestan način predstavlja simbol vjerskog i nacionalnog života Hrvata katolika u Srednjoj Bosni. Sa druge strane, Bošnjaci također daju veliki značaj i važnost džamiji koja se nalazi u Kraljevoj Sutjesci koja je najstarija džamija u Bosni i Hercegovini i na izvjestan način predstavlja jedan od simbola za vjernike muslimane. Veliki broj iseljenika iz Kraljeve Sutjeske nastoji redovno povezivati mjesto u kojem trenutno žive i mjesto u kojem su se rodili te ostvaruju različite vrste interesa u oba ova mjesta. Ovi interesi su različitog karaktera i iskustva pokazuju da emocionalni interesi kroz koje se ogledaju iskustva sadašnjeg i ranijeg života, povezanost sa rodbinom i prijateljima, ekonomski interesi kao što je mogućnost zapošljavanja i obrazovanja, nacionalni, vjerski, pa čak i politički interesi u mnogome utiču na artikuliranje odnosa i aktivnosti koje su danas veoma intenzivne na relaciji Kraljeva Sutjeska – iseljenici.

Zaključak

U devedesetim godinama dvadesetog stoljeća u Bosni i Hercegovini počinje razdoblje intenzivnih migracija stanovništva. U radu su predstavljene posljedice iseljavanja stanovništva Kraljeve Sutjeske, koje se iseljavalo od 1992. godine pa do danas. Hrvati i Bošnjaci koji još uvijek žive u Kraljevoj Sutjesci predstavljaju otprilike četvrtinu prijeratnog broja stanovnika. Proslava vjerskih praznika, Božića, Uskrsa, Ramazanskog i Kurban-bajrama, te vjerskih manifestacija poput dana Ivana Krstitelja i učenja tradicionalnog mevluda koje imaju i vjerski ali i društveni karakter, prilika je da se iseljenici okupe i pokažu pripadnost zajednici. To su razdoblja kada

the land of their birth. Ethno-national differences in their place of origin, of which they are deeply aware and which were present when they moved away, further reinforce their need openly to demonstrate their affiliation to a community and, by frequent visits to their place of birth, to offer some support to the members of their ethno-national group who are still living there. They even regard it as a kind of debt to their place of birth and to the ethnic group to which they belong. There is a strong awareness among its residents of the historical importance of Kraljeva Sutjeska. The Croats/Catholics have a very specific form of attachment to the church and monastery there, which is the focal point of the village's religious and cultural life and, in a way, a symbol of the religious and national life of Croats/Catholics in Central Bosnia. Bosniacs, for their part, accord great importance to the mosque in Kraljeva Sutjeska, the oldest in Bosnia and Herzegovina and in some sense a symbol for Muslims. Many people who have moved away from Kraljeva Sutjeska try to maintain their connections with the place they are living in and the place where they were born by having interests of various kinds in both places. These interests vary in nature, and experience has shown that the emotional interests, in the form of their past and present experiences, bonds with their relatives and friends, economic interests such as job or education opportunities, ethno-national, religious and even political interests have a major impact on the articulation of the intense relations and activities between Kraljeva Sutjeska and those who left.

Conclusion

The 1990s saw the start of a great wave of out-migration from Bosnia and Herzegovina. This paper sets out the effects of out-migration on the people of Kraljeva Sutjeska who began leaving in 1992. The Croats and Bosniacs still living in Kraljeva Sutjeska constitute about a quarter of the pre-war population. Religious holidays – Christmas and Easter, Ramadan and Kurban Bajram [‘Eid] – and religious events such as St John the Baptist's Day or the traditional mevlud, which are both religious and social in nature, are opportunities for those who left to come together and demonstrate their affiliation to their community. At these times, the

ovo mjesto živi punim intenzitetom, javni život, ali i obiteljski, privatni životi poprimaju drugi sadržaj. Praznici dobiju značaj i mjesto kakav su imali nekad prije iseljavanja nekih članova obitelji. Također, razmatrana su razmišljanja o povratku iseljenih u Kraljevu Sutjesku, kako onih koji danas žive u ovom mjestu tako i onih koji su se iselili. Iako pokazuju veliku privrženost rodnom kraju, nije vidljiva bilo kakva tendencija povratka iseljenika koji žive izvan Kraljeve Sutjeske. Za eventualni povratak iseljenog stanovništva nije ispunjen nijedan preduvjet ni u političkom ni u ekonomskom smislu.

place comes alive, and both public and private, family life assume different forms. Holidays regain the significance they once had, before some members of the family moved away. Thoughts of returning to Kraljeva Sutjeska, among both those who moved away and those who remained, were also considered. Though the former show great attachment to their place of birth, there are no visible signs of any trend towards returning to Kraljeva Sutjeska. None of the political or economic conditions that would make it possible for them to return has been achieved.

Literatura / Bibliography

- Agić, Senad. 2005. *Imigracija i asimilacija, iskustvo bosanskih muslimana u Čikagu*. Sarajevo: El-Kalem.
- Andelić, Pavao. 2004. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Benić, Bono. 2003. *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, Zagreb: Synopsis.
- Cvitković, Ivan. 1991. *Rječnik religijskih pojmova*. Sarajevo: Izdavač dr. Ivan Cvitković, Trg Pere Kosorića 22, Sarajevo.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. "Bosansko – hrvatski migranti u Münchenu". Zagreb: *Hrvatski iseljenički zbornik za 2011. godinu*: 122-135.
- Čehajić, Raif. 2009. *Čitanje porodičnog stabla (Stare kakanjske porodice)*. Kakanj: JU Gradska biblioteka Kakanj.
- Duvnjak, Stjepan. 2010. "Kraljeva Sutjeska u i poslije rata u BiH 1992-1995. g.". Kraljeva Sutjeska – Sarajevo: *Zbornik radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske*: 405-411.
- Filipović, Milenko. 1949. *Život i običaji narodni u visočkoj nahiji*. Beograd: SANU.
- Grbić, Jadranka. 1994. *Identitet, jezik i razvoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Halilović, Hariz. 2006. "Bosanskohercegovačka dijaspora u vrtlogu globalnih migracija: izazovi i šanse za Bosnu i Hercegovinu". Sarajevo: *Pregled, časopis za društvena pitanja* 3: 193-221.
- Malcolm, Noel. 1995. *Povijest Bosne*. Sarajevo, Zagreb: Erasmus.
- Petrović, Nebojša. 2011. *Elementi međukulturalne psihologije*. Beograd: Srpski geneaološki centar.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2005. "Ovdje, tamo i između: transnacionalne veze u muzeju" (u rukopisu). *Referat sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu 2005. godine*.
- Povrzanović Frykman, Maja. 2001. "Povezati mjesta, izdržati udaljenost: iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja". Zagreb: *Narodna umjetnost* 38/2: 11-31.
- Vrgoč, Mijo. 2010. "Kraljeva Sutjeska – samostan i župa u 17. i 18. stoljeću prema objavljenim službenim izvješćima". Kraljeva Sutjeska – Sarajevo: *Zbornik radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske*: 185-200.
- Žabčić Mesarić, Rebeka; Kaselj Perić, Marina; Vrbanc, Magdalena. 2010. "Transnacionalno iskustvo: priča iz New Yorka". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 15: 247-265.

Izvori / Sources

- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. 1-2, obradio Adem Handžić, Sarajevo, 2000. g.
- Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1880. g.
- Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. godine*, Sarajevo. 1886. g.

Odjeci svjetovne i duhovne muzičke prakse prusačkog kraja u savremenom dobu

Originalni naučni / znanstveni rad
UDK: 783:297 (497.6 Prusac)" 19/20 "

Prusac je jedno od rijetkih mjesta u Bosni i Hercegovini za koje se može reći da je zadržalo odlike tradicijskog življenja u kojem brzina savremenog života nije u velikoj mjeri potisnula uvriježene kulturne obrasce. I danas, u 21. stoljeću, Prusac je mjesto koje se po svojim karakteristikama ne može nazvati ni gradom ni selom. To je homogena sredina sa stopostotnim muslimanskim stanovništvom među kojim je raširena religijska praksa. S obzirom na dominirajući religijski element, na ovom području je razvijena duhovna muzička praksa, čemu značajan podsticaj daje i Ajvatovica – najznačajniji i najveći događaj na ovom području. Pored duhovne muzičke prakse, u Pruscu i okolini se gaji i svjetovna muzička praksa, čija se prisutnost može pratiti kroz postojeće muzičke izričaje, ali i kroz kazivanja o onim izričajima koji žive samo još u sjećanjima stanovnika Prusca. U skladu sa navedenim zapažanjima, terenskim istraživanjem na ovom području je bilo moguće pratiti odjeke i svjetovne i duhovne muzičke prakse koji su i danas prisutni među njegovim stanovništvom. Bilježenje muzičke prakse ovog kraja je bazirano isključivo na rezultatima vlastitog terenskog istraživanja, odnosno na priopćenjima kazivača.

Ključne riječi: Prusac, duhovna muzička praksa, svjetovna muzička praksa

Svjetovna muzička praksa prusačkog kraja

Većina podataka o svjetovnoj muzičkoj praksi ovog područja odnosi se na muzičku praksu koja se gajila početkom prošlog stoljeća. Pored toga, zabilježeni su i podaci o muzičkoj praksi koja je danas prisutna u Pruscu, što je doprinijelo zaključku o kontinuitetu muzičkog života na ovom području. Muzička praksa koja je početkom prošlog stoljeća bila prisutna

Echoes of the secular and religious musical practices of the Prusac area in our time

Original scientific paper
UDC: 783:297 (497.6 Prusac)" 19/20 "

Prusac is one of the few places in Bosnia and Herzegovina that can be said to have retained features of the traditional life in which the speed at which we now live has not to any great extent displaced established cultural patterns. Even now, in the 21st century, Prusac is a place that cannot be described as either a town or a village. It is a homogeneous environment with a hundred percent Muslim population, where religious is still widely practised. As a result, religious music is still very much present, thanks in considerable measure to the Ajvatovica ceremony, the largest and most significant event in this area. Secular music is also fostered in Prusac, as is evident from surviving musical expressions as well as from accounts of those that live on only in the memory of the people of Prusac. It was therefore possible during field research in the area to trace the echoes of both secular and religious music still present among its people. The recording of musical practice in this area was based solely on the results of field research, in the form of statements by interviewees.

Key words: Prusac, religious music, secular music

Secular music in the Prusac area

Most of the data on secular musical practices in this area relate to those of the early 20th century, though some information relating to those still present in Prusac was also recorded, revealing continuity in the musical life of the area. The musical practices that were present in Prusac in the early 20th century consisted of those forms that were fostered in rural areas in Bosnia and Herzegovina as a whole. These forms,

na području Prusca obuhvatala je muzičke oblike koji su se inače u to vrijeme gajili u seoskim sredinama u BiH. Pod ovim oblicima, koje su kazivači okarakterisali kao “uobičajene”, podrazumijevalo se pjevanje djevojaka, pjevanje mladića, pjevanje uz kolo i kolanje, pjevanje uz bešiku, te pjevanje u sklopu svadbenih običaja. Na osnovu saopćenja informatora, može se pretpostaviti da je repertoar pjesama koje su se izvodile bio raznolik. Djevojke u Pruscu su se sastajale i pjevale na lokalitetima Grad i Tepedžik, dok su se mladići sastajali Pod orahom.¹ Djevojke su se sastajale petkom, jer se u muslimanskoj sredini u BiH petak sve do sredine 50-ih godina 20. stoljeća smatrao neradnim danom, odnosno za ovaj dan vezivalo se sve ono što se, inače, vezuje za nedjelju kao neradni dan. S obzirom da su muškarci petkom odlazili na zajedničku podnevnu molitvu u džamiju (džuma), žene su imale više prostora i vremena za svoja druženja, u čemu su prednjačile djevojke. Petak je također bio dan rezervisan za *ašikovanje* (razgovor mladića i djevojaka), čiji su neizostavan dio činile i pjesme, isključivo ljubavnog karaktera. Upravo ovim pjesmama djevojke su slale svojevrsne simbolične poruke mladićima, i obrnuto. Tokom sastajanja petkom djevojke bi zajedno prele, svirale i igrale. Pored ovakvih odvojenih sastajanja, postojala su i sastajanja grupnog karaktera, pri čemu su mladići i djevojke zajedno pjevali. Jedna od takvih prilika je bio rad u polju, prilikom kojeg su se pjevale tzv. radne pjesme. Ove pjesme, koje su informatori u Pruscu i terminološki izdvojili i posebno označili, imale su, čini se, dvojaku funkciju – zbližavanje mladića i djevojaka, te olakšavanje obavljanja određenih poslova koji su se, radi efikasnosti, obavljali zajednički. U tim prilikama nekad bi djevojke prve zapjevale, a mladići bi odgovarali, što odgovara obliku natpjevavanja, ili bi svi pjevali zajedno.² Prilikom natpjevavanja najčešće bi se pjevale pjesme šaljivog karaktera.³

which interviewees described as “uobičajene”,¹ included girls singing, boys singing, singing in kolo, singing by the cradle, and singing as part of wedding customs. From what informants said, the repertoire of songs was varied. Girls in Prusac met and sang at places called Grad and Tepedžik, while boys met at a place called Pod orahom.² Girls met on Fridays, which was regarded as a non-working day among Muslims in Bosnia and Herzegovina until the 1950s, and was associated with everything that now pertains to Sundays. Since men attended congregational noon prayers (*juma*) in the mosque on Fridays, the women had more time and space to socialize, with girls taking the lead. Friday was also the day reserved for *ašikovanje* (boys and girls conversing, courting), an inseparable part of which were songs, invariably about love. Girls used these songs to send a kind of symbolic message to the young men, and vice versa. At their Friday gatherings, girls would spin, play musical instruments and dance together. As well as these separate gatherings, there were also those at which boys and girls would meet and sing together. One opportunity for such meetings was field work, when work songs were sung. These songs, which informants in Prusac designated separately, with their own terminology, seemed to have a dual purpose – to allow boys and girls to get to know each other, and to make certain jobs easier that were performed together for greater efficiency. On these occasions, sometimes the girls would sing first and the boys would respond, each outsinging the other, or all would sing together.³ When outsingng each other, the songs would usually be of a humorous nature.⁴

Men and women would also sing together at spinning bees, which means that shared work

¹ Zabilježeno od Melće Kišije (1927).

² Kazivala Fazila Kulaš (1927). Zabilježila Badema Softić u Pruscu, 2009. g.

³ Među pjesmama koje su muškarci pjevali očekujući odgovor djevojaka bila je i:

“Duni, vjetro, malo sa Neretve,
da ja vidim moju milu Daru.
Bi l’ se Dara poljubiti dala?
Kakva bi se ja djevojka zvala,
Kada bi se poljubiti dala?”

¹ Meaning common, customary, usual, ordinary, standard...

² Related by Melća Kišija (1927).

³ Related by Fazila Kulaš (1927) and recorded by Badema Softić in Prusac, 2009.

⁴ One of the songs sung by men in anticipation of a response from the girls was this:

“Duni, vjetro, malo sa Neretve,
Da ja vidim moju milu Daru.
Bi l’ se Dara poljubiti dala ?
Kakva bi se ja djevojka zvala
Kada bi se poljubiti dala?”

Muškarci i žene zajedno bi pjevali i pri prelima, što znači da su zajednički poslovi redovno inicirali i pjesmu kao vid komuniciranja između pripadnika različitih skupina – muškaraca i žena. Na prelima bi se uglavnom skupljala omladina. Igralo bi se kolo i pjevalo, a u kolu su djevojke često birale mladiće. Ovo je inače uobičajena mješovita igra koja se naziva i “biranje”. Kazivač navodi da se uz nju pjevala sljedeća pjesma:

“Hajde, curo, biraj,
puno nešto diraj.”

“Kad se ovo dvoje izaberu, dva sevdaha, vjenčaj bi se do sabaha.”⁴ Navedena pjesma bi se pjevala kao *bećarac*.

Ove pjesme su pjevale djevojke, dok su mladići šutjeli i čekali da budu izabrani, što je u potpunoj koliziji sa uvriježenim mišljenjem o inferiornom položaju žene općenito u muslimanskoj sredini Bosne i Hercegovine.

Pored rada u polju i prela, pjevalo se, između ostalog, i prilikom dva, po svemu najznačajnija narodna praznika – Aliduna (2. august) i Jurjeva (6. maj). Prilikom proslave Aliduna, kako ističu pojedini kazivači, morao je biti prisutan harmonikaš koji je znao najbolje svirati. Uz ovu svirku bi se igralo kolo. Tom prigodom bi djevojke i mladići ašikovali.

Posebnu ulogu u muzičkom životu Prusca su imale pjesme u sklopu svadbenih običaja, pri čemu se određena pjesma vezivala za određenu etapu u ženidbenom ritualu (npr. izvođenje mlade iz roditeljske kuće, dolazak mlade u kuću mladoženje i sl.), a što se moglo zaključiti iz sapćenja kazivača. Tako je osamdesetdvostrana kazivačica navela da se u času dolaska svatova sa mladom u kuću mladoženje pjevala sljedeća pjesma, čije melodije se nije mogla sjetiti, pa ju je izrecitovala:

“Kud idete kićeni svatovi?
Dobro, majko, svate dočekajte,
Svakom svatu po boščaluk dajte,
Mome dragom devet boščaluka.”

would often give rise to songs as a means of communication between members of different groups – men and women. It was mainly young people who formed spinning bees. They would dance kolo and sing, and it was often the girls who chose the young men for the kolo. This was a customary mixed dance known as “choosing.” An informant said that the following song was sung in these cases:

“Hajde, curo, biraj,
puno nešto diraj.”

“When two people chose each other, two *sevdahs*, they would marry by dawn.”⁵ This song would be sung as a *bećarac*.

These songs were sung by girls, while the young men kept quiet, waiting to be picked, which is completely contrary to the entrenched view that women in general hold an inferior position in Muslim circles in Bosnia and Herzegovina.

As well as the songs sung when working in the fields or spinning, there was also singing two of the most important popular feast days – Alidun (St Elias’ Day, 2 August) and Jurjevo (St George’s Day, 6 May). An essential feature of the Alidun celebrations, as some informants related, was an accordionist, who had to be the best player. There would be kolo dancing to the accordion, and the girls and boys would court.

Wedding songs held a special place in the musical life of Prusac. Certain songs were associated with certain specific events in the wedding rituals (the bride leaving her parental home, her arrival at the bridegroom’s home, and so on), as informants’ accounts reveal. A woman aged eighty-two related that when the wedding guests arrive at the bridegroom’s house with the bride, the following song was sung, though she could not recall the tune, only the words:

“Kud idete kićeni svatovi?
Dobro, majko, svate dočekajte,
Svakom svatu po boščaluk dajte,
Mome dragom devet boščaluka.”

⁴ Kazivao Osman Hamzakadić. Zapisala Badema Softić 2009. g.

⁵ Related by Osman Hamzakadić and recorded by Badema Softić, 2009.

Uvođenje mlade u kuću mladoženje pratila je, pored ostalih, i ova pjesma:

“Šta se ono tamo bijeli,
tamo bijeli, u gori?
Ono majka sina ženi,
Pa se veseli.
Svi se redom veseljaše,
Majka najviše.
Pružila se zlatna žica,
Sa *bedena na ba?*,⁵
Pružila se sa fesića,
Mladoj ženi oko duvaka.”

Navedena pjesma, najčešće pod nazivom “Trepetljika trepetala”, spada u grupu onih pjesama bez kojih se na prostorima BiH nekada nije moglo zamisliti svadbeno veselje.

Pored svadbenih pjesama, na području Prusca su se gajile i uspavanke. Tokom terenskog istraživanja zabilježena su tri primjera uspavanki.⁶ Jedna od zabilježenih uspavanki po svom sadržaju odgovara obliku ilahije-uspavanke, što pridonosi zaključku o vrlo raširenoj duhovnoj muzičkoj praksi Prusca o kojoj će biti riječi nešto kasnije.

One of the songs that accompanied the bride’s entry into the bridegroom’s house was this:

“Šta se ono tamo bijeli,
tamo bijeli, u gori?
Ono majka sina ženi,
Pa se veseli.
Svi se redom veseljaše,
Majka najviše.
Pružila se zlatna žica,
Sa *bedena na ba?*,⁶
Pružila se sa fesića,
Mladoj ženi oko duvaka.”

This song, usually entitled “Trepetljika trepetala,” belongs to the group of songs without which wedding celebrations could not be imagined in Bosnia and Herzegovina in the old days.

Lullabies were another kind of song that was sung in Prusac. Three examples have been recorded during field research.⁷ The words of one of them correspond to the *ilahija* lullaby form, leading to the conclusion that religious music was widespread in Prusac, as will be discussed later.

Primjer 1.

Kazivala: Melća Kišija (1927.)
Transkribovala: B. Softić, 2009.
ALLAH, ALLAH, EFILE
Ilahija-uspavanka

Example 1:

Related by Melća Kišija (1927)
Transcribed by B. Softić, 2009
ALLAH, ALLAH, EFILE
Ilahija lullaby

⁵ Zbog starosti kazivačice se sa snimka nije moglo pouzdano odgonetnuti o kojoj se riječi radi.

⁶ Navedenu uspavanku, kao i preostala dva muzička primjera je snimila Nirha Efendić. Sva tri primjera su uz njenu saglasnost uključena u istraživanje muzičke prakse i transkribovana tokom 2009. godine.

⁶ The age of the narrator made it difficult to identify these words on the recording.

⁷ This lullaby and another two were recorded by Nirha Efendić, and all three were transcribed in 2009 and have been included here with her permission.

Example 2:

Related by Melća Kišija (1927)
Recorded by Nirha Efendić
Transcribed by B. Softić, 2009
PULA, PULA, NANE

J = 70

1
Fai-lo, pa-lo, na - ne - ku-pi-cu ti na-u-ne i sre-bre-ne mon-gu-le. Blam-gu-la su sre-bre-ni.

2
a na-lu-ni dr-ve-ni. Pa-ti-be-con-niz ba-san. panam-be-tri du-ti-san. Nekt'i rak-na lu - da -

3
-ci-gu-re o - no - ka-du-na od me-dja se - na-du-la, od Ar-de-ro pe - kla, ka-o tru-hlo hu - kla

Example 3:

Related by Saima Lula Hubijar
Recorded by Nirha Efendić
Transcribed by Badema Softić, 2009
LILA, BUBA, NEMA SULJO ZUBA

[illegible]

Other examples of songs once familiar in Prusac and still living in the memory of informants are the following, which include this well-known Bosniac oral ballad related by Melća Kišija.

Primjer 4.

Kazivala: Melća Kišija (1927.)
Zabilježila i transkribovala: B. Softić, 2009.
KAD VILIĆI SEJU UDAVAŠE/⁷

U repertoaru iste kazivačice svoje mjesto su našle i one pjesme koje su tematikom usko vezane za područje Prusca i okoline, kao što to potvrđuju i dva naredna primjera.

Example 4:

Related by Melća Kišija (1927)
Recorded and transcribed by B. Softić, 2009
KADA VILIĆI SEJU UDAVAŠE/⁸

The same narrator's repertoire also included songs directly relating to Prusac and its surroundings, as evidenced by the next two folk songs:

Primjer 5.

Kazivala: Melća Kišija (1927.)
Zabilježila i transkribovala: B. Softić, 2009.
NISAM TKALAC NI PRELAC

Example 5:

Related by Melća Kišija (1927)
Recorded and transcribed by B. Softić, 2009
NISAM TKALAC NI PRELAC

⁷ Ostali tekst ove balade u interpretaciji Melće Kišije glasi:

Kad je bila niz polje ravno,
Udri kiša, udri snižavica,
A na Ajki devet kabanica,
Sve devet se u jednu sledilo.
Kad su došli pred bijele dvore,
Svi svatovi u bijelu kulu,
A divojku u studenu kulu.
Kad na vrata svekrvica njena,
Ne pita je je l' ti nevo zima,
Ven joj gleda šava uz košulju:
Lipa šava ako si ga šila.
Kad na vrata zaovica mlada:
Lipa veza ako si ga vezla.
Niko ne pita je l' ti nevo zima.
Kad na vrata starija jetrvica.
Ona nosi Čamku u naramku.
Pitaj, Čamko, je l' ti, strina, zima?
Jes' mi zima, malo što sam živa.
Eto ide sedam tovar blaga,
Tri tovara Čamki u naramku,
A ono agi Hasanagi.
To izusti i tefin dušu pusti.

⁸ The rest of the ballad as interpreted by Melća Kišija is as follows:

Kad je bila niz polje ravno,
Udri kiša, udri snižavica,
A na Ajki devet kabanica,
Sve devet se u jednu sledilo.
Kad su došli pred bijele dvore,
Svi svatovi u bijelu kulu,
A divojku u studenu kulu.
Kad na vrata svekrvica njena,
Ne pita je je l' ti nevo zima,
Ven joj gleda šava uz košulju:
Lipa šava ako si ga šila.
Kad na vrata zaovica mlada:
Lipa veza ako si ga vezla.
Niko ne pita je l' ti nevo zima.
Kad na vrata starija jetrvica.
Ona nosi Čamku u naramku.
Pitaj, Čamko, je l' ti, strina, zima?
Jes' mi zima, malo što sam živa.
Eto ide sedam tovar blaga,
Tri tovara Čamki u naramku,
A ono agi Hasanagi.
To izusti i tefin dušu pusti.

Primjer 6.

Kazivala: Melća Kišija (1927.)
Zabilježila i transkribovala: B. Softić, 2009.
OJ, BUGOJNO RAVNO

Dok je prva navedena pjesma vezana za, moglo bi se reći, lokalnu stvarnost (opće je poznato da su Prušćaci bili nadaleko poznati majstori – kačari, čiji proizvodi su bili cijenjeni i izvan granica BiH), druga pjesma varira temu tzv. dnevne migracije, u kojoj se apostrofira Bugojno kao najbliži gradski centar koji je apsorbovao okolnu radnu snagu. Sljedeći primjer je pjesma koja predstavlja ljubavni poziv djevojke, ali u podtekstu opet najvjerovatnije zasnovan na realnosti. Naime, u običajnoj praksi znalo se i vrijeme koje je bilo određeno za sklapanje brakova, posebno u seoskim sredinama. Bilo je to u periodu godine kada bi se okončali redovni poslovi u polju, oko ljetine, tj. u jesen. Stoga i vrijeme kiše koje se u narednoj pjesmi označava kao vrijeme pogodno za okupljanje svatova, odnosno ženidbu najvjerovatnije nije slučajno odabrano.

Primjer 7.

Kazivala: Saima Lula Hubijar
Snimila: N. Efendić, 2008.
Transkribovala: B. Softić, 2009.
KIŠA PADA, BLATO JE

Pored ženskog pjevanja, u Pruscu je bilo rašireno i muško pjevanje, koje se zadržalo i do danas. Najviše podataka o ovom pjevanju je prikupljeno

Example 6:

Related by Melća Kišija (1927)
Recorded and transcribed by B. Softić, 2009
OJ, BUGOJNO RAVNO

While the first of these could be associated with a local feature (Prusac was known far and wide for its coopers, whose products were highly rated even beyond the borders of Bosnia and Herzegovina), the second is a variation on the theme of “daily migration” or commuting, and refers to Bugojno as the nearest urban centre that was drawing in workers from the area. The next example is a song that is superficially a girl’s appeal to love, but the subtext is again probably based on reality. In the old days, it was customary for marriages to be arranged at a certain time, particularly in rural environments – autumn, when the routine field work of bringing in the crops was over. So the reference to the rainy season in the following song as ideal for weddings and assembling wedding guests is probably deliberate.

Example 7:

Related by Saima Lula Hubijar
Recorded by N. Efendić, 2008
Transcribed by B. Softić, 2009
KIŠA PADA, BLATO JE

It was not only women who sang in Prusac – it was very common for men to do so, a custom that survives to the present. Most of our data on men’s

od kazivača Osmana Hamzakadića, koji je i danas poznati pjevač bećarca u ovom kraju. Bećarce je učio pjevati od oca i starijih mladića još od djetinjstva. Ovi bećarci se pjevaju u grupama od pet pjevača, ali je njihov broj promjenljiv, u zavisnosti od trenutne prisutnosti pa su za izvođenje nekada bila dovoljna i dva pjevača. Pored pjevanja bećarca, O. Hamzakadić zna svirati i frulu i harmoniku, koja mu često služi kao pratnja (bas) pjevanju bećarca u slučajevima kada je sam, kao što je to bilo onda kada je njegovo pjevanje zabilježeno. Bećarce naziva “momačkim pjesmama”. Izvode se tako što jedan pjevač prvi počinje (najčešće sam kazivač ima tu ulogu), a ostali se priključuju kao pratnja – za to koristi termin “basiraju”. O. Hamzakadić ističe da onaj koji je počeo, dakle prvi glas, tokom cijele pjesme mora ostati viši od pratnje. “Mora se isticati, da bi pjesma zvučala kako treba.” Muškarci su, prema O. Hamzakadiću, pjevali u različitim prilikama, a posebno izdvaja pjevanje u sklopu svadbenog veselja, ili često sastajanje na lokalitetu Musala u Pruscu, kada bi muškarci pjevali iz zadovoljstva i radi uveseljavanja drugih i sebe. Ne izdvaja posebne svadbene pjesme – one su se birale proizvoljno i prema raspoloženju, a najčešće su to bili upravo bećarci, poput narednog primjera koji je zabilježen od ovog kazivača:

“Kad se budu ženile barabe,
bit’ će vina i rakije džabe.”⁸

Pored “uobičajenih” bećaraca, Hamzakadić razlikuje i tzv. “odmarajuće” bećarce. Pod njima podrazumijeva melodije koje se kreću u manjem opsegu i ne zahtijevaju veliki napor pjevača, naročito onog koji počinje i pjeva prvi, viši glas. I u ovim, “odmarajućim”, i u standardnim bećarcima najvažnije je umijeće onih koji pjevaju prateći glas – ukoliko korektno ne izvedu svoj dio, izvedba je neuspjela ili zahtijeva dodatni trud onoga koji vodi i koji u tim slučajevima “pokriva onoga koji strši”, tako da ima slučajeva da prvi glas nakon što započne bećarac nastavlja da pjeva drugi glas, odnosno pratnju, što i kazivač ponekad praktikuje.

Ono što je naročito zanimljivo u Hamzakadićevom izlaganju je da on pamti da je bilo slučajeva da su žene same pjevale uz harmoniku, što

songs were provided by Osman Hamzakadić, still known in the area for singing *bećarac*. This he learned as a child from his father and older boys. These songs were sung in groups of five, though the number could vary depending on who was present; they were sometimes performed with as few as two singers. Osman Hamzakadić also plays the flute and accordion, which he often uses as a bass accompaniment to his *bećarac* performances when he is alone, as he was when his songs were recorded. He calls the *bećarac* a “lads’ song.” It is performed by one singer beginning (usually Hamzakadić himself), with the others coming in as accompaniment – he uses the term “bassing” for this. He also pointed out that the first voice must remain higher than the accompaniment throughout the song. “It has to stand out, for the song to sound as it should.” According to Hamzakadić, men would sing on various occasions, but he highlighted in particular the songs sung at wedding celebrations, or at the frequent meetings at Musala in Prusac, where men would sing for pleasure and to entertain one another. He did not single out any particular wedding songs – they were chosen arbitrarily, depending on the mood, but were usually *bećarac*, like the following example he offered:

“Kad se budu ženile barabe,
bit’ će vina i rakije džabe.”⁹

As well as the “common” *bećarac*, Hamzakadić recognized what he called the “restful” *bećarac*. This refers to melodies with a lesser range, placing no great demands on the singers, and in particular the first, higher voice. In both the restful and the common *bećarac*, what matters most is the skill of the backing voices – if they do not perform their part correctly, the performance is a failure, or requires greater effort by the leader, who will “cover the one standing out.” There are thus cases when the first voice, after beginning the *bećarac*, continues as backing, which he himself occasionally practises.

Of particular interest in Hamzakadić’s account is that he recalls instances of women themselves singing to the accompaniment of the accordion,

⁸ Zabilježeno od Osmana Hamzakadića 2009.g. Zabilježila Badema Softić.

⁹ Performed by Osman Hamzakadić, 2009, recorded by Badema Softić.

on ističe kao izuzetak i odstupanje od uobičajene prakse. Zato za ove žene navodi da su one bile snažne i “jedre” i da su mogle “parirati” bilo kojem muškarcu. Jedna od takvih djevojaka je bila njegova sestra Dika, dok je kao svojevremeno najbolju pjevačicu u Pruscu istakao Mihriju Dedić koja se poslije udala u selo Karadže. Kao dobre pjevače iz Prusca je naveo Ekrema Buturovića iz Torlakovca, Šaćira Šečića, Amira Hamzakadića, te braću Velju, Fehima i Ismeta Žuljko. Poimenično pamćenje onih koji su sloveli kao dobri pjevači ide u prilog zaključku da se umijeću pjevanja u prusačkom kraju pridavao značaj, te da su dobri pjevači imali posebno mjesto u lokalnoj sredini.

Od spomenutog kazivača, O. Hamzakadića, zabilježen je tekst i sljedećeg bećarca:

“Kune otac, kune majka stara,
što je mene rodila bećara.
U bećara nigdi ništa nema,
Samo kutor što u njemu sprema.
Rodi, majko, još jednog bećara,
Kad ja pjevam, da ja imam para.”

O. Hamzakadić je sve bećarce otpjevao uz pratnju harmonike i uz svaki je svirao uvod i interludije između stihova.⁹

U Pruscu se uglavnom igralo kolo koje su najčešće igrale mlade djevojke, a mogle su im se priključiti i mlađe žene. Bilo je i mješovitih kola, ali bi se u tom slučaju muškarci i žene držali za maramicu, kako je to bilo uobičajeno nekada i u drugim sredinama Bosne i Hercegovine. Igralo se u različitim prilikama, između ostalog i u periodu kada bi pristizale ašlame (trešnje) – tada bi se išlo u obližnje selo u berbu i tom prilikom bi se igralo kolo. Kola su se igrala uz harmoniku, tamburu, šargiju, kao i uz frulu. Ove instrumente su svirali isključivo muškarci, dok su žene svirale usnu harmoniku. Fazila Kulaš je, prema njenom kazivanju, kao djevojka svirala usnu harmoniku. Pored spomenutih instrumenata koji su bili prisutni u muzičkoj praksi u Pruscu i okolini, F. Kulaš spominje da su djeca svirala u travu, dok se od M. Kišije saznaje da je u Pruscu bio jedan svirač harmonike na Buvniku. Što se tiče saza, ističe

though he made it clear that this was the exception, not common practice. He said of these women that they were strong and buxom, and that they could hold their own with any man. One such girl was his sister Dika; he also mentioned Mihrija Dedić as the best singer in Prusac in her day; she later married a man from the village of Karadže. He named several good male singers from Prusac: Ekrem Buturović of Torlakovac, Šaćir Šečić, Amir Hamzakadić, and the brother Veljo, Fehim and Ismet Žuljko. His remembering the names of those known as good singers suggests that knowing how to sing was regarded as important in the Prusac area, and that good singers occupied a special place in the local environment.

The text of the following *bećarac* was also recorded by Osman Hamzakadić:

“Kune otac, kune majka stara,
što je mene rodila bećara.
U bećara nigdi ništa nema,
Samo kutor što u njemu sprema.
Rodi, majko, još jednog bećara,
Kad ja pjevam, da ja imam para.”

Osman Hamzakadić sang all these *bećarac* to the accompaniment of the accordion, with an introduction and interlude between the verses in each case.¹⁰

The principal dance in Prusac was the kolo, usually danced by girls, though young women might also join them. There were also mixed kolos, but in that case the men and women would hold handkerchiefs, not hands. The kolo was danced on various occasions, including when the *ašlama* sweet cherries were ripe, when it was the custom to go cherry-picking in the country. It was danced to the accompaniment of the accordion, tambura, *šargija* [a plucked, fretted long necked chordophone] or flute. These instruments were played only by men; women played the mouth organ. Fazila Kulaš said she played the mouth organ as a child. She also said that along with these instruments, played in and around Prusac, children used to whistle with grass. Melća Kišija related that there was an accordion player at Buvnik. She said she did not

⁹ Ove muzičke primjere zbog glasnoće instrumenta i kvalitete snimka nije bilo moguće u potpunosti i ispravno transkribovati.

¹⁰ The volume of the instrument and the quality of the recording made it impossible to transcribe these musical examples correctly and in full.

da sazlije nije upamtila, ali da ih je bilo prije nego što se ona iz Oboraka udala u Prusac. Sakib-effendija Began navodi da je prije pedesetak godina hadžija Muharem Began pravio sazove i male šargijice u Pruscu. Nije ih prodavao, pravio ih je samo za sebe i za lokalnu upotrebu. Pored toga što je pravio instrumente, on je i svirao na njima. Began navodi da je i hadžijin sin Ramiz izuzetno dobro svirao harmoniku, ali nije pjevao. Iz kazivanja O. Hamzakadića se može zaključiti da su ljudi u Pruscu po kućama imali šargije.

Kako je već spomenuto, muzička praksa je bila prisutna prilikom narodnih veselja koja su se održavala za Alidun i Jurjevo. Međutim, najznačajniji događaj i najveće masovno okupljanje u Pruscu je Ajvatovica, prilikom čijeg održavanja je također prisutna muzička praksa. Iako se ova praksa gotovo u potpunosti odnosi na duhovnu muziku, odnosno na izvođenje ilahija, postoji i dio u kojem se izvodi svjetovna muzika. O. Hamzakadić navodi da je nakon završene zvanične ceremonije Ajvatovice bilo uobičajeno da se priredi narodno veselje. Za ovo veselje O. Hamzakadić kazuje: "Što se tiče Ajvatovice, slušao sam od oca rahmetli, unazad 80 do 100 godina, tada je konjanika više bilo. Tada pjevanja je bilo u grupama, sad natpjevavanje. Nisu se tad neke nagrade nosile, publika je bio narod. Koja grupa bolje pjeva, koje selo. Pjevali su Pruščani, pjevali su Karaulci, pjevali su, rečemo, iz sela momci. To da se vesele, dova je završena. I sada, jedni pjevaju, oni nadmašuju. Kako se koji učini dobro, a haj'mo mi žešće. A sluš'o sam od oca rahmetli da su i tada Pruščani najbolje pjevali. Najjači su u pjesmi bili. Bio je Adil Kulaš, stariji čovjek, im'o je devet braće. I oni kad bi zapjevaj, gdje bi god zapjevaj, i sa tom svojom braćom i 'vamo s komšijama, Pruščanima, da su ostavljali sve radove, da slušaju njih. (...) To bi ti moglo bit' tamo '35-te, 30-te, 25-te, jer njegove godine (misli na svog oca, B. S.), njegov vijek pjevanja, tada je bio najvičniji za pjesme. On je bio 1911. godište, do 30-te, eto to je 20 godina. Bac'o je se kamen na Ajvatovici. Nije na stijeni, nego na livadi. Kad se završi dova, e, tu su najbolji momci bacali kamen. U matere mi je amidža Mahmut Škandro 15 godina bac'o kamen, a i šargiju je svir'o i pjev'o. Bio je kolovođa svim momcima. Gdje je on iš'o naprijed, svak' je smio ić' za njim. Bio je junak, iš'o je, pjev'o je, ali većinom je iš'o

remember any *saz* [long-necked lute] players, but that there were some before the one from Oborci married in Prusac. Sakib effendi Began said that fifty years ago hajji Muharem Began made *saz*'s and small *šargijas* in Prusac, not for sale but for himself and other local residents. He also played these instruments. Began said that the hajji's son, Ramiz, was an excellent accordion player, but did not sing. It seems from what Osman Hamzakadić said that people in Prusac had *šargijas* at home.

As already noted, it was the custom to have music at the popular festivals of Alidun and Jurjevo. However, the main event in Prusac, attended by large numbers of people, is Ajvatovica, where there is also music. Though it was almost entirely limited to religious music, in the form of *ilahijas*, secular music was performed during part of the event, as Osman Hamzakadić related. Popular entertainment followed the official Ajvatovica ceremony, of which he said: "As for Ajvatovica, I heard from my late father, that 80 or 100 years ago there were a lot of horsemen. People sang in groups then, now they outsing each other. There were no prizes then, the people were the audience. Whatever group sang best, that was the best village – people from Prusac sang, and people from Karaula, and lads from the country sang. The idea was to have fun, the prayer was over. Now some sing, they outdo others. As if it's a good thing to really go at it. I heard from my late father that in those days the people from Prusac were the best singers. They were the leaders for song. There was Adil Kulaš, an older man, he had nine brothers. When they sang, wherever they sang, with his brothers and here with his Prusac neighbours, they would drop what they were doing, to listen... That could have been back in '35, '30, '25, those were his years [his father's: B.S.], his singing years, he was the best singer then. He was born in 1911, so that's 20 years to '30. There was stone-throwing at Ajvatovica, not on the rock, in the meadow. When the prayer was over, the best lads threw the stone. My uncle Mahmut Škandro threw the stone for 15 years, and played the *šargija* and sang. He was the leader of all the lads. Wherever he went ahead, everyone dared follow him. He was a hero, he went, he sang, but most of the time he went first, the lads after him,

naprijed, momci su za njim, šargija je svirala. I tako, ti bećarci. Većinom su ti bećarci najjači bili. A cure su pjevale s prozora. Prozor se otvori, one izađu.”

Na osnovu navedenog kazivanja se može zaključiti da je prilikom ovakvih narodnih veselja koja su se održavala poslije ajvatovačke dove bio prisutan određeni oblik takmičenja u pjevanju između Prusca i okolnih sela, prilikom kojeg bi, prema kazivanju O. Hamzakadića, Prušćaci uvijek dominirali, što govori o njihovom pjevačkom umijeću. Također, može se zaključiti i da je muzički oblik koji je pri tome bio izvođen bio muški bećarac, a da su žene pjevale sa prozora, što je razumljivo, s obzirom na običaj prema kojem žene nisu prisustvovala zvaničnoj, vjerskoj ceremoniji Ajvatovice. Iz kazivanja O. Hamzakadića se saznaje da u ovoj prilici nije bila prisutna samo vokalna muzička praksa, već i instrumentalna, što pronalazimo u njegovom navodu o svirci na šargiji.

Duhovna muzička praksa prusačkog kraja

Nasuprot svjetovnoj muzičkoj praksi, koja nije bila sastavni dio same Ajvatovice, već je bila propratni dio narodnog veselja koje bi se održavalo po završetku dove, duhovna muzička praksa, odnosno ilahije, je bila i jeste dio zvaničnog vjerskog ceremonijala. O ulozi ilahija u ovom bitnom događaju saznajemo iz priopćenja kazivača. Prema njihovom pripovijedanju, ilahija se počinje učiti pri samom kretanju povorke prema Ajvaz-dedinoj stijeni, centralnom mjestu cjelokupne ceremonije. Ova ilahija je jedinstvena po tome što se uči samo prilikom Ajvatovice. O učenju ove ilahije, koja se sastoji od niza stihova koji se ponavljaju, svjedoči i Džemal Hamidović u knjižici pod naslovom “Prusac i njegove znamenitosti” koja je objavljena u Sarajevu 1940. godine: “...uz milozvučno učenje ilahija i uz veliku pušćanu, zapravo plotunsku paljbu, povorka kreće kroz stijenu do Ajvaz-dedina vrela, i tu, na Ajvaz-dedinoj livadi, u prekrasnoj crnogoričnoj šumi, nastane pravo narodno veselje”.

Prilikom terenskih istraživanja obavljenih u Pruscu tokom 2009. godine, zabilježena su dva primjera ove ilahije, i to primjer zabilježen od

he played the *šargija*. And so, the *bećarac*. Mostly those *bećarac*’s were the best. And the girls sang from the window. The window was opened, they came out.”

This suggests that during the popular entertainment following the Ajvatovica prayers there was some kind of singing competition between Prusac and the surrounding villages, in which Prusac was always foremost according to Osman Hamzakadić, evidence of their singing skills. It also suggests that the music performed on those occasions was the man’s *bećarac*, and that the girls sang from the windows, which is understandable, since it was not the custom for women to attend the official religious Ajvatovica ceremony. His account also reveals that the music was not only vocal, but also instrumental, as his mention of the *šargija* indicates.

Religious music in the Prusac area

Unlike secular music, which was not an integral part of the Ajvatovica ceremony, but rather an accompaniment to the popular entertainment that followed, religious music, in the form of the *ilahija*, was and is part of the official religious ceremony. Accounts by our informants revealed the role of the *ilahija* in this important event. They relate that people began to recite an *ilahija* as the procession moved off to Ajvaz-dedo’s rock, the focal point of the entire ceremony. This *ilahija* is unique in that it is recited only at Ajvatovica. In his *Prusac i njegove znamenitosti*, published in Sarajevo in 1940, Hamidović wrote of this *ilahija*, which consists of a series of repeated verses: “the procession passed through the rocks do Ajvaz-dedo’s spring to the sweet sound of the *ilahija* and a regular volley of gunfire, and there, in Ajvaz-dedo’s meadow, in the beautiful coniferous forest, the true folk entertainment began.”

Two examples of this *ilahija* were recorded during the field research conducted in Prusac in 2009, one recited by Ismet Silajdzija (b. 1931), who performed it at Ajvaz-dedo’s rock on Ajvatovica day along with his brother Ćamil (b. 1923), and one by Melća Kišija (1927) who, being a woman, does not attend the “men’s” Ajvatovica.

kazivača Ismeta Silajdzije (rođen 1931.), koji ovu ilahiju zajedno sa bratom Čamilom (rođen 1923.), izvodi na dan Ajvatovice na Ajvaz-dedinoj stijeni, i primjer zabilježen od kazivačice Melće Kišije (1927.), koja, kao žena, ne prisustvuje “muškoj” Ajvatovici.

Prema Ismetu Silajdziji, svake godine se uče iste ilahije, i to samo za Ajvatovicu, kada ide povorka. Kad se prouči jedan stih, uvijek se poslije vikne: “Amin!” – prvo barjaktar, a potom svi ostali konjanici. Ilahija se uči u čast Ajvaz-dede. Počinje se učiti kada povorka kreće ujutro ispred Kjafijine džamije u Pruscu, i uči se sve dok povorka ne stigne do brda. Silajdzija pripovijeda da su ilahiju na Ajvatovici ranije uglavnom učila po četiri momka, te da bi se ona učila sve dok povorka ne bi stigla do određenog mjesta.¹⁰

M. Kišija kazuje da je svako selo imalo svoj barjak i djecu koja su učila ilahije. Spominje da se nije učio tekbir, već samo ilahije, kojima je prethodila sura *Rabijesir*.¹¹ Ovo kazivanje je u suprotnosti sa kazivanjem I. Silajdzije, koji nije spomenuo djecu kao učače ilahije, kao i sa zabilježenim stanjem na terenu tokom Ajvatovice 2009. godine, kada je povorka konjanika na putu prema Pruscu učila upravo samo tekbire, a ne ilahije.¹²

Oba zapisa ove ilahije se baziraju na istoj melodijskoj osnovi i kreću se u okviru istog tetrakorda, s tom razlikom da je primjer zabilježen od M. Kišije ritmički bogatiji i raznovrsniji, dok je primjer I. Silajdzije jednostavan, bez naročite proizvoljnosti ritmičkog pokreta u cilju bogaćenja melodijske linije. Ilahija se sastoji od jedne male rečenice koja počinje i završava finalisom, a koja se ponavlja onoliko puta koliko ima stihova. Nakon svakog ponavljanja se izgovori: “Amin!”. Tekst ilahije je na arapskom jeziku i zapisana je arebicom. Iz razgovora sa kazivačima moglo se zaključiti da oni smatraju da je ilahija tekstom

According to Ismet Silajdzija, the same *ilahija* is performed every year, only at Ajvatovica, when the procession moves off. After each verse, people shout “Amin!” – first the standard-bearer, then the rest of the cavalcade. The *ilahija* is recited in honour of Ajvaz-dedo, starting when the procession moves off from Kjaifi’s mosque in Prusac, and continuing until it reaches the hill. Silajdzija related that in the old days the Ajvatovica *ilahija* was usually recited by four lads, who continued until the procession reached a certain point.¹¹

Melća Kišija related that every village had its own banner and children who recited the *ilahija*. She also said that the *takbir* was not recited, only the *ilahija*, preceded by sura *Rabijesir*.¹² This does not accord with Ismet Silajdzija’s account, for he made no mention of children reciting the *ilahija*, or with the Ajvatovica ceremony in 2009, when the cavalcade recited the *takbir* only on the way to Prusac, with no *ilahijas*.¹³

Both recordings of this *ilahija* are based on the same melody and begin with the same tetrachord, except that the one recorded by Melća Kišija is richer and more diverse rhythmically, while that recorded by Ismet Silajdzija is simple, with no marked arbitrariness in the rhythmical movement to enrich the melodic line. The *ilahija* consists of a short phrase beginning and ending with a finalis and repeated as many times as there are verses. Each repetition is followed by “Amin.” The *ilahija* is in Arabic, written in *arebica* script [a Bosniac version of the Perso-Arabic script]. It seemed clear from discussions with the informants that they believed the text of the *ilahija* to relate specifically to

¹⁰ Kazivao Silajdzija Ismet (1931.). Zabilježila B. Softić u Pruscu, maj 2009. godine.

¹¹ Kazivala Melća Kišija (1927.). Zabilježila B. Softić u Pruscu, mart 2009. godine.

¹² Potrebno je istaći da ceremonija na dan same Ajvatovice, kada povorka ide kroz Ajvaz-dedinu stijenu, nije zabilježena, već samo odlazak povorke i centralna svečanost u Donjem Vakufu dan prije, pa se spominjanje učenja ajvatovičke ilahije ovom prilikom trenutno svodi na pripovijedanje kazivača.

¹¹ Related by Ismet Silajdzija (1931) and recorded by B. Softić in Prusac, May 2009.

¹² Related by Melća Kišija (1927) and recorded by B. Softić in Prusac, March 2009. Translator’s note: there is no sura in the Qur’an entitled “Rabijesir” (which would be transliterated in English as “Rabbi Yassir”) but there is a *du’a* (personal prayer, as opposed to the ritual prayers with their specific wording) which begins with these words. Perhaps this is what the informant was referring to.

¹³ However, the actual ceremony on Ajvatovica day when the procession passes between Ajvaz-dedo’s rocks was not recorded, but only the departure of the procession and the main ceremony in Donji Vakuf the day before, so the reference to the recitation of the Ajvatovica *ilahija* is based only on informants’ accounts.

vezana za samu Ajvatovicu i ističu da se ona izvodi samo tom prilikom.¹³ Ovdje donosimo zapise navedene ilahije zabilježene od Ismeta Silajdzije i Melće Kišije:

Ajvatovica, and that it was performed only on that occasion.¹⁴ The versions of the *ilahija* performed by Ismet Silajdzija and Melća Kišija are given here:

Primjer 8.

Kazivao: Ismet Silajdzija (1931.) iz Prusca
Zabilježila i transkribovala: B. Softić, 2009.

Amin!

Example 8:

Related by Ismet Silajdzija (1931) of Prusac
Recorded and transcribed by B. Softić, 2009

Amin!

Primjer 9.

Kazivala: Melća Kišija (1927.) iz Prusca
Zabilježila i transkribovala: B. Softić, 2009.

Amin!

Example 9:

Related by Melća Kišija (1927) of Prusac
Recorded and transcribed by B. Softić, 2009

Amin!

Danas ovu ilahiju prilikom Ajvatovice izvode braća Ismet i Ćamil Silajdzija. Prema pripovijedanju I. Silajdzije, mlađe generacije ne pokazuju naročiti interes da nauče izvoditi ovu ilahiju, koja je tradicionalno uvijek bila dio ajvatovačke ceremonije.

Pored dva primjera ajvatovačke ilahije, tokom terenskog istraživanja su od Melće Kišije zabilježeni i sljedeći primjeri duhovne muzičke prakse – u rasponu od ilahija, preko mevluda, pa do kasida.

This *ilahija* is performed nowadays at Ajvatovica by the brothers Ismet and Ćamil Silajdzija. According to Ismet Silajdzija, the younger generation is not particularly interested in learning how to perform the *ilahija*, which has always been a traditional part of the Ajvatovica ceremony.

As well as these two examples of the Ajvatovica *ilahija*, during field research Melća Kišija also provided the following examples of religious music, ranging from *ilahija* through *mevlud* to *qasida* [a poem usually in praise of someone, but may also treat other subjects, including mysticism].

¹³ Vezivanje teksta ove ilahije za Ajvatovicu je upitno, s obzirom da je nakon konsultacija oko njenog prevoda na bosanski jezik sa prof. dr. Ahmedom Aličićem zaključeno da njen sadržaj nije povezan sa Ajvatovicom. Međutim, ona govori o tzv. putu gazija, te Mehmedu Fatihu posebno, a u njoj se zaista spominju određeni lokaliteti na području Prusca.

¹⁴ It is questionable whether the text of the *ilahija* is associated with Ajvatovica; after consulting Prof. Dr. Ahmed Aličić on the translation of the text into Bosnian, the conclusion was that its content does not relate to Ajvatovica. It does, however, refer to the *ghazi's* path [*ghazi* – a holy warrior] and to Mehmed Fatih [the Conqueror] in particular, and does name certain places in the Prusac area.

Zaključak

Prusac je, kako su to pokazala savremena terenska istraživanja, do danas zadržao tradicionalne oblike svjetovne muzičke prakse, kao i oblike duhovne muzike. Ova dva vida muzičke prakse se međusobno isprepliću, o čemu svjedoči i sama Ajvatovica. Na osnovu prikupljenih podataka vezanih za svjetovnu narodnu muzičku praksu u Pruscu i okolini, može se zaključiti da se u Pruscu tokom prošlog stoljeća gajila seoska muzička praksa, koja se može svesti na tipove muškog i ženskog pjevanja, jednoglasnog i dvoglasnog, I, odnosno novije kategorije, te na napjeve uz igre – kola, igre uz pratnju instrumenta (najčešće harmonike, šargije ili frule), i to u prilikama vezanim za različita okupljanja, svadbe, ali i okupljanja u sklopu bitnih narodnih praznika, poput Jurjeva, Aliđuna te posebno Ajvatovice. Seosko dvoglasno pjevanje nisam mogla pronaći na terenu, pa se podaci o ovom tipu pjevanja temelje isključivo na sjećanju kazivača. Praksa muškog i ženskog pjevanja se djelimično zadržala i danas. Treba napomenuti da je u Pruscu primjetan i veliki uticaj gradske muzičke prakse, što se naročito ogleda u prisutnosti sevdalinke.

Što ti cviliš iz raja hurija? (Allah, jallah...)
 Ne pitaj me, hazreti Fatima (Allah, jallah...)
 Evo sad će devet godin' dana (Allah, jallah...)
 Kako mi je umrijela majka (Allah, jallah...)
 Nit' je mogu čuti, ni vidjeti (Allah, jallah...)
 Govori joj hazreti Fatima (Allah, jallah...)
 Sutra petak, sutra turski svetac (Allah, jallah...)
 Svi će ljudi sutra u džamiju (Allah, jallah...)
 I pred njima Rizvan kapidžija (Allah, jallah...)
 U njega su ključki od Dženneta (Allah, jallah...)
 Od Dženneta i od Džehenema (Allah, jallah...)
 Pa zaišći ključke od Dženneta (Allah, jallah...)
 Pa potraži svoju milu majku (Allah, jallah...)
 Kad otvori od Dženneta vrata (Allah, jallah...)
 Al' joj majke u Džennetu nema (Allah, jallah...)
 Kad otvori džehenemska vrata (Allah, jallah...)
 Kad joj majka u dnu Džehenema (Allah, jallah...)
 Što ćeš tude moja majko mila? (Allah, jallah...)
 Svako si mi dobro ti radila: (Allah, jallah...)
 Klanjala si pet vakat namaza (Allah, jallah...)
 Postila si šehri Ramazana (Allah, jallah...)
 Sve sam, kćeri, to ja uradila (Allah, jallah...)
 Od komšije vrata zaključala (Allah, jallah...)
 Svoju sofru krilom zaklanjala (Allah, jallah...)
 Pa i momku skudila divojku (Allah, jallah...)
 Više kuće kalem oblomila (Allah, jallah...)
 Tvome babi leđa okretala (Allah, jallah...)
 Hajde kaži svome milom babi (Allah, jallah...)
 Hajd' mu kaži neka mi halali.

Conclusion

As recent field research has revealed, Prusac has retained its traditional forms of secular and religious musical practices. These two forms intermingle, as Ajvatovica itself attests. It appears from earlier research relating to secular musical practices in and around Prusac, that rural musical practices were preserved in the 20th century. These can be classed as men's and women's singing, solo and duo voices, and more recent categories, along with songs accompanying the kolo, with instrumental accompaniment (usually the accordion, šargija or flute) on occasions associated with various gatherings, weddings, or gatherings for ceremonies such as Jurjevo, Aliđun and, in particular, Ajvatovica. I was unable to find any songs in two voices in the field, so the data on this type of singing are based only on informants' recollections. The practice of men's and women's singing has survived to some extent. It should be noted that Prusac has been greatly influenced by urban musical practices, in particular the sevdalinka.

On the other hand, Ajvatovica and widespread religious practice have resulted in the *ilahija*

Što ti cviliš iz raja hurija? (Allah, jallah...)
 Ne pitaj me, hazreti Fatima (Allah, jallah...)
 Evo sad će devet godin' dana (Allah, jallah...)
 Kako mi je umrijela majka (Allah, jallah...)
 Nit' je mogu čuti, ni vidjeti (Allah, jallah...)
 Govori joj hazreti Fatima (Allah, jallah...)
 Sutra petak, sutra turski svetac (Allah, jallah...)
 Svi će ljudi sutra u džamiju (Allah, jallah...)
 I pred njima Rizvan kapidžija (Allah, jallah...)
 U njega su ključki od Dženneta (Allah, jallah...)
 Od Dženneta i od Džehenema (Allah, jallah...)
 Pa zaišći ključke od Dženneta (Allah, jallah...)
 Pa potraži svoju milu majku (Allah, jallah...)
 Kad otvori od Dženneta vrata (Allah, jallah...)
 Al' joj majke u Džennetu nema (Allah, jallah...)
 Kad otvori džehenemska vrata (Allah, jallah...)
 Kad joj majka u dnu Džehenema (Allah, jallah...)
 Što ćeš tude moja majko mila? (Allah, jallah...)
 Svako si mi dobro ti radila: (Allah, jallah...)
 Klanjala si pet vakat namaza (Allah, jallah...)
 Postila si šehri Ramazana (Allah, jallah...)
 Sve sam, kćeri, to ja uradila (Allah, jallah...)
 Od komšije vrata zaključala (Allah, jallah...)
 Svoju sofru krilom zaklanjala (Allah, jallah...)
 Pa i momku skudila divojku (Allah, jallah...)
 Više kuće kalem oblomila (Allah, jallah...)
 Tvome babi leđa okretala (Allah, jallah...)
 Hajde kaži svome milom babi (Allah, jallah...)
 Hajd' mu kaži neka mi halali.

S druge strane, Ajvatovica i vrlo prisutna religijska praksa su uzrokovali i raširenost ilahija kao sastavnog dijela muzičke prakse u Pruscu. Ilahije su dio mevluda i tevhida koji se održavaju u lokalnim džamijama i privatnim kućama, ali su i dio najbitnijeg događaja u Pruscu u toku godine – Ajvatovice. Gotovo svi kazivači sa kojima sam imala priliku razgovarati su znali učiti tzv. ajvatovačku ilahiju. Ova činjenica, kao i sama uloga ilahije u muzičkom životu Prusca, dovodi do zaključka da je ilahija rasprostranjen i popularan oblik duhovne muzike među njegovim stanovništvom.

S obzirom da Prusac zapravo i nema jasno određene karakteristike sela, niti se može nazvati malim gradom, i muzička praksa koja se u njemu njeguje se može posmatrati na taj način, što je čini specifičnom i svakako vrijednom daljeg istraživanja.

being very much part of musical practice in Prusac. *Ilahijas* form part of the *mevluds* and *tevhids* held in neighbourhood mosques and private houses, and are also part of the main event of the year in Prusac, Ajvatovica. Almost everyone I spoke to was able to recite the Ajvatovica *ilahija*. This, and the role of the *ilahija* in the musical life of Prusac, led to the conclusion that the *ilahija* is a widespread and popular form of religious music among its people.

Since Prusac neither has the features typical of a village nor can it be described as a small town, its musical practices may also be regarded from this perspective as distinctive, and thus worthy of further research.

Aiša Softić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, aisa.softic@gmail.com

Aiša Softić
National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, aisa.softic@gmail.com

Prusac i njegove usmene predaje

Originalni naučni / znanstveni rad
UDK: 398.3 (497.6 Prusac) " 19/20 "

Osnovu ovog priloga čine usmene predaje zabilježene u Pruscu tokom terensko-istraživačkog rada, koji je obavljen u dva navrata 2008. i 2009. godine. Kroz rad se nastoji ukazati na lokalne specifičnosti usmenih predaja ovog prostora, ali i na njihovu uklopljenost u međunarodno raširene teme i motive.

Ključne riječi: Prusac, historijske usmene predaje, mitske usmene predaje

Važan segment ukupne historije jednog omeđenog i na različite načine organiziranog prostora predstavlja i usmena historija koja se najjasnije iskazuje kroz historijske i kulturnohistorijske usmene predaje. Ali, stranice "knjige predaja" jednog mjesta ne ispisuju samo kazivanja koja se oslanjaju, u jačoj ili slabijoj mjeri, na stvarne događaje i ličnosti, već i brojni drugi sadržaji koji se, prema međunarodno usvojenoj klasifikaciji, svrstavaju u etiološke i eshatološke predaje, potom u mitske ili demonološke predaje koje se zasnivaju na religijskom učenju.

Stoga će se u prilogu o predajama zabilježenim u Pruscu u toku terensko-istraživačkog rada, koji je obavljen 2008. i 2009. godine, pažnja usmjeriti na cjelokupan zabilježeni korpus predaja, koji nikako ne pretendira na potpunost, jer su ova etnološka istraživanja Prusca ustvari samo prva faza koja potpada pod rekognosciranje terena. S obzirom na vrlo ograničena finansijska sredstva, rad na terenu bio je limitiran. Uprkos tome, zabilježene predaje odlikavaju stanje usmene predaje u savremenom trenutku, na jednom po svemu specifičnom prostoru, u svijetu koliko zatvorenom u sebe toliko, po različitim osnovama, i otvorenom. Malo je mjesta u Bosni i Hercegovini čiji mještani na ovakav, reklo bi se profinjeni način njeguju lokalpatriotizam u pozitivnom smislu te riječi.

Prusac and its oral traditions

Original scientific paper
UDC: 398.3 (497.6 Prusac) " 19/20 "

This paper is based on the oral traditions recorded in Prusac during field research in 2008 and 2009. It seeks to highlight the specific local features of the area's oral traditions as well as the way they relate to internationally widespread themes and motifs.

Key words: Prusac, oral history, mythical oral traditions

Oral history is an important aspect of the history of a delineated area organized in a variety of ways, usually expressed through its historical and cultural oral traditions. But the pages of the "book of traditions" of a place are not written only by accounts based more or less directly on real events and personalities, but also by many other factors regarded in internationally agreed classification as etiological and eschatological traditions, mythical or demonological traditions, and those based on religious teachings.

This paper on the traditions collected in Prusac during field research in 2008 and 2009 will therefore focus on the entire recorded corpus, without pretensions to being complete, since these ethnological studies of Prusac are in fact just the first phase, no more than reconnaissance. The very limited funding available placed constraints on this field research. Even so, the traditions recorded reflect the state of oral tradition at this time, in a very specific place, in a world that is as much a closed system as it is open in various ways. There are few places in Bosnia and Herzegovina where the people have fostered local patriotism, in the positive sense of the word, in what could be called a sophisticated manner. The people of Prusac construct their self-awareness on the careful nurturing of their tradition relating to the importance of

Svoju samosvijest mještani Prusca grade na brižljivo njegovanoj tradiciji o značaju ovog mjesta u kulturnoj historiji Bosne 16. i 17. stoljeća, kada je Prusac predstavljao jedno od njenih važnih duhovnih središta. Današnji Prusac, opet, svoj značaj crpi iz Ajvatovice, najznačajnijeg muslimanskog dovišta na prostoru BiH i šire.

Dvije su najbrojnije skupine predaja zabilježene u Pruscu u toku spomenutog terenskog rada. To su historijske te mitske usmene predaje.

Kao što je to slučaj i u drugim sredinama u BiH, najstariji sloj historijskih usmenih predaja zabilježenih u Pruscu čine one koje kazuju o nekadašnjem, starom stanovništvu Bosne. Te predaje su vrlo kratke i obično se javljaju kao štire predaje-obavijesti. Tako se kazuje da na području Prusca postoji tzv. "grčko greblje", a "mještani pričaju da je tu nekad bila i crkva".¹ Povod za ovakva kazivanja potiče najvjerovatnije iz činjenice da se "na tom mjestu nalazi puno kamenja", a upravo različiti materijalni ostaci (usamljeni grobovi, kamenje neobičnog oblika, ostaci nekadašnjih građevina, itd.), obično su glavni povod za nastanak predaja ove i slične tematike, a sama kazivanja o grčkom greblju u Pruscu u potpunosti se uklapaju u široko rasprostranjene savremene predaje u kojima se davnašnje, staro stanovništvo Bosne i Hercegovine najčešće naziva Grcima. (Palavestra, 1991:44)

U taj najstariji sloj historijskog pamćenja, koji u sebi sadrži i elemente mitskog, spadaju i predaje o Mariji Tereziji koja je postala opće ime za vladaricu nekadašnjeg, starog naroda. Tako se pričalo "da je Marija Terezija bila na gornjem gradu u Pruscu". O Mariji Tereziji, austrijskoj carici, zabilježena su usmena kazivanja diljem Bosne i Hercegovine. U motivskom pogledu kazivanja o ovoj historijskoj ličnosti vrlo često se u potpunosti poklapaju sa predajama o vladarki starog mitskog naroda – Crnoj kraljici. Vezivanje istih, ili vrlo sličnih motiva za likove iz različitih i vremenski najčešće vrlo udaljenih perioda smatra se jednom od glavnih odlika bosanskohercegovačkih historijskih usmenih predaja. (Palavestra, 1991:46)

Na ovaj najstariji sloj historijske usmene tradicije nadovezuju se i predaje o postanku Prusca. U Pruscu se i danas, kao najrašireniji siže, kazuje kako su grad "osnovali Rimljani". Poticaj za ovakva

this place in the cultural history of Bosnia in the 16th and 17th centuries, when Prusac was one of the country's leading spiritual centres. Prusac still draws its importance from Ajvatovica, the most significant Muslim prayer site in Bosnia and Herzegovina and beyond.

The two most numerous kinds of tradition recorded in Prusac during this field research were historical and mythical oral traditions.

As elsewhere in Bosnia and Herzegovina, the oldest layer of oral history recorded in Prusac is that relating to the old population of Bosnia. These traditions are very brief, and usually take the form of bareboned statements. Thus it is said that there is a "Greek burial ground" in Prusac, and that "locals say there was once a church there."¹ These statements probably derive from the fact that "there is a lot of stone there," and in fact physical remains (isolated graves, unusually-shaped stones, the ruins of buildings and so on) are the most common basis for the emergence of traditions on this and similar themes. The claim that there is a Greek burial ground in Prusac fits perfectly into the widespread modern tradition that the ancient people of Bosnia and Herzegovina were usually called Greeks. (Palavestra, 1991:44)

Another tradition belonging to that oldest stratum of historical memory, which also has elements of myth, is the tradition of Maria Theresa, which became the universal name for the ruler of the people of old. It is said that "Maria Theresa came to the fort in Prusac." Oral traditions relating to Maria Theresa, Empress of Austria, have been recorded throughout Bosnia and Herzegovina. As a motif, accounts of this historical figure often correspond exactly to traditions relating to the queen of an ancient, mythical people, the Black Queen. Conflating identical or very similar motifs of figures from different periods, often very far apart in time, is regarded as one of the main features of Bosnia and Herzegovina's oral history. (Palavestra, 1991:46)

Another tradition associated with this most ancient layer of oral history is one that recounts the origins of Prusac. Even now, the most common claim is that the town was "founded by the

¹ Imena i lični podaci kazivača poznati su zapisivaču, ali se iz etičkih razloga neće navoditi.

¹ The names and personal details of narrators are known to the author, will not be given for ethical reason.

kazivanja najvjerojatnije treba tražiti u pisanim izvorima. Na literarnom predlošku posigurno je nastalo i usmeno kazivanje, živo i danas među Prusćanima, o tome da je “prvu tvrđavu u Pruscu sagradio German Iktibe”.

Pod imenom Prusac ovo mjesto se prvi put spominje 1478. godine, odnosno 15 godina nakon što su ga zauzele Osmanlije. (Truhelka, 1911:50) U srednjem vijeku Prusac je nosio ime Biograd. (Čelebi, 1996:131) Ovaj narodni naziv Osmanlije su doslovno prevele, pa se u izvorima na turskom on naziva Akhisar (ak – bijeli; hisar – grad). Zane-marujući da se radi o doslovnom prevodu starog narodnog naziva Biograd, usmena tradicija je paralelno javljanje naziva Akhisar i Prusac dovodila u direktnu vezu sa Ajvaz-dedom i njegovom, po usmenom pamćenju, usrdnom četrdesetodnevnim molitvom da stijena na Ajvatovici raspukne kako bi Prusac dobio neophodnu vodu: “Prije se zvao Akhisar, a kad je rastrg’o kamen, onda se prozvao Prusac”. Ovakve i slične kratke predaje – obavijesti pokazuju da usmena tradicija ima svoju vlastitu logiku, koja u nizu primjera izmiče bilo kakvom na stvarnosti zasnovanom objašnjenju, odnosno, ono se u dugom protoku vremena ili zaboravilo ili u potpunosti izvitoperilo.

Posebno važan trenutak u usmenoj tradiciji naših prostora općenito jeste njihovo zauzimanje od strane Osmanlija. Prusac su, prema sačuvanoj usmenoj predaji, Osmanlije “osvojile tako što su tukle grad više dana dok nisu osvojili stare zidine i dok svi iz njega nisu pobjegli”. Isti kazivač je saopćio i sižejno vrlo rasprostranjenu predaju, sa nekoliko međunarodno raširenih motiva vezanih za osvajanja. U predaji se kazuje da su “kaštel – grad Turci oduzeli od Grka. Nikako ga nisu mogli zauzeti, a više su puta probali. Tada im se javila stara žena od osamdeset godina. Kaže, hranite konja koji nije uštrojen. Ne dajte mu piti vode sedam dana. Vodajte ga – gdje zakopa nogom, kopajte, presijećete im vodu i iseliće sami. Tako je i bilo. Oni su vodali konja, gdje je zakop’o i prvi je Alija naš’o vodu. Ta voda i danas postoji i zove se Alijina voda. Onda su Grci naopako potkovali konje, kao da dolaze u grad, a iselili su se. Postoji i sad staro groblje. Tu je Turcima došla pomoć od Prusca. Tu su se sreli i isjekli sabljama. Tu su Turci pobijedili i onda su sve svoje posebno pokopali, pa tu ima veliko groblje. A Grke su sve stavili na jedno mjesto, gdje i sad postoji uzvišenje.” Navedena

Romans.” The origins of this claim are probably to be found in written sources. A literary source is undoubtedly behind the oral tradition, also still very much alive among the people of Prusac, that the “first fort in Prusac was built by German Iktibe.”

The earliest reference to the town by the name of Prusac dates from 1478, fifteen years after it was taken by the Ottomans. (Truhelka, 1911:50) It was known as Biograd in mediaeval times (Čelebi, 1996: 131), a folk name that the Ottomans translated literally into Turkish as Akhisar (*ak* – white; *hisar* – fort), the name found in Turkish sources. Disregarding the fact that this is merely a literal translation of the old name Biograd, oral tradition associates the simultaneous appearance of the names Akhisar and Prusac directly with Ajvaz-dedo and his forty days of heartfelt prayer, as oral memory has it, that the rocks at Ajvatovica might split apart to provide Prusac with the water it needed. “At first it was called Akhisar, but when the rocks split apart, it began to be called Prusac.” This and many similar short traditions or statements have their own logic, which eludes any explanation based on reality, explanations that over the years have either been forgotten or become hopelessly distorted.

The capture of Prusac by the Ottomans is a particularly significant event in the oral tradition of this part of the world as a whole. This claims that the Ottomans “took it by pounding the walls for several days until they broke through and everyone fled.” The same speaker also related a very widespread tradition on the subject, echoing a number of international motifs relating to conquest. This says that “the Turks took the citadel from the Greeks. They could never take it, though they tried several times. Then an old woman of eighty years old came to them and said, feed a horse that hasn’t been groomed. Don’t give him water for seven days. Lead him out, and dig where he scrapes with his hoof, cut off their water, and they will leave of their own accord. And so it was. They led the horse, and Alija was the first to find water where he dug. This water still exists, and is called Alija’s water. Then the Greeks shod their horses back to front, as if they were coming to the fort, and left. There is still an old burial ground. The Turks came to the aid of Prusac, and they met there and crossed swords. The Turks were victorious and then buried their own separately, so there is a big burial ground there. And

predaja građena je na dva vrlo široko međunarodno poznata motiva – to je potkivanje konja naopako da se zavara trag neprijatelju (K 531. 1) i presijecanje vode po nagovoru starice (K 2293). Predaje skoro identičnog sižea o osmanskim osvajanjima poznate su i raširene i u brojnim drugim sredinama Bosne i Hercegovine.

Neposredno na predaje sa tematikom osmanskih osvajanja nadovezuju se predaje o šehidima koje, kao i predaje o evlijama, spadaju u skupinu historijsko-religijskih. Tako se u Pruscu za lokalitet Musala kazuje da je to “šehidsko mezarje iz perioda osmanskih osvajanja”.

U vezi sa šehidskim mezarjem na Musali u Pruscu je i slijedeća predaja: “Priča se da je nekada bila borba i da je šehidu neko odsjekao glavu. Šehid je nosio svoju glavu i vidjela su ga djeca koja su zavikala: ‘Vidi čovjeka, nosi svoju glavu!’ Tada je tu pao i na tom mjestu su ga zakopali.”² Iako je motiv kefaloforije (koji se u u Stith-Thompsonovom indeksu nalazi pod oznakom F511.014) prisutan i u legendama o mučenicima iz prvih stoljeća hrišćanstva, V. Palavestra stoji na stanovištu da se ovaj motiv u predajama sa područja BiH raširio tek nakon 1463. godine u čemu su presudnu ulogu odigrali dervishi.

Diljem BiH rasuti su brojni usamljeni šehidski nišani ili pak šehitluci – greblja šehida. Tako se u Pruscu priča da “sa bilo koje strane da se dolazi, postoji muški šehid.”³

Poštivanje šehida, odnosno šehidskih mezara je redovna praksa, koja se iskazuje na razne načine. Iako ima sličnosti općenito sa poštivanjem mrtvih, u suštini to je potpuno samosvojno i u biti se kosi

they put all the Greeks in one place, where there is still a mound.” This tradition is based on two very widespread motifs known internationally – shoeing horses back to front so the hoofprints lay a false trail (Stith Thompson K 531.1), and cutting off a water supply at the instigation of an old woman (K 2293). Traditions almost identical in content relating to Ottoman conquests are widespread in many other parts of Bosnia and Herzegovina.

A tradition directly related to those on the subject of Ottoman conquests concerns shahids, which, like those relating to awliya, belong to the historico-religious group of traditions. In Prusac the place known as Musala is said to be “a shahids’ burial ground from the time of the Ottoman conquests.” Another tradition relating to the Musala in Prusac is as follows: “It is said there was a battle once and that someone cut off a shahid’s head. The shahid picked up his head and carried it with him, and some children who saw him cried out ‘Look at him, he’s carrying his own head!’ Then he fell, and they buried him there.”² Though the motif of the cephalophore, which features in Stith Thompson’s index under F511.0.4, is present in martyr legends dating back to the early centuries of Christianity, V. Palavestra holds the view that this motif became widespread in the traditions of Bosnia and Herzegovina only after 1463, and that dervishes played a crucial role in this.

There are numerous isolated shahid’s nišan gravestones or entire šehitluci – shahids’ burial grounds – scattered around Bosnia and Herzegovina. The saying in Prusac is “whatever direction you come from, there is a male shahid.”³

² Od istog kazivača zabilježen je i sljedeći sižea sa identičnim motivom: “Za Torokaliju se priča da ima dva turbeta. Jedno je u Torlakovcu, a drugo u Vincu. Navodno je u Vincu glava, a u Torlakovcu tijelo. Navodno je do Torlakovca došao na konju gdje su djeca povikala: ‘Eno Ale bez glave!’ On je tu pao i tu je napravljeno turbe.”

³ “Idući prema Ajvatovici, odnosno od Ajvatovice, odakle je nekakav Truta napao Prusac, ubili su stražara zavezanih ruku. Onda je Truta rekao da nisu trebali ubiti vezana čovjeka. ‘Nije bio vezan’. ‘Jeste’, kaže, ‘bio je vezan za namaz’. Oni su tada nastradali i danas postoji strana koja se zove Trutina strana. Taj vojnik koji je poginuo na namazu je šehid. Ima obilježen njegov mezar. Imamo kod Beganovića strane, idući od Kopčića, to je bio trgovački put od srednje Dalmacije do Bosne preko Prusca. Tu se nalazi šehid-vojnik, a tu je bila i tekija. Čak se priča da je on bio iz derviškog reda. Tu je poginuo na isti ili sličan način. Nije dao nikakav napad na Prusac.”

² The same narrator provided this saying, with the identical motif. “People said that Torokalija has two turbes [mausolea], one in Torlakovac and the other in Vinac. His head is said to be in Vinac and his body in Torlakovac. They say he came to Torlakovac on horseback, and there children shouted ‘Look at Ale without his head!’ There he fell and there a turbe was built.”

³ “Going to or coming from Ajvatovica, from the place where Truta attacked Prusac, they killed a guard whose hands were tied. Then Truta said they shouldn’t have killed a man who was tied. ‘He wasn’t tied.’ ‘Yes he was,’ he said, ‘he was tied for prayer.’ They were then killed, and there is still a place called Trutina strana. The soldier who was killed while at prayer is a shahid. His grave is marked. Near Beganović’s, coming from Kopčići, on the trade route from central Dalmatia to Bosnia via Prusac, there was a soldier shahid, and a tekke too. It is even said that he was a dervish. He was killed in the same or a similar way. He wouldn’t allow any attack on Prusac.”

sa strogim islamskim propisima koji izričito kažu da u islamu nema posrednika između Boga i čovjeka, pa stoga islam ne poznaje instituciju svetača, već se i Vjerovjesnik Muhammed smatra samo čovjekom. Svako obraćanje mrtvima za pomoć i posredovanje u islamu je svetogrđe. Pa ipak, tradicija je u ovom slučaju nadjačala dogmu – šehidski mezari su u naročitom poštovanju na našim prostorima, kao i mezari i turbeta evlija. Posljednja počivališta “običnih” smrtnika niti se masovno posjećuju, niti su za njih vezane posebne običajne radnje, a što je sa šehidskim mezarjima redovna praksa. Dok mezar “običnog” smrtnika eventualno s vremena na vrijeme, “od bajrama do bajrama”, posjeti samo najuža familija, šehidski mezari se posjećuju češće, u različitim prilikama, obično u nevolji. Tako je i u Pruscu običaj da “gdje god ima šehid, staneš, proučiš, ako imaš vremena proučiš Jasin”, što ustvari spada u uobičajeno sjećanje na mrtve. Molitva koja se uči na šehidskom mezarju, ali i pri posjeti ili samo prolasku kraj greblja čini se da se podjednako tiče i mrtvih i živih – kroz nju se iskazuje sjećanje na mrtve, odnosno održava veza sa precima, ali i sa vlastitom tradicijom općenito i traži mir duši pokojnika te upućuje molbu Svevišnjem da bude nagrađen na Onom svijetu Džennetom, dok s druge strane, kroz istu molitvu živi se podsjećaju i na vlastitu prolaznost i sami nadaju nagradi i na Ovom, ali primarno na Onom svijetu. Iz saopćenja kazivača usmenih predaja sa ovom tematikom indirektno se nameće zaključak da je upravo bezimenost šehida jedan od važnih elemenata u pretvaranju njihovih mezara u kulturna mjesta, jer bi njihov stvarni identitet onemogućavao upravo takvu praksu – obraćanje za pomoć u različitim životnim nevoljama. Međutim, i u slučaju posjete šehidskim mezarjima i brizi o šehidskim nišanima isključivo je posrijedi ipak sevap – učeći dovu za dušu šehida, odnosno održavajući šehidske nišane, živi se nadaju da će kod Boga biti nagrađeni, odnosno zaraditi sevap. O toj u narodnoj predstavi važnoj činjenici – bezimenosti šehida kako bi uopće našao mjesto u običajnoj praksi, i to ne samo muslimanskog stanovništva Bosne, upravo govori i jedan primjer zabilježen također u Pruscu.⁴

⁴ “Šehid koji se nalazi na Ajvatovici je moj rođak. Bio je između Ovog i Onog svijeta, najbolji momak. Poginuo je sa oko dvadeset godina. On je nosio bajrak kroz kamen

Honouring shahids and their burial grounds is common, and is expressed in a variety of ways. Though there are similarities with the practice of honouring the dead, it is essentially quite distinct, and goes against the strict Islamic precept that explicitly says there is no intermediary between the individual and God and that therefore Islam does not recognize saints; even the Prophet Muhammad himself is regarded as a mere man. Turning to the dead for help or intercession, whatever form it takes, is regarded as blasphemy in Islam. And yet in this case, tradition is stronger than dogma – shahids’ burial grounds are particularly venerated in this country, as are the graves and turbes of awliya. The last resting places of “ordinary” mortals are neither visited by large numbers of people nor associated with any particular customs, but this is common practice in the case of shahid’s graves. The grave of an “ordinary” mortal will be visited only occasionally, “from Bajram [Eid] to Bajram,” and then only by the immediate family, but shahid’s graves are visited more often on various occasions, usually when people are in trouble. It is the custom in Prusac that “wherever there’s a shahid, you stop and recite, if you have time you recite Yasin,”⁴ which is the usual custom in memory of the dead. The prayer recited at a shahid’s grave, and also when visiting or simply passing by a burial ground, seems to relate as much to the living as the dead – it is an expression of remembrance of the dead, and of maintaining one’s links with one’s forebears, but also with one’s own tradition as a whole, a way of seeking peace for the soul of the deceased and a prayer to the Almighty that he enjoy the rewards of Jannah in the next world, while the same prayer reminds the living of the fleeting nature of their own lives and their hopes of reward in this world but above all in the next. To all appearances, one of the elements that count in transforming shahids’ graves into places of veneration is their anonymity, for if their real identity were known it would make the practice impossible – asking for help, in the popular view, though in the case of visiting shahids’ burial grounds and looking after their gravestones it is about *sawab*

⁴ Translator’s note: it is the custom in Islam to recite al-Fatiha, the opening chapter of the Qur’an, when visiting someone’s grave, so the first “recite” probably refers to this. Yasin is a longer sura in the Qur’an that is particularly recited for the dead.

Iako se ne objašnjava eksplicitno zašto je za šehida bolje da “ostane nepoznat nego poznat”, insistiranje na anonimnosti može se dovesti u vezu sa najstarijim slojem tradicije o šehidima na našim prostorima u kojoj se šehid nikada ne vezuje za ličnost sa konkretnim imenom i prezimenom, čak su i okolnosti u kojima je šehid izgubio život i zbog čega je svrstan od strane živih u skupinu šehida potpuno zanemarene i svedene na opća mjesta i tzv. lutajuće motive. Kad, kako i zbog čega je šehid stradao – ostaje tajna. Od svega se sačuvalo, u pridjevu šehidski, jasno sjećanje da je već odavno bezimni šehid život izgubio na pravdi.

Tako odrednica šehid u sebi sublimira mnogostruka i najdublja, ali i najsvjetlija značenja, pa se svako dodatno objašnjenje ili detalji nameću kao nebitni pred činjenicom smrti na Pravom (Božijem) putu – putu pravde, a put pravde je svaki onaj put na kojem je neko nevin stradao u odbrani domovine, naroda, porodice, imetka, života. Razlog zašto su stari šehidski nišani danas bezimni, odnosno zašto se nije sačuvalo ime pokojnika leži u činjenici dugog protoka vremena, odnosno zaborava, čemu je primarno potpomoglo nepostojanje prakse ispisivanja imena pokojnika na samim nišanima sve skoro do 19. stoljeća.

S obzirom da islam ne poznaje kult pokojnika, postavlja se pitanje da li je kult šehida još jedan vid kontaminacije naslijeđenog predislamskog i islamskog. Povod za ovu pretpostavku može se naći u dvije činjenice – prva je da se samo šehidski nišani (i evlija – bogougodnika) poštuju i da se samo kod nekih od njih javljaju tzv. kamenice, tj. udubljenja u koja se skuplja kišnica ili ulijeva obična voda, u periodu suše, kojoj se potom pripisuju lustrativna i apotropejska svojstva. Da ova običajna praksa predstavlja kontinuitet sa srednjovjekovnom pokazuju primjeri, registrirani diljem BiH, o postojanju istih takvih kamenica na stećcima. I drugo, struganje šehidskih nišana radi liječenja, posebno nekih kožnih bolesti, nastavak je

na Ajvatovici i u glavu ga je pogodio kamen, prošao je i kroz fes, pa je mladić bio na mjestu mrtav. Onaj koji je predvodio kolonu rekao je da se pripreme daske, a da se dženaza klanja kada se dova bude učila. Tako je i bilo. Njegov mezar je danas ograđen i on se naziva ‘Šehid’. Sad se govori da se ne zna ko je. Trebala su dva svjedoka da potvrde, i dva su se javila, ali je hadžija, kad su ga pitali da mu (šehidu) podignu turbe, rekao da nema potrebe jer je već ograđen, da mu se svakako uče Fatihe i *da je bolje da ostane nepoznat nego poznat.*” (Istakla A. S.)

[doing the right thing] – the living hope that if they say prayers for the soul of a shahid or look after his gravestone, God will reward them, that they will earn merit from their sawab. An example of the very important fact, in the popular view, that the anonymity of shahids is what gave them their place in common practice, not only among the Muslims of Bosnia, was also recorded in Prusac.⁵

Though there is no explicit explanation for why it is better for a shahid to “remain unknown than known,” the insistence on anonymity may be associated with the oldest stratum of tradition on shahids in this part of the world, in which a shahid is never associated with a specific person with his own name. Even the circumstances in which the shahid lost his life and on account of which he is regarded by the living as a shahid are disregarded or reduced to a commonplace, a wandering motif. When, how and why he died remains a mystery. All that remains, in the use of the word shahid, is a clear memory that some nameless shahid long ago lost his life for a just cause.

The word shahid thus encompasses multiple, profound and luminous meanings, and every additional explanation or detail seems irrelevant compared with the fact of dying in the way of God, on the path of justice, which is certainly the path on which an innocent person dies defending his homeland, people, family, property and life. The reason for old shahid nišan gravestones being nameless, so the name of the deceased remains unknown, is not only the passage of time, but also the fact that it was not the practice to inscribe the name of the deceased on the nišans almost until the 19th century.

Since Islam does not recognize the cult of the dead, this raises the question whether the veneration of shahids is yet another form of seepage from the pre-Islamic tradition into the Islamic. There are two

⁵ “A shahid at Ajvatovica was my relative. He was between this world and the next, the best of fellows. He was about 20 when he was killed. He was carrying the banner through the rocks at Ajvatovica and was hit on the head by a stone which went through his fez, killing him on the spot. The leader of the column said to prepare a bier and to pray the janaza [funeral] prayers when personal prayers were being said. And so it was. His grave now has an enclosure around it, and he is called a shahid. Now they say no one knows who he was. Two witnesses were supposed to confirm, and two came forward, but when they asked the hajji about building him [the shahid] a turbe, he said there was no need because there was already an enclosure, that people recite Fatiha for him in any case, and that it’s better to remain unknown than known.”

jednake prakse koja se do u savremenost sačuvala u vezi sa stećcima. Iako je u nauci već odavno uočeno da se najstariji nišani u BiH u graditeljskom pogledu direktno naslanjaju na stećke kao sepulkralne spomenike, kad je riječ o kontinuitetu običajne prakse od srednjeg vijeka pa nadalje, nužna bi bila detaljnija i sveobuhvatnija istraživanja.

Posebno važan segment jeste vezivanje i godišnjih i dova po potrebi – tzv. kišnih dova, jednako za pojedinačne šehidske nišane i za šehidska mezarja. Tradicija održavanja godišnjih dova u Bosni i Hercegovini održala se sporadično sve do danas. Ove godišnje dove, koje se održavaju u periodu od trenutka kada se posiju usjevi pa do trenutka njihovog zrenja i berbe, prema kazivačima, održavaju se sa ciljem zaštite usjeva, i od suše i od kiše, uz upućivanje molbe Stvoritelju za “beričet” (blagodat). Za mnoge kazivače godišnje dove su istovremeno i dove za kišu, mada se ove potonje održavaju i mimo godišnjih, koje su vezane za tačno utvrđen datum u narodnom kalendaru, odnosno onda kada se za to ukaže potreba – za vrijeme dugih sušnih perioda.

Da je riječ o kontinuitetu i prilagođavanju naslijeđene tradicije islamskom svjetonazoru, svjedoče primjeri dovišta na kojima su uz šehidske nišane smješteni i srednjovjekovni stećci. Za većinu kazivača u Pruscu Ajvatovica je i molitva za kišu. Slijedom iznesenog, može se pretpostaviti da ovo dovište svoje korijene vuče još iz bosanskog srednjovjekovlja, ali da je svoju fizionomiju prilagodilo islamskom svjetonazoru u vremenu kad je stanovništvo Prusca prihvatilo islam. U vezivanju Ajvatovice za Ajvaz-dedu i njegova čudotvorstva najvjerovatnije je presudnu ulogu odigrao Hasan Kjafo-efendija. U tom smislu može se promatrati i čin podizanja turbeta nad Ajvaz-dedinim mezarom, jer samo obilježen šehidski mezar ili mezar dobrog (evlije) može vezati i održavati običajne radnje.

Isključivo vezivanje dova za kišu uz šehidska mezarja živi i danas kod pojedinih kazivača u Pruscu, što oni jasno i navode. Tako se pedesetogodišnja kazivačica sjeća da je njen otac pričao da se još iz svog djetinjstva sjećao da su dovišta bila na šehidskim mezarjima i da “nakon što bi prouči dovu nikada se nije desilo da su se vratili a da kiša nije pala.”

U svijesti kazivača usmene tradicije ponekad su šehidi istovremeno i evlije, mada najčešće sami

possible reasons for this – first, that only shahids’ nišans (and those of *awliya* – the friends of God, saints) are venerated, and that some of their grave-stones bear a *kamenica*, a hollow where rainwater collects, or which are filled with ordinary water during dry spells; lustrative and apotropaic properties are then ascribed to the water. This demonstrates continuity with mediaeval practice, evidenced by examples from all over Bosnia and Herzegovina of similar hollows on stećak tombstones. Another practice, scrapings from shahid’s gravestones used in healing, particularly skin diseases, is also the continuation of an identical practice relating to stećaks that persisted into modern times. Though it has long been recognized by scholars that the earliest nišans in Bosnia and Herzegovina derive directly from stećaks as sepulchral monuments, more detailed and comprehensive research is needed into the continuity between mediaeval practices and those of later date.

A particularly important aspect is the association with seasonal prayers and special needs prayers – the rain prayers that are identical for individual shahid’s nišans and shahids’ burial grounds. The tradition of holding annual prayers has survived sporadically in Bosnia and Herzegovina to the present day. Narrators say that these annual prayers, which are held from sowing time to harvest, are to protect the crops from both rain and drought, and are also an appeal to the Creator for *beričet* (grace [Arabic *barakah*]). For many narrators, the annual prayers are also rain prayers, though the latter may also be held separately from the former, which are associated with precise dates in the folk calendar, while rain prayers are performed in case of need, in periods of severe drought.

Further evidence of continuity and of the adaptation of the inherited tradition to the Islamic world view is to be found in the presence of prayer sites where mediaeval stećaks stand next to shahids’ nišans. For most narrators in Prusac, Ajvatovica is also a prayer for rain. As a result, it may be assumed that the origins of this prayer site lie in Bosnia’s mediaeval period, but that it was adjusted to the Islamic world view when the people of Prusac embraced Islam. Hasan Kjafo-efendi probably played a crucial part in associating Ajvatovica with Ajvaz-dedo and his miraculous powers. The erection of a turbe over Ajvaz-dedo’s grave can be seen in the same light, for only a marked shahid’s grave or that of a good person (*waliy* [singular of *awliya*]) can connect and sustain customary actions.

kazivači prave jasnu distinkciju između ova dva pojma.

Suštinski, oni se zaista i u potpunosti razlikuju. Naime, da bi se stekla odrednica šehida, nužna je smrt, i to ne ma kakva, *već smrt na pravdi*, široko shvaćena (od pogibije za domovinu, pogibije za odbranu časti i imetka do pogibije u odbrani vjere). Šehid ne raspolaže nikakvim nadnaravnim moćima, ako se izuzme redovno spominjani motiv kefaloforije koji je u bošnjačkoj tradiciji vezan isključivo za šehide. On počinje bivati spona između Ovog i Onog svijeta tek sa činom smrti, a ta spona proističe iz vjerovanja, utemeljenog u islamu, da šehidi zapravo i nisu mrtvi.⁵

S druge strane, evlije ili dobri raspolažu nadnaravnim moćima koje se ispoljavaju u pravilu i najčešće samo dok su živi. To su moći činjenja kerameta ili čuda, moći da se učine nevidljivim (gajb) i moći da se u isto vrijeme bude na dva različita mjesta.

Posjećivanje grobova šehida u apsolutnoj je koliziji sa ortodoksnim islamskim učenjem koje zabranjuje bilo kakav kult mrtvaca općenito, dok "vjerovanje u evlije, pobožne i svete ljude i njihovu moć zasniva se na zvaničnom islamskom učenju prema kojem je i 'vilajet' svojstvo onih poslaničkih sljedbenika koji se u potpunosti vladaju po vjerskim propisima. Takvi se ljudi nazivaju 'veli' ili 'velije', ili kako se u narodu govori evlije. Oni mogu kao i sam Božiji Poslanik da čine nadnaravna čudesna djela. Razlika između Božijeg Poslanika i evlija ogleda se u tome što ovi pobožni ljudi za sebe ne smiju tvrditi da su poslanici, već moraju pozivati ljude da Poslanika slijede. Zato se ni vjernici ne mogu i ne smiju obraćati u molitvama nikome drugom osim samom Bogu. Pa ipak, u narodu postoji običaj da se u molitvama spominju različiti pirovi, evlije i drugi pobožni ljudi, 'koji, kako se vjeruje, štite i blagosivljaju ljude koji se za njih mole'. Posjećuju se grobovi lokalnih pobožnjaka i evlija, za njih se pale svijeće, o njima se pričaju različite priče koje ih karakteriziraju kao dobre i pobožne ljude." (Smailbegović, 1986: 75)

Najveći broj predaja iz skupine historijsko-religijskih koje su zabilježene u Pruscu, a koje za

Associating the rain prayer exclusively with shahids' burial grounds is still found among certain narrators in Prusac, as they themselves quite clearly state. A fifty-year-old narrator recalled that her father used to tell her, when she was a child, that prayer sites were at shahids' burial grounds and that "after the prayers were recited it never happened that people returned without the rain falling."

In the minds of narrators, oral traditions about shahids are sometimes equally about *awliya*, though narrators themselves usually made a clear distinction between the two. They are in fact quite different in essence. Death is an essential requirement for someone to be regarded as a shahid, and not just any death, but *death for a just cause*, in the broad sense – from dying for one's country or in defence of one's honour and property to dying for the faith. A shahid has no supernatural powers, unless one includes the motif of the cephalophore, which is associated solely with shahids in the Bosniac tradition. He begins to be a link between this world and the next only by dying, a link deriving from the belief, grounded in Islam, that shahids are not in fact dead.⁶

Awliya and the good, on the other hand, have supernatural powers that usually manifest themselves only while they are living. They have the power to perform *karamah*, miracles, to make themselves invisible (*ghayb*), and to be in two places at once.

Visiting shahids' graves is completely contrary to orthodox Islamic teachings, which forbid any kind of cult of the dead, whereas "belief in *awliya*, pious and holy people, and their powers is based on official Islamic teachings whereby '*wilayah*' is a feature of those followers of the Prophet whose conduct is governed entirely by religious precepts. Such people are called 'veli' [the local pronunciation of *waliy*] or, as the people call them, *evilja*. Like the Messenger of God himself, they can perform supernatural deeds. The difference between the Prophet and *awliya* is that these pious people cannot claim to be messengers, but must call upon people to follow the Prophet. This is why believers cannot and must not turn to anyone but God Himself in prayer. Even so, the popular custom exists of naming in prayer certain pirs, *awliya* and other pious people 'who, it is believed, protect and bless those who pray for them.' The graves of local pious people and *awliya* are visited, candles

⁵ "I ne recite za one koji su na Allahovom putu poginuli: 'Mrtvi su.' Ne, oni su živi, ali vi to ne osjećate." Kur'an: 2, 154

⁶ "And say not of those slain in God's way, 'they are dead'; rather they are living, but you are not aware." Qur'an: 2, 154

okosnicu imaju kazivanja o evlijama ili dobrim, vezano je za dvije ličnosti – Ajvaz-dedu i Hasan Kjafi-efendiju.

Za Ajvaz-dedu u historiji se ne zna ništa pouzdano. Džemal Hamidović navodi da je “Ajvaz Dedo došao u Bosnu sa njenim osvojiteljem sultanom Fatih Mehmedom II 1463. godine, i dobio zadatak da u Skoplju širi islam i naše djedove koji su primili islam upoznaje sa vjerskim propisima.” (Hamidović, 1940: 10) Ni okvirno vrijeme u kojem je živio nije poznato. S obzirom na činjenicu da mu je najznamenitiji Pruščak, Hasan Kjafi-efendija, podigao turbe možda može upućivati na pretpostavku da je Ajvaz-dedo ipak živio bliže Kjafijinom vremenu, tj. 16. stoljeću te da je sjećanje na Ajvaz-dedu bilo u Kjafijino doba vrlo svježije i živo. Zapravo, ključnu ulogu u zaživljavanju tradicije o Ajvaz-dedi posigurno ima sam Kjafi-efendija. Kao vrlo obrazovan čovjek, koji je svoje znanje prenosio i na druge, on je stalno bio u komunikaciji sa ljudima. Njegova sklonost ka tesavvufu također je mogla inicirati predaje o Ajvaz-dedinim čudotvorstvima. Naime, u nizu primjera je potvrđeno da su upravo tekije, odnosno derviški redovi bili mjesta iz kojih su se širili siže i koji su za okosnicu imali navodne nadnaravne moći njihovih pripadnika.

Kako ističe Alija Bejtić, koji se posebno osvrnuo na sarajevske evlije i njihove grobove kao kulturna mjesta, “nije uopće riječ o temeljnim zasadima islama, nego o manifestacijama koje prioritarno imaju karakter narodnog vjerovanja i od kojih su neke, čak, u potpunoj protivnosti s islamom kao monoteističkom religijom. Sve te pojave, zapravo, uvukli su na mala vrata u muslimansko društvo sufije ili derviši i pri tome izvršili tako snažan uticaj da nije bilo mjesta u muslimanskom svijetu u kojem se nisu nalazili grobovi evlija i navedeni prateći običaji; na islamskom Orijentu to se odvija i danas u svojoj prijašnjoj snazi.” (Bejtić, 1981: 111)

Zanimljivo je da najveći broj predaja o Ajvaz-dedi ima potpuno identičan siže, a srž im je međunarodno raširen motiv – ispunjenje molitve, koji se u Thompsonovom indeksu nalazi pod znakom V 316. Svi savremeni kazivači u Pruscu skoro do u detalje ponovili su istovjetnu predaju koja kaže kako je “Ajvaz-dedo četrdeset jutara bio na toj stijeni i klanj'o sabah-namaz. I da je četrdeseto jutro usnio da su se crni i bijeli ovan potukli. Kad

are lit for them, and tales are told about them that describe them as good and pious people.” (Smailbegović, 1986: 75)

Most historico-religious traditions recorded in Prusac relating to awliya or the good are associated with two people – Ajvaz-dedo and Hasan Kjafi effendi. Nothing certain is known of Ajvaz-dedo as a historical figure. Džemal Hamidović relates that “Ajvaz Dedo came to Bosnia with its conqueror, Sultan Mehmed II Fatih, in 1463, and was charged with spreading Islam in Skoplje, and with teaching the precepts of the faith to our forefathers who embraced Islam.” (Hamidović, 1940: 10) We do not even know when he lived. The fact that Prusac's most famous figure, Hasan Kjafi effendi, built a turbe to him may suggest that Ajvaz-dedo may have lived not long before Kjafi's time, the 16th century, and that the memory of Ajvaz-dedo was still fresh in Kjafi's time. In fact, Kjafi effendi himself certainly played a crucial part in developing the tradition relating to Ajvaz-dedo. A very educated man, who conveyed his knowledge to others, he was constantly in touch with people. His leanings towards *tasawwuf* could also have initiated the tradition of Ajvaz-dedo's miraculous powers. There are many examples demonstrating that it was tekkes and the Sufi orders that spread stories based on the supposedly supernatural powers of their followers.

As noted by Alija Bejtić, who focuses in particular on the awliya of Sarajevo and their graves as cult sites, “it is not about the fundamental tenets of Islam at all, but about manifestations that are primarily folk beliefs, some of which are completely contrary to Islam as a monotheistic religion. All these crept into Muslim Sufi or dervish society by the back door, yet exercised such a powerful influence that nowhere in the Muslim world was without awliya's graves and their accompanying customs; in the Islamic East this is still happening with the same intensity as before.” (Bejtić, 1981: 111)

It is interesting that most of the traditions about Ajvaz-dedo are identical in content, their essence being the widespread motif of prayers being answered, which comes under V 316, efficacy of prayer, in Stith Thompson's index. All the narrators in Prusac repeated the same tradition, almost down to the last detail, that “Ajvaz-dedo was at that rock for forty mornings to pray *sabah-namaz* [*fajr*, the pre-dawn prayer]. On the fortieth day

je se on probudio, da je ta stijena bila otvorena i da je ona bila prepreka. Za vodu. I stvorili su se uslovi da je dovede u Prusac.” Na održavanje i prenošenje ovog sižea sigurno je uticalo i to što je on iz usmene tradicije davno ušao i u pisane sižee u rasponu od Muvekitovog iz sredine 19. stoljeća pa do savremenih koji se i danas redovno javljaju u povodu Ajvatovice.⁶

Razlike u sižeiama zabilježenih predaja o Ajvaz-dedi su neznatne. Tako je u nekima iz sna, koji je ovdje u funkciji predskazanja, izostavljen motiv sučeljavanja crnog i bijelog ovna. Jedan od savremenih kazivača ovaj motiv je i dodatno objasnio navodeći da je, ustvari, borba ovnova “borba dobra i zla, simbol bijelog i crnog ovna.”

Kako je već u literaturi istaknuto, evlije se svojom funkcijom približavaju čudesnim pomoćnicima iz bajki. I motiv borbe crnog i bijelog ovna u predaji o Ajvaz-dedi također se može smatrati primarno motivom bajki, u kojima se

he dreamt that a black ram and a white ram were fighting. When he woke, the rock had parted, and it was that rock that was the obstacle to the water. And that made it possible for the water to be brought to Prusac.” The fact that long ago this oral tradition found its way into written records, from Muvekkīt in the mid 19th century to the present day, which often feature at the Ajvatovica event, doubtless helped to preserve and pass on this tradition.⁷

The differences in the way this tradition is related are insignificant. Some omit the fight between the black and white rams in the dream, which is prophetic. One contemporary relater of this tradition added the explanation that the fight between the rams was in fact “between good and evil, symbolized by the white and black rams.”

As already noted in the literature, awliya are functionally similar to the fairy godmothers of fairytales. The motif of the fight between the black

⁶ Muvekkīt, pravim imenom Salih Sidki Hadžihuseinović, u svojoj Povijesti Bosne, bilježi slijedeće: “Poslije osvojenja Bosne, u Bosnu je došla jedna osoba pohvalnih svojstava iz krajeva Anadolije, po imenu Uvejz-dede. Tom prilikom naselio se u kasabi Prusac, koja se ubrajala među veće kasabe. Godinama je ulagao veliki trud u vjerskom prosvjećivanju stanovništva spomenute kasabe i širenju islamskog obrazovanja, i tako bio uzrokom prelaska na islam stanovnika toga kraja. Sve kršćansko stanovništvo sela Vesela, u spomenutom kadiluku, primilo je islam zahvaljujući poticajnom djelovanju spomenutog učenjaka. I njihov svećenik po imenu Panča učio je pred Uvejz-dedom i u jednoj godini uspio naučiti napamet Časni Kur’an, pa su ga tamo postavili za muallima u mektebu. On je Boga molio da njegovi potomci, s oca na sina, budu muslimani. Zaslugom spomenutog učenjaka, muslimansko stanovništvo navedene kasabe prilično se uvećalo, a i dalje se širi. Budući da nije bilo dovoljno vode za piće, mjesno stanovništvo se mučilo i oskudijevalo vodom. Nije bilo u blizini izvora koji bi se tamo doveo, a u mjestu Ajvatovici, pet čejreka sata hoda udaljenog od spomenute kasabe, izvornu vodu pregrađivala je jako velika stijena. Ova potreba stanovništva, koja se prenosi predajom, zadovoljena je pokretanjem duhovnih snaga spomenutog *šejha* (istakla A. S.). On se sklonio pod okrilje Božijeg spasa i svakog jutra, prije izlaska sunca, na spomenutoj stijeni izlazio je na brežuljak i tu boravio u pobožnosti, moleći da se spomenuta stijena Božijom svemoći, raspukne. Tako je činio punih četrdeset dana. Četrdesetu noć usnio je da se stijena rascijepala i da voda teče. U zoru se digao i sa *muridima* i *učenicima* (istakla A. S.) otišao do spomenute stijene i vidio kako je uistinu stijena prepukla i voda teče... Iza toga napravljeni su čunkovi i voda dovedena u kasabu Prusac”. Salih Sidki Muvekkīt, *Povijest Bosne*. Preveli Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak i Salih Trako. Sarajevo 1999, str. 74-75.

⁷ Muvekkīt, whose real name was Salih Sidki Hadžihuseinović, wrote in his History of Bosnia: “After the conquest of Bosnia, a person of excellent character from the Anadolia region, by the name of Uvejz-dede, came to Bosnia and settled in the town of Prusac, one of the larger *kasabas*. For years he made great efforts to teach the people of the town about Islam and to spread Islamic education, and was the reason the people of the area embraced Islam. The entire Christian population of the village of Vesela in the said kadiluk embraced Islam thanks to the encouragement of this scholar. Their priest, too, Panča, recited before Uvejz-dede and succeeded in memorizing the entire Holy Qur’an in a year, so he was appointed as *muallim* [teacher] in the *mekteb* [Qur’an school]. He prayed to God that his heirs be Muslims from father to son. Thanks to the said scholar, the Muslim population of the kasaba rose in numbers, and is still growing. Since there was not enough drinking water, the local people made every effort to save water. There was no nearby spring from which to bring water, but at Ajvatovica, five and a quarter hours’ walk from the town, a spring was blocked by great cliff. The people’s need, as tradition relates, was met by launching the spiritual powers of the *sheikh* [emphasis added], who took refuge under God’s salvation and every morning, before sunrise, went to the cliff and remained there praying that the power of God might split the rock apart. He did this for forty days. On the fortieth night he dreamed that the rock split apart and the water was flowing. He rose at dawn and went with his *murids* and *disciples* [emphases added] to the said rock and saw that it had indeed split asunder and that the water was flowing... Wooden pipes were made and the water was brought to Prusac.” Salih Sidki Muvekkīt, *Povijest Bosne*. Trans. Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak and Salih Trako. Sarajevo 1999, pp. 74-75.

bijeli ovan vezuje za tzv. gornji svijet, a crni za "mrki" vilajet.⁷ Ovan je istovremeno i simbol snage i simbol plodnosti. Stoga se i povezivanje borbe crnog i bijelog ovna, pucanje stijene te oslobađanje vode također može dovesti u vezu sa plodnošću, odnosno vodom kao izvorom života. Također, ovan je začetnik stada, ali i naprave kojom se probijaju vrata i zidine opsjednutih gradova, da bi se otvorio oklop zajednice. (Chevalier, Gheerbrant, 1989: 469-470) Ako se ovako iščitava simbolika borbe crnog i bijelog ovna u predaji o Ajvaz-dedi, onda njihova borba predstavlja rušenje barijere, koja se u predaji predstavlja u vidu stijene, koja priječi dotok vode u Prusac. U tradiciji brojnih naroda, posebno u vezi sa posmrtnim običajima te od usmenih tvorevina naročito u bajkama vrlo je važan broj četrdeset. Njemu se pripisuju magijska svojstva, a prema nekim autorima taj broj označava završetak jednog ciklusa, što je primjenjivo i kad je riječ o predaji o Ajvaz-dedi, jer je upravo četrdeset dana trajala Ajvaz-dedina molitva. (Chevalier, Gheerbrant, 1989: 90)

Osnovna odrednica dobrih ili evlija je činjenje čuda. U slučaju Ajvaz-dede, to je čudesno rasprsnuće stijene i proticanje vode. Međutim, to svojstvo vrlo često ne prestaje fizičkom smrću evlije, već se prenosi po smrti na njegovo posljednje počivalište, obično turbe. Ovo "produženo" činjenje čuda ogleda se, kad je riječ o Ajvaz-dedi, u usmenim saopćenjima koja kazuju da "na prostoru Kugine vode, onaj ko je iskren i odan Bogu, postane zelen kada tuda prođe, bez obzira kako je obučen i da li je čovjek, ili naprimjer, konj". Ovu tvrdnju jedna od najstarijih kazivačica u Pruscu pretočila je u memorat, koji se temelji na općoj odrednici usmenih predaja – vjerovanju u istinitost ispričanog.⁸ Iako se ni u jednom ni u drugom zabilježenom primjeru izravno ne spominje Ajvaz-dedo, ipak se iz konteksta može razumjeti da je ova nesvakidašnja pojava povezana sa čudesnim moćima Ajvaz-dede, koje su se potom prenijele na sam lokalitet na kojem su se obznanile njegove

and white rams in the tradition of Ajvaz-dedo may also be seen primarily as a fairytale motif, in which the white ram is associated with the world above and the black with the "dark vilayet."⁸ The ram is a symbol of both strength and fertility, and the connection between the black and white rams fighting and the rock splitting apart may thus also be associated with fertility and with water as the source of life. The ram is not only "the inseminator of the flock but, in the shape of the battering-ram, was also the weapon which enabled besiegers to smash their way through the walls and gates of cities, and thus to shatter the protective shell of societies." (Chevalier, Gheerbrant, 1989: 788 [in the English translation]) If the symbolic fight between the black and white rams in the tradition of Ajvaz-dedo is seen in this light, their fight becomes a breaking down of the barrier, represented by the rock in the tradition, that prevents water reaching Prusac. The number forty is very significant in the traditions of many peoples, particularly in death rituals and oral literature, especially fairytales. Magic properties are ascribed to it, and some authorities claim it denotes the end of a cycle, which also applies to the Ajvaz-dedo traditions, since his prayers lasted for forty days. (Chevalier, Gheerbrant, 1989: 401-402)

The essential property of the good or awliya is their ability to perform miracles. In Ajvaz-dedo's case, this was the miracle of the rock splitting to allow the water to flow. However, this ability often does not cease with the awliya's physical death, but is transferred to their last resting place, usually a turbe. This "extension" of the power to perform miracles is reflected in Ajvaz-dedo's case in oral traditions that claim that "at Kugina water those who are sincere and loyal to God turn green when they pass by, regardless of how they are dressed or whether they are a man or a horse, say." This was turned by one of the oldest narrators in Prusac into a memorate, based on a universal feature of oral tradition – belief that what one is saying is true.⁹

⁷ Uporedi npr. bajku Carev najmlađi sin. Hrvatske narodne pjesme i pripovjedke iz Bosne. Skupio i na svijet izdao Kamilo Blagajić. Zagreb 1886, str. 80-96.

⁸ "Je l' Ajvatovica, ne trebaš brinuti za kišu. Dolazio je jedan moj rođak iz Banje Luke i povelu su malu curicu koja je nosila bijelu haljinu. Kada su prolazili tuda, sva joj je haljina pozelenila i sandale. Pozeleniš tuda kad naiđeš."

⁸ Cf, for example, the fairytale of the Emperor's youngest son. *Hrvatske narodne pjesme i pripovjedke iz Bosne*. Skupio i na svijet izdao Kamilo Blagajić. Zagreb 1886, pp. 80-96.

⁹ "If it's Ajvatovica, you don't have to worry about rain. A cousin of mine came from Banja Luka and brought with him a little girl who was wearing a white dress. When they passed that way, her whole dress turned green, and her sandals. You turn green when you get there."

tajne moći. U nizu primjera zabilježeno je da evlije svoje veze sa ovim svijetom na različite načine produžavaju i nakon vlastite smrti. Međutim, siže zabilježen u Pruscu, a vezan za Ajvaz-dedu, donekle je specifičan, jer više ide u prilog “odabranosti” pojedinih živih, nego samog evlije. Siže iz Prusca zasniva se na, u ovom tematskom krugu, raširenom motivu pojave dobrog ili evlije u snu, s tim što je u ovom slučaju taj siže multipliciran komunikacijom između evlije i konkretne ličnosti, pri čemu se uputstva dobijena u snu doživljavaju kao obavezujuća.⁹ (F 1068.1.)

Neki kazivači u svojim iskazima ostaju na razini šturog obavještenja, ali po osobinama evlijanstva dovode u istu ravan Ajvaz-dedu i Hasana Kjafigu, ističući da su obojica bili “dobri”, bez detaljnijih objašnjenja.¹⁰ Kad je riječ o Kjafigi efendiji, najčešći siže koji potvrđuje njegova svojstva evlije građen je, kao i u slučaju Ajvaz-dede, na djelotvornosti njegove molitve, čija suština je opće dobro. Siže predaje je sljedeći – Kjafiga je, prije smrti, pitao svoje komšije kakvu će hajir-dovu da im ostavi. Kako oni nisu znali, on je rekao da će im ostaviti dovnu “da im bude vrime s vrimenom – kiša s kišom, sunce sa suncem”, pa stoga, po vjerovanju, “Prusac nikada nije ubilo vrijeme”. I u ovom primjeru predaje o Kjafigi-efendiji susrećemo se s motivom koji je međunarodno poznat, a u Stith Thompsonovom Motif-Indexu nalazi se pod oznakom V 316. Drugi siže koji potvrđuje Hasan-Kjafigina svojstva dobrog odnosi se na njegovu sposobnost rješavanja teškog zadatka. Ovaj motiv u prusackoj predaji ne proističe primarno iz vidovitosti, već se prije oslanja na sferu “znanja”.¹¹

⁹ “Bila je neka nena iz Tešnja i neka iz Arnauta koje su dolazile i govorile da im je Ajvaz-dedo reko šta će raditi. Kao da ona plati čovjeka da je na konju dovede gore u kamen, pa iz kamena u turbe”.

¹⁰ Kazivao Helja Rašid.

¹¹ U ovoj sižeju razvijenoj predaji se kazuje kako je “kad je Kjafigi-efendija bio živ, u Carigradu umro jedan čovjek, bogataš, i ostalo je iza njega veliko imanje. Iza njega je ostala žena udovica i malo djeteta, za koje je njegova porodica rekla da nije njegovo, jer su htjeli da preuzmu njegovo bogatstvo. Car je naredio da se javi ko zna je li to istina, a ko se javi, a ne zna, posijeće ga. Tako je ferman došao i Kjafigi-efendiji da on odgonetne, a ako ne odgonetne, Bog zna šta će biti s njim. Kad je Kjafigi-efendija došao u Carigrad, iskupila se ta porodica i to djeteta koje se rodilo, a što su govorili da nije od tog čovjeka. Kjafigi-efendija ih je upitao gdje je ukopan taj čovjek. Kad su mu oni rekli gdje, rekao je da idu tamo i da povedu sa sobom djeteta koje im

Though Ajvaz-dedo is not explicitly mentioned in either recorded example, it is clear from the context that this extraordinary phenomenon is associated with the miraculous powers of Ajvaz-dedo, transferred to the site itself where his mysterious powers manifested themselves. Many examples were recorded of awliya prolonging their connection with this world in various ways even after their own death. However, the story recorded in Prusac relating to Ajvaz-dedo is rather specific, suggesting rather that certain living people are “chosen” rather than actually being a waliy. The tale from Prusac is based in this widespread motif with the appearance of a good person or waliy in a dream, but in this case it is multiplied by the communication between the waliy and an actual person, so the directions given in the dream are experienced as binding.¹⁰ (F 1068.1)

Some narrators confined themselves to brief statements, but in terms of what constitutes a waliy, they put Ajvaz-dedo and Hasan Kjafigi on the same level, saying that both were “good,” without going into further detail.¹¹ The most common tales indicating that Kjafigi effendi was a waliy were based, like those of Ajvaz-dedo, on the effectiveness of his prayers, the essence of which was the general welfare. The story is as follows: before his death, Kjafigi asked his neighbours what kind of *hajir-dova* [Ar. *khair*, blessing, and *du’a*, prayer] he should leave them. Since they did not know, he said that he would leave them a prayer “that they would have time with time, rain with rain, sun with sun,”¹² so that the belief was, “Prusac never killed time.” Here too we find an internationally familiar motif, V 316 in Stith Thompson’s index. Another that reveals Hasan Kjafigi’s nature as a good man relates to his ability to perform difficult tasks. In the Prusac tradition this does not derive primarily from prescience or second sight, but is based rather on “knowledge.”¹³ This lengthy tradition, a fab-

¹⁰ “There was an old lady from Tešanj and one from Arnaut who came and said Ajvaz-dedo had told them what to do. That they must pay a man to take them on horseback up to the rock, and from the rock to the turbe.”

¹¹ Recounted by Helja Rašid.

¹² Translator’s note: there seems to be a play on words here, as in Bosnian, as in French for example, the word for time and is the same as the word for weather.

¹³ This elaborate tradition relates that “when Kjafigi effendi was alive, a young man, a rich man, died in Istanbul, leaving a large estate, a widow and a small child, of whom

Mada je ova opširna predaja – fabulat donekle slična bajci, ona se ipak od bajke jasno i odvaja – najprije na razini protagonista: u predaji su to stvarne ličnosti, a potom na značenjskoj ravni, što i jeste suštinska razlika između bajke i predaje općenito: u predaji traganje za istinom nije u sferi iracionalnog, već treba da posluži za razrješenje konkretnog i mogućeg problema iz života.

Zanimljivo je da se u predajama koje se odnose na žene-evlije u različitim dijelovima BiH susreće skoro identičan siže. Riječ je o ženama koje su svoje osobine evlije zadobile zbog ustrajnog trpljenja muževljevog zlostavljanja. Ovakve predaje mogu se tumačiti kao vid nastojanja da se ženama, koje su nerijetko bile žrtve zlostavljanja, na neki način olakša i da im se pokaže da je Božija nagrada za zlo pretrpljeno na ovom svijetu neupitna na Onom, a što se počinje ostvarivati već za života kroz sticanje nadnaravnih moći koje omogućavaju da ove žene u predajama žive dvije stvarnosti – jednu javnu i krhku, i drugu skrivenu i nadnaravnu. Za jedan usamljeni mezar u Pruscu priča se da je mezar nepoznate žene, koju kazivači imenuju i evlijom, ali i šehidom. Kazuje se da je “imala vrlo tersli čovjeka, kojeg je trpila, marljivo radila, brinula se o njemu, sebi i porodici. Pričaju da je nju Allah toliko nagradio što je to trpila, da je viđena kod Bejtulaha da mete po Kabi.” Drugi kazivač ističe da se priča kako i “dan-danas ide da čisti Kabu”, što govori u prilog indirektnom isticanju njene “vječnoživosti”, što korespondira sa poimanjem šehida kao onih koji su i nakon fizičke smrti živi, samo mi to ne osjećamo jer su šehidi živi na jedan drugi način od uobičajenog pojma “živ”.

Predaje o ženi-evliji iz Prusca građene su na potpunom kontrastu – s jedne strane niko ne zna ko je ona, njen identitet je potpuno zaboravljen; njeno vezivanje za vrijeme Kjafi-efendije je više po inerciji, jer se na taj način nalazi uporište za isticanje istinitosti ispričanog, na čemu se u predajama osobito insistira; s druge, pak, strane u

ulation somewhat similar to a fairytale yet clearly distinct, is mainly about protagonists, who are real people, but at the semantic level, which is the essential difference between a fairytale and tradition as a whole, the quest for truth is not in the domain of the irrational, but is intended to help solve a specific and potential problem in real life.

Interestingly, traditions relating to women as awliya are almost identical in content throughout Bosnia and Herzegovina. These are women who acquired the status of waliy after enduring their husband's abuse without complaint. Such traditions could be seen as an attempt to offer some comfort to women, who were often the victims of abuse, and to show them that they will certainly receive their reward from God in the next world for the suffering they endured in this. This begins during their lifetime by their acquisition of supernatural powers that enable these women in the traditions to live two realities – one public and vulnerable, the other hidden and supernatural. One isolated grave in Prusac is said to be the grave of an unknown woman whom narrators called a waliy, but also a shahid. They say that “she had a very surly husband, whom she put up with; she worked hard and took care of him, herself and the family. They say that Allah rewarded her so generously for what she had endured that she was seen at the Baytullah sweeping the Kaba.” Another narrator said that “even now she goes to clean the Kaba,” an indirect way of expressing her “immortality,” corresponding to the notion of the shahid who lives on after his physical death, though we are not aware of it because shahids are alive in

his family said that it was not his, because they wanted his wealth for themselves. The emperor ordered anyone who knew the truth to come forward, but if anyone came forward but did not know, he would slay him. The firman reached Kjafi effendi so he could decipher it, but if he failed, God knew what would happen to him. When Kjafi effendi came to Istanbul, he assembled the family and the child that was born about which they said it was not the dead man's. He asked them where the man was buried, and when they told him, he said they were to go there and take with them a child that was not related to them and the child they said was not his. When they reached the grave, Kjafi effendi told them to open it and take the man's leg. He took the leg, cleaned it and took the child that was not related to them. He made a cut, the blood poured out and would not stop. He then asked them to give him the child that they said was not the dead man's child. When he cut the leg, whenever the blood oozed, it was all absorbed by the bone. Kjafi effendi received a generous reward for this.

nije ništa i dijete za koje kažu da nije njegovo. Kad su došli na mezar, Kjafi-efendija im je rekao da ga otkopaju i da mu izvade nogu od tog čovjeka. On je uzeo nogu, očistio je i uzeo dijete koje im nije ništa. Uzeo je i narezao je, a krv je sletila, nigdje se nije zaustavila. Poslije je tražio da mu daju dijete za koje su govorili da nije dijete tog čovjeka. Kada je narezao nogu, kad god je krv kapala, sve je upijala u kost. Za to je Kjafi-efendija dobio veliku nagradu.

svim predajama se ističe da se ona viđala ili da se i danas viđa oko Kabe, u Meki, svetom muslimanskom mjestu. Zapravo, usmena predaja kao žanr i ne opisuje, ne bavi se svim detaljima, već samo bira jedan, najznačajniji i najkarakterističniji oko kojeg se gradi siže. Poznato je da se u predajama o evlijama vrlo često ističe njihova sposobnost čudesnog i brzog putovanja kroz prostor (D 2121.5.), što se ovaploćuje, između ostalog, i u mogućnosti da u isto vrijeme budu na dva potpuno različita i vrlo udaljena mjesta. Upravo taj motiv je jedan od osnovnih u predaji o ženi-evliji iz Prusca, iako su ga kazivači uobličili na jedan posredan način. Naime, žena-evlija iz Prusca svoju čudesnu sposobnost da u isto vrijeme bude na dva vrlo udaljena mjesta ne demonstrira za života, već tek nakon smrti. Međutim, i takvo njeno viđenje kod Kabe upućuje da je ona u svijesti kazivača zapravo istovremeno na dva mjesta – u Pruscu, u osamljenom mezaru izvan greblja, gdje su njeni zemni ostaci, i u Meki, u svom potpunom živom obličju. Preplitanje stvarnog i nestvarnog i istovremeno stalno pomjeranje granica čudesnog, jedna je od općih odlika predaje o evlijama ili dobrim. Mada se vidovitost često vezuje upravo uz evlije, u svijesti kazivača obično sama po sebi vidovitost nije dovoljna da bi određena osoba, za koju se smatra da posjeduje tu osobinu, bila smatrana evlijom. Zapravo, jedan znatno viši stupanj vidovitosti, koji zadire u polje, može se reći, apsolutne nedokučivosti, taj je koji se vezuje za evlijanstvo.

Siže predaja o evlijama ili dobrim iz Prusca vezani su za tri ličnosti – Ajvaz-dedu, čiji je identitet sve do danas ostao upitan, potom za Hasana Kjafi-efendiju, historijski potvrđenu ličnost, te za bezimenu ženu-evliju. Iako ne tako brojne, ove predaje o evlijama u potpunosti se, u tematsko-motivskom pogledu, uklapaju u opće odrednice koje su tipične za ovu skupinu predaje. U njima se također javljaju i oni motivi koji su vrlo rasprostranjeni i odavno zastupljeni u međunarodnim indeksima motiva.

Pored ovih historijsko-religijskih, i predaje iz kruga pravih historijskih i historijsko-mitoloških pokazuju sve karakteristike koje se u okviru historijskih predaja susreću na različitim prostorima BiH. To se, prije svega, odnosi na predaje o starom stanovništvu BiH, pri čemu je historijski anahronizam jedna od osnovnih značajki ovih predaja, potom predaje o osmanskim osvajanjima BiH,

a way that is different from what we usually understand as being “alive.”

The traditions of the woman waliy in Prusac are based on competing notions. On the one hand, no-one knows who she was, her identity has been utterly forgotten, and the belief that she lived at the time of Kjafi effendi has arisen by inertia, since it provides a basis for asserting the truth of the story, which is particularly emphasized in traditions. But on the other hand, all the traditions claim that she used to be or is still seen around the Kaba in Mecca, the holiest place in Islam. In fact, as a genre oral traditions do not describe or go into every detail, but select the single most important feature, around which the story is constructed. It is well known that traditions on awliya often highlight their ability to travel through space with miraculous speed (D 2121.5), which manifests itself, among other things, in the ability to be in two different, very remote places at once. This is one of the basic motifs in the tradition of the woman waliy from Prusac, though narrators stated it in indirect form. The woman waliy from Prusac does not demonstrate her ability to be in two different places at once during her lifetime, but only after her death. However, her being seen at the Kaba suggests that in the mind of those who recount the story she is in fact simultaneously in two places – in Prusac, at the isolated grave beyond the burial ground, where her mortal remains lie, and in Mecca, exactly as she was in life. The intermingling of the real and the unreal, and the constant shifting of the boundaries of the miraculous, are among the universal features of the tradition of awliya or the good. Though clairvoyance is often associated with awliya, in the narrator's mind clairvoyance in itself is not enough for a person believed to have second sight to be regarded as a waliy. In fact, a much higher degree of clairvoyance, touching on what might be described as absolutely unfathomable, is associated with being a waliy.

The traditions relating to awliya or the good in Prusac are associated with three figures – Ajvaz-dedo, whose identity remains uncertain; Hasan Kjafi effendi, a historical figure; and the nameless woman waliy. Though not very numerous, these traditions correspond exactly in theme and motif to the general features typical of this group of traditions. They also include motifs that are very widespread and have long been represented in international motif indexes.

sa motivom tajnog pomagača kao središnjim, te predaje koje govore o određenim ličnostima, mahom lokalno poznatim i značajnim, sa izuzetkom epskog junaka Alije Đerzeleza – ličnosti o kojoj su kazivanja raširena među bošnjačkim stanovništvom općenito. (I u predaji zabilježenoj u Pruscu on je junak nadnaravne snage, koji je stijenu koja se nalazi nedaleko od Kupresa, i koju narod naziva Đerzelez-Alijina stijena, navodno donio na jednom prstu.) Stoga se može reći da historijske usmene predaje zabilježene u Pruscu posjeduju koliko lokalne toliko i šire rasprostranjene sižee.

Ajvatovica i Ajvaz-dedo, pa potom Hasan Kjafi-efendija su u potpunosti odredili i usmjerili historijske, odnosno u tom okviru historijsko-religijske usmene predaje Prusca. Da su se kazivali i drugi i drugačiji sadržaji potvrđuju i primjeri koji su spomenuti u ovom radu. Stoga je moguće pretpostaviti da bi dalji terenski rad, koji bi išao u pravcu sinhronije, tek dao potpunu i pravu sliku o raznovrsnosti usmene tradicije Prusca. Tada bi vjerovatno i kazivači bili oslobođeni svojevrstnog podsvjesnog pritiska da moraju govoriti samo o Ajvaz-dedi i o Ajvatovici, što bez sumnje jeste jedan od glavnih elemenata njihove lokalne tradicije, ali bi isto tako mogli pokazati da njihovu tradiciju čini mozaik sastavljen od vremena, događaja i ličnosti prije Ajvaz-dede i onoga što slijedi poslije, sve do danas. Stoga se u razgovoru sa kazivačima doima da su oni na izvjestan način pod stegom Ajvaz-dede, pri čemu, u usporedbi sa njegovim čudesnim sposobnostima, potvrđenim istina samo kroz jedan jedini, ali nevjerovatno upečatljiv čin – kroz rasprsnuće stijene, sve ostalo se doima manje značajnim i manje vrijednim.

Pa ipak, uz ove, najbrojnije, zabilježeno je u toku terensko-istraživačkog rada u Pruscu i više predaja koje spadaju u skupinu mitskih. Upravo su ove dvije skupine predaja – historijske i mitske, među sobom i najsrodnije.

Ono što ih razdvaja jeste činjenica da historijske usmene predaje u pravilu svoj poticaj imaju u stvarnom događaju i stvarnim ličnostima, odnosno sižei ovih predaja potiču iz realnog svijeta. Iako su u historijskim predajama elementi fantastičnog prisutni na različite načine, to fantastično nikako nije dominantno, što je opet slučaj sa mitskim predajama čija je osnovna odlika upravo susret sa onostranim. Mitske ili demonološke predaje naglašeno zadiru u svijet iracionalnog, u

Like these historico-religious traditions, true historical and historico-mythological traditions display all the characteristics to be found among historical traditions in various parts of Bosnia and Herzegovina. This pertains above all to traditions on the country's ancient population, in which historical anachronism is one of the basic features, but also to traditions of the Ottoman conquests of Bosnia and Herzegovina, at the heart of which is the motif of the mysterious helper, and those that relate to specific figures, mainly of local significance. The epic hero Alija Đerzelez, about whom tales are widespread among the entire Bosniac population, is an exception in this regard. In traditions recorded in Prusac, too, he is a hero with supernatural powers, who supposedly carried on one finger the rock near Kupres popularly known as Đerzelez-Alija's rock. It may be said, therefore, that the historical oral traditions recorded in Prusac are as much local as widespread in content.

Ajvatovica and Ajvaz-dedo, like Hasan Kjafi effendi, dictated and defined the historical oral traditions of Prusac. Examples of other, different elements being narrated are confirmed by examples referred to in this paper, suggesting that further field research aimed at synchrony would provide a full and true picture of the diversity of oral traditions in Prusac. Narrators would probably be freed from a certain subconscious pressure to speak only about Ajvaz-dedo and Ajvatovica, which is undoubtedly one of the principal elements of their local tradition, but could also demonstrate that their tradition is a mosaic composed of times, events and persons preceding Ajvaz-dedo and from after his time, right up to the present. Discussions with narrators give the impression that they are in some way under Ajvaz-dedo's spell, with everything seeming less significant or worthwhile by comparison with his miraculous powers, evidenced by a single but extremely striking event – the splitting of the rock.

Yet along with these, which are the most numerous, several mythical traditions were recorded during field research in Prusac. These two groups – historical and mythical – are in fact most closely related to each other. What differentiates them is that historical oral traditions are based as a rule on a real event and real people; in other words, their subject-matter derives from the real world. Elements of the fantastic are present in various

njima se na jedan poseban način prepliću realnost i onostranost. U demonološkim predajama mitska bića i konkretni ljudi ne žive odvojenu stvarnost, već dijele istu stvarnost ulazeći na izvjestan način u stvarnost jedni drugih, njihova djelovanja su uzajamna, a kontakti bliski i neposredni. Najupečatljiviji primjer takve “dvostruke” zbilje jesu predaje o vilama, omiljenim mitskim bićima ne samo bošnjačke i uopće južnoslavenske usmene tradicije, već i tradicije drugih evropskih naroda. Iako se javljaju i u bajkama i u epskim i u lirskim pjesmama, njihovo mjesto i uloga posebno su zanimljivi u skupini mitskih predaja.

Predaje o vilama zabilježene u Pruscu kreću se u rasponu od tzv. eliptičnih predaja pa do potpuno sižejno razvijenih predaja-hronikata.¹² U pravilu, vile se doživljavaju kao čovjeku naklonjena bića, koja, iako znaju kazniti one što su im nanijeli zlo, nikada to ne čine bez razloga. Iz saopćenja zabilježenog u Pruscu vidljivo je da su vile stavljene u kontekst tzv. nečistih sila, iako se zna da su one mitska bića sa kojima ljudi, po narodnom vjerovanju, mogu stupiti u neposredne intimne veze i čak imati zajedničko potomstvo. Vjerovanje zabilježeno u Pruscu da se na lokalitetu Vilinje kolo može ograjisati najvjerovatnije svoje ishodište ima u dalekoj starini. U vezi s tim, Slobodan Zečević navodi da bi “neoprostivu uvredu čovek mogao naneti vilama ako ‘nagazi’, nabasa na njihovo igrište, večeru, ako ih slučajno ugleda pri kupanju ili ih bilo kako prekine u njihovim uživanjima. Na prvi pogled, ovo su beznačajni prekršaji u odnosu na stroge kazne. Međutim, ovo se smatralo najtežim prestupom pošto su u svojoj suštini vilinski obredi nekada bili misterije kojima neposvećeni nisu smeli da prisustvuju. Održavale su se na određenim mestima koja su bila tabuisana za smrtnike. Ako bi čovek prekršio zabranu i našao se na takvim mestima bio bi kažnjem oduzimanjem nekih telesnih funkcija – vida, sluha, paralizom udova pa i smrću”. (Zečević, 1981: 44-45) Primjer iz Prusca o lokalitetu Vilinje kolo i opasnosti koje

ways, but are not their dominant feature, unlike mythical traditions, the basic feature of which is the encounter with another world. Mythological or demonological tradition touches on the world of the irrational; in them, reality and the other world invade each other. In demonological traditions, mythical beings and specific people do not live separate realities, but share the same world, in some way entering into each other's reality; they interact, in direct, close contact. The most striking examples of this “dual” reality are traditions about fairies, those mythical beings dear not only to Bosniac and to south Slav oral tradition in general, but also to the oral traditions of other European peoples. Though they also appear in fairytales and in epic and lyric poems, their place and role in mythical traditions are of particular interest.

Traditions relating to fairies recorded in Prusac range from elliptical traditions to fully developed chronicates.¹⁴ Fairies are usually seen as favourably disposed towards people and, though they are known to punish those who harm them, they never do so without reason. Statements recorded in Prusac reveal that fairies are placed in the context of impure forces, though they are known to be mythical beings with whom, in popular belief, people can become closely associated or even have children. The belief, recorded in Prusac, that one can encounter them at the place called Vilinje kolo [*vila* – a fairy] probably has its roots in the remote past. In this regard, Slobodan Zečević says that “the worst injury one can do to a fairy is to stumble upon their playground in the evening, accidentally to see them bathing, or to interrupt their pleasures in any way. At first glance, these are minor infractions by comparison with such harsh punishment. Yet this is regarded as the most heinous offence because in essence fairy rites were once a mystery that the uninitiated were not allowed to attend. They were held at certain sites that were taboo for mortals. Anyone who violated the ban and found himself at such places would be punished with the loss of some of

¹² Upravo u toponimu Vilinje kolo sadržan je jedan od primjera nerazvijene predaje obavijesti, koji podrazumijeva da je lokalitet dobio ime “po tome što su tu bile vile, imale viliinje kolo, te da su se na tom mjestu ‘čule’”, što saznajemo u nešto proširenijoj, eksplanatornoj predaji zapisanoj od drugog kazivača. Istina, ni ovaj kazivač ne objašnjava način na koji su se vile oglašavale, ali je zanimljiva njegova opaska “da ako bi ko ograjisao, bilo je žena koje su znale to da liječe”.

¹⁴ The toponym Vilinje kolo itself is an example of a tradition that has not been elaborated, meaning as it does that the site gained its name “from the fact that the fairies had a fairy kolo there which could be heard there,” as we learned from a rather longer, explanatory tradition recorded from another narrator. True, this narrator was equally unable to explain how the fairies made themselves known, but made the interesting observation that “if someone did get sick, there were women who knew how to cure it.”

prijete ukoliko se na nj nabasa (ograiše) upravo je na fonu ovog Zečevićevog zapažanja. U zapisu iz Prusca nema detaljnijeg opisa o načinu liječenja, ali se ističe da je bilo žena koje su znale da liječe, što znači da se bolest povezivala upravo sa zabranom pristupa tabuisanom mjestu. U nekim primjerima predaja koji potiču sa drugih južnoslavenskih prostora detaljno su opisane radnje koje su poduzimane u cilju liječenja onoga ko se namjerio na vilino kolo. (Zečević, 1981: 45)

Sižei predaja sa tematikom zahvalnosti koju iskazuju vile čovjeku koji im je učinio dobro vrlo su rašireni i vezuju se kako za lokalne ličnosti tako i za pojedine epske junake. U svim ovim predajama vile su na strani slabijih i nemoćnijih, koji se, upravo zahvaljujući blagonaklonosti ovih mitskih bića, preobražavaju u snažne i jake. Stoga se vile u predajama sa ovom tematikom mogu promatrati kao svojevrсни magični pomoćnici. Dok magične moći vile leže u njenom okrilju, nadnaravna snaga sa vile na određenog junaka prenosi se preko vilinog mlijeka. Upravo o takvom primjeru je riječ i u kazivanju zabilježenom u Pruscu.¹³

Prenošenje snage preko mlijeka, prema nekim istraživačima, treba dovesti upravo u vezu sa srodstvom po mlijeku, jer se vjerovalo da dijete dobija neke od osobina žene koja ga zadoji. Treba napomenuti da je u bošnjačkoj tradiciji srodstvo po mlijeku naročito poštovano te da predstavlja nepremostivu prepreku za brak. U ovim predajama suština nije u čudotvornosti vilinog mlijeka, već je riječ o tome da su ova mitska bića tako postajale pomajke odabranih, odnosno onih koji su svojim gestom zadužili vilu, drugim riječima da su stupili u oblik vještačkog srodstva – srodstva po mlijeku sa vilom.

Vile su općenito metafora za izvanrednu žensku ljepotu. Međutim, od svih atributa kojima se iskazuje nesvakidašnja ljepota ovih mitskih bića, jedino je sveprisutna duga raščesljana kosa. Stoga su vile više apstraktan pojam, nego fizički jasno definirana bića. Bezbroj je primjera u kojima je

his bodily functions – sight, hearing, paralysis of the limbs – or even death.” (Zečević, 1981: 44-45) The example from Prusac about Vilinje kolo and the risk to one’s health there underlies this observation by Zečević. There is no detailed description of how to heal these ills in the Prusac story, but it is said that there were women who knew how, which means that the sickness is connected with the ban on approaching a place that is taboo. Other traditions, from different areas in the south Slav region, provide a detailed description of the steps taken to heal someone who had profaned a fairy kolo. (Zečević, 1981: 45)

Traditions concerning expressions of gratitude by fairies are very widespread, and associated both with local figures and with certain epic heroes. In all these traditions, the fairies are on the side of the weak and powerless who, thanks to the benevolence of these mythical beings, become mighty and strong. In traditions on this theme, therefore, fairies may be seen as magic helpers. While the magical powers of a fairy are under its aegis, supernatural strength is transferred from the fairy to a hero in the fairy’s milk. There is one such example in the stories recorded in Prusac.¹⁵

Some narrators said that the transfer of strength by milk is connected with milk kinship, for it was believed that a child acquired some of the characteristics of the woman who breast-fed it. In the Bosniac tradition, milk kinship is held in particular regard, and is an insuperable barrier to marriage. The essence of these traditions is not the miraculous powers of fairy milk as such, but the fact that these mythical beings thereby become the foster mothers of the chosen, of those to whom the fairy is indebted. This creates a kind of artificial kinship, milk kinship with a fairy.

Fairies are a universal metaphor for exceptional female beauty. Of all the attributes that express the unusual beauty of these mythical beings, however, the only one that is invariably present is their long, well-combed hair. Fairies are thus more of an

¹³ “Bio jedan mršav, slabašan momak u Prozoru, odakle je moja mati, koga su stalno zadirkivali. Jednom je pomogao jednoj vili. Ona je rekla da će mu zauzvrat pomoći kad mu bude najteže. Momci su tako bacali kamenje da se vidi ko će dalje dobaciti i biti veći junak. Vila je zato zovnula tog momka i rekla da dođe na određeno mjesto. Tu mu je tri puta dala svoga mlijeka. Na tom mjestu je bio veliki kamen. Vila mu je rekla da potegne da vide može li ga izvaliti. On je poslije toga bio među najjačima.”

¹⁵ “There was a thin, weak fellow in Prozor, where my mother comes from, who was constantly being teased. One day he helped a fairy. She said she would repay him by helping him when things were at their worst. The lads were throwing stones to see who could throw the furthest and be the greatest hero. The fairy called the young man and told him to come to a certain place. There she gave him her milk three times. There was a big stone at that place. The fairy told him to give it a tug to see if he could pull it out. After that he was one of the strongest.”

opisan navodni susret čovjeka i vile, bilo da je riječ o vlastitom doživljaju ili doživljaju kazivaču bliske osobe, ali svi ti opisi ostali su najčešće na razini apstraktnog, nečega što izmiče čvrstim konturama stvarnosti. Naspram kose, kao simbola ljepote i ženstvenosti, u predajama kozije noge (ili kopita ili papci) narušavaju idealnu ljepotu vila, što se smatra jednom od totemističkih karakteristika vile. Međutim, možda bi se u ovom slučaju trebalo uzeti u obzir široko rasprostranjeno vjerovanje o uroku. U usmenoj tradiciji ovo vjerovanje naročito je vezano za ženu – brojne su balade u kojima junakinje stradavaju zbog uroka kojeg je prouzročila upravo nesvakidašnja ljepota. Stoga je i ljepota vila morala biti narušena neprimjerenim nogama, kako bi se pogled odvratio od onoga što je savršeno i usmjerio na ono što to savršenstvo skrnavi.

Vjerovanje u istinitost kazivanog sadržaja, što je jedna od najbitnijih odrednica usmenih predaja, ostvaruje se na razne načine. Kada je riječ o predajama o vilama, čini se da je u bošnjačkoj tradiciji posebno omiljen sljedeći siže koji se sa neznatnim varijantskim odstupanjima susreće diljem BiH, i među seoskim i među gradskim stanovništvom. Naime, u predaji o Pruscu se kazuje kako su se vile skupile da prave halvu, a od prisutnih se tražilo da svako donese ponešto što je u kući ostavljeno bez bismille. Kada su umiješale halvu, jedna od prisutnih zatraži da se donese i Hadžihanumina duga anterija. Kako su, po varijanti ove predaje, skupu vila prisustvovali kao nezvani gosti i neki mladići iz Prusca, jedan od njih je halvom dotaknuo anteriju. Upravo taj trag je poslužio kao poveznica između onostranog i stvarnog, ali i potvrda da se susret sa vilama zaista i dogodio, jer je navodno na anteriji ostao vidljiv otisak ruke. Više varijanti ove predaje zabilježeno je u različitim dijelovima BiH, i, što je zanimljivo, došlo je do izvjesnog prožimanja naslijeđenog pradavnog vjerovanja u vile i islamskog, koje se očituje kroz vjerovanje da su sve stvari ili postupci koji nisu učinjeni sa Božijim blagoslovom (bismillom) nečisti i stoga podložni različitim negativnim uticajima. Na istom načelu počiva i široko rasprostranjeno vjerovanje među Bošnjacima da se, kad se prilazi vodi u nedoba (kasno uveče ili rano ujutro) treba nazvati selam (pozdrav – mir s tobom), a koje se moguće nadovezuje na vjerovanja u vile pošto se, kao njihova staništa, između ostalih, navode izvori, odnosno vode općenito.

abstract notion than a clearly defined physical being. There are numerous examples describing an alleged encounter between a human and a fairy, whether from personal experience or that of someone close to the narrator, but these almost invariably remain abstract, something that eludes the solid contours of reality. In contrast to the hair as a symbol of beauty and femininity, in the traditions they have the legs of a goat (or hooves, or cloven hooves), detracting from the fairies' ideal beauty, which is regarded as one of their totemic characteristics. Maybe, however, one should consider here the widespread belief in magic spells and the evil eye. In oral tradition, this belief is associated in particular with women – there are many ballads in which the heroine suffers on account of the evil eye she has provoked by her extraordinary beauty. The beauty of the fairies thus had to be flawed by their incongruous legs, to distract one's gaze from that which is perfect towards that which sullies perfection.

Belief in the truth of what is being said, which is one of the most important features of oral traditions, is realized in various ways. In the case of traditions about fairies, a particular favourite in the Bosniac tradition is the following tale, found with insignificant variations throughout Bosnia and Herzegovina, among both the rural and the urban population. In the tradition from Prusac, the fairies gathered together to make halva, and all those present were asked to bring something that had been left in the house without *bismillah*. While they were mixing the halva, one of those present asked for Hadžihanuma's long *anterija* [robe] to be brought as well. In this version of the tradition, the fairy gathering was also attended by young men from Prusac, as uninvited guests. One of them touched the anterija with halva, and the mark served as a link between the other-worldly and reality, as well as proof that the encounter with the fairies had really happened, for the handprint supposedly remained visible on the anterija. Several variations on this tradition have been recorded in different parts of Bosnia and Herzegovina and, interestingly, the ancient, inherited belief in fairies has to some extent impinged on Islamic beliefs, manifested in the belief that anything done without invoking God's blessing (*bismillah*) is impure and thus subject to a variety of negative influences. The widespread belief among Bosniacs that if one comes near water in the late evening or early

Usmena kazivanja o vilama zabilježena u Pruscu se po svojim karakteristikama ne odvajaju od već zabilježenih u drugim dijelovima BiH, ali i u drugim slavenskim tradicijama. Naprotiv, ona pokazuju da se u potpunosti uklapaju u postojeće, zabilježene usmene predaje sa ovom tematikom.

Pored kazivanja o vilama, u Pruscu su zabilježeni i neki drugi sižeji koji se mogu uvrstiti u mitske predaje. Dok kazivanja o vilama spadaju u zajedničko praslavensko naslijeđe, kazivanja o džinima, koja su zabilježena među Bošnjacima, bez obzira na geografsku udaljenost, svoje primarno ishodište imaju u islamskom svjetonazoru. Naravno, kao što je to slučaj i sa drugim sižejima koji izviru ili se oslanjaju na religijsko učenje, to religijsko je najčešće tek okvir u kojem dominira davno naslijeđeno narodno vjerovanje koje se često čak i izravno kosi sa ortodoksnim religijskim. Za nastanak usmenih kazivanja sa ovom tematikom primarnu ulogu su po svemu sudeći odigrali vjeroučitelji, kroz osnovnu vjersku pouku koja je uključivala i različite sadržaje hagiografskog karaktera. U trajanju i prenošenju ovakvih sadržaja, pored vjeroučitelja, značajnu ulogu su imale i žene, posebno majke, kojima su ti sadržaji bili omiljeni u odgoju djece, što je bila primarna uloga žene u bošnjačkoj tradiciji.

Prema svjedočenju više kazivača, o džinima se i dan-danas priča u Pruscu, mada je građa prikupljena u toku terensko-istraživačkog rada u okviru ovog lokaliteta dosta štura i vrlo jednoobrazna. Kreće se u rasponu od doslovnog interpretiranja sadržaja preuzetog iz religijskog tumačenja koje se odnosi na ova natprirodna bića pa do različitih vjerovanja povezanih sa džinima. U kazivanjima sa ovom tematikom ističe se da su “meleci stvoreni od mora svjetlosti, šejtan od vatre, a džini su nastali iz tog međuprostora. Ljudi njih ne vide, dok džini vide ljude. Inače se ponašaju kao ljudi – razmnožavaju se, imaju potrebu za hranom. Zato ljudi govore da se ne hoda rano ujutro i kasno naveče jer se tada džini okupljaju”. Više je nego očigledno da se na ovoj ravni može povući paralela između džina i vila, te da i ove dvije skupine nadnaravnih bića imaju određene zajedničke osobine. O direktnom uticaju vila na postanak džina nemoguće je govoriti. I jedna i druga nadnaravna bića posigurno su nastala neovisno jedna od drugih, ali kazivanja ovakve tematike upućuju na pretpostavku da su ljudi odvajkada i u svim

morning one should say salaam – peace be with you – is based on the same principle, and may be associated with fairies because springs, or water in general, are said to be among their abodes.

The oral traditions about fairies recorded in Prusac do not differ in nature from those already recorded elsewhere in Bosnia and Herzegovina and beyond, in other Slavic traditions. On the contrary, they are revealed as a perfect match with existing recorded traditions on this theme.

In addition to tales about fairies, other stories were related in Prusac that could be classed as mythical traditions. Whereas tales about fairies are part of the common ur-Slavic heritage, geographical remoteness notwithstanding, the primary origin of tales about jinns, as recorded among Bosniacs, lies in the Islamic world view. As is also true of other tales that derive from or are based on religious teachings, the religious is the most common context of ancient inherited folk beliefs, which are often in direct conflict with orthodox religious beliefs. To all appearances, religious teachers played a crucial part in the emergence of oral narratives on this subject, through the basic religious instruction they provided, which included content of a hagiographic nature. Also central to the transmission of such tales were women, particularly mothers, to whom these were favourite stories to tell their children – the raising of children being the primary role of women in the Bosniac tradition.

Several narrators claimed that people still talk about jinns in Prusac, though the material collected during field research is rather meagre and all very similar. It ranges from the literal interpretation of subjects taken from religious teachings relating to these supernatural beings, to a variety of beliefs associated with jinns. It is said that “*melels* [angels] are made of the sea of light, *shaitan* [the devil] is made of fire, and jinns came from that in-between place. People cannot see them, but jinns can see people. They behave like people – they reproduce, they need food. That is why people say one shouldn’t go about early in the morning or late at night, because that is when the jinns congregate.” It is patently obvious that at this level there are parallels between jinns and fairies, and that these two groups of supernatural beings have certain features in common. It cannot be said that fairies had a direct impact on the genesis of jinns. The two doubtless have independent origins, but narratives on this theme suggest that

zajednicama, bez obzira na stupanj svog razvitka, doživljavali ne samo vidljivi, opipljivi svijet, već i onaj zaumni, nevidljivi, na poseban i istovremeno sličan način, duboko povezan sa različitim vjerovanjima (u rasponu od manističkog, do vjerovanja u jednog Boga).

Kad je riječ o džinima, vrlo je rasprostranjeno vjerovanje da džini mogu ući u čovjeka te da, slično vilama, postoje ljudi koji znaju liječiti takve osobe. Upravo takav siže zabilježen je i u Pruscu, iz kojeg se razabire da je žena bila kažnjena stoga jer je oskrnavila hranu džina, što znači da je i u ovom slučaju riječ o svojevrsnom tabuu. Ulazak džina u čovjeka ima posljedice samo za dotičnu osobu, dok njegovo pretvaranje u zmiju, vjeruje se u Pruscu, ima negativna dejstva po cijelu zajednicu, odnosno kuću u kojoj se nađe takva zmija. U ovom slučaju indirektno je napravljena distinkcija između kućne zmije, po nekim autorima duha predaka, za koju se vjeruje da čuva kuću i da je nika-ko ne treba dirati, jer bi u tom slučaju ukućani bili izloženi kazni, i džina pretvorenog u zmiju koji se smatra stranim, tuđim i time neblagonaklonim kući, odnosno ukućanima.

Susret čovjeka i mitskih bića u većini slučajeva zasniva se na razini njihovog oglašavanja – kod vila je to obično kroz pjesmu, kod poslušnog duha (*hudama*) to je kroz neobjašnjive radnje koje potvrđuju njegovo prisustvo, pomjeranje stvari. Kad je riječ o džinima, uz njih se, recimo, vezuje oglašavanje ezana, poziva na muslimansku molitvu, i to na mjestu i u doba kad mu nije vrijeme. U istraživanju mitskih predaja već je ranije uočeno da se susret sa onostranim isključivo događa noću. Noć je opozicija danu, odnosno, u slobodnoj interpretaciji, noć je metafora za smrt, dok dan simbolizira život. Sva mitska bića su vezana po svojoj prirodi za podzemni svijet. Stoga je i njihovo pojavljivanje, bilo kroz jasne obrise ili samo kroz određene manifestne radnje, vezano za noć. S druge strane, samo noć pruža mogućnost da se stvari ne vide u svojim jasnim konturama i da stoga poprime nevjerovatna, nestvarna oblića i dimenzije. Nesigurnost, i presvashodno strah povezan s noći, mrakom, uslovili su brojna narodna vjerovanja koja imaju isključivo apotropejsko značenje. Susret sa onostranim koji se događa noću, ili na granici dana i noći, u središtu je brojnih usmenih kazivanja u kojima se to onostrano i ne imenuje, odnosno u njemu se ne prepoznaje nijedno od poznatih mitskih bića.

people in every community, regardless of its level of development, have always experienced not only the visible, tangible world but also the invisible world of the mind, in a distinct and yet similar way, deeply connected with various beliefs ranging from the manistic to belief in one God.

In the case of jinns, there is a very widespread belief that they can possess a person, and that, much as with fairies, there are people who know how to cure the possessed. One such tale was recorded in Prusac, recounting that a woman was severely punished for polluting a jinn's food. This suggests a kind of taboo. When a jinn possesses someone, it affects only that person, whereas the belief in Prusac is that when a jinn turns into a snake, it has an adverse effect on the entire community or on the house in which the snake is found. In this case there is an indirect distinction between a house snake, which in the view of some authors is the spirit of an ancestor who is believed to be guarding the house and should be left alone for if disturbed the members of the household would be punished, and a jinn turned into a snake, which is regarded as foreign, alien and thus not well disposed towards the house and its occupants.

Meetings between people and mythical beings are usually expressed in terms of sound – in the case of fairies, their singing, while in the case of a docile spirit (*hudam*) it takes the form of inexplicable effects attesting to their presence, things being moved. Jinns are associated with the *azaan*, the Muslim call to prayer, at times and places where it should not be performed. Studies of mythical traditions have long since observed that encounters with the other world take place only at night. Night is the opposite of day; freely interpreted, it is a metaphor for death, while day symbolizes life. All mythical beings are associated by nature with the underworld, and their manifestations, whether in clear outline or merely in the form of certain happenings, are therefore associated with the night. Only at night are things not seen clearly, so they take on improbable, unreal shapes and sizes. The insecurity and fear associated with night and darkness have shaped many folk beliefs of purely apotropaic significance. An encounter with the other world at night, or at the boundary between day and night, is at the centre of many oral traditions in which the other world is not even named, in which no known mythical being can be recognized.

U sklopu mitskih predaja, u jednom širem poimanju, mogu se promatrati i kazivanja o tzv. kamenim svatovima. Osnov ovih predaja predstavlja narodno vjerovanje o djelotvornosti kletve. Za razliku od predaja o svatovskim grobljima, gdje su kao podstrek za nastanak predaje najčešće poslužila stara groblja sa bezimenim nadgrobnim spomenicima, kazivanja o kamenim svatovima svoje ishodište su pronalazila u kamenju neobičnih oblika koji su budili narodnu maštu i nisu imali nikakvo uporište u realnosti. Dva se sižea o kamenim svatovima zabilježanim u Pruscu izdvajaju. Prvi kazuje kako je “neka stara žena snovala (prijašnje tkanje). Svatovi su naišli i ona ih je zamolila da je mimoidu da joj to ne zamrse. Nisu htjeli, nego su joj zamrsili. Ona je rekla: ‘Dabogda se u kamen stvorili!’ To se i dogodilo. Zna se mlada, duvak, mladoženja, svatovi okolo. Ne zna se čiji su bili svatovi, ali se zna da su bili ukleti. Zovu se Kameni svatovi.” U drugom kazivanju sa istovjetnim motivom sukob se pomjerio na porodicu, a sama predaja u sebi krije i utilitarnu svrhu koja treba da očuva patrijarhalne zakone čije se kršenje doživljava kao svetogrđe. U ovoj nešto kraćoj predaji, “kazuje se kako su mladić i djevojka ašikovali, ali se roditelji nisu slagali s njihovim izborom, pa su ih prokleli. Zato se to mjesto i dan-danas s jedne strane rijeke zove Djevojka, a s druge Momak. I dan-danas se tu nalazi kamen.”

Iako se dosta štur fond usmenih kazivanja zabilježenih u Pruscu može podvesti pod odrednicu mitskih ili demonoloških predaja, ipak on potvrđuje neosporno prisustvo ovakvih sadržaja i danas, makar da se oni ne prepričavaju često i u širem krugu slušalaca, već žive kao pasivna znanja koja izlaze na vidjelo tek sa nekim izravnim izvanjskim poticajima, kao što je ciljano bilježenje ovakve građe. Zatim, zabilježeni primjeri pokazuju da su se isti ili vrlo slični sadržaji kazivali u različitim dijelovima BiH, što govori o njihovoj geografskoj rasprostranjenosti, ali i da su neki od tih motiva iz fonda onih široko međunarodno rasprostranjenih. Iako tematika ovih predaja nije jednoobrazna, na njihov nastanak isključivo je uticao kazivačev susret sa onostranim, ili u nekim slučajevima susret kazivaču bliske osobe. Stoga su ovi sižei obično u obliku memorata.

Bez obzira na sve promjene koje se tiču načina života, predaje sa mitskom osnovom i danas nisu u potpunosti nestale u usmenom pamćenju, što

Also forming part of mythical traditions, in the broadest sense of the term, are those concerning the wedding guests turned to stone. The basis of these traditions is the popular belief in the efficacy of curses. Unlike the traditions about wedding guests' burial sites, which were probably prompted by old burial grounds with nameless grave-stones, narratives about wedding guests turned to stone derive from stones of unusual shapes which stimulated the popular imagination, and had absolutely no basis in reality. Two tales of wedding guests turned to stone recorded in Prusac are of particular interest. The first says that “an old woman was warping a loom. Wedding guests turned up and she asked them to keep out of the way so the yarn wouldn't get tangled. They refused, and tangled her yarn. She said: May God turn you to stone! And that is what happened. The bride, her veil, the bridegroom, the wedding guests around them, are known. It is not known whose wedding guests they were, but they are known to have been cursed. They are called stone wedding guests.” In another tale with the same motif the quarrel is a family affair, and the tradition itself includes the utilitarian purpose of preserving the patriarchal laws, the violation of which is seen as blasphemy. In this somewhat shorter tradition, “they say that a young man and a girl were courting, but the parents didn't agree with their choice, and cursed them. That is why that place is still called Djevojka [girl] on one side of the river and Momak [boy] on the other. And the stone is still there.”

Though the fund of oral traditions recorded in Prusac that can be defined as mythological or demonological is quite limited, it still provides evidence of the undoubted presence of such tales to this day. However, they are not often recounted to a wider circle of listeners, but are experienced as passive knowledge which comes into plain view only if directly prompted by some outward influence, such as the targeted recording of such material. The examples recorded were the same as or very similar to those of other parts of Bosnia and Herzegovina, evidence that they are widespread, and also that some of the motifs are international. Though the theme of these traditions is not uniform, their emergence is prompted solely by the narrator's encounter with the other world, or in some cases an encounter by someone close to the narrator. These tales are therefore usually in the form of memorates.

potvrđuju i primjeri zabilježeni u Pruscu od kazivača različite životne dobi. U ovim kazivanjima prevladava dvojaka tematika – ona općepoznata i raširena koja se uočava u kazivanjima o vilama, zakopanom blagu, o kamenim svatovima; i ona vrlo lična, svedena isključivo na kazivačev doživljaj. Upravo ta dvojnost može se označiti i jednom do sada nedovoljno istaknutom odlikom mitskih predaja općenito. Primjeri mitskih predaja, makar i na malom uzorku, pokazuju također i jasno odvajanje ove grupe predaja od historijskih – u njima je mitsko njihova suštinska odlika, dok se u historijskim ono javlja kao prateći i najčešće sporedni element, bez osobitog značaja za samotkivo historijske predaje.

Kazivanja zabilježena u Pruscu koja se mogu podvesti pod odrednicu usmenih predaja nisu bilježena isključivo i ciljano, već u sklopu različitih drugih sadržaja koji se odnose na duhovnu tradiciju općenito. Kazivači također nisu birani po određenom, jasnom i čvrstom kriteriju, već su to bili oni koji su iskazali spremnost da razgovaraju. U tom pogledu posebno su zanimljivi oni informatori koji su se na određeni način sami nametali, bilo stoga jer su smatrali da mogu bolje predstaviti svoje mjesto od ostalih, bilo stoga jer se donekle osjećaju nadmoćnim u svojoj sredini (npr. zbog nivoa obrazovanja ili socijalnog statusa). U tom kontekstu zanimljiv je odnos ovih kazivača, koji su u principu najmalobrojniji, spram istraživača – oni smatraju da mnogo bolje razumiju i zanimanje istraživača za određenu problematiku nego “neuk svijet”, te stoga nastoje svojim prisustvom indirektno zaštititi istraživača od onih koji, po njihovom uvjerenju, “ne znaju i ne razumiju”. Kod kazivača koji pripadaju ovoj skupini uočljiva je još jedna osobina, a to je da se u njihovim saopćenjima u znatnoj mjeri prepliću različita knjiška znanja sa naslijeđenom tradicijom. Stoga nije rijetkost da oni tradicionalne sižee “ispravljaju”, tj. uklapaju i prilagođavaju literaturi različitog tipa, posebno historijskoj kada su u pitanju historijske predaje, ili pak religijskoj kad je riječ o kazivanjima koja se dotiču, oslanjaju ili izviru iz religijskog učenja.

U drugu grupu spadaju kazivači za koje njihovo okruženje tvrdi da su dobri čuvari tradicije. Do ovih kazivača obično se dolazi preporukom, i, što je zanimljivo, u lancu samih kazivača – jedni preporučuju druge. U ovoj grupi je

Despite all the changes that have impacted on our way of life, traditions with a mythical basis have still not yet completely vanished from oral memory, as confirmed by those recorded in Prusac by narrators of various ages. These traditions mainly have a dual aspect – the familiar, widespread one of tales about fairies, buried treasure and wedding guests, and a highly personal one, reduced purely to the narrator’s own experience. This duality may be illustrated by a universal feature of mythical traditions that has not yet been sufficiently highlighted. Examples of mythical traditions, even from a small sample, also clearly differentiate this group from historical traditions – their essential feature is the mythical, whereas in historical traditions myth appears as an ancillary, often secondary element, without any particular significance for the fabric of the historical tradition itself.

Tales recorded in Prusac that may be regarded as oral traditions were not specifically and exclusively targeted, but were recorded as part of various other elements relating to spiritual or intangible tradition in general. Nor were interviewees selected according to any specific, clear and rigid criteria, but on the basis of their willingness to be interviewed. In this regard, informants who came forward of their own volition are of particular interest, whether because they thought they could represent their town better than others, or because they felt superior in some way (on account of their education or social status, for instance). In this context, the attitude of these narrators, who were few in number, towards the researcher was also of interest – they were of the view that they understood the researcher’s interest in certain issues much better than the “ignorant world,” and thus sought indirectly, by their presence, to protect the researcher from those who, in their belief, “don’t know and don’t understand.” There was another striking feature common to narrators belonging to this group, which was that their statements consisted to a significant extent of a mixture of various elements of book learning with the inherited tradition. It was not uncommon, therefore, for them to “correct” the traditional tales by adapting them to correspond to the literature of various kinds, particularly historical writings in the case of historical traditions, or religious in the case of traditions that are relevant to, based on or originate from religious teachings.

zanimljiv odnos kazivač – kazivač, a ne kazivač – istraživač. Naime, tu je naglašen odnos rivaliteta između kazivača pa se u tom okviru može govoriti i o oprečnoj reakciji – na jednoj strani su informatori koji preporučuju, a na drugoj oni koji imaju otklon spram drugih (u smislu: “On ne zna o tome ništa” ili “Ko vam je kazao za njega?”).

Treću grupu čine potpuno slučajni kazivači do kojih se dolazi usput, u neobaveznim susretima i razgovorima. Njihovo kazivanje često je i najuvjerljivije i najviše se uklapa u tradicionalne okvire jer ni na koji način nije bilo isforsirano ni od strane istraživača ni od strane sredine u kojoj je obavljen istraživački rad. Ovi kazivači, za razliku od prethodne skupine, nisu bili opterećeni potrebom da se prisjećaju niti obavezom da moraju potvrditi uvjerenje zajednice da nešto “znaju”, i to najbolje. Stoga su neusiljenost i prirodnost osnovne odlike komunikacije sa ovom skupinom informatora.

Kako je već napomenuto, u toku boravka u Pruscu nije se išlo s namjerom da se pažnja usmjeri isključivo na jednu problematiku. Na taj način se izbjeglo da se informatori usmjeravaju i na izvjestan način prisiljavaju da kazuju sadržaje koje je sam istraživač odabrao kao značajne, odnosno za njegov rad zanimljive. Naprotiv, kazivači su bili ti koji su usmjeravali istraživača nudeći ono što znaju i u svojoj svijesti čuvaju. Stoga ne iznenađuje činjenica da se najveći broj sadržaja, koji se odnosi na usmenu proznu tradiciju, uklopio u odrednice historijskih te mitskih predaja. To su kazivanja koja se najlakše saopštavaju strancu, pogotovo kad su u pitanju historijske usmene predaje. Usmena historija jednog mjesta ono je što se najradije kazuje, ali je to najvjerovatnije i najvitalniji segment usmenog pamćenja. Ova kazivanja da bi bila ispričana ne traže nikakve posebne uvjete, ni za informatore ni za istraživače. Ona se kazuju u trenutku, u prolazu, a poticaj za takvo što često može biti zasnovan na čistoj asocijaciji. Isto tako, ove predaje u puno primjera izviru iz vidljivih materijalnih tragova pa samim tim imaju konkretnu potvrdu za istinitost i vjerodostojnost ispričanog. Sloboda koju kazivači imaju proističe i iz činjenice da usmene predaje nemaju ni približno čvrstu formu, poput drugih oblika usmene tradicije. To znači da je njihovo oblikovanje u potpunosti prepušteno mašti

Another group of narrators consisted of those whom their acquaintances said were good guardians of tradition. These were usually identified by recommendation; interestingly, in the chain of narrators themselves, they recommended each other. In this group, the narrator-narrator relation was of interest, not the narrator-researcher relation. There was evident rivalry between narrators, so that it could be said there was reaction and counter-reaction in this group – on the one hand, informants were recommended, but on the other hand they held negative views of others (“he doesn’t know anything about it,” or “who told you about him?”).

A third group consisted of purely chance narrators, come upon incidentally during casual encounters and discussions. Their narratives were often the most convincing and most closely fitted the traditional framework, for they were entirely unforced, whether by the researcher or by the setting in which the research was conducted. Unlike the previous group, these narrators were not troubled by the need to remember the thread of the tale or to confirm the belief held in the community that they “knew” something better than others. Communication with this group of informants was therefore unaffected and natural.

As already noted, the stay in Prusac was not intended to focus solely on a single issue. This avoided the risk of prompting informants in a particular direction and somehow compelling them to talk on the subject the researcher had selected as significant or of interest for his work. On the contrary, it was the narrators who prompted the researcher along certain lines by proffering what they knew and remembered. It is not to be wondered at, therefore, that most of the accounts relating to oral prose tradition fitted the definition of historical or mythical traditions. These are the traditions that can most easily be told to a stranger, particularly historical oral traditions. The oral history of a place is what people are most happy to talk about, and is probably also the most vital segment of oral memory. No special circumstances or conditions for either informant or researcher are required for these tales to be told. They are told spontaneously, in passing, often purely based on association. In many cases these traditions also spring from visible physical remains, and there is thus concrete confirmation of the veracity and credibility of what is being told. The narrators’ freedom also derives from the fact that oral traditions have nothing

kazivača. Upravo je individualna kreativnost i sposobnost interpretacije presudna u oblikovanju usmenih predaja.

Mitske predaje, s obzirom da zadiru u sferu onostranog, ne vezuju se u pravilu za konkretno i opipljivo, ali su daleko više povezane sa ličnim, odnosno kazivačem, jer su one stvar iskustva i ličnog doživljaja i u tome se ogleda njihova istinitost i vjerodostojnost. Način na koji se na terenu dolazi do ovih predaja stoga nije manje zanimljiv i mogao bi se okarakterisati kao kazivanja koja za poticaj imaju opet kazivanja. Naime, jedan mitski sadržaj povlači za sobom drugi; jedan doživljaj traži odraz u drugom, svom ili tuđem doživljaju, pa se mitske predaje, u trenutku kazivanja, i od strane više kazivača, doživljavaju kao vlastiti odraz u ogledalu jer za okosnicu imaju vrlo slične sižee – poput susreta sa vilom, sa aždahom, ili svjedočenja o džinima, uslužnom duhu itd.

Iako se brojni mitski sadržaji susreću u historijskim predajama, to ih ne čini istovjetnim, jer se po svojim osnovnim odlikama historijske i mitske predaje jasno diferenciraju. Preplitanje različitih motiva u istom sižeu jedna je od odlika usmenih predaja, zbog čega je moguće isti sižee ponekad promatrati u sklopu dvije ili više tematskih skupina. Primjeri, iako malobrojni, zabilježeni u Pruscu, između ostalog, i to potvrđuju.

resembling a strict form, like other forms of oral tradition. As a result, the form they take is left entirely to the narrator's imagination. Indeed, individual creativity and the ability to interpret are central to the shaping of oral traditions.

Mythical traditions, touching as they do on the other-worldly, are not usually associated with the concrete and tangible, but far more with the personal, the narrator him or herself, for they concern personal experience, and it is in this that their veracity and credibility lie. The way these traditions were discovered in the field is no less interesting, therefore, and may be described as narratives prompted by other narratives. One mythical tale calls up another; one experience requires a response in another, one's own or that of another, and mythical traditions, as they are spoken, even by several narrators, are experienced as one's personal reflection in a mirror, since their subject-matter is very similar – encounters with a fairy or a dragon, or tales of jinns, good genies and so on.

Though many aspects of myth are to be encountered in historical traditions, this does not make them identical; historical and mythical traditions are clearly different in their fundamental features. The mingling of different motifs in the same tale is one of the features of oral tradition, which is why the same tale may be viewed in the context of two or more thematic groups. Such examples, though few in number, recorded in Prusac, corroborate this.

Literatura / Bibliography

- Chevalier, J.; Gherbrant, A. 1989. *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Čelebi, Evlija. 1996. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Hamidović, Džemal. 1940. *Prusac i njegove znamenitosti*. Sarajevo: Nova tiskara Vrčak.
- Kulišić, Špiro. 1979. *Stara slovenska religija u svjetlu novih istraživanja, posebno arheoloških*. Sarajevo: ANU BiH.
- Marjanović, Suzana. 2004. "Životinjsko i vilinsko". U: Renata Jambrešić Kirin, Tea Škokić (ur.). *Između roda i naroda*. Zagreb: Centar za ženske studije: 231-248.
- Mazalić, Đoko. 1951. "Prusac, stari bosanski grad". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja* n.s. VI: 147-189.
- Muvekkit Salih Sidki Hadžihuseinović. 1999. *Povijest Bosne*. Sarajevo: El-Kalem.
- Nodilo, Natko. 1981. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Split: Logos.
- Palavestra, Vljeko. 1991. *Historijska usmena predanja*. Sarajevo: Institut za književnost. Svjetlost.
- Smailbegović, Esma. 1986. *Narodna predaja o Sarajevu*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Truhelka, Ćiro. 1911. "Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 23, 3, 303-349.
- Zečević, Slobodan. 1981. *Mitska bića srpskih predanja*. Beograd: Vuk Karadžić; Etnografski muzej.

Samir Avdić

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, sa_mir.avdic@hotmail.com

Samir Avdić

National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, sa_mir.avdic@hotmail.com

Prilog poznavanju privrednih prilika u Pruscu u dvadesetom stoljeću

Pregledni rad

UDK: 33 (497.6 Prusac) " 19 "

Cilj ovog priloga je da prezentira neke podatke o privrednim prilikama u Pruscu u dvadesetom stoljeću. Podaci su dobijeni kroz etnološka istraživanja koja su 2008. godine izvršili stručnjaci iz Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Istraživanja su obavljena kroz četrnaestodnevni boravak u Pruscu – metodom neposrednog posmatranja i intervjua. Intervjuisani kazivači su uglavnom starije životne dobi i njihova sjećanja dopiru do perioda između dva svjetska rata. Spomenuta istraživanja etnološko-folklorističkih karakteristika Prusca bila su prva te vrste u ovom starom naselju. Bogata historija ovog naselja i gostoprimstvo koje njegove stanovnike krasi doprinijeli su da istraživanje koje je za cilj imalo rekognosciranje terena ipak donese značajan broj podataka o različitim segmentima života u Pruscu.

Ključne riječi: Prusac, privreda, šume, voćarstvo, stočarstvo, trgovina

Značaj Prusca u vremenu osmanske vladavine Bosnom i Hercegovinom proizilazio je iz njegovih dobrih odbrambenih predispozicija unutar Uskoplja, koje je dugo predstavljalo istureno granično područje, te činjenice da se nalazio na starom karavanskom putu koji je vodio iz Primorja, preko Livna i Kupresa do Lašvanske doline.

Prema riječima Mule Hadžića, Prusac je bio najveće i najznačajnije utvrđenje u Kliškom sandžaku sredinom XVI vijeka. Oko srednjovjekovne tvrđave Prusac nastala je varošica koja će se vremenom razviti u kasabu. U tom periodu stanovništvo je po statusu bilo gradsko i nije plaćalo osnovni rajinski porez (*resmi-čift*). Samo mali broj ljudi bavio se poljoprivredom i to na zemlji za koju su plaćali *ušur*. Veći postotak stanovništva

Contribution to knowledge of the economic situation in Prusac in the twentieth century

Review article

UDC: 33 (497.6 Prusac) " 19 "

The purpose of this paper is to present certain details of the economic situation in Prusac in the twentieth century. The data was obtained in 2008 during an ethnological study by experts from the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. The research was conducted during a two-week period in Prusac by direct observation and interviews. The informants were mainly older people whose memories extended back to the period between the two world wars. This ethnological folklore research of Prusac was the first of its kind in this old town, which is rich in history. This, and the hospitality of its residents, contributed to the extensive data on various aspects of life in Prusac gathered during the research, which was designed as a field study.

Key words: Prusac, economy, forests, fruit-growing, raising livestock, trade

Prusac's importance during the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina derived from its excellent defences within Uskoplje, which long remained a frontier outpost, and from the fact that it was on the old pack route from the coast via Livno and Kupres to the Lašva valley.

According to Mulo Hadžić, Prusac was the largest and most important fort in the Klis sanjak in the mid 16th century. A township took shape around the mediaeval fort in Prusac, developing over the years into a *kasaba* (small town). Its residents were of urban status, and were not liable to pay the basic *raya* tax known as *resmi-čift*. A few were farmers, paying *ušur* (payment in cash or kind for having their grain milled) on their land, but most were engaged in crafts and trade.

privređivao je kroz nepoljoprivredne djelatnosti, prvenstveno baveći se zanatima i trgovinom.

Kasnije, neposredno nakon dolaska austrougarske vlasti, s razvojem nove cestovne i željezničke infrastrukture, značaj Prusca polahko iščezava u korist Donjeg Vakufa i Bugojna. Na osnovu austrougarskih popisa stanovništva može se primijetiti sasvim neznatan rast broja stanovnika Prusca u tom tridesetjednogodišnjem periodu.¹ Uzrok je prvenstveno iseljavanje Bošnjaka u Tursku, ali i smanjen značaj Prusca u novim političko-ekonomskim uslovima.

Istražujući nastajanje gradskih naselja u Bosni i Hercegovini u XVI vijeku, Adem Handžić Prusac spominje kao grad: "*Uskoplje je predstavljalo teritorijalnu veću nahiju koja se prostirala u dolini gornjeg Vrbasa, s desne i s lijeve strane te rijeke sa tri zatečena srednjovjekovna grada: Susjed, Vesela Straža i Prusac, i sa trgov Gračanica, koji je zapravo predstavljao podgrađe Susjeda.*" (Hadžibegović, 1991:241-242). Kasnije, već u popisu iz 1550. godine, Prusac je spomenut kao jedina varoš u nahiji Uskoplje.²

U svom putopisu iz XVII vijeka, Evlija Čelebi-ja Prusac takođe naziva gradom: "*To je lijep grad, zaista kao zrno bijelog bisera*". (Čelebi, 1967:131).

Prusac je bio središte kadiluka *Akhisara* (Prusac) sve do posljednjih godina osmanske vladavine kada i stvarni i formalni centar postaje Donji Vakuf. Prvi austrougarski popis stanovništva iz 1880. godine donosi novu administrativnu podjelu po kojoj kotar Bugojno postaje središte okružja Travnik, kojem je pripadao i Prusac. Nakon Prvog svjetskog rata, naselje Prusac pripada opštini Donji Vakuf, a takva administrativna podjela se zadržala do danas.

S obzirom na svoj geografski položaj, Prusac se nije mogao razviti u savremeni industrijski grad te su njegovi stanovnici u periodu industrijalizacije Bosne i Hercegovine ekonomski gravitirali prema Donjem Vakufu i Bugojnu, kao najbližim industrijskim centrima.

Najveći dio područja Prusca je brdsko-planinsko područje, a ravničarski dio je manji i obuhvata novi dio naselja te njive koje se nalaze izvan njega. Nizinski dio Prusca nalazi se na nadmorskoj visini od oko 540 metara, dok je visina brda na kojima

Later, after the introduction of Austro-Hungarian rule, new roads and railway lines were laid, and Prusac gradually declined in importance, to be replaced by Donji Vakuf and Bugojno. The Austro-Hungarian census figures reveal an insignificant rise in population numbers in Prusac during a 31-year period.¹ The main reason for this was migration by Bosniacs to Turkey, but Prusac's loss of importance in the new political and economic circumstances was a contributory factor.

In his research into the emergence of urban settlements in Bosnia and Herzegovina in the 16th century, Adem Handžić refers to Prusac as a fort: "Uskoplje was a sizeable *nahija* [minor administrative entity] lying in the upper Vrbas valley, on both banks of the river, with three mediaeval forts: Susjed, Vesela Straža and Prusac, and a market, Gračanica, which was in fact the township on the outskirts of Susjed." (Hadžibegović, 1991:241-242) By the time of the 1550 census, Prusac is referred to as the only township in Uskoplje nahija.²

Evliya Çelebi also calls Prusac a fort in his 17th-century travelogue: "It is a handsome fort, like a white pearl." (Çelebi, 1967: 131)

Prusac was the centre of the *Akhisara* (Prusac) kadiluk [area under the jurisdiction of a kadi, an Islamic judge-administrator] until the final years of Ottoman rule, when Donji Vakuf became the factual and formal centre. The first Austro-Hungarian population census, conducted in 1880, brought with it a new administrative division in which Bugojno *kotar* became the centre of Travnik District, to which Prusac also belonged. After World War I, Prusac came within Donji Vakuf Municipality, which it remains to this day.

Its geographical location meant that Prusac was unable to develop into a modern industrial town. As a result, during the industrialization of Bosnia and Herzegovina its residents gravitated towards Donji Vakuf and Bugojno, the nearest industrial centres.

Much of the Prusac area is hilly, with a small area of level ground where the new part of the town is located, with agricultural land beyond. This is at an altitude of about 540 metres, while the hill on which the old mahalas [residential quarters] are located is at an altitude of about 700 metres. The River Prusac, or

¹ Prusac je, prema popisu iz 1879. godine, imao 1735 stanovnika, a 1910. taj broj je iznosio 1946. Dakle u tom periodu broj stanovnika porastao je za samo 211.

² U drugoj polovini XVI vijeka osnovana je varoš Novosel (Donji Vakuf), a krajem XIX vijeka i Bugojno (Hadžibegović, 1991: 242).

¹ According to the 1879 census, Prusac had a population of 1735, which by 1910 had risen by just 211, to 1946.

² The township of Novosel (Donji Vakuf) came into being in the latter half of the 16th century, while Bugojno was not founded until the late 19th (Hadžibegović, 1991: 242).

se nalaze stare mahale oko 700 metara nadmorske visine. Kroz Prusac protiče tzv. Prusačka rijeka, odnosno rijeka Prensa. Klima je kontinentalno-planinska sa izraženim godišnjim dobima.

Ovo područje je izuzetno bogato šumama, što je utjecalo na privredne prilike ovog kraja.³ Iskorištavanje šuma u Pruscu, kako crnogorične šume sa okolnih brda, tako i bjelogorične šume iz nižeg dijela (posebno hrasta za izradu bačava), ima dugu tradiciju koja se zadržala do danas. Šume su se koristile prvenstveno radi drveta od kojeg su zanatlije izrađivale različite proizvode, zatim drveta koje je služilo za zagrijavanje prostorija (u davnini, nad otvorenim ognjištima), pokrivanje kuća⁴ i izradu gospodarskih zgrada, ograđivanje parcela, paljenje kreča i sl., ali i za stočnu ispašu.

Već u vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, oblast iskorištavanja šuma se počinje zakonski regulisati u korist države. Seosko stanovništvo je šume u okolini svojih naselja nastavilo koristiti za paše i drvarenje (kao servitutni ovlašćenik na osnovu merematnog prava drvarenja), ali se količine sve više kontrolišu i ograničavaju,⁵ a u tom periodu eksploatacija šuma i prerada drveta dobijaju nove, modernije oblike.

Iako u narodnom predanju postoji sjećanje na pilanu potočaru na Prusačkoj rijeci,⁶ u dokumentima

Prensa, runs through Prusac. The climate is upland continental, with clearly defined seasons.

The area is unusually rich in forests, which had an impact on the area's economic circumstances.³ The exploitation of the forests of Prusac – both the coniferous forests on the surrounding hills and the broadleaf woodlands below (particularly oak, used for making barrels) – has a long tradition that endures to this day. The wood from the forests was used mainly by craftsmen to produce a range of wares, but also as firewood (in open hearths, in the old days), for roofing materials⁴ and timber to build farm buildings, to burn in lime kilns and so on. The forests were also used as grazing for livestock.

During the Austro-Hungarian period, forestry began to be regulated by legislation for the benefit of the state. The villagers continued to use the surrounding forests for grazing their animals and collecting wood (as a serfdom right to *meremat* [taking timber for building repairs]), but the quantities they could take came under increasing control and restraints,⁵ and the forestry and the timber industry took on new and more modern forms.

Though there is a local tradition that there was a water-powered sawmill on the River Prusac,⁶ doc-

³ U nizinskom dijelu Prusca nalaze se hrastovo-grabove šume sa drvetom izuzetne kvalitete i dobrih mogućnosti obrade. Već na oko 650 metara nadmorske visine na okolnim brdima, u blizini starog naselja, najzastupljenija je šuma crnog bora. Više i dalje od naseljenog dijela Prusca nalaze se smrčevojelove šume i šume bijelog bora iz kojih se izvlači smola. (Na ustupljenim podacima o prusačkim šumama zahvaljujem se kolegi Anisu Hasanbegoviću, kustosu iz Odjeljenja za prirodne nauke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine).

⁴ Jedan kazivač je zabilježio u Džematskoj knjizi: "Do 1950. god. bilo je samo deset cripom pokrivenih kuća i tri džamije i dom Hasan Kjafi efendije. Bilo je pet vrsta drvenih krovova: podovi, šimla, šindera, lepirica i triska." (Anali Malkočalajbegove džamije u Pruscu – Džematska knjiga, prikupio Abdul Fetah Mehmedagić.)

⁵ O ovome više u: Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo, 1978.

⁶ Hadžibegović, osim spomenutog narodnog predanja o prusačkoj pilani, spominje i predanje prema kojem su u vremenu osmanske vladavine postojale dvije pilane na Prusačkoj rijeci, četiri u slivu Semešnice i jedna na rijeci Vitini. To su bile male pilane potočare sa po jednom testetrom koje su kovali kovači Cigani u Donjem Vakufu, zvane "čiganske testere". Isti autor navodi da su dostupni i pisani tragovi postojanja tih pilana, ali ih ne prenosi (Hadžibegović, 1991:253).

³ The woodlands in the lowland area of Prusac consist of oak and hornbeam, producing timber of exceptional quality and easy to work. The forests on the surrounding hills near the old township consist of Austrian pine at an altitude of about 650 metres, giving way at higher altitudes and areas further from the town to spruce and fir forests and Scots pine forests, from which resin is extracted. (I am grateful to my colleague Anis Hasanbegović, curator of the Natural Sciences Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, for this information on the forests of Prusac).

⁴ One man noted in the mosque records: "Until 1950 there were only ten houses with tiled roofs, along with three mosques and the Hasan Kjafi efendi centre. There were five kinds of wooden roofs: boards, and different kinds of shakes or shingles (*šimla*, *šindera*, *lepirica* and *triska*)." (Anali Malkočalajbegove džamije u Pruscu – Džematska knjiga, collected by Abdul Fetah Mehmedagić).

⁵ For more see Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo, 1978.

⁶ As well as the local tradition of the sawmill in Prusac, Hadžibegović also records another to the effect that there were two sawmills on the River Prusac, four in the Semešnica basin and one on the River Vitina in the Ottoman period. These were small water-powered sawmills with a single saw, made by gipsy blacksmiths in Donji Vakuf and known as "tzigane saws." He also notes that there is written evidence of these sawmills, but does not provide details. (Hadžibegović, 1991:253).

možemo pronaći podatak da je prva pilana na vodenom pogonu u ovom kraju otvorena na rijeci Semešnici⁷ kod Donjeg Vakufa. Također, u Donjem Vakufu se u ovom periodu otvaraju gipsara i tkaonica ćilima. Međutim, i pored pokretanja skromne industrije u neposrednoj blizini, osnovu privredne strukture u Pruscu tada još uvijek čine zanati vezani za obradu drveta, te voćarstvo i stočarstvo.

Tek nakon Drugog svjetskog rata, otvorenjem Radne organizacije "Janj" u Donjem Vakufu te preduzeća "Slavko Rodić" u Bugojnu, privredna slika Prusca se značajnije mijenja. Počinje masovnije zapošljavanje muškaraca u industriji, a tradicionalni načini privređivanja prelaze u drugi plan.

U samom početku je bilo određenih otpora prema zapošljavanju u industriji i napuštanju tradicionalnog načina privređivanja. Prema riječima kazivača, prvi ljudi iz Prusca koji su počeli raditi u pilani (kazivači često preduzeće "Janj" nazivaju pilana) bili su S. i N. Hadžiavdzić. Pješačili su pet kilometra da bi stigli na posao u Donji Vakuf, a komšije su govorile da je *"sramota što su ostavili zemlju da propada"*. Uskoro počinje masovnije zapošljavanje u industriji, a, osim u spomenutim preduzećima, Prusćani su se u značajnijoj mjeri zapošljavali u Šumarskom preduzeću i u rudniku gipsa u Donjem Vakufu, a kasnije i u prusačkom kamenolomu R.O. "Komar".

Ratna dešavanja devedesetih godina uništila su bosanskohercegovačku privredu pa tako i dva najveća preduzeća u ovom kraju, "Janj" i "Slavko Rodić". Prusački kamenolom je nastavio rad i nakon 1995. godine te jedan broj ljudi iz Prusca u njemu radi i danas.

U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata radnici iz Prusca su na posao išli pješke, vrlo rijetko fijkakerima ili kolima sa konjskom, odnosno volovskom zapregom. Fijkakeri su korišteni u rijetkim i svečanim prilikama, a kola sa konjskom ili volovskom zapregom za transport roba.⁸ Kazivači

uments record that the first water-powered sawmill in the area was on the River Semešnica⁷ near Donji Vakuf, where a plaster-cast clinic and a carpet factory were also opened at this time. Despite the launch of small-scale industry nearby, the basic economic structure in Prusac still consisted of timber-related trades, fruit-growing and raising livestock.

It was not until after World War II, with the introduction of the Janj labour organization in Donji Vakuf and the Slavko Rodić company in Bugojno that the economic picture of Prusac saw any significant change. Men began to be employed in large numbers in industry, and the traditional ways of doing business took a back seat.

There was some initial resistance to working in industry and abandoning the old ways. According to informants, the first people from Prusac to work at the sawmill (as the Janj company was often called by them) were S. and N. Hadžiavdzić, who had a five-kilometre to work in Donji Vakuf. Their neighbours used to say that it was "shameful, the way they left the land to go to pot." But more and more men soon took industrial jobs, not only in the two companies already mentioned, but also in the Forestry Company and the gypsum mine in Donji Vakuf, and later in the R. O. Komar quarry in Prusac.

The war in Bosnia and Herzegovina in the 1990s destroyed the country's economy, and among the casualties were the two largest companies in the Prusac area, Janj and Slavko Rodić. The Prusac quarry continued in operation after the war ended in 1995, and a number of people from Prusac still work there.

In the first few years after World War II, workers from Prusac went to work on foot or, very rarely, by pony-and-trap or horse-drawn or bullock cart. Hackney carriages were used only for occasional formal occasions, while horse-drawn or bullock carts were used to transport goods.⁸

⁷ Prva pilana na Semešnici bila je u vlasništvu Samuela Feldbauera. Inače, u godinama pred Prvi svjetski rat u BiH je bilo 130 pilana na vodenom pogonu, u najvećem dijelu u stranom vlasništvu (Begović, 1978:179).

⁸ Iako su se konji rijetko koristili pri oranju, u Pruscu ih je odvajkada bilo mnogo – moguće da je jedan od razloga i bogata tradicija *kiridžanja*. Prema rezultatima Popisa marve u BiH iz 1895. godine, bilo je u Pruscu 157 pastuha, paripa i kobila. Prema podacima dobijenim od prusačkih kazivača različite dobi, veliki broj ljudi u Pruscu je imao konje između dva svjetska rata i kasnije. Najviše su se koristili u svrhu transporta prema Kupresu, Livnu i dalje prema Dalmaciji.

⁷ The first sawmill on the Semešnica was owned by Samuel Feldbauer. In the years leading up to World War I, there were 130 water-powered sawmills in BiH as a whole, most of them in foreign ownership (Begović, 1978:179).

⁸ Though horses were rarely used for ploughing, there were always many horses in Prusac, perhaps on account of the tradition of *kiridžanje* – the transport of goods by pack-horse. According to the 1895 livestock census in Bosnia and Herzegovina, there were 157 stallions, geldings and mares in Prusac. Informants of various age groups say that many people in Prusac had horses between the two world wars and later, mainly used to transport goods to Kupres, Livno and on to Dalmatia.

spominju da već 1947. ili 1948. godine u upotrebu ulaze bicikli,⁹ koji ostaju najvažnije prevozno sredstvo radnika do uspostavljanja autobuske linije 1977. godine (Donji Vakuf – Prusac, preduzeće “Zenicatrans”).¹⁰ Danas postoji autobuska linija prema Donjem Vakufu, ali je putnički automobil najčešće prevozno sredstvo. Može se primijetiti i veliki broj motocikala, koje najviše koriste mladi i djeca.

Prusac danas dijeli sudbinu skoro svih manjih bosanskohercegovačkih naselja. Samo mali broj ljudi je uspio pronaći novo zaposlenje nakon što su izgubili posao, budući da su velike fabrike u kojima su radili prije rata propale. Jedan dio Pruščaka zaposlio se u organima javne uprave i drugim javnim ustanovama te u kame-nolomu, pilanama i sličnim malim preduzećima. Novonastala mala preduzeća ne mogu ponuditi dovoljan broj radnih mjesta pa je stopa nezaposlenosti ogromna. Ljudi zaposlenje nalaze kroz poslove privremenog karaktera, a kao najveći problem ističu nereguliranost radnih odnosa, rad *nacрно* i izostanak bilo kakve zaštite radničkih prava. U posljednje vrijeme, zahvaljujući pojačanim kontrolama inspekcija rada, privatni poduzetnici češće prijavljuju radnike. Dešava se da nakon desetak godina rada *nacрно* radnici ostvaruju svoje prve radne prijave. Kazivači navode da je sve više registrovanih malih firmi koje se bave tradicionalnim djelatnostima poput proizvodnje kreča ili izrade bačava i drugih proizvoda od drveta. Prodaja kreča i proizvoda od drveta u Dalmaciji bila je veoma razvijena u godinama pred raspad Jugoslavije, ali je kao takva prekinuta uspostavom granice između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Registrovanje firmi za ove djelatnosti proizvođačima je otvorilo mogućnost da nastave izvoz svojih proizvoda u Dalmaciju. Naravno, broj ljudi koji se tim poslovima bave manji je u odnosu na period prije raspada Jugoslavije jer prodaja proizvoda u Dalmaciji, s obzirom na carinske dažbine koje se moraju plaćati, ne donosi zaradu kakvu

Informants says that bicycles began to be used in 1947 or 1948,⁹ remaining the principal means of transport by workers until the Zenicatrans bus company introduced the Donji Vakuf to Prusac service in 1977.¹⁰ There is still a bus service to Donji Vakuf, but private cars are now the usual means of transport, along with motorcycles, mostly used by young people.

Prusac now shares the fate of almost every small town in Bosnia and Herzegovina. Few people have managed to find new employment after losing their jobs, since the big factories where they worked before the war are no more. Some people from Prusac are employed by government authorities and other public institutions and in the quarry, sawmills and other small enterprises. However, newly-established small companies are unable to provide enough jobs, so unemployment levels are very high. People take temporary jobs to survive. The main problem is that many workers have no employment contract or are undeclared, and hence have no workers' rights. Lately, thanks to increased checks by labour inspectors, private businessmen are increasingly declaring their staff. There are cases of employees being declared for the first time after working on the black for ten years or so. Informants say that there are more and more small firms registered to perform traditional activities such as lime production or making barrels and other wooden articles. Sales of lime and wooden articles in Dalmatia were high before Yugoslavia broke up, but were suspended when the border between Croatia and Bosnia and Herzegovina became an international frontier. Registering companies for these operations paves the way for producers once again to export their products to Dalmatia. Inevitably, fewer people are involved than before the break-up of Yugoslavia, because sales of their goods in Dalmatia are subject to customs duties and are therefore less profitable to the people of Prusac than

⁹ Prema riječima kazivača, sahadžija M.B. je nabavio prvi bicikl u Pruscu 1947. ili 1948. godine. “*Kad ga je dovuko, sav svijet ga iš'o gledat.*”

¹⁰ Prema zvaničnim podacima, 1980. godine oformljeno je preduzeće “Servistrans” u Donjem Vakufu, koje se bavilo lokalnim, međumjesnim i međunarodnim prevozom putnika (Hadžić, 2007:21).

⁹ An informant said that *sahadžija* [clock-maker] M.B. was the first to acquire a bicycle in Prusac, in 1947 or 1948. “When he brought it home, the whole town turned out to see it.”

¹⁰ According to official records, the Servistrans company was formed in Donji Vakuf in 1980, offering local, intercity and international passenger transport services. (Hadžić, 2007:21).

su Prušćaci imali prije.¹¹ Jedan dio svojih proizvođača ovi proizvođači danas prodaju na pijacama u okolnim gradovima.¹² Kazivači navode da se od njihovog zanata moglo dobro zaraditi i prodajom na domaćem tržištu u prvim godinama nakon 1995. budući da se kreč koristio pri obnovi porušenih kuća. Ističu da je danas veoma teško pronaći kupce jer se živi kreč sve manje koristi.

Prema riječima kazivača, najbolji kamen za dobijanje kreča vadi se na mjestu koje se zove *Crni vrh* i koje je pod nadležnošću Šumarije. Također, koristi se i kamen iz *Rike* kraj Prese, ali je on teži za pečenje jer ima žile. Ljudi koji u krečarama rade za nadnicu plaćeni su od 20 do 25 KM na dan i taj posao se smatra jednim od najtežih. "*U krečani je najcrnji hljeb*", kažu ljudi sa kojima smo razgovarali u jednoj krečani. Nešto više su plaćeni nadničari koji rade noćne smjene. Vatra se neprestano održava dva dana i dvije noći da bi se ispekla jedna krečana prosječne veličine. Krečane rade od ranog proljeća do kasne jeseni. Prije su se pravile na mjestima na kojima se sakupe drva, a sada su stacionirane pa se sakupljena drva dovlače do njih. Za proizvodnju pet tona kreča potrebno je cca 20 metara drva. Šumsko osoblje dozvoljava korištenje *vjetroloma*, *sušika*, *izvala* i ostalih tzv. *slučajnih užitaka*, ali, s obzirom na rasprostranjenu *krađu drveta*, za krečarske vatre se koristi i kvalitetnije drvo.¹³ Veliki problem prilikom sakupljanja drva danas predstavljaju mnogobrojna minska polja u šumskim područjima. U Pruscu trenutno postoji desetak aktivnih krečana. Kazivači spominju interni dogovor između proizvođača

before.¹¹ They also sell some of their wares at the markets of neighbouring towns.¹² Informants say that in the early post-war years lime-producers were able to make a good income by selling locally, because lime was needed to rebuild the houses that had been destroyed, but that it is now very difficult to find customers, as quicklime is used much less often.

Informants say that the best limestone for the production of lime was extracted at a place called *Crni vrh*, which was under the jurisdiction of the forestry office. Stone from *Rike* near Prese was also used, but was harder to burn because it had veins. People who worked at the lime kilns for day wages received 20 to 25 KM a day for what was regarded as one of the toughest jobs. "The bread is blackest at the lime kiln," said the people we talked to at one of the kilns. Those who worked the night shift were paid a little more. The calcination process of a medium-sized kiln requires the fire to be kept burning for two days and two nights. The lime kilns are in use from early spring to late autumn. They used to be made where the wood was collected, but are now fixed, so the wood has to be brought to them. About 20 metres of wood are required to produce five tonnes of lime. Forestry staff permit the use of timber brought down by storm damage, dead branches, scrub and other "chance benefits," as they are called, but with the theft of wood so widespread, better-quality timber is also used in the kilns.¹³ There are still many minefields in forest areas, posing a major problem when gathering wood. There are currently a dozen or so lime kilns

¹¹ Prema riječima kazivača, u vrijeme SFR Jugoslavije, bačvari i stolari su bili okupljeni oko nekoliko poznatih ljudi koji su im nalazili mušterije za njihove proizvode. To su obično bili predstavnici zadruga bačvara poput Mustafe Karalića, Neziba Bungurača i drugih. Budući da se najčešće radilo o prodaji u Hrvatskoj koja je tada pripadala istoj državnoj zajednici kao i BiH, nisu se plaćale carinske dažbine pa je i zarada bila veća.

¹² Određivanje pijačnih dana u različitim gradovima naslonjeno je na tradiciju, tako da je odavno poznato da je ponedjeljkom pijaca u Prozoru, Kupresu i Duvnu, srijedom u Jajcu, Mrkonjić-Gradu i Gornjem Vakufu, četvrtkom u Travniku, a petkom u Jablanici. Proizvodi se prodaju i na velikim manifestacijama koje se organizuju u okolini, poput Ajvatovice, takmičenja kosača u Kupresu, Aliduna u Bugojnu, različitih vašara i teferića itd.

¹³ Prilikom sakupljanja drva za krečarske vatre, kupe se i panjevi crnog bora koji se koriste za potpalu ili se prodaju po cijeni od 0,50 KM za jedan *bunt*.

¹¹ Informants say that coopers and carpenters formed a group centred on a number of prominent people who found them customers for their products. These were usually the representatives of coopers' cooperatives, such as Mustafa Karalić and Nezib Bungurač. Since their customers were usually in Croatia, then part of the same federal state as BiH, they paid no customs duties, and their profits were greater as a result.

¹² Setting market days in different towns and cities was based on tradition, so everyone knew that Monday was market day in Prozor, Kupres and Duvno, Wednesday in Jajce, Mrkonjić Grad and Gornji Vakuf, Thursday in Travnik, and Friday in Jablanica. Wares were also sold at major events held in the area, such as Ajvatovica, the mowers' and reapers' competition in Kupres, Alidun [St Elias' Day] in Bugojno, or the various trade fairs and outings held in the region.

¹³ When collecting wood for the lime kilns, Austrian pine stumps are also purchased, to be used as kindling or sold for 0.50 KM per bunt (bundle).

kreća o jedinstvenoj prodajnoj cijeni, ali ističu da se taj dogovor sve manje poštuje.¹⁴

Dvije porodice u Pruscu se odnedavno bave malinarstvom. Radi se o uzgajanju malina na relativno velikim plantažama (približno pola *dulum*). Uzgajanje se vrši po savremenim obrascima i stručnim uputama koje uzgajivači dobijaju od partnera, firme "Klas" iz Sarajeva. Plasman uzgojenih malina je osiguran budući da ih po ugovoru otkupljuje sarajevska firma "Klas". Članovi ovih porodica bave se okopavanjem, obrezivanjem, zalijevanjem i sličnim poslovima održavanja malina, a u vrijeme berbe, budući da u kratkom periodu treba obrati veliki broj jedinica, u pomoć se pozivaju i članovi šire porodice ili djevojke koje rade za nadnicu. Transport i ambalaža za pakovanje obezbijeđeni su od strane otkupljivača. Uzgajivači su zadovoljni zaradom koja se ovim novim zanimanjem ostvaruje, tako da je sve veći broj porodica koje su se zainteresovale za malinarstvo. Oni šalju uzorke na Poljoprivredni fakultet u Sarajevu i provjeravaju da li je zemlja koju posjeduju pogodna za uzgajanje malina. Postoje kreditne linije obezbijeđene od strane preduzeća "Klas" i podrška u vidu premija od strane Srednjobosanskog kantona, što dodatno pospješuje razvoj malinarstva u Pruscu.

Prusac je voćarski kraj od davnina. Evlija Čelebija spominje prusačko voće: "*Tu uspijeva raznovrsno sočno voće kakvo bi se u Bosni moglo naći još u Mostaru i Foči. Ima tu tako krupnih krušaka i raznovrsnih jabuka da se uzrečica 'Vino kao jabuka' odnosi valjda na ove jabuke Ak-hisara.*" (Čelebi, 1967: 133)

Mato Džaja u knjizi o Kupresu piše: "*U Kupresu su voće dogonili Prušćani, pa su išli po selima i zamjenjivali za bijeli smok i brašno. Čuvane su bile prusačke ašlame.*" (Džaja, 1989: 10)

Sigurno da je voćarstvo u Pruscu dobilo poseban impuls otvorenjem voćarske škole u Bugojnu početkom dvadesetog stoljeća. Osnovana voćarska škola je na tri hektara obradive površine uzgajala oko 8.000 oplemenjenih sadnica koje su se besplatno dijelile stanovništvu sreza kojem je tada pripadao i Prusac. (Hadžibegović, 1991: 252)

in use in Prusac. Informants mentioned a price-fixing agreement among lime producers, but say that it is increasingly being ignored.¹⁴

Two families in Prusac have recently begun growing raspberries in relatively small plantations of half a *dulum* [1 *dulum* = 1000 sq.m.], following contemporary methods and the guidelines provided to them by their partner, Klas company of Sarajevo, which undertakes to purchase the raspberries they produce. The members of these families plant, prune, irrigate and otherwise care for the raspberry plants, but need help from members of the extended family or girls working for day wages at harvest-time, when large quantities of fruit need to be picked in a short time. Transport and packing are provided by the purchaser. The producers are happy with the income this new occupation brings in, and more and more families are considering taking up raspberry-growing. They send samples to the Faculty of Agriculture in Sarajevo to see if the soil on their holdings is suitable. Klas provides start-up loans, and support is available in the form of a bonus from Central Bosnia Canton, a further incentive for raspberry-growing in Prusac.

Prusac has been a fruit-growing area for centuries. Evliya Čelebi refers to the fruit there: "Various kinds of juicy fruit do well there, of the kind that can also be found in Bosnia in Mostar and Foča. There are such huge pears and such a variety of apples that the saying *Vino kao jabuka* [lit. "wine like an apple"] is equally true for these apples of Ak-hisar." (Čelebi, 1967: 133)

Mato Džaja writes in his book about Kupres: "The people of Prusac brought fruit to Kupres, and went around the villages exchanging it for dairy products and flour. The *ašlama* cherries of Prusac were famous." (Džaja, 1989: 10)

Fruit-growing in Prusac undoubtedly gained a considerable boost when the fruit-growing school in Bugojno opened its doors in the early 20th century. This occupied three hectares of cultivable land planted with about 8,000 saplings of improved varieties, which were distributed free of charge to the people of the district, to which Prusac belonged at the time (Hadžibegović, 1991: 252).

¹⁴ Slični interni dogovori o cijenama postoje i između ljudi koji pružaju usluge prevoza, freziranja, kopanja, balovanja, košenja trave itd., ali kazivač koji se bavi tim zanimanjem tvrdi da se takvi dogovori rijetko poštuju.

¹⁴ Similar price-fixing agreements also exist between people offering transport, milling, digging, planting, mowing and other such services, but an informant who performs these services says such agreements are rarely respected.

Voćarstvo, koje je u prošlosti bilo jedno od najvažnijih zanimanja Pruščaka, danas nije posebno razvijeno. Kazivači smatraju da je voće oboljelo sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada je počeo sa radom prusački kamenolom koji je, prema njihovom mišljenju, zagadio naselje. Najveći dio voća se prodavao ili su ga mijenjali za brašno, žitarice, maslo, vunu i sl., najviše u Kupresu i okolnim selima. Voće za prodaju se smještalo u sepete koje su muškarci pravili od *liske*. Na kolima koja su vukli konji ili volovi voće se odvozilo na pijace ili prodavalo u selima kroz koja su prolazili. Također, voće se prodavalo i u samom Pruscu u koji su trgovci iz Dalmacije, koje su Pruščaci nazivali *kaurima*, dolazili i otkupljivali voće, med, rakiju, pekmez, stoku i zanatske proizvode od drveta. Te trgovce su Pruščaci nazivali i *nakupcima* i *kalamarima*, a poznat im je i termin *pretrga*.

Iako se radi o naselju u kojem žive isključivo muslimani, mnogi kazivači tvrde da se u Pruscu šljiva koristila i za proizvodnju rakije koju su nazivali *šljiva*. Niko od muslimana nije imao kazan u kojem se rakija pekla, već su ih iznajmljivali od pravoslavaca koji su živjeli u okolnim selima. Vrijednost koju su plaćali za iznajmljivanje kazana obično je bila u naturi. Vlasniku se ostavljao litar rakije za jedan ispečeni kazan i to neki kazivači nazivaju *kirija*. Vlasnici kazana nisu provjeravali koliko je rakije određeni domaćin ispekao, već se naplaćivalo, kako kazivači kažu, *na viru* (na povjerenje), a moglo se i lahko pretpostaviti koliko je vremena potrebno za pečenje jednog kazana rakije. Proizvedenu rakiju u Pruscu u pravilu nisu konzumirali već su je prodavali.

Šljiva se koristila i za proizvodnju pekmeza koji se također prodavao. Dio voća se sušio i ostavljao za upotrebu tokom cijele godine. *Jemišhana* i *sušana* su neki od naziva kojim su u starini nazivali mjesto u kojem se sušilo voće.

Osim šljive, u Pruscu je dobro uspijevalo i drugo voće, posebno jabuke, kruške, trešnje i poznate prusačke ašlame.¹⁵

¹⁵ U Džematskoj knjizi nabrojani su narodni nazivi za neke vrste voća koje uspijevaju u Pruscu – kruške: *budimka*, *čecavka*, *ahlet*, *kajdarica*, *jerbasma*, *carevica*, *žutica*, *miščaramut*, *maca*, *topača*, *buzdenhalija*, *prosjenjača*, *inđirača*; jabuke: *senabija*, *đulabija*, *hanvanija*, *kalem žuti*, *čalekača*, *divojka*, *terzuša*, *elifarma*, *crvenika*, *zelenika*, *šarenika*, *kanada*, *tvrdnjača*, *mehkača*; šljive: *bijela šljiva*, *crvena šljiva*, *sarajka*, *trnošljiva*, *grickulj*, *savska*, *požegača*, *đenerika*, *zerdalija*. (Anali Malkočalajbegove džamije u Pruscu

Formerly one of the leading occupations in Prusac, fruit-growing is not much practised nowadays. Informants believe that the fruit trees sickened in the 1970s when the Prusac quarry began operations and, in their opinion, polluted the town. Most of the fruit was sold or bartered for flour, grain, butter, wool and so on, mainly in Kupres and nearby villages. The fruit for sale was put into wicker baskets, made by the men from hazel. It was then taken by horse-drawn or bullock cart to the market, or sold in the villages along the way. Some was also sold in Prusac itself, where traders from Dubrovnik, whom the people of Prusac called *gjaours* or *heathen*, came to purchase fruit, honey, *rakia*, jam, livestock and wooden articles. The people of Prusac also called them middlemen or *kalamari*, and the term *pretrga* [brokers] was also known.

Though the entire population of Prusac was Muslim, many informants say that plums were used to make *rakia* [slivovitz], which they called simply *šljiva* [plum]. No Muslim had a still of his own; instead, they hired them from Orthodox Christians living in nearby villages, usually paying in kind. A litre of *rakia* per distillation would be set aside for the owner of the still; some informants called this *kirija* [rent]. The owner of the still did not check how much *rakia* a given household had produced, but charged “on trust,” and it was not difficult to estimate how long it took for each distillation. The *rakia* made in Prusac was not consumed there as a rule, but was sold.

Plums were also used to make jam, which was also sold, and a proportion of the fruit was dried to be used all year round. Among the terms used to denote the place where the fruit was dried are *jemišhana* and *sušana* [drying-room].

Other fruits also did well in Prusac, particularly apples, pears, sweet cherries and the famous Prusac *ašlama* cherries.¹⁵

¹⁵ The *Džematska knjiga* lists the names of some of the kinds of fruit that did well in Prusac. These included the pear varieties *budimka*, *čecavka*, *ahlet*, *kajdarica*, *jerbasma*, *carevica*, *žutica*, *miščaramut*, *maca*, *topača*, *buzdenhalija*, *prosjenjača*, *inđirača*; apple varieties *senabija*, *đulabija*, *hanvanija*, *kalem žuti*, *čalekača*, *divojka*, *terzuša*, *elifarma*, *crvenika*, *zelenika*, *šarenika*, *kanada*, *tvrdnjača*, *mehkača*; and plum varieties *bijela šljiva*, *crvena šljiva*, *sarajka*, *trnošljiva*, *grickulj*, *savska*, *požegača*, *đenerika*, *zerdalija*.

Koliko su Prušćani bili poznati po trgovini najbolje govori i izjava jednog kazivača koji spominje da bi prije na pijacama u okruženju ljudi prilazili i pitali: "Šta to prodaješ *Pruso*?", iako nisu znali odakle dolazi određeni prodavač. *Pruso* je bio sinonim za trgovca.

Iako su voće, kreč i zanatski proizvodi od drveća bili osnovni proizvodi koje su Prušćaci prodavali, značajna sredstva su ostvarivana i prodajom stoke. Stoka se najčešće prodavala dalmatinskim trgovcima koji su dolazili na pijace u Glamoč i Livno, ili po stoku u sam Prusac. Ukoliko bi dolazili u Prusac, obično bi spavali kod domaćina s kojim trguju.¹⁶

Brdoviti i planinski dijelovi Prusca nudili su povoljne uslove za razvoj stočarstva. Prema *Popisu marve u Bosni i Hercegovini iz 1895. godine*, u Pruscu je registrovano ukupno 758 krava, junadi, volova i teladi, zatim 157 konja, paripa, ždrijebadi i kobilica, 180 koza i 302 ovce.¹⁷ Također, registrovano je ukupno 222 posjednika životinja. Budući da je popisom stanovništva iz iste godine u Pruscu registrovano ukupno 196 naseljenih kuća sa 1222 stanovnika, možemo pretpostaviti da je gotovo svako domaćinstvo posjedovalo neku domaću životinju. Kasnije, u decenijama pred Prvi svjetski rat, zbog *carinskog rata* između Austro-Ugarske i Srbije, stočni fond opada u cijeloj Bosni i Hercegovini, budući da se povećao izvoz goveda i ovaca. Isto tako, prelazak sa ekstenzivnog na intenzivno stočarenje mogao je imati utjecaj na smanjenje

One informant's statement revealed just how famous the people of Prusac were as traders. In the old days, he said, people would come up to a trader in the local markets and ask "What are you selling, *Pruso*?" This was not because they knew the trader they were speaking to came from Prusac – *Pruso* was a synonym for trader.

Though fruit, lime and wooden articles were the main products sold by the people of Prusac, they also made a good income from selling livestock, usually to Dalmatian traders who came to the markets of Glamoč and Livno, or to Prusac itself. If they came to Prusac, they would usually spend the night in the house of the person they were doing business with.¹⁶

The hilly and mountainous regions of Prusac provided suitable conditions for raising livestock. The 1895 census of livestock in Bosnia and Herzegovina revealed that there were 758 cows, bullocks and heifers, oxen and calves in Prusac, along with 157 horses, geldings, foals and mares, 180 goats and 302 sheep.¹⁷ The number of people recorded as owning animals was 222. Since the population census conducted that year recorded a total of 196 occupied houses with a population of 1222, this suggests that almost every household owned an animal or two. Later, in the decades before World War I, the customs war between Austria-Hungary and Serbia led to a fall in the number of livestock in Bosnia and Herzegovina as a whole, as the export of cattle and sheep rose. The transition from

– Džematska knjiga, prikupio Abdul Fetah Mehmedagić). Međutim, ispitani kazivači ne poznaju sve od pobrojanih naziva pa se postavlja pitanje da li su se svi koristili u Pruscu, odnosno da li je u Pruscu uspijevala svaka od nabrojanih vrsta, ili je za neke od njih Mehmedagić saznao van Prusca. Također, kazivači spominju neke nazive koji se ne nalaze u Džematskoj knjizi, poput naziva za kruške *divljušica* i *okaćica*.

¹⁶ U vrijeme razvijenog *kiridžanja* (karavanskog transporta roba) postojale su kuće u kojima su se odmarali kiridžije i njihovi konji. Te kuće su se nazivale hanovi. Jedan kazivač se sjeća da je u Pruscu bio Nukerov han, u Koprivnici Mekušin han, u Kupresu Vrepčev han, u Livnu Karlov han i Žiškin han, u Duvnu Sabihin han i u Glamoču Željkovića han. Drugi kazivač spominje da je do iza Drugog svjetskog rata bio i han Avde Vrebca u Pruscu.

¹⁷ Iako je u periodu austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom u Pruscu živjelo i katoličko i pravoslavno stanovništvo (1895. godine 37 pravoslavnih i 89 katolika), popisom marve nije registrovano uzgajanje svinja. Također, nije registrovano da je neko uzgajao mazge, mule ili magarad.

(*Anali Malkočalajbegove džamije u Pruscu – Džematska knjiga*, collected by Abdul Fetah Mehmedagić). However, our informants did not recognize all these names, which raises the question whether they were all grown in Prusac, or whether all of them did well, or had Mehmedagić perhaps learned about some of them elsewhere. Informants also mentioned some names not found in the Džematska knjiga, such as the pear varieties *divljušica* and *okaćica*.

¹⁶ In the days when goods were mainly transported by pack trains, there were houses where the drovers and their horses could rest. These were known as hans (caravan-serais). One informant recalled Nuker's han in Prusac, Mekuša's han in Koprivnica, Vrepče's han in Kupres, Karlo's and Žiško's hans in Livno, Sabiha's han in Duvno and the Željković han in Glamoč. Another related that Avdo Vrebac's han was still in existence in Prusac until after World War II.

¹⁷ Though there were both Catholics and Orthodox Christians in Prusac during the Austro-Hungarian period (in 1895 there were 37 Orthodox Christians and 89 Catholics), the livestock census did not register any pigs, nor did it record anyone who owned a mule or donkey.

stočnog fonda u tom periodu.¹⁸ Neki kazivači koji se sjećaju perioda između dva svjetska rata ističu da je stočarstvo bilo jedno od glavnih zanimanja u Pruscu i u tom periodu. Prušćaci za stoku koriste nazive *blago* i *hajvan*.

Do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, od krupne stoke je bilo najviše krava, volova i konja. Konji su se najčešće koristili pri prenosu tovara i pri vršidbi. Za vuču kola sa drvenim točkovima služili su volovi koji su se koristili i za oranje njiva. Kako navode kazivači, volovi su se čuvali u Pruscu dok ne *obnemognu*, odnosno izgube snagu potrebnu za rad. Kada oslabe, gonili bi ih u Kupres, Livno, Duvno itd. pa bi ih tamo *prodali u meso*.¹⁹

Od Jurjeva (6. maj) do Lučnice (Sveti Luka, 18. oktobar), volove, junce i junice su čuvali na *Koprivnici* (između Prusca i Kupresa) jer je u tom periodu zabranjena ispaša u prusačkim poljima. Prebacivanje krupne stoke tokom ljeta na više predjele s bogatijom ispašom nazivali su *dizanje* stoke. Na Koprivnici je bilo selo, ali su čobani pravili sopstvene kolibe u kojima su spavali. Put Koprivnice bi krenulo nekoliko ljudi koji su pravili čobanske kolibe, obično u blizini vode. Vlasnici volova bi nekoliko puta u toku ljeta izlazili na Koprivnicu da obidu i *osole* svoje volove.²⁰ Tom prilikom bi se čobanima donosile potrebne namirnice i stvari kojim ih vlasnici žele počastiti (rakija, voće, kolači i sl.). Inače, čobanima koji čuvaju volove tokom ljeta plaćalo se u novcu. Poslije Drugog svjetskog rata volovi su se *dizali* i na Kupres. Sitna stoka se, kao ni krave, nije *dizala* na Koprivnicu već se od maja do septembra čuvala u šumi iznad Prusca. Okupljala bi se stoka i jedan ili dva čobana bi je *izgonili* u šumu. Naveče bi stoku vraćali

extensive to intensive farming may also have led to a decline in livestock numbers at that time.¹⁸ Some informants who remember the period between the two world wars said that raising livestock was one of the leading occupations in Prusac at that time. The people called their livestock *blago* or *hajvan*.

Until the 1970s, cows, oxen and horses constituted the majority of larger animals. Horses were usually used to transport goods and on the threshing floor. Wooden-wheeled carts were drawn by oxen, which were also used for ploughing. As informants relate, the oxen were kept in Prusac until they no longer had the strength to work, when they were driven to Kupres, Livno, Duvno and such places and sold for meat.¹⁹

From *Jurjevo* (St George's Day, 6 May) to *Lučnica* (St Luke's Day, 18 October), oxen, bulls and heifers were kept at Koprivnica (between Prusac and Kupres), when grazing in the fields of Prusac was banned. The summer transhumance to higher altitudes with better grazing was known as *dizanje* the livestock. There was a village at Koprivnica, but the herders made their own huts to sleep in. A number of people would set off for Koprivnica to make these huts, usually near water. The owners of the cattle would go there several times during the summer to check on their animals and provide them with salt licks,²⁰ and would also bring basic provisions for the herders and gifts such as rakia, fruit and cakes. The herders who guarded the cattle in summer were paid in cash. After World War II, cattle were also taken to Kupres. Neither cows nor small animals formed part of the transhumance, but were kept in the forest above Prusac from May to September. The animals would be gathered together, and one or two herders would drive them to the woods and return

¹⁸ O ovoj temi više u: Dževad Juzbašić, *Izveštaj Hermana Von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Godišnjak DIBiH, 1968-1969. XVIII. Sarajevo, 1970.

¹⁹ Iza Drugog svjetskog rata Prušćaci su volove nabavljali u Banjoj Luci, Gradišci, Gradačcu, Derventi, Modriči itd., jer je tamo bio bogatiji stočni fond. *Nabavljene volove bi prihrani i prodaji dalje kaurima, to je pos'o bio*. Kazivač spominje i da je u to vrijeme išao u Posavinu da prihrani volove i da usput zaradi oranjem. Išao je mnogo puta i u Dalmaciju da volove proda po boljoj cijeni.

²⁰ Osoljavanje volova je općepoznat običaj u našem stočarstvu. Kako kaže jedan kazivač – "*radi se davanjem soli i mekinja volovima da ne bi bili hrđavi i da bolje jedu*".

¹⁸ For more see Dževad Juzbašić, "Izveštaj Hermana Von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti," *Godišnjak DIBiH*, 1968-1969. XVIII. Sarajevo, 1970.

¹⁹ After World War II the people of Prusac bought oxen in Banja Luka, Gradiška, Gradačac, Derventa, Modriča and elsewhere, as there was a wider choice of animals in these places. "They would fatten the oxen and sell them to the gjaours, it was good business." An informant mentioned that in those days he used to go to the Sava valley area to fatten oxen, and to earn money on the side by ploughing. He went to Dalmatia many times to get a better price for the oxen.

²⁰ Giving the oxen salt was a well known custom in these parts. As one informant put it, "it consisted of giving the oxen salt and bran so they wouldn't get rusty and would eat better."

da je domaćice pomuzu. Okupljena stoka nazivala se *srida*, a čobani koji su je čuvali nazivali su se *sridari*. *Sridari* su bili plaćeni novcem ili nekim namirnicama, ili se kombinovalo da svaki vlasnik bude *sridar* kada je njegov red, a na osnovu broja stoke kojom u *sridi* učestvuje (npr. ko ima dvije krave, češće je *sridar* u odnosu na nekoga ko ima jednu kravu u *sridi*). Kada se polja pokose, *prusačka srida* bi se opet puštala na ispašu.

Danas nema *prusačke sride*, tek nekoliko porodica ima jednu ili dvije krave. Pored toga, postoje dva vlasnika većih farmi ovaca (preko sto ovaca) koji su zaposlili čobane za njihovo čuvanje. Napuštanje stočarskog zanimanja počelo je već sa zapošljavanjem muškaraca u industriji. Tada veliki dio poslova u vezi sa stokom, zemljom i kućom preuzimaju žene. Doduše, većina kazivača tvrdi da su nakon poslova u preduzećima radili na zemlji, sa stokom i oko kuće, ali je sigurno da je efektivnost njihovog rada tada bila ograničena. Ostavši bez cjelodnevnog doprinosa muških članova u tradicionalnim zanimanjima, porodice smanjuju broj stoke, kao što se reduciraju i poljoprivredne kulture koje su se dotad uzgajale (uzgaja se količina dovoljna za zadovoljenje porodičnih potreba, ali ne i za prodaju ili razmjenu). Takve prilike se zadržavaju do početka agresije na Bosnu i Hercegovinu kada većina stanovništva koje nije bilo vojno obavezno napušta Prusac i odlazi u izbjeglištvo. Nakon rata, pojedini povratnici u Prusac nabavljaju jednu ili dvije krave, ali se stoka ne okuplja u *sridu* niti je *izgone* u šumu koja je danas velikim dijelom minirana.

Kada je u pitanju uzgajanje žitarica, ono nije imalo značaj kakav su imali voćarstvo i stočarstvo. Razlog tome bio je prvenstveno u nedostatku velikih obradivih površina. Među žitaricama najviše se uzgajao ječam, zatim pšenica, kukuruz, heljda, raž, zob i proha. Ječam se uzgajao u velikim količinama jer je još za vrijeme austrougarske uprave postojala otkupna stanica u Bugojno iz koje su otkupljeni ječam plasirali u pivare. Heljda se nekad uzgajala jer je bila dobra za tovljenje stoke i kao pčelinja ispaša, a danas je na cijeni kao zdrava organska hrana te se još uvijek dosta uzgaja. Pčelarima je odgovarala činjenica da je heljda bila zadnja ispaša u godini jer se sijala u junu ili julu, nakon što prođe livada, druga pčelinja ispaša u ovom kraju. Nakon Drugog svjetskog rata počeo se u ovom kraju, a po državnoj direktivi, sijati lan.

them in the evening so the mistress of the house could milk them. These herds were known as *srida*, and the herders who guarded them were called *sridari*. They were paid in cash or with groceries, or arrangements would be made for each owner to take his turn as *sridar*, based on the number of animals in the herd (for example, someone who had two cows would act as *sridar* more often than those with only one). Once the fields were mown, the Prusac *srida* would again be put out to pasture.

There is no Prusac *srida* now, just a few families with a cow or two. There are also two people who own sizeable sheep farms (with more than a hundred sheep) who have employed shepherds to guard them. People began giving up raising livestock when men found jobs in industry, and women had to take on much of the work of looking after the animals and the land as well as the home. Admittedly, most informants said that the men worked on the land and with the animals, and around the house, when they came back from work, but they cannot have been as effective as before. Without the contribution to the traditional occupations by the men of the family, the number of animals was cut back, and the crops were reduced to a quantity sufficient just for the family, with no surplus for sale or exchange. This state of affairs continued until the outbreak of the war in Bosnia and Herzegovina in 1995, when most of the people of Prusac who were not serving in the military left the town as refugees. After the war, some returnees to Prusac acquired a cow or two, but the animals are no longer herded into a *srida* or driven into the forest, much of which is still mined.

Cereals were not as important as fruit-growing and raising animals, mainly because of the lack of large areas of arable land. The crops grown consisted of barley, wheat, maize, buckwheat, rye, oats and millet. Large areas were under barley, because since the Austro-Hungarian period there had been a purchasing centre in Bugojno where barley was purchased for sale to breweries. Buckwheat was grown because it provided good stall feed for cattle and was also a good bee plant, and is now valued as an organic health food, so is still quite widely grown. Bee-keepers appreciated the fact that buckwheat was the last crop of the season, sown in June or July after the meadows, the other feeding ground for bees in the area, were over. After World War II another crop that was introduced to this area, by state directive, was flax.

Nekad je bilo desetak mlinova u kojima su se žitarice prerađivale u brašno, a danas se na Prusačkoj rijeci mogu pronaći samo njihovi ostaci.²¹ Usluge mljevenja žitarica u mlinovima plaćale su se u naturi, odnosno vlasniku mlina se ostavljala određena količina brašna s obzirom na količinu koja se samelje. Ta cijena se nazivala *ujam* ili *ušur*. Nije bilo suvlasničkih odnosno *redovničkih* mlinova u kojima bi mještani mljeli *žito* po određenom redoslijedu, ali bez ikakve nadoknade.

Krajem devetnaestog stoljeća uvodi se kultura repe koja je dobro uspijevala u ovim krajevima. Slatka repa se prodavala u otkupnu stanicu u Bugojnu, a domaćice su od repe proizvodile i tzv. *ripov pekmez* koji je često bio zamjena za šećer. Zbog potrebe za stočnom hranom u Pruscu se uzgajala i stočna repa.

Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća pri obrađivanju zemlje počinju se koristiti traktori.²² Prije toga se oralo drvenim plugovima sa željeznim lemešom. Plug su obično vukli volovi. Vrlo rijetko su se za oranje koristili konji i krave. Ljudi koji su imali volove nudili su usluge oranja, a tim zanimanjem su se bavili kako u Pruscu tako i van njega. Uslugu oranja su naplaćivali u novcu ili u naturi. Nakon oranja zemlje plugom, po preoranoj njivi se prelazilo *zubačom* sa željeznim šiljcima

There were once a dozen or so mills where grain was ground into flour, but all that can now be seen on the River Prusac is their remains.²¹ Milling was paid for in kind – the mill owner was left a certain quantity of flour, depending on the quantity of grain being ground. This was known as the *ujam* or *ušur*. There were no jointly-owned mills where the local residents could grind their grain turn and turn about at no cost.

Sugar-beet growing was introduced in the late 19th century, and proved successful in this part of the world. Sugar-beet was sold at the purchasing centre in Bugojno, and housewives also used it to make “beet jam,” often used as a sugar substitute. Mangel-wurzels or field beets were also grown in Prusac as animal feed.

Tractors began to be used in the 1970s.²² Before that, the fields were ploughed with wooden ploughs fitted with an iron share and usually pulled by oxen. Horses and cows were very rarely used for ploughing. People who had oxen would offer ploughing services, both in Prusac and elsewhere, and were paid in cash or kind. After ploughing, the fields would be harrowed, also using oxen, to break down the clods of earth, after which the fields would be sown.

²¹ U sjećanju kazivača ostali su vlasnici nekih mlinova i priče o njihovim sudbinama – “*Bio je Čizmin mlin, pa ga je on prodo nekom Hrvat. Kad je ovaj umro, ost’o mlin ’čerima, bilo ih četiri, one ga prodale Žuljki Najimu. Otisne se stijena i poruši mlin, srećom niko nije bio u njemu.*”; “*Im’o je i Hamzakadić Sulejman svoj mlin koji je kasnije naslijedio brat mu Salih. Kad je Salih umro, ost’o mlin ženi mu Hadžeri. I ona umrla a mlin stoji, al’ ne radi.*”; “*Imali su i Šandrci mlin, Pero i Niko, braća. Odselili su pred rat ovaj sad. Kad se Niko htio ženit nekom Anđelkom, govorio joj da bi volio da ide u džamiju jer je svaki dan kad bi otvori vrata mlina ugledao džamijsku munaru.*”; “*Bio je i mlin Salema Kelića, umrli su i on i žena mu.*”; “*Ibrahim Magrdžija je im’o mlin, kad je odselio, dao ga Sabitu Deriću.*”; “*Jedan Miljenko iz Janja je im’o mlin niže Magrdžijinog. On je umro prije rata i ostalo sve sinu, ali ovaj odselio u Baranju.*”; “*Bio jedan Franjić i držao mline tude. I metn’o on Isusovu sliku u mlin iznad vage – kad dotjeraš žito, valja izvagat, treba odredit ujam. I tako, Franjić kad je vag’o, nije mog’o ništa ukrast jer ga Isus gleda sa slike, a drugi mlinari se bogate. Jedan dan dođe i kaže: Il’ tebi iz mlina il’ meni, i stavi sliku u sanduk.*”

²² Prvi traktor u Pruscu nabavio je Kulaš Hamid, a ubrzo nakon njega i neki Magrdžija. Kazivač se sjeća da je to bilo sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

²¹ Informants remember the owners of some of the mills and accounts of what happened to them. “There was Čizmo’s mill, which he sold to a Croat. When he died, he left the mill to his daughters, four of them, and they sold it to Žuljko Najim. The stone worked loose and brought the mill down, luckily there was no one inside.” “Hamzakadić Sulejman also had a mill, which his brother Salih later inherited. When Salih died, he left the mill to his wife Hadžera. She died too, but the mill is still standing, but not working.” “The Šandrci also had a mill, Pero and Niko, brothers. They moved away before this war. When Niko wanted to marry some Anđelka, he told her he would like to go the mosque, because every day when he opened the mill door he saw the minaret.” “There was Salem Kelić’s mill too, he and his wife both died.” “Ibrahim Magrdžija had a mill, when he moved away he gave it to Sabit Derić.” “A certain Miljenko from Janja had a mill downstream from Magrdžija’s. He died before the war and left everything to his son, but the son moved to Baranja.” “There was this Franjić, who ran a mill there. He put up an image of Jesus in the mill above the scales – when you grind grain, you have to weigh it to, to determine the *ujam*. So when Franjić weighed the grain he couldn’t steal any, because Jesus was looking at him, while other millers were getting rich. One day he came and said, Either you leave the mill or I do, and put the picture in a box.”

²² The first tractor in Prusac was purchased by Kulaš Hamid, soon to be followed by one Magrdžija. An informant recalls that this was in the 1970s.

koju su također vukli volovi. *Zubača* se koristila u cilju usitnjavanja zemlje. Tek nakon *zubljenja*, njive su se *nasijavale*.

Sjeme se nosilo u *bisagama* koje su se stavljale na rame tako da jedna kesa bude naprijed, a druga nazad. Sijali su u pravilu muškarci, a kazivači se sjećaju da se cijenilo ko je znao dobro *nasijati* pa su se takvi ljudi pozivali da *nasiju* njivu. Ta usluga se plaćala novcem ili nekom protivuslugom. Kazivači ne spominju da se nešto miješalo sa sjemenom da bi ga zaštitilo od truhljenja ili napasnika, ili da bi se pospješio urod.²³

Mjesto na kojem bi se zrna pšenice odvajala od *slame* i *plive* nazivali su *harman*, a sam proces odvajanja se naziva *vršidba*. Pored ličnih, bilo je i zajedničkih *harmana* koji bi se koristili po dogovorenom redu. *Vršidba* bi se odvijala na sljedeći način – žito bi se najprije poslagalo po utabanom i od trave očišćenom okruglom zemljištu²⁴ oko *stožine*, kolca koji se nalazio u sredini *harmana*. Zatim bi konji, za vrh *stožine* vezani užetom koje se naziva *urgan*, hodali po žitu oko *stožine*, mijenjajući pravac kada se približe *stožini*. Tako bi se odvajala slama. Naredni korak u procesu *vršidbe* bio bi bacanje izgaženog žita drvenom lopatom u zrak, da bi se i posljednji ostaci *plive* odvajali od *zrna*. Rijetke porodice, one koje su imale *viharu*, plivu su odvajale mašinskim putem. Od dobijenih *zrna* se proizvodilo brašno, a *pliva* bi se čuvala u *hambaru* i pomiješana s tikvom davalu stoci da jede.

Kazivači spominju da su se praktikovale smjene žitarica koje se na određenom zemljištu uzgajaju. Tako bi se jedne godine na određenoj njivi posijao kukuruz, a naredne godine pšenica. Na taj način bi se pospješio urod pšenice. Ovakvu praksu u Pruscu su nazivali *omaka*.

Povećanje plodnosti zemlje postizalo se i intenzivnim *đubrenjem*. Budući da se radilo o mjestu sa razvijenim stočarstvom, najčešće se *đubrilo* stajskim đubrivom koje se svakog jutra sakupljalo u štalama ispod stoke te deponovalo na mjestima

The seed was carried in *bisagas* [saddle-bags], worn over the shoulder with one bag in front and one behind. The seed was usually broadcast by men, and informants remember that people who were particularly good at it were called upon to sow the fields, with payment in cash or the offer of a service in return. Informants do not recall anything being mixed with the seed to prevent it from rotting or pest attack, or to increase the yield.²³

The place where the grains of wheat were separated from the straw and chaff was known as a *harman*, and the process itself was known as threshing. There were both individual threshing grounds and communal ones used by agreement, turn and turn about. The threshing process consisted of laying the straw on a circular area of ground that had been cleared of grass and well tamped down,²⁴ with a pole in the middle. A horse would be tied to the top of the pole by a rope and made to walk round and round over the wheat, changing direction when the rope was wound close to the pole, thus separating the grains from the straw. The next step in the threshing process was to winnow the grain by tossing it into the air with a wooden shovel, so that the lighter chaff would be blown away from the grain. A few families owned a winnowing machine rather than winnowing by hand. The grain was then milled to produce flour, and the chaff was kept in a barn and mixed with pumpkin as animal feed.

Informants say that crop rotation was practised in the case of grain crops, with maize sown one year and wheat the next in the same field. This practice, which increased the yield of wheat, was known as *omaka* in Prusac.

Soil fertility was also increased by heavy applications of manure. Since this was a place where there were plenty of farm animals, this was usually horse or cow manure, cleaned out of the stables or byre every morning and piled up to form a dung heap nearby. If the straw ran out, the farmers would collect twigs and leaves from beneath clumps of

²³ Čepalo u tekstu "Sinkretizam i običajne veze sa starim religijama" piše da bi se u Pruscu "prije početka oranja oko roga vola dešnjaka zamotavala crvena krpa, a o čelo vola razbijala bi se jaja, i svakom bi se volu dalo malo simenskog žita iz vrčaka". (Grupa autora, 2010:184-185)

²⁴ Skidanje trave sa zemljišta na kome se pravi *harman* nazivali su *žuljanje*. Nakon što se *ožulja* i pomete trava te postavi *stožina*, *harman* je bio spreman – ništa se nije prostiralo.

²³ Čepalo writes in *Sinkretizam i običajne veze sa starim religijama* that in Prusac, "before beginning to plough, a red rag would be wound around the horns of the right-hand ox, and an egg would be broken on its forehead, and everyone would give it a little seed corn from a jug." (various authors, 2010:184-185)

²⁴ Stripping the grass from the area used to make the *harman* was known as *žuljanje*. Once this was done and the grass was removed and the central pole put in place, the *harman* was ready – nothing was spread on the ground.

u blizini štala. U nedostatku slame, odlazili su u *gajeve* gdje su nalazili grančice i lišće koje su u štalama prostirali ispod stoke. Na taj način dobijalo se stajsko đubrivo zvano *mišanija*. Obično se đubrivo ostavljalo da *prizimi* (kazivači kažu i *prigodini*), odnosno, po njivi se raspoređivalo tek nakon što odstoji jednu zimu. Smatralo se da će na taj način neželjene supstance u đubrivu struhnuti. Đubrivo se do njive odvozilo kolima ili saonicama sa volovskom zapregom. Osim na ovaj način, njive su se đubrile i *torenjem*. Djelelovi njive bi se ograđivali i u ograđenom prostoru (*toru*) bi se ostavljala stoka. Poslije nekoliko dana ograđivao bi se drugi dio njive i tako redom, *od Jurjeva do Lučina*.

Čepalo spominje da je još uvijek živo vjerovanje da je ubijanje mrava veliki grijeh pa mravinjake na svojim njivama Prušćaci nikad ne uništavaju. (Grupa autora: 2010:185)

Sve njive u Pruscu imaju ime koje je obično nastalo po nekoj zanimljivosti u vezi sa određenom njivom ili nekom karakteristikom samog zemljišta ili okoline.²⁵

²⁵ Kazivač spominje neka imena njiva u Pruscu: *Grahovac* – najviše se sijao *grah*; *Dolac* – njiva utonula u dolinu; *Tučevina* – nekad se na tom mjestu tuklo voće za pekmez; *Crvenica* – po boji zemlje; *Rosulja* – zemlja sa dosta vlage; *Brižina* – njiva na manjem brijegu; *Ograda* – njiva ograđena živom međom, drvećem i grmovima; *Bajrak* – njiva na kojoj se okupljaju Bugojanci kad idu na Ajvatovicu; *Rigavac* (*rganje* – povraćanje) – njiva na kojoj ima izvor iz kojeg riga voda; *Radmanac* – njiva na kojoj izvire žestoka hladna voda od koje se odmah ogladni; *Siline* – zemlja na kojoj postoji klizište; *Guvna* – njive na kojima su bili harmani (*guvna* na kojima se vršilo žito); *Bare* – njiva na kojoj reste šaša i ima uvijek vode; *Barice* – njive na kojima ima manje vode u odnosu na bare; *Podgajevina* – njiva koja se nalazi kod šume (*gaja*); *Jezero* – njiva u kojoj nekad bude vode i žaba; *Zeheruša* – njiva na kojoj je nekad rasla neka divlja voćka ljuta kao zeher; *Brizik* – njiva na kojoj ima drvo breze; *Jablan* – njiva na kojoj ima drvo jablan; *Zgon* – njiva na koju se dosta hajvana izgonylo; *Luka* – posebno plodna njiva; *Šipovina* – njiva na kojoj je nekad bilo dosta šipaka; *Bilo* – po boji zemlje; *Lubovo* – Suljaga Hamidović nekad na toj njivi sijao *lubnice*, i uspijevale; *Palačak* – njiva na kojoj su djeca često palila vatre i pekla tikve; *Strane* – njiva koja je u strani, *nageta*; *Potok-njiva* – njiva kroz koju protiče potok; *Babukovina* – jedan Hasan oca zvao *babuka*, pa po tome; *Hendek* – radi neke provalije; *Čaire* – konji su se tu hranili; *Hise* – kad su braća dijelila veću njivu na manje dijelove; *Klepuša* – klepale se kose na toj njivi kad se išlo kositi kod *Hamde Hore*; *Bokalovina* – na toj njivi se kopala zemlja koja se koristila za pravljenje bokala; *Krčevina* – njiva na kojoj je nekad bila šuma koju je neko iskrčio; itd.

trees and use those as animal bedding. The manure from this kind of bedding was known as *mišanija*. The dung heap was usually left over winter before being spread over the fields, as it was believed that this would give time for undesirable substances in the manure to rot away. The manure was taken to the fields on bullock carts or sleds. Another way of manuring the fields was known as *torenje*. The livestock would be confined to certain areas of the field in pens, known as *tor*, and moved to another part of the field after a few days. This went on from St George's Day to St Luke's Day.

Čepalo notes that people still believe it is a great sin to kill an ant, and the people of Prusac still never destroy anthills in their fields (various authors: 2010; 185).

All the fields in Prusac had a name, usually deriving from some particular feature or characteristic of the land itself or the surrounding area.²⁵

²⁵ An informant provided some of the names of fields in Prusac: *Grahovac* – mainly used to grow beans [*grah*]; *Dolac* – a field that had slid down into the valley [*dolina*]; *Tučevina* – a place where fruit used to be crushed [*tucati* – to crush] for jam; *Crvenica* – after the colour of the soil [*crven* – red]; *Rosulja* – land that was rather wet [*rosa* – dew]; *Brižina* – a field on a small hill [*brijeg* – a hill]; *Ograda* – a field surrounded by a hedge [*ograda* – a hedge]; *Bajrak* – a field where people from Bugojno gathered when going to Ajvatovica; *Rigavac* (*rganje* – to throw up) – a field with a spring; *Radmanac* – a field with an ample spring of cold water which immediately gave one an appetite; *Siline* – a landslide area; *Guvno* – a field where there were threshing grounds; *Bare* – a field where reeds grow and there is always water [*bare* – a marsh]; *Barice* – a field with less water than Bare; *Podgajevina* – a field near woodland [*gaj* – a grove or clump of trees]; *Jezero* – a field where there used to be water and frogs [*jezero* – a pond or lake]; *Zeheruša* – a field where wild fruit as sour as *zeher* [poison] used to grow; *Brizik* – a field where birch trees [*breza*] grow; *Jablan* – a field where poplars [*jablan*] grow; *Zgon* – a field where a lot of animals were driven [*izgoniti* – to drive]; *Luka* – a particularly fertile field; *Šipovina* – a field where there were once a lot of wild roses [*šipak* – rose hip]; *Bilo* – from the colour of the soil [*bijelo* – white]; *Lubovo* – Suljaga Hamidović used to grow water melons [*lubnica*] successfully in that field; *Palačak* – a field where children often lit [*paliti*] fires to bake pumpkins; *Strane* – a lopsided (sloping) field [*strana* – side]; *Potok-njiva* – a field with a brook [*potok*] flowing through it; *Babukovina* – a certain Hasan called his father Babuka; *Hendek* – on account of a ditch [*hendek*]; *Čaire* – horses were fed there; *Hise* – when brothers divided a large field into smaller parts; *Klepuša* – scythes were hammered [*klepati*] there when people went to mow at Hamdo Horo's; *Bokalovina* – clay was dug there to make jars [*bokal*]; *Krčevina* – a field where there was once woodland that someone grubbed up [*iskrčio*].

Pored spomenutih, stanovništvo Prusca se bavilo i različitim poslovima koji se mogu svesti pod sporedna zanimanja. Jedno od najrazvijenijih sporednih zanimanja u prošlosti Prusca bilo je sakupljanje različitih šumskih plodova. Sakupljanjem su se najčešće bavile mlađe žene i djeca te kroz njega pomagali ukupni kućni budžet. Prema riječima kazivača – još od austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, u Pruscu i u Bugojnu su postojale stanice za otkup različitih šumskih plodova. Otkupljivale su se: šišarike jele, smrče i bora, zatim divlje jagode i maline, borovnice, *pejgamberčić* (đurđevak), bunike, drenjci, gljive i sl. Kada su u pitanju gljive, sakupljači nisu poznavali puno jestivih vrsta pa su brali sve gljive na koje naiđu i donosili ih u stanicu gdje ih je razvrstavao neki stručnjak. Nekada je u potrazi za određenim plodom trebalo dugo pješaćiti, čime se gubilo dosta vremena. Da bi se u takvim slučajevima dobilo na vremenu, ljudi su se organizovali u grupe koje su nekoliko dana provodile u šumi i sakupljale određene plodove. Osim spomenutih šumskih plodova, sakupljala se i smola, a taj posao, koji se radio sezonski i preko firme, nazivali su *smolarenje*. Sakupljanje šumskih plodova danas je gotovo izumrlo, a razlog tome je prvenstveno u opasnosti od mina u okolnim šumama.

Osim kroz ova zanimanja, prusačke žene su pomagale kućni budžet i tkanjem *ćereća*²⁶ za potrebe pravoslavnog stanovništva koje je živjelo u okolnim selima (*Košćani, Urija, Đurići, Jandrići* itd.). Također, prusačke žene su zarađivale i tkanjem čilima, *krajeva, zidnjaka* i sl.

Kao važno sporedno zanimanje treba spomenuti i pčelarstvo kojim su se u Pruscu od davnina bavili bogatiji ljudi. Med je u prošlosti bio veoma skup, ali su određene količine uspijevali prodati dalmatinskim trgovcima. Med koji je nekome trebao za lijek (*ilač, iladž*), nikada se nije naplaćivao. Danas se u Pruscu nekoliko ljudi bavi pčelarstvom, a ističu da je područje pogodno za to zanimanje jer pčele imaju livadsku i šumsku ispašu. Posebno dobra ispaša nalazi se na košćanskom platou iznad Prusca. Za mrtvu pčelu u Pruscu kažu da je umrla.

Održavanje manifestacije Ajvatovica, koja se smatra najvećim dovištem muslimana u Evropi, nudi mogućnosti razvoja religijskog turizma u Pruscu.

As well as these principal occupations, the people of Prusac also had a variety of sidelines. One of the most important was picking wild fruit and other produce, usually by young women and children, as a contribution to the household budget. According to informants, purchasing centres for these fruits were established in the Austro-Hungarian period in Prusac and Bugojno. The produce purchased included fir, spruce and pine tips, wild strawberries and raspberries, bilberries, *pejgamberčić* (lily-of-the-valley), henbane, cornel cherries, and various fungi. The pickers were not familiar with more than a few edible fungi so they would collect everything they saw and bring them to the centre, where they would be sorted by an expert. At times there was a long walk to certain fruits. To avoid wasting time, people would divide up into groups to spend several days in the forest gathering certain fruits. As well as picking fruit and fungi, resin was also collected, a seasonal task carried out for a company. Gathering wild fruits is a sideline that has almost completely died out, mainly because of the danger of mines in the surrounding forests.

The women of Prusac also contributed to the household budget by weaving *ćereće*²⁶ for Orthodox Christians living in nearby villages (*Košćani, Urija, Đurići, Jandrići* etc.), as well as kilims, bedside mats, wall hangings and so on.

An important sideline was bee-keeping, which the wealthier residents of Prusac had long practised. Honey used to be very expensive, but they managed to sell some to Dalmatian merchants. No charge was ever made for honey needed by someone for medicinal purposes (*ilač, iladž*). A few people in Prusac keep bees nowadays, saying that the area is ideal because it has both meadows and woodlands where the bees can feed. There are particularly good feeding grounds on the Košćanski plateau above Prusac. In Prusac dead bees are said to be deceased.

The Ajvatovica event, regarded as the largest Muslim prayer site in Europe, provides

²⁶ *Ćereće-te*. *Ćereće* – vrsta domaćeg tkanog platna koje je protkano cijelom dužinom osnove. Prema vrsti žica i načinu kako su te žice utkane u osnovu, *ćereće* može biti krupno ili sitno, na čibuke (prugasto), *uzvod* [with yarn of a different kind woven along the warp], checked, etc. (Škaljić, 1957:163)

²⁶ *Ćereće-te*. *Ćereće* – a kind of homespun fabric woven along the entire length of the warp. Depending on the type of yarn used and the way it was woven into the warp, a *ćereće* could be coarse or fine, striped, *uzvod* [with yarn of a different kind woven along the warp], checked, etc. (Škaljić, 1957:163)

Hiljade ljudi u vrijeme održavanja ove manifestacije posjeti Prusac, a individualne posjete se nastavljaju i kasnije. Međutim, u Pruscu ne postoji organizovano iznajmljivanje soba niti hotelski kapaciteti. Običaj je da se gosti primaju u kuću na spavanje i da se počaste, ali se to nikada ne naplaćuje. Vremenom se razvio običaj da gost, nakon prespavane noći, ukoliko želi, pod jastuk na kojem je spavao ostavi onoliko novca koliko misli da je potrebno. Neke porodice iznajmljuju svoja dvorišta ugostiteljima koji na dan Ajvatovice prodaju hranu i piće te trgovcima koji taj dan prodaju svoje proizvode. U davni, djeca su naplaćivala prebacivanje konjem od Prusca do mjesta na kojemu se dešava centralna manifestacija Ajvatovice. Dan kada se održava Ajvatovica Prušćaci smatraju praznikom – taj dan je za njih neradni i samo rijetki pokušavaju nešto zaraditi kroz trgovinu ili pružanje usluga.

opportunities for the development of religious tourism in Prusac. Thousands of people visit Prusac at the time of the event, and some stay on later. However, there is no organized system of letting rooms, let alone hotel capacity, in Prusac. Guests are usually provided with bed and board at no cost. It has become customary for guests to leave a sum of money under the pillow, at their own discretion, after spending the night. Some families let their gardens or courtyards to caterers on Ajvatovica day so they can sell refreshments, or to traders who sell their products. In the old days, children would charge for taking people on horseback from Prusac to the site of the main Ajvatovica event. The day of the event is regarded as a holiday by the people of Prusac, and a few attempt to earn some money by selling goods or services.

Zaključak

Iznesene činjenice i spoznaje navode nas na zaključak da su se Prušćaci kroz istoriju svog naselja bavili raznovrsnim zanimanjima. Stari srednjovjekovni grad Prusac u uslovima osmanlijske vladavine Bosnom i Hercegovinom svojim stanovnicima pružao je uslove za gradski život, a privređivalo se uglavnom kroz nepoljoprivredne djelatnosti. U periodu austrougarske uprave, Prusac gubi značaj koji je nekada imao, dok se u njegovoj blizini razvijaju Bugojno i Donji Vakuf, centri kojima će Prušćaci gravitirati u budućnosti. U prvoj polovini dvadesetog stoljeća osnovu privrednog života čine zanimanja koja su se u Pruscu razvila s obzirom na njegova prirodna bogatstva i geografski položaj – zanati u vezi sa obradom drveća, voćarstvo, stočarstvo i trgovina sa Dalmacijom, a koja su, uz uzgajanje žitarica te sporedna zanimanja, prvenstveno sakupljanje šumskih plodova, omogućavala relativno dobro ekonomsko stanje Prušćaka. Nakon Drugog svjetskog rata, s razvojem industrije, Prušćaci se zapošljavaju u preduzećima u Donjem Vakufu i Bugojnu te polako počinju napuštati stara zanimanja. Ipak, u tom periodu se stara zanimanja ne napuštaju potpuno već se obavljaju manjim intenzitetom, nakon radnog vremena. Disolucija SFR Jugoslavije i ratna dešavanja koja su je pratila potpuno mijenjaju privrednu sliku cijele Bosne i Hercegovine, pa tako i Prusca. U uslovima porušene

Conclusion

All this allows us to conclude that the people of Prusac have pursued a variety of occupations over the centuries. The old mediaeval fort of Prusac provided its residents with an urban lifestyle during the Ottoman period, and people mainly followed non-agricultural occupations. During the Austro-Hungarian period, Prusac lost its former importance, and nearby Bugojno and Donji Vakuf became the centres towards which the people of Prusac would gravitate. In the first half of the twentieth century, the economy came to be based on occupations that developed in Prusac on account of its natural resources and location – crafts using wood, fruit-growing, raising livestock and trading with Dalmatia which, along with growing cereals and various sidelines, mainly gathering wild fruits, provided the people with a relatively good living. After World War II, as industry developed, they found jobs with companies in Donji Vakuf and Bugojno, and gradually gave up their old occupations, without ever abandoning them completely; rather, they continued to pursue them after work. The dissolution of Yugoslavia and the war that accompanied it changed the economy of Bosnia and Herzegovina as a whole, effectively destroying it, as it did in Prusac. In these

bosanskohercegovačke privrede samo rijetki Prušćaci su imali sreću da pronađu stalno zaposlenje. Stanovništvo se vratilo starim zanimanjima, stočarstvu i poljoprivredi, ali samo u mjeri koja je potrebna za preživljavanje porodica. Danas je Prusac mjesto koje u privrednom smislu dijeli sudbinu skoro svih manjih naselja u Bosni i Hercegovini.

circumstances, few people from Prusac have been fortunate enough to find permanent employment. People are returning to their old occupations of raising livestock and farming, but only at a subsistence level. Prusac now shares the economic fate of almost every small town in Bosnia and Herzegovina.

Imena i godišta kazivača:

1. Abdulfetah Mehmedagić, rođ. 1935.
2. Ahmet Čepalo, rođ. 1927.
3. Husein Čepalo, rođ. 1951.
4. Ahmet Kapetan, rođ. 1975.
5. Ahmet Atić, rođ. 1954.
6. Mirsad Began, rođ. 1950.
7. Hasan Čepalo, rođ. 1935.
8. Halid Dedić, rođ. 1955.
9. Ismet Silajdžija, 1931.
10. Latifa Žuljko, rođ. 1940.
11. Mustafa Hamzadakadić, rođ. 1944.
12. Rabija Silajdžija, rođ. 1935.
13. Velida Hadživadić, rođ. 1930.
14. Safet Kršlak, rođ. 1935.
15. Mulo Hadžić, rođ. 1950.
16. Senada Hamzakadić, rođ. 1958.
17. Namka Čizmo, rođ. 1950.
18. Džula Sijamija, rođ. 1935.
19. Sijamija Sulejman, rođ. 1926.
20. Sakib ef. Began, 1960.
21. Šaćira Magrdžija, 1944.

Names and dates of birth of informants:

1. Abdulfetah Mehmedagić, b. 1935
2. Ahmet Čepalo, b. 1927
3. Husein Čepalo, b. 1951
4. Ahmet Kapetan, b. 1975
5. Ahmet Atić, b. 1954
6. Mirsad Began, b. 1950
7. Hasan Čepalo, b. 1935
8. Halid Dedić, b. 1955
9. Ismet Silajdžija, 1931
10. Latifa Žuljko, b. 1940
11. Mustafa Hamzadakadić, b. 1944
12. Rabija Silajdžija, b. 1935
13. Velida Hadživadić, b. 1930
14. Safet Kršlak, b. 1935
15. Mulo Hadžić, b. 1950
16. Senada Hamzakadić, b. 1958
17. Namka Čizmo, b. 1950
18. Džula Sijamija, b. 1935
19. Sijamija Sulejman, b. 1926
20. Sakib ef. Began, 1960
21. Šaćira Magrdžija, 1944

Literatura / Bibliography

- Begović, Branislav. 1978. *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Djela, knj. 31, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Čelebi, Evlija. 1967. *Putopis – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Džaja, Mato. 1989. *Kupres (1878-1940)*. Banja Luka: Glas.
- Hadžibegović, Ilijas. 1991. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Oslobođenje Public.
- Hadžić, Mulo. 2005. *Prusac i njegovo dovište – Ajvatovica*. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva.
- Hadžić, Mulo. 2007. *Osamdeset godina nogometa u Donjem Vakufu*. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva.
- Juzbašić, Dževad. 1974. *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike – od okupacije do kraja Kallayeve ere*. Djela, knj. XLVIII, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Škaljić, Abdulah. 1957. *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za proučavanje folkloru u Sarajevu.
- Grupa autora. 2010. *Ajvatovica, Sinkretizam i običajne veze sa starim religijama*, Travnik, Zagreb, Sarajevo: Muftijsko travničko, Naklada Zoro.

Svetlana Bajić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, bajicsvetlana@hotmail.com

Odijevanje za vrijeme kulturno-vjerskih manifestacija u Pruscu (Ajvatovica) i Kraljevoj Sutjesci (sv. Ivan Krstitelj)

Pregledni rad

UDK: 398.32:391 (497.6 Prusac/Kraljeva Sutjeska) "18/20"

Cilj ovog kratkog priloga je prikazati odijevanje Bošnjaka i Hrvata za vrijeme dva vjersko-kulturna praznika – Ajvatovice u Pruscu i Patrona župe sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci.

Ključne riječi: Prusac, Kraljeva Sutjeska, Ajvatovica, Patron župe sv. Ivana Krstitelja, nošnja, regionalni identitet

Rad se temelji na rezultatima terenskih istraživanja obavljenih tokom 2008. godine u okviru projekata "Etnološko-folkloristička istraživanja Prusca" i "Etnološko-folkloristička istraživanja Kraljeve Sutjeske" koje je organizovalo Odjeljenje za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, a pod vodstvom dr. Aiše Softić, naučnog savjetnika.

Posljednjih dvadeset godina terenskih istraživanja gotovo i nije bilo, naročito onih ekipnih, višegodišnjih. Stoga je odlazak osam istraživača na navedena područja predstavljao izuzetak u radu Etnološkog odjeljenja.¹

Istraživanja u cilju prikupljanja usmenih izvora o tradicijskoj nošnji u ovim naseljima

¹ Dio ekipe u sastavu Ernis Šljivo, kustos i Samir Avdić, kustos i autorica priloga proveo je ukupno 30 dana na terenu (četnaest u Pruscu i šesnaest u Kraljevoj Sutjesci), što se na kraju zbog bogatstva, zanimljivosti i značaja pokazalo nedovoljnim. Osim građe, koja je korištena za temu priloga (nošnja i njene promjene) prikupljeni dio se odnosi na narodnu ishranu, kulturu stanovanja, zanate, privredu, običaje, vjerovanja, socijalne odnose, svakodnevnicu i dr. Transkribovana je i pohranjena zajedno sa velikim brojem fotografija u dokumentaciju Etnološkog odjeljenja.

Svetlana Bajić
National Museum of Bosnia and Herzegovina,
Ethnology Department, bajicsvetlana@hotmail.com

Costumes worn for the religious cultural events in Prusac (Ajvatovica) and Kraljeva Sutjeska (St John the Baptist)

Review article

UDC: 398.32:391 (497.6 Prusac/Kraljeva Sutjeska) "18/20"

The aim of this paper is to depict what Bosniacs and Croats wear at two religious cultural events – Ajvatovica in Prusac, and the patron saint's day of the parish of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska.

Key words: Prusac, Kraljeva Sutjeska, Ajvatovica, Patron Saint of the parish of St John the Baptist, costume, regional identity

The paper is based on the results of field research in 2008 as part of the projects entitled *Ethnological folklore studies of Prusac* and *Ethnological folklore studies of Kraljeva Sutjeska* conducted by the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina and led by Dr. Aiša Softić, scholarly adviser.

There has scarcely been any field research for the past twenty years, especially team studies over several years. This study by eight researchers in the areas referred to was therefore the exception for the Ethnology Department.¹

The research, which was designed to gather oral sources concerning traditional costumes in

¹ Part of the team, consisting of curators Ernis Šljivo and Samir Avdić, and the author of this paper, spent a total of 30 days in the field (fourteen in Prusac and sixteen in Kraljeva Sutjeska), which turned out to be insufficient, given the wealth, interest and significance of the events. In addition to the material used for the subject of this paper (costumes and changes to the way people dress), some of the information gathered related to the local diet, lifestyle, crafts, the economy, customs, beliefs, social relations, everyday matters, and so on. It was transcribed and deposited, along with a large number of photographs, in the documentation of the Ethnology Department.

obavljena su uobičajenim etnološkim metodama rada:

- bilježenjem podataka u razgovorima (intervjuu) sa kazivačima razne dobi i pola (Bošnjaka i Hrvata);
- posmatranjem i fotografisanjem ljudi *in situ* (na licu mjesta) za vrijeme održavanja navedenih obreda.

U radu je korištena i dostupna literatura, koja predstavlja teorijsku podlogu ovom istraživanju, kao i izuzetno raritetne i dokumentaristički vrijedne fotografije iz arhiva Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Tradicijska nošnja, po dosadašnjim opštim saznanjima u našim krajevima i mjestima poput Prusca i Kraljeve Sutjeske, imala je više naglašenu ulogu u lokalnoj nego u regionalnoj identifikaciji.

Nakon brojnih događaja krajem XX i početkom XXI stoljeća, agresije na Bosnu i Hercegovinu, odnosno završetka rata (1992.-1995.), u iz osnova izmijenjenim društveno-političkim prilikama, nacionalna (etnička) pripadnost, kao jedan od simbola identiteta među Bošnjacima posebno, i Hrvatima, intenzivirala se između ostalog tokom manifestacija na dva spomenuta lokaliteta i to na način koji im je donio, u odnosu na one ranije, neka bitno nova obilježja i karakteristike.

U Pruscu, koji pripada opštini Donji Vakuf u Srednjobosanskom kantonu Federacije Bosne i Hercegovine (BiH), Bošnjaci čine ubjedljivo većinski dio populacije.²

Pod imenom Prusac ovo mjesto se prvi put spominje u julu 1478. godine, a pod imenom Biograd 1503. godine u tursko-ugarskom ugovoru. Prusac – Biograd je jedan od najstarijih bosanskohercegovačkih gradova koga su osnovali Rimljani. Od postanka predstavljao je raskrsnicu karavanskih puteva, a zahvaljujući svom dominantnom položaju imao je i značajnu vojno-odbrambenu ulogu.

² Prema posljednjem popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1991. godine u opštini Donji Vakuf živjelo je 24.544 stanovnika u 54 naselja, od čega Bošnjaka 13.509, Srba 9.533, Hrvata 682, Jugoslovena 593, a ostalih 227. U Pruscu su ti numerički pokazatelji apsolutno u "korist" Bošnjaka: od 1.756 stanovnika, 1.733 su Bošnjaci, 6 Hrvata, 1 Srbin i 15 ostalih; *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Narodnosni sastav po naseljima*, Republika Hrvatska, Državni zakon za statistiku, Zagreb, travanj 1995., str. 103.

the two places in question, was conducted according to the usual ethnology methods:

- recording the information obtained from interviewees of various ages and sexes (Bosniacs and Croats);
- observing and photographing people *in situ* during the festivals in questions.

The available literature was also consulted, forming the theoretical background of the research, along with the very few photographs in the archive of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, which are of considerable documentary value.

General findings to date in this part of the world and in places such as Prusac and Kraljeva Sutjeska suggest that traditional costume was more significant for local than for regional identification.

The succession of events in the late 20th and early 21st century and the 1992-1995 aggression against Bosnia and Herzegovina radically altered the social and political scene, and national (ethnic) affiliation, one of the symbols of identity among Bosniacs and Croats in particular, became increasingly important. This was true during the events at the two sites studied, giving them certain crucial new features and characteristics.

In Prusac, which is in Donji Vakuf Municipality in the Central Bosnia canton of the Federation of Bosnia and Herzegovina (BiH), Bosniacs are a convincing majority of the population.² The earliest reference to the town by the name of Prusac dates from July 1478, while a treaty between the Ottomans and Hungary of 1503 refers to it as Biograd. Prusac-Biograd is one of the oldest towns in Bosnia and Herzegovina, founded by the Romans. From the outset it was a pack route crossroads, and its dominant position also gave it a significant military and defensive role. In mediaeval times it belonged to the *župa* [county] of Uskoplje, in

² The figures from the 1991 census in Bosnia and Herzegovina show that Donji Vakuf Municipality had a population of 24,544, in 54 towns and villages, of whom 13,509 were Bosniacs, 9,533 were Serbs, 682 were Croats, 593 were Yugoslavs, and other accounted for the remaining 227. In Prusac the figures showed that Bosniacs formed an absolute majority of the population of 1756: 1733 were Bosniacs, 6 Croats, 1 Serb, and 15 others; *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Narodnosni sastav po naseljima*, Republika Hrvatska, Državni zakon za statistiku, Zagreb, April 1995, p. 103.

U srednjem vijeku pripadao je župi Uskoplje u Skopaljskoj dolini. Kraće vrijeme bio je pod ugarskom vlašću, a od XV stoljeća pod osmanskom kada dobija ime *Akhisar*. Za vrijeme Osmanlija (sve do 1878. godine) Prusac je postao glavno vojničko, administrativno i sudsko, kulturno, te posebno vjersko središte ovog dijela Bosne.³

Danas je Prusac mjesto koje sa više mahala: Tepedžik, Srt, Čaršija, Grad, Musala, Varoš, Brdo i Gečat, baštini kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe ovog kraja.

Drevni grad Prusac poznat je po Hasanu Kjafi Pruščaku (1544.-1616.), najznačajnijoj ličnosti naučno-književnog i intelektualnog života Bošnjaka krajem XVI i početkom XVII stoljeća,

the Skoplje valley. It came briefly under Hungarian rule before coming under Ottoman rule in the 15th century, when it was known as *Akhisar*. During the Ottoman period, which lasted until 1878, Prusac was the principal military, administrative, judicial, cultural and, in particular, religious centre of this part of Bosnia.³ Present-day Prusac, with its several mahalas [residential quarters] – Tepedžik, Srt, Čaršija, Grad, Musala, Varoš, Brdo and Gečat – is heir to the historical and natural heritage of the region.

The ancient town of Prusac is famous for Hasan Kjafi Pruščak (1544-1616), the most prominent Bosniac literary and intellectual figure of the late 16th and early 17th centuries, and for Ajvatovica,

Medresa Hasan Kjafe Pruščaka u Pruscu, 2008. g. / The Hasan Kjafi Pruščak madrasa in Prusac, 2008

³ Vidjeti više: Karanović M.: *Istorijsko-etnografske crte o župama Rami i Skoplju* (1938.), Mazalić Đ.: *Biograd – Prusac stari grad* (1951.), Husein Čepalo, Ajvatovica (2005.), Husein Čepalo, *Mala Ćaba* (1991.), Grdić-Bjelokosić: *Hajvatovica ili siromašna Ćaba* (1903.), Mulo Hadžić, *Prusac i njegovo dovište* (2005.), Ajvatovica, više autora (2010.).

³ For more see Karanović M.: *Istorijsko-etnografske crte o župama Rami i Skoplju* (1938), Mazalić Đ.: *Biograd – Prusac stari grad* (1951), Husein Čepalo, *Ajvatovica* (2005), Husein Čepalo, *Mala Ćaba* (1991), Grdić-Bjelokosić: *Hajvatovica ili siromašna Ćaba* (1903), Mulo Hadžić, *Prusac i njegovo dovište* (2005), *Ajvatovica*, various authors (2010).

i *Ajvatovici*, višestoljetnom dovištu bosanskih muslimana.

Hodočašće na Ajvatovicu koje se obavlja stoljećima (od XV stoljeća) tradicionalno sedmog ponedjeljka nakon Đurdevdana (6. maj) bilo je zabranjeno poslije Drugog svjetskog rata (1947.), da bi se obnovilo 1990. godine.

Sve što se dešavalo u Ajvatovici dobivalo je, s razlogom, naglašeno visoku religijsku i tradicijsku vrijednost, pa se hodočašćenje ranije među muslimanima nazivalo *malim hadžom*, *malom Ćabom*, *siromašnom Kjabom*, *malom Mekom*, *sirotinjskim hadžom*, a poznati bečki orijentalist Franz Babinger nazivao ga je *bosanskom Mekom* (Čepalo, 1991: 3).

U naše vrijeme, Ajvatovica zauzima vidno mjesto u mozaiku bosanskohercegovačke duhovnosti, a sačuvala je u sebi predislamsko nematerijalno naslijeđe kroz kult vode, nagovještaj obnavljanja proljeća i magiju plodnosti bilja, stoke i ostalog. Transformisana u islamski ritual, obogaćena veličanstvenom mističnom legendom o Ajvaz-dedi, Ajvatovica ni poslije pola milenija trajanja ne ostavlja nikoga ravnodušnim.

“Prema predanju Ajvaz-dedo je na oko 6 km od Prusca našao u stijeni snažno vrelo, ispod planine Šuljage, kome se ispriječila nezaobilazna prepreka (stijena duga 74 metra i visoka 30 metara). Ajvaz-dedo se Svevišnjem molio četrdeset dana uzastopno ranim sabah-namazom. Po predanju, četrdeseto jutro, učeći nakon namaza savladan umorom zaspao je i usnio da su se dva bijela ovna sudarila i rastavila stijenu. Prenuvši se iz sna, ugledao je rastavljenu stijenu kojoj se otvorio put za vodu. Bi sačinjen vodovod od drvenih čunkova (tomruka) kojim poteče voda u Prusac”.⁴

Vjernici potaknuti dubokim i iskrenim osjećajem zahvalnosti te kao uspomenu na Ajvaz-dedu i dovođenje vode u Prusac počele posjećivati vrelo i učiti dove, poklanjajući se Bogu u znak zahvalnosti. Vrelo bi nazvano *Ajvatovica* po Ajvaz-dedi.

Vremenom, Ajvatovicu sve više pohodiše *konjanici* u raznolikoj nošnji na okićenim konjima iz različitih *džemata* Bosne, uz mnoštvo *bajraktara* s razvijenim zelenim *barjacima* s polumjesecom i zvijezdom, ukrašenim ispisanim kur’anskim ajetima. Povorke prolaze učeći illahije, uz veliku pušcanu paljbu. Molitvama za mir, za kišu, sunce, za dobru rodnu godinu, poštivanje i čuvanje

for centuries a prayer site for Bosnian Muslims. The pilgrimage to Ajvatovica, which had been performed since the 16th century, traditionally on the seventh Monday after St George’s Day (6 May), was banned after World War II (in 1947) and revived in 1990.

Everything that happened at Ajvatovica, with good reason, was imbued with markedly religious and traditional value, so much so that Muslims used to call the pilgrimage the lesser hajj, the little Kaba, the poor Kaba, little Mecca or the poor man’s hajj, and the Viennese orientalist Franz Babinger called it the Bosnian Mecca (Čepalo, 1991: 3).

In our time, Ajvatovica occupies a prominent place in the mosaic of Bosnia and Herzegovina’s spirituality, and preserves the pre-Islamic intangible heritage through the cult of water, and by heralding the renewed onset of spring and the magic of the fertility of plants, domestic animals and so on. Transformed into an Islamic ritual and enriched by the great mystical legend of Ajvaz-dedo, even after half a millennium, Ajvatovica leaves no one indifferent.

“The tradition is that about 6 km from Prusac Ajvaz-dedo found a powerful spring in a rock below Mt. Šuljaga, which was blocked by an impassable obstacle, a cliff 74 metres long and 30 metres high. Ajvaz-dedo prayed to the Almighty at *sabah-namaz* [*fajr*, the dawn prayer] for 40 days in a row. According to the tradition, on the fortieth morning, while reciting after prayers he was overcome with fatigue and fell asleep, and dreamt that two white rams fought and split the rock apart. When he awoke, he saw that the rock had indeed split, making way for the water. Wooden water pipes were laid which brought the water to Prusac.”⁴

Believers, prompted by profound and sincere feelings of gratitude and in memory of Ajvaz-dedo and the water’s coming to Prusac, began to visit the spring and pray *du’a*, bowing down to God as a sign of gratitude. The spring was named Ajvatovica after Ajvaz-dedo.

Increasingly, as time passed, men on horseback in a variety of costumes from various congregations in Bosnia began to visit Ajvatovica, their horses decked with finery, with numerous standard-bearers carrying green *barjak* [banners] with a crescent moon and star and verses from the Qur’an. As it proceeded, the procession would recite

⁴ Kazivao Ahmet Kapetan, Prusac 2008.

⁴ Related by Ahmet Kapetan, Prusac 2008.

Mapa lokaliteta hodočašća u Pruscu, 2008. g.
Map showing sites of the pilgrimage in Prusac, 2008

Oglavlja muškaraca u raspukloj stijeni 1897. g.
Men's headgear at the rock cleft, 1897

vrela, zelenila, pa do učenja sure Feth iz Kur'ana i dove u *Dedinoj stijeni* te klanjanja podne-namaza na Ajvaz-dedinoj livadi završava se hodočašće, a nastaje narodni *teferić*.

Postojala je i *ženska Ajvatovica* koja je, za razliku od muške, obavljana sedam dana kasnije i koja je imala više lokalni značaj. Žene su hodočastile Ajvaz-dedin kamen gdje su učile hatmu i Jasin za Ajvaz-dedinu dušu. Od 1997. godine na hodočašće idu zajedno muškarci i žene.⁵

Odijevanje hodočasnika se autentično, faktografski, reprezentativno i zorno ubjedljivo može pratiti na osnovu izuzetnih fotografija s kraja XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata, zatim između dva svjetska rata pa do zabrane dovišta – Ajvatovice (1947.), temeljem sjećanja naših kazivača, i uvidom u današnje stanje (2008. godine), uz kratak osvrt na ratni period (1992.-1995.).

Bizarna je činjenica da u do sada objavljenoj etnološkoj literaturi o bošnjačkim nošnjama nema

ilahija [religious poems or songs] and there would be much firing into the air. The pilgrimage ended with prayers for peace, for rain, for sun, for a bumper crop, respecting and caring for the spring and the greenery, reciting sura Fath from the Qur'an and du'a prayers at Dedo's rock, and praying the noon prayer at Ajvaz-dedo's meadow, after which there was a *teferić* [open-air entertainment and picnic].

There was also a women's Ajvatovica, which took place seven days later and was more local in character. Women went to Ajvaz-dedo's rock, where they would recite the Qur'an and sura Yasin for Ajvaz-dedo's soul. Since 1997, men and women have been going on pilgrimage to Ajvatovica together.⁵

The pilgrims' costumes can be identified authentically, factographically, representatively and convincingly from exceptional photographs dating from the late 19th century to World War I and from after the war until Ajvatovica was banned in 1947, from interviewees' recollections, and from

⁵ Alija Izetbegović, prvi predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1997. godine obratio se okupljenim hodočascima riječima da "na dovištu ne vidi žene", te da "smatra da one ne smiju biti odbačene i ponižene i da trebaju sa muževima da idu na dovište". (Hodžić, 2005: 750.)

⁵ Alija Izetbegović, the first president of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, addressed the assembled pilgrims in 1997 saying that he could see no women at the prayer site, and that he thought they should not be rejected and humiliated, but should go to the prayer site with their husbands. (Hodžić, 2005: 750)

podataka za ove krajeve, a otežavajuća je okolnost da za bilo kakvu rekonstrukciju ili analizu ni zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH ne posjeduju ni ženski ni muški komplet sa ovog lokaliteta (Beljkašić-Hadžidedić, 1988/89: 95-148).

Originalna nošnja, ili bar pojedinačni dijelovi, pojednostavila bi obradu i smanjila bi rizik pogreške.

Opće je poznato da su stil i način odijevanja različitih društvenih slojeva, te vrste i nazivi materijala, kroj i ukras, tokom povijesti bili podjednako uslovljeni ekonomskim, političkim, vjerskim i kulturnim prilikama, a u vezi s tim prevashodno i načinom života određenih grupa – u ovo vrijeme pripadnika etničkih grupa, koje su prolazile prve faze nacionalnog konstituisanja. Nošnja, kako seoska tako i gradska, uvijek je na određen, specifičan način posebno izražavala duh vremena u kojem je nastala i trajala, a odijevanje je u pravilu predstavljalo vidljiv i prepoznatljiv odraz spomenutih karakteristika, ekonomskog i društvenog, pa i vjerskog statusa grupa, staleža, naroda.

U Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom došlo je, slobodnije rečeno, prekonoc do sučeljavanja dviju kontrastnih kultura koje se

what is worn now (2008), with a brief survey of the 1992-1995 war period.

It is a curious fact that there is nothing relating to these parts in published ethnological literature on Bosniac costumes, and a further obstacle to both reconstruction and analysis is that even the Ethnology Department of the National Museum of BiH has no women's or men's costumes from this area (Beljkašić-Hadžidedić, 1988/89: 95-148). Original costumes, or at least parts of them, would facilitate the study and reduce the risk of error.

It is well known that the style and manner of clothing of different social classes, as well as the types and names of material, were dictated equally by economic, political, religious and cultural circumstances, and above all by the lifestyle of certain groups – in our time, this means the members of ethnic groups in the first stages of constituting themselves as a nation. Both rural and urban costume has always reflected the zeitgeist of its time in a certain specific way, and as a rule clothing was a visible and recognizable reflection of the economic, social and religious status of a group, class or people.

The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina saw the encounter between two

*Sa hodočašća, 1898. g. /
At the pilgrimage, 1898*

*Susret sudionika hodočašća poslije svečane dove, 1897. g. /
Meeting of pilgrims after formal du'a, 1897*

događalo i na privrednom, i socijalnom, te političkom planu, što se neminovno odražavalo i na odijevanje.

Fotografije kojima su ilustrovane *nošnje* nošene za vrijeme Ajvatovice, u austrougarskom periodu, pokazuju nam, u širem smislu, osnovna obilježja dinarskog tipa nošnji (Čulić, 1963: 12). Paralelno s tradicijskom nošnjom, prisutna je i *zapadnjačka* moda koja je imala svoje pristalice još tokom XIX stoljeća kod manje konzervativnih feudalaca i kod, inače, malog broja intelektualaca koji su školovani na evropskim univerzitetima. Naime, većina hodočasnika u to vrijeme bila je obučena u tradicijsku svečanu nošnju karakterističnu za kraj iz kojeg su dolazili. Drugi su nosili evropsku odjeću, ali sa obaveznim *fesom* na glavi, a treći su od evropskog odijevanja prihvatili samo neki modni detalj. Među hodočasniciima je vladalo uvriježeno mišljenje da kvalitet Ajvatovice ovisi o njihovoj opremi, kao i opremi konja i barjaka.

Mlađi i stariji muškarci pokrivali su glavu crvenom čohanom kapom – *fesom* sa kićankom. Oko fesa, pojedinci su omotavali razne tkanine u vidu *čalme* i to na dva načina: na *pogaču* i na *туру*. Mlađi muškarci su omotavali *mahrme*, odnosno

contrasting cultures, which took place almost overnight and affected economic, social and political life, with the inevitable impact on what people wore.

Photographs taken during the Austro-Hungarian period illustrating the costumes worn at Ajvatovica show in broad outline the basic features of the Dinaric type of costume (Čulić, 1963: 12). At the same time, western fashion was also present; in the 19th century it already had its followers among the less conservative members of the feudal class and the few intellectuals who had attended European universities. Most pilgrims wore the traditional formal costumes typical of the area they came from; others wore European clothes but still retained the fez; and others adopted only a few western accessories. There was an entrenched belief among pilgrims that the quality of Ajvatovica depended on their clothing, the way their horses were decked, and the banners.

Young and elderly men alike wore the red cloth fez with a tassel. Some wound fabric around the base of the fez to form a *čalma*, which was done in two ways: *pogača* and *tura*. Younger men used hand-woven white cloth,

*Hodočasnici odlaze na grob Ajvaz-dede, 1907. g. /
Pilgrims going to Ajvaz-dedo's grave, 1907*

Odmor na povratku sa Ajvatovice, 1908. g. / Resting on the return from Ajvatovica, 1908

peškire od bijelog domaćeg platna, često ukrašene utkanim motivima raznih boja, a stariji šalove: *krmez*, *saruk*, *adžem-pas* ili *trabolos*. Hadžije i ulema nosili su *čalme* od tanke tkanine koja se obično donosila sa *hadža*.

Odjeća siromašnijih i bogatijih slojeva društva obično nije bila uniformisana, već se uglavnom razlikovala po bogatstvu materijala, ukrasima i raznovrsnosti odjevnih predmeta. Neki od učesnika oblačili su *košulju* i *gaće* izrađene od istog domaćeg debljeg materijala, dok su drugi na donjem dijelu tijela nosili razne vrste *čakšira* sa dužim i širim turom. Oko struka opasivali su se *pasom* od crvene ili zelene vune, a pojedinci i tankim vunanim pojasom sa utkanim geometrijskim motivima, tzv. *adžem-pas*, ili svilenim pojasom *trabolosom*, porijeklom iz Sirije. Preko pojasa stariji i ugledniji muškarci opasivali su i *bensilah*, široki kožni pojas sa pregradama, u kojima su držali razne stvari i predmete, npr. pribor za pušenje – lulu, duhan-kesu, kresivo, trud, čakmak, zatim oružje, veliki i mali nož, mašice za uzimanje žara, novac i druge sitnice. Na gornjem dijelu tijela preko košulje nošeni su različiti odjevni predmeti: *džube*, *anterija*, *fermen*, *džemadan*, *gunj*, *dolama*, *ćurak*. To su haljetci sa dugim rukavima, a i haljetci bez rukava.

often decorated with designs of various colours in the weave, while older men wore scarves: *krmez* [a crimson scarf], *saruk*, *adžem-pas* or *trabolos* [a tasselled silk scarf]. Hajjis and the ulama wore a *čalma* of fine fabric which was usually brought back from hajj.

Rich and poor did not dress alike; their clothing differed in the quality and luxury of the material and decoration and in the range of articles of clothing. Some pilgrims wore a shirt and trousers of the same thick hand-woven material, while others wore various kinds of *čakšir*, baggy, narrow-legged trousers. Trousers were worn with a red or green woollen belt; some wore a thin woollen belt with geometric designs in the weave, known as an *adžem pas*, or a silk *trabolos* belt, which originated in Syria. Older and higher-status men also wore a *bensilah* over their belt. This was a wide leather belt with compartments for various articles – a pipe, tobacco-pouch, tinder-box and flint, firearms, large and small knives, firetongs, money and other small objects. Various overgarments were worn over the shirt: *jubba*, *anterija*, *fermen*, *džemadan*, *gunj*, *dolama*, *ćurak* – types of long-sleeved or sleeveless jerkins. For everyday, especially in

U svakodnevnoj upotrebi, posebno za vrijeme toplih dana, oblačio se povrh košulje samo jedan odjevni predmet, dok su se za vrijeme svečanih prilika, a posebno za vrijeme Ajvatovice, bez obzira na vremenske prilike, često oblačili svi gornji dijelovi odjeće.

Na nogama su nošene duže i kraće vunene čarape i *tozluci* (pokrivali su noge od članaka do koljena). Pored *oputnih*, nošeni su i opanci od učinjene kože, cipele *kundure*, ali i čizme.

Košulja pripada varijanti široko rasprostranjenih ravno krojenih dinarskih košulja (Čulić, 1963: 13.). Krojena je od domaćeg lanenog ili pamučnog platna sa širokim rukavima i dužim izrezom na prsima bez *jake*. Paralelno, nošene su košulje i sa manžetnama i *jakom*.

Gaće su duge i dosta široke sa dugim turom, nošene samostalno ili ispod *čakšira*.

Čakšire su izrađivane od crnog sukna sa širim turom i ukrasnim gajtanima crvene ili zelene boje.

Na samu košulju najprije se oblačila *anterija* sa dugim rukavima duga do ispod struka, kojoj su se krajevi na prsima preklapali i s lijeve strane kopčali kopčicama. Anterija je šivana od *šamaladže* – kupovne svilenkaste tkanine pretežno crne ili crvene boje sa bijelim prugama. Po ivicama anterije bili su prišivani, u jednom do dva reda, gajtani, crne boje.

Povrh anterije oblačio se za vrijeme ove velike svečanosti *fermen* izrađen od crne čoh. Bez rukava je, sprijeda otvoren sa blago zaobljenim peševima. Na prednjicama i leđima ukrašen je apliciranim ukrasima od crnih gajtana.

Džemadan je nošen preko košulje, ispod gunja, a šivan je od domaćeg sukna teget ili crne boje. Bez rukava je i preklapa se na prsima. *Gunj* ima rukave i oba ova odjevna predmeta duga su do ispod struka i ukrašena nizovima gajtana crvene ili zelene boje.

Svi navedeni odjevni predmeti nosili su se i u drugim varijantama. Tako, naprimjer, uočava se na fotografijama da se preko košulje nosila anterija pa gunj i na kraju *fermen* ili košulja, *džemadan* i *gunj* itd.

Dolama i *ćurak* su luksuzni odjevni predmeti koje su mogli sebi da priušte samo imućni i ugledni Bošnjaci. Izrađivali su ih zanatlije – terzije, od čoh.

Dolama je vrsta kaputa, do koljena, krojena od skupe tamnozeleno ili crvene čoh, ukrašena zlatovozom, a imala je rasječene rukave koji su slobodno visili niz leđa (Beljkašić-Hadžidedić, 1997: 10).

Ćurak, postavljen krznom, bio je širok sa dugim širokim rukavima i najčešće izrađivan od zelene čoh.

hot weather, only one such article of clothing would be worn over the shirt, but on formal occasions, and particularly at Ajvatovica, all were worn regardless of the weather.

Long or short woollen socks and leggings covering the leg from ankle to knee were worn with strapped sandals or leather peasant clogs, shoes or boots.

The shirt was a version of the widespread Dinaric straight-cut shirt (Čulić, 1963: 13) made of hand-woven linen or cotton, with wide sleeves and a deep neck-slit with no collar. Shirts with cuffs and collar were also worn.

Trousers were long and wide, with a long baggy seat, and were worn alone or under *čakšire*. *Čakšire* were made of black woollen cloth, with a wide, baggy seat, and were decorated with red or green braid.

The principal garment worn over the shirt was an *anterija*, which had long sleeves – to below the waist – with a front overlap, fastened on the left. These overgarments were made of *šamaladža* – ready-made silken fabric, usually black or red, with white stripes – and were edged with single or double black braid. For this great celebration, a black broadcloth *fermen* was worn over the *anterija*. This was a sleeveless, open-fronted waistcoat with slightly rounded skirts, decorated with black braid front and back. A *džemadan*, a sleeveless waistcoat fastened at the front, made of hand-woven navy blue or black cloth, was worn over a shirt and under a *gunj*, a short coat with sleeves. Both the *džemadan* and the *gunj* reached to below the waist, and were decorated with bands of red or green braid. All these articles of clothing could also be worn in other combinations. Photographs show an *anterija* being worn over a shirt, with a *gunj* over the *anterija* and finally a *fermen* or shirt, or a *džemadan* and *gunj*.

Dolama and *ćurak*, luxury items that only wealthy, high-status Bosniacs could afford, were tailor-made from broadcloth. A *dolama* was a kind of knee-length coat made of high-quality dark green or red broadcloth decorated with gold thread embroidery, and had slit sleeves that hung loose down the back (Beljkašić-Hadžidedić, 1997: 10). A *ćurak*, which was fur-lined, was wide, with long, wide sleeves, and was usually made of green broadcloth.

Džube je nosila ulema. To je dio odjeće, duge do članaka, od crne čoh, sa dugim rukavima koji se nosio preko svih dijelova odjeće.

Uz tradicijsku odjeću u koju su u većini obučeni hodočasnici u austrougarskom periodu osjećali prisustvo i zapadne mode “ala franga” koja se prepoznaje u nošenju košulja sa špicastom kragom, kravata, prsluka, ali i odijela. Kao dopuna “novoj” modi nosili su se satovi sa lancem, štapovi, kišobrani i dr. Dakle, kod pojedinaca u odijevanju se susreću dijelovi odjeće sa naglašenim orijentalnim elementima (fesovi, tradicijski pojasevi, čakšire, obuća u nekoliko slojeva) kombinovani sa novom zapadnoevropskom modom.

Odijevanje za vrijeme hodočašća u Ajvatovici (1918.-2008.)

Izvjestne promjene koje su se javile u tradicijskoj nošnji u Bosni i Hercegovini početkom XX stoljeća sa upotrebom tkanina fabričke izrade i usvajanjem predmeta iz gradske nošnje u osnovi nisu promijenile karakteristike muške nošnje za vrijeme hodočašća u Ajvatovici, a nošnja se nije bitno izmijenila niti sljedećih nekoliko decenija. U narednom periodu i dalje je imala najviše elemenata orijentalnog porijekla koji su različitim intenzitetom prihvatani u seoskim naseljima, i to mahom u onim bliže gradovima iz kojih su dolazili hodočasnici.

Tako 1936. godine bi zapisano o nošnji u Pruscu za vrijeme Ajvatovice: “Prava smotra bosanskih nošnji. Posavski beg prkosna lica u modrom gunju i čakširama, Visočaci sa crvenim pojasovima, livanjski aga sa ogromnim lancima za uru oko vrata, na kojima se cakli nekakav crn kamen. Travničani zasukanih rukava, bogati seoski domaćin iz srednje Bosne sa ogromnim sarukom, čekinjastom bradom i musafom u kožnoj kesici pod pazuhom. Žene u crno-zelenim feredžama i šarenim zarovima. Hodža i derviša od svake vrste. Polusviljenih ahmedija svih veličina, od velikih svilenih turbana, do uskih – učkur ahmedija. Svega i svačega, što se samo u Bosni može naći, jednom je u godini Ajvatovica, treba se pokazati.” (Reifi, 1936: 2)

Na fotografiji snimljenoj 1928. godine u Donjem Vakufu prikazana su dva mlađa muškarca,

Jubbas, ankle-length robes made of black broadcloth with long sleeves, worn over every other article of clothing, were worn by the ulama.

In the Austro-Hungarian period, though most pilgrims still wore traditional costume, western fashions “ala franga” could also be seen, in the form of shirts with winged collars worn with a tie, waistcoats, or even suits. Accessories to this new fashion included a watch and chain, a walking stick, and an umbrella. Some people wore a combination of distinctly “oriental” clothing (fez, traditional belts, čakšire, several layers of clothing) and western European fashions.

Costumes worn for the pilgrimage to Ajvatovica (1918-2008)

Traditional costume in Bosnia and Herzegovina saw some changes in the early 20th century, with the use of factory-made fabric and the adoption of articles of urban costume, but these did not significantly impinge on the men’s costume worn for the pilgrimage to Ajvatovica either then or over the next few decades, when it consisted mainly of articles of oriental origin, adopted to varying degrees in rural areas, particularly those near the towns from which the pilgrims came.

The costume worn in Prusac during the Ajvatovica festival was described in 1936 in these terms: “A regular parade of Bosnian costumes. A proud-faced bey from the Sava valley in a dark blue *gunj* and *čakšire*, men from Visoko with red belts, an aga from Livno with a huge watch chain around his neck, with a gleaming black stone of some kind; Travnikers with rolled-up sleeves; a wealthy rural householder from central Bosnia with a huge *saruk* [*čalma*], a stubbly beard and a *musaf* [*mushaf*, Qur’an] in a leather bag under his arm. Women in a black-green *feredža* [chador] and coloured veil. All kinds of hojjas and dervishes. Silken *ahmedijas* [turbans] of all sizes, from huge silk ones to narrow bands. All manner of things are to be seen, such as are found only in Bosnia, once a year at Ajvatovica.” (Reifi, 1936: 2)

A photograph taken in Donji Vakuf in 1928 shows two young men wearing the traditional formal urban costume known as the Bosnian

obučena u gradsku svečanu tradicijsku nošnju, zv. “bosansko odijelo”, uobičajenu za većinu sudionika Ajvatovice što potvrđuju i većina starijih kazivača. Odjeća je bila rad gradskih zanatlija i sastojala se od *fesa*, *košulje*, *anterije*, *fermena*, *pasa-trabalosa*, *čakšira*, *čarapa* i *cipela*.

Osim toga, kod starijih ispitanika, još je u sjećanju sačuvan ne samo način funkcionisanja Prusca kao zajednice za vrijeme održavanja ove manifestacije (običaji u vezi dolaska i boravka *musafira*, pripremanja hrane, igara, zabava, pjesama, ašikovanja, vjerskih običaja, teferića i dr.), nego i odjeće koja je bila naglašeni i prepoznatljiv simbol nacionalnog identiteta.

“Na prozorima bezbroj djevojaka, odjevene mahom po starosarajevskom uzoru. Čedne, plašljive, ali gospodstvene: vidi se po njima: nije Prusac tek kakva selendra, šehar je to nekad bio, evropska

costume, which was the general rule at Ajvatovica, as most older interviewees confirmed. This was made by urban craftsmen and consisted of a fez, shirt, *anterija*, *fermen*, *trabalos* belt, *čakšire*, socks and shoes.

Indeed, most older interviewees remembered not only how Prusac functioned as a community at the time of the event (customs relating to accommodation for *musafirs* [travellers], the preparation of food, games and dances, entertainment, poems and songs, courting, religious customs, picnics and so on), but also the garments worn, which were a prominent and recognizable symbol of national identity.

“Countless girls at the windows, most dressed in the old Sarajevo manner. Demure, shy, but welcoming: you could see it in them: Prusac is not just some backwater, it was once a *šehar* [higher-status town],

Muškarci u bosanskom odijelu, 1928. g. / Men in Bosnian costume, 1928

Žena u katu i muškarac u bosanskom odijelu, 1930. g. / Woman in kat and man in Bosnian costume, 1930

Djevojke u kat-haljinama, 1943. g. / Girls in kat-haljina, 1943

Djevojke u katovima, 1946. g. / Girls in kat, 1946

moda, bez koje se danas recimo sarajevsko muslimansko ženskinje ne bi moglo ni zamisliti, ovdje je našla zatvorena vrata. Tu su još ogre dukata i počelice, crni ženski fesići i kumaš-dimije, ječermme, i kolani, oaza stare Bosne, koje je drugdje već nestalo. Uopće u čitavom Pruscu, ako se izluče recimo nošnja pokojeg ala franka odjevenog hodočasnika, nema ničeg, što bi i najmanje moglo podnjeti na činjenicu, da ipak živimo u Evropi.” (Reifi, 1936: 6)

Od kraja XIX do sredine XX stoljeća, djevojke i mlađe žene su, kao svečanu nošnju, oblačile košulju i dimije, a preko košulje ječermu, odnosno fermen, dok su starije žene oblačile *dimije* i *bluzu* po bečkoj modi – kat haljina. Uz to ostajale su vjerne odjeći za ulicu, tj. *zaru*, a samo imućnije i *feredži*, te različitim maramama za glavu (*šamije*, *jemenije*, *namazbez*, *dušeme*, *čember*, *bošče* i dr.) i ramena.

Djevojke i udate žene odijevale su svečanu odjeću, osim za vrijeme hodočašća na Ajvatovicu, i drugim prigodnim praznicima (Mevlud, Bajram i dr.), a posebno za vrijeme održavanja ženske Ajvatovice. Nošnju je ukrašavao veoma raznovrstan i bogat nakit. Za njegovu izradu upotrebljavano je srebro, alpaka, ali i zlato, a od ukrasnog

the European fashion without which the Muslim women of Sarajevo cannot even be imagined was not welcomed here. There were still ducat headpieces, black women’s fezzes and *kumaš-dimije* [baggy satin trousers], *ječermas* [waistcoats] and belts, an oasis of old Bosnia that had already vanished elsewhere. In fact, throughout Prusac, except for the occasional pilgrim dressed *ala franka*, there was nothing to even suggest that we live in Europe.” (Reifi, 1936: 6)

From the late 19th to the mid 20th century, girls and young women wore a shirt and *dimije* on formal occasions, with a *ječerma* or *fermen* over the shirt, while older women wore *dimije* and a blouse in the Viennese fashion, a combination known as *kat haljina*. They also remained faithful to wearing the *zar* [veil] outside the home, but only the better-off wore the *feredža* as well, or to wearing various kinds of scarf (*šamije*, *jemenije*, *namazbez*, *dušeme*, *čember*, *bošče* and so on) to cover their head and shoulders.

Girls and women wore formal clothing not only at the time of the pilgrimage to Ajvatovica but also for other celebrations (Mevlud, Bajram [‘Eid] and so on), and particularly for the women’s Ajvatovica. They dressed up their costume with a wide range of elaborate silver, alpaca and

kamenja: biseri, koral, ćilibari, tirkizi, rubini. Nošeni su dukati, naušnice, ogrlice, prstenje, narukvice, broševi i pojasevi, ne samo od skupih materijala nego i od jeftinijih koji su bili dostupni siromašnjim djevojkama i ženama.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata Ajvatovica je održavana samo u krugu lokalnog stanovništva. Poslije zabrane Ajvatovice (1947. godine) Bošnjaci iz Prusca i okolnih mjesta nisu zaboravili svoje *dovište*. Odlazili su pojedinačno ili u manjim grupama do raspukle stijene gdje bi proučili dovu i vratili se. Na glavi bi uvijek imali kapu: fes, beretku (*francuzicu*) ili pletenu bijelu kapu. Ostali su se okupljali na *Musali* i *Majmunu* bez vjerskih i drugih obreda, veseleći se i sjećajući se sa nostalgijom prošlih hodočašća: bajraka, bajraktara, okićenih konja, ljudi obučenih u svečanu odjeću, gostiju, prijateljstva, te svega onog što je činilo *ovo izuzetno dovište*.

A onda se 17. juna 1990. godine obnovila Ajvatovica. Prusac je bio najveća bošnjačka *musafirhana* koja je ugostila preko 100.000 hodočasnika i 820 konja. Hodočasnici u živopisnim narodnim nošnjama iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, bajraktari s bajracima, čuvanim preko četiri desetljeća (od 1947. godine), imami i hadžije sa *ahmedijama* u *kijafetu*, pružali su šaroliku sliku *bošnjačke stvarnosti i tradicije* – ukazali su ispitanici.

O ovoj najvećoj vjerskoj manifestaciji muslimana u ex-Jugoslaviji javnost je bila informisana putem printanih ("Oslobođenje") i elektronskih medija (TV Sarajevo, Radio Sarajevo) kao i lokalnih medija.

Raspoloživi podaci svjedoče da se hodočašće u Ajvatovici nastavilo i tokom rata (1992.-1995. godine), tiho i dostojanstveno, a učesnici su bili borci Prusackog bataljona obučeni u maskirna odijela. Na glavama su pojedinci imali za ovu prigodu kape *fesove*, dok su drugi nosili *beretke* koje su bile sastavni dio uniforme Armije Bosne i Hercegovine.⁶

Hodočašće na Ajvatovici, koje je zamrlo poslije Drugog svjetskog rata pod uticajem nove ideologije, organizuje se sada svake godine. Manifestaciju organizuje Travničko muftijstvo pod vodstvom muftije Nusreta Abdibegovića. Popratni program

even gold jewellery, with semi-precious and precious stones: pearls, coral, amber, turquoise, rubies. They wore ducats, earrings, necklaces, rings, bracelets, brooches and belts, not only of expensive materials but also of the cheaper ones that the poorer girls and women could afford.

During World War II, Ajvatovica was held only among the local people. The Bosniacs of Prusac and the surrounding villages did not forget their place of prayer after Ajvatovica was banned in 1947, but would go to the cleft in the rocks separately or in small groups to pray. They would always have their head covered with a fez, beret or knitted white cap. Others would gather at Musala and Majmun, without any religious or other rites, enjoying themselves and remembering past pilgrimages with nostalgia: the banners, the standard-bearers, the gaily bedecked horses, people in formal costume, guests, friends, and everything that constituted this very special place of prayer.

And then, on 17 June 1990, Ajvatovica was revived. Prusac became the largest Bosniac *musafirhana*, hosting more than 100,000 pilgrims and 820 horses. There were pilgrims in picturesque folk costumes from all over Bosnia and Herzegovina, standard-bearers with their banners, kept since 1947 – more than four decades, imams, hajjis with their *ahmedijas* in all their *kijafet* [finery], a picture of the Bosniac reality and tradition, interviewees called it.

The print and air media (the daily *Oslobođenje*, Sarajevo TV, Sarajevo radio) and the local media announced this, the greatest Muslim religious event in ex-Yugoslavia.

Available information reveals that the pilgrimage to Ajvatovica even continued during the 1992-1995 war, though quietly and in a dignified manner, the participants being combatants from the Prusac battalion, dressed in camouflage. Some wore a fez for the occasion, while others wore the beret that was part of the uniform of the Army of Bosnia and Herzegovina.⁶

The pilgrimage to Ajvatovica, which died out after World War II under the influence of the new ideology, is now held every year, organized by the Travnik mufti's office headed by mufti Nusret Abdibegović. The accompanying programme includes exhibitions, theatre performances, seminars,

⁶ Borci Prusackog bataljona iz poštovanja prema Ajvaz-dedi zarobljeni tenk su nazvali Ajvaz-dedo.

⁶ Out of respect for Ajvaz-dedo, combatants from the Prusac battalion named a captured tank after him.

*Borci Prusačkog odreda Armije BiH na Ajvatovici, 1992. g. /
Combatants from the Prusac unit of the BiH Army at Ajvatovica, 1992*

Sudionici hodočašća sa bajracima, 1999. g. / Pilgrims with banners, 1999

dovišta uključuje izložbe, pozorišne predstave, naučne skupove, okrugle stolove, promocije knjiga, predavanja, večeri duhovne muzike (ilahije i kaside), revije muslimanske mode, promocije

round tables, book launches, lectures, religious music evenings (*ilahijas* and *qasidas*), Muslim fashion shows, the issue of postage stamps associated with Prusac, folklore events – dance, songs

Doček hodočasnika iz Banja Luke, 2008. g. / Welcoming pilgrims from Banja Luka, 2008

Doček hodočasnika na gradu, 2008. g. / Welcoming pilgrims in the town, 2008

Doček hodočasnika iz džemata Goleš, 2008. g. / Welcoming pilgrims from Goleš, 2008

poštanskih maraka vezanih za Prusac, smotre folk-lora – igre, pjesme i običaji Bošnjaka, sportski i filmski program i dr. koji se održavaju ne samo u Pruscu, nego i u drugim gradovima (Donji Vakuf, Bugojno, Travnik, Jajce, Sarajevo...). Na manifestaciji, osim hodočasnika, prisustvuju i muslimani iz dijaspe, potom zvaničnici iz vjerskog, kulturnog i političkog života iz bošnjačkog miljea kao i gosti, često i kao učesnici navedenih programa, iz Republike Turske, Irana i dr.

Proces napuštanja tradicijske nošnje, koji je evidentan još u prošlom stoljeću, nastoji se zaustaviti. U tom su se smislu pojedini džemati organizovali na rekonstrukciji nošnje (bez stručne pomoći etnologa), tako da sudionici hodočašća nose samo pojedine improvizovane odjevne predmete: *anterije*, *fermene*, *prsluke*, *čevkene*, *pojaseve* i, često, dijelove odjeće koji nisu karakteristični za bosanskohercegovački identitet. Na glavama nose različite kape: *fesove*, *bjelokape* od konca, kačkete ili su gologlavi.

and customs of the Bosniacs – sporting events, films and so on, held not only in Prusac itself but also in other towns, including Donji Vakuf, Bugojno, Travnik, Jajce and Sarajevo. The event is also attended by Muslims from the diaspora and by Bosniac religious and political officials and cultural workers, along with guests from Turkey, Iran and elsewhere, often those taking part in the programmes.

Efforts are being made to halt the process of abandoning traditional costume, which was already obvious in the past century. Some congregations have reconstructed costumes without the professional assistance of an ethnologist, so that people taking part in the pilgrimage are wearing various improvised articles of clothing – *anterija*, *fermen*, waistcoat, *čevken* [long slit sleeves worn loose hanging down the back], belts – often not typical of the identity of Bosnia and Herzegovina. They also sported a range of headwear – a fez, white crochet cap, cloth cap – or went bareheaded.

Hodočasnik u rekonstruisanoj svečanoj nošnji, 2008. g. / Pilgrim in reconstructed formal costume, 2008

Bajraktari sa državnom i vjerskom zastavom, 2008. g. / Standard-bearers with the national flag and religious banner, 2008

Žene koje učestvuju sada zajedno s muškarcima na Ajvatovici odjevene su u duge suknje, bluze sa dugim rukavima, a kosu pokrivaju maramama na različite načine. Također, prisutna je i tradicijska odjeća (dimije, bluza, puloveri, jemenije sa kericama, šamije), kao i odjeća kod muškaraca, raznih modnih stilova.

Women, who now take part in the Ajvatovica festival together with the men, wear a long skirt, long-sleeved blouse, and headscarf. Traditional clothing (*dimije*, blouse, pullover, *jemenija* headscarf with needle lace edging, *šamija* [fine, printed headscarf]) is also to be seen, as are various fashions, like the men.

Konačište za konje na Musali, 2008. g. / Horse lines at Musala, 2008

Konjanici iz džemata Karaula, 2008. g. / Horsemen from Karaula, 2008

*Prolazak hodočasnika kroz šumu prema raspukloj stijeni, 2008. g. /
Pilgrims making their way through the woods to the cleft rock, 2008*

Prolazak hodočasnika kroz raspuklu stijenu, 2008. g. / Pilgrims passing through the cleft rock, 2008

Molitva u raspukloj stijeni, 2008. g. / Prayers at the cleft rock, 2008

Podne-namaz na Ajvaz-dedinoj livadi, 2008. g. / Afternoon prayer ['asr] at Ajvaz-dedo's meadow, 2008

Učesnici kulturnog programa – gosti iz Turske, 2008. g. / Participants in the cultural programme – guests from Turkey, 2008

Učesnici kulturnog programa – KUD “Sehara”, Ripač, Bihać, 2008. g. / Participants in the cultural programme – KUD Sehara, Ripač, Bihać, 2008

Kolo na Musali, 2008. g. / Kolo at Musala, 2008

Prodaja suvenira protiv uroka od tisovog drveta, 2008. g. / Selling yew-wood souvenirs against the evil eye, 2008

Improvizovane tezge sa suvenirima, 2008. g. / Makeshift stalls with souvenirs, 2008

**Odijevanje za vrijeme hodočašća crkvi patrona
sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjeski 2008. godine**

Srednjobosansko naselje *Kraljeva Sutjeska* smješteno je u kotlini kroz koju protiče rječica Trstionica. Na samom kraju naselja, u podnožju brda Teševo, smješten je franjevački samostan s crkvom sv. Ivana Krstitelja. Samostan je utemeljen 1330. Tragove o njegovom postojanju ostavili su italijanski ljetopisac Bartol Pisoni, u svom popisu 1385. godine, a Osmanlije nakon osvajanja Bosne u jednom popisu iz 1469. godine. Samostan je tokom svog dugog postojanja razaran, paljen, napuštan, obnavljan, dograđivan i konačno 1892. godine sagrađen u današnjem obliku. Crkva sv. Ivana Krstitelja prema nacrtu arhitekta Josipa Vancaša je izgrađena 1908. godine na temeljima ranije crkve koja se spominje daleke 1530. godine. Sv. Ivan Krstitelj je patron župe Kraljeva Sutjeska koja obuhvaća još 37 sela s 11 zaseoka (Duvnjak, 2010: 405.).

**Costumes worn for the pilgrimage to the church
of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska in 2008**

Kraljeva Sutjeska, a village in central Bosnia, lies in a valley through which the little River Trstionica flows. The Franciscan monastery and church of St John the Baptist is at the end of the village, at the foot of Teševo hill. Founded in 1330, it features in the 1385 chronicle of Bartolomeo da Pisa, and in an Ottoman census dating from 1469, soon after they conquered Bosnia. Over the centuries the monastery has been ravaged, set on fire, abandoned, rebuilt, enlarged and finally, in 1892, rebuilt in its present form. The church of St John the Baptist was built in 1908 to a design by Josip Vancaš on the foundations of an earlier church, of which there is mention as long ago as 1530. St John the Baptist is the patron saint of the parish of Kraljeva Sutjeska, which includes a further 37 villages and 11 hamlets (Duvnjak, 2010: 405).

*Samostan i crkva sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, 2008. g. /
Monastery and church of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska, 2008*

U sklopu Franjevačkog samostana nalazi se muzej koji čuva veliko kulturno-istorijsko blago, *knjižnica* u kojoj su pohranjene uz starije, novije, savremene knjige i 31 inkunabula, te *arhiv* vrijednih hronika, rukopisa (hrvatskih, italijanskih, latinskih, osmanskih, arapskih) starih matica pisanih bosančicom i dr.

U blizini Franjevačkog samostana i crkve nalaze se na brežuljku zvanom Grgurevo ruševine kraljevskog dvora, a nedaleko od Kraljeve Sutjeske kraljevski grad Bobovac koga je podigao ban Stjepan II Kotromanić u prvoj polovici XIV stoljeća.

U Kraljevoj Sutjesci nalazi se jedan od najstarijih islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini – Sultanova džamija. Prema legendi, za tri dana sagradio ju je 1463. godine sultan Mehmed II el-Fatih prilikom pohoda na Bosnu i osvajanja Bobovca. U narodu je poznata i pod imenom *Vojnička džamija*.⁷

⁷ Detaljnije: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 1928., *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 1949.; Pavo Anđelić, *Bobovac*

The monastery has a museum with a wealth of cultural treasures, a library with old and new books and 31 incunabula, and an archive of valuable chronicles, manuscripts in Croatian, Italian, Latin, Ottoman Turkish and Arabic, old church registers in *bosančica* [Bosnian Cyrillic] and so on.

The ruins of a royal court stand on a hill known as Grgurevo near the Franciscan monastery, and the royal town of Bobovac, built by Ban Stjepan II Kotromanić in the first half of the 14th century, is not far from Kraljeva Sutjeska.

One of the oldest Islamic places of worship in Bosnia and Herzegovina, the Sultan's Mosque, is located in Kraljeva Sutjeska. Legend has it that it was built in 1463 in just three days by Sultan Mehmed II el-Fatih, the Conqueror, during a campaign in Bosnia when he took Bobovac. It is also popularly known as the soldiers' mosque.⁷

⁷ For more see M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 1928, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 1949; Pavo Anđelić,

*Mevlud – džamija Mehmeda II el-Fatiha, Kraljeva Sutjeska, 2008. g. /
Mevlud at the Mehmed II el-Fatih Mosque, Kraljeva Sutjeska, 2008*

Ono po čemu je ovo pitoreskno mjesto poznato je i *Dusparina kuća*, stara preko 300 godina, koja je primjer stambene arhitekture centralne Bosne orijentalno-alpskog tipa.

Kraljeva Sutjeska naseljena je *hrvatskim* (katoličkim) i manjim dijelom *bošnjačkim* (muslimanskim) stanovništvom koje obitava u sljedećim zaseocima: *Varoš, Džemat, Prijeko, Sokak, Adići, Trkna*. Prema podacima Mjesne zajednice Kraljeva Sutjeska, danas ovdje živi 350 stanovnika u 158 domaćinstava, od čega 129 osoba starijih od 65. Od ukupnog broja stanovnika Bošnjaka ima 27. Ostalo su Hrvati.⁸

⁸ i Kraljeva Sutjeska, 1973.; Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 1978.; Više autora, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010.; www.visit-ks.info.

⁸ Struktura stanovništva Kraljeve Sutjeske po popisu 1991. godine bila je sljedeća: ukupno od 852 stanovnika 752 su bili Hrvati, 45 Bošnjaci, 2 Srbina, 29 Jugoslavena i 24 ostala. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. Od oko 12.000 Hrvata koliko ih je bilo prije rata, sada u Župi Kraljeva Sutjeska živi oko 500. Stjepan Duvnjak, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010: 411.

This picturesque village is also famous for the 300-year-old Dusper house, an example of the oriental alpine type of residential architecture of central Bosnia.

Kraljeva Sutjeska has a mainly Croat (Catholic) population, with a few Bosniacs (Muslims) in the hamlets of Varoš, Džemat, Prijeko, Sokak, Adići and Trkna. According to the Kraljeva Sutjeska local ward, the village now has a population of 350 in 158 households; 129 of its residents are over 65. Just 27 are Bosniacs; all the rest are Croats.⁸

⁸ Bobovac i Kraljeva Sutjeska, 1973; Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 1978; various authors, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010; www.visit-ks.info.

⁸ According to the 1991 census, Kraljeva Sutjeska had a total population of 852, of whom 752 were Croats, 45 were Bosniacs, two were Serbs, 29 were Yugoslavs and 24 were others. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. Before the war about 12,000 Croats lived in Kraljeva Sutjeska parish; there are now about 500. Stjepan Duvnjak, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010: 411.

Tokom godine u Kraljevoj Sutjesci i okolini održava se više kulturno-vjerskih manifestacija. Posljednjeg petka u augustu Bošnjaci održavaju tradicionalno *mevlud* kojem prisustvuje više hiljada muslimanskih vjernika, a Hrvati manifestaciju posvećenu *patronu župe sv. Ivana Krstitelja* (24. juna), Porcijunku misu na Bobovcu (2. august), tradicionalnu smotru folkloru "*Dani kraljice Katarine*" i *Misu na oltaru domovine* na Bobovcu krajem oktobra.

Proslavi blagdana sv. Ivana Krstitelja prisustvuje veliki broj župljana, koji za ovu priliku dolaze u zavičaj sa raznih strana da proslave patrona svoje župe zajedno sa ostalim hodočasnicima, domaćim i onim pristiglim iz susjednih župa. Dolazi se osobnim automobilima, uglavnom kompletne porodice, ali organizovano i autobusima. Mnogi hodočasnici dolaze iz Hercegovine, Republike Hrvatske i dalje iz inostranstva, neki čak iz Kanade, Amerike i Australije. Crkva je uglavom pretijesna za ovu svečanost, tako da mnogi svetu misu prate u dvorištu samostana.

Several cultural and religious events are held in and around Kraljeva Sutjeska each year. The Bosniacs hold a traditional *Mevlud*, attended by several thousand Muslims, on the last Friday in August, and the Croats celebrate the day of their patron saint, St John the Baptist, on 24 June, Porziuncola mass at Bobovac on 2 August, a traditional folklore event called Queen Katarina Days, and a mass at the "altar of the homeland" in Bobovac in late October.

The celebration of St John the Baptist's day is attended by many former parishioners returning to their native home from various parts of the world to celebrate their patron saint's day together with local parishioners and others from neighbouring parishes. They may come by car, complete with their family, but coach transport is also arranged for them. Many come from Herzegovina or Croatia or from further afield, some even from Canada, the USA and Australia. The church is too small for the numbers attending the celebrations, so many follow the mass in the monastery courtyard.

*Vjernici za vrijeme pučke mise u crkvi sv. Ivana Krstitelja, 2008. g. /
Congregation at plain mass in St John the Baptist's Church, 2008*

*Hodočasnici u kolu pred crkvom sv. Ivana Krstitelja, 2008. g. /
Pilgrims in a kolo outside St John the Baptist's Church, 2008*

Duhovni program počinje *ranom misom* u 7 sati, zatim *misom za bolesnike* (bolesnička) u 9 sati i *pučkom* u 11 sati. Za vrijeme mise (crkveni zbor i puk) se pjevaju i autohtoni napjevi sutješkog kraja (*O Marijo, Marija* i *O prislavna Božja mati, Zdravo tijelo Isusovo, Zazivam tebe, Sveti Ivane*) koji su sačuvani zahvaljujući predaji naroda i franjevac koji su imali sluha prepoznati prave vrijednosti. (Pavlović, 2004: 13)

Poslije *pučke mise, pričesti* i *ispovijesti*, nastavljalo se *misno slavlje* kulturno-zabavnim programom. Uz *šargiju* i pjesmu igralo se *ivandansko kolo* na trgu ispred crkve. Najveselije je bilo, po običaju, na Pijesku kod *Brkinog dućana* i *Zlatkove kavane* sa stolovima na ulici. S obje strane Trstionice improvizovani su štandovi s ponudom galanterijske robe, suvenira, zanatlijskih proizvoda, raznovrsnih *đinđuva*, jela, te točionice pića (najčešće “Karlovačkog

The religious programme begins with Matins at 7 a.m., followed by mass for the sick at 9 a.m. and plain mass at 11 a.m. Hymns indigenous to the Sutjeska area are sung during mass (*O Marijo, Marija* and *O prislavna Božja mati, Zdravo tijelo Isusovo, Zazivam tebe, Sveti Ivane*); these have been preserved by popular tradition and by the Franciscans, who had a sense for what was of real value. (Pavlović, 2004: 13)

Plain mass, Holy Communion and confession were followed by an entertainment programme. The *Ivandan kolo* [St John's Day kolo] was danced in the square outside the church, to the accompaniment of the *šargija* and songs. The greatest merriment, by custom, was to be found in Pijesak, at Brko's shop and Zlatko's coffee-house, where tables were set out in the street. Makeshift stalls were set up to sell haberdashery, souvenirs, handicrafts and beads of various kinds, with food

*Improvizovani štandovi na trgu Pijesak, 2008. g. /
Makeshift stalls in Pijesak square, 2008*

piva”).⁹ Svugdje su se čule zdravice i muzika, za sve ukuse (lokalnih tamburaša, narodna, dalmatinska, domoljubna, savremena raznih izraza) sve do kasnih popodnevni sati, kada se završava ova manifestacija.¹⁰ Mnogi sudionici hodočašća često ostaju kod svoje obitelji, prijatelja i poznanika na druženju, dok drugi organizovano napuštaju Kraljevu Sutjesku.

⁹ Uočili smo iste trgovce u Kraljevoj Sutjeski kao i u Pruscu za vrijeme Ajvatovice. Prodaju se *kovački, tesarski, drvodjeljski, grnčarski proizvodi, bižuterija, tisovo drvo, vjerski predmeti* (ovdje katolički, u Pruscu muslimanski), *igračke, baloni, rabljena odjeća i obuća, kišobrani*. U Kraljevoj Sutjeski se prodaje raznovrsno alkoholno piće, dok se u Pruscu za vrijeme i uoči Ajvatovice ne služi, a niti prodaje piće u kavanama.

¹⁰ Tamburaški orkestar iz Kraljeve Sutjeske već više godina uvježbava Tomo Maltar, a čine ga mladići i djevojke iz Kraljeve Sutjeske. Na repertoaru su im tamburaški evergreeni od Krunoslava Slabinca do Miroslava Škore kao i starogradske balade i – naravno – sevdalinke, sve dakako u tamburaškoj obradi.

and a bar, usually selling Karlovačko beer.⁹ The air was full of the sound of toasts and of music for all tastes (local tamburitza music, folk music, Dalmatian music, patriotic songs, modern pop songs) until late into the afternoon, when the event comes to an end.¹⁰ Many of those who come for the event stay with their families, friends and acquaintances, while transport is laid on for others to leave Kraljeva Sutjeska.

⁹ We observed the same sellers in Kraljeva Sutjeska as had been in Prusac at the time of Ajvatovica, selling blacksmiths’ carpenters’ and joiners’ wares, pottery, costume jewellery, yew wood souvenirs, religious articles (Catholic here, Muslim in Prusac), toys, balloons, second-hand clothes and shoes and umbrellas. A range of alcoholic drinks are sold in Kraljeva Sutjeska, but not in Prusac during and on the eve of Ajvatovica, nor are alcoholic drinks sold in the cafés.

¹⁰ The tamburitza band of Kraljeva Sutjeska, composed of boys and girls from Kraljeva Sutjeska, has been led by Tomo Maltar for several years. Their repertoire consists of tamburitza evergreens from Krunoslav Slabinac to Miroslav Škoro, old urban ballads and, of course, sevdalinka, all arranged for tamburitza.

*Prodaja kipova svetaca i drugih vjerskih obilježja, 2008. g. /
Selling statues of saints and other religious emblems, 2008*

Obred slavljenja patrona sv. Ivana Krstitelja odvija se u organizaciji crkve i samostana Kraljeve Sutjeske, ali izbor dolaska pojedinca je individualan što potvrđuju i riječi kazivačice Vjekoslave Tomić iz Čatića: “Svako je od nas imao svoje razloge odlaska na svetišta” (za Petrovdan u Kakanj, za Veliku gospu u Sarajevo ili Olovo, za Ilinu u Kiseljak, za Malu Gospu u Travnik, za Miholjdan u Vareš, Guču Goru o svetom Franji, sv. Ivo u Podmilačje i dr. – pr. S.B.).

“Stariji su išli moliti za zdravlje, sreću ili, kako su govorili, za Božje providenje. Mladi su išli da se susretnu i provedu, a djeca su se radovala raznim sitnicama koje su mogla kupiti ili koje su im stariji donosili. Ponekad smo dobivali šarene loptice ispunjene pilotinom, drvene leptirove na štapu, licitarska srca i bebe.” Gospođa Tomić i sada se svake godine obraduje kada vidi prve cvjetove divlje ruže, šipka, koji je podsjećaju na plastične broševe koji su se prodavali na

The celebration of St John the Baptist’s Day is organized by the Kraljeva Sutjeska church and monastery, but each person has his or her reasons for coming, as Vjekoslava Tomić from Čatići explained: “Each of us had our own reasons for going to shrines” (on St Peter’s Day in Kakanj, the Feast of the Assumption in Sarajevo or Olovo, St Elias’ Day in Kiseljak, the Nativity of the Virgin Mary in Travnik, St Michael’s Day in Vareš, St Francis’s Day in Guča Gora, St John’s in Podmilačje and so on – author’s note). “Older people went to pray for health and happiness, or for Divine Providence as they called it. Young people went to meet others and to have a good time, and children looked forward to the trinkets they could buy or that older people would bring for them. We sometimes got coloured balls filled with sawdust, wooden spinners on a stick, gingerbread hearts and dolls.” Even now Mrs. Tomić is cheered up each year when she sees the first dog-rose flowers, which remind her of the

Ivandan u Sutjesci. “*Ma gdje bili*“, nastavlja g. Topić, “mnogi sanjaju o tom danu, kada se skupe u starom kraju i barem nakratko se vrate u neka sretnija vremena, a onda sutra ponovo krenu u svijet s nadom da će jednom doći i ostati” (Tomić, 2008:11).

Iz mnogih udaljenijih i bližih mjesta iz sutješke župe djevojke i udate žene, kao i djeca dolaze na hodočašće obučeni u tradicijsku nošnju. Po svojim karakteristikama ova nošnja spada u srednjo-bosanski tip nošnje (Čulić, 1963: 16.).

Narodna nošnja, tj. tradicijsko odijevanje sutješkog kraja bila je tema cjelovitog istraživanja više etnologa. Od starijih spominjemo Milenka Filipovića koji je u *Visočkoj nahiji i Životu i običajima u visočkoj nahiji* objavio prve podatke o ovoj nošnji (Filipović, 1928; 1949).

Devedesetih godina prošlog stoljeća, značajne rezultate svojih istraživanja o *hrvatskoj nošnji* na ovom području, istraživanih 60-tih godina prošlog stoljeća, objavila je Zorislava Čulić u radu *Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske* (Čulić, 1990: 5-20). Osim navedenog rada Čulićeve,

plastic brooches sold in Sutjeska on St John’s Day. “Wherever they may be,” she continued, “many dream of that day when they will get together in their old home and return, for a short while at least, to happier days, before going back out into the wide world the next day hoping that one day they will come back and stay.” (Tomić, 2008:11).

Girls, married women and children come to the pilgrimage from far and wide wearing traditional costume, which is of the central Bosnian type (Čulić, 1963: 16).

The folk costume or traditional garments of the Sutjeska area have been the subject of comprehensive research by several ethnologists. Among the older generation was Milenko Filipović, who published the earliest details of this costume in his *Visočka nahija and Život i običajima u visočkoj nahiji* (Filipović, 1928; 1949). In the 1990s, Zorislava Čulić published the significant results of her research into Croat costume in this area, conducted in the 1960s, in *Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske* (Čulić, 1990: 5-20). There is also a relatively large number of papers on the costume or jewellery of

*Tradicijska nošnja sredovječnih žena iz sutješke župe, 2008. g. /
Traditional costume of middle-aged women from Sutjeska parish, 2008*

Starija žena u popršnjaku, 2008. g. / Older woman in popršnjak, 2008

relativno su brojni tekstovi o nošnji ili nakitu ovog kraja koji bi se, uvjetno, mogli razvrstati na one primarnog, odnosno sekundarnog značaja. Među radove u kojima ova tematika ima primarni značaj su tekstovi Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić, *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske* (2005.); Zvonka Martić, *Tradicijski nakit u Hrvata u okoliću Kraljeve Sutjeske* (2010:579-606), a sekundarni su: Bratislava Vladić-Krstić, *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini* (1995., I i II); Hajrudin Hodžić, *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okoline* (2004.); Zvonko Martić, *Vezak vezla, niz Bosnu gledala* (2005.); Miroslav Šilić, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne* (2008.).

Među mještanima Kraljeve Sutjeske katoličke vjeroispovijesti u mnogim se kućama čuva narodna nošnja koja se oblači u posebnim blagdanskim prilikama, naprimjer za proslavu Dana kraljice Katarine, dana zaštitnika župe Ivana Krstitelja ili za vrijeme nedjeljnih misa u samostanu. U Kraljevskoj Sutjesci postoji *Kulturno-umjetničko društvo "Kraljica Katarina"* koje vodi Božana Rodić i

the area, of primary or secondary importance. Among those of primary importance are the papers by Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske* (2005) and Zvonko Martić, *Tradicijski nakit u Hrvata u okoliću Kraljeve Sutjeske* (2010:579-606), while of secondary importance are those by Bratislava Vladić-Krstić, *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini* (1995, I and II); Hajrudin Hodžić, *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okoline* (2004); Zvonko Martić, *Vezak vezla niz Bosnu gledala* (2005); and Miroslav Šilić, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne* (2008).

Many Catholic households in Kraljeva Sutjeska still have folk costume, which is worn on special occasions such as Queen Katarina's Day, St John the Baptist's Day or Sunday mass in the monastery. It is largely thanks to the activities of the Queen Katarina Culture and Art Society in Kraljeva Sutjeska, run by Božana Rodić, that most families have kept their urban folk costume. The Bobovac Croatian folklore group of Čatići, of which Ana Dojčinović

zahvaljujući njihovim aktivnostima većina obitelji sačuvala je gradsku narodnu nošnju. Također, *Hrvatska folklorna skupina "Bobovac" iz Čatića* (HFS), čija je predsjednica Ana Dojčinović, radi na očuvanju i prezentaciji *sutjeske nošnje*, posebno one iz okoline Kraljeve Sutjeske.¹¹

S obzirom da je tradicijska nošnja i nakit kao njen sastavni dio, u istorijskom slijedu, već istražena i da su rezultati tih istraživanja publikovani, u ovom prilogu ćemo dati samo sažet prikaz karakteristika nošnji za vrijeme *zavjeta*¹² sv. Ivanu Krstitelju kome smo prisustvovali 24. juna 2008. godine.

Na cijelom ovom području osnovni dio ženske nošnje su *košulje* i *gaće* koje su ranije šivane od lanenog, a sada od pamučnog platna. Lanene su nošene mahom u svakodnevnom životu, dok su se pamučne nosile za blagdane. Platno za košulje tkano je ravnom tehnikom u dva nita, za rukave i sa uzvodom. Krojene su izjedna, dužine do ispod koljena, sa nabranim klinima ispod ruke, koje ih čini širokim. Na prsima su prorezane i imaju malu jaku. Rubovi rukava ukrašeni su keranom čipkom od raznobojnog konca. Vezene su u vidu uske bordure oko razreza i po jaku tehnikom *provlak*, a na laktovima rukava *križićima*.¹³ Vez na rukavima je u romboidnim motivi-

is the president, also works to preserve and present Sutjeska costumes, particularly those from the Kraljeva Sutjeska area itself.¹¹

Since traditional costume, of which jewellery is an integral part, has already been studied and the results published, here we shall merely give a brief overview of the costumes worn at the *zavjet*¹² to St John the Baptist which we attended on 24 June 2008.

Throughout the area, the basic women's costume consists of a shirt and trousers,¹³ previously made of linen and now of cotton. Linen was worn for everyday, and cotton for feast days. The linen for shirts was a two-thread flat-weave, with *uzvod* for the sleeves. Shirts, which reached to below the knee, were cut from a single piece, with smocking under the arms, which made them very wide. They were slit at the neck, with a small collar. The sleeve ends were decorated with needle lace of multicoloured thread. Narrow borders were stitched around the neck slit and collar in *provlak*, and a cross decoration was sewn on the elbows.¹⁴ The embroidery on the sleeves consists

¹¹ HFS "Bobovac" iz Čatića nastupa na brojnim smotrama folkloru kako u Bosni i Hercegovini (npr. *Smotra folkloru Hrvata u Bosni i Hercegovini*) tako i u inostranstvu (npr. *Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu*, *Vinkovačkim jesenima* u Vinkovcima, *Kolo brodsko* u Slavonskom Brodu i dr.). Nastupali su i na *Reviji narodnih nošnji iz BiH* održanoj u Sarajevu 2005. godine i dr. Članovi skupine nastupaju u svojim originalnim nošnjama, koje su izrađene u kućnoj radinosti. Njeguju običaje, igre i pjesme, radeći tako na očuvanju i zaštiti hrvatske zavičajne folklorne baštine. Starije žene u HFS izrađuju nošnju za djecu želeći da im unučad budu odjevena u nošnju za određene, mahom vjerske blagdane. Tako, većina djece koja i ne žive više u svom zavičaju imaju *svoju*, tj. *sutjesku nošnju*, bez obzira što je često ne oblače.

¹² Termin *zavjet* se upotrebljava paralelno kao i *hodočašće*. Mnogi kazivači, na naše pitanje kuda idu 24. lipnja, odgovarali su: "Na *zavjet* sv. Ivi."

¹³ Natpis na spomen-ploči posljednjoj bosanskoj kraljici Katarini u Kraljevoj Sutjesci, govori:

Blažena Katarina
kraljica bosanska, trećeredica sv. Franje
kći Hercega Stjepana:
svojim je rukama vezla crkveno ruho u
kraljevskom dvoru u Sutjesci,
donijela je narodu oko Kraljeve Sutjeske novu
zgodniju preslicu i poučavala seoske žene i
djevojke u ručnom radu.

¹¹ The Bobovac society of Čatići performs at many folklore events both in Bosnia and Herzegovina (e.g. the Croat folklore festival of BiH) and abroad (the international folklore festival in Zagreb, the Vinkovci autumn festivals, the Kolo Brodsko in Slavonski Brod, etc.). They also took part in the BiH folk costume fashion show held in Sarajevo in 2005. Members of the group perform in their original home-made costumes. They foster customs, dance and songs, with a view to preserving and protecting the Croatian folklore heritage. Older women in the society make costumes for children, so that their grandchildren can wear the costume on certain occasions, mainly religious festivals. Most children no longer living in their original homeland also have their own Sutjeska costume, though they do not often wear it.

¹² The term *zavjet* [literally, vow] is used as well as pilgrimage. Many of our interviewees, when asked, Where do you go on 24 June, answered: To the *zavjet* to St John.

¹³ Translator's note: though the word *shalwar* is used in this part of the world only for men's costume, it accurately describes the cut of the trousers worn by women.

¹⁴ The inscription on the memorial in Kraljeva Sutjeska to Queen Katarina, the last queen of Bosnia, reads:

Blessed Katarina
Bosnian queen, a follower of St Francis
daughter of Hercega Stjepan:
with her own hands embroidered the church vestments
in the Royal Court in Sutjeska,
brought the people around Kraljeva Sutjeska a new
distaff, easier to use, and taught the village women
and girls handicrafts.

ma, a ornamenti su križevi. Uobičajen naziv za ovaj vez kod kazivačica je *križi*. Pojedine, starije sudionice hodočašća nemaju vezene košulje. Ispod košulje nose se *gaće sa nogavicama* koje se vide. *Nogavice* su tkane različitim tehnikama tkanja i ornamentisane su utkanim geometrijskim motivima (*uzvodnjače, kutijce, lokumi, križare* i dr.).

Na košulju se oblači otvoren veoma kratak haljetak bez rukava, šivan od dekorativnog platna intenzivnih boja, glota ili somota: plave, crne, bordo ili crvene boje. Zove se *ječerma-opetuša*. Ukrašena je širitom po rubovima. Kod dvije starije žene uočili smo da su ispod ječermice nosile *popršnjak*.

Popršnjak je haljetak bez rukava, dug do ispod struka, a naprijed se zakopčava kukicama. Šivan je od pliša crne boje. *Popršnjak* je vatiran pamukom i prošiven vertikalnim prugama. Ranije je to bio zimski odjevni predmet.

Oko struka opasuje se prilično velika *pregača*. Tkana je od domaće raznobojne vune (crne, bordo, bijele ili žute boje) i ukrašena je horizontalnim prugama. *Pregača* je optočena trakom koja se produžava u uzicu za vezivanje.¹⁴ S lijeve strane struka zadijevao se *ukrasni peškirić*.

Ukrasni peškirić je tkan od raznobojnog pamuka u geometrijskoj šari. Krajevi peškirića su ukrašeni biljnim i geometrijskim motivima, te kratkim resama.

Marama zv. *okrug*a, koju nose na glavi djevojke i udate žene, karakteristika je sutjeske nošnje.¹⁵ Od crnog je debljeg platna, ukrašena vezom od raznobojnog konca na potiljku, a po rubovima čipkom sa sitnim bopcima. Ispod *okrug*e kod starijih žena nazire se *krpa* – tkani peškir koji je pričvršćen na kapu koja se ne vidi.

Na nogama, ispod gaća vide se bijele čarape rađene u mustri preko kojih mlađe žene oblače

of rhomboidal designs with crosses. The usual name given for by interviewees for this embroidery was *križi* [crosses]. Some older women taking part in the pilgrimage did not have embroidered shirts. The legs of the trousers worn under the shirt, which can be seen below the shirt hem, are of various weaves, and are decorated with geometric motifs in the weave (*uzvodnjače, kutijce, lokumi, križare* etc.).

A very short open sleeveless jerkin is worn over the shirt, made of blue, black, maroon or red bombazine or velvet. Known as *ječerma-opetuša*, the jerkin is decorated with braid along the edges. Two older women were observed wearing a *popršnjak* under their *ječerma*. A *popršnjak* is a sleeveless black velvet jerkin reaching to below the waist, fastened at the front with hooks. It is padded with cotton, and oversewn with vertical stripes. In the old days it was a winter garment.

An ample apron woven from home-spun coloured woollen yarn (black, maroon, white or yellow) and decorated with horizontal stripes was tied around the waist with strings which are a continuation of the band edging the apron.¹⁵ A decorative cloth was tucked into the waist on the left. This was made of multicoloured cotton woven into a geometric pattern, with floral and geometric motifs and short tassels at the ends.

The headscarf known as an *okrug*a, worn by girls and married women, is typical of the Sutjeska costume.¹⁶ It is made of thick black linen, decorated at the back of the head with multicoloured embroidery and along the edges with lace with small bobbles. Older women wear another scarf under the *okrug*a, pinned to and concealing a cap.

Zato i danas, iza 500 godina, katoličke seljanke oko Kr. Sutjeske rüše se (nose na glavi crne rupce) za dobrom kraljicom Katarinom.

Smatra se da su Sutjesanke ovaj vez prve naučile od kraljice Katarine, te da su ga sačuvala *prenošenjem s koljena na koljeno* sve do naših dana. *Križi* su vezeni crvenim, crnim i plavim koncem, a ornamenti su uglavnom graničice, meandri, geometrijski oblici: križevi.

¹⁴ Nada Aždajić, Božana Radić i Vjekoslava Tomić, naprimjer, ističu da su djevojke i mlađe žene na nedjeljne mise i ostale vjerske blagdane dolazile u crkvu bez pregače.

¹⁵ Prema tradiciji, žene na glavi nose crne marame kao izraz žalosti za kraljicom Katarinom.

Even now, after 500 years, Catholic peasant women around Kraljeva Sutjeska wear a black headscarf in memory of good Queen Katarina.

The women of Sutjeska are believed to have learned this embroidery from Queen Katarina, and to have passed it down from generation to generation to this day. The *križi* are embroidered in red, black and blue thread with branchlet, meander or geometric (cross) motifs.

¹⁵ For example, Nada Aždajić, Božana Radić and Vjekoslava Tomić said that girls and young women came to church for Sunday mass and other religious holidays without an apron.

¹⁶ Traditionally, women wear a black headscarf as an expression of mourning for Queen Katarina.

Ženska marama okruga sa cvjetnim motivom granaš, 2008. g. / Woman's okruga headscarf with floral granaš motif, 2008

Djevojčice u tradicijskoj nošnji, resalji na ramenima, 2008. g. / Girls in traditional costume, 2008

priglavke ukrašene raznobojnom vunom ili bijelim *bopcima* (*bobani priglavci*). Na nogama se nose *zepe* – vrsta plitke obuće.

Djevojčice su obučene u nošnju koja se ne razlikuje od odjeće odraslih. Uglavnom su gologlave ili nose maramu zvane *jagluk* sa utkanim cvjetnim motivima. Oko struka vezuju sprijeda tkanu maramu pod imenom *krmez*, a oko vrata i ramena zagrću veliku maramu – *resalj* – bordo, zelene ili crne boje, također ukrašenu cvjetnim motivima.

Svečana *misna* nošnja dopunjena je raznovrsnim *nakitom* koji je proizvod najčešće samih žena.¹⁶ Nakit se sastoji od nekoliko *ogrlica* koje se nose na vratu i grudima: *crveni bopci* je ogrlica od staklenih bobaka nanizanih na šest struka; *korjenčići*,

The feet are clad in white patterned socks, which are visible below the trousers. Younger women wear oversocks decorated with multicoloured wool or white beads over the white socks. Low shoes known as *zepe* are worn.

Young girls wear the same costume as adults, but are mainly bareheaded or wear a headscarf known as a *jagluk*, with floral motifs in the weave. They tie a woven shawl known as a *krmez* around their waist, and a large maroon, green or black shawl known as a *resalj*, also decorated with floral motifs, over their shoulders.

The formal costume worn for mass was adorned with jewellery of various kinds made by the women themselves.¹⁷ This consisted of a

¹⁶ U kućama žitelja Kraljeve Sutjeske imali smo prilike da se upoznamo i sa nakitom koji je bio najčešće proizvod sarajevskih ili sutjeških kujundžija (*belenzuci*, *okovi*, *lanci za sat*, *burme*, *bašlije*, *čuftazeta* i dr.). Poznate kujundžije iz Kraljeve Sutjeske su bili: Jozo Malčević, koji je došao iz Kreševa krajem XIX stoljeća, a bavio se izradom križeva, belenzuka, lanaca za džepne satove, kopči-pafti i dr. Umro je 1914. godine, a njegove potomke i danas nazivaju *kujundžijinima*. Drugi, poznati kujundžija bio je Stipe Ivić, koji je radio sve do 80. godina XX stoljeća. Podaci zabilježeni od Miše Šaina.

¹⁷ We also had the opportunity in the homes of Kraljeva Sutjeska to see jewellery made by Sarajevo or Sutjeska goldsmiths (*belenzuci* [bracelets], necklaces, watch chains, wedding rings, *bašlije* [decorative pins], *čuftazeta* [belt-hangings] etc.). Known goldsmiths from Kraljeva Sutjeska included Jozo Malčević, who came from Kreševo in the late 19th century and made crosses, *belenzuci*, watch chains, buckles and so on, and who died in 1914 – his descendants are still called *kujundžijin's* (from *kujundžija*, a goldsmith, especially one working in filigree); and Stipe Ivić, who was working up to the 1980s. Details provided by Mišo Šain.

Starija žena u tradicijskoj nošnji i sa krunicom oko pasa, 2008. g. / Older woman in traditional costume with a rosary at her waist, 2008

Žene u tradicijskoj nošnji i nakitu poslije mise na blagdan sv. Ive, 2008. g. / Women in traditional costume and jewellery after mass on St John's Day, 2008

odnosno *vjenčiči* se izrađuju od imitacije koralja; *sjajni bopci* od perlica zlatne i srebrene boje; *đerdan* je šira ogrlica od niski plavih i bijelih bobaka među kojima se nosi neka posvećena *medaljica* ili *križić* i *struka*¹⁷ koja u nakitu sutjeskih žena zauzima posebno mjesto. Izrađivala se tako što bi se na vuneni gajtan prišili veliki dukati, *mamudije*, a ostalo manji dukati. Navedeni raspored ogrlica strogo se poštuje i po tome je prepoznatljiv u široj regiji.

Na rukama djevojčice i žene nose narukvice *bobane belenzuke* koje su izrađene od sitnih raznobojnih staklenih bobaka. Bopci se nižu na tanke konce i istovremeno se formiraju različiti motivi, geometrijski, cvjetni ili figuralni, što je zavisilo od inspiracije i umijeća žena. Veoma česti su i motivi *križeva*.

Oko struka se nosi *bobani* ili *obobani pas* po košulji sa ili bez pregače. Raznobojni stakleni bopci formiraju se u različite motive koji su pričvršćeni na komadu platna širine 4-6 cm.

¹⁷ *Struku* je mlada nosila u miraz kada se udavala. Količina mahmudija i manjih dukata izražavala je materijalni status porodice. Kad je djevojka počela da nosi *struku*, to je bio znak da može *ašikovati*.

number of necklaces around the neck and chest: a red *bopci* is a necklace composed of six strings of beads; *korjenčiči* or *vjenčiči* are made of imitation coral; shiny *bopci* are made of golden and silver beads; a *đerdan* is a wide necklace of blue and white beads with a consecrated medallion or cross and a *struka*, a particularly important part of the jewellery of Sutjeska.¹⁸ The *struka* was made by sewing large ducats (*mamudija*) and smaller ones to woollen braid. This arrangement of necklaces was strictly observed, and was recognized in the wider region.

Girls and women wore bead bracelets of small multicoloured glass beads strung on fine thread to form a variety of geometric, floral or figural motifs, depending on the inspiration and skill of the women. Crosses are a frequent motif.

A beaded belt was worn over the shirt, with or without an apron. Multicoloured glass beads were

¹⁸ A bride took her *struka* as dowry when she married. The quantity of *mamudija* and lesser ducats revealed the financial standing of the family. When a girl began to wear a *struka*, it was a sign that she could be courted (*ašikovati*).

*Tetovaža na rukama žene iz Kraljeve Sutjeske, 2008. g. /
Tattoos on the hands of women from Kraljeva Sutjeska, 2008*

Starije žene uglavnom ne nose nakit, osim *križa* oko vrata ili *krunice* oko pasa za molitvu.

Tetoviranje kao oblik ukrašavanja, zvano ovdje *bocanje*, prisutno je na rukama mnogih sredovječnih i starijih žena. Ovaj običaj se zadržao i danas, ali u znatno manjoj mjeri.

Za vrijeme blagdana sv. Ive jedan broj žena oblači crne *dimije* koje su šivane od crnog glota, vrlo široke, duge i nabrane u struku. Uz njih se nose *bijele bluze*, često ukrašene volanićima ili čipkom. Preko bluze oblači se *šuteljka* šivana najčešće od crnog somota. Ima duge rukave, duga je do struka, sa otvorenim zaobljenim peševima. Ukrašena je *zlatnim* gajtanima i terzijskim vezom. Uz ovu nošnju žene nose zlatni ili srebreni pojas-*ežder* sa ukrasnim kopčama, *paftama*, različitih oblika. Također nose se i *okovi*, ogrlice od zlata ili srebra koje su kujundžijske – filigranske izrade.

Muškarci u Kraljevoj Sutjesci za vrijeme ovog blagdana bili su savremeno obučeni kao i većina učesnika ovog hodočašća.

used to form various motifs which were fixed to a piece of linen 4 to 6 cm in width.

Most older women wear no jewellery other than a cross around the neck or a rosary at the waist.

Tattooing as a form of adornment, known here as *bocanje*, can be seen on the hands of many middle-aged and older women. The custom is still practised, though much less widely.

A number of women wore very long, wide black bombazine *dimije* gathered at the waist for St John's Day. These are worn with a white blouse, often decorated with flounces or lace, over which is a waist-length, long-sleeved *šuteljka*, usually of black velvet, with open, rounded panels. The garment is decorated with gold braid and tailor's embroidery. Women wear a gold or silver belt or *ežder* with decorative buckles known as *pafte*, and a gold or silver filigree *okov* necklace.

At the time of this holiday the men in Kraljeva Sutjeska were wearing modern clothes, as were most of the participants in the pilgrimage.

*Svečana gradska nošnja sredovječnih žena sa nakitom
za prsa – okovi i pasom sa paftama, 2008. g. /
Formal urban costume of middle-aged women
with okovi necklaces and belts with buckles, 2008*

*Tradicijska nošnja (seoska i gradska) i
savremena, 2008. g. /
Traditional rural and urban costume and
modern garb, 2008*

Zaključak

Prikaz odijevanja hodočasnika na ograničenom području (Prusac i Kraljeva Sutjeska) za vrijeme održavanja dva značajna višedecenijski duga i tradicionalna godišnja okupljanja vjernika sa naglaskom na rekonstruktivno istraživanje učesnika iz redova *bošnjačkog*, odnosno *hrvatskog* življa, na temelju različitih izvora informacija (literature, fotografija, sjećanja kazivača) neupitno je pokazao da se tradicijska nošnja koristila u ovisnosti procesa *dugog trajanja* kako društveno-političkih, tako i ekonomskih, kulturnih, civilizacijskih promjena, koje su se dešavale na širem planu, što je uticalo na formiranje njihovih etničkih i kulturnih identiteta (Grbić, 1993: 60; Čapo-Žmegač, 1994: 15-18).

Iz prikupljenih podataka različite provenijencije vidljivo je da se u rasponu od stotinjak godina način odijevanja sudionika Ajvatovice znatno promijenio. Tradicijska svečana nošnja *austro-ugarskog razdoblja* odlikovala se raznovršnošću oblika i ukrasa pojedinih odjevnih predmeta, koji su uglavnom bili rad gradskih zanatlija abadžija i

Conclusion

This survey of the clothing worn by pilgrims in a limited area (Prusac and Kraljeva Sutjeska) during two long-standing traditional annual gatherings of the faithful, with the emphasis on a reconstructive study of Bosniac and Croat participants respectively, based on a variety of sources (literature, photographs, interviewees' recollections), revealed beyond doubt that the wearing of traditional costume depended on social changes over the long term, both socio-political and economic, cultural and civilizational, taking place in a wide context, which helped to mould their ethnic and cultural identity (Grbić, 1993: 60; Čapo-Žmegač, 1994: 15-18).

The information gathered from various sources reveals that over the past hundred years there have been significant changes to the way people attending Ajvatovica dress. The traditional formal costume of the Austro-Hungarian period was characterized by the variety of form and decoration of the various articles of clothing made by urban

terzija. Većina predmeta tkana je, pletena i izrađivana u kućnoj radinosti.

U razdoblju između dva svjetska rata, pojedini dijelovi odjeće i dalje su se nosili, ali i fabrički materijal ulazi u širu upotrebu kada se prihvaćaju neki dijelovi odjeće (*bosansko odijelo*).

Žene u prusačkom kraju su se oblačile po gradskoj modi (dimije, bluza, zar i dr.).

Proces napuštanja i gubljenja tradicijske nošnje koji počinje u razdoblju između dva svjetska rata danas je u potpunosti završen (Čulić, 1963: 23; Bajić, 2010: 403).

Odijevanje hodočasnika u Pruscu za vrijeme hodočašća na kraju našeg desetljeća (2008.) ukazuje na korištenje rijetkih, ali dragocjenih predmeta tradicijskog odijevanja (fermen, toke, bjelkape). Međutim, većina sudionika Ajvatovice obučena je u savremenu sportsku odjeću, modificirano *bosansko odijelo* ili u izvantradicijsku odjeću prenesenu iz drugih kultura. Kod žena je prisutna *muslimanska moda*, karakteristična za kodeks oblačenja većine muslimanki na Zapadu (Harcet, 2007/2008: 195).

Recentna, odnosno savremena ženska nošnja koju nose učesnice *zavjeta* sv. Ivanu Krstitelju u Kraljevoj Sutjesci gotovo se i ne razlikuje po tipu, kroju i stilu od starije nošnje spominjane u citiranoj literaturi (npr. Čulić, 1990: 7). Navedena nošnja identična je i u ostalim naseljima sutješke župe, a podudarnost je očigledna i sa ženskim hrvatskim nošnjama iz okoline Travnika, Gornje i Donje Borovice, Zeničke Vrhovine i djelomično sa nošnjama oko Žepča (Čulić, 1990: 12).

Migracije, kao posljedice posljednjeg rata (1992.-1995.), snažno su se odrazile na ovu katoličku zajednicu, odnosno na život, kulturu, pa i svakodnevnicu pojedinaca. Ulogu očuvanja svog identiteta preuzele su žene oblačeći tradicijsku nošnju karakterističnu za svoju zajednicu.

Stoga kao zaključak ovog priloga o odijevanju za vrijeme kulturno-vjerskih manifestacija u Pruscu i Kraljevoj Sutjesci u potpunosti stoji opažanje Jasne Čapo-Žmegač da "formiranje zajednice, njena konstrukcija podrazumijeva svjestan napor bilo cijele zajednice, bilo dijela pripadnika te zajednice da se iznađe i usvoji identitet, tj. da se neka obilježja te zajednice istaknu kao identitetna i (ili distinktivna) spram drugih zajednica iste razine, te potvrdi pripadnost skupini i njezina specifičnost, odnosno da se iz skupine isključe oni koji joj ne pripadaju" (Čapo-Žmegač, 1994: 13).

abadžija and *terzija* tailors. Most of the articles were home woven, knitted and sewn.

Between the two world wars, some of these articles of clothing were still worn, but factory-made fabrics were used more widely when certain articles of clothing (the Bosnian costume) were adopted.

Women in the Prusac area dressed in the urban manner (*dimije*, blouse, veil etc.).

People began giving up traditional costume between the two world wars, a process that is now complete (Čulić, 1963: 23; Bajić, 2010: 403).

The way pilgrims dressed in Prusac at the time of the pilgrimage at the end of the first decade of the 21st century (2008) shows that rare but valuable traditional articles of clothing (*ferman*, *toka*, white caps etc.) are still worn, but that most of those attending Ajvatovica dress in casual wear, a modified "Bosnian costume" or traditional clothing borrowed from another culture. Women are dressed in the Muslim fashion typical of the dress code of most Muslim women in the West (Harcet, 2007/2008: 195).

The modern women's garments worn by those attending the festival of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska differ scarcely if at all in type, cut and style from the older costumes referred to in the literature cited (e.g. Čulić, 1990: 7). This costume is identical to that of other villages in Sutjeska parish, and very similar to Croat women's costume from the Travnik, Gornja and Donja Borovica and Zenička Vrhovina area, and to some extent to that worn around Žepče (Čulić, 1990: 12).

Migration as a result of the 1992-1995 war has had a major impact on this Catholic community and the life, culture and daily affairs of the individual. The role of preserving one's identity has been taken over by women dressing in the traditional costume typical of this community.

The conclusion of this paper on the costumes worn at religious festivals in Prusac and Kraljeva Sutjeska is thus in complete accord with the observation by Jasna Čapo-Žmegač that "the formation and construction of a community requires conscious effort both by the community as a whole and by its members to discover and embrace their identity, to highlight certain features of the community as identifying or distinguishing them from other communities of the same level, and to affirm their membership of a group and its specific features, excluding from the group those who do not belong" (Čapo-Žmegač, 1994: 13).

Imena kazivača iz Prusca

1. Abdulfetah Mehmedagić, rođ. 1935.
2. Ahmet Čepalo, rođ. 1927.
3. Husein Čepalo, rođ. 1951.
4. Ahmet Kapetan, rođ. 1975.
5. Ahmet Atić, rođ. 1954.
6. Mirsad Began, rođ. 1950.
7. Hasan Čepalo, rođ. 1935.
8. Halid Dedić, rođ. 1955.
9. Mustafa Hamzakadić, rođ. 1931.
10. Ismet Silajdžija, rođ. 1931.
11. Latifa Žuljko, rođ. 1940.
12. Mustafa Hamzakadić, rođ. 1944.
13. Rabija Silajdžija, rođ. 1935.
14. Velida Hadžiavić, rođ. 1930.
15. Safet Kršlak, rođ. 1935.
16. Mulo Hadžić, rođ. 1950.
17. Senada Hamzakadić, rođ. 1958.
18. Fatima Džonlić, rođ. 1928.

Names of interviewees from Prusac

1. Abdulfetah Mehmedagić, b. 1935
2. Ahmet Čepalo, b. 1927
3. Husein Čepalo, b. 1951
4. Ahmet Kapetan, b. 1975
5. Ahmet Atić
6. Mirsad Began, b. 1950
7. Hasan Čepalo, b. 1935
8. Halid Dedić, b. 1955
9. Mustafa Hamzakadić, b. 1931
10. Ismet Silajdžija, b. 1931
11. Latifa Žuljko, b. 1940
12. Mustafa Hamzakadić, b. 1944
13. Rabija Silajdžija, b. 1935
14. Velida Hadžiavić, b. 1930
15. Safet Kršlak, b. 1935
16. Mulo Hadžić, b. 1950
17. Senada Hamzakadić, b. 1958
18. Fatima Džonlić, b. 1928

Imena kazivača iz Kraljeve Sutjeske

1. Zahida Plasto, rođ. 1930.
2. Mijo Šajin, rođ. 1953.
3. Slavica Aždajić, rođ. 1930.
4. Mladen Aždajić
5. Franjo Aždajić, rođ. 1940.
6. Kasim Plasto, rođ. 1932.
7. Antonija Aždajić, rođ. 1947.
8. Anto Aždajić, rođ. 1945.
9. Osman Sarač, rođ. 1953.
10. Ilija Jurjević, rođ. 1950.
11. Jelka Jurjević, rođ. 1954.
12. Gordana Šain, rođ. 1949.
13. Katarina Kvesić, rođ. 1936.
14. Bernadica Pavlović, rođ. 1920.
15. Josip Brđanović, rođ. 1951.
16. Ana Rodić, rođ. 1922.
17. Adila Plasto
18. Sead Plasto
19. Božana Aždajić, rođ. 1950.
20. Mijo Šain – Kerla, rođ. 1935.
21. Janja Šain, rođ. 1938.
22. Marijan Radić – Bonaš, rođ. 1951.
23. Fatima Plasto
24. Selima Plasto, rođ. 1935.
25. Vjekoslava Tomić, rođ. 1940.
26. Ana Kvesić, rođ. 1930.
27. Božana Radić, rođ. 1930.
28. Mara Bjelavić, rođ. 1956.
29. Krešimir Aždajić, rođ. 1951.

Names of interviewees from Kraljeva Sutjeska

1. Zahida Plasto, b. 1930
2. Mijo Šajin, b. 1953
3. Slavica Aždajić, b. 1930
4. Mladen Aždajić
5. Franjo Aždajić, b. 1940
6. Kasim Plasto, b. 1932
7. Antonija Aždajić, b. 1947
8. Anto Aždajić, b. 1945
9. Osman Sarač, b. 1953
10. Ilija Jurjević, b. 1950
11. Jelka Jurjević, b. 1954
12. Gordana Šain, b. 1949
13. Katarina Kvesić, b. 1936
14. Bernadica Pavlović, b. 1920
15. Josip Brđanović, b. 1951
16. Ana Rodić, b. 1922
17. Adila Plasto
18. Sead Plasto
19. Božana Aždajić, b. 1950
20. Mijo Šain – Kerla, b. 1935
21. Janja Šain, b. 1938
22. Marijan Radić-Bonaš, b. 1951
23. Fatima Plasto
24. Selima Plasto, b. 1935
25. Vjekoslava Tomić, b. 1940
26. Ana Kvesić, b. 1930
27. Božana Radić, b. 1930
28. Mara Bjelavić, b. 1956
29. Krešimir Aždajić, b. 1951

Etnografski i drugi manje poznati pojmovi

adžem-pas – muški pojas od tankog vunenog materijala
ahmedija – (arap.) tanko platno omotano oko fesa ili koje druge kape, koja ima oblik fesa
anterija – (arap.) muška i ženska kratka ili duga gornja haljina, dugih rukava, od somota ili aladže
belenzuk – (tur.) ženska narukvica od lančića u više redova međusobno spojenih pločicama
bensilah – (arap.-tur.) muški kožni pojas sa pregradama od nekoliko redova za držanje duhana, oružja i dr.
bošča – (per.-tur.) četvrtasti komad platna za pokrivanje glave, marama, rubac
čakšire – (tur.) vrsta muške donje odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane
čember – (per.) naziv za maramu od tankog finijeg platna, a također i za vrstu pokrivala za glavu kod oblačenja feredže
čevken – (tur.) kratak gornji haljetak sa dugim razreznim rukavima, koji slobodno padaju pozadi
ćurčija – (tur.) zanatlija koji izrađuje predmete od krzna
dimije – (grč.) veoma široke ženske gaće nabrane u struku, sa nogavicama vezanim pod koljenom, tako da padaju do gležanja i liče na suknju
dolama – (tur.) muška svečana gornja haljina od čohe, vezena, sa rukavima na "čevken"
dova – molitva, molba upućena Bogu
dušema – (tur.) vrsta svilenog ili platnenog ogrtača koji se nosi preko feredže, a omotava glavu i gornji dio tijela
džamija – osnovna vjerska i odgojno-obrazovna institucija muslimana
džemadan – (pers.) kratak muški haljetak od sukna ili čohe, bez rukava, sa preklomom na jednu stranu
dečerma – (tur.) vrsta prsluka, dio muške i ženske tradicijske nošnje
feredža – (arap.) ženski ogrtač od čohe za izlazak van kuće
fermen – (tur.) gornji muški haljetak, vrsta prsluka bez rukava, od sukna ili čohe
fes – (tur.) karakteristična muška kapa za glavu nazvana po gradu Fesu u Maroku odakle potiče
fesić – ženska kapa, oblika istog kao fes, samo manja
gerdan – (pers.) ogrlica od starog kovanog novca u nizovima na prsima kod žena
gunj – ženska i muška gornja haljina od sukna, dugih rukava; od ove riječi i gunjić, naziv za kratki haljetak sa rukavima ili bez njih, također od sukna
hatma – učenje cijelog Kur'ana, od početka do kraja

Glossary of ethnographic and lesser-known terms¹⁹

adžem-pas – men's belt of fine woollen material
ahmedija – (Arabic) fine linen wound around a fez or other fez-shaped cap
anterija – (Arabic) men's or women's long or short outer garment with long sleeves, made of velvet or striped cotton fabric
belenzuk – (Turkish) women's bracelet consisting of several chains linked by platelets
bensilah – (Arabic-Turkish) men's leather belt with pockets for tobacco, weapons etc.
bošča – (Persian-Turkish) square cloth used to cover the head, headscarf
čakšire – (Turkish) men's trousers with a long baggy seat and narrow legs, side-fastened
čember – (Persian) headscarf of thin, fine linen, or the headscarf worn with a *feredža* (q.v.)
čevken – (Turkish) short jerkin with long slit sleeves hanging loose over the back
ćurčija – (Turkish) furrier
dimije – (Greek) very wide women's trousers, gathered at the waist, with the legs tied below the knee so they fall to the ankle and look like a skirt
dolama – (Turkish) men's formal upper garment made of embroidered broadcloth with *čevken* sleeves
dova – prayers [Arabic *du'a*, personal as distinct from ritual prayers]
dušema – (Turkish) type of silk or linen wrap worn over a *feredža* to cover the head and upper body
džemadan – (Persian) short men's sleeveless jerkin of homespun cloth or broadcloth, overlapping on one side
dečerma – (Turkish) type of waistcoat forming part of men's and women's traditional costume
feredža – (Arabic) women's broadcloth wrap worn when leaving the house
fermen – (Turkish) men's waistcoat-like sleeveless jerkin made of home-spun cloth or broadcloth
fez – (Turkish) typical men's headgear, named after Fez in Morocco, where it originated
fesić – women's fez, smaller than a man's
gerdan – (Persian) necklace composed of a row of old coins worn on the breast
gunj – women's and men's long-sleeved upper garment made of home-spun cloth; hence also *gunjić*, a short jerkin with or without sleeves, also of home-spun cloth
hatma – [Arabic *khatma*] a complete reading of the Qur'an

¹⁹ Translator's note: most terms with an exact and familiar equivalent in English, such as "mosque" or "Holy Communion," are omitted from the English translation of this glossary.

ispovijest, ispovijed – prošireni naziv za sakrament pokore koji obuhvaća kajanje, ispovijedanje (kazivanje grijeha) i zadovoljštvu

Jasin – ime 36. poglavlja (sure) Kur'ana. Jasin se uči "pred dušu" umrlah.

jašmak – (jerm.) bijela pamučna marama nošena na glavi prilikom oblačenja feredže

ječerma – (tur.) kratak haljetak oblika prsluka, muški i ženski, bez rukava

jelek – (tur.) prsluk

jemenija – (arap.) marama od tankog platna sa utkanim cvjetnim motivima

kat-haljina – (tur.) naziv za komplet ženskih dimija sa bluzom, kao i naziv za istu količinu materijala za to

kermes – crveni vuneni šal koji muškarci vežu oko glave

kujundžija – (tur.) zanatlija koji izrađuje umjetničke filigranske predmete od zlata i srebra

kundure – cipele

mahala – (arap.) dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak

medresa – (arap.) muslimanska srednja škola u kojoj se, pored stručnih, uče i vjerski predmeti, pohađa se po završenom mektebu ili ruždiji

misa – izraz nastao kao skraćenica od: "Ite, misa est"; doslovno znači otpuštanje, teološki označava euharistiju

nahija – (arap.) okrug, srez, župa, upravna jedinica manja od kadiluka

namaz – islamski oblik čovjekovog neposrednog obraćanja svome Stvoritelju; drugi stup islama

okovanik – privjesak od kovanog novca koji je ukrašen, nošen na lancu oko vrata

pafte – (pers.) veće ili manje ukrasne kopče na pojasu kod žena, od srebra ili pozlaćene

peča – (tur.) komad crnog platna koji je pokrivaio oči kod bošnjačkih žena koje su oblačile feredžu

peškir – (pers.) marama, ubrus, služi za omotavanje oko glave, ukras na ramenu...

pregača – ženski dio odjeće tkan od vune koji se nosio na prednjem donjem dijelu tijela i vezivao uzicama oko struka

pričest – blagovanje presvete euharistije, posvećene hostije

saruk – (tur.) dugi komad platna koji se omotavao oko fesa

svilenjak – marama od tankog materijala sa svilenim resama

šalvare – (pers.-tur.) vrsta širokih muških gornjih gaća kod bošnjačkog stanovništva, ali nije prihvaćeno i od ostalih stanovnika Bosne i Hercegovine

šamija – (pers.) marama za glavu od tanke tkanine sa utkanim motivima

širit – (arap.) traka prišivena kao ukras na dijelove nošnje

tamburica – kordofoni muzički instrument sa žicama

teferič – (arap.) zabava, izlet u prirodu radi zabave

jašmak – (Armenian) white cotton headscarf worn with the *feredža* [i.e. Arabic yashmak, the double veil concealing the face]

ječerma – (Turkish) short sleeveless waistcoat worn by men and women

jelek – (Turkish) waistcoat

jemenija – (Arabic) fine linen headscarf with woven floral motifs

kat-haljina – (Turkish) a set consisting of women's *dimije* and blouse, also the name for the quantity of material to make such a set

kermes – red woollen shawl worn wound round the head by men

kujundžija – (Turkish) artisan making gold and silver filigree articles

kundure – shoes

mahala – (Arabic) residential quarter in a town or village

medresa – (Arabic *madrasa*) Muslim high school teaching general and religious subjects, attended after leaving *mekteb* [Qur'an school, primary school] or *ruždija* [secular primary school]

mass – from *Ite, misa est* [hence post-classical Latin *missa*, dismissal]: the Eucharist

nahija – (Arabic) minor administrative district, smaller than a *kadiluk* [area under the jurisdiction of a kadi or Islamic judge-administrator]

namaz – [Persian, equivalent to the Arabic *salah*], ritual prayer, addressed directly to the Creator, the second pillar of Islam

okovanik – pendant consisting of a decorated coin worn on a chain around the neck

pafte – (Persian) decorative buckle on women's belts, silver or silver-gilt

peča – (Turkish) piece of black cloth covering the eyes of Bosniac women wearing the *feredža* [cf. Arabic *niqab*, full face covering]

peškir – (Persian) cloth used to wrap around the head or over the shoulders

pregača – part of women's costume, a woollen apron worn over the lower body to the front and tied around the waist

saruk – (Turkish) long strip of cloth wound around the fez

svilenjak – fine scarf with silk tassels

shalwar – (Persian) wide men's trousers worn by the Bosniac population and later adopted by others

šamija – (Persian) headscarf of fine fabric with woven motifs

širit – (Arabic) ribbon sewn onto parts of costume as decoration

tamburitza – stringed musical instrument

teferič – (Arabic) party, outdoor entertainment

tepeluk – (tur.) mala ženska kapa potkićena niskama dukata ili bisera, ili vezena srmom i zlatom
terzija – (pers.) zanatlija koji izrađuje gornje dijelove nošnje od čohe i ukrašava ih vezom
trabolos – (grč.) šareni svileni muški pojas koji se uvozio iz Sirije
uzvod – vrsta domaćeg pamučnog platna koje je cijelom dužinom osnove protkano svilenim, pamučnim ili lanenim nitima, ali drugačijim nego što je osnova
zar – (arap.) vrsta ženske odjeće Bošnjakinja za izlazak na ulicu sastavljena od suknje i ogrtača za gornji dio tijela

tepeluk – (Turkish) small women's cap decorated with ducats or pearls or embroidered with silver or gold thread
terzija – (Persian) tailor who makes and embroiders outer garments of broadcloth
trabolos – (Greek) coloured silk men's belt imported from Syria
uzvod – type of home-woven cotton fabric interwoven over its entire length with silk, cotton or linen thread differing from the warp
Yasin – the title of sura 36 of the Qur'an, read for the soul of the dead
zar – (Arabic) type of women's garment for Bosniac women leaving the home, consisting of a skirt and wrap for the upper part of the body

Literatura / Bibliography

- Andelić, Pavo. 1973. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Bajić, Svetlana. 2010. "Bosnia and Herzegovina: Ethnic Dress". Tom 9, *East Europe, Russia and Caucasus*: 400-411, Oxford-New York: Berg.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 1988/89. "Prilog poznavanju seoske muslimanske nošnje u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* (E) n.s. 43/44: 95-148.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 1997. *Gradske nošnje u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*. Sarajevo: Savjet za kulturu SDA.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 2005. *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska: Franjevački samostan.
- Cvitković, Ivan. 1991. *Rječnik religijskih pojmova*, Sarajevo: Izdavač dr. Ivan Cvitković.
- Čapo-Žmegač Jasna. 1994. "Pladoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji". Zagreb: *Etnološka tribina* 17: 7-24.
- Čepalo, Husein. 1990. *Prusac – istorijski spomenici*. Zenica: Naša riječ.
- Čepalo, Husein. 1991. *Ajvatovica*. Zenica: lično izdanje autora.
- Čepalo, Husein. 2000. *Pisana tradicija Prusca i okoline*. Prusac: MD "Hasan Kaimija".
- Čulić, Zorislava. 1963. *Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Čulić, Zorislava. 1990. "Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* (E) n.s. 45: 5-20.
- Duvnjak, Stjepan. 2010. "Kraljeva Sutjeska u i poslije rata u BiH 1992-1995". Kraljeva Sutjeska: *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*: 405-413.
- Filipović, Milenko. 1928. *Visočka nahija*. Beograd: *Srpski etnografski zbornik* XLIII, Naselja, knj. 25.
- Filipović, Milenko. 1949. "Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji". Beograd: *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXI, Život i običaji narodni, knj. 27: 336.
- Grbić, Jadranka. 1993. "Etnicitet i razvoj. Ogled o etničkome etnitetu i društvenome razvoju". Zagreb: *Etnološka tribina* 16: 57-74.
- Grdić-Bjelokosić, Luka. 1903. *Hajvatovica ili siromašna Čaba*. Aleksinac: Karadžić 3.
- Hadžić, Hajrudin. 2004. *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okoline*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Hadžić, Mulo. 2005. *Prusac i njegovo dovište Ajvatovica*. Donji Vakuf: Centar za promociju civilnog društva.
- Harcet, Marjana. 2007/2008. "Kur'anski propisi o odijevanju kao temelj egalitarnosti u islamu". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 12/13: 191-212.
- Karamatić, Marko, Nikić Andrija. 1990. *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Privredni vjesnik.
- Karanović, Milan. 1938. "Istorijsko-etnografske crte o župama Rami i Skoplju". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja L*: 73-94.
- Klaić, Bratoljub. 1966. *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.
- Kojić-Kovačević, Desanka. 1978. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, Biblioteka kulturno naslijeđe.
- Martić, Zvonko. 2005. *Vezak vezla, niz Bosnu gledala*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Martić, Zvonko. 2006. *Tradicijska odjeća i nakit Hrvata Bosne i Hercegovine*. Tomislavgrad: KIZ, Karmelska izdanja.
- Martić, Zvonko. 2010. "Tradicijski nakit u Hrvata u okolici Kraljeve Sutjeske". Kraljeva Sutjeska: *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene: 579-608.
- Mazalić, Đoko. 1951. "Biograd – Prusac, stari bosanski grad". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja* n.s. VI: 147-189.
- Pavlović, Nikolina. 2004. "Napjevi sutješkog kraja". *Sutješki vjesnik* 13. Kraljeva Sutjeska online.
- Reifi, R. 1936. "Hajvatovica (Dojmovi sa hodočašća)", Sarajevo: *Muslimanska svijest* br. 2 i 6.

- Skok, Petar. 1971. *Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Knjiga I od A-J, Zagreb: Jugoslavenska akademija za znanost i umjetnost.
- Škaljić, Abdulah. 1965. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Institut za proučavanje folklora u Sarajevu.
- Tomić, Vjekoslava. 2008. "Opet idemo na zavjet". *Sutješki vjesnik*. Kraljeva Sutjeska online: 11.
- Više autora. 1999. *Glosar religijskih pojmova*. Sarajevo: Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine.
- Više autora. 2010. *Ajvatovica*. Travnik, Zagreb, Sarajevo: Muftijsko travničko, Naklada Zoro.
- Više autora. 2010. *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska: Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska, Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene.
- Vladić-Krstić, Bratislava. 1995. *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u XIX i prvoj polovini XX veka*. Knjiga 1. i 2. Beograd.

Azra Bečević-Šarenkapa
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, azrabecevic@hotmail.com

Azra Bečević-Šarenkapa
National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, azrabecevic@hotmail.com

Neka iskustva u konzervaciji tekstila na primjeru anterije iz kolekcija pojedinačnih dijelova nošnji Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Pregledni rad

UDK: 712.02:903.04 (497.6 Sarajevo)

U ovom radu je predstavljen pristup konzervaciji predmeta izrađenog od tekstila. Prikazani su postupci koji se provode prilikom konzervacije: analiza predmeta, hemijska analiza materijala od kojeg je predmet izrađen, prijedlog predviđenih zahvata kao i opis urađenog konzervatorskog zahvata. Također je opisan i način deponovanja, odnosno preventivne zaštite predmeta od tekstila.

Ključne riječi: konzervacija, preventivna konzervacija, tekstil

Pravovremeno pažljivo i stručno čišćenje starih ili oštećenih tekstilnih predmeta jedan je od važnih preduvjeta za njihovo održavanje i čuvanje. U mnogo slučajeva do intervencije dolazi tek nakon vidljivih oštećenja koja su izazvana mehaničkim, fizičkim i hemijskim djelovanjem, ili djelovanjem insekata ili mikroorganizama na tekstilu. Kada bi se tekstil čuvao pod optimalnim uvjetima (koji se samo teoretski mogu ostvariti), ipak bi se odvijao proces starenja predmeta. Kod različitih vrsta vlakana (uglavnom se radi o vlaknima organskog porijekla, kao što su pamuk, svila, lan, vuna i druga vlakna biljnog i životinjskog porijekla) dolazi do različite degradacije unutar strukture vlakana.

Konzervacija je postupak koji se provodi u svrhu produljenja trajnosti materijala i zaštite od insekata i mikroorganizama, prirodnim i hemijskim sredstvima.

Restauriranje rješava probleme tehnološke i likovne prirode starog tekstila, služeći se iskustvima

Some experiences of textile conservation The example of an anterija from the collection of individual articles of costume in the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Review article

UDC: 712.02:903.04 (497.6 Sarajevo)

In this paper is presented approach in conservation of textile objects. Procedures during the process of conservation are shown as follows: object decomposition, chemical analysis of the material from which the object is made, proposal of the planned conservation work as well as the report on undertaken conservation work. In addition to this, it is shown a way of storing objects and method of preventive conservation.

Keywords: conservation, textile, preventive conservation

The timely, careful and professional cleaning of old or damaged textiles is an important prerequisite for their preservation and safeguarding. In many cases, it is only after visible damage is observed, whether mechanical, physical or chemical, or caused by insects or microorganisms in the textile, that steps are taken. Even if textiles are kept in ideal conditions (which can be achieved only in theory), they will still age. Various kinds of fibre, mainly those of organic origin, such as cotton, silk, linen, wool and other fibres of plant or animal origin, are subject to various forms of degradation in the structure of the fibre.

Conservation is a procedure undertaken to prolong the lifetime of the material and to protect it from insects and microorganisms, using natural and chemical products.

Restoration resolves problems of a technological and aesthetic nature in old textiles, calling

i savremenim dostignućima, ovisno o vrsti ekspozicije i tehnici izrade. Kod toga se ni u jednom času ne smije zapostaviti umjetnički karakter samog tekstila, njegovo kulturno, umjetničko i dokumentarno značenje. Apsurdno bi bilo i pomisliti da bi se neki već oštećeni eksponat tretirao sa svrhom da se postigne prvobitno stanje. Kod saniranja starih tekstila potrebna je konzultacija sa kustosima koji poznaju stilske karakteristike pojedinih razdoblja tekstilne umjetnosti kao i sa ekspertima, tekstilnim tehnologima, upućenim u probleme materijala, tehnike i boja, jer se njihova iskustva međusobno nadopunjuju. Kustosi tekstilnih zbirki i konzervatori tekstila imaju zadatak da u najboljem mogućem stanju očuvaju eksponate za sljedeće generacije.

Poslovi i zadaci konzervatora su brojni, od preventivne zaštite do konzerviranja, od smještaja eksponata u depoima do kontrole mikroklimat u prostoru.

Konzervatorski zahvati na tekstilnim eksponatima

Jedna od bitnih etičkih obaveza konzervatora je da prati i primjenjuje nove spoznaje o preventivnim metodama i tehnikama konzerviranja. Svrha konzerviranja je da se predmeti sačuvaju za buduće generacije u što boljem stanju. Važno etičko načelo je da zahvat mora biti povratan, tj. da se predmet može vratiti u prvobitno stanje. Obrada ne smije izmijeniti karakter predmeta, već bi trebala sačuvati sva njegova svojstva, od cjelovitosti do detalja. Temeljita analiza postojećeg stanja za svaki predmet radi se sa istom pažnjom bez obzira iz kojeg je vremenskog perioda i koje je vrijednosti. Pri odlučivanju o vrsti konzervatorskih zahvata potrebnih na pojedinom predmetu pristupa se istraživanju koje podrazumijeva:

1. historiju predmeta, upotrebu, funkciju;
2. tehniku izrade;
3. identifikaciju vrste materijala;
4. opis prijašnjih zahvata;
5. hemijsku i fizikalnu analizu;
6. fotodokumentaciju i dokumentaciju.

Tek nakon detaljno sakupljenih informacija moguće je, u saradnji sa kustosom, odlučiti o odgovarajućoj metodi obrade. Osim toga, moramo znati namjenu predmeta u budućnosti: da

upon both experience and the latest techniques, depending on the type of exhibit and the technique by which it was made. Here the artistic character of the textile itself, and its cultural, artistic and documentary significance, must not for one moment be overlooked. It would be absurd to imagine that a damaged article could be restored to its original condition. When repairing old textiles, curators familiar with the stylistic features of textiles from various periods should be consulted, along with expert textile technologists familiar with questions of materials, techniques and dyes, as the experience of each complements the other. The task of curators of textile collections and textile conservators is to preserve exhibits for future generations in the best condition possible.

Conservators have many tasks, from preventive protection to conservation, and from keeping exhibits in store to microclimate control.

Conservation works on textile exhibits

One crucial ethical duty of conservators is to keep up to date with and apply new findings concerning preventive conservation methods and techniques. The purpose of conservation is to preserve articles for future generations in the best condition possible. An important ethical principle is that the intervention must be reversible, i.e. that the article can be restored to its previous condition. Conservation should not alter the character of the article, but should preserve all its qualities, as a whole and in individual details. A thorough analysis of the existing state of each article is conducted with the same care, regardless of its date or value. Research is required for each article when deciding what kind of conservation to undertake. This consists of:

1. research into the history, use and function of the article;
2. identification of the manufacturing technique;
3. identification of the type of material;
4. a description of previous interventions;
5. chemical and physical analyses;
6. photographs and documentation;

It is only after this detailed information has been gathered that appropriate methods of treatment can be decided upon in consultation with the curator.

li će se izlagati na povremenoj izložbi, trajnoj izložbi ili će biti pohranjen u depou (Čukman, Srša, 1996).

Oslabljena i oštećena tkanina pojačava se podlaganjem odgovarajućeg materijala i prošivanjem oštećenih dijelova svilenim filamentima. Vez metalnim i svilenim nitima nikada se ne rekonstruira. Pretrgane i slobodne niti veziva dovoljno je postaviti u izvorni položaj i prišiti na podlogu pazeći na njihov estetski izgled.

Smještajem predmeta iz konzervatorske radionice u stalni postav nastavlja se nadzor i praćenje njihovog stanja. Pod tim podrazumijevamo pravilno održavanje temperature i relativne vlažnosti zraka, zaštitu od svjetla, onečišćenog zraka i djelovanja bioloških nametnika.

Metode konzerviranja i restauriranja tekstila

Najčešće korištene metode konzerviranja tekstila su iglom i koncem ili lijepljenjem. Konzerviranje iglom i koncem moguće je kod očuvanih eksponata. Ekspoziti kod kojih nije moguće konzerviranje iglom i koncem konzerviraju se metodom lijepljenja. Za zaštitu tekstila prvo bi se trebalo pristupiti pranju eksponata (ako to uvjeti dopuštaju). Strana tijela koja mogu uzrokovati oksidaciju i propadanje mogu se ukloniti pranjem, tako da vlakna ponovno postaju sjajna, a materijal postaje mekši. Tom prilikom se na tekstilu uočavaju oštećenja koja i nisu bila vidljiva te ih je potrebno pronaći i podložiti odgovarajućom podlogom. Izbor materijala koji će služiti kao podloga za konzerviranje vrši se po principu da podloga ne smije biti oklop za tkaninu koja će biti konzervirana. Podloga mora odgovarati materijalu koji se konzervira. Najčešće korišteni materijali za podloge su svileni ili pamučni krepelin, pamuk, svila, lan. Materijal koji koristimo kao podlogu za konzerviranje potrebno je prije svega oprati u vrućoj vodi ili posebnim hemijskim sredstvima kako bi se uklonila apreturna sredstva ili ostaci boje, bjelila itd. Estetska uspješnost konzerviranja ovisi o osjećaju za boju i pažnji koju posvećujemo prilikom bojenja podloge. Najvažnije je dobiti što sličniju nijansu podloge materijalu koji konzerviramo.

Osim izbora podloge za konzerviranje jednako je važno izabrati i konac kojim će se vršiti konzerviranje. Konac mora biti jak, ali ne i krut. Konac bi trebao

One must also know the future use of the article: whether it will be on temporary or permanent display, or kept in storage (Čukman, Srša, 1996).

Fragile or damaged fabric is reinforced by backing with suitable material and oversewing damaged areas with silk filaments. Metal and silk thread embroidery is never reconstructed. It is sufficient to lay torn and loose threads in their original position and stitch them to the backing, with due care for their aesthetic appearance.

Once articles have been moved from the conservation workshop to permanent display, they are still kept under observation and their condition monitored. This includes maintaining the correct temperature and relative air humidity, shielding them from light, and protecting them from polluted air and the action of parasites.

Textile conservation and restoration methods

The usual methods used to conserve textiles are needle and thread and adhesives. Conservation using needle and thread can be used on articles in a reasonable state of preservation. Those that cannot be conserved by needle and thread are conserved with adhesives. If conditions allow, the first step in protecting textiles is to wash them. Foreign bodies that could cause oxidation and decay can be removed by washing, to restore the shine of the fibre and render the material softer. This also reveals damage that was not previously visible, which must be identified and backed with an appropriate backing. The choice of fabric to be used as backing for conservation is made on the principle that the backing should not act as armour for the fabric to be conserved. It must be appropriate to the material being conserved. The usual materials used as backing are silk or cotton crepeline, cotton, silk and linen. The fabric to be used as backing must first be washed in hot water or special chemical products to remove dressing agents or traces of dye, bleach and so on. The aesthetic success of conservation depends on one's feeling for colour and the care taken when dyeing the backing fabric – it is vital to obtain a shade as close as possible to that of the material being conserved.

As important as the choice of backing fabric is the selection of the thread to be used. It must

biti što tanji, čvrst i elastičan da bi dao starom tekstu potporu i zaštitu bez uništavanja. Bojadiše se po istom principu kao i podloga, istim bojilima.

Zajedno sa veoma finim i tankim nitima za konzerviranje koriste se i ekstremno fine igle, ravne i okrugle, tako da se stari materijal ne ošteti, čak i ako igla prođe kroz vlakna. Za pričvršćivanje se koriste iglice koje su dugačke, tanke i savitljive.

Za rad prilikom konzerviranja primjenjuju se sljedeći bodovi:

- trčeci, uzastopni, neprekinuti ubod – za potporu linija;
- položeni ubod – nastao od starog samostanskog uboda, za učvršćivanje uništenih dijelova i potporu vlakana;
- križni ubod – za učvršćivanje stražnjih dijelova.

Ovo su najčešće korišteni ubodi za konzerviranje. Ovim načinom konzerviranja se postižu najbolji efekti.

Za veoma oštećene ili materijale u fragmentima koristimo svileni krepelin koji postavljamo ispod i iznad kako bi se izvršila što bolja zaštita od štetnih vanjskih uticaja. Svileni krepelin se bojadiše u odgovarajuću boju, tako da on postaje što manje vidljiv i ne umanjuje estetski izgled eksponata (Flury-Lemberg).

be strong but not stiff: it should be as fine, strong and elastic as possible, to support and protect the old fabric without damaging it. It is dyed on the same principle and with the same dye as the backing fabric.

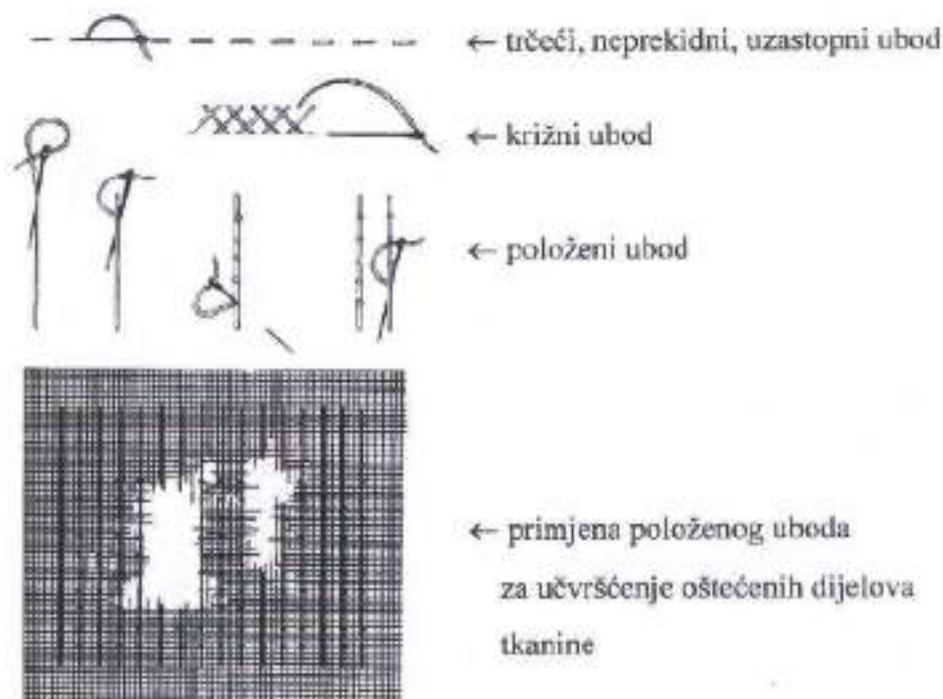
Extremely fine flat and round needles are used with the fine thread, to avoid damaging the old material even if the needle goes through a fibre. Long, thin, flexible needles are used to attach the material.

The following stitches are used in conservation:

- running stitch, to reinforce lines;
- couching stitch, derived from an old monastery stitch, to consolidate damaged areas and add strength to fibres;
- cross-stitch, to reinforce the reverse side.

These are the most common conservation stitches, producing the best results.

For badly damaged or fragmented fabric, we use silk crepeline above and below, to protect the fabric as far as possible from damaging external influences. The silk crepeline is dyed to a suitable colour to become as nearly invisible as possible and to avoid diminishing the aesthetic appearance of the exhibit (Flury-Lemberg).

Sl. 1. Shematski prikaz različitih vrsta konzervatorskih bodova

Fig. 1. Various conservation stitches (top to bottom: running stitch, cross stitch, couching stitch, use of couching stitch to reinforce damaged areas of fabric)

Eksperimentalni dio

Osnovne karakteristike eksponata

Naziv eksponata: Anterija, ženska
Inv.br.: 9099/I
Vrijeme nastanka: nije utvrđeno
Mjesto: Sarajevo
Kupljeno: od Avdage Bojadžića
Datum: 19. 4. 1893. godine

Opis (iz inventarne knjige Odjeljenja za etnologiju): "Od žučkasto-zlatnog brokata sa šarom od nizova lišća koji su rešetkasto postavljeni u kosom toku tako da obrazuju polja u vidu romba gdje su smješteni srebrenasti i bijelosmeđi cvjetovi sa zelenim i crnim listićima, a nizovi lišća su optočeni crnom bojom. Gornji dio leđa je izrađen od različitog materijala sa krupnijim motivom. Karakteristična je zlatna tehnika anterije zbog našivenih zlatnih širita (kupovni) koji su korišteni obilato, a ima ih i vrlo širokih (do 6 cm), i takvi su: od srednje strane grudi, preko ramena niz čitava leđa – na desnoj plečki ovaj ukras je prekinut u razmaku od 7 cm (možda zbog nedostatka širita) i od visine struka uz spoljne širite (koji teku od grudi) prišivena su još dva ista širita. Obje strane prema unutra, sprijeđa od grudi nadole, vode širiti iste širine kao uz unutarnji rub prednjih pola (od vratnog izreza do donje ivice i uz rub rasječenih klinova koji su ubačeni sa strane). Jedan od visine prsa, drugi (unutarnji) nešto niže – na desnoj strani za oko 11 cm, na lijevoj 14 cm niži i s tim što se ovi unutarnji odvajaju od bokova pa sve više do donjeg ruba anterije gdje je razmak 6 cm, kao ukras korišteni su i na donjem rubu, prišiven je široki širit cijelom širinom, tako da prelazi preko onih uspravnih, a u uglovima je dijagonalno sastavljen. Kao ukras korišteni su i nešto uža širita (3 cm) oko vratnog izreza po jakici i na rukavima uz rubove.

Uz sve vanjske ivice (osim oko vratnog izreza) prišiven je ukras od zlatastog gajtana koji slobodno stoji izvan materijala, a izrađen je u obliku stiliziranog biljnog ornamenta i sitnog prepleta. Za ukrašavanje je upotrebljavan i širi zlatasti gajtan (3 mm) sasvim na rubovima pored širita, jednostruk uz vratni izrez i prednje pole, dvostruk oko razreza rukava, trostruk na donjem dijelu iskružanih rukava.

Od ukrasa još se moraju spomenuti bobice od zlatnog konca upletenog cijelom površinom

Experimental section

Basic details of the exhibit

Name of the exhibit: Woman's anterija
Inv.no.: 9099/I
Date: not identified
Place: Sarajevo
Purchased: from Avdaga Bojadžić
Date of acquisition: 19 April 1893

Description (from the inventory records of the Ethnology Department): "Of golden-yellow brocade with a design of leaves in a diagonal grid pattern to form rhomboid panels containing silver and white-brown flowers with green and black leaves, while the rows of leaves are set in black. The upper back is of different material, with a bolder pattern. A particular feature is the gold-work technique of the anterija, consisting of applied gold braids (ready-made) which are used in abundance, and include some that are very wide (up to 6 cm), such as on the middle of the breast, over the shoulders and down the whole of the back – on the right shoulder-blade this decoration is interrupted by gaps of 7 cm (perhaps because of a shortage of braid) and at waist level two rows of the same braid were sewn along the outer braid running from the breast. On both inner sides, on the front from the breast down, is braid of the same width as along the inner edge of the front half (from the neck slit to the lower edge and along the edge of the loose panels to the side). One [is] at chest height, the other (inner) rather lower – by about 11 cm to the right and 14 cm to the left; these inner braids diverge from the hips to the lower hem of the anterija, where the gap between them is 6 cm; also used as decoration on the lower hem, where a wide braid was stitched along the full width crossing over the vertical ones, and joined diagonally at the corners. A rather narrower braid (3 cm) was used as decoration around the neck slit, on the collar and on the sleeves along the hem.

A decoration of gold braid in the form of a stylized plant ornament and small interlace was applied along all the outer edges except the neck slit, standing clear beyond the material. A wider gold braid (3 mm) was also used as decoration along the edges by the braid, single by the neck slit and front, double around the sleeve slits, and triple at the ends of the sleeves.

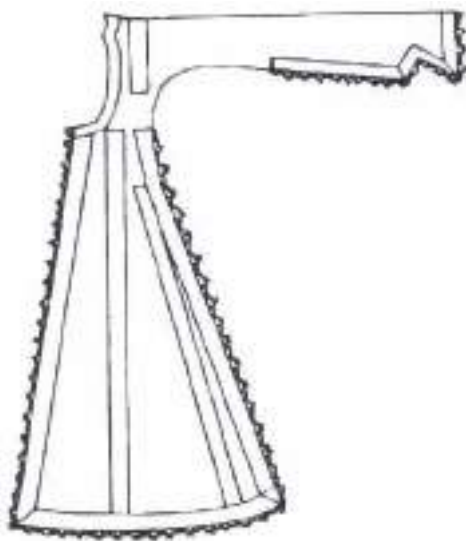
sa crvenom perlom na vrhu koje su kao ukrasna dugmad prišivene na sasvim jednakom odstojanju na unutarnjem rubu razreza rukava što vodi do lakta, bobica ima po deset, a perle su ostale samo na njih tri sa desnog rukava i četiri sa lijevog.

Anterija je dugačka do članaka, uobičajenog kroja, nadole se širi zbog umetnutih širokih klinova koji su po sredini rasječeni, a vode od visine prsa. Rukavi su dugački, izrez oko vrata je dubok, jakica uska, jedva nešto naglašena. Na grudima se zakopčava sa dvije bobice od zlatne niti (bez perli u vrhu) koje su prišivene na desnoj strani uz sami gornji dio ispod slobodnog ukrasa zlatastog gajtana, a na lijevoj strani odgovarajuće dvije petlje od žutog gajtana. Podstava na leđima bijela pamučna, a na peševima ružičastocrvena svilena kao u rukavima, ali boje ciklame.”

Materijal i tehnika, način izrade i upotrebe

Kupovni materijal, terzijski rad, dio gradske nošnje nošen preko košulje, danas neuobičajen.

Dimenzije 150 × 41 cm, 65 × 17 cm rukavi.

Sl. 2. Shematski prikaz prednjeg i stražnjeg dijela anterije

Stanje eksponata

Iz opisa stanja u inventarnoj knjizi može se vidjeti da je anterija bila u lošem stanju prilikom reinventarisanja 1968. godine.

Brokat je dosta oštećen na cijeloj površini, posebno na dijelovima rukava, od ramena do lakta

Further decoration consists of bobbles of gold thread interwoven over the entire surface with a red bead on top, stitched as decorative buttons at equal intervals on the inner edge of the sleeve slit up to the elbow, ten bobbles each but with beads only on three of them on the right sleeve and four on the left.

The anterija is ankle-length, of the usual cut, widening at the base because of the insertion of wide gussets slit along the middle and running from chest height. The sleeves are long, the neck slit is deep, the collar narrow and barely indicated. It is fastened at the breast by two bobbles of gold thread (without beads on top) sewn to the right side by the upper part below the free decoration of gold braid, and two corresponding loops of yellow braid on the left side. The lining of the back was white cotton, while the reddish-pink silk skirts and sleeves were also lined with cotton, but cyclamen-pink in colour.

Material and technique, manufacture and use

Bought material, tailor-made, part of urban costume worn over a shirt, now uncommon.

Measurements 150 × 41 cm, 65 × 17 cm sleeves.

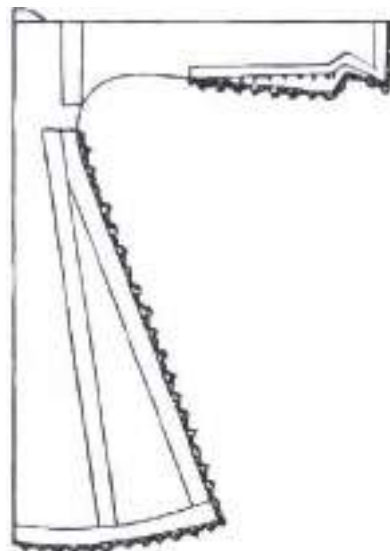

Fig. 2. Diagram of the front and back of the anterija

Condition of the exhibit

The description of the anterija's condition in the inventory record shows that it was in poor condition when re-inventoried in 1968.

The brocade was quite badly damaged over the entire surface, particular on the sleeves, from

(slika 8), a najviše na mjestima oko “motiva” gdje se prepliću svilene niti (slika 5). Mjesta koja su rađena srmom su dobro očuvana, posebno na “motivu”, dok je na ostalim dijelovima svilena osnova mjestimično oslabila pa niti vise. Intenzitet boja je tijekom godina također oslabio, no na naličju tkanine tonovi su ostali očuvani. Na naličju tkanine je vidljivo da su izvorne boje bile nešto intenzivnije.

Oštećenja koja možemo vidjeti golim okom možemo podijeliti u nekoliko skupina: manja oštećenja, odšiveni otvori u tkanju, prorijeđena potka; veća oštećenja, potka koja se potpuno raspala. Najmanja oštećenja su na klinovima (vjerojatno radi načina deponiranja i izlaganja anterije). Prilikom prijašnjih zahvata izvršeno je “štopanje” koncem koji ne odgovara ni po boji, ni po finoći (slike 4 i 8).

Vez gajtanom na ivicama mjestimično je poremećen i prilikom prijašnjih zahvata pogrešno su se spajali segmenti (slika 16).

Svilena podstava na prednjim peševima dosta je oštećena i krta. Prilikom prijašnjih zahvata je fiksirana crvenim koncem (križnim bodom) da se ne bi dalje kidala (slika 12).

Podstava na rukavima je, također, oštećena, pri rubovima duljine i raspora na rukavima, ali nije krta (slika 10). Svilena podstava na rukavima i peševima je različite kvalitete, finoće i boje.

Bijela pamučna podstava je požutjela, naročito u donjem dijelu, i dosta je uprljana.

Crvena pamučna podstava, koja se nalazi na jednom dijelu prednjih peševa, nije izrazito oštećena zbog toga što je bila zaštićena svilenom podstavom (slika 12).

Obrada koja se predlaže

Pažljivo vakumiranje radi uklanjanja prašine koja se sakupila tijekom godina. Potrebno je prvo pažljivo ukloniti konac kojim se vršilo ranije konzerviranje. Odlučila sam se za metodu konzerviranja iglom i koncem, s tim da zahvat bude što manje vidljiv. Oštećenja treba učiniti što manje vidljivim, prilikom konzerviranja potrebno je puno pažnje pokloniti tome da niti osnove i potke budu pravilno raspoređene i povezane. Za konzerviranje gornje tkanine (brokat) potrebno je bijele svilene filamentne niti obojadasati u odgovarajuću boju (žuta). Svilenu podstavu na peševima radi

shoulder to elbow (fig. 8), but most of all around the “motif” where the silk threads were interwoven (fig. 5). The areas worked in silver thread were well preserved, particular on the “motif,” while the other parts of the silk ground were worn in places, with loose threads. The colour had faded over the years, but was preserved on the reverse of the fabric, where the original colour could be seen to be somewhat deeper.

The damage visible to the naked eye can be separated into a number of groups: minor damage, gaps in the fabric, worn weft; major damage, weft falling apart. The least damage was to the gussets (probably on account of the way the anterija was stored and displayed). It had been “mended” using thread that was unsuitable in both colour and fineness (figs. 4 and 8).

The braid embroidery along the edges was coming apart in places and the pieces had been wrongly joined together on a previous occasion (fig. 16).

The silk lining of the front skirts was quite worn and fragile. It had previously been fixed with red thread in cross-stitch to prevent further tearing (fig. 12).

The sleeve lining was also damaged along the edges and split seams, but was not fragile (fig. 10). The silk lining of the sleeves and skirts varied in quality, fineness and colour.

The white cotton lining had yellowed, particularly at the base, and was rather dirty.

The red cotton lining on part of the front skirts was not particularly damaged because it was protected by the silk lining (fig. 12).

Proposed treatment

Careful vacuuming to remove dust accumulated over the years. The thread used in earlier conservation should first be carefully removed. I selected the needle-and-thread method of conservation, to make the work as little noticeable as possible. The damage should be rendered as unobtrusive as possible. Care should be taken to ensure that the warp and weft are properly aligned and joined. White silk filament thread died to the appropriate colour (yellow) is needed to conserve the outer fabric (brocade). The silk lining of the skirts is in very poor condition and should be

vrlo lošeg stanja bi trebalo potpuno izmijeniti, a na rukavima podložiti svilu koja je prethodno bojadi-sana u odgovarajuću nijansu i izvršiti konzervira-nje položenim ubodom. Vez gajtana je potrebno rekonstruirati i vratiti u prvobitni položaj.

replaced in its entirety, and a lining of silk dyed to the appropriate shade should be applied to the sleeves and conserved using couching stitch. The braid embroidery should be reconstructed and re-stored to its original position.

Analiza tkanine

Analysis of the fabrics

Gornja tkanina (brokat)

Outer fabric (brocade)

Osnova se sastoji od jednog sustava niti (žuta boja), dok se **potka** sastoji od nekoliko sustava niti (žute, crne i zlatne niti, srma).

The **warp** consists of a single yarn (yellow), and the **weft** of several yarns (yellow, black and gold thread, silver thread).

Za identificiranje vrste vlakana korištene su metode gorenja i promatranja vlakana pod mikroskopom. Radi malih uzoraka dostupnih za analizu korištena je metoda promatranja uzdužne slike vlakna.

The type of fibre was identified by burning and microscopic examination. Because few samples were available for analysis, the method used was observation of a longitudinal image of the fibre. The conclusion was that these were silk threads, as the sample burned with a feeble flame and only under the flame, and stopped burning as soon as it was withdrawn from the flame. During burning there was a faint odour of burning hair, and the residue was in the form of black globules which could be crushed to powder. Observation of a longitudinal image of the warp and weft fibre under the microscope also led to the conclusion that it was silk, as the surface was slightly undulating.

Ispitivanjem vlakana osnove i potke metodom gorenja zaključilo se da se radi o svilenim nitima, jer je uzorak gorio slabim plamenom, i to samo u onom dijelu gdje sa nalazi plamen, dok su vlakna prestala da gore odmah nakon izlaska iz plamena. Prilikom gorenja osjeti se slab miris zapaljene kose, a ostatak je u vidu crne kuglice koja se može zdrobiti u prah.

Examination of the third set of weft threads (silver thread, the inner part around which the metal thread was wound), as in the previous cases, was by burning and microscopic examination, and the conclusion was that these were silk threads.

Koristeći metodu promatranja uzdužne slike vlakana osnove i potke pod mikroskopom, zaključilo se da se radi o svili, jer je površina bila blago valovita.

Prilikom ispitivanja trećeg sustava niti potke (srma, unutarnji dio oko koga je omotana metalna nit), kao i u prethodnim slučajevima, koristile su se metode gorenja i mikroskopskog promatranja i zaključeno je da se radi o svilenim nitima.

The fabric also had a floral pattern created by interweaving silk threads of various colours and silver threads that were silver in colour. It was determined by examination that the inner thread around which the metal thread was wound was also silk.

Osim ova tri sustava niti, na tkanini postoji i uzorak (cvijeće) koji je nastao preplitanjem svilenih niti različitih boja i srmenih niti koje imaju srebrnu boju. Ispitivanjem se ustanovilo da je unutrašnjost oko koje se omotava metalna nit također svila.

Tabela 1 – Izračunavanje srednje vrijednosti gustoće osnove i potke

Table 1 – Calculation of average warp and weft density

Broj mjerenja	Broj niti osnove / cm	Broj mjerenja	Broj niti potke / cm
1	36	1	28
2	37	2	28
3	37	3	30
4	34	4	27
5	34	5	30
Σ	35,6	Σ	28,6

Measurement number	Thread number of warp / cm	Measurement number	Thread number of weft / cm
1	36	1	28
2	37	2	28
3	37	3	30
4	34	4	27
5	34	5	30
Σ	35,6	Σ	28,6

Svilena osnovna tkanina na rukavima

Tkanina je izrađena u platno prepletaju.

Osnova i potka se sastoje od jednog sustava niti.

Ispitivanjem vlakana osnove i potke metodom gorenja zaključilo se da se radi o svilenim nitima, jer je uzorak gorio slabim plamenom, i to samo u onom dijelu gdje sa nalazi plamen, a vlakna su prestala da gore odmah nakon izlaska iz plamena. Prilikom gorenja osjeti se slab miris zapaljene kose, a ostatak je u vidu crne kuglice koja se može zdrobiti u prah.

Koristeći metodu promatranja uzdužne slike vlakana osnove i potke pod mikroskopom, zaključilo se da se radi o svili, jer je površina bila blago valovita.

Tabela 2 – Izračunavanje srednje vrijednosti gustoće osnove i potke

Broj mjerenja	Broj niti osnove / cm	Broj mjerenja	Broj niti potke/ cm
1	43	1	35
2	44	2	38
3	42	3	34
4	43	4	35
5	42	5	37
Σ	42,8	Σ	35,8

Svilena osnovna tkanina na prednjim peševima

Zbog oštećenosti tkanine nije se mogla odrediti gustoća osnove i potke.

Kao i u prethodnim slučajevima, za analizu osnove i potke koristila se ista metoda ispitivanja vlakana. Koristeći metode gorenja i mikroskopskog promatranja, zaključeno je da se radi o svilenim nitima.

Pamučna osnovna tkanina na prednjem i stražnjem dijelu (bijela)

Tkanina je izrađena u platno prepletaju.

Osnova i potka se sastoje od jednog sustava niti.

Ispitivanjem vlakana osnove i potke metodom gorenja zaključilo se da se radi o pamučnim nitima, jer se uzorak lako zapalio, gorio je svijetlim plamenom, nastavio da gori i nakon

Silk lining fabric of the sleeves

The fabric was linen (plain) woven.

The **warp** and **weft** consisted of a single set of threads.

The identification of the warp and weft fibre by burning and microscopic led to the conclusion that these were silk threads, as the sample burned with a feeble flame and only under the flame, and stopped burning as soon as it was withdrawn from the flame. During burning there was a faint odour of burning hair, and the residue was in the form of black globules which could be crushed to powder.

Observation of a longitudinal image of the warp and weft fibre under the microscope also led to the conclusion that it was silk, as the surface was slightly undulating.

Table 2 – Calculation of average warp and weft density

Measurement number	Thread number of warp / cm	Measurement number	Thread number of weft/ cm
1	43	1	35
2	44	2	38
3	42	3	34
4	43	4	35
5	42	5	37
Σ	42,8	Σ	35,8

Silk lining fabric of the front skirts

The fabric was too badly damaged for the warp and weft density to be established.

The same methods were applied as to the previous fibres. Burning and microscopic examination led to the conclusion that these were silk threads.

Cotton lining fabric, front and back (white)

The fabric was linen (plain) woven.

The **warp** and **weft** consist of a single set of threads.

Examination of the warp and weft fibres led to the conclusion that they were cotton threads, as the sample caught fire easily, burned with a bright flame, and continued burning after the flame was withdrawn.

izlaska iz plamena. Prilikom gorenja osjeti se miris zapaljenog papira, a ostatak je rastresiti pepeo sive boje.

Koristeći metodu promatranja uzdužne slike vlakana osnove i potke pod mikroskopom, zaključeno je da se radi o pamuku, jer vlakno ima oblik uvijene vrpce. Uvoji mjestimično mijenjaju smjer slijeva nadesno i obratno, u sredini je vrpca najšira, a vrh vlakna je zaobljen.

Tabela 3 – Izračunavanje srednje vrijednosti gustoće osnove i potke

Broj mjerenja	Broj niti osnove / cm	Broj mjerenja	Broj niti potke/ cm
1	21	1	18
2	20	2	17
3	21	3	18
4	22	4	19
5	22	5	19
Σ	21,2	Σ	18,2

Pamučna podstavna tkanina na dijelu peševa (crvena)

Tkanina je izrađena u keper prepletaju.

Osnova i potka se sastoje od jednog sustava niti.

Kao i u prethodnim slučajevima, za analizu osnove i potke korištene su iste metode ispitivanja vlakana. Koristeći metode gorenja i mikroskopskog promatranja, zaključeno je da se radi o pamučnim nitima.

Tabela 4 – Izračunavanje srednje vrijednosti gustoće osnove i potke

Broj mjerenja	Broj niti osnove/ cm	Broj mjerenja	Broj niti potke/ cm
1	27	1	24
2	28	2	22
3	27	3	25
4	28	4	24
5	29	5	24
Σ	27,8	Σ	23,8

Pamučna podstavna tkanina na rukavima (bijela)

Tkanina je izrađena u platno prepletaju.

Osnova i potka se sastoje od jednog sustava niti.

There was an odour of burning paper as it burned, and the residue consisted of a scattering of grey ash.

Observation of a longitudinal image of the warp and weft fibres under the microscope revealed that the fibre looked like a slightly twisted ribbon, indicating that it was cotton. The twist changed direction from right to left and back again in places, the “ribbon” was widest in the middle, and the end of the fibre was rounded.

Table 3 – Calculation of average warp and weft density

Measurement number	Thread number of warp / cm	Measurement number	Thread number of weft/ cm
1	21	1	18
2	20	2	17
3	21	3	18
4	22	4	19
5	22	5	19
Σ	21,2	Σ	18,2

Cotton lining fabric on part of the skirts (red)

The fabric was twill woven.

The **warp** and **weft** consist of a single set of threads.

The same methods were used to identify the warp and weft fibres as in the previous cases. The conclusion from burning and microscopic examination was that these were cotton threads.

Table 4 – Calculation of average warp and weft density

Measurement number	Thread number of warp/ cm	Measurement number	Thread number of weft/ cm
1	27	1	24
2	28	2	22
3	27	3	25
4	28	4	24
5	29	5	24
Σ	27,8	Σ	23,8

Cotton lining fabric of the sleeves (white)

The fabric was linen (plain) woven.

The **warp** and **weft** consist of a single set of threads.

Kao i u prethodnim slučajevima, za analizu osnove i potke korištene su iste metode ispitivanja vlakana. Koristeći metode gorenja i mikroskopskog promatranja, zaključeno je da se radi o pamučnim nitima.

Tabela 5 – Izračunavanje srednje vrijednosti gustoće osnove i potke

Broj mjerenja	Broj niti osnove/ cm	Broj mjerenja	Broj niti potke/ cm
1	19	1	12
2	18	2	12
3	17	3	11
4	18	4	12
5	18	5	12
Σ	18	Σ	11,8

Upotrijebljeni materijal i pomagala prilikom konzervacije

Materijal

Prilikom konzerviranja anterije korištene su svilene filamentne niti koje su bojadisane u odgovarajuću boju. Za gornju tkaninu korištene su žuto bojadisane niti, a za konzerviranje svilene podstave na rukavima niti bojadisane u ružičastoljubičastu boju.

Za rekonstrukciju čipke sačinjene od gajtana na rubovima anterije korišten je konac od merceriziranog češljanog pamuka (12 tex x 3), mašinski konac br. 50, *Dalmatinka Sinj*.

Za zamjenu podstave na prednjim peševima korištena je svila bojadisana u ružičastoljubičastu boju. Za ušivanje svile na peševe korišten je konac od merceriziranog češljanog pamuka (10 tex x 3), mašinski konac br. 60, *Sateks, Tekstilna industrija Sarajevo*.

Pomagala

Za konzerviranje su korištene različite vrste igala, ovisno o upotrebi i mjestu koje se konzervira. Korištene su okrugla igla i tanke dugačke igle. Za pridržavanje materijala korištene su fine, dugačke i elastične iglice. Za ispravljanje niti na gornjoj tkanini korištena je dugačka tupa igla. Kao druga pomagala prilikom konzervacije korišteni su skalpel, makaze i pincete.

The same methods were used to identify the warp and weft fibres as in the previous cases. The conclusion from burning and microscopic examination was that these were cotton threads.

Table 4 – Calculation of average warp and weft density

Measurement number	Thread number of warp/ cm	Measurement number	Thread number of weft/ cm
1	19	1	12
2	18	2	12
3	17	3	11
4	18	4	12
5	18	5	12
Σ	18	Σ	11,8

Material and aids used in conservation

Material

Silk filament threads dyed to the appropriate colour were used to conserve the anterija. Thread dyed yellow was used for the outer fabric, and thread dyed lilac-pink for the silk sleeve lining.

The braid border on the edges of the anterija was reconstructed using mercerized combed cotton thread (12 tex x 3), machine thread no. 50, *Dalmatinka Sinj*.

Silk dyed lilac-pink was used to replace the lining of the front skirts. Mercerized combed cotton thread (10 tex x 3), machine thread no. 60, *Sateks Sarajevo textile industry*, was used to stitch the silk to the skirts.

Aids

Various types of needle were used for the conservation, depending on the particular purpose and the part of the garment being conserved. Round needles and long, thin needles were used, with fine, long, flexible needles used to attach the material. A long, blunt needle was used to straighten out the threads on the outer fabric. Other aids used were a scalpel, scissors and tweezers.

Sl. 3. Pomagala za rad

Fig. 3. Tools of the trade

Prilikom rada također se koristila i lupa sa izvorom svjetla, čijom upotrebom se bolje vide detalji oštećenja, a i sam rad je lakši i učinkovitiji.

Za pažljivo uklanjanje prašine koja se sakupila tijekom godina korišten je usisavač sa odgovarajućim nastavcima i mogućnošću reguliranja snage usisavanja, proizvođač *Electrolux*, te polietilenska mrežica radi što bolje zaštite vlakna.

Restauriranje i konzerviranje

Pripremni procesi

Jedna od predradnji nakon utvrđivanja stupnja oštećenosti, a prije početka izvedbe konzervatorskog ili restauratorskog zahvata, jeste fotografiranje.

Anterija je tijekom godina apsorbirala mnogo prašine i prljavštine. Čvrste čestice nečistoća sa anterije uklonjene su vakumiranjem preko polietilenske mrežice (otvori veličine 1×1 mm) kako bi se što više zaštitila vlakna.

Nakon vakumiranja bilo bi potrebno izvršiti pranje anterije, ali zbog neadekvatnih uvjeta nije pristupljeno pranju eksponata. Svrha pranja je da se

A magnifying glass with a light source was also used, to make it easier to see the details of the damage and to make the work itself easier and more effective.

An Electrolux vacuum cleaner with suitable extensions and suction control was used to remove the dust that had accumulated over the years, with polyethylene netting to protect the fibres.

Restoration and conservation

Preparatory work

Preparatory work, once the extent of the damage had been determined but before the actual conservation and restoration began, included photographing the garment.

Over the years the anterija had absorbed a great deal of dust and dirt. Solid dirt particles were removed by vacuuming through 1×1 mm polyethylene netting to protect the fibres as far as possible.

After vacuuming it would have been desirable to wash the anterija, but the conditions for washing were unsuitable. The purpose of washing is to

otklone nečistoće sa tekstila, pri čemu treba paziti da način i metoda ne postanu preagresivni za eksponat. Prije nego što se pristupi postupku pranja potrebno je ispitati postojanost boja kako ne bi došlo do prelaska nepostojanih boja na susjedna područja. Pranje bi se trebalo izvršiti u metalnoj kadi (koja u vrijeme rada 1998. -99. godine nije bila u funkciji).

Priprema (bojadisanje) materijala za konzerviranje

Svilene filamentne niti korištene za konzerviranje gornje tkanine bojadisane su bojama za tekstil *Iberia*. Niti su bojadisane u boje koje su najbolje odgovarale boji tkanine na kojoj je vršeno konzerviranje. Zbog osjetljivosti niti na temperaturu, one su bile u kupelji za bojadisanje pet minuta, nakon čega su stavljene u otopinu sirćeta (kako je predviđeno u uputstvu za upotrebu), a potom je vršeno ispiranje u destiliranoj vodi.

Bojadisanje svile za rekonstrukciju svilene podstave na prednjim peševima i rukavima je urađeno u laboratoriji *Tekstilno-tehnološkog fakulteta* Sveučilišta u Zagrebu, uz pomoć prof. dr. sc. Đ. Parac-Osterman.

Konzerviranje anterije

Prije početka konzerviranja pristupljeno je skidanju svilene podstave na prednjim peševima (slika 12) i deponiranju iste, a zbog velike krтости i opasnosti od potpunog uništenja.

Konzerviranje gornje tkanine vršeno je iglom i koncem. Na ovaj način se oštećenje vlakana svodi na minimum, naročito ako se koristi lupa sa izvorom svjetlosti. Prilikom konzerviranja gornje tkanine nije korišten materijal za podlaganje iz razloga što se ispod gornje tkanine nalazi pamučna podstava, koja u ovom slučaju služi kao podloga. Konzerviranje je rađeno položenim bodom. Zbog velike oštećenosti gornje tkanine izvršeno je konzerviranje na cijeloj površini anterije. Prilikom rada korištena je okrugla igla i svilene niti koje su prethodno obojene u žutu boju. Ispravljanje i postavljanje u pravilan položaj metalnih i svilenih niti rađeno je dugačkom tupom iglom. Za pričvršćivanje niti, da bi ostale u pravilnom položaju, korištene su fine iglice (slika 18). Nakon toga je pristupljeno konzerviranju položenim bodom (slika 19).

Nakon konzerviranja gornje tkanine pristupilo se rekonstrukciji čipke urađene od gajtana koja se nalazi na svim rubovima anterije, osim oko vratnog izreza. Zbog velike oštećenosti, odnosno u prijašnjim zahvatima pogrešno spojenih segmenata

remove dirt, taking care to ensure that the method used is not too harsh for the textile in question. Before washing, the dye should be checked for fastness to avoid non-fast dyes bleeding onto other areas. Washing should be done in a metal tub (which was not in working order when the work was done in 1998/99).

Preparation (dyeing) the material for conservation

The silk filament threads used to conserve the outer fabric were dyed with *Iberia* fabric dyes, using the colours that most closely matched the fabric being conserved. Since the threads are heat-sensitive, they were left in the dyeing tub for five minutes and then placed in a vinegar solution (as indicated in the directions for use) before being rinsed in distilled water.

The silk used to reconstruct the silk linings of the front skirts and sleeves was dyed in the laboratory of the Textile Technology Faculty of the University of Zagreb, with the assistance of Prof. Dr. Đ. Parac-Osterman.

Conservation of the anterija

Before embarking on the actual conservation, the silk lining of the front skirts (fig. 12) was removed and disposed of, being extremely fragile and at risk of complete disintegration.

The conservation of the outer fabric was by needle and thread. This reduces damage to the fibres to a minimum, especially if one uses a magnifying glass with a light source. No backing material was used when conserving the outer fabric, as it was already lined with cotton, which served as backing. Couching stitch was used. The outer fabric was so badly damaged that the entire surface of the anterija was conserved, using a round needle and silk thread that had been dyed yellow. A long blunt needle was used to straighten the metal and silk threads and set them in the proper position. Fine needles were used to attach the threads to hold them in the correct position (fig. 18). This was followed by conservation with couching stitch (fig. 19).

The conservation of the outer fabric was followed by the reconstruction of the braid lace all around the edges of the anterija except the neck slit. Because of the extensive damage and incorrect joining of the sections on previous occasions

(slika 16), bilo je potrebno skidati čipku, izvršiti učvršćivanje i ponovno je vratiti u položaj kakav je prvobitno zamišljen (slika 17). Rekonstrukcija ove čipke vršena je pamučnim koncem koji odgovara po boji i kvalitetu, dugom ravnom tankom iglom.

Nakon konzerviranja gornje tkanine i rekonstrukcije čipke radene gajtanom izvršeno je čišćenje anterije (gornje tkanine i unutrašnjih dijelova) pamučnom gazom, nakvašenom u destiliranoj vodi i dobro iscijeđenoj. Nakon toga pristupljeno je peglanju, preko guste pamučne tkanine, u svrhu ispravljanja nabora. Tom postupku se moralo pristupiti radi stavljanja nove svilene podstave, kako bi podloga bila ravna i da ne bi došlo do zatezanja prilikom postavljanja nove podstave. (U vrijeme rada na eksponatu, stakleni sto nije bio u funkciji, inače bi se pristupilo ravnjanju anterije korištenjem staklenih ploča.)

Nakon toga izvršeno je krojenje svilene podstave, po ranije napravljenom kroju. Nakon izrezivanja, podstava je pričvršćena finim iglicama da bi se pravilno rasporedila tkanina, te da ne bi došlo do zatezanja. Nakon toga je podstava ušivena za gornju tkaninu na način kako je to ranije bilo pamučnim koncem i okruglom iglom (slike 13 i 15).

Nakon učvršćivanja svilene podstave na peševima, pristupilo se konzerviranju podstave na rukavima (slike 10 i 11). Konzerviranje je izvršeno iglom i koncem. Između gornje tkanine (brokat) i svilene podstave nalazi se pamučna međupodstava. Na mjestu oštećenja svilene podstave podložena je svila koja je bojadisana u istu boju u kojoj je i svilena podstava na rukavima, nakon čega je izvršeno konzerviranje položenim ubodom. Podstava na oba rukava konzervirana je na isti način.

Nakon završenog rada anterija je adekvatno upakovana i deponovana na unaprijed predviđeno mjesto.

(fig. 16), it was necessary to remove the lace, reinforce it and replace it in its original position (fig. 17). The reconstruction of this lace was carried out using cotton thread of appropriate colour and quality and a long, thin, flat needle.

After conserving the outer fabric and reconstruction the braid lace, the outer fabric and inner parts of the anterija were cleaned using cotton gauze soaked in distilled water and well wrung out. This was followed by ironing through thick cotton fabric to remove wrinkles. This was necessary in order to fit the new silk lining, to ensure that the lining was flat and to avoid stretching when fitting the new lining. (At the time the exhibit was being worked on, the glass table was not in working order, otherwise it would have been used to smooth out the anterija.)

This was followed by making the silk lining to a pre-made pattern. After cutting out, the lining was attached using fine needles to ensure that the fabric was properly arranged and to avoid stretching. It was then stitched to the outer fabric as it was originally, using cotton thread and a round needle (figs. 13 and 15).

After sewing the silk lining to the skirts, the sleeve lining was conserved (figs. 10 and 11), using a needle and thread. There is a cotton interlining between the outer fabric (the brocade) and the silk lining. Areas where the silk lining was damaged were replaced with silk dyed the same colour as the silk sleeve lining, followed by conservation with couching stitch. The lining of both sleeves was conserved in the same way.

On completion of the work the anterija was suitably packed and placed in storage in the place prepared for it.

Sl. 4. Detalj leđa – ranije “štopanje”

Fig. 4. Detail of reverse – earlier “mending”

Sl. 5. Detalj leđa – poslije uklanjanja “štopanja”

Fig. 5. Detail of reverse, after removal of “mending”

Sl. 6. *Detalj leđa – poslije konzerviranja*
Fig. 6. *Detail of reverse, after conservation*

Sl. 7. *Detalj leđa, uvećano – poslije konzerviranja*
Fig. 7. *detail of reverse, magnified, after conservation*

Sl. 8. *Lijevo rukav, gornja tkanina – prije*
Fig. 8. *Left sleeve, outer fabric, before*

Sl. 9. *Lijevo rukav, gornja tkanina – poslije*
Fig. 9. *Left sleeve, outer fabric, after*

Sl. 10. *Detalj, lijevo rukav – prije*
Fig. 10. *Detail of left sleeve, before*

Sl. 11. *Detalj, lijevo rukav – poslije*
Fig. 11. *Detail of left sleeve, after*

Sl. 12. *Lijevi prednji peš – prije*

Fig. 12. *Left skirt front, before*

Sl. 13. *Lijevi prednji peš – poslije*

Fig. 13. *Left skirt front, after*

Sl. 14. *Detalj oko vratnog izreza – prije*

Fig. 14. *Detail around neck slit, before*

Sl. 15. *Detalj oko vratnog izreza – poslije*

Fig. 15. *Detail around neck slit, after*

Sl. 16. *Čipka izrađena gajtanom – prije*

Fig. 16. *Lace with braid, before*

Sl. 17. *Čipka izrađena gajtanom – poslije*

Fig. 17. *Lace with braid, after*

Sl. 18. *Detalj u toku rada – pridržavanje iglicama*

Fig. 18. *Detail during the work – holding in place with pins*

Sl. 19. *Detalj poslije konzerviranja*

Fig. 19. *Detail after conservation*

Sl. 20. *Anterija, inv.br. 9099/I*

Fig. 20. *Anterija, inv.no.. 9099/I*

Literatura / Bibliography

- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 1990. "Zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja. Neka iskustva u deponovanju predmeta". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Etnologija*, sv. 45: 137-146.
- Čukman, I., Srša, A. 1996. "Restauratorska radionica Muzeja za umjetnost i obrt". Zagreb: *Informatica Museologica*, MDC, 27 (1-2): 105-107.
- Hrženjak, S. 1979. *Tekstilne sirovine*, skripta. Zagreb.
- Flury-Lemberg, Mechthild. 1988. *Textile Conservation and Research: A Documentation of the Textile Department on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Abegg Foundation*. Bern: Stiftung der Abegg.
- Goluža J., Čanaki D. 1990. *Osnovi tekstilne tehnologije*. Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Muzejski dokumentacioni centar. 1974. *Konzerviranje i restauriranje muzejskih predmeta*. Zagreb.
- Muzejski dokumentacioni centar. 1993. *Osnove zaštite i izlaganja muzejskih zbirki*. Zagreb.
- Nikolić, N., Joldo S. 1990. *Tekstilna vlakna*. Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Raffaelli, D., Čunko R., Dragičević M. 1982. "Istraživanja primjeraka srme s tla Dalmacije u razmaku od tisuću godina". Zagreb: *Tekstil* 31: 12.
- Reichrt, Urlike. 1996. "Rukovanje tekstilnim predmetima u muzeju". Zagreb: *Informatica Museologica* 27 (1-2): 119.
- Vokić, Denis. 1995. "Restauracija nije alternativa preventivnoj zaštiti". Zagreb: *Informatica museologica* 26 (1-4): 15-17.
- Inventarna knjiga 8592-9233 – *Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*.

O kazaskom zanatu u Sarajevu

Pregledni rad

UDK: 677:687.1 (497.6 Sarajevo) " 15/19 "

U radu je dat historijski razvoj kazaskog zanata u Sarajevu. U odvojenim poglavljima predstavljeni su načini izrade kazaskih proizvoda, alati koji su korišteni tokom izrade proizvoda, materijal za rad i vrste kazaskih proizvoda. U radu se kazuje i o učenju kazaskog zanata, te o ženama koje su se bavile ovim zanatom. Na kraju je donesen poimenični popis zanatlija koji su se bavili ovim zanatom početkom dvadesetog stoljeća.

Ključne riječi: kazaski zanat, Sarajevo, majstor, alat, proizvod

The haberdashers' craft in Sarajevo

Review article

UDC: 677:687.1 (497.6 Sarajevo) " 15/19 "

The paper sets out the historical development of the haberdashers' craft in Sarajevo. Separate sections describe the way haberdashery articles were made, the tools used in the process, the materials used, and the types of haberdashery articles produced. It also deals with how the craft was learned and with women haberdashers, and concludes with a list of names of haberdashers in the early 20th century.

Key words: haberdashers' craft, Sarajevo, artisan, master craftsman, tool, wares

Uvod

Nakon osmanskih osvajanja u 15. vijeku, na mjestu srednjovjekovnog naselja Trgovišta (ili Varoši) (Skarić, 1937:39), u dolini rijeke Miljacke, razvija se Sarajevo kao gradsko naselje. Po svom geografskom položaju Sarajevo se nalazilo na pogodnom mjestu za trgovinu, na raskršću puteva koji su vodili u pravcima sjever – jug i istok – zapad. Kao gradsko naselje razvija se po orijentalnim obrascima.

Središte trgovačke i zanatske djelatnosti bila je Bašćaršija sa okolnim uličicama, dok su stambene četvrti, zavisno od konfiguracije terena, uglavnom bile na padinskim dijelovima grada. Zbog svog geografskog položaja Sarajevo je bilo pogodno mjesto za trgovanje između Istoka i Zapada, čemu je pogodovala i činjenicu da je Osmanska imperija bila jedinstvena carinska i trgovačka teritorija.

Sa dolaskom osmanske vojske u Sarajevo dolaze i brojne zanatlije, koje su u prvo vrijeme radile za potrebe vojske i putnika. Međutim, sa povećanjem broja domaćeg stanovništva razvijaju se mnogi zanati koji svojom proizvodnjom zadovoljavaju potrebe domaćeg stanovništva (Skarić, 1937:39). Osim toga, zanatima se bavi i lokalno stanovništvo. Sarajevski građani bili su muslimani, hrišćani, i, od 16. vijeka, Jevreji-Sefardi (nakon progona iz Španije),

Introduction

Sarajevo developed as an urban settlement in the River Miljacka valley, on the site of the mediaeval settlement of Trgovište (or Varoš) (Skarić, 1937:39) after the Ottoman conquest in the 15th century. Its location, where roads leading north-south and east-west met, was ideal for trade. It developed into a town along oriental lines.

The centre of trade and crafts was Bašćaršija, with its surrounding streets; because of the lie of the land, residential quarters were mainly located on the slopes above. The town was well placed for East-West trade, and a further advantage was that the Ottoman Empire constituted a single customs and trading territory.

The arrival of the Ottoman army in Sarajevo was accompanied by that of numerous artisans, initially engaged in providing for the military and travellers. However, as the resident population grew, many crafts and trades evolved to meet its needs (Skarić, 1937:39). The local population itself was also engaged in crafts. The people of Sarajevo were Muslims, Christians and, from the 16th century, Sephardi Jews, after their expulsion from Spain. Muslims only were engaged in certain crafts, only Christians

tako da su se nekim zanatima bavili samo muslimani, nekim samo hrišćani, nekim samo Jevreji, a bilo je zanata kojim su se bavili zanatlije bez obzira na religijsku pripadnost.

Brojni su bili zanati koji su podmirivali potrebe stanovnika grada, a mnogi od tih proizvoda bili su namijenjeni i vanjskom tržištu. Proizvodi sarajevskih zanatlija bili su nadaleko poznati po svom kvalitetu i ljepoti izrade.

Zanati su bili organizovani po esnafima. Strogim, nepisanim pravilima bili su regulisani svi odnosi unutar esnafa, kao i kontrola kvaliteta proizvoda, odnosi prema kupcima, cijene proizvoda itd. Naprimjer, ukoliko je neko prekršio uobičajeni način poslovanja, uprava esnafa mogla je da ga kazni da jedno vrijeme mora da sjedi u svom otvorenom dućanu, ali ne smije da radi, niti da prodaje svoje proizvode dok traje kazna. To se obilježavalo na taj način što mu je mjesto za rad bilo prekriveno bijelim platnom (Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:165).

Svoj puni procvat Sarajevo je doživjelo u 16. vijeku, tako da se taj period može s pravom nazvati "zlatnim dobom Sarajeva" (Zlata, 1996). Teško bi bilo i nabrojati sve vrste zanata kojim su se bavili građani Sarajeva. Ono što je posebno značajno, to je da su zanatske radionice brojnijih zanata iste vrste bile smještene u posebnim ulicama, koje su i nazivane upravo po tim zanatima (naprimjer – Kujundžiluk, Kazandžiluk, Ćurčiluk, Abadžiluk, Bravadžiluk, Kazazi, Aščiluk itd.). Neke od spomenutih ulica zadržale su ove nazive i u savremenom Sarajevu, iako su mnogi od tih zanata već davno nestali.

Treba napomenuti da je, pored toga što je grad Sarajevo građen po orijentalnim obrascima, cjelokupni život gradskog stanovništva bio izložen orijentalnim uticajima, bez obzira na etnoreligijsku pripadnost, budući da je padom pod osmansku vlast cijelo ovo područje ušlo u krug islamsko-orijentalne civilizacije. To je našlo odraza u arhitekturi, kulturi stanovanja, ishrani, nekim običajima, pa i u odijevanju.

Carigrad (Istanbul) je bio administrativno i političko sjedište te velike imperije. Međutim, ono što je značajno, bio je i veliki modni centar u ono vrijeme. I ne samo da je bio centar iz koga su modni uticaji dolazili i u periferne oblasti Osmanskog carstva, nego su ti uticaji, posredstvom trgovačkih veza, stizali čak i u druge zemlje. To se odnosi na razne vrste tkanina, a posebno na razne vrste haljeta, njihove krojeve i način ukrašavanja.

Brojni su zanati koji su se bavili izradom i ukrašavanjem različitih odjevnih predmeta. Nekada su

in others, and only Jews in yet others, but there were also crafts in which artisans were engaged regardless of their religious affiliation.

There were many artisans supplying the people of the town, but many of their products were also intended for external markets. The products of Sarajevo's craftsmen were known far and wide for their quality and fine workmanship.

Craftsmen were organized in guilds, known as *esnaf*, which had strict if unwritten rules governing every aspect of their work, from quality control to customer relations and product prices. If an artisan violated the customary rules of business, the elders of the guild would discipline him by making him sit in his open shop for a while without working or selling his wares for a certain period. To show that he was under reprimand, his workplace would be covered with a white sheet (Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:165).

Sarajevo flourished in the 16th century, which has been known as the Golden Age of Sarajevo (Zlata, 1996). The people of Sarajevo practised almost too many different trades to count. Of particular note is the fact that many crafts had their own streets, which were named after the craft in question – among them Kujundžiluk (goldsmiths' street), Kazandžiluk (coppersmiths' street), Ćurčiluk (furriers' street), Abadžiluk (tailors' street), Bravadžiluk (locksmiths' street), Kazazi (haberdashers' street), and Aščiluk (cooks' street). Some of these streets of Sarajevo bear the same names to this day, even though many of the crafts have long since died out.

Not only was Sarajevo laid out along oriental lines – its residents' entire life was influenced by oriental ways, regardless of their religious affiliation, as once the area came under Ottoman rule, it became part of Islamo-oriental civilization. This was reflected in its architecture, lifestyle, cuisine, certain customs, and clothing.

Istanbul, the imperial city, was the administrative and political capital of the vast empire. No less important was that it was the great fashion capital of the time, its influence reaching not only to the further reaches of the Ottoman empire but also to other countries. This was true of certain fabrics, and particularly of the range of cut and embellishment of doublets or jerkins.

Many artisans were involved in making and embellishing articles of clothing. Fashions might reach Sarajevo the moment they first appeared in

modni uticaji iz Carigrada stizali sa većim ili manjim zakašnjenjem, nekad i istovremeno, zavisno od niza okolnosti. Najvidljiviji modni uticaji bili su na odjeći izrađenoj od tkanina.

Višeslojna, kitnjasta odjeća orijentalnog porijekla, nošena i u našim krajevima, bila je ukrašavana vezom i našivanjem raznih ukrasa. I pored direktnih orijentalnih uticaja, odjeća koju su izrađivali domaći majstori imala je i svojih specifičnosti, zavisno od ukusa domaćih potrošača.

Među brojnim zanatlijama koji su se bavili izradom odjeće na prvom mjestu bili su majstori koji su izrađivali dijelove odjeće od tkanina. Oni su bili nekad među najbrojnijim zanatlijama u Sarajevu, a to su bili *terzije* i *kazazi*. *Terzije* su bili krojači gradske odjeće. Oni su se bavili krojenjem, šivenjem i ukrašavanjem raznih dijelova gradske odjeće. Ukrašavali su svoje proizvode vezom i našivanjem ukrasnih vrpca i traka. *Kazazi* su bili zanatlije koji su uglavnom izrađivali upravo taj materijal neophodan za ukrašavanje odjeće. Dakle, *terzije* i *kazazi* zajednički su učestvovali u oblikovanju tradicijske gradske nošnje. O višestoljetnom djelovanju ovih zanatlija svjedoče i podaci da se i *terzije* i *kazazi* spominju u gradu Sarajevu već u 16. vijeku (Spaho, 1981:2; Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:156).

O kazazima

Majstori zanatlije, proizvođači ukrasnog materijala (ne samo za tradicijske nošnje) nazivali su se *kazazi*. Sama riječ "kazaz" je turskog, persijskog i arapskog porijekla. U rječniku turcizama dato je kratko objašnjenje tog naziva: "Kazaz je svilar, posamentir, zanatlija koji izrađuje svilene i pamučne zehove, gajtane, širite, kite i ostale ukrase za starinska odijela i konjsku opremu" (Škaljić, 1973:404).

U Sarajevu se zanatlije *kazazi* prvi put spominju 1556. godine, a u Mostaru 1633. godine (Kreševljaković, 1927:183).

O kazazima i njihovoj proizvodnji pisano je više puta. Hamdija Kreševljaković u nekoliko članaka o zanatima u Bosni i Sarajevu spominje i kazaze. Govoreći o tome čime se bave *kazazi*, on navodi: "Kazazi su obrtnici, koji su iznajprije od svile, a onda i od pamuka i vune izrađivali razne predmete, koji se upotrebljavaju za ukras odjeće, kao što je zeh, gajtan, širit, ibrišim, razne vrste dugmeta, čaprazi,

Istanbul, or with a lesser or greater lapse of time, depending on a range of circumstances. These fashion influences were most noticeable in articles of clothing made of cloth.

The many-layered, flamboyant clothing of oriental origin worn in this part of the world was embellished with embroidery or the addition of various braids and so on. Though directly influenced by oriental fashions, the articles of clothing made by local artisans had their own specific features, dictated by local consumer taste.

Foremost among the craftsmen making articles of clothing were those working in cloth, once the most numerous artisans in Sarajevo: *terzije* (tailors) and *kazazi* (haberdashers). Tailors made urban garments, cutting, stitching and embellishing various articles of clothing with embroidery and ornamental braids and ribbons; these wares were made by haberdashers. Traditional urban costume, therefore, was developed by tailors and haberdashers together. Theirs was a long tradition: by the 16th century, there is mention of both crafts in Sarajevo (Spaho, 1981:2; Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:156).

Haberdashers

The artisans producing accessories (not only for traditional costume) were known as *kazazi*. The word *kazaz* is a Turkish loan-word of Arabo-Persian origin, defined in the dictionary as "a silk merchant or haberdasher, an artisan making silk and cotton ribbons, braids, tassels and other wares for the garments and saddlery of bygone days" (Škaljić, 1973:404).

The earliest reference to haberdashers in Sarajevo dates from 1556, and in Mostar from 1633 (Kreševljaković, 1927:183).

Much has been written about haberdashers and their wares. Hamdija Kreševljaković, who wrote a number of articles on crafts in Bosnia and in Sarajevo, said of them: "Haberdashers are craftsmen working mainly in silk, and later also in cotton, to produce various wares used to embellish articles of clothing, such as *zeh*, *gajtan*, *širit*, *ibrišim*, buttons of various kinds, *čaprazi*, girths, tassels and other saddlery articles" (Kreševljaković, 1927:42-43).

podveze, razne kite i slične predmete za konjsku opremu, kanice itd.” (Kreševljaković, 1927:42-43)

Zbog lakšeg razumijevanja, razjasnićemo šta znače nazivi spomenutih proizvoda. *Zeh* je deblji svileni (ili zlatni) konac koji se pravi od dvije čvršće uvrnute niti. *Gajtan* je uzana traka (širine nekoliko milimetara) koja je, zapravo, vrsta pletenice opletene od 7-9 tankih niti. *Širit* je vrsta otkane trake, najčešće između 3-5 centimetara. *Širiti* su skoro uvijek bili zlatotkani. *Ibrišim* je deblji svileni konac. *Čaprazi* su bili posebna vrsta ukrasa, koji su se našivali na poprsju raznih odjevnih predmeta. Opis čapraza nalazimo i u Škaljićevom Rječniku: “Ukrasni gajtani sa krupnim pucama na čevkenima i libadama i sličnoj gornjoj odjeći, stoje vodoravno postavljani s obje strane prsa (obično ih je po 6) i pri kraju imaju s jedne strane dugmeta, s druge strane petlje, pa se na sredini sapinju” (Škaljić, 1973:163). Uz objašnjenje u Rječniku šta su čaprazi, dodala bih da su čaprazi, s obzirom na uvid koji sam imala u muzejskim zbirkama, pravljani od širita, ponekad i na starijim primjercima ženskih anterija.

Kazazi u Sarajevu, kako je već prethodno rečeno, spominju se već u 16. vijeku. Tada se spominju i “dugmedžije”, što se vjerovatno odnosi na kazaze (Skarić, 1937:67).

Osim u Sarajevu, bilo je kazaza i u Mostaru i Travniku. Kazazi su tu imali i svoje esnafe, a prema svjedočenju Evlije Čelebi iz 1664. godine u Mostaru su imali i svoju čaršiju (Kreševljaković, 1949:183). Dok se kazazi u Mostaru spominju već u 16. vijeku, izgleda da su se kazazi u Travniku pojavili znatno kasnije. Spominju se početkom 18. vijeka (Kreševljaković, 1943:183).

Dakle, kazazi su gradske zanatlije. Stoga je posebno interesantan podatak da se u selima Budoželj i Kaderići (okolina Vareša i Visokog) u zimskom periodu izrađivala dugmad od svile i vune, a pripadali su sarajevskom kazaskom esnafu. Kako i zbog čega je došlo do toga da se jedan dio kazaskih proizvoda izrađuje i na selu, i do kada je to trajalo, ostaje nepoznanica (Kreševljaković, 1949:183).

“Kazaski zanat je bio u muslimanskim rukama” (Kreševljaković, 1951:80). Međutim, krajem 18. i početkom 19. vijeka kao kazazi se spominju i Jevreji, izgleda čak i u znatnijem broju (Bašeskija, 1968:13). Po svoj prilici, to nije dugo trajalo. Brojni su bili kazaski dućani u Sarajevu još

The names of some of these haberdashery wares need explanation. *Zeh* is a thick silk or gold thread made of two tightly-woven strands. *Gajtan* is a narrow braid, a few millimetres in width, made of seven to nine fine strands. *Širit* is a woven ribbon, usually three to five centimetres wide, almost always of gold thread. *Ibrišim* is thick silk thread. *Čaprazi* were a particular type of embellishment applied to the bust of various articles of clothing, described in Škaljić’s dictionary as follows: “Decorative braid with large buttons on a *čevken* [short jerkin with long, wide, slit sleeves], *libada* [wide-sleeved coat] or similar outer garments, applied horizontally on both sides of the chest (usually six on each side), with a button at one end and a loop at the other with which the garment was fastened in the middle” (Škaljić, 1973:163). To this I would add that from what I have seen in museum collections, *čaprazi* made of *širit* are also sometimes to be seen on early examples of the women’s outer garment known as an *anterija*.

As already noted, there is reference to haberdashers in Sarajevo in the 16th century, when *dugmedžije* (button-makers) are also mentioned, probably meaning haberdashers (Skarić, 1937:67). There were also haberdashers in Mostar and Travnik, where they too had their own guild. In 1664, according to Evliya Čelebi, they also had their own *čaršija* (street) in Mostar (Kreševljaković, 1949:183). Though there is mention of them in Mostar in the 16th century, it appears that haberdashers made their appearance in Travnik much later; there is reference to them in the early 18th century (Kreševljaković, 1943:183).

Haberdashers, then, were urban artisans. It is thus of particular interest that people in the villages of Budoželj and Kaderići, in the Vareš and Visoko area, made silk and woollen buttons during the winter, and belonged to the haberdashers’ guild in Sarajevo. It remains unknown how and why part of the haberdashers’ range of wares came to be made out in the country, and how long this practice lasted (Kreševljaković, 1949:183).

“The haberdashers’ craft was in Muslim hands” (Kreševljaković, 1951:80). However, in the late 18th and early 19th centuries there is also reference to Jewish haberdashers, seemingly in quite significant numbers (Bašeskija, 1968:13). It seems this did not last long. There were many haberdashers’ shops in Sarajevo at that time, as Mula Mustafa

krajem 18. i početkom 19. vijeka. O tome nam svjedoči Mula Mustafa Bašeskija u svom Ljetopisu. Govoreći o raznim zanimanjima u Sarajevu, navodi da u Sarajevu ima preko 60 vrsta zanata, a da su među njima najbrojniji terzije (145) i kazazi (118) (Kreševljaković, 1927:33; Spaho, 1981:2).

Ulica, smještena na istočnoj strani Begove džamije, u kojoj su nekada bili kazaski dućani nazivala se Kazazi. Navodno, ulica Kazazi nastala je nakon izgradnje Gazi Husrev-begove džamije (Kreševljaković, 127:16).

Kazazi su, kao i ostale zanatlije, unutar svog esnafa po nepisanim pravilima regulisali sva pitanja vezana za svoju djelatnost, kao što je učenje zanata, kontrola kvaliteta proizvoda, cijene proizvoda, nelojalna konkurencija, zajedničke manifestacije, međusobna solidarnost u nevoljama itd.

Hamdija Kreševljaković u jednom od svojih radova o sarajevskim zanatima navodi žalbu uglednih sarajevskih kazaza na nekorektno ponašanje pojedinaca (neke kalfe, kao i oni koji nisu izučili zanat) "protivno dosadašnjem redu i običaju obrtničkom", pa traže od "divana" da donese naredbu kojom bi se takvim zabranio rad. Tako, navode da neki iz koristoljublja, da bi im roba dobila na težini, kvase je zejtinom i maslom. To narušava dotadašnji način trgovanja, posebno kad se radi o trgovanju svilom koja stiže iz Turske (Urumenlije) (Kreševljaković, 1951:92).

Kazaski esnaf, kao i ostali esnafi, priređivao je obično jednom godišnje svečani izlet, tzv. "kušanmu".¹

Koliki se značaj pridavao kušanmi, vidi se i po tome da su pripreme za kušanmu trajale 51 dan (Kreševljaković, 1927:16).

Esnafi su imali i svoje zastave ("bajrake").

Sa sigurnošću se zna da su ih imali kazaski, sarački i tabački esnafi.² Kako navodi Kreševljaković, "kazaski se bajrak čuva sada u biblioteci Begove džamije, dug je 3,5m a širok 2m, od svile zelenkaste boje, sa deset krasno izrađenih kita,

Bašeskija relates in his Chronicle. He says that there were more than sixty different crafts in Sarajevo, among which tailors, of which there were 145, and haberdashers (118) were represented in the largest numbers (Kreševljaković, 1927:33; Spaho, 1981:2).

The street to the east of the Gazi Husrev bey Mosque, where haberdashers formerly had their shops, was known as Kazazi. It supposedly came into being after the Bey's Mosque was built (Kreševljaković, 127:16).

Like other artisans, the haberdashers' guild had its own unwritten rules governing every aspect of their work, such as apprenticeship, quality control, price, unfair competition, joint events, solidarity in cases of misfortune, and so on.

In one of his works on the crafts of Sarajevo, Hamdija Kreševljaković refers to a complaint by the city's leading haberdashers about the behaviour of certain individuals (some *kalfa* [those who had completed their apprenticeship and were working under a master craftsman] and even some who had not yet learned their craft) "contrary to the order so far and the customs of the trade," requesting the "divan" to issue an order prohibiting such conduct. It was said that in their own selfish interests some of them were soaking their wares in olive oil or melted butter to make them weigh more. This was undermining their way of doing business, particularly in the case of the trade in silk from Turkey (Rumelia) (Kreševljaković, 1951:92).

Like other guilds, the haberdashers' guild usually had an annual outing, known as *kušanma*.¹ Its importance can be gauged from the fact that preparations for the *kušanma* took 51 days (Kreševljaković, 1927:16).

Each guild also had its own banner or *bajrak*; the haberdashers', saddlers' and tanners' guilds are known to have had banners.² As Kreševljaković notes, "The haberdashers' banner, now in the library of the Bey's Mosque, is 3.5 m long and 2 m

¹ Kako se navodi u Rječniku turcizama (Škaljić, 1973:428), kušanma je svečanost koja se priređivala u janjičarsko doba i prilikom podjeljivanja svjedodžbi šegrtima za *kalfa* i *kalfama* za majstore u raznim cehovima (esnafa). Ta svečanost je uvijek bila vezana za izlet. Šeh esnafa ili majstor opashe šegrtu, odnosno kalfi *peštemalji* (pregaču) i tim činom ga proglašava *kalfom*, odnosno majstorom.

² *Sarači* su bili zanatlije koji su izrađivali predmete od kože, a *tabaci* su se bavili prerađom kože.

¹ As the Dictionary of Turkish loan words (Škaljić, 1973:428) states, *kušanma* was a ceremony held in the time of the Janissaries and when awarding *kalfa* certificates to apprentices and master-craftsmen's certificates to *kalfa* in the various guilds. The ceremony was always accompanied by an outing. The shaiikh or master would place a *peštemalji* around the waist of the apprentice or *kalfa*, thereby acknowledging him as a *kalfa* or master craftsman respectively.

² *Sarači* or saddlers made leather wares; tanners were known as *tabaci*.

koje su kazazi izradili kao sebi” (Kreševljaković, 1927:34).

U 19. vijeku dolazi do velikih promjena, kako na političkom, tako i na društvenom i kulturnom planu, posebno nakon dolaska austrougarske uprave u naše krajeve. Trgovina se sve više orijentira ka Zapadu, zakoni tržišta se mijenjaju i na tržištu je sve više industrijski proizvedene robe. Zbog toga se smanjuje i potražnja zanatskih proizvoda.

Sve ove promjene o kojima smo govorili svakako su uticale i na modna kretanja. Uticaj tzv. “bečke mode” sve je veći i sve više se prihvata odjeća po zapadnoevropskim obrascima. Prihvatanje nove mode odrazilo se posebno u muškoj odjeći. Mlađi muškarci prihvataju novu modu i odijevaju se u odjeću “alafranga” ili, kako se još nazivalo, “tjesno odijelo”. Tradicionalnu gradsku mušku odjeću, u čijoj izradi su učestvovali *terzije* i kazazi, nose još stariji ljudi, ali i oni postepeno prihvataju odjeću “alafranga”, a dotadašnje, tzv. “bosansko odijelo” nose još samo u svečanim prilikama, uglavnom na Bajram, pa je stoga nastao i naziv “bajramsko odijelo”.

U novonastaloj situaciji postepeno se gase i nestaju tradicionalni zanati. Nekim zanatima bave se još samo stariji majstori, jer omladina ne želi da uči te zanate, tražeći rentabilnija zanimanja. Takav je bio slučaj i sa *terzijskim* a i kazaskim zanatom. Posljednji učenik-šegrt koji je učio kazaski zanat bio je Edhem Čatić, koji je kazaski zanat počeo da uči 1912. godine kod svog oca, kazaza Muhameda Čatića. Edhem Čatić je naslijedio dućan svoga oca nakon njegove smrti 1938. godine. Dućan se nalazio u ulici Kazazi. Zbog slabe potražnje, Edhem je samo ponešto radio i dućan je konačno zatvorio 1945. godine.

Posljednji sarajevski kazaz Edhem Čatić, iako je svoju radnju zatvorio 1945. godine, bio je njen vlasnik do 1952. godine, kada je tu nekadašnju kazasku radionicu otkupio Muzej grada Sarajeva. Taj kazaski dućan, koliko mi je poznato, bio je jedini kazaski dućan u Sarajevu i u ulici Kazazi i prije II svjetskog rata.

Tadašnji kustos muzeja, Ljubica Mladenović, popisujući inventar u dućanu, uz opis i namjenu pojedinih dijelova kazaskog alata, od kazaza Edhema Čatića prikupila je i neke podatke o kazaskoj djelatnosti. Rezultat tih istraživanja bio je i njen objavljeni rad pod naslovom: “Jedan izumrlj sarajevski zanat”, uz podnaslov “Kazazi” (Mladenović, 1952).

wide; it is made of green silk, with ten beautifully worked tassels which the haberdashers had made as if for themselves” (Kreševljaković, 1927:34).

The 19th century brought great changes, both political, social and cultural, particularly after the introduction of Austro-Hungarian rule. Trade turned increasingly towards the West, the laws of the market changed, and more and more factory-made goods appeared on the market. This led to a decline in the demand for artisanal wares.

All these changes also affected fashion. The “Viennese fashion” became more and more popular, and Western European style clothing was increasingly adopted, particularly by men. Young men adopted the new fashion, wearing what was known as “alafranga” garments or “tight-fitting suits.” The traditional urban costume made by *terzije* and *kazazi* was still worn by older men, but even they gradually adopted the “alafranga” fashion and the “Bosnian costume” they had previously favoured was now worn only on formal occasions, particularly Bajram [‘Eid], hence its alternative name of “Bajram costume.”

In these new circumstances, the traditional crafts gradually died out. Older artisans continued to work at some of the crafts, but young people did not want to learn them, seeking more profitable occupations instead. This affected both the *terzija*’s and the haberdashers’ trade. The last apprentice to learn the haberdashers’ trade was Edhem Čatić, who was apprenticed to his father, the haberdasher Muhamed Čatić, in 1912, and who inherited his father’s shop in Kazazi St. after Muhamed’s death in 1938. There was little demand for his wares, so Edhem had little work, and finally closed the shop in 1945, as the last of Sarajevo’s *kazazi*. He retained ownership of the shop until 1952, when it was purchased by the Sarajevo City Museum. As far as I know, this was the only *kazaz* shop in Kazazi St., and indeed in Sarajevo as a whole, even before World War II.

Ljubica Mladenović, curator of the museum at the time, compiled an inventory of the shop, describing the various tools and their use, and also obtained some information on the haberdashers’ trade from Edhem Čatić. She published her findings in a paper entitled “Jedan izumrlj sarajevski zanat,” subtitled “Kazazi”

Članak je značajan ne samo zbog objavljenih podataka o kazaskom zanatu nego i zbog toga što je do sada to bio i jedini rad posvećen isključivo kazaskom zanatu. Zapravo, kazazi se spominju na više mjesta u stručnoj literaturi, ali samo u okviru kompletne zanatske djelatnosti u Bosni i Hercegovini i u Sarajevu.

U uvodnom dijelu članka Ljubica Mladenović dala je opšti osvrt na privredne prilike u starom Sarajevu. U drugom dijelu članka govori o kazaskom zanatu, o njihovim proizvodima i daje opis i nazive kazaskog alata. Uz tekst su dati i crteži kazaskog alata.

Članak Ljubice Mladenović je znatan doprinos poznavanju jednog iščezlog i nekad značajnog zanata kakav je bio kazaski. Međutim, da bi se dobila kompletna slika o kazaskom zanatu, smatrala sam da bi bilo korisno da se izvrše i dopunska istraživanja kojim bi bili obuhvaćeni: podaci o kazazima u stručnoj literaturi, o materijalu za rad, nabavci tog materijala, učenju zanata, o kazaskim proizvodima, o području rada i plasmanu proizvoda, o vanjskim saradnicima i, po mogućnosti, sa imenima kazaza koja su ostala sačuvana u sjećanju.

Imajući želju da uradim taj dio posla, obratila sam se starom kazazu Edhemu Ćatiću s molbom da mi u tome pomogne. On se ljubazno odazvao mojoj molbi, od njega sam prikupila neke podatke, ali, nažalost, taj posao je ostao nedovršen, jer nas je u tome omela smrt Edhema Ćatića.

Prikupljena građa godinama je stajala kao dio nedovršenog posla. Međutim, imajući u vidu činjenicu da bi bila šteta da građa, čak i u ovom obimu, ostane neobjavljena, odlučila sam da je prezentiram javnosti. Mislim da će to biti doprinos poznavanju kazaskog zanata. Pored podataka do kojih sam svojevremeno došla prema kazivanjima Edhema Ćatića, posljednjeg kazaza, kao sastavni dio ovog rada biće i opis, crteži i nazivi alata koji će biti preuzeti iz članka Ljubice Mladenović.

(Mladenović, 1952). This paper is significant not only because of the information it provides on the haberdashers' trade but also because until now it was the only work dealing exclusively with the haberdashers' trade. *Kazazi* are often referred to in specialist literature, but only in the context of the crafts of Bosnia and Herzegovina as a whole or of Sarajevo.

In her introduction, Ljubica Mladenović gives an overview of the economy of old Sarajevo. She then deals with the haberdashers' craft and their products, giving the names and a description of their tools, with drawings. This article is a significant contribution to our knowledge of a once important craft, now vanished. However, to provide a complete picture of the haberdashers' craft, it seemed to me to be of use to conduct further investigations, covering information on *kazazi* in specialist literature, their materials and where they purchased them, apprenticeship to the trade, their wares, where they worked and sold those wares, who their associates outside the trade were and, if possible, the names of haberdashers that are still remembered.

I thus approached the old *kazaz* Edhem Ćatić to ask for his help. He kindly responded, providing me with some information, but sadly died before he could pass on all his knowledge to me. The material I had assembled was left to one side for years. But since it would be a pity for even this limited amount of information to remain unpublished, I resolved to present it to the public, believing that it will add to our knowledge of the haberdashers' craft. This paper will set out not only the information I obtained from Edhem Ćatić, but also descriptions, drawings and names of the haberdashers' tools, taken from the article by Ljubica Mladenović.

Materijal za rad

Za izradu svojih proizvoda kazazi su upotrebljavali vunu, svilu, pamuk, zlatne i srebrene niti. Vunu, kao domaću sirovinu, nabavljali su direktno od seljaka iz okolnih sela. Vuna je nabavljana opredena, a za kazaske potrebe morala je biti tako tanko predena kao da je "iz uha vođena".

Svila se "nekad davno" nabavljala (vjerovatno oko polovine 19. vijeka) direktno iz Carigrada.

Materials

Kazazi used wool, silk, cotton, and gold and silver thread to make their wares. They purchased the wool direct from the surrounding villagers, already spun; to make haberdashers' wares, it had to be spun as fine as if it had been "pulled from the ear."

"Long ago" (probably in the mid 19th century), silk was obtained direct from Istanbul. By the

Pri kraju 19. i početkom 20. vijeka svila se nabavljala iz Italije. Svila je bila opredena i upakovana u “balama”. “Bala”, tj. veliki paket, bila je uvijek teška oko 100 kilograma. Dok se “giltalo na oke” (tj. dok se računalo), bale su se mjerile na oke, a kasnije (vjероватно pri kraju 19. vijeka), mjerile su se na kilograme. Pošto je jedna bala bila teška oko 100 kilograma, nekad se udruživalo po nekoliko majstora da kupe jednu balu, pa su je dijelili međusobno. Svila koja je stizala iz Italije (po sjećanju E. Ć.) bila je žućkaste boje. Bila je opredena i smotana u velika kančela. Stoga se svila premotavala u nešto manja, ali dugačka kančela koja su se nazivala “tūra”. Prilikom premotavanja i svila se odmah premotavala u više žica – “koliko se hoće” (zavisno od namjene u proizvodnji), i to u 2, 3, 4, 5 ili više žica. Tada se pristupalo pranju.

Svila se prvo potapala u vodu. U vodi je ostajala malo duže, dok se dobro natopi, pa se onda prala sapunom. Tek tada se svila nosila “na pravo pranje”. To “pravo pranje” obavljalo se u rijeci Miljacki, na “Bembaši”. Nastojalo se da se pranje svile obavlja u povoljnim vremenskim prilikama (obično u proljeće i ljeto), ali ako je to bilo neophodno, onda se nije gledalo na vremenske prilike. Bilo je uobičajeno da se udruži više majstora da idu zajednički na pranje svile, zapravo, svaki majstor je prao svoju svilu. To je ujedno bila prilika za zajedničko druženje, pa se tu ostajalo i nešto duže, uz meze, razgovor i šale.

Pranje se obavljalo na određeni način, što je podrazumijevalo i određenu fizičku snagu. Ukoliko je majstor bio u godinama, pomagao mu je i stariji kalfa. Inače, šegrti i kalfe su tu bili samo kao pomagači (donošenje svile na rijeku, dodavanje itd.)

Pri postupku pranja najprije se tūra ispirala od sapunice. Zatim je majstor uzimao tūru u ruku, tako nakvašenu u vodi, snažnim zamahom zavratio bi je više puta i snažno udarao o kameni podlogu. Taj postupak se ponavljao više puta i tada se tūra stavljala da se suši. Pranje svile uvijek se obavljalo po tom uobičajenom postupku, tj. snažnim udaranjem o kamen, a nikada se nije udaralo “prakljačem”.³

³ *Prakljača* (ili *pratljača*) je deblja drvena lopatica sa kratkom drškom. Koristi se za pranje rublja tako što se na kamenoj ili drvenoj podlozi mokro rublje lupa, udara prakljačem.

late 19th and early 20th century it was being purchased in Italy. The silk was spun and packed in bales weighing about 100 kilograms. In the days when the oke (3 pounds) was the standard measure of weight, the bales were weighed in oke, but later (probably by the late 19th century), they were weighed in kilograms. With each bale weighing so much, several craftsmen would join forces to buy one and divide it among themselves. As far as Edhem Ćatić recalled, the silk from Italy was yellowish in colour; it was spun and wound into a large bundle. It would therefore be rewound into a long but smaller bundle known as a *tūra*; at the same time, it was rewound into several strands, 2, 3, 4, 5 or more – “as many as were needed” (for its intended use).

The silk was then washed. It was first soaked in water until it was thoroughly wet, and then washed with soap. Only then was it taken for the “proper wash,” which was done in the River Miljacka at Bembaša. If possible, this was done when the weather was good, in spring and summer, but if necessary, the silk could be washed there regardless of the weather. Several craftsmen would usually join forces for the silk washing, with each washing his own silk; this was also a social occasion, when they would linger over plates of meze, talking and joking among themselves.

The specific way the silk was washed required a certain degree of physical strength, so older craftsmen would be helped by their older *kalfe*. Both apprentices and *kalfe* were there in any case to help out by bringing the silk to the river and so on.

The washing began by rinsing the soap out of the tūra. The artisan would then take hold of the tūra, soaking wet as it was, whirl it around several times and then beating it on stone. This was repeated several times, after which the tūra was left to dry. Silk was always washed in this customary way, but beating it on stone, never with a battledore.³

If pure white silk was required, after washing it would be boiled in water. Earlier, probably until the late 19th century, the silk would be dyed with vegetable dyes, each *kazaz* dyeing for his own

³ A battledore, known in the local language as a *prakljača* or *pratljača*, is a wooden beetle or bat with a short handle, used to wash clothes by placing them on a stone or wooden base and beating them with the battledore.

Ako je bilo potrebno da svila bude sasvim bijele boje, onda se, nakon pranja, otkuhavala u ključaloj vodi. Nekada ranije, vjerovatno još pred kraj 19. vijeka, svila se bojala biljnim bojama i kazazi su je bojili "sobom", tj. sami, za vlastite potrebe. Već krajem 19. i početkom 20. vijeka svila se nosila na bojenje kod posebnih majstora, "bojadžija", koji su upotrebljavali tvorničke boje.

Boje su imale i svoje nazive: *krmez* je bila jarkocrvena boja. Dok su kazazi sami bojali svilu, boja *krmez* se nabavljala (E.Ć. nije znao kako je ta boja izgledala i odakle je nabavljana), a bila je vrlo postojana i nikada ne bi izbljedila. Iako se kasnije svila bojala tvorničkim bojama, ta nijansa crvene boje zadržala je taj naziv. Boja *višnjevi* bila je tamnije crvena, a *kojvišnjevi* je bila zagasitocrvena, skoro mrka. *Portokali* ili *turundži* boja je bila narandžasta, a *limuni* žuta. Rijetko se svila bojala u *mavi* (plavu) boju, izuzev ako je bilo potrebe za izradu *kita* (kićanki) za starinske fesove. Bojenje svile u sasvim tamnu plavu boju pojavilo se nakon I svjetskog rata, a tako bojena svila upotrebljavala se za izradu *gajtana* koje su upotrebljavali majstori – *abadžije* za izradu seljačke muške odjeće.

Prije I svjetskog rata za izradu veza na *feredžama* uvozila se iz "Urumenlije" (Rumelije) *šehrija*, deblje opredeni svileni konac. Pored *šehrije*, upotrebljavala se i tanje opredena svila, tj. svileni konac zvani *ibrišim*. I *šehrija* i *ibrišim* su dolazili namotani na *kalemove*, a upotrebljavali su se uglavnom za vez na *jakama* *feredže*. Ponekad su bili smotani u male *türe* u kojima je bilo svega 2-3 metra konca.⁴

Poslije I svjetskog rata počinje sve više da se upotrebljava vještačka svila i *preda*. *Preda* je bila tvorničke proizvodnje, kao neka vrsta pamučnog prediva. *Preda* i vještačka svila ubrzo su sasvim "išćerale iz upotrebe" pravu svilu i pamuk.

Pamuk se "za vrijeme Turske" dobavljao iz Engleske, a krajem 19. i početkom 20. vijeka iz Češke. Pamuk je dolazio također u balama, opredeni i smotan u *türe*. Nakon I svjetskog rata, pamuk se mogao kupovati zapakovan u manjim paketima i u sarajevskim trgovinama.

Zlato (zlatne niti) se za vrijeme Turske dobavljalo iz "Stambola", a krajem 19. i početkom 20. vijeka iz Beča i Trsta. Zlatne niti bile su pakovane

needs. By the end of the century or the early 20th century, the silk would be taken to specialist dyers, known as *bojadžija*, who used factory-made dyes.

The dyes had their own names too. *Krmez* or crimson⁴ was a rich red. In the days when the haberdashers dyed their own silk, a crimson dye was purchased (Edhem Ćatić did not know where, or what the dye looked like) that was very colourfast and did not fade. Though factory-made dyes were later used to dye silk, the name was retained for that shade of red. *Višnjevi* or sour-cherry-red was a dark red, and *kojvišnjevi* was darker still, almost maroon. *Portokali* or *turundži* was orange, and *limuni* or lemon was yellow. It was unusual for silk to be died *mavi* (blue), except when that colour was needed for the tassels of old-style fezzes. Silk dyed dark blue first came into fashion after World War I, when it was used to make the *gajtan* braid used by the tailors known as *abadžije*, who used *aba* (hodden) to make men's peasant garments.

Before World War I, a thick-spun silk thread known as *šehrija* was imported from "Urumenlija" (Rumelia) for the embroidery on the *feredža* [chador] worn by women. A thinner silk thread known as *ibrišim* was also used. Both *šehrija* and *ibrišim* came wound on a *kalem* [reel or spool], and were used mainly for the embroidery on the *jaka* [collar] of the *feredža*. They were sometimes wound into a small *tūra* with just two or three metres of thread.⁵

After World War I, artificial silk and *preda*, a factory-made cotton yarn, increasingly came into use, rapidly displacing real silk and cotton.

"In Turkish times" cotton was purchased from England, but in the late 19th and early 20th century it was bought in Bohemia. Cotton also came in bales, spun and wound into *türe*. After World War I, it could be purchased in smaller bolts from shops in Sarajevo.

Gold thread was obtained from "Stambol" during the Ottoman period, and afterwards, in the late 19th and early 20th centuries, from Vienna and Trieste. It came packed in a small *tūra* or wound on

⁴ *Ibrišim* i *šehrija*, kao i finije tkanine, uvozili su se iz Turske pod nazivom "urumenlijska" ili "stambolska roba".

⁴ Translator's note: the word crimson, which derives from *krmez* (itself derived from the Arabic/Persian *qirmiz*) originally meant the colour of the Kermes dye produced from a scale insect, *Kermes vermilio*.

⁵ *Ibrišim* and *šehrija*, along with fine fabrics, were imported from Turkey and were known as Urumenlija or Stambol goods.

u manjim tûrama i na kalemima. Zlatne i srebrenе žice bilo je nekoliko vrsta. Najslabija, a i najjeftinija bila je vrsta *jalanija*. Jalanija je mogla da bude žuta ili bijela, a prema materijalu od kojeg je pravljena izgleda da je bila na bazi bakra. Tokom vremena jalanija oksidira i potamni. Nešto kvalitetnija zlatna i srebrna žica od jalanije bila je žica zvana *niklu*. Ona je duže zadržavala sjaj i najčešće je korištena za ukrašavanje odjeće srednjeg sloja stanovništva. Najkvalitetnija (a i najskuplja) zlatna i srebrna žica bila je *srma*. Najviše se upotrebljavala srma žute boje. Već od početka 20. vijeka zlatovez, kao način ukrašavanja gradske odjeće, nestaje, tako da dolazi do smanjene potrošnje tog materijala. Zlatni konci su se vagali na maloj vagi.

Alat

U svom radu o kazazima, Ljubica Mladenović dala je popis svih alatki koje su se nalazile u dućanu Edhema Ćatića, posljednjeg kazaza u Sarajevu. Uz taj popis, nazive i funkciju pojedinih alatki, dala je i crteže, na kojim su navedeni i njihovi nazivi. S obzirom na činjenicu da je ona, na licu mjesta i uz prisustvo kazaza, dala vjerodostojan prikaz alata, mislim da bi bilo opravdano da se to uključi u ovaj tekst, pa će se to dosljedno citirati (Mladenović, 1952:130). To je zapravo autentičan prikaz kazaskog alata.

Alat su sačinjavali:

- *Vitlovi* za motanje pređe (obični i na sklapanje) sa džehretima (vretenima) i klatilicom (naročitim ramorn u kome su stajala džehreta) – (T. I, 1, 2, 3, 4).
- *Veliki i mali čarak* (čekark za sukanje zeha).
- *Srma-čarak* za presukivanje čibuka (čibuk je ustvari pamuk preko koga su presukivani srebreni ili zlatni konci, vuna i svila).
- *Terdžak* (T. I, 5) za tkanje tkanica, podveza, širita i kolana. Uz njega su išli: *šimširi* (lopatice kojim su se sabijali konci – T. I, 6), *tarak* (češalj kojim su provlačeni konci – T. I, 8), *kože* (za prometanje žica) i *mekik* (čunak za tkanje – T. I, 7).
- *Makara* (T. I, 10) za pletenje uskog širita, gajtana i mostre.
- *Terdžak ili ilik-tahta* (T. II, 14) za pravljenje kita svih vrsta.

a reel. There were a number of varieties of gold and silver thread. The cheapest and poorest quality was known as *jalanija*, which could be yellow or white; the material used to make suggests that it was a copper alloy. It oxidized and blackened after a while. A rather better quality gold or silver thread was known as *niklu*, which was more durable and remained bright for longer. It was usually used on the garments worn by the middle classes. The best and most expensive gold and silver thread was *srma*, which was usually yellow. By the early 20th century gold thread embroidery as an embellishment for urban costume went out of fashion, and less of it was therefore used. Gold thread was weighed on small scales.

Tools

Ljubica Mladenović provided a list of all the tools in the shop belonging to Edhem Ćatić, the last *kazaz* in Sarajevo, in her article, giving the names and uses of the various tools, and drawings with their names. Since she had described these at first hand in the presence of a *kazaz*, it seems appropriate to quote her descriptions verbatim (Mladenović, 1952:130) as an authentic account of a haberdasher's tools.

The tools consisted of:

- *Reels* for winding yarn (plain or folding) with *džehra* (spindle) and *klatilica* (a separate arm for the spindle) – (T. I, 1, 2, 3, 4)
- *Large and small čarak* (a reel for winding zeh)
- *Srma-čarak* for rewinding *čibuk* (cotton over which silver or gold thread, wool and silk are wound)
- *Terdžak* (T. I, 5) for weaving sashes, *podveze* (puttees), *širit* and *kolan* (belt or girth). It went with *šimširi* (beaters used to push the yarn securely into place – T. I, 6), a *tarak* (the reed, a comb-like device holding the yarn in place – T. I, 8), *kože* for spreading the yarn, and *mekik* (a shuttle – T. I, 7)
- *Makara* (T. I, 10) for plaiting narrow *širit*, *gajtan* and *mostra* braid
- *Terdžak* or *ilik-tahta* (T. II, 14) for making tassels
- *Endeze* (T. II, 15) for binding tassels

- *Endeze* (T. II, 15) za presukivanje kita.
- *Budžidžak* (T. II, 16) spravica kojom se prebacivao i uvrtao konac pri presukivanju kita na endezetu.
- *Tokmaci* (12 kom – T. I, 13) za pletenje zlatnog gajtana.
- *Tomruk i čolani* (T. I, 11) za utlesivanje zlatnog gajtana (čolani su dve obične koske kojima se prevlačilo s naličja preko gajtana.)
- *Endeze* (T. I, 12) za namotavanje zlatnog gajtana.
- *Igla*, za šivenje dugmadi.
- *Suvek*, spravica od drveta, kosti ili gvožđa u obliku štapića, na kojoj su se šila dugmeta.
- *Juksuk* (nadlanica, napršnjak), prsten koji se stavljao na srednji prst desne ruke sa daščicom kojom se terala igla pri šivenju dugmadi.
- *Endeze* (2 para – T. II, 18), za valjanje dugmadi.
- *Tahta* (T. II, 17) za prebiranje dugmadi.
- *Terazije za merenje zlata*
- *Makaze*
- *Aršin*
- *Budžidžak* (T. II, 16), a device used to wind thread before binding tassels on the *endeze*
- *Tokmaci* (12 – T. I, 13) for plaiting gold *gajtan*
- *Tomruk and čolani* (T. I, 11) for flattening gold *gajtan* (the *čolani* are ordinary bones used to smooth the braid on the reverse)
- *Endeze* (T. I, 12) for winding gold *gajtan*.
- *Needle* for sewing on buttons
- *Suvek*, a wooden, bone or iron stick on which buttons were sewn
- *Juksuk* (thimble), a ring worn on the right middle finger with a small plate used to push the needle through when sewing on buttons
- *Endeze* (2 pairs – T. II, 18), for rolling buttons
- *Tahta* (T. II, 17) for counting buttons
- *Terazije* – scales for weighing gold
- *Scissors*
- *Aršin* – a ruler

Apprenticeship

Učenje zanata

Na učenje kazaskog zanata dolazili su dječaci koji su obično imali oko 12 do 14 godina. Često se dešavalo da su to sinovi kazaza, a ako i nisu, to su uglavnom bila gradska djeca.

Učenje zanata trajalo je najčešće tri godine. Dužnost šegrta na prvom mjestu bila je da svakog jutra počisti dućan, kao i prostor ispred dućana, te da upali vatru na mangali. Osim toga, šegrti su obavljali sve pomoćne poslove (kao prenos robe).

Na početku, šegrtima se davalo da presukuju niti – bilo vunene, svilene ili pamučne, a tek kad postanu spretniji u tom poslu, onda i zlatne niti, jer presukivanje zlatnih niti zahtijeva veću spretnost u tom poslu. Da bi se ocijenila spretnost u poslu i sklonost za tu vrstu posla, šegrtima se na početku davalo i da udijevaju konac u iglu, kao što je bio slučaj i kod učenja terzijskog zanata (Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:163).

Jedan od glavnih poslova koji su obavljali šegrti bio je pravljenje zeha. *Zeh* je vunena, svilena ili zlatna nit, tanja ili deblja (zavisi od namjene),

Boys usually began their apprenticeship to the haberdasher's trade between the ages of twelve and fourteen. They were often the sons of haberdashers, but those who were not were usually city boys.

Their apprenticeship usually lasted for three years. Their first tasks were to clean the shop and the area outside it and to light the brazier. They also carried out ancillary tasks such as carrying goods.

Initially, apprentices would be given woollen, silk or cotton yarn to wind, and once they became adept at this, they were given gold thread, which requires greater skill in winding. To judge an apprentice's aptitude and inclination for the trade, they would be asked to thread a needle, as were apprentices to the tailor's trade (Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:163).

One of an apprentice's main tasks was to make *zeh*, a woollen, silk or gold thread formed by winding two strands together, varying in thickness according to what it was to be used for. The two strands had to be evenly wound, providing further evidence of the apprentice's aptitude and

koja se dobije uvrtnjem dviju niti. Te niti moraju biti ujednačeno uvrnute, tako da se tu može pokazati vještina i sklonost za kazaski posao. Postepeno, šegrt se uvodi i u druge poslove. Šegrtima koji su već napredovali u svom poslu daje se da tkaju kolane (dio konjske opreme) od deblje, čvrsto opredene vune. Šegrti su od majstora za svoj rad primali i materijalnu naknadu, i to jednom sedmično. To se zvalo “heftaluk”.

Nakon trogodišnjeg perioda, ako je šegrt uspješno savladao obuku, mogao je da postane kalfa, tj. pomoćnik majstora.

Kao što je već naprijed rečeno, nekad su esnafci, pa i kazaski, priređivali svečanosti – “kušanme” (obično sa izletom u okolinu grada) i tom prilikom su šegrti bili proizvedeni u kalfe, a kalfe u majstore. Ta procedura, sa opasivanjem kecelja, davno je napuštena. Sa opadanjem potražnje kazaskih proizvoda, dolazi do smanjenja broja zanatlija – kazaza, a zbog toga dolazi i do gubljenja značaja esnafske organizacije. Novi društveni odnosi uspostavljeni dolaskom austrougarske vlasti, a s tim u vezi i jačanje administracije, imali su uticaj i na obilježavanje novog statusa šegrti ili kalfe.

U vrijeme kada su postojale “kušanme”, pa i bez njih, u prisustvu nekolicine uglednih majstora (ranije i esnafskog starješine) majstor bi obavijestio prisutne da je njegov šegrt (ili kalfa) savladao sve potrebne vještine i da može da bude proizveden u kalfu (ili majstora). Ponekad su prisutnima bili pokazani i proizvodi kandidata. I to je bilo sasvim dovoljno, a nije bilo za to nikakve pismene potvrde. O tome je Edhemu Čatiću pričao njegov otac, kao i stari majstori. Čini se da je taj način “polaganja ispita” izgubljen krajem 19. vijeka. Edhem Čatić je dobio “diplomu”, tzv. “majstorsko pismo”, nakon provjere znanja pred nekolicinom majstora. Nije mogao tvrditi sa sigurnošću, ali izgleda da je i njegov otac imao pismenu diplomu da je majstor kazaskog zanata.

Kazaski proizvodi

Kazaski proizvodi nalazili su različitu primjenu: za ukrašavanje gradske, pa i seoske odjeće, za ukrašavanje tekstilnog pokućstva, za dijelove konjske opreme itd.

Glavni kazaski proizvodi bili su zeh i gajtani raznih vrsta.

inclination for the haberdasher’s trade. He would then gradually be introduced to other jobs. Those who had already made some progress would be set the task of making girths for horses, using thick, tightly-spun wool.

An apprentice received a weekly wage, the *heftaluk*, for his work. After his three-year apprenticeship, if he had mastered his trade, he could become a *kalfa* or assistant craftsman.

As already noted, guilds, including the haberdashers’, used to hold a ceremony, the *kušanma*, usually with an outing into the countryside. It was at the *kušanma* that apprentices were promoted to the status of *kalfa* and from *kalfa* to master craftsman. This ceremony, accompanied by the presentation of the apron, was abandoned long ago. As demand for haberdashers’ wares declined, so too did the number of haberdashers themselves, and the guilds ceased to have much meaning. The new social relations established with the introduction of Austro-Hungarian rule and its firmer hand on government also affected the new status of an apprentice or *kalfa*.

In the days of the *kušanma*, or even once it had died out, a master craftsman would announce in the presence of a number of leader master craftsmen (past and present guild elders) that his apprentice or *kalfa* had mastered all the necessary skills to be promoted to *kalfa* or master craftsman respectively. Wares of the candidate’s making would sometimes be shown as well. This was sufficient – there was no written certificate. Edhem Čatić’s father, and other old master craftsmen, used to tell him about this. This method of passing the test seems to have died out in the late 19th century. Edhem Čatić himself received a diploma, or “master craftsman’s letters” as it was known, after his knowledge was tested in the presence of a number of master craftsmen. He could not say for sure, but it seems likely that his father had a diploma in writing stating that he was a master of the haberdasher’s craft.

Haberdashers’ wares

Haberdashers’ wares had several uses: to embellish urban and even rural costume, to decorate household textiles, and to adorn various articles of saddlery. Various kinds of braid constituted the mainstay of the haberdasher’s trade.

Zeh se pravio od pamučnih, svilenih i zlatnih niti, a veoma rijetko i po narudžbi i od vune. Pravio se čvrstim uvrtnjem više niti. Ukoliko su bile deblje niti, *zeh* se pravio uvrtnjem samo dvije niti. Ako su niti bile tanke, posebno ako sa radi o zlatnim i srebrenim nitima koje su bile vrlo tanke, *zeh* se pravio na specifičan način. Više tankih niti čvrsto se uvrne, tako da izgleda kao jedna nit. Kada se uvrnu takve dvije niti, izgleda kao da je *zeh* napravljen od samo dvije niti.

Bile su dvije vrste *zеха* – “lijevi *zeh*” i “desni *zeh*”, u zavisnosti na koju stranu se uvrću niti – na desnu, ili lijevu stranu. *Terzije* su više upotrebljavale lijevi *zeh* za ukrašavanje odjeće, a desni samo ako se radi o nekim specijalnim ukrasima na odjeći. *Zeh* se motao u mala, kratka kančela, tzv. “kokice”, pa se tako i prodavao.

Gajtana je bilo više vrsta, zavisno od materijala od kojih su izrađeni i od njihove namjene. *Gajtani* izrađeni od vune bili su namijenjeni za ukrašavanje seoske odjeće, koju su krojili i ukrašavali majstori *abadžije*. *Vuneni gajtan* pleo se od 7 ili 8 niti. *Vuneni gajtani* bili su uglavnom tamnocrvene (bordo) boje i njima se ukrašavala odjeća i muslimana i hrišćana. Izuzetno se koristio i tamniji zeleni *vuneni gajtan* za ukrašavanje *gunjeva* muslimana u nekim selima srednje Bosne i to oko polovine 19. vijeka. *Vuneni gajtan* tamnoplave boje počeo je da se upotrebljava u manjoj mjeri oko 1900. godine za ukrašavanja odjeće hrišćanskog stanovništva Sarajevskog polja.

Kada sa radi o *gajtanima* od pamuka, svile i zlatne i srebrene žice, bile su tri vrste, zavisno od izgleda i namjene: to su *ravni* (ili “položiti”), *mostra* i *okrugli*.

Mostra je bio veoma uzan *gajtan* i ta vrsta *gajtana* bila je u velikoj upotrebi. Taj *gajtan* bio je “okruglast” i pleo se od 5 žica. *Mostra* se plela na “makari”. *Makara* ima teg koji “privaguje”, tj. zateže *mostru* kad se plete. Teg je kesica od obične prijesne kože, pri vrhu je sabrana, a u nju se stavi kamen. Na samoj *makari* postoje 2-3 rupe u koje se “umeće klip” od drveta. Klipovi služe za to da se njima pri pletenju *mostra* zbija, a pri prekidu pletenja *mostra* se pričvrsti za taj klip. *Gajtan mostra* upotrebljavao se za ukrašavanje jaka i rubova na feredžama, za našivanje oko izreza na rukavima. Od *mostre* su se pravile “ilike” (petlje) za zakačavanje dugmadi i za našivanje na rubovima

Zeh was made of tightly-wound cotton, silk and gold threads, or very rarely, to special order, of wool. If the yarn was thick, the *zeh* would be made of only two strands, but if the thread was thin, and especially in the case of gold and silver threads, which were very thin, it was made in a particular way. Several fine strands would be tightly woven to form a single thread, and when two such threads were wound together, the *zeh* looked as though it was made of just two strands.

There were two kinds of *zeh* – “left *zeh*” and “right *zeh*,” depending on the direction the strands were woven. *Terzije* chiefly used left *zeh* on the garments they made, with right *zeh* used only for some special embellishments. *Zeh* was wound onto a small, short spool for sale.

There were several kinds of *gajtan* or braid, depending on the material they were made of and how they were used. Woollen braids were used on peasant costume, made by the master-craftsmen known as *abadžije*. Such braids, which were plaited with seven or eight strands of wool, were usually dark red or maroon in colour, and were used to embellish both Muslim and Christian costume. Dark green woollen braid was occasionally used in the mid 19th century in some villages in central Bosnia to embellish the short homespun coats known as *gunj*. Dark blue woollen braid came into use on a small scale around 1900 to embellish the costume worn by the Orthodox Christian population of the Sarajevo polje.

There were three kinds of cotton, silk and gold or silver thread braids, depending again on their particular appearance and use: *flat*, *mostra* and *round*. *Mostra*, a very thin, rounded braid that was widely used, was made of five strands, and was plaited on a *makara* with a weight that kept the *mostra* in tension as it was being made. The weight was a simple raw leather bag, gathered at the mouth, in which a stone was placed. The *makara* itself had two or three holes into which pegs were fitted; these served to keep the *mostra* tightly plaited, and when work stopped on the *mostra*, it would be tied to the peg. *Mostra* braid was used on the collar and borders of a *feredža* and around the sleeve slits. It was also used to make the *ilike* (loops) for buttons, and stitched around the edges of a man's

muških anterija.⁵ Mošta za muške anterije uvijek je bila crne boje, a za druge haljetke uvijek “prema licu”, tj. iste boje kao podloga na koju se našiva. Gajtan mošta uvijek se izrađivao od svile. Taj gajtan uglavnom je bio jednobojan (“sade”), a ponekad i šaren (“karišmali”).

Ravni ili *položiti* gajtan bio je u najširoj upotrebi. Bio je rađen od pamuka (rijetko), svile i zlatne ili srebrene žice. Gajtan od srebrene žice rađen je samo po potrebi, dok je zlatni gajtan bio u širokoj upotrebi. Svileni gajtan pleo se u dućanima, a i kod kuće, dok se zlatni gajtan nikada nije pleo u dućanima, nego samo u kućama. Gajtan od svile pleo se obično od 7 ili 8 žica, a ako je trebalo da bude malo čvršći i širi i od 11 žica. Zlatni gajtan uvijek se pleo od 11 žica. Za pletenje zlatnog gajtana upotrebljavao se *dubak*, sprava koja se nalazila samo u kućama, a nikad u dućanima. *Dubak* je bio opleten od tanjeg pruća, kao košnica, trnka, i bio je “ogrnut” (obavijen) debljim papirom (kao polukarton) zv. *mukava*. Zlatni gajtan pleo se od pamuka i zlatne žice i to – 6 pamučnih i 5 zlatnih žica. Početak pletenja gajtana bio je pričvršćen na vrh dupka. Za pletenje zlatnog gajtana trebalo je obavezno imati i 11 “tokmaka”, jer je na svaki tokmak bila namotana jedna žica. Na 6 tokmaka bio je namotan pamuk, a na 5 tokmaka zlatna i (ili srebrna) žica. Gajtan se pleo tako da je na naličju uvijek bio pamuk, a na licu zlatna žica. Pamuk se kombinovao sa zlatnom žicom zbog toga što je zlatna žica kruta i tako opleten gajtan bio bi krut i nepodesan za primjenu, dok je pamuk davao “mekoću”. Pamuk je uobičajeno bio zlatnožute boje, a uvijek je bio namijenjen tržištu u Bosni i Hercegovini. Zlatni gajtani namijenjeni za Crnu Goru bili su pleteni pamukom crvene boje, dok su oni namijenjeni za Sandžak bili bijele boje.

Gotov zlatni gajtan se “utleisivao”, tj. peglao na specifičan način da bi bio ujednačen i čvrst. To su radila dvojica kazaza. Gajtan, da se ne bi oštetio, “licem” se okrene na “tomruk” – jedan kazaz zateže gajtan na tomruku, a drugi ga sa naličja “utleisava” “čolanom”.⁶

Gotovi svileni i zlatni gajtani namotavali su se u “topove”, a vuneni u “mace”. Bez obzira od kojeg materijala su izrađeni, gajtani su bili jednobojni, a

anterija.⁶ In the latter case, it would invariably be black, while on other jerkins it would always match the colour of the material onto which it was stitched. *Mošta* braid was always made of silk, and was usually of a single colour (*sade*), but occasionally multicoloured (*karišmali*).

Flat braid, the most widely used, was made of cotton (rarely), silk and gold or silver thread. Silver braid was made only as required, whereas gold braid was widely used. Silk braid was made both in the workshop and home, but gold braid was never made in the workshop, only at home. Silk braid was usually plaited with seven or eight strands, but if a rather stronger and wider braid was needed, it would consist of eleven strands. Gold braid, which always consisted of eleven strands, was plaited using a *dubak*, a device found only at home, never in the workshop. The *dubak* resembled a bee-skep woven from fine wicker, wrapped in thick paper or thin card known as *mukava*. The gold braid was made of cotton and gold thread – six strands of cotton and five of gold. These were fixed to the top of the *dubak* for the plaiting to proceed. Eleven *tokmaci* were also needed to make gold braid, as each strand was wound round its own *tokmak* – six with cotton, five with gold or silver thread. The braid was woven in such a way that the reverse was always cotton and the top was gold. The cotton was needed to add strength to the gold thread as well as to make it more flexible – a braid entirely of gold thread would be too stiff to use. The cotton was usually golden yellow in colour, and always destined for the domestic market of Bosnia and Herzegovina. Gold braid destined for Montenegro was made with red cotton, and that intended for the Sandžak with white.

The finished gold braid was smoothed in a particular way to make it flat and strong. This was done by two haberdashers. To avoid spoiling the braid, it was turned right side down on a *tomruk*, with one *kazaz* holding it taut and the other smoothing it flat on the reverse using a *čolan*.⁷

Finished silk and gold braids were wound into a roll known as a *top*, and woollen braids into *mace*. Regardless of the material they were made of, these braids were of a single colour, though as

⁵ Muška anterija je haljetak od tanje tkanine, nosi se preko košulje, ima duge rukave, uzanu jačicu i preklapa se na prsima.

⁶ *Čolan* je uglučana konjska kost.

⁶ A man's anterija is a jerkin made of thinnish fabric worn over a shirt; it has long sleeves and a narrow collar, and is double-breasted.

⁷ *Čolan* is a polished horse bone.

izuzetak je ponekad bio gajtan mostra koji je mogao biti i višebojan (*karišmali*).

Okrugli gajtan je posebna vrsta gajtana koji nije bio u široj upotrebi. Izrađivao se od pamuka, svile, a rijetko i od tanko opredenih vunениh niti. Sam termin "okrugli" govori o njegovom izgledu. Bio je sasvim okrugao, nije imao lice i naličje kao ravni gajtan. Okrugli gajtan pleten je na specifičan način (uvrtanjem i stezanjem niti) i bio je veoma čvrst i krut. Kao vrsta čvrste trake imao je i praktičnu i dekorativnu namjenu. Obično je bio tamnocrvene boje.

Dugmad – "puceta" ili "pucad" rađena su od vune, svile, pamuka i zlatne žice, i to višestrukim namotavanjem. Bilo ih je raznih veličina, loptastog ili kruškolikog oblika. Na pucetima od zlatne žice bilo je uobičajeno da se na vrhu, kao ukras, našije i zrnice crvenog korala ("merdžan"). Puceta su se prodavala na komad ili naveliko. Pakovana su bila (nanizana) po 40 komada ("krkluk") ili po 200 komada ("čijuzluk") (Mladenović, 1952:131). Edhem Čatić nije znao, niti se sjećao da je i "za vakta" njegovog oca bilo priče da su seljaci muslimani u okolini Visokog izrađivali vunenu dugmad. Stoga se može pretpostaviti da je to trajalo kraće vrijeme i to u drugoj polovini 19. vijeka, jer Kreševljaković nije naveo kad se to radilo u spomenutim selima.

Kite – razne vrste kićanki, također su proizvodili kazazi, i to od raznih vrsta materijala. Ipak, najviše su se proizvodile od svile, a nekad i u kombinaciji sa zlatnom žicom.

Kićanki je bilo, zavisno od namjene, tanjih i debljih, kratkih i dugih. Kićanke od vune, tzv. "salandrme", uvijek tamnocrvene boje, bile su dio ukrasa na seoskim gunjevima. Majstori-abadžije koji su šili i ukrašavali seoske gunjeve, našivali su ih kao dio ukrasa na prsima, tzv. "đulovi". Te kićanke bile su sasvim kratke. Grublje vrste (od vune i pamuka) pravile su se na terdžaku i one su se podrezivale, a finije (svilene, srebrene i zlatne) presukivale su se na endeze i one su bile "završene" (sukane kite) (Mladenović, 1952:131).

Kite su ukrašavale ne samo odjeću nego i neke druge predmete, kao što su bajraci, tespihi, neki dijelovi kućnog tekstila, torbe, dijelovi konjske opreme itd. Ako govorimo o kitama na odjeći, na prvom mjestu treba spomenuti kićanke na fesovima. U vrijeme kada su počeli da se nose fesovi u muslimanskoj nošnji, kićanke na fesovima bile su dugačke i vrlo bogate. Rađene su od svile, koja je bila plave

noted a *mostra* braid might occasionally be multi-coloured (*karišmali*).

Round braid, a particular type that was not widely used, was made of cotton, silk, or rarely of fine woollen yarn. As its name suggests, it was perfectly round, with no right and wrong side, unlike flat braid. It was plaited in a particular way, by winding the strands and pulling them taut, producing a very strong, stiff braid. Usually dark red in colour, it was both practical and decorative.

Buttons were made of wool, silk, cotton and gold wire, by winding the strands round and round. They were of various sizes, and could be spherical or pear-shaped. Gold thread buttons were usually topped with a red coral bead known as *merdžan*. Buttons were sold singly or in bulk, in packs of forty (*krkluk*) or 200 (*čijuzluk*) (Mladenović, 1952:131). Edhem Čatić either did not know or could not remember whether it was said, in his father's time, that Muslims in the villages around Visoko made woollen buttons. This was probably therefore a short-lived phenomenon in the latter half of the 19th century, as Kreševljaković did not state when this was the practice in these villages.

Tassels were also made by haberdashers, using a variety of materials, mainly silk, sometimes combined with gold thread. They came in various shapes and sizes. Woollen tassels, known as *salandrme*, always dark red in colour, were part of the embellishment of the peasant coat known as *gunj*. The *abadžije* who stitched these coats embellished them by sewing short tassels or *đulovi* to the breast of the coat. Coarser kinds of wool and cotton were made on a *terdžak* and trimmed, while the finer tassels made of silk or silver and gold thread were wound on an *endeze* and "finished" (Mladenović, 1952:131).

Tassels were not only used to embellish garments but also adorned other articles, such as banners, *tasbihs* (prayer beads), various household textiles, bags, saddlery and so on. The most widespread use of tassels on garments was on the fez. When the fez first began to be worn as part of Muslim costume, the tassels were long and very elaborate, and were made of blue (*čivitli*) silk. As far as I know, the fez as worn by Christians and Jews never had blue tassels, but only black, or no tassel at all.

(“čivitli“) boje. Koliko mi je poznato, fesovi koje su nosili hrišćani i Jevreji nisu nikad imali plave kićanke, nego samo crne, pa čak su bili i bez kićanki.

Navodi se da je specijalitet mostarskih kazaza bila izrada plavih kićanki za fesove. “Težile su po punu litru (četvrt oke) i padale po vratu. Kažu da ovu kitu nije mogla posjeći sablja – pa ako je tako, onda je ona bila neka vrsta šljema” (Kreševljaković, 1951:89). Izgleda da su se crne svilene kraće kićanke na fesovima počele da nose pred kraj 19. vijeka.

Kite od crne svile izrađivale su se i za ukrašavanje ženskih kapa. Crnim svilenim kićankama ukrašavane su ženske kape zvane “kalkan”. To su bile kape u obliku šireg i plicjeg fesa, sa ravnim dijelom na tjemeni. Po rubu, iznad čela, bile su našivene sasvim kratke kićankice i rese, a od ušiju i sasvim pozadi, do ramena, duge svilene rese i kićanke. Iste takve duge, svilene rese, slične kićankama, našivane su i na kape “tokado” (“tukado“) koje su nosile Jevrejke. Osim ovih ukrasa, rađeni su i ukrasi od zlatne žice, tzv. “bečka kita”. Bečka kita prekrivala je cijelu ravnu površinu kape koja je prekrivala tjeme. Ukrasi za te ženske kape radili su se još u drugoj polovini 19. vijeka, jer i tako ukrašene kape izlaze iz mode.

Širiti su također bili znatan dio kazaske proizvodnje. Bilo ih je raznih vrsta i od različitog materijala. To su ukrasne trake različitih širina, a rađene su na dva načina – tkanjem i pletenjem.

Najuži širit (nešto uži od jednog centimetra), rađen od svile ili pamuka, zvao se “uskiš”. Širit uskiš bio je namijenjen ukrašavanju feredža. Našivao se obično uz rub jake i po rubovima rukava. Nešto širi od uskiša bio je širit zvani “takrir”. Tkan je od svile crne boje (rijetko i po narudžbi tamnocrvene boje) a bio je namijenjen ukrašavanju muške odjeće. Uz gajtane i druge ukrase našivan je oko jake muških fermena i djelimično i pri dnu leđa, a ponekad i na rubovima rukava muških čohanih gunjeva.

Tkani širiti od svile i pamuka bili su uvijek “sade” – jednobojni. Ako su bili namijenjeni za prodaju u Crnu Goru, onda su mogli biti i šareni.

Pored širita tkanih od pamuka i svile (uskiš i takrir), proizvodio se i širit zvani “parmakiš”, pleten na prste. Parmakiš je pleten od svile i mogao je, osim crne, biti i nekih drugih boja. Parmakiš se našivao na rubne dijelova feredže, zatim na rubne dijelove ženskih anterija (namijenjenih siromašnijem sloju), zatim na šavovima dimija itd. Parmakiš je bio posebno mekan, mekaniji od uskiša i

The haberdashers of Mostar are said to have specialized in making blue fez tassels. “They weighed a full litre (a quarter of an oka) and fell over the neck. It is said that this tassel could not be cut by a sabre – and if so, then it was a kind of helmet” (Kreševljaković, 1951:89). Shorter black silk fez tassels seem to have come into fashion in the late 19th century.

Black silk tassels were also made for the women’s caps known as *kalkan*, shaped like a wider, narrower, flat-crowned fez. Very short tassels and fringes were stitched along the edge above the forehead, while from the ears to the back were long silk fringes and tassels. Long silk tasselled fringes were also stitched to the *tokado* or *tukado* cap worn by Jews. Tassels made of gold thread, known as Viennese tassels, were used to the entire flat crown of a woman’s cap. These embellishments for women’s caps were still being made in the latter half of the 19th century, when such caps went out of fashion.

Širit was another significant part of a haberdasher’s wares. There were various kinds of this decorative band, in different materials, which was made in two ways – weaving and plaiting.

The narrowest *širit*, less than a centimetre wide, made of silk or cotton, was known as *uskiš*, and was used to embellish the chadors known as *feredža*, usually along the edge of the collar and sleeves. Slightly wider than *uskiš* was the *širit* known as *takrir*, woven from black silk (or rarely, to order, dark red), which was used to embellish men’s costume. Along with *gajtan* braid and other decorative haberdashers’ notions, it was stitched around the collar and part of the back of a man’s *fermen* [a type of waistcoat], and also sometimes to the hem of the sleeves of a man’s *gunj* made of *čoha* [a fine cloth].

Woven silk and cotton *širit* was always *sade* – of a single colour – unless it was intended for sale in Montenegro, when it might also be multi-coloured.

Another kind of *širit*, known as *parmakiš*, was plaited on the fingers. It was made of silk and could be black or coloured. It was stitched to the borders of a *feredža* or a woman’s *anterija* (intended for the poorer class), along the seams of *dimije* [baggy women’s trousers tied at the knee and falling to the ground to resemble a long skirt].

takrira. Ipak, da bi ti širiti dobili malo bolji izgled i da bi bili čvršći, oni su se “zamčili”.

Zâmak je bio neka vrsta štirke. Edhem Ćatić nije mogao da kaže šta je *zâmak*. On se samo sjećao da se *zâmak* kupovao u apotekama, da je bio neka vrsta praha koji se rastvori u malo vode, pa se tim rastvorom premaže širit. Taj *zâmak* nije ostavljao nikakav trag niti je uticao na promjenu boje. Kad se širit “uzamči”, tj. premaže tim rastvorom, onda se “utleisava” (pegla). “Utleisavanje” se vršilo na isti način kao i utleisavanje gajtana – na tomruku, gladeći ga čolanom. Tako “uzamčen širit” bio je čvršći i sjajan, kao da je lakiran. Nekada se širit utleisavao i “utijom” (peglom) koja je bila umjereno topla.

Zlatni širiti bili su skupi i posebno cijenjeni, pa se njihovoj proizvodnji poklanjala posebna pažnja. Bilo ih je različitih širina, zavisno od namjene. Zlatni širiti bili su namijenjeni ukrašavanju luksuzne gradske odjeće, koja se još ukrašavala i zlatovezom. Ti zlatotkani širiti obično su bili glatke površine i nekad su se tkanjem dodavali i neki sitniji motivi. Ponekad se izrađivao i svileni uzani širit sa utkanim zlatnim prugicama, namijenjen ukrašavanju feredža.

Specijalna vrsta širita bio je “skadarski širit”. To je bio širit namijenjen tržištu u Crnoj Gori. Bio je uzan, a kroz sredinu imao je u nizu sitne rombične motive.

Podveze su u kazaskoj proizvodnji zauzimale posebno mjesto, i to izgleda u drugoj polovini 19. vijeka, možda čak i do početka 20. vijeka. *Podveze* su bile veoma uske, duge trake, tkane od veoma tanko opredene vune, uglavnom tamnocrvene boje. Na oba kraja imale su male kićanke, nekad i od uskih komadića čohe, iste boje. *Podveze* su, čini se, imale širu primjenu i u Bosni i Hercegovini, a i u susjednim krajevima. Bile su toliko dugačke da su mogle da se omotaju nekoliko puta oko noge, vjerovatno od članaka do koljena. Moguće da su se omotavale ili preko čarapa nošenih do koljena, ili oko tozluka, ako se nisu kopčale kopčama.⁷

Podveze su se u znatnim količinama prodavale u Srbiji, Crnoj Gori, pa i Bugarskoj. *Podveze* izrađene za Srbiju bile su uvijek “kojvišnjevi” (zagasitobordo boje, skoro mrke), a *podveze* za Bugarsku imale su kroz sredinu utkane sitne rombične motive.

Tkanice (“kanice”) – pojasevi otkani od pamuka, izuzetno i od vune, bile su namijenjene za

Parmakiš was particularly soft, more so than *uskiš* and *takrir*, but these *širiti* were treated with a kind of starch known as *zâmak* to make them stronger and improve their appearance.

Edhem Ćatić was unable to say what *zâmak* was; he merely remembered that it was obtained from the pharmacy and was a kind of powder that was dissolved in a little water and smeared over the *širit*, leaving no trace and not affecting the colour. Once the *širit* had been treated with this solution, it was smoothed flat in the same way as *gajtan* braid – on a *tomruk* – using a *čolan*. This treated *širit* was strong and glossy, as if varnished. *Širit* was also sometimes ironed with a warm iron.

Gold *širit* was expensive and much sought after, and was therefore made with particular care. It came in various widths, and was used to embellish luxury town clothes, which were also embroidered in gold. These woven gold *širit* bands were usually smooth-surfaced, and sometimes decorated with small motifs in the weave. Narrow silk *širit* was also sometimes woven with gold stripes and used to embellish a *feredža*.

Skadar *širit*, a special kind destined for the Montenegro market, was narrow, with a running rhomboidal design along the middle.

The puttees known as *podveze* had a particular place in the haberdasher's range in the latter half of the 19th and perhaps into the early 20th century. They consisted of a long, very narrow band woven from extremely fine spun wool, usually dark red in colour, with small tassels at each end, or sometimes made of narrow strips of *čoha* [fine cloth] of the same colour. They seem to have been widely used both in Bosnia and Herzegovina and in neighbouring countries. They were so long that they could be wound around the leg from ankle to knee several times. They could be wound either over knee-socks or around gaiters, if these were not buckled.⁸

Puttees were sold in quantity in Serbia, Montenegro and Bulgaria. Those made for the Serbian market were always *kojvišnjevi* (maroon) in colour, while those destined for Bulgaria had a design of small rhomboidal motifs along the middle.

⁷ *Tozluci* su dio muške odjeće od čohe ili sukna, prekrivaju dio noge od članka do koljena.

⁸ *Tozluci* or puttees are an article of men's clothing made of fine cloth or broadcloth, covering the leg from ankle to knee.

žensku gradsku nošnju. Tkanice su bile veoma mekane, osnovne crvene boje kroz sredinu, sa sitnim zupčastim motivima zlatnožute, bijele i crne boje. Bile su široke oko desetak centimetara, a kopčale su se sprijeda metalnim ukrasnim kopčama, zv. “pafte”. Te tkanice prihvaćene su i u nošnji seoskih žena u okolini Sarajeva.

Nešto šira vrsta pojasa bila je i “kanica za ćemer”. Ćemer je pojas koji je nošen ispod odjeće, do tijela, i uz tijelo na tkanici bila je našivena platnena pregrada u kojoj se držao novac, posebno kad se ide na put.

Od istog materijala, istih boja i sa sitnim zupčastim motivima tkao se i sasvim uzani širit koji se prišivao na naličje odjeće, na muškim fermenima, muškim gunjevima, a posebno na mostarskim feredžama. Taj širit našivao se na šavovima kojima se spaja lice i postava haljetka.

Kazazi su svojim proizvodima učestvovali i u opremanju jahaćih konja. Oni su tkali kolane od čvrsto opredene vune, miješane sa deblje predenim pamukom. Tkane dijelove konjske opreme prodavali su uglavnom u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini.

Na kraju, treba spomenuti i proizvode koji nisu imali neku veću potražnju, a to su bili “bagovi”. Bag je imao istovremeno i funkcionalnu i dekorativnu ulogu. Bagovi su rađeni od okruglog gajtana, koji je bio veoma čvrst i mogao je da izdrži i određenu težinu. Naime, to je bio gajtan koji je imao kako dekorativnu tako i praktičnu ulogu, jer je bag bio neka vrsta držača za sablju, pištolj, sat i druge predmete, koji su mogli negdje i da se okače, ili da se nose oko pojasa, oko vrata i sl. Bagovi su skoro uvijek bili tamnocrvene boje, a ponekad su (po narudžbi) bili i šareni.

Od okruglog gajtana bordo, ponekad i zelene boje, pravila se i “basma za barut”. Basma za barut je bio lijepo obrađen i poliran volovski rog u kome se držao barut, bio je ukrašen uvrnutim okruglim gajtanom, a na dnu je još bila i manja svilena kićanka. O tome kako je izgledala basma za barut, Edhem Ćatić je samo slušao od starijih kazaza.

Žene kazazi

Ono što je bilo, uglavnom, nepoznato široj javnosti, to je činjenica da su se kazaskim zanatom bavile i žene. Naime, one su veoma aktivno bile uključene u kazasku proizvodnju, iako zvanično nisu imale

Tkanice or kanice – very soft belts woven of cotton or rarely of wool – were part of women’s urban costume. These belts were red with a pattern along the middle of small toothed motifs in yellow, white and black. About ten centimetres wide, they were fastened at the front with a decorative metal buckle known as *pafte*. *Tkanice* were also adopted by women in the villages around Sarajevo.

A rather wider belt was known as a *kanica za ćemer*, a money-belt worn under the clothes and provided with a linen pocket for one’s money, especially when travelling.

The same material, of the same colour, and with small toothed motifs, was also used to make very narrow *širit* bands that were sewn to the reverse of clothing, to men’s *fermen* waistcoats and *gunj* coats, and particularly to the *feredža* as worn in Mostar. It was stitched to the seams joining the outer side of a jerkin to the lining.

Haberdashers also made saddlery accessories, weaving girths from tightly-woven wool mixed with thick cotton yarn. These were sold mainly in Sarajevo and elsewhere in Bosnia and Herzegovina.

Finally, mention should be made of articles for which there was not much demand, known as *bag* – a kind of holster. These were both functional and decorative, and were made of round braid, which was very strong and could hold a certain weight. They were used to hold a sabre, gun or other article to be hung up, or to wear around the waist or slung around the neck. They were almost invariably dark red, but could be multicoloured, on request.

Dark red or sometimes green round braid was also used to make powder horns. A powder horn was a finely-worked, polished cow horn used to hold gunpowder, decorated with twisted round braid and with a small silk tassel at the end. Edhem Ćatić knew what these powder horns looked like only from what he had hear from older *kazazi*.

Women kazazi

It was much less generally known that women also worked as *kazazi*, making haberdashery wares, even though they did not officially possess the necessary qualifications, not having undergone

potrebne kvalifikacije (nisu zvanično izučavale kazaski zanat). Žene su radile isključivo u svojim kućama. Te žene koje su radile kod svojih kuća uglavnom su bile iz kazaskih porodica, ali ni to nije bilo pravilo.

Neke od kazaskih proizvoda radile su upravo samo žene. Proizvodnja zlatnog gajtana, zlatnog zeha i puceta bila je isključivo "u ženskim rukama". Žene koje su se bavile kazaskim zanatom nisu direktno komunicirale sa majstorima u dućanu. One su svoje poslove obavljale preko posrednika – jedne od žena koje su se bavile kazaskim radom. Ona je od kazaskih majstora preuzimala materijal za proizvodnju i narudžbe, ugovarala cijene i vršila raspodjelu materijala i narudžbi. Gotove proizvode preuzimala je od žena i predavala ih majstorima u dućanima. Ta transakcija materijala za rad, narudžbi i gotovih proizvoda obavljala se srijedom, kada je bio pazarni dan u Sarajevu, i to nakon "ičindije".⁸ To je bilo vrijeme kada je "pazar u jeku", kad su već ugovoreni mnogi poslovi, kada se roba u znatnoj mjeri već prodala i kad su majstori imali najviše novaca za isplatu pri preuzimanju gotove robe.

U pamćenju je ostala kao dugogodišnji i poznati posrednik hanuma Krečo, koja je inače bila iz kazaske porodice Krečo. Umrla je u dubokoj starosti neposredno pred I svjetski rat. Nju spominje i Ljubica Mladenović u svom članku (Mladenović, 1952:133). Poznato je da su žene-kazazi stanovale u nekim četvrtima grada Sarajeva. To su bile Bjelave, Bardakčije i Gorica. Posljednja žena koja je radila nekad za kazaze bila je Eminaginica koja je stanovala na Bjelavama i bila živa još oko 1955. godine (Edhem Čatić nije mogao da se sjeti njenog prezimena, mislio je da je i ona bila iz kazaske porodice).⁹

Nestajanje kazaskog zanata

Kao što je već ranije rečeno, kazaski proizvodi podmirivali su potrebe bosanskohercegovačkog tržišta, ali su bili traženi i u Dalmaciji, Srbiji, Crnoj Gori, pa čak i u Bugarskoj. Međutim, novija modna kretanja imala su odraz i na potražnju njihovih proizvoda. Zapadnoevropski uticaji odrazili su se prvenstveno na odijevanje muškaraca. Dotadašnju odjeću koju su proizvodili majstori terzije, sa ukrasnim detaljima

a formal apprenticeship. These women, who were usually but not invariably from haberdasher families, worked only at home.

Some haberdashery wares were made only by women – gold *gajtan* braid, gold *zeh* and buttons were exclusively "in women's hands." Women making these articles did not have direct contact with the master-craftsmen in their workshops, but carried out their work through an intermediary – one of the women haberdashers. She would take the orders and the necessary materials from the master haberdasher, agree a price and distribute the material and orders, and would also collect the finished products from the women and hand them over to the master-craftsmen in their shops. These transactions were performed on Wednesday, which was market day in Sarajevo, after *ičindija*.⁹ By that time the market would be in full swing, with many deals concluded, most of the goods sold, and the master-craftsmen had plenty of cash to pay for the finished goods being delivered.

A woman who worked as an intermediary for many years, and who was long remembered, was *hanuma* Krečo, of the Krečo haberdasher's family. She died at a great age just before World War I. Ljubica Mladenović refers to her in her article (Mladenović, 1952:133). Women *kazazi* are known to have lived in various quarters of Sarajevo – Bjelave, Bardakčije and Gorica. The last woman to work for haberdashers was Eminaginica, who lived in Bjelave and was still alive around 1955 (Edhem Čatić could not remember her surname, but thought she too was from a haberdasher's family).¹⁰

The haberdasher's craft dies out

As already noted, haberdashery was not only made for the market in Bosnia and Herzegovina, but was also in demand in Dalmatia, Serbia, Montenegro, and even Bulgaria. However, new fashion trends affected the demand for these wares. Western European fashions initially had an impact on men's clothing, as the garments made by tailors and

⁸ *Ikindija*, popodnevna molitva kod muslimana.

⁹ Pored kazaskih proizvoda koje su izrađivale isključivo žene, one su se, prema potrebi, nekad uključivale i u proizvodnju *tkanica* i izradu *širita* pletenog na prste, zvanog *parmakiš*.

⁹ *Ikindija*, the Muslim afternoon prayer, known elsewhere in the Muslim world by the Arabic word '*asr*'.

¹⁰ As well as making the haberdashery articles that were the sole province of women, when necessary they would also sometimes make *tkanica* belts or the finger-pleated *širit* known as *parmakiš*.

koji su bili kazaski proizvodi, sve više zamjenjuje odjeća “alafranga”, što svakako ima uticaja na smanjenu potražnju kazaske robe. Odjeća sa zlatovezom i ukrasima od zlatnog gajtana sve manje se izrađuje, pa čak i nestaje već oko 1900. godine.

Na smanjenje proizvodnje dodatno je uticala i konkurencija. Još “za turskog vakta” stizao je iz Turske svileni i zlatni gajtan, zvani “urumenlijski”. On je bio nešto skuplji od kazaskog, ali mekaniji i pogodniji za rad, pa su ga terzije kupovale od trgovaca, bar u prilici kada su imali specijalne narudžbe (Beljkašić – Hadžidedić, 1972/73:161).

Iza 1900. godine u Sarajevu su se pojavile “gajtandžije”. To su bili “Arnauti” iz Đakovice, koji su mašinski proizvodili gajtane i zeh. Njihov gajtan (svileni) bio je mekaniji za rad, ali nešto slabijeg kvaliteta. Ti “Arnauti” (njih 5) imali su svoje dućane, ali i oni su radili kraće vrijeme. Jedini a i posljednji gajtandžija bio je Ramiz Ljuša koji je radio sve do svoje smrti (negdje između 1970.-1980., koga sam i lično poznavala).¹⁰

Poslije I svjetskog rata neki trgovci donose i gajtane iz Leskovca. No, konkurenciju koja je znatno uticala na gubljenje značaja kazaskog zanata predstavljalo je osnivanje tzv. “gajtan fabrike”. Ta gajtan fabrika bila je na periferiji Sarajeva (u blizini sela Nahorevo). Gajtan fabriku su osnovali trojica sarajevskih trgovaca. To su bili Salom, zvani Ušćuplija (Ušćup – Skoplje), Šahinagić i Đorđo Besarović. Oni su doveli radnike iz Leskovca, kojima su obećali naknadu veću nego što su je imali u Leskovcu. Fabrika koja je osnovana oko 1900. godine radila je samo kraće vrijeme. Zbog nerentabilnosti je ubrzo zatvorena (Beljkašić – Hadžidedić, 1972/73:150).

Svi nabrojani faktori neminovno su uticali na smanjenu potražnju kazaskih proizvoda, tako da su mnogi kazazi prestali sa radom, pa usljed toga nije bilo nikakvog interesa za učenje kazaskog zanata. Izuzetak je Edhem Čatić, koji je bio posljednji i jedini šegrt na zanatu (počeo je 1912. godine). To je bilo vjerovatno zato što je njegov otac imao kazasku radnju. Da je većina kazaza koje je po sjećanju naveo Edhem Čatić “bila u godinama”, vidi se po tome što je većina umrla oko I svjetskog rata.¹¹

¹⁰ Te njihove proizvode kazazi su nazivali “bukmatela”.

¹¹ Zahvaljujem Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine i Muzeju Sarajeva što su dozvolili fotografisanje iz njihovih zbirki. Zahvaljujem također kolegama Azri Bečević-Šarenkapa i Hamdiji Dizdaru koji su fotografisali kazaske uzorke.

embellished with haberdashery were increasingly replaced by clothing “alafranga,” and demand for haberdashery declined. Fewer garments with gold embroidery and gold braid were made, and indeed ceased entirely to be produced around 1900.

Competition also had an impact. Even in the Ottoman period, silk and gold braid known as “Urumenli braid” came in from Turkey. It was rather more expensive than that made by local haberdashers, but was softer and easier to work, so tailors would buy it from merchants, at least when they had some special order (Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:161).

Gajtandžije made their appearance after 1900 – Albanians from Đakovica, selling machine-made *gajtan* braid and *zeh*. Their silk *gajtan* was softer to work with, but of rather poorer quality. These Albanians (of whom there were five) had their own shops, but they too did not last long. The last of them was Ramiz Ljuša, who worked until his death sometime between 1970 and 1980, and whom I knew personally.¹¹

After World War I some merchants also brought *gajtan* braids from Leskovac. However, the competition that had a decisive impact on the haberdasher’s craft came about with the establishment of a *gajtan* factory on the outskirts of Sarajevo, near the village of Nahorevo. This was founded by three Sarajevo merchants, Salom, known as Ušćuplija (Ušćup – Skoplje), Šahinagić and Đorđo Besarović, who brought workers in from Leskovac, promising them higher wages than they had had there. The factory was set up in 1900, but did not last long – it operated at a loss, and was soon closed down (Beljkašić-Hadžidedić, 1972/73:150).

All these factors inevitably led to a decline in demand for haberdashers’ wares, and many of them went out of business. As a result, there was no interest in learning the craft. Edhem Čatić, the last and only apprentice to the craft, beginning in 1912, was an exception, probably because his father had a haberdasher’s shop. Most of the haberdashers Edhem Čatić remembered were of advanced age, as is evident from the fact that the majority of them died around the time of World War I.¹²

¹¹ The *kazazi* called their products *bukmatela*.

¹² I am grateful to the National Museum of Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Museum for allowing items from their collections to be photographed, and to my colleagues Azra Bečević-Šarenkapa and Hamdija Dizdar for taking the photographs.

Kazazi koji su radili oko 1900. godine

1. Hadži Hamid Šišić, umro prije I svjetskog rata.
2. Hadži Ibrahim Išaretović, umro prije I svjetskog rata.
3. Haždi Derviš Čejvanija, umro prije I svjetskog rata.
4. Hadži Mehmed Čejvanija, umro 1918. godine, više trgovao.
5. Hadži Avdija Soldo, radio do smrti 1919. godine.
6. Suljaga Kamenica, radio do 1918. godine, kasnije otvorio bojadžijsku radnju.
7. Sejtaga Kamenica, umro oko 1918. godine.
8. Muhamed Išaretović, radio do 1918. godine u dućanu, kasnije radio kod kuće kite za fesove.
9. Salih Arnautović, umro u toku I svjetakog rata.
10. Muharem Telebećir, odselio u Tursku 1912. godine.
11. Suljo Semić, držao radnju do 1918. godine, kasnije kod kuće.
12. Avdija Herđelaš, umro prije I svjetskog rata.
13. Suljo Herđelaš, brat Avdije, umro 1940. godine.
14. Hadži Avdaga Čejvanija, umro oko 1900. godine.
15. Hasan Čejvanija, sin Mehage, umro oko I svjetskog rata.
16. Mujaga Sulejmanović, umro prije I svjetskog rata.
17. Ahmed Herđelaš, umro 1930.
18. Mehmedčauš Čatović, umro prije I svjetskog rata.
19. Šahmanija, ime nepoznato, radio je samo kod kuće i to "sade zlato", "bečke kite" za kalkane i šarene kite za seljake (zlato i crna svila).
20. Hadži Mustafa Ćatić, umro 1920. godine.
21. Salihaga Dobitak, umro 1939. godine.
22. Muhamed Ćatić, umro 1938. godine.
23. Mehaga Šerbo, radio samo zimi, bio bostandžija.
24. Mujaga Zubetljak, radio zimi, bio bostandžija i prevoznik.
25. Edhem Ćatić.

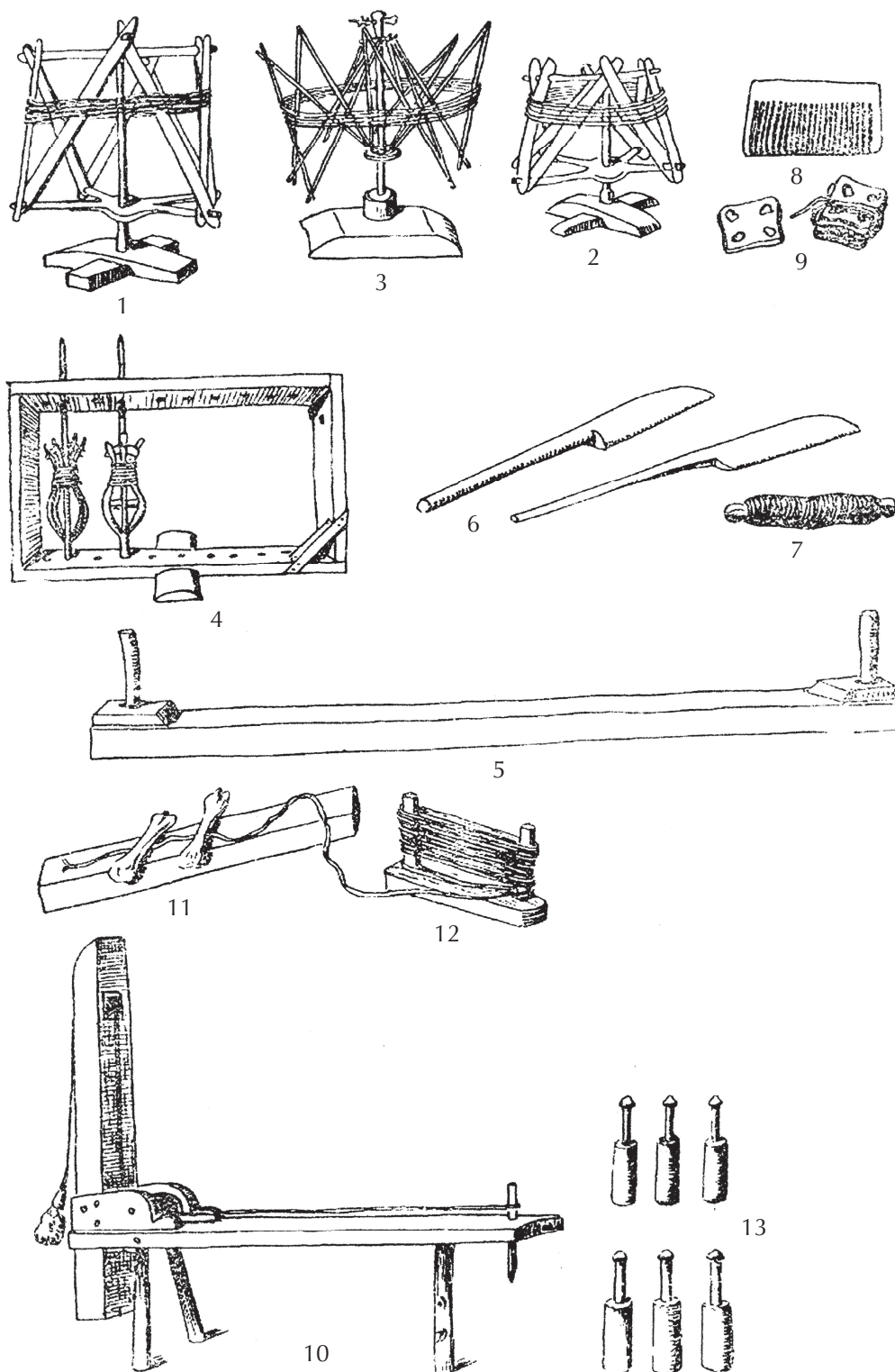
Active kazazi c. 1900

1. Hadži Hamid Šišić, d. before World War I
2. Hadži Ibrahim Išaretović, d. before World War I
3. Haždi Derviš Čejvanija, d. before World War I
4. Hadži Mehmed Čejvanija, d. 1918, more of a trader
5. Hadži Avdija Soldo, worked until his death in 1919
6. Suljaga Kamenica, worked until 1918, later opened a dyer's shop
7. Sejtaga Kamenica, d.c. 1918
8. Muhamed Išaretović, worked in his shop until 1918, later worked at home making tassels for fezzes
9. Salih Arnautović, d. during World War I
10. Muharem Telebećir, emigrated to Turkey in 1912
11. Suljo Semić, kept a shop until 1918, later worked at home
12. Avdija Herđelaš, d. before World War I
13. Suljo Herđelaš, Avdija's brother, d. 1940
14. Hadži Avdaga Čejvanija, d. c. 1900
15. Hasan Čejvanija, son of Mehaga, d. c. World War I
16. Mujaga Sulejmanović, d. before World War I
17. Ahmed Herđelaš, d. 1930
18. Mehmedčauš Čatović, d. before World War I
19. Šahmanija, first name not known, worked only at home making monochrome gold "Viennese tassels" for *kalkan* [women's cap like a shallow fez] and multicoloured (gold and black) tassels for peasants
20. Hadži Mustafa Ćatić, d. 1920
21. Salihaga Dobitak, d. 1939
22. Muhamed Ćatić, d. 1938
23. Mehaga Šerbo, a gardener who worked only in winter as a haberdasher
24. Mujaga Zubetljak, gardener and carrier who worked only in winter as a haberdahser
25. Edhem Ćatić.

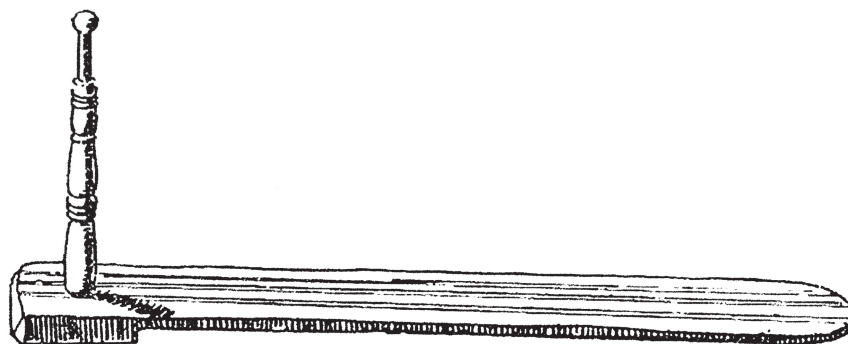
Literatura / Bibliography

- Bašeskija, Mula Mustafa. 1968. *Ljetopis*. Sarajevo: Svjetlost.
- Beljkašić – Hadžidedić, Ljiljana. 1972/73. "O terzijskom zanatu u Sarajevu". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXVII-XXVIII: 155-182.
- Kreševljaković, Hamdija. 1927. "Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za vrijeme osmanlijske uprave". Zagreb: *Narodne starine*, sv. 14, knj. VI: 15-58.
- Kreševljaković, Hamdija. 1949. "Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851.)". Sarajevo: *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine* I: 168-209.
- Kreševljaković, Hamdija. 1951. "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 35: 61-138.
- Mladenović, Ljubica. 1952. "Jedan izumrli sarajevski zanat (kazazi)". Beograd: *Muzeji* 7: 127-133.
- Skarić, Vladislav. 1937. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. Sarajevo: Opština grada Sarajeva.
- Spaho, Muniba. 1981. *Kazaski zanat u Sarajevu*. Sarajevo: Muzej grada.
- Škaljić, Abdulah. 1973. *Turcizmi u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Zlata, Behija. 1996. *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*. Sarajevo: Svjetlost.

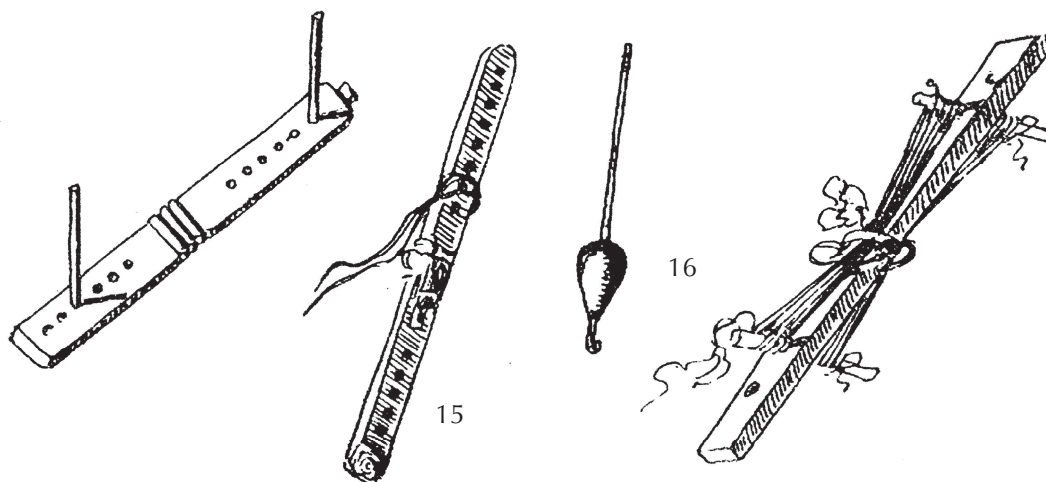
T - I

T – II

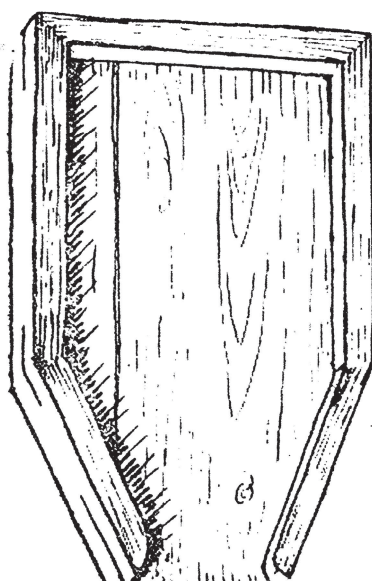

14

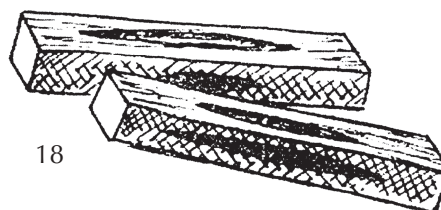

15

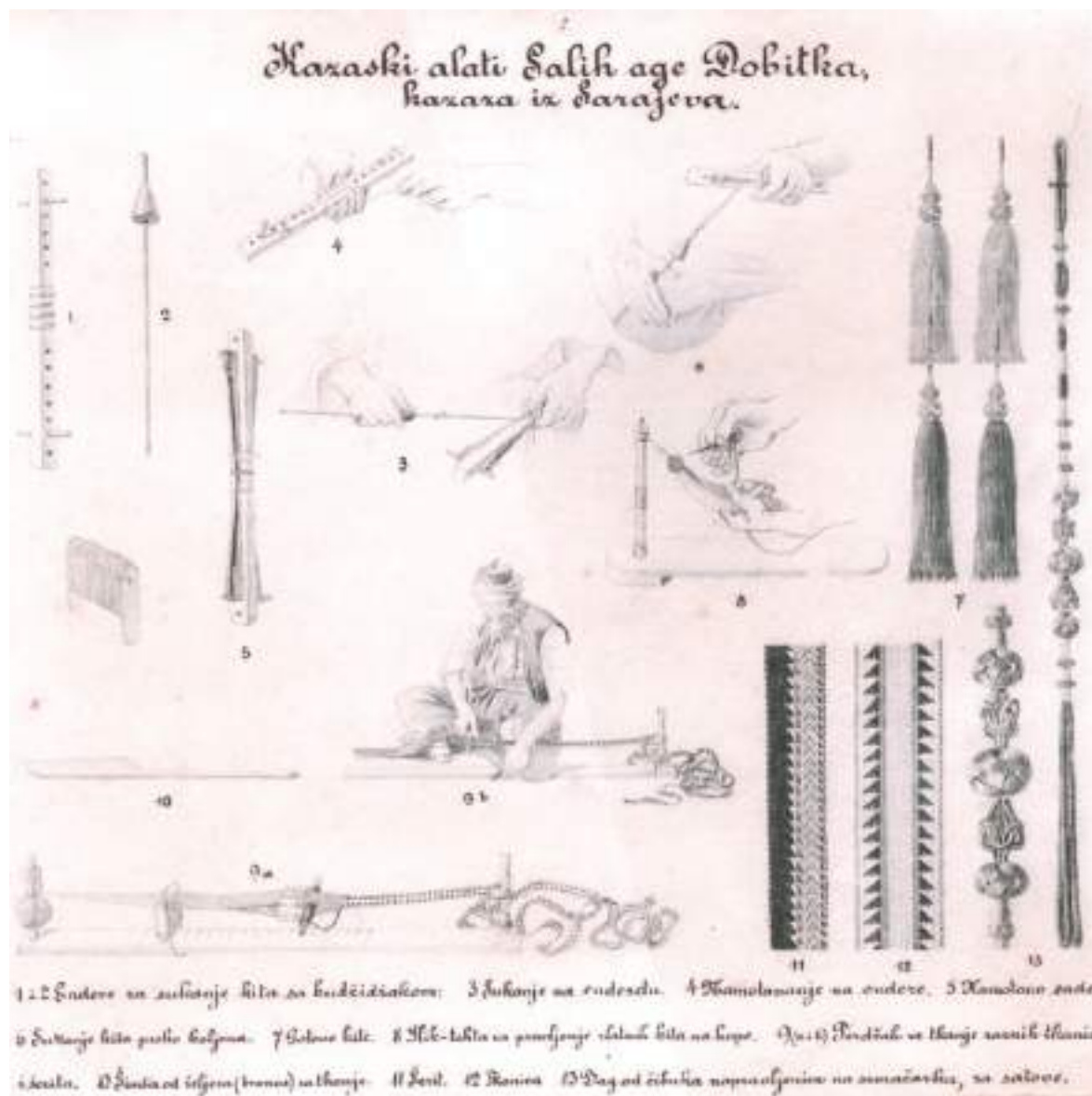
16

17

18

The haberdasher's tools used by Salih-aga Dobitak, a haberdasher from Sarajevo

1. and 2. Endeze for binding tassels with a budžidžak – a device used to wind thread before binding tassels on the endeze; 3. Binding on the endeze; 4. Winding on the endeze; 4; a wound endeze; 6 binding tassels on the knee; 7. Finished tassels; 8. Klik-takta for making gold tassels; 9 (a and b) Terdžak for weaving various fabrics and širit; 10. Iron (bronze) beaters used in weaving to push the yarn into place; 11. Širit; 12. Sash; 13. Watch cover made of on čibuk a srmačarak (device used for winding čibuk – cotton over which silver or gold thread, wool and silk are wound).

T – IV

Makaze, šilo i nožić
Scissors, awl and knife

“Utija” (pegla)
“Utija” (iron)

T – V

*“Endeze” za namotavanje zlatnog gajtana
“Endeze” for winding gold braid*

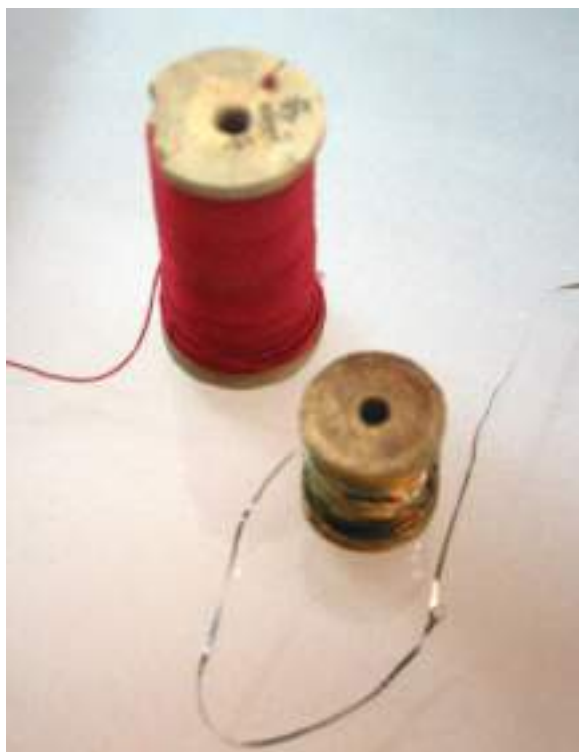

*“Tarak” – češalj za raščešljavanje svilenih i zlatnih niti
“Tarak” – a comb for combing out silk and gold thread*

T – VI

“Ibrišim” – svileni konac namotan na “kalem” i “juksuk”
“Ibrišim” – silk thread wound on a “kalem” (reel) and “juksuk” (thimble-ring)

Svileni i zlatni konci namotani na “kalem”
Silk and gold thread wound on a “kalem”

T – VII

*“Top” namotanog zlatnog gajtana
“Top” of wound gold braid*

*“Kokice” svilenog i zlatnog zeha (“lijevi zeh”)
“Kokice” of silk and gold zeh (“left zeh”) (thread made of two tightly-woven strands)*

T – VIII

*Svileni i vuneni “desni zeh”
Silk and wool “right zeh”*

*“Ravni” ili “položiti” svileni gajtan
“Flat” silk braid*

T – IX

Razne vrste gajtana
Various kinds of gajtan braid

Tkane podveze raznih šara
Woven puttees of various patterns

T – X

Detalj sa jake od feredže: vez zlatnim zehom, tkani zlatni širit, uži zlatni širit pleten na prste "parmakiš" i na rubu opletena vrsta zlatne čipke zvane "behar"
Detail from the collar of a feredža: gold zeh embroidery, woven gold širit with gold širit woven on the fingers "parmakiš" and edged with a woven gold lace known as "behar"

"Behar" ukras – vrsta čipke za rub na jaci od feredže
"Behar" decoration – a type of lace edging for feredža collars

T – XI

Širiti otkani od svile i zlatne žice
Širits woven from silk and gold thread

Tkani zlatni širiti
Woven gold širits

T – XII

Svilena "kita" plave boje na fesu
Blue silk fez tassel

T – XIII

Zlatne kićanke na "okruglom gajtanu"
Gold tassels on "round gajtan braid"

Raznobojne kićanke od svile i zlatne žice
Multicoloured silk and gold thread tassels

T – XIV

*“Bečka kita” na ženskoj kapi od zlatne žice
“Viennese tassels” on a gold thread woman’s cap*

*“Kalkan” – ženska kapa sa “bečkom kitom” i crnim i zlatnim resama
“Kalkan” – a woman’s cap with “Viennese tassel” and black and gold fringes*

T – XV

*Svilena dvobojna dugmad – “puceta”
Bicoloured silk “puceta” buttons*

*Dugmad – “puceta” od vune, svile i zlatne žice
“Puceta” wool, silk and gold thread buttons*

T – XVI

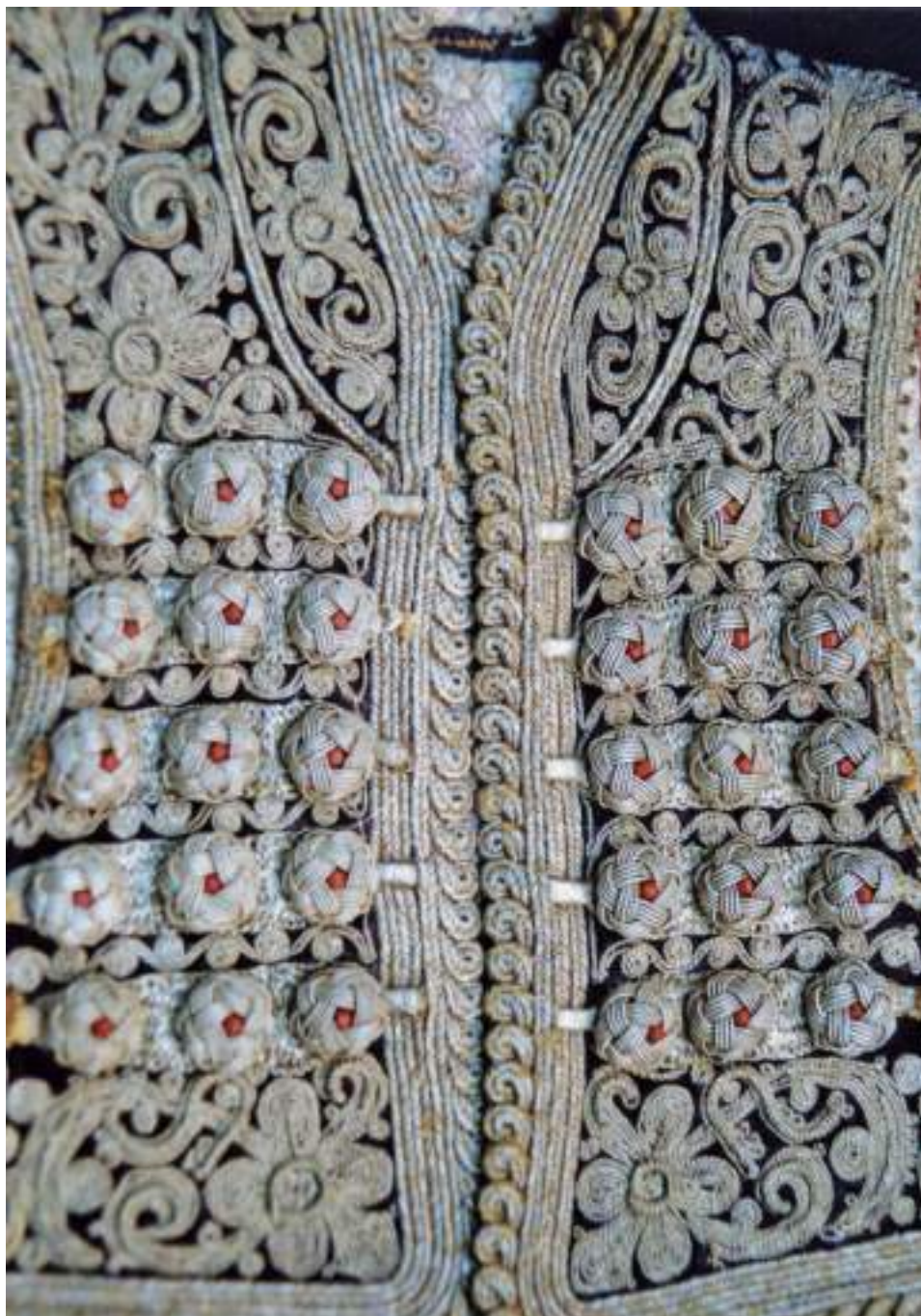

*Četrdesetak nanizanih dugmadi zv. "krkluk"
Forty or so threaded buttons known as "krkluk"*

*Svilena puceta zelene boje
Green silk "puceta" buttons*

T – XVII

Puceta od zlatne žice sa zrcima korala
Gold wire “puceta” buttons with coral beads

T – XVIII

Tkani širit, puceta i kite
Woven širit, puceta and tassels

Podveza sa kičankama
Puttees with tassels

T – XIX

Ukrasni gajtan sa kičankama za "bagove"
Decorative gajtan braid with tassels for covers

Ukrasni gajtan sa kičankama za "bagove" (držači za satove, sablje itd.)
Decorative gajtan braid with tassels for covers for watches, swords etc.

T – XX

Podveza ukrašena kožom
Leather-decorated puttees

Razne tkane podveze
Various woven puttees

T – XXI

Pojas sa kožnom kopčom
Belt with leather buckle

Tkani vuneni pojas
Woven woollen belt

T – XXII

Edhem Ćatić

Jedan pogled na usmenu pjesmu Prusca prema novoj građi

Pregledni rad
UDK: 398.8 (497.6 Prusac) " 18/19 "

Ovaj rad bavi se razmatranjem poetičkih i folklorističkih obilježja usmenih pjesama zabilježenih u najnovijem etnološko-folklorističkom istraživanju područja Prusca. Pored nekoliko ljubavnih, porodičnih, svatovskih, šaljivih i vjerskih pjesama, glavnina donesene pjesničke građe odnosi se na kratku, mahom deseteračku formu lirskog distiha, u literaturi prepoznatljivu pod pojmom "bećarac". Pored lirskih, u ovom radu razmatrana su i tri fragmenta koja pripadaju određenim lirskorativnim pjesmama te jedna balada. Klasifikacija pjesama u ovom radu načinjena je na osnovu poetičkih odlika (prvenstveno tematike i motivi) zabilježenih primjera.

Ključne riječi: Prusac, usmena pjesma, motiv, tema, oblik stiha

U srazmjerno kratkom boravku u Pruscu tokom 2008. godine, nakon niza razgovora sa prusačkim kazivačicama i kazivačima, priku pljena je skromna pjesnička građa, koja je sada pohranjena u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Usprkos činjenici da je razgovarano sa desetinama stanovnika Prusca, pjesme su zabilježene tek od 4 kazivačice, od kojih su dvije vršnjakinje – Melća Kišija i Fazila Kulaš (obje rođene 1927.), nešto mlađa je kazivačica Hasna Škandro (rođena 1937.), a najmlađa među rijetkim Pruščankama koje još pamte usmene pjesme je Saima Hubljar (rođena 1944.).

Među 63 zabilježene jedinice 24 primjera odnose se na lirske distihe.¹ U Pruscu su također zabilježene tri uspavanke, šest vjerskih² i dvije

A view of the oral poetry of Prusac based on new material

Review article
UDC: 398.8 (497.6 Prusac) " 18/19 "

This paper considers the poetic and folkloristic features of oral poems recorded in the latest ethnology and folklore studies of the Prusac area. The poetry consists of a few love poems and family, wedding, humorous and religious poems, but mainly of short, usually decasyllabic lyric couplets, known in the literature as "bećarac." This paper also considers three fragments belonging to certain lyric narrative poems, and one ballad. The classification of the poems is based on the poetic features (principally their themes and motifs) of the recorded material.

Key words: Prusac, oral poetry, motif, theme, verse form

A modest amount of poetical material was collected in conversation with residents of Prusac during a relatively brief stay in the town in 2008, and is now kept in the Folklore Archive of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. Only four of the dozens of people interviewed in Prusac provided information on poetry. Two of these – Melća Kišija and Fazila Kulaš – are contemporaries, both born in 1927; Hasna Škandro is ten years younger; and the youngest is Saima Hubljar, born in 1944.

Sixty-three poems were recorded, 24 of which consisted of lyric couplets.¹ There were also three lullabies, six religious² and two wedding poems.³

¹ Vidjeti Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja (u daljnjem tekstu FAZM), LXVII–G, 16347, 16342, 16339, 16336, 16333, 16330, 16327 (zabilježila N. Efendić). Ovdje treba napomenuti činjenicu da se više distiha, pa i po nekoliko kratkih šaljivih pjesama, mogu naći na jednom arhivskom listu te se stoga vode pod istim brojem.

² Vidjeti FAZM, LXVII–G, 16360, 16357, 16366, 16361, 16362, 16363, 16364, 16365, 16350 (zabilježila N. Efendić).

¹ See Folklore Archive of the National Museum (FAZM), LXVII–G, 16347, 16342, 16339, 16336, 16333, 16330, 16327 (recorded by N. Efendić). Note that several distichs and even a few short humorous poems may be found on a single archive sheet and thus registered under the same number.

² See FAZM, LXVII–G, 16360, 16357, 16366, 16361, 16362, 16363, 16364, 16365, 16350 (recorded by N. Efendić).

³ See FAZM, LXVII–G, 16358 and 16356 (recorded by N. Efendić).

svatovske pjesme.³ Ostatak u zabilježenoj građi čine šaljive i porodične pjesme – one upućene budućoj ili već stečenoj snahi ili svekrvi, momku, djevojci, mužu ili ženi itd.⁴ Jedna pjesma vezana je za oslobodilačku borbu u toku Drugog svjetskog rata.⁵ Četiri su lirskonarativne pjesme, među kojima se nalazi samo jedna poetski zaokružena cjelina, dok su preostale tri jedinice tek fragmenti, koji su u kazivanjima bili dopunjeni pripovijedanjem.⁶

Na samom početku razmatranja zabilježene građe važnim se nameće pitanje njene klasifikacije. U ovom radu provedena je književnoteorijska i folkloristička analiza isključivo na jezičkoj razini zabilježenih tradicijskih tvorevina. (Perić-Polonijo, 1995: 55-67)

Lirske pjesme

U skorašnjem bilježenju usmenih pjesama u Pruscu, kako smo već istakli, prikupljena su 24 deseteračka distiha. Riječ je o lirskoj vrsti koja je na južnoslavenskom području najčešće označavana terminom *bečarac*, a koji su koristile i prusačke kazivačice, mada je poznato da je za ovu lirsku vrstu u bosanskohercegovačkoj sredini, među samim izvođačima korištena sintagma “kolske pjesme”. U natuknici o bečarcu u *Rečniku književnih termina*, koju potpisuje Miodrag Matićki, ono najvažnije u ovoj lirskoj vrsti objašnjeno je sljedećim riječima: “Najkraća, prevashodno ljubavna, narodna lirska pjesma, po pravilu škrt deseterački dvostih u kome dominira slik (aa; leoninski slik): ‘Iljadice, šareno ti lice, / Čini mi se otić’ ćeš na svirce.’”⁷

³ Vidjeti FAZM, LXVII–G, 16358 i 16356 (zabilježila N. Efendić).

⁴ Vidjeti FAZM, LXVII–G, 16351, 16349, 16348, 16346, 16345, 16344, 16343, 16341, 16340, 16338, 16337, 16335, 16333, 16332, 16331, 16330, 16329, 16328, 16326, 1632 (zabilježila N. Efendić).

⁵ Vidjeti FAZM, LXVII–G, 16359 (zabilježila N. Efendić).

⁶ Ljuba Simić je lirskonarativne pjesme označila terminom “pripovedne”, objašnjavajući da se naznačenim terminom može obuhvatiti više vrsta pjesama nego nazivom “lirsko-epske”. Detaljnije vidjeti u prilogu Lj. Simić, *Pripovedne i lirske pesme*, GZM, Etnologija, sv. XVII, Sarajevo, 1962. (pp. 199 – 225) i od iste autorice *Prilog klasifikaciji narodne poezije*, GZM, Etnologija, sv. XVIII, Sarajevo, 1963. (pp. 145– 151). Vidjeti FAZM, LXVII–G, 16355, 16354, 16353, 16352 (zabilježila N. Efendić).

⁷ *Rečnik književnih termina* 1984. Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, Beograd. (Fototipsko, drugo

The remainder consists of humorous and family poems – those intended for a current or future daughter-in-law or mother-in-law, boyfriend or girlfriend, husband or wife.⁴ One poem dealt with the struggle for liberation in World War II.⁵ Four are lyric narrative poems, only one of which is a poetically complete entity; the others are mere fragments, supplemented in recitation by narrative.⁶

It is immediately apparent that the question of classification of the material is an important one. This paper offers a purely linguistic literary theoretical and folklore analysis of the traditional verses recorded. (Perić-Polonijo, 1995: 55-67)

Lyric poems

As already noted, 24 decasyllabic couplets were collected during recent recordings of oral poetry in Prusac. In the southern Slav region, this lyric form is usually called *bečarac*, the term used by the informants in Prusac, though in Bosnia and Herzegovina the term used by performers themselves is “kolska pjesma” [from kolo, a round dance or circle dance]. The entry for *bečarac* in the *Rečnik književnih termina*, by Miodrag Matićki, explains the salient features of this lyric form as follows: “The shortest lyric folk poem, usually a love poem, as a rule a spare decasyllabic couplet predominantly in leonine rhyme (aa): ‘Iljadice, šareno ti lice, / Čini mi se otić’ ćeš na svirce’.”⁷

⁴ See FAZM, LXVII–G, 16351, 16349, 16348, 16346, 16345, 16344, 16343, 16341, 16340, 16338, 16337, 16335, 16333, 16332, 16331, 16330, 16329, 16328, 16326, 1632 (recorded by N. Efendić).

⁵ See FAZM, LXVII–G, 16359 (recorded by N. Efendić).

⁶ Ljuba Simić called lyrical narrative poems “pripovedne” (narrative, story-telling), explaining that this could designate a wider range of poems than the term “lyric-epic.” For more see Lj. Simić, *Pripovedne i lirske pesme*, GZM, Etnologija, sv. XVII, Sarajevo, 1962. (pp. 199 – 225) and by the same author *Prilog klasifikaciji narodne poezije*, GZM, Etnologija, sv. XVIII, Sarajevo, 1963. (pp. 145– 151). See FAZM, LXVII–G, 16355, 16354, 16353, 16352 (recorded by N. Efendić).

⁷ *Rečnik književnih termina* 1984. Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, Belgrade. (phototype second edition by Balša Pavičević 2001. Banja Luka: Romanov, p. 81). It should be made clear at the outset that the material recorded in Prusac was not equally complete as regards its ultimate poetic range, which is

Kako su posvjedočile kazivačice, u Pruscu su ove kratke pjesme, uz kolanje, djevojke pripijevale momcima na teferičima ili drugim javnim skupovima. Kolanjem su djevojke javno pokazivale svoju ljepotu, a lirski distih služio je da, osim vanjštine istaknu oštrinu uma i dovitljivost, osobine koje su pojačavale ukupni dojam o djevojci. Budući da se za vrijeme kolanja nije čula nikakva instrumentalna pratnja, niti se igralo, lagano kružno kretanje omogućavalo je valjanu sabranost u trenucima uobličavanja i izgovaranja lirskog distiha. Uloga ove najkraće lirske vrste bila je višestruka: istaći vlastitu pronicljivost, poigrati se sa nastojanjima udvarača, ali uz sve to sačuvati i djevojački ponos. U stihovima *Očiju mi sa kojima gledam, / Dok sam cura poljubit se ne dam*⁸ djevojka u određenoj mjeri prkosi momku, ali u isto vrijeme naglašava važnost načela prema kojem svoju čestitost čuva za budućeg muža. Navedeni stihovi donose ljubavni dijalog koji započinje nagovještajem, ali se zaustavlja moralnim određenjima vjerezakona i tradicije. Da ponašanje u ovom obliku društvene zabave u prusačkom kraju nije uvijek bilo strogo podređeno utemeljenim normama, svjedoče stihovi *Misliš dragi da ja hajem za te, / Mislim dragi i dušicu dajem*,⁹ gdje je dijalog nešto opušteniji i gdje djevojka jasno daje do znanja momku da joj se sviđa, čime se, na kraju, otvara prostor za razvijanje ljubavnog razgovora. Stihovi *Nisam lipa, lipota ne važi / Teško onom ko lipotu traži*¹⁰ poentiraju značaj mudrosti i karaktera za čovjeka, osobito za brak i zasnivanje buduće zajednice.¹¹

Kao i prethodno razmatrani primjeri, većina lirskih distiha zabilježenih u Pruscu su nedvojbenog

As our informants explained, in Prusac these short poems, accompanied by a kolo, are sung by girls to the boys at outings or other public gatherings. The circling allows the girls to show off their looks, while the lyric couplet complemented their outward appearance by highlighting their quick intelligence and ingenuity, thus enhancing the overall impression they conveyed. Since the kolo had no instrumental accompaniment and there was no actual dancing, the gentle circling motion allowed them to maintain their composure as they formed and uttered the lyric couplets. This briefest of lyric forms served several purposes: to draw attention to the girls' own astuteness, to toy with the efforts of the suitors, but also to preserve their girlish pride. In the verses *Očiju mi sa kojima gledam, / Dok sam cura poljubit se ne dam*⁸ the girl is to some extent taunting the boy, but also emphasizing the importance of preserving her purity for her future husband. These verses consist of a love dialogue that begins suggestively but ends with the moral dictates of religion and tradition. Behaviour at this kind of gathering in Prusac was not always strictly subject to established norms, as indicated by the verses *Misliš dragi da ja hajem za te, / Mislim dragi i dušicu dajem*,⁹ where the dialogue is rather more relaxed and the girl explicitly lets the boy know that she likes him, paving the way for love-talk. The verses *Nisam lipa, lipota ne važi / Teško onom ko lipotu traži*¹⁰ highlight the importance of intelligence and character, particularly in the case of marriage and founding a family.¹¹

Like these examples, most of the lyric couplets recorded in Prusac were about love, but it was not clear from some why the singer was in a certain mood: for instance, *Pjevaj grlo, ali nemoj vrlo, / Znade Bosna da sam ja žalosna*,¹² in which the

izdanje uredio Balša Pavićević 2001. Banja Luka: Romanov, str. 81). Odmah na početku potrebno je naglasiti da građa koja je zabilježena u Pruscu, s obzirom na konačne pjesničke domete, nije ujednačeno zaokružena i to je razlog zašto neki zabilježeni primjeri neće biti predmetom razmatranja. To nikako ne znači da preostali, mali dio razmatranjem neobuhvaćene građe, neće u budućnosti moći biti iskorišten za neku književnu ili folklorističku analizu.

⁸ FAZM, LXVII–G, 16366.

⁹ FAZM, LXVII–G, 16347.

¹⁰ FAZM, LXVII–G, 16342.

¹¹ O književnoteorijskom uobličanju bečarca postoji skromna literatura. Ipak, o ovoj vrsti lirske usmene pjesme u literaturi moguće je pronaći radove: D. Živkovića "Dve stilske crte srpskog romantizma", *Evropski okviri srpske književnosti*, 1970; M. Leskovca, "Još jedan naziv za bečarac", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 3, XXII, 1974.

why some of the examples recorded will not be considered here. This does not mean that these few remaining examples will not be used for some future literary or folkloristic analysis.

⁸ FAZM, LXVII–G, 16366.

⁹ FAZM, LXVII–G, 16347.

¹⁰ FAZM, LXVII–G, 16342.

¹¹ Little has been written in literary theory terms on the bečarac form. It is however considered in D. Živković, "Dve stilske crte srpskog romantizma", *Evropski okviri srpske književnosti*, 1970; M. Leskovac, "Još jedan naziv za bečarac", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 3, XXII, 1974.

¹² FAZM, LXVII–G, 16342.

ljubavnog usmjerenja, ali ima i onih iz čijeg teksta nije jasan razlog (ne)raspoloženja lirskog subjekta: *Pjevaj grlo, ali nemoj vrlo, / Znade Bosna da sam ja žalosna*,¹² iz kojih se ne razabire razlog žalosti, ali se iskazuje spremnost da se ona stoički prevlada. Premda su okolnosti javnih pokazivanja, naprimjer kolanje, prednjačile u nastajanju lirskog distiha, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da se odgovarajući stihovi nisu uobličavali i u drugačijim prilikama. Za razmatrani distih ne možemo tvrditi da je bio izgovoren na nekom velikom javnom skupljanju, na što već po svom sadržaju ukazuje, ali možemo pretpostaviti da su funkcije lirskog distiha ponekad bile savjetodavne ili poučne. Takvi su naprimjer i osmerački stihovi: *Ko ne radi, nema hljeba, / Jer za svega truda treba*.¹³ Ponekad su i narodne mudrosti znale odjeknuti iz lirskog distiha. U stihovanoj formi one su se najlakše pamtile i prenosile, a zatim kao krilatica ponavljale uvijek kada su ove kratke pouke dobivale aktualiziranu snagu i prepoznatljivost, poput stihova *Hajde dragi u šumu i radi, / Nemoj piti, nama može biti*,¹⁴ u kojima nezadovoljna žena podstiče muža na posao, ukazujući mu na činjenicu kako je miran i čestit život moguć samo uz častan rad.

Osim najčešćeg epskog deseterca i nešto rjeđeg simetričnog osmerca, lirski distih se znao javiti i u obliku trinaesterca, kao u primjeru *U sarhoša zlatna čaša, točit ću je ja, / Sarhoš pije pa se smije, milovat će me*.¹⁵ U posljednjim stihovima ljubavno nadgovaranje pretače se u senzualnu maštariju, što nije uobičajeno za trenutak javnog stihovanog razgovaranja prilikom kolanja, nego je više posljedica djevojačkih sanjarenja u osami o svom budućem životu.

Od starice Melće Kišije zabilježene su 3 uspavanke i 6 vjerskih pjesama, koje se uobičajeno imenuju kao *ilahije*. Budući da su *ilahije* često imale funkciju uspavanke, jer su, slaveći Boga i Njegove odredbe, zazivale sreću i izražavale želju da čedo u kolijevci u toku odrastanja usvoji vjerske vrijednosti, razmatramo ih u ovom odjeljku zajedno. U već navođenom *Rečniku književnih termina* teorijsko određenje uspavanke načinila je Hatidža Krnjević, u kojem se za uspavanku, između ostalog, navodi: "Drevna pesma lirskog

singer provides no clue to the reason for her sorrow, but shows that she is ready to overcome it stoically. Though the lyric couplet usually originated in public settings such as the kolo, one cannot say with certainty that some verses were not composed in other circumstances. Nor can one say that this couplet was uttered at a major public event, as its content suggests, but it may be assumed that the lyric couplet was sometimes intended to be cautionary or instructive. There are such examples in octasyllabic verses: *Ko ne radi, nema hljeba, / Jer za svega truda treba*.¹³ Popular wisdom was also sometimes reflected in lyric couplets, which are easier to remember and pass on, and then become a catchphrase, repeated when these brief lessons become topical and readily identifiable, such as the verses *Hajde dragi u šumu i radi, / Nemoj piti, nama može biti*,¹⁴ in which an unhappy wife encourages her husband to work, telling him that a quiet, decent life is to be had only by honest work.

Though the epic decasyllable is the most common form, followed by the symmetrical octasyllable, lyric couplets are also occasionally found in the form of the tridecasyllable, as in the example *U sarhoša zlatna čaša, točit ću je ja, / Sarhoš pije pa se smije, milovat će me*.¹⁵ Here love talk turns into sensual fantasy, which is unusual in the public context of the kolo, but is rather the outcome of a girl's solitary daydreaming about her future life.

Melća Kišija related three lullabies and six religious poems, of the kind usually called *ilahija*. Since these were also often used as lullabies, invoking good fortune by glorifying God and His commandments, and expressing the hope that the infant in the cradle would grow up to embrace religious values, we shall consider these together. In the *Rečnik književnih termina* the theoretical definition of a lullaby was provided by Hatidža Krnjević, who describes it as: "Ancient poem of lyric character known in world oral (→ ritual poems) and written literature... A lullaby preserved archaic belief in the magic power of the word. Intended for a child, they express the hope for health and happiness, imbued with faith in the beneficent and

¹² FAZM, LXVII-G, 16342.

¹³ FAZM, LXVII-G, 16342.

¹⁴ FAZM, LXVII-G, 16342.

¹⁵ FAZM, LXVII-G, 16334.

¹³ FAZM, LXVII-G, 16342.

¹⁴ FAZM, LXVII-G, 16342.

¹⁵ FAZM, LXVII-G, 16334.

karaktera poznata u svetskoj usmenoj (→ obredne pesme) i pisanoj književnosti... Uspavanka je sačuvala arhaično verovanje u moć magije reči. Nameњena detetu, ona sadrži želje za zdravlje i srećnu budućnost, prožete verom u blagotvorno i samostalno dejstvo reči. Poetsku snagu uspavanke čine lirska neposrednost i toplina i slikovitost izraza.” (Rečnik, 1984; Efendić, 2007)

Jedna od prusačkih uspavanki, spjevana u veoma rijetkom metru – šesterцу, najuspjelije objedinjuje funkcije ilahije i uspavanke. Budući da majka u vjerskim odrednicama prepoznaje temeljne vrednote koje želi da usvoji i u buduću život ponese njezino dijete, ona mu već u prvim danima saopćava svoja stremljenja: *Na srcu ti iman, / Na jeziku Kur'an*.¹⁶ Osim lijepog vladanja, majka priželjkuje djetetu zdravlje, što u drugoj uspavanci, koja prvenstveno nije ilahija, iskazuje deseteračkim stihovima: *Spavaj sine, Bog ti dao zdravlje, / San u bešu, a nesan pod bešu*.¹⁷ Poslije zdravlja, majčina najveća želja jeste da joj dijete bude zaštićeno od neprijatelja i zle sudbine: *Dušmani ti pod nogama bili, / Travu jeli, s lista vodu pili*.¹⁸

Među ilahijama zabilježenim u Pruscu, izdvajaju se dva primjera s temom onosvjetske kazne zbog ovosvjetskih grijeha. Lirski obrazac sačinjava sljedeći redoslijed zbivanja: djevojka susreće tri derviša i raspituje se za majku nakon smrti; derviši joj daju ključeve Dženneta i Džehennema, ali ona ne nalazi majku u rajskim vrtovima; otvara džehennemska vrata i ugleda majku na samom dnu; užasnuta prizorom, djevojka ju upita za razlog boravka u Džehennemu, na što joj starica odgovara nabranjem grijeha koje je činila za života.

Prvu varijantu sačinjavaju 22 stiha epskog deseterca. Redoslijed dunjalučkih grijeha čini glavnu razliku između ova dva primjera. U prvoj inačici, razlozi kazne pobrojani su u stihovima: *Od sirote glavu zakretala, / Od komšije vrata zaključala, / Tvoga babe nisam priznavala*.¹⁹ U drugoj varijanti ova dionica razvijena je motivima koji su saopšteni u sljedećim desetercima: *Od komšije vrata zaključala, / Svoju sofru krilom zaklanjala, / Pa i momku skudila djevojku, / Više kuće kalem oblomila*.²⁰

independent effect of the words. The poetic force of a lullaby lies in its lyric immediacy and warmth and its vividness of expression.” (Rečnik, 1984; Efendić, 2007)

One of the Prusac lullabies, sung in a very rare metre, the hexasyllable, most perfectly combines the functions of *ilahija* and lullaby. The mother recognizes that the fundamental values she wishes to embrace and pass on to her child are to be found in religious precepts, and begins to express these hopes from the infant's very first days: *Na srcu ti iman, / Na jeziku Kur'an*.¹⁶ The mother wishes for her child to behave well and to remain in good health, hopes expressed in decasyllables in another lullaby, not primarily an *ilahija*: *Spavaj sine, Bog ti dao zdravlje, / San u bešu, a nesan pod bešu*.¹⁷ After good health, a mother's greatest wish is that her child be protected from enemies and ill fortune: *Dušmani ti pod nogama bili, / Travu jeli, s lista vodu pili*.¹⁸

Two examples of *ilahija* recorded in Prusac stand out on account of their subject-matter, punishment in the next world for the sins committed in this. The lyric formula consists of the following sequence of events: a girl meets three dervishes and asks what has befallen her mother after her death; the dervishes give her the keys to Jannah and Jahannam [heaven and hell], but she cannot find her mother in the gardens of paradise; she opens the gates of hell and sees her mother in the utter depths; horrified by this spectacle, the girl asks why her mother is in hell, to which the old lady replies by recounting the sins she committed in life.

The first version consists of 22 verses of epic decasyllables. The sequence of sins committed in this world constitutes the main difference between these two examples. In the first, the reasons for punishment are given in the verses: *Od sirote glavu zakretala, / Od komšije vrata zaključala, / Tvoga babe nisam priznavala*.¹⁹ In the second, this section develops the motifs that feature in the following decasyllables: *Od komšije vrata zaključala, / Svoju sofru krilom zaklanjala, / Pa i momku skudila djevojku, / Više kuće kalem oblomila*.²⁰

¹⁶ FAZM, LXVII–G, 16366.

¹⁷ FAZM, LXVII–G, 16357.

¹⁸ FAZM, LXVII–G, 16360.

¹⁹ FAZM, LXVII–G, 16364.

²⁰ FAZM, LXVII–G, 16363.

¹⁶ FAZM, LXVII–G, 16366.

¹⁷ FAZM, LXVII–G, 16357.

¹⁸ FAZM, LXVII–G, 16360.

¹⁹ FAZM, LXVII–G, 16364.

²⁰ FAZM, LXVII–G, 16363.

Treća ilahija spjevana je u drugom po učestalosti metru južnoslavenskog pjesništva – simetričnom osmercu. Ovdje se susrećemo sa 24 stiha u kojima su predstavljene slike Dženneta i njegove ljepote: *Bijele ptice brdu trče, / Po granama Kur'an uče. / Ozgo miva sama pođe, / Pa u usta sama dođe.*²¹ Motiv nagrade za čestit ovosvjetski život ponijeli su osmerci: *Ovaj 'vaki nurli Džennet / S Dunjalukom on se steče,*²² koji istovremeno sadržavaju poentu ove vjerske pjesme.

U Pruscu su zabilježena i dva primjera lirskih pjesama vezanih za svatove i svadbu. Jedno rano književnoteorijsko određenje svatovske pjesme na južnoslavenskom području ponudila je Radmila Pešić u leksikonu *Narodna književnost* iz 1984. godine, gdje je poetički opisala svatovsku pjesmu kao “najlepšu lirsku narodnu pesmu“, u kojoj “preovlađuje svečano raspoloženje koje se ogleda u raskošnoj svetlosti, mladosti, lepote i bogatstva; ton je radostan, a ima i sete u opevanju devojačkog rastanka od doma”. (Pešić; Milošević-Đorđević, 1984: 243)

U zabilježenoj prusačkoj svatovskoj pjesmi kao središnji motiv javlja se žal buduće nevjeste za “cvijećem nejakim“, koje ostavlja u roditeljskom domu, toplom gnijezdu iz kojeg odlazi. Na polasku mlada poručuje majci šta da učini sa cvijećem zalovanim: *Dobro ga, majko, zalivaj, / Izjutra rosom s prozora, / Uvečer groznim suzama.*²³ Dok upozorava majku na ostavljeno

The third *ilahija* was sung in the second most common metre in southern Slav poetry – the symmetrical octasyllable. It consists of 24 verses describing Jannah and its beauties: *Bijele ptice brdu trče, / Po granama Kur'an uče. / Ozgo miva sama pođe, / Pa u usta sama dođe.*²¹ The motif of rewards for a pure life in this world is conveyed in the octasyllable: *Ovaj 'vaki nurli Džennet / S Dunjalukom on se steče,*²² which also sums up the message of this religious poem.

Two examples of lyric poems associated with weddings were also recorded in Prusac. An early literary theoretical definition of the wedding poem in the southern Slav region was that provided by Radmila Pešić in the 1984 lexicon *Narodna književnost*, poetically describing the wedding poem as “the finest lyric folk poem,” characterized by “a celebratory mood, reflected in brilliant light, youth, beauty and wealth; there is a joyous note, but also a wistful one as the girl sings of separation from her home.” (Pešić; Milošević-Đorđević, 1984: 243)

The central motif of the wedding poem recorded in Prusac is the bride's regret for the “frail flowers” left behind in the parental home, the warm nest she is leaving. She tells her mother how to care for these grieving flowers: *Dobro ga, majko, zalivaj, / Izjutra rosom s prozora, / Uvečer groznim suzama.*²³ But even as she draws her mother's attention

²¹ FAZM, LXVII–G, 16365.

²² FAZM, LXVII–G, 16365.

Među zabilježenim ilahijama nalaze se dvije na arapskom i jedna na turskom jeziku. Kazivanje Melče Kišije upućuje na trag postojanja neke pjesmarice u Pruscu, čiju su sadržinu činile ilahije, ali nismo mogli ustanoviti o kojoj od poznatih zbirki je riječ. Poteškoću je predstavljala i činjenica da je izgovaranje ilahija na stranim jezicima bilo toliko udaljeno od izvornika da mnoge riječi nije bilo moguće identificirati, razumjeti i načiniti ispravnu transliteraciju pa prema tome ni pouzdan prijevod.

²³ FAZM, LXVII–G, 16356. Ova poznata svatovska pjesma, u svojim raznolikim varijantama, zabilježena je više puta od različitih kazivača. Jednu od varijanti prepisala je Ljuba Simić iz bilježnice članova folklorne skupine “Jedinstvo” iz Travnika 1949. godine (FAZM – 2910). U drugoj prilici Lj. Simić je zabilježila varijantu koja je proširena sljedećim stihovima: *Ajde ti šćeri, ne misli, / Majka će sina ženiti, / Snaja će cvijeće gojiti.* (FAZM – 11611) Najdužu do sada zabilježenu varijantu ove svatovske pjesme našli smo u rukopisnoj zbirci Smaila ef. Bradarića, koja se također čuva u Folklorom arhivu Zemaljskog muzeja. U V svesci Bradarićeve zbirke, koja ukupno sadržava preko hiljadu, uglavnom lirskih pjesama,

²¹ FAZM, LXVII–G, 16365.

²² FAZM, LXVII–G, 16365.

Two of the *ilahijas* recorded were in Arabic and one in Turkish. Melča Kišija's account is a clue to the existence of a book of poems in Prusac, consisting of an anthology of *ilahijas*, but we were unable to find out which of the known collections this was. The problem is that when *ilahijas* in foreign languages were sung or spoken, they sounded so different from the original that it was impossible to identify many words, let alone to understand them and to arrive at an accurate transliteration, and thereby an authentic translation.

²³ FAZM, LXVII–G, 16356. This well-known wedding poem and its versions have been recorded several times by different informants. One version was transcribed by Ljuba Simić in 1949 from the notebook of members of the Jedinstvo folklore group of Travnik (FAZM – 2910). On another occasion, she recorded a version which included the following additional verses: *Ajde ti šćeri, ne misli, / Majka će sina ženiti, / Snaja će cvijeće gojiti.* (FAZM – 11611). The longest version of this wedding poem so far recorded was found in the manuscript collection of Smail ef. Bradarić, also in the Folklore Archive of the National Museum. Volume V of the collection, which includes more than a thousand mainly lyric poems recorded in and around

cvijeće, djevojka istovremeno iskazuje zebnju pred nepoznatim dešavanjima u novome domu.

Druga prusačka svatovska pjesma, sažeta u svega četiri stiha, vedro i radosno je intonirana. U njoj su razvijene slike koje proističu iz stanja ustreptale čulnosti i mladalačkih želja. Metrički neuređeni niz stihova: *Kupi dragi svatove, / Kad se ljubi, ne ujeda, / Slađe je od meda*,²⁴ izražava gorljivo nestrpljenje djevojke, u nastojanju da se, što je moguće prije, stekne status udate žene. Jedino uz voljeno biće, sve moguće tegobe postaju lahko podnošljive ili čak posve iščezavaju.

U prusačkoj sredini zapamćen je srazmjerno velik broj primjera porodičnih pjesama, među kojima prevladavaju one razdragano intonirane, šaljive pjesme. U već korištenom terminološkom priručniku, u *Rečniku književnih termina*, književnoteorijsko određenje porodičnih pjesama ponudila je R. Pešić, opisujući ih, između ostalog, sljedećim riječima: "Kraće narodne pesme, jednim delom obredne, koje pevaju o životu u porodici i zadruzi, ili se isključivo pevaju u porodičnom krugu; → uspavanke, pesme na babinama i sl." (Rečnik, 1984) Među dvadesetak primjera porodičnih pjesama zabilježenih u Pruscu, glavnina se odnosi na šaljivo intonirane primjere. Postoje tek dvije jedinice žalobno obojene porodične pjesme, koje za temu uzimaju utjecaj roditelja na izbor bračnog druga.

Primjeri u kojima su opjevana porodična nadgovaranja puni su humora i prkosa, poput nadmudrivanja između nestašne djevojke i sumnjičave majke. Vragolasta i naivna kćerka nadgovara se s majkom koja joj želi zabraniti udaju za voljenog momka. Primjer za takvu situaciju nalazimo u sljedećim stihovima: *Kiša rosi, Mujo Vasvu prosi, / Vasva hoće, a majka joj ne da, / Podaj majko, otići ću sama, / Ostaviću otvorena vrata, / I obadva avlijska kanata*.²⁵ U jednoj pjesmi djevojka se želi udati za komšiju, dok joj majka mudro saopštava da baš komšiji ne treba vjerovati. Dovitljiva djevojka pak želi dokazati majci da nije upravu:

bilježenih u Derventi i okolini od kraja treće do početka pete decenije XX stoljeća, pod brojem 183. ubilježena je najduža do sada nama poznata varijanta spomenute svatovske pjesme. Bradarić je 1942. godine od Safije Cerić zabilježio čak 18 stihova ove pjesme. U Bradarićevoj varijanti ova dionica razvijena je sljedećim stihovima *Prvu ću kitu svekrvi.../ Drugu ću kitu djeveru, / Neka ga cure miluju, / Treću ću kitu zaovi, / Neka je vode svatovi*. (FAZM – Ms. 38)

²⁴ FAZM, LXVII–G, 16358.

²⁵ FAZM, LXVII–G, 16348.

to the abandoned flowers, she is also expressing anxiety about what awaits her in her new home.

The other Prusac wedding poem, consisting of a mere four verses, is happy and joyous, developing images deriving from a state of trembling sensuality and youthful desires. The metrically uneven verses: *Kupi dragi svatove, / Kad se ljubi, ne ujeda, / Slađe je od meda*,²⁴ express the girl's eager impatience to become a married woman without delay. It is only alongside the beloved that difficulties become easy to bear or fade away altogether.

A relatively large number of family poems are still remembered in Prusac, most of which are cheerful and humorous. The literary theoretical definition of the family poem in the *Rečnik književnih termina* was provided by R. Pešić, who describes them as follows: "Brief folk poems, partly ritual, singing about life in the family and community, or sung only the family circle; → lullabies, lying-in poems etc." (Rečnik, 1984) The twenty or so examples of family poems recorded in Prusac are mainly of a humorous nature; just two are tinged with sadness, their subject being parents' influence on the choice of marital partner.

The poems that sing of family backchat are full of humour and defiance, as in the case of the repartee by a prankish girl to her suspicious mother. The impish, naive daughter defies her mother, who wants to forbid her to marry the boy she loves. These verses provide an example of this: *Kiša rosi, Mujo Vasvu prosi, / Vasva hoće, a majka joj ne da, / Podaj majko, otići ću sama, / Ostaviću otvorena vrata, / I obadva avlijska kanata*.²⁵ In one such poem the girl wants to marry her neighbour, but her mother wisely advises her that neighbours are not to be trusted. The clever girl, for her part, wants to prove to her mother that she is wrong: *Ja sam svojih pitala u šali, / Bi li mene za komšiju dali, / Kćeri moja, komšija te vara, / Mila majko ti meni dozvoli, / Vidjet ćeš ti što komšija voli*.²⁶ The

Derventa from the late 1920s to the early 1940s, records this long version under serial number 183. In 1942 Bradarić recorded no fewer than 18 verses of this poem from Safija Cerić. In Bradarić's version, this section includes the following additional verses: *Prvu ću kitu svekrvi.../ Drugu ću kitu djeveru, / Neka ga cure miluju, / Treću ću kitu zaovi, / Neka je vode svatovi*. (FAZM – Ms. 38)

²⁴ FAZM, LXVII–G, 16358.

²⁵ FAZM, LXVII–G, 16348.

²⁶ FAZM, LXVII–G, 16344. This archive record contains two short lyric poems, each of five verses.

*Ja sam svojih pitala u šali, / Bi li mene za komšiju dali, / Kćeri moja, komšija te vara, / Mila majko ti meni dozvoli, / Vidjet ćeš ti što komšija voli.*²⁶ Motiv prkosne djevojke prisutan je i u odnosima između vragolaste djevojke i momkove majke. Djevojka se prepire sa majkom priželjkivanog momka, dok joj, nevoljna žena, s druge strane, nastoji razotkriti namjere i pritom je javno poniziti: *Kud se šećeš, Zehro materina, / Kud se šećeš, moj te Mujo neće! / Kakav Mujo, voda ga odn'jela, / Na moje ga dvore donijela, / Na moje ga ruke uhvatila!*²⁷ U jednom primjeru kćerka se molećivo, ali u znaku prostona-rodnog humora, obraća ocu, tražeći od njega da je pusti njezinom izabraniku, makar je riječ o pukom sirotanu: *"Mili babo, dadni me za draga, / A imetak nek ide u vraga! / Nek je svekar hiljadama dužan, / Nek mi nije đuegija ružan!"*²⁸

Neke šaljive pjesme zabilježene u Pruscu mogu se svrstati i u red ljubavne lirike. Najčešće je riječ o pjesmama s motivima ohole djevojke koja želi javno poniziti svoga proscu. U jednom primjeru djevojka nalazi nedostatke kod svojih udvarača, prizivajući na taj način podsmijeh okoline: *Neću janje, ti imaš mahane, / Kuća ti kraj najbliže kafane, / I dan i noć samo drijemaš, / A u kući ništa nemaš, / Niti soli da osoliš puru, / Kamo l' kuće da dovedeš curu.*²⁹ Drugi primjer sa sličnim motivom susrećemo u stihovima *Oj bećare zašto bećaruješ, / A što svoje čizme ne glancuješ?*³⁰ U navedenim stihovima djevojka želi izvrnuti ruglu momka na kojeg se ljuti; ona to čini zato što nastoji iskoristiti svaku zgodu svoje djevojačke slobode prije nego postane udata žena i time pokorna svome suđeniku. Kada mu se već mora pokoriti, djevojka osjeća da ima pravo na uzornog bračnog druga. Iz tih razloga ovakav nepoželjan nastup djevojke na javnom mjestu nije bio ni osporavan. Djevojka, svjesna ograničenja sa kojima će se suočiti nakon udaje, želi provesti svoje djevojačke dane što razigranije i veselije. Takvo raspoloženje prisutno je u pjesmi: *Hajd u kolo, seke moje, / Dok se nismo poudale, / Ne da, more, ić' u kolo, / Nit' igrati, nit' pjevati...*³¹

Od kazivačice Saima Hubljar zabilježena je jedna vojnička pjesma, koja je, sudeći prema

motif of the defiant girl is also to be found in the relationship between an impish girl and her boyfriend's mother. The girl stands up to the mother of the boy she wants, while the reluctant woman for her part tries to discover her intentions and publicly humiliate her. *Kud se šećeš, Zehro materina, / Kud se šećeš, moj te Mujo neće! / Kakav Mujo, voda ga odn'jela, / Na moje ga dvore donijela, / Na moje ga ruke uhvatila!*²⁷ In one example the daughter turns to her father, in begging tones tinged with popular humour, asking him to let her go to the man she has chosen, even if he is a poor wretch: *"Mili babo, dadni me za draga, / A imetak nek ide u vraga! / Nek je svekar hiljadama dužan, / Nek mi nije đuegija ružan!"*²⁸

Some of the humorous poems recorded in Prusac may also be classified as love lyrics. Most of these are poems about an arrogant girl who wants to humiliate her suitor in public. In one such poem, the girl points out her suitors' shortcomings, exposing them to public ridicule: *Neću janje, ti imaš mahane, / Kuća ti kraj najbliže kafane, / I dan i noć samo drijemaš, / A u kući ništa nemaš, / Niti soli da osoliš puru, / Kamo l' kuće da dovedeš curu.*²⁹ In another poem along similar lines, we find the verses: *Oj bećare zašto bećaruješ, / A što svoje čizme ne glancuješ?*³⁰ Here the girl is mocking the boy she is angry with, in an attempt to exploit all the benefits of freedom before becoming a married woman subject to the man she is destined for. Since she must obey him, she feels she has the right to a model husband. This is why this undesirable public behaviour on the part of a girl was not challenged. Conscious of the restrictions she will face once she is married, the girl wants to spend her days before that time comes as playfully and cheerfully as possible. This mood is present in the poem: *Hajd u kolo, seke moje, / Dok se nismo poudale, / Ne da, more, ić' u kolo, / Nit' igrati, nit' pjevati...*³¹

Saima Hubljar gave an example of a military poem the content of which suggests that it dates from World War II.³² At first glance it seems

²⁶ FAZM, LXVII–G, 16344. Na ovom arhivskom listu nalaze se dvije kratke lirske pjesme. (Obje po 5 stihova)

²⁷ FAZM, LXVII–G, 16341.

²⁸ FAZM, LXVII–G, 16344.

²⁹ FAZM, LXVII–G, 16338.

³⁰ FAZM, LXVII–G, 16326.

³¹ FAZM, LXVII–G, 16333.

²⁷ FAZM, LXVII–G, 16341.

²⁸ FAZM, LXVII–G, 16344.

²⁹ FAZM, LXVII–G, 16338.

³⁰ FAZM, LXVII–G, 16326.

³¹ FAZM, LXVII–G, 16333.

³² Most of the War of National Liberation poems were collected for the Folklore Archive of the National Museum

motivima, nastankom vezana za razdoblje Drugog svjetskog rata.³² Naizgled je neočekivano da se u pjesmi zabilježenoj u Pruscu spominje gora Romanija. Zapravo, riječ je o primjeru prilagođavanja lokalnim prilikama pjesme iz antifašističke, oslobodilačke borbe, koja je na bosanskohercegovačkom prostoru zabilježena u više inačica. U vojničkim pjesmama, koje nisu obavezno ispunjene ratobornim osjećanjem, nego su čak nerijetko tužno intonirane, općenito je prisutna žal zbog daljine doma i neizvjesnosti preživljavanja u surovim, često planinskim uslovima. Pjesma koju donosimo iz Prusca nije puno drugačija, što se vidi u sljedećim stihovima: *Koja gora, brate Ibro, razgovora nema? / Romanija, brate Ibro, razgovora nema. / Dojde seja, brate Ibro, pa je razgovara / I dovede, brate Ibro, brata ranjenoga.*³³

Oblici stiha u kojima su spjevani primjeri iz prusačke rukovijeti lirskih pjesama srazmjerno su raznovrsni i kreću se u rasponu od najčešćeg epuskog deseterca (*Majka Muju po kafanam' traži, / Po kafanam' i po birtijama*),³⁴ preko simetričnog osmerca (*Vidi majko, vidi jada / Što me dade za nedraga*),³⁵ zatim trinaesterca (*Jednu dav'o za težaka, ne mogu ga ja, / U težaka crna jaka, ne mogu ga ja*),³⁶ do rijetkog sedmerca (*Nisam tkalac ni prelac, / Udaću se u Prusac*),³⁷ te sasvim rijetkih šesterca (*Oj Bugojno ravno, / Okreni se 'vamo*)³⁸ i konačno petnaesterca (*Prvi pivci zapivaše, reci draga da idem, / Nisu pivci, neg su pjanci, sjedi dragi, rano je*).³⁹

unlikely that a poem recorded in Prusac would refer to Mt. Romanija. In fact, this is an instance of adapting a poem of the anti-fascist war of liberation, several versions of which have been recorded in Bosnia and Herzegovina, to local circumstances. Military poems, which are not necessarily imbued with warlike sentiments, but are often tinged with sadness, are usually about homesickness and about the uncertainty of survival in harsh, often upland conditions. The poem from Prusac does not differ greatly in this regard, as the following verses show: *Koja gora, brate Ibro, razgovora nema? / Romanija, brate Ibro, razgovora nema. / Dojde seja, brate Ibro, pa je razgovara / I dovede, brate Ibro, brata ranjenoga.*³³

The forms of the verses in which examples from the handful of lyric poems from Prusac are sung are fairly diverse, ranging from the most common epic decasyllable (*Majka Muju po kafanam' traži, / Po kafanam' i po birtijama*),³⁴ via the symmetrical octasyllable (*Vidi majko, vidi jada / Što me dade za nedraga*),³⁵ and the tridecasyllable (*Jednu dav'o za težaka, ne mogu ga ja, / U težaka crna jaka, ne mogu ga ja*),³⁶ to the rare heptasyllable (*Nisam tkalac ni prelac, / Udaću se u Prusac*),³⁷ and the extremely rare hexasyllable (*Oj Bugojno ravno, / Okreni se 'vamo*)³⁸ and finally the quindecasyllable (*Prvi pivci zapivaše, reci draga da idem, / Nisu pivci, neg su pjanci, sjedi dragi, rano je*).³⁹

³² Najveći dio pjesama iz NOB-a za Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja sakupila je Ljuba Simić, a mnoge od njih dolaze iz gradova smještenih u podnožju ili pak pojedinim predjelima planine Romanije (Vlasenica, Sokolac, Rogatica i Han-Pijesak). Pjesme čuvane u folklornim društvima iz Rogatice i Sokoca našle su se u rukama Lj. Simić koja je, u to vrijeme za Institut za proučavanje folklor – Sarajevo, načinila prijepis. (Vidjeti FAZM, III –G, 2925 – 2939) Velik dio ovih pjesama objavljivao je u pokretnoj štampariji za vrijeme NOB-a između 1941. i 1944. godine. U tim pjesmama, koje se porijeklom uglavnom vežu za vlaseničku regiju, prevladavaju motivi surove "gore Romanije".

³³ FAZM, LXVII–G, 16359. Nakon svakog navedenog stiha slijedi pripjev u kojem se ponavlja dominantna riječ iz prethodnog stiha i razni oblici imena, npr.: *Romanija Ibrane, Romanija brate Ibro...*, zatim *I dovede Ibrane, i dovede brate Ibro...* itd.

³⁴ FAZM, LXVII–G, 16343.

³⁵ FAZM, LXVII–G, 16345.

³⁶ FAZM, LXVII–G, 16346.

³⁷ FAZM, LXVII–G, 16357.

³⁸ FAZM, LXVII–G, 16357.

³⁹ FAZM, LXVII–G, 16334.

by Ljuba Simić, and many of them come from towns in the foothills of Mt. Romanija, or even some of its upland areas (Vlasenica, Sokolac, Rogatica and Han-Pijesak). The poems kept in the folklore societies of Rogatica and Sokolac came into the hands of Lj. Simić, who transcribed them for what was at that time the Institute for the Study of Folklore in Sarajevo (see FAZM, III –G, 2925 – 2939). Many of these poems were published in the portable press during the 1941-1944 War of National Liberation. Most of them come from the Vlasenica region, and are imbued with motifs of the harsh "Romanija uplands."

³³ FAZM, LXVII–G, 16359. Each verse is followed by another repeating the main word in the previous verse, with names in various forms, e.g.: *Romanija Ibrane, Romanija brate Ibro...*, followed by *I dovede Ibrane, i dovede brate Ibro...* etc.

³⁴ FAZM, LXVII–G, 16343.

³⁵ FAZM, LXVII–G, 16345.

³⁶ FAZM, LXVII–G, 16346.

³⁷ FAZM, LXVII–G, 16357.

³⁸ FAZM, LXVII–G, 16357.

³⁹ FAZM, LXVII–G, 16334.

Lirskonarativne pjesme

Među četiri prusačka primjera lirskonarativnih pjesama nalaze se tri odlomka upotpunjena pripovijedanjem starice M. Kišije. Jedan od fragmenata odnosi se na deseteračku baladu o Džafer-begovoj djeci koja se vraćaju iz kaurskog ropstva.⁴⁰ Budući da se kazivačica nije mogla prisjetiti čitavog sadržaja u stihovanoj formi, prepričala je ključna zbivanja opjevana u baladi, ali ta činjenica ipak nije omogućila uspostavljanje pretpostavljenog, cjelovitog sižejnog obrasca. Pjesma kazuje o odvođenju djece u ropstvo, iz kojeg – milošću gospodareve žene Ružice – bivaju nakon sedam godina oslobođeni i vraćeni roditeljima u Hercegovinu. Motiv majčine smrti usljed velikog iznenađenja i radosti zbog susreta s djecom javlja se na kraju balade. U posljednjim stihovima Džafer-begovica obilato daruje muštulugdžije: *Prvom daje ate nejahate, / Drugom daje blago nebrojeno, / Trećem daje luke i čifluke. / To izusti, teslim dušu pusti.*⁴¹

Kazivačica M. Kišija prisjetila se i nekoliko stihova balade o sudbini Isaj-begove djece nakon njegove smrti.⁴² Iako je zapamtila tek 6 početnih stihova, Melća je do kraja ispričavala opjevanе događaje. Premda ova pjesma posjeduje sretan ishod, ipak se može svrstati među balade, budući da opjevanu radnju odlikuje dramska napetost svojstvena ovoj pjesničkoj vrsti. Nakon što je ostala mlada udovica, Isaj-begovica je svoju djecu poslala “na hizmet” u različite krajeve zemlje. Sinu Aliji je pak namijenjena drugačija sudbina, nagoviještena u stihovima: *Sviju ih je po hizmetu dala, / Mladog Alu na pašaluk dala.*⁴³ Primjer lirskonarativne pjesme koju je L. Kuba zabilježio u Ljubuškom 1893. godine omogućio je prepoznavanje sižejnog obrasca u koji se uklapa odlomak pjesme zapisane u Pruscu od M. Kišije. (Kuba, 1910) Pjesma kazuje kako se, nakon niza godina momkovanja, Alija zagledao u lijepu Mejru iz Hercegovine i – ne znajući da mu je to rođena sestra – odlučio da je zaprosi. Situacije u pjesmi drže slušaoca u napetosti usljed mogućeg rodoskvrnuća u daljnjem razvoju radnje. Isprošena, seja, međutim, prepoznaje dvore iz kojih je kao djevojčica

Lyric narrative poems

The four examples of lyric narrative poems from Prusac include three fragments that were completed by Melća Kišija. One of these is from the decasyllabic ballad of Džafer-bey's children returning from slavery under the giaours.⁴⁰ Since the reporter was unable to recall the entire ballad in verse, she recounted its key events, but this was still insufficient to recreate the probable formula as a whole. The poem tells of children taken into slavery, from which they were freed after seven years thanks to their master's kind wife Ružica and returned to their parents in Herzegovina. The motif of the mother's death, caused by the surprise and delight of seeing her children again, features at the end of the ballad. In the final verses, Džafer-bey's wife hands out copious gifts to the *muštulugdžijas* [bearers of good news]: *Prvom daje ate nejahate, / Drugom daje blago nebrojeno, / Trećem daje luke i čifluke. / To izusti, teslim dušu pusti.*⁴¹

Melća Kišija also remembered a few verses from the ballad of the fate of Isa-bey's children following his death.⁴² Though she remembered only the first six verses, she recounted all the events featuring in the ballad. Though the poem has a happy ending, it can still be regarded as a ballad, since the events it recounts are imbued with the dramatic tension typical of this type of poem. After being widowed at an early age, Isa-bey's wife sent his children “na hizmet” [into service] in various parts of the country. She had other plans for her son Alija, however, expressed in the following verses: *Sviju ih je po hizmetu dala, / Mladog Alu na pašaluk dala.*⁴³ An example of a lyric narrative poem recorded by L. Kuba in Ljubuški in 1893 made it possible to recognize the subject-matter formula into which the fragment from Prusac recorded by Melća Kišija fitted. (Kuba, 1910) The poem relates how after many years of life as a bachelor, Alija saw the beautiful Mejra of Herzegovina and, not knowing that she was his sister, decided to propose to her. The poem maintains the tension arising from this potential incest as the events unfold. However, the sister recognizes the

⁴⁰ FAZM, LXVII–G, 16353.⁴¹ FAZM, LXVII–G, 16353.⁴² FAZM, LXVII–G, 16354.⁴³ FAZM, LXVII–G, 16354.⁴⁰ FAZM, LXVII–G, 16353.⁴¹ FAZM, LXVII–G, 16353.⁴² FAZM, LXVII–G, 16354.⁴³ FAZM, LXVII–G, 16354.

poslana u svijet, gdje se sada pod duvakom vraća. Nevjesta saopštava bratu svoje pravo porijeklo, a mladoženja napokon saznaje da je nevjesta u der-deku zapravo njegova rođena sestra.

Jedan primjer prusačke lirskonarativne pjesme pripada skupini balada o nesretnoj ženi koja rađa samo žensku djecu. Primjer za pjesmu kojoj je u osnovi razmatrani sižejni obrazac, iz rukopisne zbirke Alije Bejtića preuzeli su H. Krnjević i M. Maglajlić za svoje izbore balada. Također, i rukopisna zbirka Senije Bajraktarević sadržava varijantu ove balade od 29 stihova, i premda su početni stihovi istovjetni Bejtićevoj varijanti, obje pjesme ne završavaju se na isti način. Balada započinje iščudavanjem ljepoti Isa-begove supruge, čije čari nadilaze “sjajnu mjesječinu”: *Ja kakva je sjajna mjesječina, / Još je ljepša Isabegovica*.⁴⁴ U brojnim razvijanjima ovog tematskog obrasca u bošnjačkom usmenom pjesništvu – od čega nisu izuzeti ni primjeri sačuvani u zbirkama A. Bejtića i S. Bajraktarević – u baladama koje opjevavaju nesretnu sudbinu žene koja rađa samu žensku djecu, redovno se u rijeci utapaju i majka, i kćer. U odlomku balade i kazivanju M. Kišije došlo je do sažimanja koje je posljedica gubljenja veze sa usmenotradicijskim tokom za pjesme sa ovim sadržajem. Na proces zaboravljanja ukazuje već činjenica da kazivačica započinje pjesmu stihom: *Ona rodi i desetku kćerku*,⁴⁵ bez imenovanja junakinje, koja će – kao i u cjelovitim primjerima za ovu temu – baciti čedo u rijeku, sama krenuti za njom, ali na kraju isplivati i – od nekog Mehe, koji je “bašću zalivao” – biti prepoznata “kano i ostale” žene, a ne kao “vila, niti utvorica”, kako se Mehi pričiniilo. Zato kraj ovog pjesničkog tkanja M. Kišije iz Prusca odgovara nekoj vedroj lirskoj pjesmi, a ne žalobnoj baladi.

Od četiri lirskonarativne pjesme koje su zabilježene prilikom nedavnog boravka u Pruscu, jedna pripada tematskoj skupini balada o zlosretnoj nevjesti, odnosno “smrznutoj nevjesti”, kako je u literaturi označena ova podskupina. O nastanku ove pjesničke teme u bošnjačkom baladeskom pjevanju pisali su Hatidža Krnjević i Munib Maglajlić, posvećujući joj značajnu pažnju, s obzirom na zavidnu razinu jezičkog uobličenja ovih tvorevina. U brojnim, do sada zabilježenim varijantama

home from which she was sent out into the world as a child, and to which she now returns as a veiled bride. She reveals her true origins to her brother, who finally realizes that the young woman in the bridal chamber is his sister.

One example of a lyric narrative poem from Prusac belongs to the group of ballads that tell of an unhappy wife who bears only girls. Hatidža Krnjević and Munib Maglajlić took as their example for a poem that fits this formula from Alija Bejtić’s manuscript collection for their selection of ballads. Senija Bajraktarević’s manuscript collection also includes a 29-verse version of this ballad. Though the first verses are identical to those in Bejtić’s version, the poems end differently. The ballad begins by marvelling at the beauty of Isa-bey’s wife, whose charms outdo “the shining moonlight”: *Ja kakva je sjajna mjesječina, / Još je ljepša Isabegovica*.⁴⁴ In the many elaborations of this thematic formula in Bosniac oral poetry, ballads that sing of the unhappy fate of a wife who gives birth only to girls – not excluding those in the Bejtić and Bajraktarević collections – both mother and daughter usually drown themselves in the river. In Melća Kišija’s fragment and account of the ballad, the story has become compressed, the result of losing the connection with the oral tradition for poems on this subject. That this has been forgotten is clear from the very fact that she began with the verse *Ona rodi i desetku kćerku*,⁴⁵ without naming the heroine, who in complete examples on this theme throws her children into the river, and herself after them, only to surface and be recognized by one Meho, who was watering his garden, as “like other women,” not as a “fairy or phantom,” as she seemed to him at first. Thus the end of this version by Melća Kišija of Prusac belongs to a happy lyric poem rather than to a mournful ballad.

One of the four lyric narrative poems recorded during the recent stay in Prusac belongs to the thematic group of ballads of the unhappy bride or “frozen bride,” as this subgroup is called in the literature. Hatidža Krnjević and Munib Maglajlić have written about the origins of this poetic theme in Bosnian ballads, which they treat in considerable detail, on account of the enviable level of its

⁴⁴ Rukopisna zbirka Alije Bejtića, br. 246.

⁴⁵ FAZM, LXVII–G, 16355.

⁴⁴ Alija Bejtić manuscript collection, no. 246.

⁴⁵ FAZM, LXVII–G, 16355.

ima primjera koji ukazuju na postojanje stvarnog događaja koji je potakao nastanak pjesme.

Kada je riječ o baladama o smrznutoj nevjesti općenito, moguće je ustanoviti sljedeći baladični obrazac: djevojka iz dvora roditelja biva ispraćena pripremom velike gozbe i slanjem obilatih darova; na prolasku kroz goru počinje padati ledena kiša i susnježica, koja pogađa sve svatove, ali nevjesta najviše trpi; svadbena povorka ipak uspijeva prispjeti do mladoženjinih dvora, gdje se konačno i zagrije; nevjestu, međutim, smještaju u hladne odaje; dovedena se suočava sa nerazumijevanjem njezina stanja i odbojnim držanjem mladoženjinih ukućana, sa izuzetkom jetrve, koja – posredstvom djeteta koje nosi u naramku – izgovara riječi saosjećanja, videći da je nevjesta promrzla; uzvraćajući jetrvinoj samilosti, nevjesta daruje dijete i umire.

U osvrtu na balade o smrznutoj nevjesti koji je ponudila Hatidža Krnjević u knjizi *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, razmatrano je poetsko uobličenje zasnovano na pet, prema autorčinu uvidu, njenih estetski najvrednijih varijanti. Krnjevićeva se najprije osvrnula na najranije zabilježeno pjesničko uobličenje balade o smrznutoj nevjesti, koja prema sjećanju starice Simane Pištelje, kazivačice Vuka Vrčevića, čuva sjećanje na neki davni događaj. Ovaj zapis iz 1866. najduža je do sada zabilježena varijanta, spjevana u 67 stihova epskog deseterca i započinje slavenskom antitezom, gdje se grad Travnik javlja kao toponim: *Što se ravni zamaglio Travnik, / Ali gori, ali kuga mori? / Niti gori, nit' ga kuga mori, / Već Vilići udavaju seku.*⁴⁶ Krnjevićeva se prvenstveno pozabavila dinamikom radnje utemeljene na prožimanju spoljašnjeg i unutarnjeg plana zbivanja te ustanovljenjem psihološke strukture likova. Estetsku vrijednost ove balade Krnjevićeva nalazi upravo u uspješnom preplitanju dviju različitih radnji, koje se iznenadno dovode u sudbonosnu vezu. Nakon posmatranja izvanjskog plana – opisa svatovskog opremanja i slike bogatstva ove ugledne porodice, Krnjevićeva je uzela u obzir tok unutarnjeg plana – prizor gašenja mladog života na putu prema “nepostojećoj sreći”. (Krnjević, 1973: 218) Nevolja koja na svatovskom pohodu

linguistic form. Among the many versions so far recorded are some that suggest the real event that led to the composition of the poem.

The following formulae may be found in ballads of the frozen bride: the girl is given a grand farewell banquet and many gifts on leaving the parental home; as the wedding party makes its way through the mountains, icy rain and sleet begin to fall, affecting everyone in the party but most of all the bride; even so, the wedding party manages to reach the bridegroom's home, where they finally warm themselves; the bride, however, is put in a cold room; she is forced to face the lack of understanding of her situation and the unpleasant behaviour of the bridegroom's family members, with the exception of her sister-in-law who, speaking through the child she is carrying on her shoulder, expresses her compassion, seeing that the bride is frozen through; acknowledging her sister-in-law's kindness, the bride gives the child a gift and dies.

The study of the ballad of the frozen bride by Hatidža Krnjević in *Usmene balade Bosne i Hercegovine* discusses the poetic form based on what the author perceives as its five aesthetically finest versions. She begins by considering the earliest recorded form of the ballad of the frozen bride which, according to Simana Pištelja, who recounted it to Vuk Vrčević, preserves the memory of an event of long ago. This record of 1866 is the longest version so far recorded, with 67 verses of epic decasyllables beginning with the Slavic antithesis in which Travnik features as a toponym: *Što se ravni zamaglio Travnik, / Ali gori, ali kuga mori? / Niti gori, nit' ga kuga mori, / Već Vilići udavaju seku.*⁴⁶ Krnjević considers the dynamics of the action based on the interpenetration of the outward and the inward aspect of the events, and establishes the psychological structure of the characters. In her view, the aesthetic value of the ballad lies in the way in which two different events are successfully intertwined, and are suddenly and fatefully connected. After considering the outward aspects – the description of the wedding plans and the image of the wealth of this prominent family – she turns to the inward aspects – the scene of a young life being extinguished on the way to

⁴⁶ *Nesretni svatovi*, V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme iz Hercegovine (ženske)* Beč, 1866, br. 17. iz zbirke V. Vrčevića, kazivačica Simana Pištelja.

⁴⁶ *Nesretni svatovi*, V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme iz Hercegovine (ženske)* Vienna, 1866, no. 17. From the Vuk Vrčević collection, narrated by Simana Pištelja.

pogađa junakinju, prema mišljenju H. Krnjević, najljepše je sročena u stihovima Tordinčeve varijante: *Na zlatu je devet kavadova, / I deseta svileni košulja. / Sve se devet za košulju smrzle, / Tanka koša za bijelo tijelo, / Žute čizme za krnali noge...*⁴⁷ Ali pravo baladično zbivanje ne započinje u potresnom opisu nevjestine ljepote i promrzle odjeće koja se lijepi za njezino ozeblo tijelo, nego u nastavku, u situaciji koja je manje-više slična u svim sačuvanim inačicama. Objektivno zbivanje pretače se u lični doživljaj: događa se susret nevjestice sa novim ukućanima: *Dohodi joj mila svekrvica, / Ne veli joj je l' ti snaho zima? / Nego gleda stasa i uzrasta...*⁴⁸ Neke varijante su, poput one zabilježene u *Gajretu* iz 1911. ili pak inačice koja se nalazi u zbirci N. Andrića, potpunije razvile susret nevjestice sa mladoženjinim srođnicima. I dok u Andrićevoj varijanti (Andrić, 1929) majka dovodi u sumnju nevjestinu marljivost, a zaova nije sklona povjerovati kako je dovedena sama izvezla košulju, u zapisu iz *Gajreta* prisutan je motiv kletve, kojom zlosretna nevjestica odgovara na oholi nastup mladoženjinih srođnika: *Navezla sam, ne dočekale ih, / Donijela, ne izderale ih!*⁴⁹ Krnjevićeva se, naime, poslužila psihoanalitičkim postupkom sagledavanja likova u baladi putem promatranja slika koje otkrivaju njihova stanja, što je uobičajeni zahvat u usmenom pjesništvu. S druge strane, H. Krnjević sagledavala je pouke koje se nadaju iz vizure narodnog kolektiva, a koje su saopštene putem situacija u pjesmi.

Rukovijet balada o smrznutoj nevjesti našla se i u središtu razmatranja Muniba Maglajlića, koji je ponudio analizu razvoja ove pjesme u diskursu književne historije.⁵⁰ Historijski okvir u kojem se spominje porodica Vilić u Maglajlićevu osvrtu nije zanemaren. Nakon što je ustanovio baladni model, Maglajlić je ponudio književnoteorijsku analizu inačica. Počev od varijante koju je zabilježio V. Vrčević, zatim one koja se nalazi u zbirci N. Tordinca, potom varijante objavljene u časopisu

“non-existent happiness.” (Krnjević, 1973: 218) The misfortune that befalls the heroine as the wedding party proceeds on its way, in Krnjević’s view, is expressed at its best in Tordinac’s version: *Na zlatu je devet kavadova, / I deseta svileni košulja. / Sve se devet za košulju smrzle, / Tanka koša za bijelo tijelo, / Žute čizme za krnali noge...*⁴⁷ But the true events of the ballad do not begin with the moving description of the bride’s beauty and her frozen clothing, clinging to her frost-bitten body, but are in the continuation, in the situation that is more or less the same in all the surviving versions. The objective events turn into a personal experience as the bride meets her new household members: *Dohodi joj mila svekrvica, / Ne veli joj je l' ti snaho zima? / Nego gleda stasa i uzrasta...*⁴⁸ Some versions, such as the one recorded in *Gajret* in 1911, or those in N. Andrić’s collection, describe the meeting between the bride and the bridegroom’s relatives in greater detail. While Andrić’s version (Andrić, 1929) has the mother doubting the bride’s diligence, and the bridegroom’s sister is not inclined to believe that she embroidered her shirt herself, the *Gajret* version includes the motif of the malediction with which the unhappy bride responds to the arrogant behaviour of the bridegroom’s relatives: *Navezla sam, ne dočekale ih, / Donijela, ne izderale ih!*⁴⁹ Krnjević takes a psychoanalytical approach to the characters in the ballad by studying the images that reveal their state, as is usual in oral poetry. She also considers the message it gives from the popular perspective, conveyed through the situations in the poem.

The handful of ballads of the frozen bride also constitute the focus of Munib Maglajlić’s attention as he offers an analysis of the development of this poem in literary history discourse.⁵⁰ The historical context in which the Vilić family is mentioned is not overlooked in Maglajlić’s study. After determining the balladic model, Maglajlić provides a literary theoretical analysis of the versions, beginning with the one recorded by Vuk Vrčević,

⁴⁷ N. Tordinac, *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne*, Vukovar, 1883, br. 5.

⁴⁸ N. Tordinac, *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne*, Vukovar, 1883, br. 5.

⁴⁹ *Gajret*, 4/1911, 1, 10.

⁵⁰ Vidjeti: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. II, *Bošnjačke balade o smrznutoj nevjesti*, Alef, Sarajevo 1998.

⁴⁷ N. Tordinac, *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne*, Vukovar, 1883, no. 5.

⁴⁸ N. Tordinac, *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne*, Vukovar, 1883, no. 5.

⁴⁹ *Gajret*, 4/1911, 1, 10.

⁵⁰ See *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. II, *Bošnjačke balade o smrznutoj nevjesti*, Alef, Sarajevo 1998.

Gajret iz 1912. godine, zatim primjera iz rukopisne ostavštine J. P. Mutića, pa sve do jedne od inačica sačuvanih u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Maglajlić je razmatrao i poredio poetska svojstva i promjene u sižejnim obrascima pojedinih pjesničkih uobličjenja teme smrznute nevjestice. U osvrtu na varijantu iz časopisa *Gajret*, ustanovljen je najskladnije razvijen motiv susreta nevjestice sa ukućanima u novome domu: *Izlazio beže Mustaj-beže, / Pa skinuo sa konja djevojku, / I odnese na bijelu kulu. / Ne pita je: Jesi li ozebla / Već joj gleda oči i obrve. / Ulazi joj svekar i svekrva, / Ne pitaju: Jesi li ozebla, / Već gledaju čudi i pameti...*⁵¹ U pozivanju na varijantu iz Folklornog arhiva Zemaljskog muzeja Maglajlić ističe iskazano saosjećanje mladoženje sa dovedenom, što je vidljivo u dramatičnom dijalogu, sabijenom u svega dva stiha: “*Mejro, dušo, jesi li ozebla?*” / “*Jesam, dušo, srce će mi pući!*”⁵² Maglajlić je završio pregled inačica zaključkom da se jedino u razvijanju motiva smrti dovedene smrznuta nevjestica djelotvorno iskazuje te da se lično oglašava tek u nekim varijantama.

Prusačka varijanta balade o smrznutoj nevjestici, koju je zapamtila i nedavno kazivala starica Melća Kišija, po svemu se uklapa u već ustanovljeni i razmatrani baladni obrazac i spjevana je u 30 stihova epskog deseterca, koji je zajednički metar svih sačuvanih varijanti. Prvi stihovi prusačke varijante oblikuju, sažeto, u svega dva stiha, motiv ispraćaja nevjestice, koji je popraćen činom izdašnog trošenja na doček svatova, kao što se može vidjeti u svim inačicama-prethodnicama: *Kad Vilići seju udavaše, / Devet tovar blaga utrošiše.*⁵³ Ni drugi motiv (smrzavanja nevjestice) u sižejnom obrascu ove balade – koji je inače usmenim pjesnicima nudio najviše mogućnosti za samosvojne zahvate u jezičkom sjenčenju slike svatova u snježnoj nepogodi – nije u zapamćenju prusačke kazivačice znatnije razvijen; svega četiri stiha, kojima ipak ne manjka dramatične upečatljivosti: *Kad su bili preko polja ravnog, / Udri kiša, udri bižavica, / A na Ajši devet kabanica: / Sve devet se u jednu sledilo.*

followed by the one in the Tordinac collection and those published in *Gajret* in 1912, and the one in the manuscript legacy of J. P. Mutić, through to one of the versions preserved in the Folklore Archive of the National Museum in Sarajevo. He compares and contrasts the poetic features and alterations to the content formulae of the various poetic treatments of the frozen bride theme. Discussing the version in *Gajret*, he finds that the meeting between the bride and the family members in her new home is developed more smoothly than in other versions: *Izlazio beže Mustaj-beže, / Pa skinuo sa konja djevojku, / I odnese na bijelu kulu. / Ne pita je: Jesi li ozebla / Već joj gleda oči i obrve. / Ulazi joj svekar i svekrva, / Ne pitaju: Jesi li ozebla, / Već gledaju čudi i pameti...*⁵¹ Addressing the version in the Folklore Archive of the National Museum, Maglajlić highlights the sympathy for the bride expressed by the groom, as in the dramatic dialogue compressed into just two verses: “*Mejro, dušo, jesi li ozebla?*” / “*Jesam, dušo, srce će mi pući!*”⁵² Maglajlić concludes his study of the different versions by saying that it is only in developing the motif of her death that the frozen bride is able to express herself, and that she actually speaks in only a few versions.

The Prusac version of the ballad of the frozen bride, remembered and recently related by Melća Kišija, in every way fits the established balladic formulae sung in 30 verses of epic decasyllables, the metre common to all surviving versions. The first verses of the Prusac version provide a concise, two-line account of the departure of the bride, accompanied by lavish expenditure on the welcome accorded to the wedding party, as every previous version reveals: *Kad Vilići seju udavaše, / Devet tovar blaga utrošiše.*⁵³ The other motif (the frozen bride) of this ballad – which in fact offered oral poets ample opportunities for elaborating on the linguistic shading of the image of the wedding party caught in the snow – is also barely developed in the memory of the narrator from Prusac; just four verses, which however are not lacking in dramatic effect: *Kad su bili preko*

⁵¹ *Gajret*, 5/1912., 2/3, 35.

⁵² FAZM, XXXIV–G, 11316. Riječ je o varijanti koju je Denana Buturović 1962. zabilježila u Žepi od Emine Karić. Ova inačica sadrži 26 stihova, a počinje desetercem *Kad Vetići seju udavaše*.

⁵³ FAZM, LXVII–G, 16352.

⁵¹ *Gajret*, 5/1912, 2/3, 35.

⁵² FAZM, XXXIV–G, 11316. This is the version recorded by Denana Buturović in Žepa in 1962, narrated by Emmina Karić. It consists of 26 verses, beginning with the decasyllable *Kad Vetići seju udavaše*.

⁵³ FAZM, LXVII–G, 16352.

Poređenjem prusačke sa varijantama koje su uzimali u razmatranje Krnjevićeva i Maglajlić nade se zaključak da je njen pjesnički prinos sadržan u motivu ledenog dočeka, odnosno susreta smrznute nevjeste sa mladoženjinim ukućanima, u hladnoj odaji, u koju je smještena nakon što je sa promrzlom svatovskom povorkom stigla do mladoženjina dvora. Najrazvijeniji dio prusačke inačice – a on je ujedno i najdramatičniji u ovoj baladi općenito – nalazi se u upravo u slici susreta dovedene sa mladoženjinim srođnicima te u razgovoru koji se odvija u “studenom kuli”. Više nego u drugim sačuvanim inačicama, istaknuta je slutnja dovedene o skorom kraju, o umiranju: *Sve svatove u vruće dvore, / A divojku u studenu kulu. / Kad na vrata ulazi svekrva, / Ne pita je: Je l' ti, nevo, zima? / Nego gleda šava uz košulju: / “Lipa šava, ako si ga šila!” / “Jesam šila, a derat ga neću!” / Kad na vrata zaovica njena, / Ne pita je: Je l' ti, nevo, zima? / Nego gleda veza uz košulju: / “Lipa veza, ako si ga vezla!” / “Jesam vezla, a derat ga neću!”*⁵⁴ Kao i u drugim pjesničkim uobličenjima teme smrznute nevjeste, i u onoj koju je kazivala Melća Kišija, saosjećanje sa dovedenom pokazuje starija jetrva, sa djetetom u naramku, a promrzla nevjesta – koja i u ovom odgovoru ponavlja slutnju skoroga kraja – velikodušno uzvraća: *Kad na vrata jetrvica njena / Ona nosi Čamku u naramku. / “Pitaj, Čamko: Je l' ti, strina, zima?” / “Jest mi zima, malo što sam živa! / Eto ide devet tovar' blaga, / Tri tovara Čamki u naramku, / A ostalo agi Hasan-agi!” / To izusti, teslim dušu pusti!*⁵⁵ Činjenica o postojanju velikog broja različitih varijanti balade o zlosretnoj, odnosno smrznutoj nevjesti zabilježenih na širem prostoru Bosne i Hercegovine, ukazuje na njezinu omiljenost i veliku prisutnost u životu bošnjačke usmeno-književne tradicije.⁵⁶

⁵⁴ FAZM, LXVII–G, 16352.

⁵⁵ FAZM, LXVII–G, 16352.

⁵⁶ Vidjeti u: Lj. Simić, *Pripovedne i lirske pesme*, GZM, Etnologija, sv. XVII, Sarajevo, 1962, str. 205, gdje se u bilješki navodi postojanje nekoliko zapisa ove pjesme pohranjenih u FAZM-u, počev o Kubinog *Kad Milići seju udavaše* (br. 111), zatim zapisa C. Rihtmana *Kad su braća seku udavala* (br. 5868) i Mulalićeva zapisa *Nesretni svatovi* (br. 665). Treba, međutim, imati u vidu činjenicu da je predmetna studija Ljubićeve objavljena 1962. te da se fond FAZM-a od tada znatno proširio, što znači da ovaj zamašni izvor rukopisa vjerovatno sadrži veći broj različitih vari-

polja ravnog, / Udri kiša, udri bižavica, / A na Ajši devet kabanica: / Sve devet se u jednu sledilo. A comparison between the Prusac version and those discussed by Krnjević and Maglajlić indicates that its poetic contribution lies in the motif of the icy welcome, the meeting between the frozen bride and the bridegroom's family, in the cold room where she was put when the frozen wedding party reached the bridegroom's home. The most complete section of the Prusac version – and the most dramatic in the ballad as a whole – is that dealing with her meeting with the bridegroom's relatives and the conversation that takes place in the “icy tower.” More than in other surviving versions, this highlights the bride's premonition of death: *Sve svatove u vruće dvore, / A divojku u studenu kulu. / Kad na vrata ulazi svekrva, / Ne pita je: Je l' ti, nevo, zima? / Nego gleda šava uz košulju: / “Lipa šava, ako si ga šila!” / “Jesam šila, a derat ga neću!” / Kad na vrata zaovica njena, / Ne pita je: Je l' ti, nevo, zima? / Nego gleda veza uz košulju: / “Lipa veza, ako si ga vezla!” / “Jesam vezla, a derat ga neću!”*⁵⁴ In the poetic version narrated by Melća Kišija, as in other versions of the theme of the frozen bride, the older sister-in-law, with a child on her shoulder, expresses sympathy with the bride, while the frozen bride herself – whose response also shows her premonition of death – generously responds: *Kad na vrata jetrvica njena / Ona nosi Čamku u naramku. / “Pitaj, Čamko: Je l' ti, strina, zima?” / “Jest mi zima, malo što sam živa! / Eto ide devet tovar' blaga, / Tri tovara Čamki u naramku, / A ostalo agi Hasan-agi!” / To izusti, teslim dušu pusti!*⁵⁵ The existence of so many different versions of the ballad of the unhappy or frozen bride recorded throughout Bosnia and Herzegovina shows how popular it was and how much a part of the Bosniac oral literary tradition.⁵⁶

⁵⁴ FAZM, LXVII–G, 16352.

⁵⁵ FAZM, LXVII–G, 16352.

⁵⁶ See Lj. Simić, *Pripovedne i lirske pesme*, GZM, Etnologija, sv. XVII, Sarajevo, 1962, p. 205, referring to the existence of certain transcripts of this poem at FAZM: Kuba's *Kad Milići seju udavaše* (no. 111), C. Rihtman's transcript of *Kad su braća seku udavala* (no. 5868) and Mulalić's transcript of *Nesretni svatovi* (no. 665). Let us not forget, however, that Ljubić's study was published in 1962, and that the FAZM holdings have been greatly increased since then, forming an extensive source of manuscripts that doubtless includes many different variants.

Zaključak

Pjesničku građu, zabilježenu u posljednjem etnološko-folklorističkom istraživanju Prusca, koja je razmatrana u ovom radu, čini nekoliko oblika lirskih i pet primjera lirskonarativnih pjesama. Klasifikacija lirskih pjesama načinjena je u skladu sa tematikom i motivikom pojedinačnih primjera. Kada je riječ o lirici, može se reći da većina zabilježenih primjera pripada vrsti lirskog distiha, u literaturi prepoznatljivog pod pojmom "bećarac". Ljubavne, porodične i šaljive pjesme po broju zabilježenih jedinica odmah su iza lirskog distiha. U Pruscu je njegovana vjerska pjesma i uspavanka, nerijetko u istoj funkciji – uspavlivanja djeteta uz kolijevku. Tokom istraživanja u Pruscu zabilježene su i dvije svatovske te jedna pjesma koja je tematikom vezana za oslobodilačku borbu. U krugu lirskonarativnih, našla su se i tri fragmenta te jedna cjelovita, prusačka varijanta pjesme, koja pripada ciklusu balada o promrzloj nevjesti. Glavnina lirskih i sva četiri lirskonarativna primjera zabilježena u Pruscu spjevana su u najčešćem metru južnoslavenskog pjesništva – epskom desetercu. Drugi oblik stiha po učestalosti čini simetričan osmerac, zatim sedmerac, šesterac, trinaesterac i na kraju petnaesterac sa samo jednim zabilježenim primjerom. Kada se sva zabilježena pjesnička građa uzme u obzir, sagledaju njezine književnopoetičke i folklorističke odlike, nadaje se neminovan zaključak koji potvrđuje bogatu usmenoknjiževnu duhovnu praksu stanovnika prusačkog kraja, poglavito u prvoj polovini 20. stoljeća.

Conclusion

The poetic material recorded in a recent ethnological folklore study of Prusac and discussed in this paper consists of a number of forms of lyric poems and five examples of lyric narrative poems. The classification of the lyric poems is based on the themes and motifs of the various examples. Most recorded examples of lyric poems belong to the lyric couplet type, better known in the literature as *bećarac*. Love poems, family and humorous poems come a close second in number to the lyric couplet. In Prusac, religious poems and lullabies, often serving the same purpose – lulling a child in the cradle to sleep – are also remembered. Two wedding-party poems and one of which the subject was the war of liberation were also recorded in Prusac. Among lyric narrative poems, three fragments and one complete poem, the Prusac version, belong to the cycle of ballads of the frozen bride. Most of the lyric and all the lyric narrative examples recorded in Prusac were sung in the most common metre of southern Slav poetry – the epic decasyllable. The next most common is the symmetrical octasyllable, followed by the heptasyllable, the hexasyllable, the tridecasyllable and finally the quindecasyllable, with just one example. Taking the recorded material as a whole and its literary poetic and folkloric features, the inescapable conclusion reached is one that confirms the rich oral literary practice of the people of Prusac, particularly in the first half of the 20th century.

Kazivačice / Informants

Melća Kišija, rođ. 1927. iz Prusca
Fazila Kulaš, rođ. 1927. iz Prusca
Hasna Škandro, rođ. 1937. iz Prusca
Saima Hubljar, rođ. 1944. iz Prusca

Melća Kišija, b. 1927, Prusac
Fazila Kulaš, b. 1927, Prusac
Hasna Škandro, b. 1937, Prusac
Saima Hubljar, b. 1944, Prusac

janti koje, objedinjene na jednom mjestu, zahtijevaju poseban i posvećeniji pristup. Dvije varijante navedene balade zabilježila je Đenana Buturović u Žepi, gdje se javlja udaja "sestre Vetvića", odnosno Vidrića. Vidjeti u: Đenana Buturović, *O lirskim narodnim pjesmama u Žepi*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne u Tuzli, XII, Tuzla 1978. str. 58. Jedna varijanta zabilježena u Jablanici nalazi se u FAZM (3898).

Being assembled in one place, these variants merit their own separate, detailed study. Two variants of the ballad were recorded by Đenana Buturović in Žepa, where the marriage of Vetvić's (Vidrić's) sister features. See Đenana Buturović, *O lirskim narodnim pjesmama u Žepi*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne u Tuzli, XII, Tuzla 1978, p. 58. One variant recorded in Jablanica is also to be found at FAZM (3898).

Rukopisni izvori

FAZM (fascikle sa arhivskim listićima)
 Rukopisna zbirka Smail ef. Bradarića *Narodne umotvorine*
 (iz Dervente i okolice većinom)
 Rukopisna zbirka Senije Bajraktarević
 Rukopisna zbirka Alije Bejtića
 Rukopisna zbirka Ivana Zovke u četiri sveska (svaki pod
 naslovom *Dvjesto i pedeset hrvatskih narodnih ženskih*
pjesama), Etnološki zavod HAZU, Zagreb.

Manuscript sources

FAZM (folders with archive files)
 Manuscript collection of Smail ef. Bradarić *Narodne umotvo-*
rine (iz Dervente i okolice većinom)
 Manuscript collection of Senija Bajraktarević
 Manuscript collection of Alija Bejtić
 Manuscript collection of Ivan Zovko in four volumes (all en-
 titled *Dvjesto i pedeset hrvatskih narodnih ženskih pjesa-*
ma), Etnološki zavod HAZU, Zagreb.

Izvori / Sources

Objavljeni izvori

Gajret 1911, 1912.
 Kuba, Ludvík 1984. *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*.
 Drugo izdanje pripremio, dopunio neobjavljenim pjesmama
 i dodao indekse Cvjetko Rihtman uz saradnju Ljube Si-
 mić, Miroslave Fulanović-Šošić i Dunje Rihtman-Šotrić.
 Sarajevo: Svjetlost.
 Nikola Tordinac 1883. *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke*
iz Bosne, Vukovar.
 Vuk S. Karadžić 1964. *Pjesnarica 1814 – 1815, Sabrana dela*
Vuka Karadžića, Beograd: Prosveta.

Published sources

Gajret 1911, 1912.
 Kuba, Ludvík 1984. *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*.
 Drugo izdanje pripremio, dopunio neobjavljenim pjesmama
 i dodao indekse Cvjetko Rihtman uz saradnju Ljube Simić,
 Miroslave Fulanović-Šošić i Dunje Rihtman-Šotrić. Sara-
 jevo: Svjetlost.
 Nikola Tordinac 1883. *Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke*
iz Bosne, Vukovar.
 Vuk S. Karadžić 1964. *Pjesnarica 1814 – 1815, Sabrana dela*
Vuka Karadžića, Beograd: Prosveta.

Literatura / Bibliography

Buturović, Đenana. 1978. "O lirskim narodnim pjesmama u Žepi", Tuzla: *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XII: 55-72.
 Krnjević, Hatidža. 1973. "Balade o smrznutoj nevjesti". *Usmene balade Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost, 217-223.
 Latković, Vido. 1967. *Narodna književnost I*. Beograd: Naučna knjiga.
 Maglajlić, Munib. 1995. *Usmena balada Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Preporod.
 Maglajlić, Munib. 1998. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. II, *Bošnjačke balade o smrznutoj nevjesti*. Sarajevo: Alef.
 Perić-Polonijo, Tanja. 1995. "The levels of Classification. Oral Lyrical Poems Classification According to the Record and Function". Zagreb: *Narodna umjetnost* 32/1, 55-67.
 Pešić, Radmila; Milošević-Đorđević Nada. 1984. *Narodna književnost*. Beograd: Vuk Karadžić.
Rečnik književnih termina. 1984. Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu. (Fototipsko, drugo izdanje uredio Balša Pavićević. 2001. Banja Luka: Romanov.)
 Simić, Ljuba. 1962. "Pripovedne i lirske pesme". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. E* XVII, 199-225.
 Simić, Ljuba. 1963. "Prilog klasifikaciji narodne poezije". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. E* XVIII, 145-151.

Osnovne karakteristike tekstilnih rukotvorina u Pruscu i Kraljevoj Sutjesci

Pregledni rad

UDK: 677 (497.6 Prusac/Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

U članku su predstavljeni rezultati kratkoročnih istraživanja tekstilnih rukotvorina na području Prusca i Kraljeve Sutjeske. Zabilježeni su malobrojni primjeri sačuvanih predmeta tradicijskog kućnog tekstila (različite vrste tkanina od lana, rjeđe od konoplje, pamuka i vune, podnih prostirki, ukrasnih predmeta te postelnog rublja) ili odjevnih predmeta, kao i brojni savremeni oblici kućnog tekstila koji u najvećem broju predstavljaju predmete za ukrašavanje enterijera kuće.

U prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća, na oba ispitivana područja, tkanje raznih vrsta platna, odnosno sukna za izradu odjevnih predmeta, kao i tkanje i izrada predmeta kućnog tekstila još uvijek je bilo u svakodnevnoj primjeni. Tokom druge polovice 20. stoljeća dolazi do promjena u vrstama ručnih radova što se ogleda u primjeni novih materijala i tehnika rada pri čemu prevladavaju vez i kukičanje. Tkanje je dosta reducirano jer se sve više počinje nositi odjeća od industrijski proizvedenih tkanina, a zadržava se tradicionalna izrada postelnog rublja i podnih prostirki.

Ključne riječi: tekstilne rukotvorine, kućni tekstil, tkanje, pletenje, vez, kukičanje.

Kratkoročna istraživanja (10-15 dana) o zastupljenosti i očuvanosti tekstilnih rukotvorina na istraživanom području u okviru projekata *Etnološko-folkloristička istraživanja Prusca*, odnosno *Etnološko-folkloristička istraživanja Kraljeve Sutjeske* obavljena su tokom 2008. i 2009. godine.¹ Podaci su prikupljeni od kazivača rođenih u prvoj polovici ili sredinom 20. stoljeća u dobi od 86 do 40 godina

¹ Na području Prusca, koji administrativno pripada općini Donji Vakuf, većinsko stanovništvo čine Bošnjaci. Prema popisu iz 1991. godine, u Pruscu je živjelo 1.756 stanovnika (1.733 Bošnjaka, 1 Srbin, 6 Hrvata). Na području Kraljeve Sutjeske, koja administrativno pripada općini Kakanj, većinsko stanovništvo čine Hrvati, dok su Bošnjaci zastupljeni u veoma malom broju. Prema popisu iz 1991. godine, u Kraljevoj Sutjesci je živjelo 852 stanovnika (752 Hrvata, 45 Bošnjaka, 2 Srbina).

Basic characteristics of textile articles in Prusac and Kraljeva Sutjeska

Review article

UDC: 677 (497.6 Prusac/Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

This paper sets out the results of short-term studies of textile articles in the Prusac and Kraljeva Sutjeska areas. A few surviving examples were found of traditional household textiles (various linen textiles, or less commonly hemp, cotton or wool textiles, rugs, decorative articles and bed linen) or articles of clothing, as well as many contemporary household textiles, most of which were for interior decoration.

In both areas, weaving various kinds of linen fabrics and woollen cloth for articles of clothing, as well as weaving and making household textiles, was still an everyday practice in the early and mid 20th century. During the latter half of the 20th century, new materials and techniques began to be used for hand-made articles, with embroidery and crochet now the principal techniques. Weaving became less common as people increasingly wore clothes of factory-made fabrics, but the traditional production of bed linen and floor rugs was maintained.

Key words: textile articles, household textiles, weaving, knitting, embroidery, crochet

Short-term (10-15 day) research into the presence and state of preservation of textile articles in the areas studied as part of the projects entitled *Ethnological folklore studies of Prusac* and *Ethnological folklore studies of Kraljeva Sutjeska* was conducted in 2008 and 2009.¹ Information was gathered from people born in the early and mid 20th century, aged from 86 to as young as

¹ Bosniacs are in a majority in Prusac, which is in Donji Vakuf Municipality. According to the 1991 census, Prusac had a population of 1756 (1733 Bosniacs, 1 Serb, 6 Croats). In Kraljeva Sutjeska, which is in Kakanj Municipality, Croats are in a majority, with very few Bosniacs. According to the 1991 census, Kraljeva Sutjeska had a population of 852 (752 Croats, 45 Bosniacs, 2 Serbs).

starosti, a zabilježeni su uobičajeni oblici tekstilnih rukotvorina rasprostranjenih na cijelom području Bosne i Hercegovine (pletenje, vez, šivenje, kukičanje i u manjem obimu tkanje). Snimljena građa prikupljena metodom intervjua (u obimu koliko je to bilo moguće u kratkom periodu), odnosi se na period od tridesetih godina 20. do prvog desetljeća 21. stoljeća. Fotografiranjem su zabilježeni predmeti kućnog tekstila i dijelovi tradicijske odjeće koji su se sačuvali u kućama stanovnika Prusca i Kraljeve Sutjeske. S obzirom da o karakteristikama tekstilnih rukotvorina na oba ispitivana područja do sada nije pisano u etnološkoj literaturi, cilj istraživanja je bio prikupiti podatke o vrstama tekstilnih rukotvorina koje su još uvijek zastupljene i zabilježiti sjećanja na vrste tekstilnih rukotvorina koje su bile u upotrebi u prvoj polovici 20. stoljeća i ranije. U radu *Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske*, Zorislava Čulić (1990:5-20) samo u kratkim crtama govori o materijalima upotrebljavanima za izradu odjevnih predmeta i vremenskom okviru do kada su ti materijali bili u upotrebi. Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić u knjizi *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske* (2005:32-34 i 53-56) u poglavlju *Upute za rekonstrukciju ženske, odnosno muške nošnje* navodi nazive i vrste materijala za izradu odjevnih predmeta. M. S. Filipović u radu *Visočka nahija*, u poglavlju *Naselja i poreklo stanovništva* (1928:311-321), spominje tkanine od kojih je izrađena narodna nošnja. Na prostoru oba lokaliteta su zabilježeni malobrojni primjeri sačuvanih predmeta tradicijskog kućnog tekstila (različite vrste tkanina od lana, rjeđe od konoplje, pamuka i vune, podnih prostirki, ukrasnih predmeta ili postelnog rublja), ili odjevnih predmeta. Zabilježeni su i brojni savremeni oblici kućnog tekstila koji u najvećem broju predstavljaju predmete za ukrašavanje enterijera kuće (kukičani i vezeni predmeti, gobleni). Najstariji sačuvani predmeti potiču iz prve polovice, odnosno sredine 20. stoljeća. Ratna dešavanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1992.-95. godine su uticala na nestanak velikog broja tradicijskih dijelova narodne nošnje, tekstilnih predmeta korištenih za ukrašavanje kuće, zastiranje podova ili kao posteljno rublje.

Industrijalizacija zemlje nakon Drugog svjetskog rata i zapošljavanje ženske omladine,² uticali

40, and details of the customary forms of textile handicrafts that are widespread throughout Bosnia and Herzegovina (knitting, embroidery, sewing, crochet and, to a lesser extent, weaving) were recorded. The material, which was gathered by conducting as many interviews as was possible in the short time available, covered the period from the 1930s to the first decade of the 21st century. The household textile articles were photographed, as were articles of traditional costume kept in the homes of some residents of Prusac and Kraljeva Sutjeska. Since nothing has yet been written in the ethnological literature on the characteristics of the textile articles of these two areas, the aim of the research was to gather data on the types of textile articles still represented and to record memories of the types that were in use in the first half of the 20th century and before. In *Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske*, Zorislava Čulić (1990:5-20) gives a brief account of the materials used to produce articles of clothing and the time frame for the use of those materials. In her book *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske* (2005:32-34 and 53-56), Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić has a chapter giving instructions on how to reconstruct women's and men's costumes, giving the names and types of materials used. In the section on settlements and the origin of the population in "Visočka nahija" (1928:311-321), M. S. Filipović mentions the fabrics used to make folk costumes. In both areas, a few surviving examples were found of traditional household textiles (various linen textiles, or less commonly hemp, cotton or wool textiles, rugs, decorative articles and bed linen) or articles of clothing, as well as many contemporary household textiles, most of which were for interior decoration (crocheted and embroidered articles, tapestries). The oldest extant articles dated from the early or mid 20th century. The 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina led to the loss of many traditional articles of folk costume, textile articles used to adorn the house, rugs and bed linen.

The industrialization of the country after World War II and young women's entering the work place² also had an impact on the quantity and type

² Ana, 86 godina: *Radila (sam) 20 godina u Ričici (rudnik)... Mladi radili u rudniku u Kaknju, Haljinićima, Ričici; u željari, radile i žene. Otac bio bolestan, morala sam raditi, bila najstarija. Otišla u Kakanj prvi put u životu, čula da*

² Ana, 86: *I worked in Ričica (mine) for 20 years... Young men worked in the mine in Kakanj, Haljinići, Ričica; women too worked in the iron works. My father was ill, I had to work, I*

su na obim i vrste ručnih radova zastupljenih u domaćinstvima Prusca, odnosno Kraljeve Sutjeske. Ženska djeca rođena prije i neposredno nakon Drugog svjetskog rata su, uglavnom, pohađala prva četiri, odnosno šest razreda osnovne škole nakon čega je dolazilo do prekida daljeg školovanja.³ Različiti oblici ručnog rada, kao što su vještine tkanja, šivenja, vezenja i pletenja, predstavljali su obaveznu dopunsku aktivnost ženske populacije kako u Pruscu, tako i u Kraljevoj Sutjesci, a bili su zastupljeni i u osnovnim i stručnim školama. Mitar Papić u knjizi *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918 – 1941* (1984:16) navodi da su u Kraljevoj Sutjesci i Donjem Vakufu radile osnovne škole. U poglavlju *Unutrašnji život osnovne škole* (Nastavna osnova), na str. 47-48 donosi nastavne planove za 1926/27. i 1934/35. školsku godinu iz kojih se vidi da je nastavnim planom bio obuhvaćen i *Ručni rad muški i ženski*, odnosno *Praktična privredna znanja i umjenja* (domaćinstvo sa ručnim radom). Ovim predmetom je bila obuhvaćena obuka ženske djece vještinama vezenja, šivenja, kukičanja, krojenja. Kazivačice u Kraljevoj Sutjesci su u većini potvrdile da su vještinu vezenja i šivenja naučile u školi, dok su vještinu tkanja i pletenja učile kod kuće od majke ili starije sestre. Već u dobi od 10 do 12 godina djevojčice su dobivale poduku u ručnom radu (pletanju, tkanju i vezu). U drugoj polovici 20. stoljeća za žensku omladinu i domaćice su organizirani tečajevi krojenja i šivenja.

primaju čistačicu na željezničkoj stanici. Srela rođaku koja je bila služavka kod jedne žene, otišle tamo na ručak. Gazdica pitala: "Bi li, Ana, radila u dječijem domu za ratnu siročad u selu Doboju?" Za Prvi maj otišla u dom i radila od 1946. do 1952. godine, imala smještaj, bila vešarica, prala rublje, a zatim u kuhinji. Tu sam zaposlila i sestru. Kad se dom rasformirao, zaposlila se u rudniku, u lampari, zatim bila kurirka, a nakon toga radila u kancelariji...

Zahida, 78 godina: Iza rata išli u brigadu, 1948. Radila sam dva mjeseca u brigadi u Kaknju, nisam htjela pa se zaposlila u elektrani 'Neimar', radila šest mjeseci, onda napustila posao, udala se ...

³ Hamida, 60 godina: *Završila šest razreda, a kad je trebalo ići u Donji Vakuf otac nije dao.*

Katarina, 72 godine: Završila samo 4 razreda, nije mi otac dao dalje ići; škola mi dobro išla; lijepo pisala i dobro računala, kasnije se zaposlila u rudniku u kancelariji.

Anda, 79 godina: Nisam ja dobro pismena, imam nešto malo znanja. Iz brigade se udala, radila 3 mjeseca i sa devetnaest godina se udala. Kad sam bila mlada samo se radilo, nije te interesovalo da ideš u školu, bilo dvanaestero djece.

Rabija, 73 godine: Išla sam u tečaj, šta ću znat', učila slova po ćilimima u džamiji.

of hand-made articles in the households of Prusac and Kraljeva Sutjeska. Girls born before or just after World War II usually had primary school education only, attending school for only four or six years before leaving.³ Handicrafts such as weaving, sewing, embroidery and knitting were a compulsory supplementary activity for women and girls in both Prusac and Kraljeva Sutjeska, and were taught in both primary and vocational schools. In his *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918 – 1941* (1984:16), Mitar Papić relates that there were primary schools in Kraljeva Sutjeska and Donji Vakuf. He sets out the 1926/27 and 1934/35 curricula in the chapter on the internal life of the primary school (pp. 47-48), which show that the curriculum included handicrafts for boys and girls and practical economic knowledge and skills (domestic science and handicrafts). This covered embroidery, sewing, crochet and tailoring for girls. Most interviewees in Kraljeva Sutjeska confirmed that embroidery and sewing were taught at school, but weaving and knitting were learned at home from one's mother or older sister. Girls were taught handicrafts (knitting, weaving and embroidery), from the age of 10 or 12. In the latter half of the 20th century, classes in tailoring and sewing were held for young women and housewives.

In both areas, weaving various kinds of linen fabrics and woollen cloth for articles of clothing,

was the oldest. The first time ever I went to Kakanj, I heard that they were looking for a cleaner at the railway station. I met a cousin who was in service for a lady and went there for lunch. The lady asked, "Ana, would you work in the children's home for war orphans in the village of Doboju?" I went there for 1 May and worked there from 1946 to 1952, I had bed and board, I was a laundrywoman and then worked in the kitchen. I got my sister a job there too. When the home was closed down, I got a job in the mine, in the lamp shop, then I was a messenger, and after that I worked in the office...

Zahida, 78: After the war people joined the brigade, in 1948. I worked in the brigade in Kakanj for two months, I didn't like it so I got a job in the Neimar power station and worked there for six months, then left and got married...

³ *Hamida, 60: I did six years of primary school, but when I needed to go to Donji Vakuf my father wouldn't let me.*

Katarina, 72: I did just four years, my father wouldn't let me go on; I did well at school, I was good at writing and arithmetic, later I got a job in the mine, in the office.

Anda, 79: I'm not well educated, I have a bit of knowledge. I married from the brigade, worked for three months and married at 19. When I was young, work was everything, they weren't interested in you going to school, there were 12 children.

Rabija, 73: I went on a course, what would I know, I learned my letters from the carpets in the mosque.

U prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća, na oba ispitivana područja, tkanje raznih vrsta platna, odnosno sukna za izradu odjevnih predmeta, kao i tkanje i izrada predmeta kućnog tekstila još uvijek je bilo u svakodnevnoj primjeni. Osnovne sirovine za izradu tekstilnih predmeta bile su lan, u manjoj mjeri konoplja, pamuk i vuna. Udate žene i djevojke su od vune (osim tanih proizvoda), za potrebe ukućana plele čarape, džempere, pulovere, suknje i hlače za djecu, kape i rukavice. Svilenim i pamučnim koncem u boji su vezle različite predmete za ukrašavanje kuće (miljee, stolnjake, jastučice, draperije i zariče, zidne krpe, peškire, posteljno rublje, goblene). Vez pamučnim koncem u boji je primjenjivan i za ukrašavanje odjevnih predmeta tehnikama po broju i po pismu (na ženskim i muškim košuljama, bluzama, haljinama).

U drugoj polovici 20. stoljeća je došlo do promjena u vrstama ručnih radova što se ogleda u primjeni novih materijala (šifon, *čadorbez*-botana, panama, leakril) i tehnika rada pri čemu su prevladavali vez i kukičanje. Tkanje je dosta reducirano jer se sve više počinje nositi odjeća od industrijski proizvedenih tkanina, a zadržava se samo tkanje postelnog rublja i podnih prostirki. Promjene se dešavaju i u uređenju enterijera kuće, u kojem se, također, počinju koristiti industrijski proizvodi. Do 90-ih godina 20. stoljeća se održalo tkanje ćilima, serdžada, ponjava, platna (Prusac), pregača, tkanica, platna (okolina Kraljeve Sutjeske), dok je tkanje vunjenih ponjava i drolja (Prusac i Kraljeva Sutjeska) i danas aktuelno. Tkanje ćilima se u prvom desetljeću 21. stoljeća javlja samo sporadično.

as well as weaving and making household textiles, was still an everyday practice in the early and mid 20th century. The principal raw material used for textile articles was flax; hemp, cotton and wool were less commonly used. Married women and girls would knit wool into socks, jumpers, pullovers, skirts and trousers for children, as well as caps and gloves. Coloured silk and cotton yarn was used to embroider various decorative articles for the home (doilies, tablecloths, cushion covers, drapes and curtains, kitchen cloths, towels, bed linen and tapestries). Coloured cotton yarn was also used to embroider various articles of clothing using the techniques known as *po broju* [counting threads] and *po pismu* [drawing the design on the fabric and then embroidering over it]. This was used for shirts (men's and women's), blouses and dresses.

During the latter half of the 20th century, new materials (chiffon, *čadorbez*-botana, panama, leakril) and techniques began to be used for hand-made articles, with embroidery and crochet now the principal techniques. Weaving became less common as people increasingly wore clothes of factory-made fabrics, but the tradition of weaving bed linen and floor rugs was maintained. The decoration of the home also changed, as here too, factory-made fabrics came into use. Weaving kilims, prayer mats, sheets, canvas (Prusac), and aprons, sashes and canvas (around Kraljeva Sutjeska) persisted into the 1990s, while weaving drugget and rag rugs is still practised in both Prusac and Kraljeva Sutjeska. There are only sporadic instances of weaving kilims in the first decade of the 21st century.

Karakteristike tekstilnih rukotvorina u Pruscu

Građa – Tekstilne sirovine i tkanje

Lan i konoplja – Sjećanje na uzgoj tekstilnih biljaka lana i konoplje, koje su sijale njihove majke, prisutno je kod svih kazivačica starijih od šezdeset godina. Također, kazivačice se sjećaju da je poslije Drugog svjetskog rata bila propisana količina lana koju će pojedino domaćinstvo zasijati.⁴ Male njive (najčešće veličine oko 300 m²) na kojima su

Characteristics of textile articles in Prusac

Subject – Textile raw materials and weaving

Flax and hemp. All the interviewees of sixty or more remembered flax and hemp being grown by their mothers for textiles. They also recalled that after World War II each household had to grow a prescribed quantity of flax.⁴ The small fields (usually about 300 sq.m.) where flax or hemp was grown had special names, such as *guvna* or *zgon*,

⁴ Za ovaj podatak zahvaljujem kolegici S. Bajić, te kolegama E. Šljivi i S. Avdiću. Ismet Sijamija, 76 godina, se sjeća da je iza Drugog svjetskog rata bila naredba da svako domaćinstvo mora posijati dva dunuma lana.

⁴ I am grateful to my colleagues S. Bajić, E. Šljivo and S. Avdić for this information. Ismet Sijamija, 76, recalls that the order was issued after World War II for every household to grow two dunums [1 dunum = 1000 sq.m.] of flax.

sijali lan ili konoplju su imale posebna imena kao npr. *guvna*, *zgon*, a bile su smještene u udolini, odnosno na mjestu gdje se vlaga duže zadržava. Zrele stabljike lana (konoplje) su nosili da se namaču (*kisele*) u potocima Vir, Rigavac ili Lubovo. *Pozder* – drvenasti omotač stabljike je, kao sekundarna sirovina nakon odvajanja vlakna, ostavljan ispod voćaka. Konoplja je korištena kao pomoćno vlakno za izradu upotrebnih predmeta, jer je njena nit deblja, a stabljika viša, pa se dobije veća količina vlakna. Postupak prerade konoplje i lana, kao i terminologija koja se pri tome koristi su isti kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. (Opširnije vidjeti: Vladić-Krstić, 1978: 176-193; Bajić, 1987: 172-183; Popić-Filipović, 2006: 21-35).

Uz pomoć preslice sa *bašlukom* i vretena žene i djevojke su prele kvalitetno vlakno *vlas* za osnovu i lošije vlakno *krhljad* za potku. Za pređenje je korištena *druga*, a za prepredanje *prepredaljka* sa kružnim zadebljanjem na donjem dijelu. Djevojčice su već od 10-te godine učile vještinu pređenja. Nakon pređenja vlakno je izbjeljivano uz pomoć *lukšije* (otopine pepela od bukovog ili hrastovog drveta u vreloj vodi), a tim postupkom je postajalo i mekše (Popić-Filipović, 2006: 29).

Tkanje – Za tkanje je korišten horizontalni *tkalački stan* na kojem su od lana i konoplje, a kasnije od pamuka, tehnikom tkanja *u dva nita* izrađivani upotrebn i odjevni predmeti. Tkalačke stanove su izrađivali vještiji mještani.⁵ Neka tkalačka pomagala (*nićanice*) su izrađivale same tkalje (kaže se *nanititi nita*), a neka su kupovale od putujućih trgovaca (*brda* su donosili trgovci iz Pazarića) (Beljkašić-Hadžidedić, 1980).

Lanena tkanina se zove *platno*, a konopljana tkanina je *pređa*. Od lanenog vlakna su tkali *platno* za košulje i gaće, peškire *sa zatkama*, krpe za hranu (*sprtve*), jastuke i čaršafe, a koristili su ga i kao osnovu za tkanje ponjava. Platno je ukrašavano linijskim motivom *na zatke*, obično predivom u crvenoj boji koje su žene same bojile, bojama kupljenim u Bugojnu. Laneno vlakno je dosta korišteno i kao konac za ušivanje.

Konoplja je upotrebljavana za tkanje grubljih tkanina (*strožaka*, *vreća*, *harara*, *kolana* i *mutapa*-pokrovaca u kombinaciji sa kostrijeti), zatim kao osnova za ponjave – *drolje*. Nakon Drugog

and were in hollows where the soil retained its moisture longer. The ripe stalks of flax or hemp were retted in the Vir, Rigavac or Lubovo brooks. The woody part of the stem that remained after the bast had been removed was used as mulch under fruit trees. Hemp was an auxiliary fibre used in making utility articles, as the fibres were thicker and the stem taller, so it provided a greater quantity of fibre. The treatment of hemp and flax, and the terms used, are the same as elsewhere in Bosnia and Herzegovina. (For more see Vladić-Krstić, 1978: 176-193; Bajić, 1987: 172-183; Popić-Filipović, 2006: 21-35).

Using a distaff with a *bašluk* [detachable head] and a spindle, women and girls would spin the better quality fibre, known as *vlas* , for warp and the poorer quality, *krhljad*, for weft. A *druga* was used for spinning, and a *prepredaljka* with a bulge at the end for the re-spinning.⁵ Girls as young as ten were taught to spin. The spun yarn was bleached with lye (an alkali solution made by lixiviating wood ash – beech or oak – in hot water), which also made it softer (Popić-Filipović, 2006: 29).

Weaving. A horizontal loom was used to weave the flax and hemp, and later cotton, using a double-yarn technique, into fabric for utility articles and clothing. The looms were made by local people with the necessary skills.⁶ Some loom accessories (*nićanice* – the raddle) were made by the weavers themselves (this was called *nanititi nita*), and some were bought from travelling salesmen (lease stocks were brought by traders from Pazarić) (Beljkašić-Hadžidedić, 1980).

Linen fabric was called *platno*, and hempen fabric *pređa*. Flax was used to weave linen for shirts and trousers, striped towels, cloths to wrap food, pillows and sheets, and was also used as the warp for weaving woollen blankets. Linen was decorated with stripes (*na zatke*), usually red; the women themselves dyed the spun yarn using dyes bought in Bugojno. Flax fibre was also quite widely used as sewing thread.

Hemp fibre was used to weave coarser fabrics (mattress covers, sacks, *harara*, girths and *mutapa*

⁵ Dobila sam podatke da su stanove izrađivali Suljo Hamzić i Mustafa Čizmo.

⁵ Translator's note: every effort has been made to find English terms corresponding to some of the specialist terms used in this paper, but many are clearly localisms for which no English equivalent exists.

⁶ I was told that looms were made by Suljo Hamzić and Mustafa Čizmo.

svjetskog rata, za tkanje ponjava-*drolja* je upotrebljavano pamučno predivo za osnovu (*mrki tivtik*), ili u kombinaciji sa konopljom. *Drolje* su upotrebljavane za zastiranje podova i *basamaka* (stepenica).

Pamučno predivo su (između dva svjetska rata i sredinom 20. stoljeća) kupovali u Bugojnu i najprije ga koristili kao *potku*, pri čemu je osnova bila od lana. Tako dobiveno platno su nazivali *ćereće*.⁶ Jačanjem ekonomske moći stanovništva, postepeno se za tkanje platna za odjevne predmete prestaje koristiti laneno ili konopljano predivo i počinje koristiti samo pamučno predivo. Za izradu ženskih i muških košulja, kao i *pokrova za ukop*, izrađuje se *ćereće sa uzvodom*, i to od tri vrste pamučnog prediva. Za osnovu su korišteni *tira* i *tivtik*, a za potku *tivtik*. Starije tkalje poznaju dvije vrste *tivtika* (*mrki*, deblji *tivtik* je *žučkaste* boje, a bijeli, tanki *tivtik* je izbijeljen). Na gornje vratilo tkalačkog stana je navijano tanko predivo (*tivtik*), a deblje, upredeno predivo (*tira*) je prebacivano preko štapa i zatezano lakšim utegom. Obje vrste prediva su, prema određenom redoslijedu, uvedene u *nita i brdo* (npr. 10 *zubaca tivtika*, 2 *zupca tire*, 15 *zubaca tivtika*, ili 4 žice *tivtika*, pa *tira*, pa 10 žica *tivtika*, itd.). Za određenu količinu niti je upotrebljavan naziv *čibuk*. Pošto nije bilo dovoljno zategnuto, predivo od *tire* se u tkanju skupljalo (*gubalo*), pa je tako izrađeno platno dobivalo naziv *gubano* platno (da se *nagužvera*). Jedna vrsta platna na *uzvod* je nazivana *ćereće na čibuk*, zbog motiva debljih i tanjih pruga koje podsjećaju na *čibuk*. Za snovanje, navijanje i uvođenje niti u nićanice i brdo bio je potreban jedan dan rada (uz kućne poslove), a za tkanje *ćerećeta* za jednu košulju dva dana. S obzirom da je odavno prestala upotreba domaćeg tkanog platna, izbljedjela su i sjećanja na mnogobrojne nazive za ukrasna tkanja koja su ranije bila u upotrebi. (O vrstama pamučnog prediva i ukrasnog tkanja vidjeti: Vladić-Krstić, 1978: 200-208; Bajić, 1987: 188-194.) U zavisnosti od namjene, tkalje su razlikovale nekoliko vrsta domaćeg platna. Tako npr. razlikovalo

[horse blankets] – combined with goat hair), and as the warp for rag rugs – *drolje*. After World War II, these rugs were woven using cotton yarn, alone or combined with hemp, as the warp (*mrki tivtik*). They were used as floor rugs and stair carpets.

Between the two world wars and in the mid 20th century cotton yarn was bought in Bugojno and used mainly as weft, with flax for the warp. The resulting fabric was known as *ćereće*.⁷ As the economic situation improved, flax or hemp yarn was gradually replaced by pure cotton to weave fabric for articles of clothing. *Ćereće* with *uzvod* [woven with different types of yarn in the warp] was woven to make men's and women's shirts, and also shrouds, using three types of cotton yarn – *tira* and *tivtik* [a type of machine-made cotton yarn used for the warp; it was supplied in skeins and had to be rewound onto a spool for the warp], and *tivtik* for the weft. Older weavers recognized two kinds of *tivtik* – a thicker yarn, *mrki*, which was yellowish in colour, and a thinner one, which was bleached white. The thinner *tivtik* was wound around the top loom beam and the thicker *tira* was drawn across the bar and held taught with a light weight. Both types of yarn were set into the raddle and lease stock in a fixed order (for example, 10 teeth of *tivtik*, 2 teeth of *tira*, 15 teeth of *tivtik*, or 4 *tivtik*, then *tira*, then 10 *tivtik*, and so on). A given quantity of yarn was called *čibuk*. If *tira* was not kept taut enough, it would pucker in the fabric (*gubalo*), and the resulting fabric would be called *gubano* fabric. One type of *uzvod* fabric was called *ćereće na čibuk*, on account of the wide and narrow stripes reminiscent of a chibouk. It was a day's work (along with other housework) to warp the loom, winding the warp on the raddle and lease stock, and two days to weave enough *ćereće* for a shirt. Home-woven linen has not been used for so long that the memory of many of the old names for decorative weaving has faded. (For types of cotton yarn and decorative weaving see Vladić-Krstić, 1978: 200-208; Bajić, 1987: 188-194.) Weavers distinguished a number of kinds of home-woven linen, depending on its intended use. For example, the linen used for

⁶ Hamida, 68 godina, se sjeća da su njena majka i starija sestra tkale *ćereće* po narudžbi, za prodaju, uglavnom ženama iz pravoslavnih, a u manjoj mjeri ženama iz katoličkih sela u okolini Bugojna i Donjeg Vakufa – Kopčić, Urija, Jablan, Koščani... Snovanje i tkanje je naučila od majke, ali se nije bavila tkanjem platna – *ćerećeta*. I sada često pomaže drugim tkaljama koje nisu vješte snovanju.

⁷ Hamida, 68, remembers her mother and older sister weaving *ćereće* to order, for sale, mainly for women from the Orthodox Christian villages, and to a lesser extent the Catholic villages, around Bugojno and Donji Vakuf – Kopčić, Urija, Jablan, Koščani... She learned weaving from her mother, but did not weave *ćereće*. Even now she often helps other weavers who are not good at setting the warp.

se platno za *ukopne košulje* od onog za svaki dan ili za vjenčanje. *Ćereće* koje su naručivale Srkinje je bilo gusto i čvrsto, dok je *ćereće* za Hrvatice bilo rjeđe, samo malo naborano, sa malim *čibucima*. Razlikovalo se i *ćereće* koje su koristile Bošnjakinje (*samo dvije kandžije tire da se ne nabere*). Osim za prodaju, tkalje u Pruscu su tkale platno i za lične potrebe: za košulje, gaće, čaršafe (iz *tri pole*), jastučnice, peškire po sećiji (*jambeze*), *zariće* na prozorima, *sofra-bošče*, peškire oko fesova, peškire za umivanje itd.

Određene upotrebne predmete (ukrasne peškire, jastučnice, peškire za sećije, *zariće*) su prilikom tkanja ukrašavale *pirlitom*, ukrasnom tehnikom tkanja *na prste* ili *na dasku* koju u ovom kraju nazivaju *zahmet*. Za pretkivanje su koristile pamučni konac (*perlgarn*) crvene, plave, žute, narančaste boje, pri čemu su najčešće izvodile stilizirane cvjetne motive – *ružice*. *Zahmetom* su najčešće ukrašavale *peškire za ruho*. Neke predmete su dodatno ukrašavale čipkom i isprepletenim resama od svile ili od pamuka (*maveza*). Ukoliko su tkale peškire po narudžbi, za Srkinje, po dnu su *zahmetom* izvodile razne motive kao što su *trubiće*, *križevi* i sl. Ovi peškiri su dodatno ukrašavani isprepletenim resama.

Vuna – tekstilna sirovina životinjskog porijekla, preradivana je na tradicionalan način. Nakon šišanja i pranja slijedi češljanje (*čupanje*) i *vlačenje* vune, te predenje niti razdvojenih prema kvaliteti na *vlas* i *krhljad*, uz pomoć preslice i vretena. Za predenje i prepredanje su koristili dvije vrste vretena – *druga* i *prepredaljka*. (Opširnije o preradi vune i proizvodnji niti vidjeti: Vladić-Krstić, 1970: 272-276; Bajić, 1983: 164-168.)

Bojenje vune u prošlosti su, prema sjećanju kazivačica, obavljale žene same: u lučini (žuta, oker), orahovoj ljusci (tamnosmeđa), orahovom listu (žuta), kori od johe (kafena), plodovima zohe i orahovoj ljusci (crna), uz dodatak katalizatora (*šap-nišador*), soli i esencije. (Opširnije o bojenju vidjeti: Riter-Studnička, 1958.) U periodu između dva svjetska rata, i kasnije, boju su kupovale ili su vunenu tkaninu nosile na bojenje kod bojadžija u Donji Vakuf ili Bugojno.

Od vune su tkali upotrebne predmete za kuću (*ponjave*, *čilime*, *krajeve-makate*, *serdžade za zid* i molitvene *serdžade*). Prema sjećanju nekih kazivačica, *sukno* za izradu odjevnih predmeta su

shrouds was different from that used for everyday wear or for weddings. The *ćereće* ordered by Serb women was thick and strong, while that made for Croat women was finer, slightly puckered, and with fine *čibuk* stripes. Different again was the *ćereće* used by Bosniac women (only two “claws” of *tira*, so it doesn’t wrinkle). The weavers of Prusac did not only sell their fabrics, they also wove linen for their own use: for shirts, trousers, sheets (from three *pole*), pillow cases, *sećija* (settee) covers (*jambez*), *zariće* for the windows, *sofra-bošče* (tablecloths), the cloth wound around a fez, face and hand towels, and so on.

Some household articles (decorative hangings, cushion covers, settee covers, curtains) were decorated in the weaving process with *pirlit*, a decorative weaving technique known as *na prste* (finger-weaving) or *na dasku* called *zahmet* in this region. Red, blue, yellow and orange cotton thread (*perlgarn*) was used for over stitching, usually to produce a stylized floral design – *ružice*. *Zahmet* was the usual decoration for the fabrics for a girl’s trousseau. Some articles were further decorated with lace and silk or cotton tassels (*maveza*). When weaving to order for Serb women, the women would make various designs in *zahmet* such as small trumpets, crosses and so on at the ends. Tassels were then added.

Wool, a textile fibre of animal origin, was produced in the traditional way. After shearing the sheep and scouring the fleece, it was carded and combed, and the fibres were separated into *vlas* and *krhljad*, better and poorer quality, and spun with a distaff and spindle. Two types of spindle were used for spinning and re-spinning – a *druga* and a *prepredaljka*. (For more on the production of wool and yarn see Vladić-Krstić, 1970: 272-276; Bajić, 1983: 164-168.)

As interviewees recall, the women themselves dyed the wool, using onion skins for yellow and ochre, walnut shells for dark brown, walnut leaves for yellow, alder bark for light brown, and elderberries and walnut leaves for black, adding sal ammoniac as a mordant, salt, and essences. (For more on dyeing see Riter-Studnička, 1958.) Between the two world wars, and later, they used bought dyes or took the woollen fabric to a dyer in Donji Vakuf or Bugojno.

Wool was used to weave household articles (rugs, kilims, bedside rugs, mats as wall hangings,

nabavljali iz Gornjeg Vakufa, a tkali su ga muškarci.⁷ Od istih tkalaca su nabavljali i *harare*, *po-krovce-mutape* i druge predmete izrađene od vune i kostrijeti.

Ponjave su tkane na horizontalnom tkalačkom stanu na dva načina: u *zatke*, u *dva nita*, pri čemu je osnova od mrkog *tivtika*, a potka od vune u boji, ili *na kocke* (crveno i crno) u *četiri nita*, pri čemu su i osnova i potka od vune. Pojedine žene, koje su udajom došle u Prusac, u ranijem periodu, na horizontalnom tkalačkom stanu su tkale i ćilime iz više dijelova (*na struke*).⁸

Značajan segment tekstilnog rukotvorstva u Pruscu predstavlja tkanje ćilima. Za tkanje *ćilima* je korišten vertikalni tkalački stan (*uz duvar*), a primjenjivane su tehnike *klječanja* i *pretkivanja*. Za jedan ćilim je bilo potrebno oko 13 kg vune. Jednoj tkalji je trebalo mjesec dana da (uz kućne poslove) otka ćilim. Na ćilimima su rađeni različiti motivi: *grozdovi*, *petrovački su tri kola*, *zagrebački su tri kola*, *sa kolima*, *orlaš*,⁹ *sa ružama*, *buketima cvijeća*, *lalama*. Najstariji motivi su *lozice* i *grozdovi*, *sa kolima* i *petrovački*. Prema podacima koje donosi B. Vladić-Krstić (1978a:263-264), sarajevska *Tkaonica ćilima* je u mnogim mjestima u Bosni i Hercegovini organizirala proizvodnju ćilima *na sic*, tj. tkalje su dobivale tkalačke stanove, vunu i dezen-karte, a radile su kod kuće. Sedamdesetih godina 20. stoljeća, nakon integracije nekih područnih ćilimara sa Tekstilnim kombinatom "Viteks" iz Visokog, na području Gornjeg i Donjeg Vakufa i Bugojna "u rad je bilo uključeno oko 400 tkalja"... Zabilježen je i podatak da su tkalje iz Prusca radile za "Bosnafolklor" iz Sarajeva. (O ćilimarstvu u Bosni i Hercegovini opširnije vidjeti: Vladić-Krstić, 1978a: 255-275.) Prušćanke su poznavale i tehniku uzlanja koju su koristile za izradu *resanih*

and prayer mats). Some interviewees recalled that woollen cloth to make articles of clothing was bought in Gornji Vakuf, and that it was woven by men,⁸ from whom sacks (*harara*), horse blankets (*mutapa*) and other articles made of wool and goat hair were also purchased.

Rugs were woven on a horizontal loom in two ways – *u zatke* or with two yarns, when the warp was of coarse *tivtik* and the weft of dyed wool, or checked red and black with four yarns, in which case both the warp and the weft were wool. In earlier times some women, who had married men in Prusac, also used the horizontal loom to weave kilims in several sections (*na struke*).⁹

Kilims were an important item of hand-made textile articles in Prusac. Kilims were woven on a vertical loom, using the techniques known as *klječanje* and over stitching. About 13 kg of wool were needed to make one kilim, and it took one weaver a month (alongside her household duties) to weave. The kilims were woven with various designs: grapes, Petrovac triple kolo, Zagreb triple kolo, with kolos, *orlaš*,¹⁰ roses, bouquets of flowers, tulips. The oldest motifs are vines and grapes, kolo and *petrovački*. According to B. Vladić-Krstić (1978a:263-264), the kilim factory in Sarajevo organized making of kilims *na sic* in many places in Bosnia and Herzegovina. *Na sic* meant that the weavers were provided with a loom, wool and design cards, and made the carpets at home. In the 1970s, after a number of local kilim factories merged with the Viteks textile conglomerate in Visoko, there were about 400 weavers involved in this arrangement in Gornji and Donji Vakuf and Bugojno. Weavers from Prusac are also recorded as working for Bosnafolklor in Sarajevo. (For

⁷ Ovaj podatak nije provjeren. O muškarcima-tkalcima u Bosni i Hercegovini nije pisano u etnološkoj literaturi.

⁸ Melča, 81 godina: *Moja mati je tkala ćilim na struke, na ravnom stanu, nije na duvaru; od kol'ko hoćeš duljine. Mati me naučila tkati. Ona je sa 19 godina došla iz Prozora u Oborce (udala se). Mi smo na ravnom stanu pomalo tkali ćilime i ponjave, a ovdje u Pruscu se naveliko tkalo. Platno sam tkala sa 19 godina, kad sam se tek udala u Kišije u Prusac. Tkali smo i čereće za Srpkinje.*

Dula, 74 godine: *Tkati naučila u Glamoču, tamo su bile prave tkalje, majka i strina. Imali smo po 200 ovaca.*

⁹ Vahida, 68 godina: *Orlaš je najjača mustra, bio samo jedan takav ćilim u Pruscu kad sam bila dijete.*

⁸ This has not been verified, and there is nothing in the ethnological literature about male weavers in Bosnia and Herzegovina.

⁹ Melča, 81: *My mother wove a kilim in sections on a horizontal loom, not a vertical one; of the length you want. My mother taught me to weave. She came from Prozor to Oborce at 19 (to marry). We wove a few kilims and mats on the horizontal loom, but a lot were made here in Prusac. I wove linen when I was 19, when I had just married into the Kišija family in Prusac. We also wove čereće for Serb women.*

Dula, 74: *I learned to weave in Glamoč, the real weavers were there, my mother and aunt. We each had 200 sheep.*

¹⁰ Vahida, 68: *Orlaš is the toughest pattern, there was only one such kilim in Prusac when I was a child.*

(*rutavih*) serdžada za molitvu (*klanjačica*) (Bajić, 1983: 164-168, 172-174). Osim vegetabilnih motiva, molitvene serdžade su često ukrašavane motivom *mihra*ba.

Uporedo sa proizvodnjom *na sic*, Prušćanke su radile ćilime za svoje potrebe, ali i po narudžbi, najviše za pravoslavno stanovništvo u selima Koščani, Đurići, Jandrići.¹⁰

Nakon Drugog svjetskog rata ćilimi su korišteni i za zastiranje podova u kući. Osamdesetih godina 20. stoljeća su ručno rađene ćilime počeli zamjenjivati industrijskim proizvodima, najčešće *itisonima*. Početkom 21. stoljeća u Pruscu se sporadično zadržalo tkanje ćilima i serdžada, najviše na poticaj nevladinih organizacija, s ciljem da se ženska populacija ponovo počne baviti ovim oblikom tekstilnog rukotvorstva.

Pletenje – Vunena nit je korištena i za pletenje odjevnih predmeta: čarapa, *terluka* (priglavaka), vesta sa rukavima, pulovera, zatim kapa i rukavica. Čarape su bile duge do koljena, sa mustrom na *grliču*, najčešće *na redak*.

Ukrašavanje tekstilnih predmeta

Vez se učio već u dobi od 12-15 godina. Djevojke i mlađe žene u Pruscu su, za ukrašavanje tekstilnih predmeta, primjenjivale vez *po pismu*, različitim bodovima: *prutak*, *lančanac*, *puni/plosni vez*, *narodni vez* na domaćem platnu – *ćerećetu* ili na šifonu, kao i vez *po broju*, bodovima: *provlak* i *križići*, na *ćerećetu* od *tivtika*, na juti, panami, leakrilu. Rađen je i tzv. *čifutski* ili *kosovski vez* preko *ušice* od igle. Sredinom i u drugoj polovici 20. stoljeća vezom su ukrašavani *peškiri u budžak*, *jambezi*, *drapernice* (sa *razvezom*) i *zarići* na prozorima, *nadvratnici*, ukrasni i *kalufni jastuci* na sećijama, sjedalice (*štokrlnjači*), posteljno rublje (*jastučnice*, *jorganski čaršafi* i *šliferi*), a najčešći motivi su bili *buketi u korpici*, *ruže*, *lozice*, *horozovi*, *golubovi*. Za vez je

¹⁰ Memnuna, 82 godine: *Uh, moj sinko, šta sam svega otkala; tivtik sasuci, osnuj, navij na vratilo, uvedi, na stanu na noge sam tkala. Hiljadama metara sam otkala kad neko donese; ćilime su tkale moje 'ćeri.*

Namka, 58 godina: *Tkala sam za prodaju, svima, odavde do Jajca, sve mustre, petrovačku, zagrebačku, banjalučku, sa lalama, sa kolima, sa vijencima, sa grozdovima. Radila i krajeve, zidnjake iznad bračnih kreveta. Iza rata je prestala tkati ćilime, samo je podučavala cure u domu, na kursu.*

more on kilim weaving in BiH see Vladić-Krstić, 1978a: 255-275.) The women of Prusac were also familiar with the technique of *uzlanje*,¹¹ which they used to make prayer mats (Bajić, 1983: 164-168, 172-174). Prayer mats were often woven not only with floral motifs, but also with a *mihrab* design.

Along with working *na sic*, the women of Prusac made kilims for their own use and to order, mainly for the Orthodox Christian population of the villages of Koščani, Đurići and Jandrići.¹²

Kilims continued to be used as floor mats After World War II, but in the 1980s they began to be replaced by factory-made carpets, mainly fitted. A few kilims and prayer mats were being woven in Prusac in the early 21st century, mainly at the instigation of non-governmental organizations wanting to encourage women to take up carpet-weaving again.

Knitting. Woollen yarn was also used to knit articles of clothing; socks, *terluk* (slippers), cardigans, pullovers, caps and gloves. Socks came up to the knee, with a pattern at the top, usually *na redak*.

Decoration of textile articles

Embroidery was taught from the age of 12 to 15. Girls and young women in Prusac used the *po pismu* technique of embroidering to a pattern drawn on the fabric, with a variety of stitches: *prutak*, chain-stitch, satin-stitch, folk embroidery on home-made linen – *ćereće* – or chiffon. They also used the *po broju* (thread-counting) technique, using *provlak* and cross-stitch, on *ćereće* made of *tivtik* and on jute, panama and leacril. Another kind of embroidery was known as *čifutski* or *kosovski*, through the eye of the needle. In the mid and later 20th century embroidery was used to decorate *peškiri u budžak*, *jambezi* (settee covers),

¹¹ Translator's note: *uzlanje* is described on a website on embroidery as follows: "bundles of thread are sewn to the fabric, and used to make the pattern by interweaving and embroidering."

¹² Memnuna, 82: *Oh my word, I've done everything; rewinding tivtik on a spool, setting the warp, winding the warp on the lease stock, threading the yarn through the holes in the raddle, I wove on a loom on legs. I've woven thousands of metres when someone brought [sic]; my daughters have woven kilims.*

Namka, 58: *I wove for sale, to everyone, from here to Jajce, every design, petrovačka, zagrebačka, banjalučka, with tulips, with kolos, with garlands, with grapes. I also made bedside mats, and wall mats above double beds. I stopped weaving kilims after the war, but just taught girls in the home, on a course.*

korišten pamučni konac u boji – *perlgarn*, svileni konac i rjeđe *srma*. Od 60-ih godina 20. stoljeća počele su se vesti *krpe za zid*¹¹ kojima su ukrašavani zidovi u sobama, zatim trake (*štrafne*) za police, *šibičnjaci* i *kefnjaci* za četke. Djevojke su za vez koristile samostojeći drveni *derdef*, četvrtastog oblika, na koji su zatezale platno. Posebna čast za vezilje je bila prilika da izvezu *bajrak* (zastavu) za Ajvatovicu.¹² Na bajraku su zlatnom srmom vezeni ajeti iz Kur'ana.

Bošnjakinje u Pruscu su, po narudžbi, vezle ukrasne maramice – *čevrme* za svadbu, uglavnom za žene iz pravoslavnih sela. Vrijednost rada su naplaćivale u novcu (oko 5 KM), a tkaninu i konac za vez su donosile naručiteljice posla.

Pod uticajem časopisa “Bazar”, “Praktična žena” i drugih, koji su bili dostupni ženama u Pruscu, 70-ih godina 20. stoljeća se počinje širiti i *bijeli vez* (*šlinga, toledo*), koji su žene učile same ili su pokazivale jedna drugoj. Poznat je bio i *šupljik* (vjerovatno vrsta ažura) za porubljivanje ručnih radova. I *gobleni*, kojima se ukrašavaju zidovi u kućama, također se vezu 70-ih godina 20. stoljeća pod uticajem modnih časopisa. Umjesto originalnih goblena, na pijacama su nabavljane kopije, sa slikom otisnutom na mrežastoj tkanini. Česti motivi su cvijeće, likovi djece ili likovi starijih osoba u narodnoj nošnji.

Čipka, koju u Pruscu nazivaju *čitma*, je rađena iglom sa kukicom od tankog (ručnog) konca ili od *tire*. Zavisno od predmeta, mogla je biti mala ili velika *čitma*, a *od starine* je korištena za ukrašavanje rubova na *peškirima, čaršafima, jambezima, jajgijama*, jastučnicama. Neke kazivačice se sjećaju da se u Pruscu radila i čipka *rasplet* (Vladić-Krstić, 1978:214; Bajić, 1987:204).

Keranje je, kao ukrasna čipka, nalazilo primjenu na *jemenijama* (tankim maramama za glavu sa štampanim uzorkom), te oko rukava i vratnog izreza na košuljama. Za keranje je upotrebljavan pamučni konac crvene boje (*mafez*) ili svileni konac. Ukrašen na jemeniji je nazivan *kitice*, a motivi su bili različiti, npr. *papričice, katmačići, korjenčići* (Bajić, 1987:206-207).

drapernice (with *razvez*) and *zarići* (window curtains), door curtains, decorative and *kalufni* bolster-shaped cushions for settees, seat covers and bed linen (pillow cases, duvet covers). The most common motifs were baskets of flowers, roses, vines, roosters and doves. Coloured cotton thread, silk thread and, occasionally, silver thread were used. In the 1960s people began embroidering wall cloths,¹³ shelf coverings, matchbox covers and comb-cases. Girls used a *derdef*, a square wooden frame, to hold the linen taut for embroidering. Being given the opportunity to embroider a banner for Ajvatovica was regarded as a particular honour.¹⁴ These banners were embroidered with verses from the Qur'an in gold thread.

Bosniac women in Prusac embroidered decorative scarves or wedding *čevrme* to order, mainly for women from Orthodox Christian villages. The women placing the order brought the fabric and thread for the embroidery, for which they paid about 5 KM.

In the 1970s, influenced by magazines such as *Bazar* and *Praktična žena*, which were available to the women of Prusac, whitework and broderie anglaise also became popular as the women taught themselves or showed each other how to do it. Open-work, known as *šupljik*, was used as a border. Cross-stitch tapestry, used as wall hangings, was also made in the 1970s, again under the influence of fashion magazines. Rather than creating originals, copies with the design printed on the canvas were bought at the market. The usual designs were floral, or the figures of children or older people in folk costume.

Lace, known in Prusac as *čitma*, was made with a hooked needle using fine thread or *tira*. The size of the lace varied according to the article. Lace had been used since olden times as a border for hand-towels, sheets, antimacassars and settee covers (*jambez* and *jajgija*) and cushion covers. Some interviewees remember *rasplet* lace being made in Prusac (Vladić-Krstić, 1978:214; Bajić, 1987:204).

Needle lace was used on *jemenija* (a fine printed headscarf) and on the sleeves and neck of shirts. Red cotton thread (*mafez*) or silk thread was used to make needle lace, which when applied to

¹¹ Rabija, 63 godine: *Na zid krpe, navezeš, kupiš sa tekstom i vezeš, to su Srbijanci nanosili.*

¹² Za ovaj podatak i fotografiju zahvaljujem kolegici Svetlani Bajić.

¹³ Rabija, 63: *Wall cloths, you embroider, you buy with a text and embroider, Serbs brought this.*

¹⁴ I am grateful to my colleague Svetlana Bajić for this information and the photograph.

Kukičanje – Kukičanje je kao tehnika rada bilo poznato i ranije, a na predmetima kućnog tekstila široku primjenu dobiva u zadnjoj četvrtini 20. stoljeća. Za rad je upotrebljavana igla sa kukicom i upredeni, industrijski konac različite debljine (*heklgarn*). U tom periodu se, pod uticajem modnih časopisa (“Burda”, “Bazar”, “Praktična žena”) vezeni predmeti sve više zamjenjuju kukičanim (*heklanim*) – po priloženim shemama se izrađuju stolnjaci i miljei različitih oblika i veličina kojima se ukrašavaju gotovo svi komadi sobnog i kuhinjskog namještaja (vitrine, komode, *kredenci*, police), kao i aparati (električni štednjaci, frižideri, televizori). Izrađivani su i ženski odjevni predmeti (bluze, haljine). U vrijeme kada su sećije zamijenjene kaučima i ugaonim garniturama, i vezeni *jambezi* su zamijenjeni kukičanim *peškirim*. Čest motiv na kukičanim ukrasnim jastucima su bili *golubovi*.

Dušeke, jorgane i jastuke su izrađivale same žene. Dušeci i jastuci su punjeni vunom, a jorgani vatom. U Donjem Vakufu je bila radionica za *pucanje* (ispravljanje) vune za dušeke. Platno za dušeke i jorgane je bilo industrijskog porijekla (vrsta *brokata*), a prema namjeni se nazivalo *dušekluk*, odnosno *jorganluk*. Lice jorgana je šiveno od svilenog brokata, a naličje od *dibeta* (pamučne tkanine). *Kalufne* jastuke (od *žake* – jute i slame) je radio majstor Ćubić na *Tepedžiku* (dio Prusca).

Ruho – Djevojačka oprema je pripremana sa naročitim pažnjom. Pored postelnog rublja, za ruho su pripremani ćilimi i *krajevi* – makati, vezene, odnosno kukičane garniture (stolnjaci, miljei, krpe za zid, draperije i zarići, ukrasne jastučnice i dr.). Komplet za jednu sobu se sastojao od 1 drapernice, 2 zarića i 3 zidne krpe. Također, pripremani su i *boščaluci*, tj. darovi kojima će djevojka darovati članove buduće porodice. *Boščaluk* se obično sastojao od tkanine za *kat haljina* ili muške košulje, zatim donjeg rublja, čarapa, peškira, vezanih *čevrma*. Dobro se pazilo da bolji boščaluk dobije osoba koja je mladenku darovala zlatnim nakitom. U zadnjoj četvrtini 20. stoljeća za boščaluk su kupovani isključivo industrijski proizvodi, a zamotavani su u peškir.

a *jemenija* was known as *kitice*. There were various motifs, such as *papričice*, *katmačići* and *korjenčići* (Bajić, 1987:206-207).

Crochet was an old technique, but became widespread to make household textiles only in the last quarter of the 20th century, made using a hooked needle and industrial thread of various thicknesses (*heklgarn*). It was the influence of fashion magazines such as *Burda*, *Bazar* and *Praktična žena* that embroidery was increasingly supplanted by crochet, to patterns provided for tablecloths, doilies and covers of various shapes and sizes, used to decorate almost every item of furniture (china cabinets, chests-of-drawers, sideboards, shelves) and even stoves, refrigerators and televisions. It was also used to make articles of women’s clothing such as blouses and dresses. At a time when the built-in settee known as *sećija* was being replaced by sofas and three-piece suites, the old embroidered *jambez* was replaced by a crochet antimacassar. Doves were a common motif for crochet cushions.

Mattresses, duvets and pillows were made by the women themselves. Mattresses and pillows were stuffed with wool, and duvets with cotton wool. There was a workshop in Donji Vakuf where mattresses were stuffed with wool. The fabrics used for mattresses and sheets were factory-made (a kind of brocade), known respectively as *dušekluk* and *jorganluk*. The top of the duvet was made of silk brocade, and the reverse of *dibet* (cotton fabric). *Kalufne* pillows (stuffed with jute and straw) were made by a craftsman called Ćubić at *Tepedžik* (part of Prusac).

Trousseau. A girl’s trousseau was prepared with particular care. Along with bed linen, it consisted of kilims and bedside mats, embroidered or crochet tablecloths, doilies, wall cloths, drapes and curtains, cushion covers and so on. A full set for one room consisted of one set of drapes, two curtains, and three wall cloths. Another essential was the *boščaluk*, the wedding gifts from the girl to the members of her future family. This usually consisted of fabric for a man’s shirt, underwear, socks, towels and embroidered *čevrma* (ribbons). Great care was taken to ensure that a better *boščaluk* went to the person who had given the bride gold jewellery. In the last quarter of the 20th century, ready-made articles only were bought for the *boščaluk*, and wrapped in a cloth.

Karakteristike tekstilnih rukotvorina u Kraljevoj Sutjeski

Grada – Tekstilne sirovine i tkanje

Lan i konoplja – Starije kazivačice se sjećaju da su njihove majke (bake) u selima oko Kraljeve Sutjeske (Haljinići, Čatići, Brnj, Teševo, Ratanj, Kupijari, Ričica, Borovica¹³ i dr.) sijale lan (*četen*) i konoplju.¹⁴ Na osnovu terenskih zapisa može se zaključiti da je tehnološki postupak prerade lana i konoplje u procesu dobijanja vlakna i proizvodnje niti pripremljenih za tkanje bio isti kao i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, pa u ovom tekstu neće biti detaljnije opisivan. (Opširnije vidjeti: Vladić-Krstić, 1978: 176-193; Bajić, 1987: 172-183; Popić-Filipović, 2006: 21-35) Za pređenje je upotrebljavana *preslica s bašlukom* i vreteno zvano *kulenika*, a za prepredanje vreteno. Upotrebljavana je i mehanička preslica na nožni pogon – *kolovrat (čekrklija)*, a za namotavanje prediva *čekrk*.

Pamučno predivo je u prvoj polovici 20. stoljeća uglavnom korišteno za ukrašavanje odjevnih predmeta pretkivanjem i vezom. Sredinom 20. stoljeća pamučno predivo se počinje upotrebljavati i za tkanje platna za izradu odjevnih predmeta i kućnog tekstila, najprije kao *potka*, miješan sa konopljom, a zatim i za izradu čistih pamučnih tkanina.

Snovanje, tj. pripremanje osnove za tkanje, zahtijevalo je posebno znanje i vještinu kojoj je bio vičan izuzetno mali broj žena. Mlađe, radno sposobne žene su većinom obavljale poljoprivredne poslove na poljima, jer su muškarci bili zaposleni u rudniku, a u slobodno vrijeme su pomagale oko poslova vezanih za izradu tekstilnih predmeta.¹⁵

¹³ Nakon zadnjeg rata većina sela oko Kraljeve Sutjeske su ostala napuštena. Selo Borovica pripada općini Vareš s kojim su stanovnici Kraljeve Sutjeske bili blisko povezani rodbinskim vezama. M. S. Filipović u radu *Borovičani* (1932:218-219) spominje da su tkanine za odijelo izrađivali od lana, konoplje, sukna i šajaka.

¹⁴ Jelka, 56 godina: *Baba je sijala lan i konoplju (njiva Lanišće); lan je za beza, da se urediti, a konoplja je gruba, za nastavke od gaća, za strožak. Majka je sve znala raditi, mene je naučila tkati uzvod, melez, peškire, načine, ponjave, tkala sam za prodaju, ali ne znam snovati.*

¹⁵ Anda, 79 godina: *Platno su tkale starije žene, ... svekrva je znala tkati ponjave, bjelinu našu. Tkale su se pregače, mi smo rezale ječermu, popršnjakove, sašiješ košulju, gaće, ispleteš čorape, a svekrva je znala svakakve šare načinjat*

Characteristics of textile articles in Kraljeva Sutjeska

Subject – Textile raw materials and weaving

Flax and hemp. Older interviewees remember their mothers or grandmothers growing flax (*četen*) and hemp¹⁵ in the villages around Kraljeva Sutjeska (Haljinići, Čatići, Brnj, Teševo, Ratanj, Kupijari, Ričica, Borovica¹⁶ and elsewhere). Field notes suggest that the way flax and hemp were treated to extract the fibre and produce yarn for weaving was the same as elsewhere in Bosnia and Herzegovina, so it will not be described in detail here. (For more see Vladić-Krstić, 1978: 176-193; Bajić, 1987: 172-183; Popić-Filipović, 2006: 21-35) A distaff with a *bašluk* [detachable head] and a spindle known as a *kulenika* was used for spinning, and a spindle for re-spinning. A mechanical, foot-powered distaff (*kolovrat* or *čekrklija*) was also used, and a *čekrk* was used to wind the yarn.

Cotton thread was used in the early 20th century mainly to decorate articles of clothing by over-stitching and embroidering. In the mid 20th century cotton yarn also began to be used to weave cloth for articles of clothing and household textiles, initially as the weft, mixed with hemp, and then for pure cotton fabrics.

Warping the loom required special knowledge and skills, which very few women were able to acquire. Young women of working age were mainly occupied in the fields, because the men were working in the mine, but in their spare time the girls helped out with the tasks associated with making textile articles.¹⁷

¹⁵ Jelka, 56: *Dad sowed flax and hemp (Lanišće field); the flax was for bez, it is easy to work, but hemp is coarser, for trouser legs and strožak. Mother could do everything, she taught me to weave uzvod, melez, peškire, načine, ponjave, I wove for sale, but I don't know how to warp a loom.*

¹⁶ During the 1992-1995 war most villages around Kraljeva Sutjeska were abandoned, and have not been reoccupied. The village of Borovica is in Vareš Municipality, with which the people of Kraljeva Sutjeska had close family ties. In *Borovičani* (1932:218-219), M. S. Filipović relates that they made fabrics for clothing from flax, hemp, sukno and šajak.

¹⁷ Anda, 79: *Linen was woven by older women... my mother-in-law knew how to weave ponjaves, our white[ones?]. Aprons were woven, we cut out ječermu [waistcoats], popršnjaks, you sew shirts, underpants, you knit socks, and my mother-in-law could make every kind of pattern on the*

U selima oko Kraljeve Sutjeske žene su na horizontalnom tkalačkom stanu tkale *melez* (ravno tkanje u dva nita), *ćereće* (tanki bez), *uzvod* za rukave, *nogavice* i *peškire sa načinima* (u četiri nita), *povoje* i kape za novorođenče, *načinjani* (ukrašeni) *pas* od meleza i uzvoda, platno (*ćeten*) i *peškire* za svakodnevnu upotrebu od lana, posteljno rublje (obične i ukrašene *čaršafe*, *jastučnice*, *strožak*), *bošče* za *čijaluk* (za prekrivanje odjeće), *bošče (štrimfle)* za kofere (sanduke), *ćereće* za *pokrova* kad neko umre i dr. *Uzvod* je vrsta ukrasnog tkanja koje se dobije korištenjem različitih niti u osnovi tkanine (po kvaliteti i po debljini). *Sa načinima* je vrsta ukrasnog tkanja koje se izvodi u dva ili četiri nita, pretkivanjem na dasku ili na prste, pamučnim predivom u boji. Sredinom 20. stoljeća laneno predivo je sve više ustupalo mjesto pamučnom predivu. *Sa načinima* su tkani peškiri za različite namjene (za *križ* kad neko umre, *svatovski*, za *šlajbok* – novčanik, za *pas*). (Opširnije o vrstama ukrasnog tkanja vidjeti: Vladić-Krstić, 1978: 199-208.)

Seoske žene su tkale i platno za prodaju. Mještanke Kraljeve Sutjeske su kupovale domaće platno – *ćereće*, *melez* i *nogavice sa načinima* i šile košulje, bluze i gaće, a od 60-ih godina 20. stoljeća počinju kupovati šifon, *čadorbez*, štofić i druge tkanine (*ćitić* – cic) industrijske proizvodnje. Nakon Drugog svjetskog rata su, postepeno, iz upotrebe izbacivale dijelove tradicijske odjeće i počele šiti haljine.

Vuna – sirovina životinjskog porijekla, je korištena za izradu odjevnih predmeta (*čakšira*, *gunjeva*, *ćurdija*, *pregača*, *tkanica*, *pojaseva*), kao i kućnog tekstila (*ćebadi*, *ponjava*, *jastuka*, *ćilima*, *prostijerača*). Svako domaćinstvo je držalo po nekoliko ovaca (10-12 komada), koliko je bilo dovoljno za vlastite potrebe. Šišanje ovaca je, u okolini Kraljeve Sutjeske, najčešće bio posao žena i starije djece, jer su muškarci uglavnom bili zaposleni u rudniku. Analizom terenskih zapisa je ustanovljeno da je tehnologija prerade vune i proizvodnja vunениh niti i gotovih proizvoda ista kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, pa ovom prilikom neće biti detaljnije opisivano. (Opširnije vidjeti: Vladić-Krstić, 1978: 180; Bajić,

In the villages around Kraljeva Sutjeska, women used a horizontal loom to weave *melez* (a smooth twin-yarn fabric), *ćereće* (fine bez), *uzvod* for sleeves, *nogavice* and cloths *sa načinima* (with four yarns), *povoje* (swaddling clothes) and caps for new-born babies, *načinjani* (decorative) belts of *melez* and *uzvod*, linen cloths (*ćeten*) and cloths or towels for everyday use, bed linen (plain and decorated sheets, pillow-cases and mattress covers), *bošče* for *čijaluk* (for covering clothes), *bošče (štrimfle)* for chests, *ćereće* for shrouds, and so on. *Uzvod* is a kind of decorative fabric formed by using yarns of different thickness and quality in the warp. *Sa načinima* is a kind of decorative fabric made with two or four yarns, overstitched on a board or finger-woven using coloured cotton yarn. In the mid 20th century linen increasingly gave way to cotton. Cloths with *načinima* were woven for various purposes (for the cross when someone died, for weddings, for *šlajbok* [wallet or purse wrap], for a belt). (For more on the types of decorative weaving see Vladić-Krstić, 1978: 199-208.)

Countrywomen also wove linen for sale. The women of Kraljeva Sutjeska bought home-made linen fabrics – *ćereće*, *melez* and *nogavice* with *načinima* – and sewed shirts, blouses and underpants, and in the 1960s they began buying chiffon, *čadorbez*, suiting and other factory-made fabrics. After World War II traditional articles of clothing gradually fell into disuse and women began making dresses.

Wool, a raw material of animal origin, is used to make articles of clothing (*čakšire* [baggy-seated trousers, narrow below the knee], *ćurdije* [fur-lined coat], *gunj* [short homespun coat], aprons, *tkanica*, belts) and household textiles (blankets, rugs, cushions, kilims). Every household had ten or twelve sheep, enough for their own needs. In and around Kraljeva Sutjeska shearing was usually the job of the women and older children, as most of the men were working in the mine. Field notes suggest that the way wool was treated to produce yarn for weaving and to make finished products was the same as elsewhere in Bosnia and Herzegovina, so it will not be described in detail here. (For more see Vladić-Krstić, 1978:180; Bajić,

i prstima provodit na stanu, ..., ja nisam oko stana ništa radila, ..., jesam svekrvi sukala na cijevi, na čekrk, prela sam vunu, u rukama sam radila pos'o...

loom by finger-interlacing... I didn't work on the loom ... I did wind the pipe for my mother-in-law, on the čekrk, I spun wool, and I worked with my hands...

1983: 164-180; 1987: 172-173; Popić-Filipović, 2006: 37-41) Kod starijih mještana je prisutno živo sjećanje na sijela (*prela*) prilikom češljanja i vlačanja vune uz *pavečeru/podjelu* (zajednički obrok koji domaćica priprema za žene i djevojke koje češljaju vunu), priče, pjesme¹⁶ i *ašikovanje* s momcima. Vunena nit je razdvajana na *vlas* i *potku* i motana u *kudilje* (*pačice*), tj. pripremana za predenje. Na horizontalnom tkalačkom stanu su izrađivane tkanine (*sukno*) za izradu odjevnih predmeta, *pelene* za novorođenčad, *ćebad*, *jastuci*, *torbe*, *pregače*, *prostirače*, *bisage*, *pokrovci*, *ponjave* i dr., a *čilimi* i *serdžade* na vertikalnom tkalačkom stanu (*uza zid*). Radi uštede materijala i lakšeg krojenja u upotrebi su bile dvije vrste vunenih tkanina za izradu odjevnih predmeta. *Sukno* za *čakšire* i *ćurdije* je šire, tkano sa širim brdom i pretkivano debljom potkom, a *šajak* za *gunjiće* i *fermene* je uži, tkan sa užim brdom i pretkivan tanjom potkom. (Čulić, 1990: 7; Bajić, 1983: 174) *Stupe* za valjanje sukna su bile na rijeci Vijaki. (O stupama vidjeti: Drljača, 1959: 61-76)

Vune nije bilo u izobilju, pa se iskorištavao svaki komadić prediva ili tkanine. Za punjenje jastuka je korištena *prunja*, vuna dobivena poranjem iznošenih predmeta. Nakon češljanja, ova sekundarna sirovina je dugo zadržavala svoj oblik, nije se sabijala, pa je bila pogodna za izradu jastuka.

Ponjave (za pod) geometrijskog uzorka u *kafaz* su tkane na horizontalnom tkalačkom stanu u četiri nita (osnova crna, potka od crne, žute i crvene vune). Prema potrebi, mogle su biti spojene iz dvije *struke* i tada su korištene kao pokrivači. Najpoznatije su bile ponjave u više boja koje su tkale žene iz sela Borovica, tzv. *boračke* ponjave. Na *ravnom stanu* su tkani i *štokrlnjaci*, sjedalice za stolice, u dva nita, tehnikom uzlanja.

Poseban segment u širokoj paleti tekstilnog poskućstva predstavlja tkanje čilima. *Čilimi* su rađeni na vertikalnom tkalačkom stanu (*uza zid*), tehnikom *klječanja* i pretkivanja. (Gušić, 1955: 156) Za njihovu izradu je korištena domaća vuna – upredena *vlas* za osnovu i raznobojna *potka* za pretkivanje, a najčešći motivi su bili *na baklave*, *na kola*.

1983: 164-180; 1987: 172-173; Popić-Filipović, 2006: 37-41) Older people have vivid memories of gathering for the combing and carding process, with a communal meal prepared by the hostess for the women and girls combing the wool, and with story-telling, songs¹⁸ and *ašikovanje* [court- ing] with the boys. The woollen fibres were divided into *vlas* and weft and wound onto a *kudilje* ready for spinning. Woollen cloth for articles of clothing, nappies, blankets, pillows, bags, aprons, rugs, saddle-bags, covers, *ponjava* drugget and so on were woven on a horizontal loom, while kilims and prayer mats were woven on a vertical loom. Two types of woollen fabric were used to make articles of clothing, with a view to saving material and ease of tailoring. The cloth (*sukno*) for *čakšire* and *ćurdije* was wider, with a deeper selvedge and woven with a coarser weft, while the *šajak* for *gunjići* and the braided waistcoats known as *fermen* was narrower, with a narrower selvedge and woven with a finer weft (Čulić, 1990: 7; Bajić, 1983: 174). The stamping mills for fulling cloth were on the River Vijaka. (For stamping mills, see Drljača, 1959: 61-76)

Wool was not plentiful, so every scrap of yarn and cloth was used. Pillows were stuffed with wool recycled from worn-out articles. After combing, the secondary raw material retained its shape for a long time, without becoming compressed, and was ideal for making pillows.

Floor mats with geometric patterns u *kafaz* were woven on a horizontal loom with four yarns (black warp, and black, yellow and red wool weft). Two strips could be sewn together if necessary to make a cover. The most famous of these rugs were the multicoloured ones woven by women from the village of Borovica. Seat covers were woven on a horizontal loom in the *uzlanje* technique with two yarns.

Kilims were an important part of the range of hand-made textile articles. They were woven on a vertical loom, using the techniques known as *klječanje* and over stitching. (Gušić, 1955: 156) Local wool was used – spun *vlas* for the warp and a multicoloured weft – and the most common

¹⁶ Odi prelo da se saberemo / sve su došli, samo nema Jelke (Anđe) / daleko je, ne mere da doje/ Prelo mi je ko kad mi i nije, kad mi nema moje mušterije / Ko nam prvi u sijelo doje, mjesto mu je uz kolino moje / Ko nam zadnji u sijelo doje, mjesto mu je di nam listve stoje.

¹⁸ Odi prelo da se saberemo / sve su došli, samo nema Jelke (Anđe) / daleko je, ne mere da doje/ Prelo mi je ko kad mi i nije, kad mi nema moje mušterije / Ko nam prvi u sijelo doje, mjesto mu je uz kolino moje / Ko nam zadnji u sijelo doje, mjesto mu je di nam listve stoje.

Povezanost Kraljeve Sutjeske sa Varešom je, pored geografske blizine, uslovljena i mnogobrojnim rodbinskim vezama što je, posredno, uticalo na prenošenje i širenje vještine tkanja ćilima i na područje Kraljeve Sutjeske.¹⁷ Ćilimi su korišteni za zastiranje podova, dok su serdžade korištene za molitvu (Bošnjaci) ili kao ukras na zidu iznad kreveta (Hrvati). Također, ćilimi su korišteni za zastiranje podova u džamijama i crkvama. (O ćilimarstvu u Bosni i Hercegovini vidjeti: Vladić-Krstić, 1978a: 225-295)

Bojenje – Starije kazivačice se sjećaju da su za bojenje vune koristile koru johe, a za bojenje platna *sačiku* (zeleni kamen). Uz to, veoma rano su počele koristiti industrijski proizvedene boje za bojenje vune kod kuće, ili su opredenu vunu i sukno nosile na bojenje kod bojadžija u Visoko.

Kostrijet je korištena za izradu upotrebnih predmeta: *torbi* za žito, *vreća*, *pokrovaca* za konje, *kolana*, *bisaga*.

U kući je najčešće bio samo jedan krevet za roditelje, dok su djeca spavala na podu, na *dušecima* ili na slami. Posteljno rublje se u prvoj polovici 20. stoljeća sastojalo od slamarice, za koju je strožak bio sašiven od jutane vreće, ili je tkan od konoplje, zatim ponjave tkane na kocke, čaršafa sašivenog od *meleza* ili od *čadribeza* (botane), jastuka od vune sa lanenom navlakom ukrašenom domaćom čipkom i ukrašenog lanenog čaršafa tkanog na zatke i ukrašenog čipkom. Čaršaf je obojen *šačikom* (modrim kamenom), koja daje žutonarandžastu boju. Za pokrivanje je upotrebljavan vuneni jorgan i vuneno čebe, tkano *u četiri nita*, sa *zatkom* i resama na dnu. Jorgan je bio sašiven od svilenog materijala (lice) i parheta (naličje), a prošivan je na kocke.

Pletenje – Za razliku od naprijed spomenutih predmeta izrađenih od vune, čija je upotreba skoro u potpunosti iščezla, danas se vunene niti koriste za pletenje različitih odjevnih predmeta: čarapa i priglavaka, pulovera, džempera, kapa i rukavica. Čarape su pletene na pet igala od bijele vune, muške s uzorkom *na grljaku* (*s križićima*, *šupljikavi*,

designs were *na baklave* and *na kola*. The links between Kraljeva Sutjeska and Vareš, as well as their proximity to each other, gave rise to many family connections which had the indirect effect of transferring the craft of kilim-weaving to Kraljeva Sutjeska.¹⁹ Kilims were used as floor coverings, while prayer mats were used by the Bosniacs for ritual prayer and by Croats as a wall hanging over the bed. Kilims were also used as floor coverings in mosques and churches. (For more on kilim-making in BiH see Vladić-Krstić, 1978a: 225-295)

Dyeing. Older interviewees remember alder bark being used to dye wool, and green vitriol (iron sulphate) to dye linen. Industrial dyes came into use very early to dye wool at home, or the woollen yarn and cloth would be taken to the dyer in Visoko.

Goat hair was used to make grain and other sacks, horse blankets, girths and saddlebags.

There was usually only one bed in the house, where the parents slept; the children slept on the floor, on wool or straw mattresses. Bedding in the early 20th century consisted of a straw mattress, the cover of which was made of jute sacking or woven from hemp, checked blankets, sheets made of *melez* or *čadribez* (botana), woollen pillows with a linen pillow case decorated with home-made lace, and a linen topsheet woven *na zatke* and decorated with lace. The sheet was dyed with blue vitriol (copper sulphate), which yields an orange-yellow colour. A woollen duvet and woollen blanket woven with four yarns, with *zatke* and tassels at the end, were used as covering. The duvet cover was silk with the underside of *parhet* [fustian] and was oversewn into squares.

Knitting. Unlike the preceding woollen articles, the use of which has almost completely ceased, woollen yarn is still used to knit various articles of clothing: socks and slippers, pullovers, jumpers, caps and gloves. Socks are knitted on five needles using white wool, men's with a pattern of crosses, open work or turn-over at the top, and women's with a plain border, the top of white wool and the

¹⁷ Nekoliko kazivačica je potvrdilo da su njihove majke rođene u Varešu i udate u Kraljevu Sutjesku i da su tkanje ćilima naučile od žena koje su radile u ćilimari (filijala Tkaonice ćilima Sarajevo). Zbog kratkotrajnog boravka na terenu ovi navodi nisu dovoljno istraženi.

¹⁹ Several interviewees said that their mothers were born in Vareš and married men in Kraljeva Sutjeska, and that they learned how to weave kilims from women who worked in the carpet factory, a subsidiary of the carpet factory in Sarajevo. There was insufficient time in the field to investigate these statements fully.

zavrnuti), dok su ženske pletene ravnim bodom, gornji dio od bijele vune, a donji dio prešaran najčešće crnom vunom. Priglavlci su šareni, pleteni sa pet igala od raznobojne vune (*križevi*, *šarke*). Bobani priglavci su pleteni od crne vune i navezeni perlicama. (Beljkašić-Hadžidedić, 2005: 30 i 51) U drugoj polovici 20. stoljeća se počinju plesti suknje, džemperi i hlače za djecu (vjerovatno pod uticajem modnih časopisa).

Preplitanje je bilo poznato u okolini Kraljeve Sutjeske. Ovom tehnikom su rađene uzice za *pregače*, *torbe* i druge potrebe tako da se nekoliko krajeva vunениh niti spoji, prebaci preko preslice i prstima plete uzica željenog oblika. (Bajić, 1987: 198)

Ukrašavanje tekstilnih predmeta

Vez – Kao ukrasna tehnika vez je u Kraljevoj Sutjeski u prvoj polovici 20. stoljeća (a i ranije) korišten za ukrašavanje odjevnih predmeta: na prsima, okovratnicima i manžetnama (*taslicama*) muških košulja, na rukavima ženskih košulja, na pojasevima, na ženskom oglavlju (*okrug*), na crnim priglavcima (sa *srcadima*, sa *kukicama*), uz rub vunениh čarapa, te na tekstilnom pokućstvu (*jambezi*, *jastučnice*, *stolnjaci*, *čaršafi*). Uobičajene su bile i *košuljice za krštenje*, sa navezenim imenom novorođenčeta. Do savremenog doba se sačuvao vez na dijelovima tradicijske odjeće, koja je još uvijek u upotrebi. (Bajić, 1987: 201-204)

Između dva svjetska rata, većim obuhvatom ženske djece u osnovnim školama, vez se počinje primjenjivati i na tekstilnom pokućstvu.¹⁸ Nakon Drugog svjetskog rata, pa sve do sredine 60-ih godina 20. stoljeća vez postaje dominantna tehnika ručnog rada. U osnovnim i stručnim školama djevojčice su učile i tehniku *bijelog veza* od kojeg su izrađivale maramice, keceljice, jastučnice i sl. Za vez je korištena industrijska, deblja tkanina, po strukturi slična domaćem platnu (*melez*) – *čadribez*-botana. Vezu se *stolnjaci*, *miljei*, *draperije* za prozore, *nadvratnici*, *zidne krpe*, *kefnjaci* za četke, *šibičnjaci*, trakice (*štrafne*) za police, posteljno rublje – *jastučnice* i navlake (*šliferi* sa

foot with a pattern, usually in black wool. Slippers or oversocks are patterned, and are knitted with five needles using different coloured wools (crosses, *šarke*). Beaded oversocks are made of black wool embroidered with beads. (Beljkašić-Hadžidedić, 2005: 30 and 51) In the latter half of the 20th century, probably under the influence of fashion magazines, women began to knit skirts, jumpers and trousers for children.

Plaiting was also known in the Kraljeva Sutjeska area. It was used to make apron-strings and strings for bags and other articles, and consisted of several strands of wool joined together thrown over the distaff and knitted with the fingers into a string of the desired form. (Bajić, 1987: 198)

Decoration of textile articles

Embroidery. Embroidery was used in Kraljeva Sutjeska as a decorative technique in the early 20th century and before. It was applied to articles of clothing – the front, neck and cuffs of men's shirts, the sleeves of women's shirts, belts, women's caps, black oversocks (with hearts and "hooks"), the border of woollen socks, and household articles (*jambez*, cushion covers, tablecloths, sheets). Christening robes embroidered with the name of the baby were also common. Embroidery on parts of traditional costume survived in use into the modern age. (Bajić, 1987: 201-204)

Between the two world wars, with more girls going to primary school, embroidery also began to appear on household textiles.²⁰ After World War II, and until the mid 1960s, it became the principal technique for hand-made goods. Girls were also taught whitework or broderie anglaise at primary and vocational school, making headscarves, aprons, pillow cases and so on. The fabric used was a thick factory-made fabric similar in structure to home-made *melez* linen, and known as *čadribez*-botana. Many different articles were embroidered: tablecloths, doilies, drapes, door curtains, wall cloths, comb-cases, matchbox covers, shelf covers, bed linen (pillow cases and duvet covers), hand-towels, head scarves, *jambez* (antimacassars

¹⁸ Ana, 86 godina: *Vez sam učila od učiteljice u školi, lako naučila. Učili praviti volane, krpanje, i drugo, donosili platno od kuće, pravili košuljice. Radili i sa vunicom, križice na panami, ...*

²⁰ Ana, 86 godina: *I learned embroidery from my teacher at school, easily. We learned flouncing, patching, and other things, brought linen from home, made shirts. Also worked with wool, crosses on canvas...*

poklopcima) za jorgane, *peškiri*, maramice, *jambezi* (*peškiri* po jastucima i po *minderu*) za sećije. Pri tome je korišten pamučni konac u boji (perlgarn, DMC, rjeđe svileni konac ili srma). Vez na platnu je izvođen tehnikom *po pismu*: *punjeni vez*, *narodni vez*, dok je vez na panami i leakrilu izvođen tehnikom *po broju*: *križići*, *provlak*, *goblenski bod*. Najčešći motivi su biljni: *cvjetovi*, *lozice*, *listovi*, *vazne* sa cvijećem, *plodovi* – šipci, trešnje, grozdovi. U spomenutom periodu je primjenjivan i vez vunom na juti, tehnikom *po broju*, za izradu *stoličnjaka*, ukrasnih jastuka i *dekica na duvar* (za ukrašavanje zida iznad kreveta). Među veziljama je bila ustaljena praksa da precrtavaju motive ili da posuđuju uzorke veza jedna drugoj. Pojedine žene su kupovale kataloge sa shemama i na taj način unosile nove mustre. Djevojke od 16-17 godina su vezle različite garniture za prodaju, naročito zimi kada su imale više slobodnog vremena.¹⁹ Krajem šezdesetih godina 20. stoljeća, vjerovatno pod uticajem modnih časopisa, počinju se vesti bluze i haljine na panami.

Gobleni su, također, u drugoj polovici 20. stoljeća našli primjenu u tekstilnom pokućstvu u domaćinstvima Kraljeve Sutjeske. Uramljeni kao slike, korišteni su za ukrašavanje zidova, a izrađivani su na predlošcima otisnutim na mrežastoj tkanini, kupljenim na sajmu ili u trgovini.

Keranje je kao ukrasna čipka bilo poznato i kod bošnjačkog i kod hrvatskog stanovništva Kraljeve Sutjeske. Radi se iglom za šivenje i koncem, najčešće uz rubove rukava i oko vratnog izreza na košuljama. Najčešći motivi su bili *grane*, *cvjetovi* i *listovima* i sl. Koristi se i za ukrašavanje rubova na peškirima, za izradu ukrasnih kraglica i sl. Kerane trakice sa različitim motivima su upotrebljavane za ukrašavanje *jemenija* – ženskog oglavlja kod Bošnjakinja. (Bajić, 1987: 204-207)

Kukičanje – Iako je tehnika rada iglom sa kukicom bila poznata i ranije, kada je korištena za izradu jednostavnih čipki za ukrašavanje odjevnih predmeta, odnosno za pletenje priglavlaka, kukičanje tekstilnog pokućstva za ukrašavanje enterijera kuće se naročito raširilo u zadnjoj četvrtini 20. stoljeća. Pod uticajem modnih časopisa koji su bili dostupni i ženama u Kraljevoj Sutjesci, izrađuju se pojedinačni predmeti ili cijele garniture (stolnjaci,

for cushions and the seats of settees). Coloured cotton thread (perlgarn, DMC, or more rarely silk or silver thread) was used to embroider linen fabric *po pismu* (to a pattern on the fabric): “filled” or folk embroidery. Embroidery on panama and leacril was *po broju* (counting stitches); crosses, *provlak* and cross-stitch. The most common motifs were flowers, vines, leaves, vases of flowers, and fruit – rose-hips, cherries, grapes. Wool was also used to embroider jute, *po broju*, to make seat covers, cushion and wall hangings to go above the bed. It was common practice for embroiders to trace the designs or to lend each other finished articles. Some women bought pattern books, thus introducing new designs. Girls of 16 or 17 embroidered various sets for sale, particularly in winter when they had more spare time.²¹ In the late 1960s, probably under the influence of fashion magazines, women began embroidering panama blouses and dresses.

Tapestry also had a place among household textiles in Kraljeva Sutjeska in the latter half of the 20th century, framed and hung on the wall. These tapestries were worked in cross-stitch on canvas preprinted with a design and purchased at fairs or from shops.

Needle lace was familiar to both the Bosniac and Croat population of Kraljeva Sutjeska. It was made with a needle and thread and usually applied to shirt cuffs and collars. The most common motifs were branchlets, flowers and leaves and the like. It was also used as a border for hand-towels and to make decorative collars. Needle lace bands of various designs were also used to decorate the *jemenije* (women’s caps) worn by Bosniacs. (Bajić, 1987: 204-207)

Crochet. Though the hooked needle had been in use for some time, to make simple lace for articles of clothing or to knit oversocks, the use of crochet to make decorative articles for the home became widespread in the last quarter of the 20th century. Under the influence of the fashion magazines that the women of Kraljeva Sutjeska also had access to, individual articles or entire sets (tablecloths, doilies, curtains, bands to decorate shelves or bed linen, antimacassars and so on) were made.

¹⁹ Za vrijednost jedne garniture mogle su kupiti cipele, materijal za suknju i bluzu i donje rublje.

²¹ The price obtained for a set was sufficient to buy shoes and material for a skirt, blouse and underwear.

miljei, zavjese, trake za ukrašavanje polica ili postelnog rublja, prekrivači za naslonjače na kaučima itd.). U bošnjačkim kućama su naslonjači na ugaonim garniturama ili kaučima obavezno ukrašeni širokim kukičanim trakama koje po obliku i funkciji podsjećaju na *jambeze* koji su ranije korišteni za ukrašavanje jastuka na sećijama.

Za vrijeme terenskih istraživanja je konstatovano da i ovaj oblik ručnog rada postepeno *izlazi iz mode*, a za ukrašavanje se sve više koriste tvornički izrađeni predmeti.

Aplikacije – Staklena zrnca (*bopci*) u raznim bojama su korišteni za izradu ženskih pojaseva (*bobani pas*), ukrašavanje priglavaka, ukrašavanje pletenih narukvica (*bobani belenzuci*), te za izradu ogrlica (*derdana*). (Beljkašić-Hadžidedić, 2005: 48-50) U prošlosti su za ukrašavanje odjeće upotrebljavane razne vrste *širita* i *gajtana* koji su prišivani uz rubove na ječermama, koparanima, gunjićima, džemadanima.

*Ruho*²⁰ – Opremi djevojaka za udaju je poklanjana naročita pažnja. Od dobro odgojene djevojke se očekivalo da *ne sjedi besposlena*, nego da plete, veze ili *hekla*. Za ruho su, prema sjećanju kazivačica, pripremani: šest dugačkih jastuka, dva jorgana, dva *šlifera* (navlake), dva dušeka, ponjave suknene i *drolje*, vezeni kompleti za ukrašavanje kuhinjskog i sobnog namještaja – stolnjaci, krpe, miljei, itd. Ovi predmeti su čuvani u sanducima (*koferima*), koji su nakon vjenčanja donošeni u kuću mladoženje. Nakon zvanične prosidbe, momak ili njegov otac su davali djevojci *amanet* (određenu sumu novaca) da kupi darove kojima će darovati mladoženjine roditelje i najbliže srodnike. Vrijednost amaneta je bila različita, a mogla je doseći i vrijednost jednog vola. Sadržaj dara (*boščaluka*) je bio uobičajen i kod Bošnjaka i kod Hrvata, a činili su ga: košulja, gaće, čarape, peškir, *čevrma* – ukrasna maramica. Za zamotavanje je korištena posebno navezena *bošča*. Nakon Drugog svjetskog rata postepeno prestaje izrada ukrasnih maramica (*čevrma*), a umjesto njih su od platna krojene maramice koje su porubljene ažurom i navezene u jednom uglu.

Sredinom 20. stoljeća još uvijek je bila praksa da se darovi pripremaju od ručno pletenih i tkanih domaćih proizvoda. Krajem šezdesetih godina 20. stoljeća za darove su počeli kupovati industrijske

In Bosniac houses, the back rests of three piece suites and sofas were invariably decorated with wide crochet bands reminiscent in shape and purpose of the *jambez* that formerly adorned settee cushions.

During the field research it was found that this kind of handwork is going out of fashion, with factory-made articles increasingly being used to decorate the home.

Appliqué. Glass beads of various colours were used to decorate women's belts, slippers and knitted gloves, and to make necklaces. (*derdan*) (Beljkašić-Hadžidedić, 2005: 48-50) In the past, various kinds of braid and frogging were applied to *ječerma* and *džemadan* waistcoats, tunics and coats.

Trousseau.²² A girl's trousseau was the object of particular care. A well-brought-up girl was expected not to sit idle, but to knit, embroider or crochet. As interviewees remember it, a trousseau consisted of six bolsters, two duvets, two duvet covers, two mattresses, drugget (*ponjava*) and rag rugs (*drolje*), and embroidered sets for kitchen and living room furniture – tablecloths, doilies and so on. These were kept in chests which were brought to the bridegroom's house after the wedding. Following an official proposal, the boy or his father would give the girl *amanet* (a certain sum of money) to buy the gifts she would give to the groom's parents and closest relatives. The amount of *amanet* varied, but could be as much as the price of an ox. The gifts (*boščaluk*) consisted of the same items among Bosniacs and Croats: a shirt, trousers, socks, hand towel, and *čevrma* – a decorative kerchief or scarf. A specially embroidered *bošča* was used to wrap the gifts. After World War II the decorative kerchief fell out of fashion, to be replaced by a linen kerchief with an openwork border and one corner embroidered.

In the mid 20th century it was still the custom to make hand-knitted and home-woven gift, but by the late 1960s people had begun buying factory-made articles such as shirts, underwear, socks, headscarves, handkerchiefs, hand towels and so on. Bought fabric was used to wrap the gifts instead of a hand-woven and embroidered *bošča*.

²⁰ Bošnjačko stanovništvo u Kraljevoj Sutjesci za ruho upotrebljava i riječ *sejsana*.

²² As well as the usual word *ruho* for trousseau, the Bosniacs of Kraljeva Sutjeska also use the word *sejsana*.

proizvode: košulje, donje rublje, čarape, marama za glavu, maramice, ručnike i sl. Umjesto tkane i navezene *bošče*, za zamotavanje darova su upotrebljavani kupovni ručnici.

Ručni rad je podrazumijevao i šivenje odjevnih predmeta. Nekoliko kazivačica je potvrdilo da su završile krojački tečaj, što im je omogućilo da uz pomoć šivaće mašine šiju odjeću za svoje ukućane. U Kraljevoj Sutjesci su radili i zanatlije krojači.²¹

U prvom desetljeću 21. stoljeća zadržalo se tkanje ponjava *drolja* (od ostataka starih tkanina). Pojedine nevladine organizacije (UŽOK "Kakanjke", TERA, "Žene za žene") su nakon rata u Bosni i Hercegovini 1992. – 1995. godine pokušale, kroz različite oblike druženja, okupiti žene i žensku omladinu s ciljem oživljavanja tradicijskih vještina tkanja, veza, pletenja. U tom smislu su organizirane radionice i kursevi tkanja, šivenja i drugih oblika ručnog rada, uz predavanja o značaju kulturnog naslijeđa koje se pod pritiskom opće globalizacije gubi. Ženama je pružena šansa da radom kod kuće doprinesu poboljšanju kućnog budžeta, a tkanje *beza* je plaćano 3 KM po metru.

Privatna zbirka (muzej) – Porodica Plasto (Senad i Alvedina) je nakon zadnjeg rata počela sakupljati dijelove narodne nošnje, tekstilnog pokućstva i upotrebne predmete da bi ih sačuvali od zaborava. Kolekcija je smještena u staroj porodičnoj kući, a među mještanima je poznata kao "muzej". Pored predmeta iz vlastitog porodičnog naslijeđa i predmeta iz Kraljeve Sutjeske, u ovoj zbirci se nalaze i predmeti iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, kao i predmeti iz inostranstva. Namjera porodice Plasto da od zaborava otrgne i sačuva kulturno naslijeđe svoga kraja zaslužuje svaku pohvalu, iako nedostatak kriterija za odabir predmeta koji će biti sačuvani značajno umanjuje njihovu plemenitu namjeru. Također, prostor u kojem su predmeti pohranjeni je, zbog velike količine vlage, neadekvatan, pa uskoro može doći do većih oštećenja na predmetima od tekstila i drveta. Za kvalitetnu realizaciju ovog projekta je neophodna stručna pomoć.

*

U Pruscu i Kraljevoj Sutjesci je prilikom boravka na terenu prikupljen određen broj podataka o sirovinama i pomagalicama za proizvodnju tekstilnih

Handwork also included making clothes. Some interviewees said they had taken a tailoring course so that they could use a sewing machine and make clothes for their family members. There were also trained tailors in Kraljeva Sutjeska.²³

Rag rugs (*drolje*) were still being made in the first decade of the 21st century. After the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina, some NGOs (UŽOK Kakanjke, TERA, Žene za žene) tried to bring women and girls together in various ways to revive the traditional crafts of weaving, embroidery and knitting, holding workshops and courses in weaving, sewing and other handicrafts, and giving talks on the importance of the cultural heritage, which was being lost under pressure from globalization. Women were given the opportunity to work at home to help the family budget, and bez cloth was sold at 3 KM a metre.

Private collection (museum). The Plasto family (Senad and Alvedina) began collecting articles of folk costume, household textiles and articles of everyday use after the 1992-1995 war, to save them from being consigned to oblivion. The collection, which is kept in the old family house, is known to local residents as the museum. In addition to articles belonging to the family itself and other articles from Kraljeva Sutjeska, it also includes items from other parts of Bosnia and Herzegovina and beyond. The Plasto family's determination to preserve the cultural heritage of their part of the world is very commendable, but the absence of criteria for the selection of articles to be rescued diminishes the value of the collection. The premises where the articles are kept is also unsuitable, being very damp, and the textile and wooden articles could soon suffer major damage. Professional assistance is essential to ensure the success of the project.

*

During the field work in Prusac and Kraljeva Sutjeska, information was gathered on the raw materials and aids used to produce textile fibres, on the types of woven fabrics used to make clothing and household articles, and on knitting and decorative work. Every technique was recorded in

²¹ Otac Ive Dugonjića, doseljen iz Vareša, je bio krojač.

²³ Ivo Dugonjić's father, who moved here from Vareš, was a tailor.

vlakana, o vrstama tkanina za izradu odjevnih predmeta i kućnog tekstila, kao i o pletenju i ukrasnim tehnikama rada. Na oba istraživana područja su zabilježeni svi oblici tekstilnih rukotvorina: tkanje, pletenje, vez, šivenje, kukičanje, apliciranje. Zbog kratkotrajnog boravka na terenu (10-12 dana na svakom od lokaliteta), nije bilo moguće provjeriti sve navode dobivene od kazivačica.

Podaci o vrstama i primjeni tekstilnih rukotvorina u 19. i na samom početku 20. stoljeća su zabilježeni samo prema sjećanju, odnosno prema oskudnim podacima iz literature. I u Pruscu i u Kraljevoj Sutjesci su zabilježena sjećanja da su u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća uzgajane tekstilne biljke *lan* i *konoplja*. Tekstilna vlakna su prerađivana u niti od kojih su tkanjem na horizontalnom tkalačkom stanu izrađivane razne vrste tkanina za odjeću i kućni tekstil. (Gušić, 1955: 46; Petrović, 2003: 249) Početkom 20. stoljeća u upotrebi je bilo i pamučno predivo, koje je zbog skupoće najprije korišteno samo za ukrašavanje odjevnih predmeta. U periodu između dva svjetska rata i u drugoj polovici 20. stoljeća pamučno predivo je postepeno zamjenjivalo lan i konoplju, najprije kao potka u miješanim tkaninama, a kasnije kao jedino predivo za izradu tkanina. Također, zabilježena su sjećanja na uzgoj ovaca od kojih je dobivana vuna koja je korištena za proizvodnju sukna za izradu odjeće, kućnog tekstila i pletenje čarapa, kapa, džempera i dr. Tehnologija prerade tekstilnih biljaka, proizvodnja niti i tkanje raznih vrsta platna i tkanina od vune uz upotrebu horizontalnog tkalačkog stana, kao i termini koji se pri tome koriste, su isti ili veoma slični kao i u drugim regijama u Bosni i Hercegovini (Vladić-Krstić, 1978; Bajić, 1983; 1987; Popić-Filipović, 2006), a u vremenskom kontinuitetu se nadovezuju na tkane proizvode poznate još u srednjem vijeku. (Petrović, 2003: 9-31)

Na oba lokaliteta je zabilježena tradicija tkanja ćilima na vertikalnom tkalačkom stanu, tehnikom *klječanja*. (Petrović, 2003:149) Taj oblik tekstilnog rukotvorstva u Pruscu je bio daleko više razvijen, s obzirom na činjenicu da su na širem području Donjeg Vakufa i Bugojna žene bile uključene u *rad na sic* za *Tkaonicu ćilima*. (Vladić-Krstić, 1978a) Vrijeme provedeno na terenu nije bilo dovoljno da se ćilimarstvo, kao oblik tekstilnog rukotvorstva u Pruscu, detaljnije istraži.

both places: weaving, knitting, embroidery, sewing, crochet, appliqué work. Since only 10 to 12 days were spent in each place, it was impossible to verify all the information received from our interviewees.

The information they provided on the types and use of textiles in the 19th and early 20th century was based on their recollections and the scanty details to be found in the literature. In both Prusac and Kraljeva Sutjeska, people remembered flax and hemp being grown for their textile fibres in the early and mid 20th century. The fibres were spun into yarn, which was woven on a horizontal loom to produce fabrics of various kinds for clothing and household articles. (Gušić, 1955: 46; Petrović, 2003: 249) In the early 20th century, cotton was also in use, but was so expensive that it was used only to decorate articles of clothing. Between the two world wars and in the latter half of the 20th century cotton gradually replaced flax and hemp, initially as weft in mixed fabrics, and later as the only yarn used. Interviewees also remembered sheep being raised for their wool, which was used to make cloth for articles of clothing and household textiles, and for knitting socks, caps, jumpers and so on. The techniques used to process the fibre-yielding plants and to produce yarn and weave various kinds of linen and woollen fabrics on the horizontal loom, and the terms used, are the same as or very similar to those in other parts of Bosnia and Herzegovina (Vladić-Krstić, 1978; Bajić, 1983; 1987; Popić-Filipović, 2006), and date back to mediaeval times, when woven fabrics are known to have existed. (Petrović, 2003: 9-31)

The tradition of weaving kilims on a vertical loom using the *klječanje* technique was recorded in both places. (Petrović, 2003:149) It was far more widely practised in Prusac, as evidenced by the fact that women in the Donji Vakuf and Bugojno area were engaged in working *na sic* for the carpet factory. (Vladić-Krstić, 1978a) The time spent in the field was insufficient to study kilim-making as a form of textile handicraft in Prusac in greater detail.

Bosniac women in Prusac wove various kinds of linen for their own requirements and sold them to order to Serbs and Croats in the Donji Vakuf and Bugojno area. They did not weave the woollen

Bošnjakinje u Pruscu su tkale razne vrste platna za svoje potrebe i za prodaju, po narudžbi, Srbima i Hrvatima u okolini Donjeg Vakufa i Bugojna. Sukno za izradu zimske odjeće nisu tkale, nego su ga kupovale od tkalaca (muškaraca) iz Gornjeg Vakufa.

Tkanjem su se tokom 20. stoljeća bavile malo-brojne Bošnjakinje u Kraljevoj Sutjesci i Hrvatice doseljene iz okolnih mjesta, dok se žene općenito u Kraljevoj Sutjesci nisu bavile tkanjem. Platno i sukno za izradu odjevnih predmeta su naručivale kod tkalja u selima oko Kraljeve Sutjeske i Vareša, ili su kupovale industrijski proizvedene tkanine od kojih su izrađivale odjevne predmete.

Tkalje u Pruscu i okolini Kraljeve Sutjeske su upotrebljavale naziv *ćeten* za lan i *kudilja* za konoplju, odnosno *ćereće*, *melez*, *uzvod*, *bez / platno* za različite vrste tkanina od lana, konoplje ili pamuka. Poznavale su i složena tkanja u četiri nita (*uzvod*, *ćereće*), kao i ukrašavanje platna *prebiranjem na prste* i *na dasku*. Ovu tehniku u Pruscu nazivaju *zahmet*, a u Kraljevoj Sutjesci *sa načinima*. (Vladić-Krstić, 1978: 208; Bajić, 1987; Popić-Filipović, 2006) Za vunene tkanine je uobičajen naziv *sukno*, a tkano je u dva i četiri nita. Na području Kraljeve Sutjeske razlikuju dvije vrste vunene tkanine za izradu odjevnih predmeta: *sukno* (šire i deblje) i *šajak* (uže i tanje). Ove dvije vrste tkanina su upotrebljavane radi uštede materijala i lakšeg krojenja pojedinih dijelova odjeće.

Izradom dušeka od vune i jorgana od pamuka ili vune bavile su se uglavnom Bošnjakinje kako za svoje potrebe, tako i po narudžbi, za novac.

Pletenje odjevnih predmeta od vune sa jednom, dvije ili pet igala je jedina tehnika ručnog rada koja je, na oba ispitivana područja, kontinuirano bila u upotrebi tokom cijelog 20. stoljeća. Ova tehnika rada svoju primjenu nalazi i danas. Najviše se pletu čarape, puloveri i džemperu kako za djecu, tako i za odrasle.

Ukrašavanje odjeće vezom, čipkom i aplikacijama predstavlja staru folklornu tradiciju svih naroda u Bosni i Hercegovini. (Gušić, 1955: 100) Prestankom nošenja tradicijske odjeće, prestala je i upotreba ovakvog načina ukrašavanja. Izuzetak čine dijelovi tradicijske odjeće koji se, još uvijek, oblače za praznične dane, ili se izrađuju za potrebe folklornih društava. Do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća zadržala se primjena različitih tehnika veza za ukrašavanje kućnog tekstila, kao i nekih dijelova ženske odjeće pod uticajem modnih časopisa.

cloth used to make winter clothing, but purchased it from (male) weavers in Gornji Vakuf.

A few Bosniac women in Kraljeva Sutjeska, along with Croat women from nearby villages, were engaged in weaving in the 20th century, but women in general in Kraljeva Sutjeska did not weave. They bought linen and woollen cloth for making clothes from weavers in the villages around Kraljeva Sutjeska and Vareš, or bought factory-made fabrics for the same purpose.

Weavers in Prusac and around Kraljeva Sutjeska used the word *ćeten* for flax and *kudilja* for hemp, and the words *ćereće*, *melez*, *uzvod*, *bez / platno* for various kinds of linen, hempen or cotton fabrics. They were also familiar with complex weaving using four yarns (*uzvod*, *ćereće*), and with the decoration of linen by finger-weaving or on the board. In Prusac this technique was called *zahmet*, while in Kraljeva Sutjeska it was known as *sa načinima*. (Vladić-Krstić, 1978: 208; Bajić, 1987; Popić-Filipović, 2006) The usual term for home-woven woollen fabric was *sukno*, which was woven with two or four yarns. Two kinds of woollen fabric used for clothing were distinguished in Kraljeva Sutjeska – *sukno*, which was wider and thicker, and the narrower, thinner *šajak*. These two different kinds were developed to save material and to make it easier to tailor certain articles of clothing.

It was mainly Bosniac women who made woollen mattresses and cotton or woollen duvets, both for their own use and to order, for cash.

The only handicraft technique in use throughout the 20th century in both areas, and still practised today, was knitting woollen articles on one, two or five needles. The most common knitted articles are socks, pullovers and jumpers for both children and adults.

Decorating clothing with embroidery, lace and appliqué work is an old folklore tradition of all the peoples of Bosnia and Herzegovina. (Gušić, 1955: 100) When people stopped wearing traditional costume, the use of this kind of decoration also ceased, with the exception of those articles of traditional clothing that are still worn on festival days or by the members of folklore societies. The custom of decorating household textiles with various kinds of embroidery persisted until the mid 1970s, as well as that of embroidering various articles of women's clothing, under the influence of fashion magazines.

Zlatovez je oduvijek predstavljao privilegiju bogatijeg društvenog sloja. Na oba ispitivana lokaliteta je zabilježeno da su, kao dio porodičnog naslijeđa, sačuvani pojedini primjerci kućnog tekstila izrađeni u zlatovezu (ostaci *boščaluka – čevrme, peškiri*). Zlatovez je rađen tehnikom po pismu, a najčešće su korišteni biljni motivi. (Petrović, 2003: 320)

Bijeli vez je, uz rasplet i čipku, korišten za ukrašavanje dijelova tradicijske odjeće. (Gušić, 1955: 100; Petrović, 2003: 345) Tokom 20. stoljeća, a naročito u periodu nakon Prvog svjetskog rata do sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća, bijeli vez se susreće kao ukras na kućnom tekstu na oba ispitivana područja. Ženska populacija u Kraljevoj Sutjesci, odnosno u Pruscu je ovu tehniku veza učila u okviru predmeta *Ručni rad* u osnovnim školama, ili na tečajevima u stručnim školama. Dostupnost modnih časopisa je podsticala širenje ove ukrasne tehnike.

Kukičanje, odnosno pletenje jednom iglom sa kukicom je, na oba ispitivana lokaliteta, u tradicijskom tekstu primjenjivano za izradu čipke za ukrašavanje prsnog i vratnog izreza, rubova na rukavima ili za ukrasno spajanje rubova na skutima. Također, iglom sa kukicom su pleteni prigravci ili su ukrašavani gornji dijelovi čarapa. Ukrasna čipka (*čitma*) je prišivana na rubove peškira, čaršafa, jastučnica. U zadnjoj četvrtini 20. stoljeća kukičanje se kao ukrasna tehnika ručnog rada naglo širi, pri čemu skoro u potpunosti potiskuje vez. Pod uticajem modnih časopisa iz zemlje i inostranstva ("Burda", "Bazar", "Praktična žena" i dr.), koji u posebnim prilogima štampaju mustre sa detaljnim opisima rada, kukičane predmete je izrađivala skoro svaka žena i djevojka, a kukičanim miljeima raznih veličina su prekriveni skoro svi predmeti u kući (sobni i kuhinjski namještaj, kućanski aparati).

Ekonomске promjene u bosanskohercegovačkom društvu, do kojih je došlo tokom druge polovice 20. stoljeća (industrijalizacija zemlje, zapošljavanje većeg broja stanovnika sela u zemlji i inostranstvu, smanjen obim poljoprivrednog privređivanja, visok procent školovanja djece u osnovnim i srednjim školama) su uticale i na promjene u kulturi stanovanja stanovnika Prusca i Kraljeve Sutjeske. U članku *Globalizacija, kultura kapitalizma i globalna kultura*, Snježana Čolić ističe da "...globalizaciju možemo odrediti kao sklop gospodarskih, socijalnih, kulturnih i političkih procesa koji vode sve većoj povezanosti i međuzavisnosti pojedinih dijelova svijeta. Istodobno, to je proces gospodarskog, socijalnog,

Gold and silver thread embroidery was always the preserve of the wealthier classes. It was found in both areas that occasional articles with gold thread embroidery were kept as family heirlooms (articles from a *boščaluka – čevrme*, hand towels). Gold thread embroidery was done *po pismu*, usually with floral designs (Petrović, 2003:320).

Whitework or broderie anglaise, open-work and lace were used to decorate articles of traditional clothing. (Gušić, 1955: 100; Petrović, 2003: 345) In the 20th century, and particularly after World War I up to the mid 1970s, whitework was found as decoration on household textiles in both areas. The women of Kraljeva Sutjeska and Prusac learned the technique in handicraft classes at school or courses at vocational school. The availability of fashion magazines encouraged the spread of this decorative technique.

Crochet, using a single hooked needle, was used in both areas to make lace to decorate collars and cuffs or to make a decorative seam for skirts. Oversocks and the decoration on sock-tops were also made with a hooked needle. Decorative lace was stitched to the edges of hand-towels, sheets, pillow-cases and so on. Crochet became suddenly much more popular in the last quarter of the 20th century, almost entirely replacing embroidery. Inspired by fashion magazines, both local and foreign (*Burda*, *Bazar*, *Praktična žena* and so on), which produced special supplements with patterns and detailed descriptions, almost every woman and girl made crochet articles, and crochet doilies of various shapes and sizes covered almost everything in the house (furniture and even kitchen appliances).

The economic changes that took place in Bosnia and Herzegovina in the latter half of the 20th century (industrialization, increased numbers of people from rural areas finding jobs at home or abroad, the decline in agriculture, more children attending primary and secondary school) also had an impact on the lifestyle of the people of Prusac and Kraljeva Sutjeska. In her "Globalizacija, kultura kapitalizma i globalna kultura," Snježana Čolić notes that "globalization may be defined as the nexus of economic, social, cultural and political processes that lead to ever greater links and interdependence between different parts of the world. It is also an economic, social, cultural and political process that crosses the borders of

kulturnog i političkog djelovanja koje nadmašuje granice nacionalnih država". Promjene nastale u tekstilnom rukotvorstvu Prusca i Kraljeve Sutjeske tokom 20. stoljeća odražavaju "dinamičku prirodu kulture" jer, "život nije statički niz okolnosti, već je proces (strujanje)". (Čolić, 2004: 185-186) Iako je u ranijem periodu bilo prepoznatljivo po svojim lokalnim značajkama, proces globalizacije koji "... stvara dva kontradiktorna efekta, *jednakost i razliku*, ..." (Čolić, 2004: 190) je, u drugoj polovici 20. stoljeća, zahvatio i tekstilno rukotvorstvo na području Prusca i Kraljeve Sutjeske. Umjesto ručno rađenih tkanina za izradu odjevnih predmeta i kućnog tekstila, upotrebljavaju se industrijske tkanine, a tradicijski oblici i dekorativni elementi su zamijenjeni onim univerzalnim, dospjelim izvana, uz pomoć modnih časopisa, televizijskih emisija, trgovačke ponude... Prvo desetljeće 21. stoljeća karakterizira skoro potpun prestanak izrade ukrasnih predmeta kućnog tekstila, jer "više nisu u modi". Vezene i kukičane garniture pripremljene za djevojačko ruho – složene su u ormarima. One svjedoče o (uzaludno) utrošenom vremenu njihovih majki koje, za razliku od svojih kćeri, nisu bile spremne napustiti tradiciju.

nation-states." The changes to textile handicrafts in Prusac and Kraljeva Sutjeska in the 20th century reflect the "dynamic nature of culture," for "culture is not a static set of circumstances, but a process or flux". (Čolić, 2004: 185-186) Though places were formerly recognizable from the local features, globalization, which "creates two contradictory effects, similarity and difference" (Čolić, 2004: 190), impacted on the textile handicrafts of Prusac and Kraljeva Sutjeska in the 20th century. Instead of home-made fabric for articles of clothing and household goods, factory-made fabrics were used, and traditional forms and decorative elements were replaced by universal ones introduced from elsewhere, with the help of fashion magazines, television shows, and market forces. The first decade of the 21st century saw the almost complete disappearance of decorative household textiles, which are "no longer in fashion." Embroidered and crocheted sets made for a girl's trousseau are tucked away in cupboards, evidence of the (pointless) waste of time by their mothers who, unlike their daughters, were not willing to abandon their traditions.

Literatura / Bibliography

- Bajić, Svetlana. 1983. "Tekstilna radinost u Drežnici". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv. 38:163-180.
- Bajić, Svetlana. 1987. "Osnovne karakteristike tekstilne radinosti tešanjskog kraja". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv. 41/42:171-210.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 1980. "Zenički brdari". Zenica: *Radovi XI* Savetovanje etnologa Jugoslavije.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 2005. *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska.
- Čolić, Snježana. 2004. "Globalizacija, kultura kapitalizma i globalna kultura". Zagreb: *Narodna umjetnost*, 41/2:185-192.
- Čulić, Zorislava. 1990. "Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv. 45:5-20.
- Drljača, Dušan. 1959. "Valjanje i stupanje sukna u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. NS, sv.14:61-76.
- Filipović, Milenko S. 1928. "Visočka nahija". Beograd: *Srpski etnografski zbornik*. Knj. 43. *Naselja i poreklo stanovništva*. Knj. 25:311-321.
- Filipović, Milenko S. 1932. "Borovičani". Zagreb, JAZU: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Knj. 28, sv. 2: 216-223.
- Gušić, Marijana. 1955. *Tumač izložene građe*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Papić, Mitar. 1984. *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Petrović, Đurđica. 2003. *Od pusta do zlatoveza*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Popić-Filipović, Marica. 2006. *Tekstilne rukotvorine Hrvata u Rami*. Sarajevo: Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo.
- Riter-Studnička, Hilda. 1958. "Biljne vrste u narodnom bojadisarstvu Bosne i Hercegovine". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Etnologija, NS, sv. 13:137-153.
- Vladić-Krstić, Bratislava. 1970. "Tekstilna domaća radinost u okolini Lištice". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv. 34/35:271-288.
- Vladić-Krstić, Bratislava. 1978. "Tekstilna radinost u okolini Dervente". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv. 30/31:175-222.
- Vladić-Krstić, Bratislava. 1978.a "Čilimarstvo u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv. 32:225-296.

Popis kazivača / List of interviewees

Prusac:

1. Hamida Čizmo, r. Karalić, 1948. g.
2. Namka Čizmo, r. Began, 1950. g.
3. Dževad Daud, voditelj KUD Prušćak
4. Kasim Dautović, r. 1949. g.
5. Latifa (Iza) Dautović, r. Brkić, 1953. g.
6. Zekira Džuvho, r. Džihan, 1950. g.
7. Memnuna Elkaz, r. Hadžiabdić, 1926. g.
8. Almasa Hamzakadić, r. 1927. g.
9. Kasema Hamzakadić, r. 1949. g.
10. Senada Hamzakadić, r. 1958. g.
11. Abida Karalić, r. 1948. g.,
12. Safet Kršlak, r. 1935. g.
13. Đula Sijamija, r. Hadžić, 1935. g.,
14. Suada Sijamija, r. Čepalo, 1972. g.,
15. Ismet Silajdžija, r. 1931. g.,
16. Rabija Silajdžija, r. 1935. g.
17. Vahida Terzić, r. Učembarlić, 1940. g.
18. Nijaz Učembarlić, r. 1936. g.

Kraljeva Sutjeska:

1. Božana Aždajić, r. Josipović, 1950. g.
2. Anto Aždajić, r. 1945. g.
3. Antonija Aždajić, r. Josipović, 1947. g.
4. Nada Aždajić, r. Radoš, 1945. g.
5. Franjo Aždajić, 1940. g.
6. Ljuba Božanović, r. Andrić, 1940. g.
7. Mara Bjelavić, r. Majstorović, 1956. g.
8. Ivo Dugonjić, 1929. g.
9. Mirko Filipović, r. 1926. g.
10. Marija Filipović, r. Aždajić, 1931. g.
11. Anđa Jurić, r. Benić, 1929. g.
12. Jelka Jurjević, r. Stijepić, 1954. g.
13. Hasna Krivokapić, (Obre) oko 75 godina
14. Katarina Kvesić, r. Rodić, 1936. g.
15. Kasim Plasto, 1932. g.
16. Selima Plasto, 1935. g.
17. Zahida Plasto, r. Džanan, 1930. g.
18. Ana Rodić, 1922. g.
19. Ana Šain, r. Šapina, 1933. g.
20. Gordana Šain, r. Rodić, 1949. g.
21. Mira Trgovčević, r. Gluvić, 1938.
22. Janja Šain, r. Tunjić, 1938. g.
23. Mijo Šain, 1935. g.
24. Anica ..., 1935. g.

Prusac:

1. Hamida Čizmo, née Karalić, 1948
2. Namka Čizmo, née Began, 1950
3. Dževad Daud, head of KUD Prušćak
4. Kasim Dautović, b. 1949
5. Latifa (Iza) Dautović, née Brkić, 1953
6. Zekira Džuvho, née Džihan, 1950
7. Memnuna Elkaz, née Hadžiabdić, 1926
8. Almasa Hamzakadić, b. 1927
9. Kasema Hamzakadić, b. 1949
10. Senada Hamzakadić, b. 1958
11. Abida Karalić, b. 1948
12. Safet Kršlak, b. 1935
13. Đula Sijamija, née Hadžić, 1935
14. Suada Sijamija, née Čepalo, 1972
15. Ismet Silajdžija, b. 1931
16. Rabija Silajdžija, b. 1935
17. Vahida Terzić, née Učembarlić, 1940
18. Nijaz Učembarlić, b. 1936

Kraljeva Sutjeska:

1. Božana Aždajić, née Josipović, 1950
2. Anto Aždajić, b. 1945
3. Antonija Aždajić, née Josipović, 1947
4. Nada Aždajić, née Radoš, 1945
5. Franjo Aždajić, b. 1940
6. Ljuba Božanović, née Andrić, 1940
7. Mara Bjelavić, née Majstorović, 1956
8. Ivo Dugonjić, b. 1929
9. Mirko Filipović, b. 1926
10. Marija Filipović, née Aždajić, 1931
11. Anđa Jurić, née Benić, 1929
12. Jelka Jurjević, née Stijepić, 1954
13. Hasna Krivokapić, (Obre) aged about 75
14. Katarina Kvesić, née Rodić, 1936
15. Kasim Plasto, b. 1932
16. Selima Plasto, b. 1935
17. Zahida Plasto, née Džanan, 1930
18. Ana Rodić, b. 1922
19. Ana Šain, née Šapina, 1933
20. Gordana Šain, née Rodić, 1949
21. Mira Trgovčević, née Gluvić, 1938
22. Janja Šain, née Tunjić, 1938
23. Mijo Šain, b. 1935
24. Anica ..., b. 1935

Popis fotografija uz tekst o tekstilnim rukotvorinama / List of photographs

Prusac

Tabla I

- Sl. 1 – Preslica s bašlukom na stalku
- Sl. 1a – Preslica s bašlukom na stalku
- Sl. 2 – Vreteno
- Sl. 2a – Vreteno s opredenom vunom
- Sl. 3 – Upredanje vune
- Sl. 4 – Snovanje, model

Tabla II

- Sl. 5 – Čaršaf u zatke
- Sl. 6 – Peškir sa čipkom
- Sl. 7 – Ponjava vunena u zatke
- Sl. 8 – Ponjava vunena, karo
- Sl. 9 – Ponjava drolja
- Sl. 9a – Bisage

Tabla III

- Sl. 10 – Čilim, detalj – kolo
- Sl. 10a – Čilim sa ružama u džamiji

Tabla IV

- Sl. 11 – Čilim sa kolima
- Sl. 11a – Čilim sa kolima

Tabla V

- Sl. 12 – Čilim sa cvijetnim vijencem
- Sl. 13 – Čilim sa cvijetnim uzorkom

Tabla VI

- Sl. 14 – Makat – kraj sa kolima
- Sl. 15 – Makat – kraj sa buketima
- Sl. 16 – Makat – kraj sa ružama

Tabla VII

- Sl. 17 – Serdžada molitvena
- Sl. 18 – Serdžada klanjačica
- Sl. 19 – Serdžada molitvena

Tabla VIII

- Sl. 20 – Čarapa, priglavlak, igle i vuna
- Sl. 21 – Priglavlci
- Sl. 22 – Prsluk s plavo-bijelim uzorkom
- Sl. 23 – Džemper

Prusac

Table I

- Fig. 1 – Distaff with detachable head
- Fig. 1a – Distaff with detachable head
- Fig. 2 – Spindle
- Fig. 2a – Spindle with spun wool
- Fig. 3 – Spinning wool
- Fig. 4 – Warping a loom, model

Table II

- Fig. 5 – Striped sheet
- Fig. 6 – Hand towel with lace
- Fig. 7 – Striped drugget
- Fig. 8 – Check drugget
- Fig. 9 – Rag rug
- Fig. 9a – Saddle bags

Table III

- Fig. 10 – Kilim, detail – kolo
- Fig. 10a – Kilim with roses in a mosque

Table IV

- Fig. 11 – Kilim with kolos
- Fig. 11a – Kilim with kolos

Table V

- Fig. 12 – Kilim with floral garland
- Fig. 13 – Kilim with floral design

Table VI

- Fig. 14 – Bedside mat with kolos
- Fig. 15 – Bedside mat with bouquets
- Fig. 16 – Bedside mat with roses

Table VII

- Fig. 17 – Prayer mat
- Fig. 18 – Prayer mat
- Fig. 19 – Prayer mat

Table VIII

- Fig. 20 – Sock, slipper, needle and wool
- Fig. 21 – Oversocks
- Fig. 22 – Waistcoat with blue and white pattern
- Fig. 23 – Jumper

Tabla IX

Sl. 24 – Zarić za prozor
 Sl. 24a – Zarić sa roza cvijetom
 Sl. 25 – Krpa za zid
 Sl. 25a – Krpa za zid
 Sl. 26 – Jastučnice vezene
 Sl. 26a – Stolnjak sa cvjetićima
 Sl. 27 – Jastučnica sa ružama i čipkom
 Sl. 27a – Jastučnica vezena

Tabla X

Sl. 28 – Jambez vezeni
 Sl. 28a – Jambez vezen križićima
 Sl. 29 – Jastučić sa cvjetovima
 Sl. 30 – Jastučić vezen križićima na juti

Tabla XI

Sl. 31 – Jastučnica, bijeli vez
 Sl. 32 – Bijeli vez, detalj
 Sl. 33 – Milje trapezasti, bijeli vez
 Sl. 34 – Miljei na polici

Tabla XII

Sl. 35 – Šamija s kericama
 Sl. 36 – Kerice za šamiju
 Sl. 37 – Kukičane ptice
 Sl. 38 – Jastuk – vazna sa cvijećem
 Sl. 39 – Jastučnica kukičana
 Sl. 40 – Ukasni jastuci i peškir

Tabla XIII

Sl. 41 – Milje ovalni, kukičani
 Sl. 42 – Kukičani peškir, jambez
 Sl. 43 – Zavjesa kukičana
 Sl. 44 – Trake za police

Tabla XIV

Sl. 45 – Goblen, dedo
 Sl. 46 – Goblen, ruže
 Sl. 47 – Vezena zastava

Table IX

Fig. 24 – Window curtain
 Fig. 24a – Curtain with rose
 Fig. 25 – Wall cloth
 Fig. 25a – Wall cloth
 Fig. 26 – Embroidered cushion cover
 Sl. 26a – Table-cloth with flowers
 Fig. 27 – Embroidered cushion cover with roses and lace
 Fig. 27a – Embroidered cushion cover

Table X

Fig. 28 – Embroidered jambez
 Fig. 28a – Jambez embroidered with crosses
 Fig. 29 – Cushion with flowers
 Fig. 30 – Cushion embroidered with crosses on jute

Table XI

Fig. 31 – Pillow case, whitework
 Fig. 32 – Whitework, detail
 Fig. 33 – Trapezoid doily, whitework
 Fig. 34 – Doilies on a shelf

Table XII

Fig. 35 – Needle lace for headscarf
 Fig. 36 – Needle lace for headscarf
 Fig. 37 – Crochet birds
 Fig. 38 – Cushion with vase of flowers
 Fig. 39 – Crochet cushion cover
 Fig. 40 – Decorative cushions and antimacassar

Table XIII

Fig. 41 – Oval doily, crochet
 Fig. 42 – Crochet jambez
 Fig. 43 – Crochet curtains
 Fig. 44 – Bands for shelves

Table XIV

Fig. 45 – Tapestry, grandpa
 Fig. 46 – Tapestry, roses
 Fig. 47 – Embroidered banner

Prusac

T – I

1

1a

2

2a

4

3

Prusac

T – II

5

8

6

9

7

9a

Prusac

T – III

10

10a

Prusac

T – IV

11

11a

Prusac

T – V

12

13

Prusac

T – VI

14

15

16

Prusac

T – VII

19

17

18

Prusac

T – VIII

20

21

22

23

Prusac

T – IX

24

24a

25

25a

26

27

27a

26a

Prusac

T – X

28

28a

29

30

Prusac

T – XI

31

32

34

33

Prusac

T – XII

35

36

37

38

39

40

Prusac

T – XIII

41

42

43

44

Prusac

T – XIV

45

46

47

Popis fotografija uz tekst o tekstilnim rukotvorinama / List of photographs

Kraljeva Sutjeska

Tabla I

- Sl. 1 – Šišanje ovce
- Sl. 2 – Ovčije runo i škare
- Sl. 3 – Tkalački stan
- Sl. 4 – Platno i nogavice u trubi
- Sl. 4a – Uzvod za rukave
- Sl. 4b – Nogavice, tkanje u četiri nita

Tabla II

- Sl. 5 – Bošča u zatke
- Sl. 6 – Peškir sa zatkama i čipkom
- Sl. 7 – Bošča karirana
- Sl. 7a – Vješaluk za zastiranje odjeće
- Sl. 8 – Ukrasni čaršaf
- Sl. 8a – Čaršaf tkani sa čipkom

Tabla III

- Sl. 9 – Peškiri s načinom
- Sl. 9a – Peškir na zatke s načinom
- Sl. 10 – Peškir crveni s načinom
- Sl. 11 – Krpa za glavu, karirana
- Sl. 11a – Krpa za glavu, plava
- Sl. 12 – Peškir na zatke s načinom
- Sl. 12a – Peškir za novčanik
- Sl. 13 – Ukrasno tkanje s čipkom
- Sl. 14 – Jastuk tkani

Tabla IV

- Sl. 15 – Ponjava vunena, karo
- Sl. 16 – Ponjava vunena u četiri nita
- Sl. 16a – Ponjava vunena u četiri nita
- Sl. 17 – Ponjava – drolja s načinom
- Sl. 18 – Ponjava s načinima, sintetička

Tabla V

- Sl. 19 – Pregača
- Sl. 19a – Prostirača za klečanje
- Sl. 19b – Prostirača nošena na glavi
- Sl. 20 – Čilim sandučar i serdžada
- Sl. 20a – Čilim na kola

Tabla Va

- Sl. 21 – Čilim sa ružama pred džamijom
- Sl. 21a – Čilim, detalj
- Sl. 22 – Sjedalica sa cvijetom

Kraljeva Sutjeska

Table I

- Fig. 1 – Sheep-shearing
- Fig. 2 – Fleece and shears
- Fig. 3 – Loom
- Fig. 4 – Linen and nogavice in a roll
- Fig. 4a – Uzvod for sleeves
- Fig. 4b – Nogavice, woven with four yarns

Table II

- Fig. 5 – Striped bošča
- Fig. 6 – Striped hand towel with lace
- Fig. 7 – Check bošča
- Fig. 7a – Clothes hangers
- Fig. 8 – Decorative sheet
- Fig. 8a – Sheet woven with lace

Table III

- Fig. 9 – Hand towels with način
- Fig. 9a – Striped hand towel with način
- Fig. 10 – Red hand towel with način
- Fig. 11 – Check headscarf
- Fig. 11a – Blue headscarf
- Fig. 12 – Striped hand towel with način
- Fig. 12a – Wallet wrapper
- Fig. 13 – Decorative fabric with lace
- Fig. 14 – Woven pillow

Table IV

- Fig. 15 – Check drugget
- Fig. 16 – Four-yarn drugget
- Fig. 16a – Four-yarn drugget
- Fig. 17 – Rag rug with način
- Fig. 18 – Rug with način, synthetic

Table V

- Fig. 19 – Apron
- Fig. 19a – Kneeling mat
- Fig. 19b – Mat worn on the head
- Fig. 20 – Chest kilim and prayer mat
- Fig. 20a – Kilim with kolos

Table Va

- Fig. 21 – Kilim with roses outside a mosque
- Fig. 21a – Kilim, detail
- Fig. 22 – Seat cover with flowers

Tabla VI

Sl. 23 – Čorapi ženski, grane
Sl. 24 – Priglavlci
Sl. 25 – Čorapi sa šupljikama
Sl. 25a – Suknjica dječija

Tabla VII

Sl. 26 – Urnek za vez
Sl. 27 – Vezeni križevi na rukavima
Sl. 28 – Vez na okovratniku i niz prsa
Sl. 29 – Vez na okrugi
Sl. 30 – Jastučnica s ružama
Sl. 30a – Jastučnica s lalama

Tabla VIII

Sl. 31 – Peškir sa cvijećem u vazni
Sl. 31a – Čevrma četverograna sa pticama
Sl. 32 – Milje – kosovski vez
Sl. 33 – Milje sa ružama
Sl. 33a – Peškir jambez vezen križićima
Sl. 34 – Miljei na kredencu
Sl. 35 – Zidna krpa
Sl. 35a – Kefnjak
Sl. 35b – Štrafna

Tabla IX

Sl. 36 – Bluza vezena
Sl. 36a – Benkica za krštenje
Sl. 37 – Bijeli vez na polici
Sl. 38 – Goblen
Sl. 38a – Tapiserija
Sl. 38b – Stoličarka vezena na juti
Sl. 39 – Ogrlica od staklenih zrnaca – bobaka
Sl. 40 – Aplikacije na pojasu – bopci, kitice, šljokice

Tabla X

Sl. 40 – Kerice na rukavu
Sl. 41 – Milje “izgubljeni put”
Sl. 42 – Milje ovalni
Sl. 43 – Kukičani anđeo

Tabla XI

Sl. 44 – Privatna zbirka
Sl. 45 – Privatna zbirka
Sl. 46 – Privatna zbirka
Sl. 47 – Privatna zbirka
Sl. 48 – Privatna zbirka

Table VI

Fig. 23 – Women's socks
Fig. 24 – Oversocks
Fig. 25 – Socks with open-work
Fig. 25a – Child's skirt

Table VII

Fig. 26 – Embroidery sampler
Fig. 27 – Embroidered crosses on sleeves
Fig. 28 – Embroidered on collar and front
Fig. 29 – Embroidery on an okruga
Fig. 30 – Cushion cover with roses
Fig. 30a – Cushion cover with tulips

Table VIII

Fig. 31 – Hand towel with vase of flowers
Fig. 31a – Quartered čevrma with birds
Fig. 32 – Doily – kosovski embroidery
Fig. 33 – Doily with roses
Fig. 33a – Jambez embroidered with crosses
Fig. 34 – Doilies on a dresser
Fig. 35 – Wall cloth
Fig. 35a – Comb-case
Fig. 35b – Shelf-covering

Table IX

Fig. 36 – Embroidered blouse
Fig. 36a – Christening robe
Fig. 37 – Whitework on a shelf
Fig. 38 – Tapestry
Fig. 38a – Tapestry
Fig. 38b – Seat cover on jute
Fig. 39 – Glass bead necklace
Fig. 40 – Appliqué work on a belt – beads, tassels, sequins

Table X

Fig. 40 – Sleeve edging
Fig. 41 – “Lost path” doily
Fig. 42 – Oval doily
Fig. 43 – Crochet angel

Table XI

Fig. 44 – Private collection
Fig. 45 – Private collection
Fig. 46 – Private collection
Fig. 47 – Private collection
Fig. 48 – Private collection

Kraljeva Sutjeska

T – I

1

2

3

4

4a

4b

Kraljeva Sutjeska

T – II

5

6

7

7a

8

8a

Kraljeva Sutjeska

T – III

9

9a

10

11

11a

12

12a

13

14

Kraljeva Sutjeska

T – IV

15

17

18

16

16a

Kraljeva Sutjeska

T – V

19

19b

19a

20

20a

Kraljeva Sutjeska

T – Va

21

21a

22

Kraljeva Sutjeska

T – VI

23

24

25

25a

Kraljeva Sutjeska

T – VII

26

28

27

29

30

30a

Kraljeva Sutjeska

T – VIII

31

31a

32

33

33a

34

35

35a

35b

Kraljeva Sutjeska

T – IX

36 36a

37

38

38a

38b

39

40

Kraljeva Sutjeska

T – X

40

43

41

42

Kraljeva Sutjeska

T – XI

44

45

46

47

48

Danijela Križanec-Beganović
Etnografski muzej, Zagreb
danijelakrizanec@gmail.com

Danijela Križanec-Beganović
Ethnography Museum, Zagreb
danijelakrizanec@gmail.com

Narodna medicina i narodna vjerovanja u Kraljevoj Sutjesci

Pregledni rad

UDK: 615.89 (497.6 Kraljeva Sutjeska)

Rad se temelji na građi sakupljenoj na terenskom istraživanju 2008. godine u okviru projekta "Etnološko-folklorističke karakteristike Kraljeve Sutjeske i okoline" Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Njime se nastoji dopuniti do danas objavljena građa s područja narodne medicine i narodnih vjerovanja te se pokušava utvrditi kakav je danas stav prema metodama kojima se služi narodna medicina.

Ključne riječi: narodna medicina, narodna vjerovanja, racionalno liječenje, iracionalno liječenje, vjerovanje u moru, vile, vještice, uroke.

Uvod

Pojam *narodna medicina* vrlo je širok. Kada se njime koristimo u svakodnevnom govoru najčešće podrazumijeva one načine liječenja kojima su nas liječile naše bake i na koji su one bile liječene. (Bukovčan Žufika 2002/2003)

Istraživanje narodne medicine je, kako u okviru bosanskohercegovačke etnologije, tako i na širem području, u najvećoj mjeri do unazad posljednjih deset godina bilo u fazi deskripcije. Posljednjih desetak godina su se ovom temom s aspekta etnologije i kulturne antropologije sustavnije počele baviti Mirjana Randić i Aida Brenko iz Etnografskog muzeja u Zagrebu te Tanja Bukovčan sa Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U radovima ovih autorica vidljiv je značajan pomak ka suvremenijem pristupu istraživanja ove teme.

Prvi radovi koji donose građu s područja narodne medicine u Bosni i Hercegovini su s prijelaza 19. u 20. st. i objavljavani su uglavnom u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*

Folk medicine and folk beliefs in Kraljeva Sutjeska

Review article

UDC: 615.89 (497.6 Kraljeva Sutjeska)

The paper is based on the material gathered during field research in 2008 as part of the project entitled Ethnological Folklore Studies of Kraljeva Sutjeska and Environs conducted by the National Museum of Bosnia and Herzegovina. It seeks to supplement the material already gathered on folk medicine and folk beliefs and to determine the present-day view of the methods used in folk medicine.

Key words: folk medicine, folk beliefs, rational healing, irrational healing, belief in incubi, fairies, witches, the evil eye

Introduction

The term *folk medicine* is a very broad one. In everyday discourse, it usually means the healing methods used by our grandmothers, by which cures were effected. (Bukovčan Žufika 2002/2003)

Until the past ten years, the study of folk medicine, whether in the context of ethnology in Bosnia and Herzegovina or in the wider region, was largely at the descriptive stage. Of late, however, the subject has been systematically studied from the perspective of ethnology and cultural anthropology by Mirjana Randić and Aida Brenko of the Ethnography Museum in Zagreb and Tanja Bukovčan of the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of the Humanities of Zagreb University. Their papers reveal a significant advance towards a more contemporary approach to the study of this subject.

The first papers providing material on folk medicine in Bosnia and Herzegovina date from the turn of the 19th to the 20th century, and were published for the most part in the *Glasnik Zemaljskog muzeja*

(GZM BiH) i *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (ZbNŽO).

Tako su krajem 19. i u prvom desetljeću 20. st. u GZM BiH objavljivali Ćiro Truhelka (1889), Leopold Glück (1889; 1890; 1892), Ivan Zovko (1890), Emilijan Lilek (1893), Sadik Ugljen (1893), H. Fazlagić (1894; 1895), Ivan Klarić (1896; 1899), Luka Grdić-Bjelokosić (1896), Muhamed Fejzi-beg Kulinović (1898), Toma A. Bratić (1903; 1908), Karlo Steiner (1903), Mojo Medić (1904) i Tomo Dragičević (1909).

Dio radova objavljenih u ZbNŽO potpisuju Ivan Zovko (1896), Tomo Dragičević (1896), Franjo Murgić (1903), Mijo Žuljić (1906), Mojo Medić (1909; 1910; 1913) i Anđelo Nuić (1916).

Ovi radovi donose građu sakupljenu na terenu, opisuju narodnu medicinu u vidu popisa bolesti i lijekova poznatih stanovništvu određenog područja, odnosno sredstava koja se koriste za određene bolesti ili povrede te popisa metoda liječenja. Radovi su isključivo deskriptivnog karaktera.

Milenko S. Filipović u opsežnom radu *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji* iz 1949. godine, na samom kraju rada u poglavlju *Narodna znanja*, donosi i kraće priloge pod nazivom *Poznavanje i lečenje bolesti kod ljudi* i *Lečenje bolesti stoke*. Ono što je zanimljivo jest da on odmah na početku odlomka progovara i o tome kako se postupalo u slučajevima bolesti, odnosno od koga se tražila pomoć te o samim praktičarima narodne medicine. Zanimljivo je, kako navodi, da se ranije pomoć tražila prvo od *vračara* ili *gata-tara*, potom se išlo svećeniku da *čita* molitve, a tek ukoliko to ne bi pomoglo išlo bi se liječniku, ako ga je bilo u blizini. Smatralo se kao da je odlazak liječniku ili u bolnicu nešto strašno što se poduzimalo samo u slučaju *neizlječivih* bolesti. Već 1940-ih je taj redoslijed obrnut i tek u slučaju kada su metode službene medicine iscrpljene, obraćaju se narodnim liječnicima. (Filipović 1949: 296)

Tematikom narodne medicine u Bosni i Hercegovini od sredine 1960-ih godina do 1980-ih se najsustavnije bavila Radmila Fabijanić tijekom svojeg rada u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, u sklopu širih istraživačkih projekata Odjeljenja za etnologiju. Tek s pojavom njenih radova javlja se suvremeni analitički pristup u pogledu proučavanja narodne medicine. Autorica počinje

Bosne i Hercegovine (GZM BiH) and *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (ZbNŽO). In the late 19th century and the first decade of the 20th, papers were published in the GZM BiH by Ćiro Truhelka (1889), Leopold Glück (1889; 1890; 1892), Ivan Zovko (1890), Emilijan Lilek (1893), Sadik Ugljen (1893), H. Fazlagić (1894; 1895), Ivan Klarić (1896; 1899), Luka Grdić-Bjelokosić (1896), Muhamed Fejzi-beg Kulinović (1898), Toma A. Bratić (1903; 1908), Karlo Steiner (1903), Mojo Medić (1904) and Tomo Dragičević (1909). Some of the papers published in the ZbNŽO were by Ivan Zovko (1896), Tomo Dragičević (1896), Franjo Murgić (1903), Mijo Žuljić (1906), Mojo Medić (1909; 1910; 1913) and Anđelo Nuić (1916).

These papers present the material collected in the field, and describe folk medicine in the form of lists of the diseases and remedies known to the people of a given area and the means used for certain diseases or injuries, and an account of healing methods. The papers were purely descriptive in nature.

In his comprehensive work of 1949, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Milenko S. Filipović included a brief appendix at the end of a chapter on folk knowledge giving an account of the knowledge and treatment of diseases among humans and the treatment of the diseases of farm animals. Interestingly, he begins with an account of what people did in case of illness and whom they turned to for help, and discussed the practitioners of folk medicine themselves. Earlier, he says, people would first seek the help of a *vračar* [medicine man, shaman] or a fortune-teller, then go to a priest to recite prayers, and only if this did not help would they go to the doctor, if there was one nearby. Going to a doctor or to hospital was regarded as something terrible, to be resorted to only in the case of incurable diseases. By the 1940s this sequence had been reversed, and it was only when the methods of orthodox medicine had been exhausted that people would turn to folk healers. (Filipović 1949: 296)

From the mid 1960s to the 1980s the study of folk medicine in Bosnia and Herzegovina was most systematically studied by Radmila Fabijanić during her time at the National Museum of Bosnia and Herzegovina, as part of wider research projects by the Ethnology Department. Only with the

obraćati veću pažnju zdravstvenim prilikama općenito i odnosu ljudi prema *službenoj* i *narodnoj* medicini u okviru vremenskih i regionalnih osobitosti. R. Fabijanić također piše i o *narodnim ljekarima*, tj. osobama koje posjeduju posebna znanja o liječenju, bilo općenito, bilo određenih bolesti ili vrsta povreda. Bavi se i *ljekarušama*, zbirkama pisanih recepata i uputa za liječenje ljudi i životinja koje se često čuvaju u samostanima jer su njihovi autori najčešće bili svećenici.

publication of her papers did a more up-to-date analytical approach to the study of folk medicine make an appearance. She began by focusing more closely on health issues in general and people's attitudes towards orthodox and folk medicine in the context of specific temporal and regional circumstances. She also wrote about *ljekaruša*, books containing recipes and instructions for the treatment of humans and animals, often kept in monasteries, as their authors were usually priests.

Metode i cilj istraživanja

Methods and aim of the research

Boravak i terensko istraživanje provedeno je u razdoblju od svibnja do rujna 2008. godine u okviru projekta *Etnološko-folklorističke karakteristike Kraljeve Sutjeske i okoline* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. U radu su korišteni podaci prikupljeni tijekom navedenog terenskog istraživanja.

The field study was conducted from May to September 2008 as part of the project *Ethnological folklore studies of Kraljeva Sutjeska and environs* conducted by the National Museum of Bosnia and Herzegovina. This paper uses the data collected during this field work.

Cilj istraživanja je bio prikupiti podatke o sredstvima i metodama kojima se liječilo u Kraljevoj Sutjesci nekada te što je od tih metoda sačuvano u praksi do danas. Sakupljeni podaci su uspoređeni s relevantnom etnološkom građom u nakani da se dopune i da se identificiraju promjene koje su se dogodile kroz određeni vremenski period.

The aim of the research was to gather information on the healing means and methods used in Kraljeva Sutjeska in the past and the extent to which these methods have survived in practice. The data were compared with relevant ethnological material with a view to supplementing them and identifying the changes that have taken place over a given period.

Pri radu na terenu korištene su različite metode sakupljanja podataka kao što je metoda otvorenog intervjua, participiranja u svakodnevnom životu i aktivnostima stanovnika te promatranje svakodnevnih aktivnosti.

Various methods were used to gather information in the field by participant observation, including informal interviews, direct observation, and participation in the daily life of the group.

Priprema za rad na terenu sastojala se iz sastavljanja upitnice kao pomoćnog sredstva pri intervjuiranju kazivača i prikupljanja dostupne literature s područja Bosne i Hercegovine i okolnih zemalja. Pri izradi upitnice koristila sam se standardnim obrascima Etnološkog društva Jugoslavije (Komisija za etnološki atlas, Centar za pripremu atlasa, Filozofski fakultet, Etnološki zavod, Zagreb) i *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića. U radu s kazivačima upitnica je korištena samo kao podsjetnik i pomoć ispitivaču, kako bi se tijekom razgovora u jednom trenu vratio na željenu temu.

Preparations for the field research consisted of designing a questionnaire as an interview tool and gathering the available literature from Bosnia and Herzegovina and its neighbouring countries. The standard templates of the Ethnology Society of Yugoslavia were used to design the questionnaire (the Ethnology Atlas Committee, the Atlas Preparation Centre, the Faculty of the Humanities, the Ethnology Institute in Zagreb) and Antun Radić's *Osnov za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. The questionnaire was used in the field only as a reminder for the interviewer, to help return the discussion to the subject.

Daljnja priprema za rad na terenu sastojala se i iz iščitavanja radova na tu temu na drugim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, a u sklopu pripremnih

Further preparations for the field research consisted of reading papers on the subject relating to other places in Bosnia and Herzegovina. This included acquiring about thirty issues of

radnji prikupljeno je i tridesetak brojeva časopisa "Kraljeva Sutjeska" koji donosi aktualnosti iz svakodnevnog života stanovnika ovog područja. Među njima su i članci Vjekoslave Tomić koji opisuju običaje ovog kraja koji se danas više ne prakticiraju, te djela Milenka S. Filipovića *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji* koja se odnose na šire područje Kraljeve Sutjeske.

Većina razgovora obavljena je s kazivačima iz Kraljeve Sutjeske (trideset i dva kazivača), dok sam u manjem obimu razgovarala i s kazivačima iz okolnih sela (pet kazivača) u dobi između četrdeset i sedam i osamdeset i osam godina. U daljnjem istraživanju potrebno je obuhvatiti stanovništvo okolnih sela koja su bila, ili su još uvijek orijentirana na samu Kraljevu Sutjesku, kao kulturni i privredni centar.

Svrha istraživanja bilo je rekognosciranje terena, a pri radu s kazivačima obuhvaćeno je stanovništvo bez obzira na etničku ili religijsku opredjeljenost, što znači i Hrvati i Bošnjaci. Pokazalo se kako su razlike u metodama narodne medicine kojima se služe Hrvati i Bošnjaci male. Uglavnom su prisutne u metodama liječenja na vjerskim temeljima koje su vezane uz određenu vjeru i koje spadaju u tzv. *iracionalne metode* liječenja.

Valja istaknuti gradski karakter i urbane kulturne elemente prisutne u svakodnevnom životu stanovništva Kraljeve Sutjeske, čime i oni sami sebe rado odvajaju od ruralnog stanovništva okolnih sela. Iako je ovaj *gradski način života* i danas važan element njihovog identiteta, on se ipak više temelji na povijesnim sjećanjima vezanim za nekadašnji način života nego na današnjoj stvarnoj situaciji.

Kraljeva Sutjeska

Kraljeva Sutjeska nalazi se na području srednje Bosne i smještena je 12 km sjeverno od Kaknja. Naselje se nalazi u kotlini koju je formirala rječica Trstionica pa se vjeruje da je po tome i mjesto dobilo ime Sutjeska, iako se u nekim povijesnim dokumentima spominje oblik *Sudinska*. Zajedno s tvrđavom Bobovac bila je sjedište dvaju bosanskih kraljeva – Tomaša i Tvrtka Kotromanića. Pisani izvori iz 14. stoljeća kazuju kako je Kraljeva Sutjeska već tada bila naselje varoškog tipa, s trgovištem, koje se formiralo uz kraljevski Bobovac. Iako je mjesto imalo trgovište nikada se nije nametnulo kao trgovački već kao kulturni centar. U

the periodical *Kraljeva Sutjeska*, which provided information on the daily lives of the residents of the village, including articles by Vjekoslava Tomić describing customs of the area that are no longer practised. Also referred to was Milenko S. Filipović's *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, which is relevant to the wider Kraljeva Sutjeska area.

Most of the interviews were conducted in Kraljeva Sutjeska (thirty-two interviewees), with a few conducted in nearby villages (five interviewees). The interviewees ranged in age from 47 to 88. Further research should include the residents of surrounding villages that were or are still focused on Kraljeva Sutjeska itself as a cultural and economic centre.

The aim of the research was reconnaissance. The research was not restricted by ethnic or religious affiliation, but included both Croats and Bosniacs. This revealed that there were few differences in the folk medicine methods used by both groups. Such differences as were identified were mainly of a religious nature, associated with a specific religion, and thus constitute irrational healing methods.

It is worth noting the urban nature of daily life in Kraljeva Sutjeska and the presence of urban cultural elements, in which it differs from that of the rural inhabitants of the surrounding villages. Though this urban lifestyle is still an important aspect of their identity, it is based more on historical memories relating to a former way of life than to the actual state of affairs today.

Kraljeva Sutjeska

Kraljeva Sutjeska is in central Bosnia, 12 km north of Kakanj, in a valley formed by the little River Trstionica. This is believed to be the origin of the name Sutjeska, though the form *Sudinska* appears in some historical documents. Along with Bobovac Castle, it was the seat of two of Bosnia's kings – Tomaš and Tvrtko Kotromanić. Fourteenth-century written sources record that Kraljeva Sutjeska was already a township with a market, which had taken shape near royal Bobovac. Though it had a market, it was always a cultural rather than a trade centre. Early documents claim that its original name was *Curia bani* – Ban's Court – for until

starijim dokumentima navodi se prvotno ime mješta na latinskom *Curia bani* – Banski dvor – jer su do krunidbe kralja Tvrtka 1377. godine bosanskom državom vladali banovi. Kasnije se ovo ime u povišnim dokumentima mijenja u *Curia regis*. Izvori navode kako je u doba vladavine Austro-Ugarske mjestu nadjenuto ime Kraljeva Sutjeska.

Danas je Kraljeva Sutjeska najpoznatija po franjevačkom samostanu. Ne zna se točna godina osnivanja samostana, ali se vjerojatno radi o prvoj polovici 14. stoljeća. Prvi pisani trag javlja se u popisu Bartola Pisanskog iz 1385. godine. Samostan je u više navrata stradavao, ali je svaki put ponovo izgrađen. Sadašnji izgled samostan je dobio u radovima vršenim između 1888. i 1890. godine.

Kraljeva Sutjeska je mjesto sa većinskim hrvatskim stanovništvom,¹ uz manji postotak Bošnjaka. Kraljevu Sutjesku je posljednjih dvadeset godina snažno obilježilo raseljavanje stanovništva koje se događa kao posljedica ratnih zbivanja od 1992. do 1995. godine. Posljedica je drastični pad broja stanovnika jer se velik broj raseljenih osoba nije vratio.

Oni koji su se u periodu izbjeglištva zaposlili nisu se vraćali jer je bila mala mogućnost da će naći posao u starome kraju. Dio stanovnika koji se vratio u Kraljevu Sutjesku nakon smirivanja ratnih sukoba uglavnom je starije životne dobi i više ne spada u skupinu radno aktivnog stanovništva. Po povratku su obnovili kuće i imanja. Određeni broj stanovnika koji se vratio u Kraljevu Sutjesku nije mogao naći posao te se odselio u potrazi za zaposlenjem. Mlada populacija koja se zatekla odrastajući izvan Kraljeve Sutjeske bolje se integrirala u nove sredine te se ne planira vratiti. Stariji zaključuju kako bi se i mladi vjerojatno vratili u većem broju kada bi bilo mogućnosti zapošljavanja i rješavanja egzistencijalnih pitanja na zadovoljavajući način te kada bi infrastrukturni uvjeti bili bolji.

¹ Prema službenim popisima stanovništva iz 1971., 1981. i službeno nikad prihvaćenim posljednjim popisom stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1991. godine, postotak Hrvata u udjelu stanovništva u Kraljevoj Sutjesci je prilično ujednačen (između 84,5% i 88,32 %), te oni čine većinsko stanovništvo. Kako od 1991. godine nije bilo popisa stanovništva, o broju stanovnika okvirno se može saznati jedino iz podatka o broju župljana kojima raspolaže župa Kraljeva Sutjeska. Iz ovih podataka nisu vidljive promjene u sastavu stanovništva, ne obuhvaćaju kompletno stanovništvo, ali svakako ukazuju na velik pad u broju stanovnika u odnosu na prijeratni period. Objavljeni župni podaci o broju župljana pak nisu ujednačeni, ali iz njih je vidljivo da se vratilo samo između 15% – 20% stanovništva.

Tvrtko's coronation in 1377 Bosnia was ruled by bans. Later historical documents thus use the form *Curia regis*. Sources record that the village was named Kraljeva Sutjeska during the Austro-Hungarian period.

Kraljeva Sutjeska's fame now derives from its Franciscan monastery. It is not known exactly when the monastery was founded, but it was probably in the first half of the 14th century. The earliest written reference to it is by Bartolomeo da Pisa, in 1385. The monastery was destroyed several times, but always rebuilt. Its current appearance dates from the works carried out between 1888 and 1890.

The majority population of the village is Croat,¹ with a small percentage of Bosniacs. Many people have emigrated over the past twenty years as a result of the 1992-1995 war, resulting in a steep decline in the number of residents, as most of those who left have not returned.

Those who found employment while living as refugees have not returned, because there are few opportunities for finding work in their old home. Those who have returned to Kraljeva Sutjeska since the war are mainly older people past working age, who have repaired their houses and brought their land back into cultivation since returning. Some returnees were unable to find work, and have moved away again in search of employment. Younger people who grew up elsewhere integrated into their new environment more successfully, and do not plan to return. Older people believe that more young people would probably return if there were job opportunities and the possibility of decent living standards, and if infrastructural conditions were better.

¹ According to the population censuses of 1971, 1981 and 1991 in Bosnia and Herzegovina, the last of which has never been officially recognized, the percentage of Croats in Kraljeva Sutjeska was more or less constant, ranging from 84.5% to 88.32%, making them a clear majority. Since there has been no census since 1991, rough estimates only of the population can be obtained from the data held by Kraljeva Sutjeska parish. These data do not reveal changes to the composition of the population, nor do they cover the whole population, but they do reveal the steep decline in the number of residents compared with the pre-war period. The published parish data on the number of parishioners have not been unified, but reveal that only 15 to 20% of residents have returned.

Narodna medicina i vjerovanja

Na osnovu pregleda sakupljene građe s područja narodne medicine i narodnih vjerovanja moguće je dati samo opće karakteristike narodne medicine i narodnih vjerovanja u Kraljevoj Sutjesci. U radu su većinom navedeni oni podaci koji su potvrđeni kod više kazivača ili su šire poznati. Daljnjim bi se terenskim radom svakako sakupilo više podataka o metodama kojima se služi narodna medicina i tko su bili njeni praktičari nekada, a tko su oni danas.

Kada govorimo o narodnoj medicini u okviru etnologije, govorimo o dijelu narodne kulture. *Narodna kultura* općenito se smatrala usmenom i suprotnom *elitnoj kulturi* koja je u doba formiranja ideje o ove dvije kulture bila manjinska. Iz elite kulture se polazilo u zahvat bilježenja narodne kulture. Iako su te dvije kulture u neku ruku bile suprotstavljene, ipak je bitno da su jedna na drugu utjecale svojim saznanjima, metodama i sredstvima liječenja. (Brenko et al., 2002: 13)

Iz brojnih su narodnih poslovice (kao što su: *“Zdrav čovjek ima tisuću želja, a bolestan samo jednu”*, *“Zdravlje je najveće bogatstvo”* i sl.) jasno vidljivi stavovi prema bolesti i zdravlju, odnosno kako je biti zdrav bio najvažniji preduvjet za sretan i uspješan život.

Tijekom intervjua postalo je uočljivo kako je percepcija neslužbene medicine različita kod različitih dobni skupina stanovništva. Rođeni i školovani u periodu prije Drugog svjetskog rata, kada je liječnik opće prakse tek jednom tjedno dolazio u Kraljevu Sutjesku, imaju pozitivan stav prema neslužbenoj medicini i narodnim lijekovima pošto su najčešće ovisili o njoj. Školovani u periodu iza Drugog svjetskog rata imaju izraženiji negativan stav prema metodama liječenja narodne medicine što je uglavnom posljedica službenog stava države koji se prenosio kroz obrazovni sustav. Izrazito pozitivan stav prema većini tradicionalnih namirnica i biljka koje se koriste za liječenje javlja se ponovo kod generacije mlađih kazivača, koji se kroz suvremeno obrazovanje i medije upoznaju s vrijednošću biljaka i domaćih proizvoda. Rado se služe starim prokušanim receptima narodne medicine, ali u kombinaciji sa lijekovima propisanim od strane liječnika. Unatoč uočenoj sklonosti ka narodnim lijekovima ističu kao bitnu činjenicu da je nekada, bez današnjih farmakoloških proizvoda, smrtnost

Folk medicine and folk beliefs

The material gathered is sufficient only to describe the general features of folk medicine and folk beliefs in Kraljeva Sutjeska. The paper cites mainly details that were confirmed by several interviewees or are widely known. Further field research would undoubtedly provide more information on the methods used in folk medicine and who its practitioners were now and in the past.

To speak of folk medicine in the context of ethnology is to speak of one aspect of folk culture. Folk culture is generally regarded as oral, and the opposite of elite culture which, at the time the idea of these two cultures was introduced, was a minority culture. Elite culture was the starting-point for the recording of folk culture. Though these two cultures were to some extent opposites, each influenced the other with their knowledge, methods and means of healing. (Brenko et al., 2002: 13)

People's attitude towards sickness and health is clear from the many folk sayings such as “A healthy man has a thousand wishes, a sick man only one,” or “Health is one's greatest wealth.” In other words, being healthy is the most important requirement for a happy and successful life.

It became clear from the interviews that the perception of alternative medicine differs among people of different age groups. Those born and educated before World War II, when a general practitioner came to Kraljeva Sutjeska just once a week, had a positive view of alternative medicine and folk remedies, since they largely relied on them. Those educated after World War II had a rather negative view of the methods of folk medicine, chiefly as a result of the official view of the state, which was passed on to them via the education system. A markedly positive view of most of the traditional products and plants used in healing reappeared among the younger generation, who have learned from modern education and the media about the value of plants and local products. They are happy to use tried and true folk remedies, but in combination with the medicines prescribed by a doctor. Despite this favourable view of folk remedies, they also stressed that in the old days, before

u slučaju bolesti bila velika (posebno kod roditelja, novorođenčadi i male djece), kako su bile česte epidemije kuge i tifusa te kako je životni vijek stanovništva bio kraći. Danas se narodni lijekovi prihvaćaju najčešće kao dopuna lijekovima koje propisuje službena medicina, ili kao preventivna sredstva.

Metode kojima se služi narodna medicina za-bilježene u Kraljevoj Sutjesci mogu se podijeliti u *racionalne* i *iracionalne*, te na kombinaciju ovih dvaju, odnosno na metode koje sadrže racionalne i iracionalne elemente.

U prvu grupu spadaju metode liječenja pomoću bilja i drugih domaćih proizvoda biljnog, životinjskog i ljudskog porijekla, dok u drugu spadaju

modern pharmaceutical products, the mortality level from disease was high, particularly among women in childbirth, new-born babies and small children, that there were frequent epidemics of plague and typhoid fever, and that average life expectancy was short. Folk remedies are now mainly used to complement the medicines prescribed by orthodox medicine, or as preventive remedies.

The methods used in folk medicine recorded in Kraljeva Sutjeska may be classed as rational and irrational, with some methods including both rational and irrational elements.

The first group consists of healing using plants and other local products of plant, animal or human origin, while the second consists of healing by magic and other such procedures, prayer and vows.

The people of Sutjeska were familiar with methods of healing with plants and local products,

Majčina dušica (*Thymus serpyllum* L.), 2008. g.

Fotografija: D. Križanec-Beganović

Thyme (*Thymus serpyllum* L.), 2008

Photograph by D. Križanec-Beganović

Ljekovite tinkture Jelke Jurjević, 2008. g.

Fotografija: D. Križanec-Beganović

Jelka Jurjević's healing tinctures, 2008

Photograph by D. Križanec-Beganović

Imela (*Viscum album* L. i
Viscum laxum Boiss), 2008. g.

Fotografija: D. Križanec-Beganović

Mistletoe (*Viscum album* L.
and *Viscum laxum* Boiss), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

metode liječenja *bajanjima* i drugim magijskim postupcima, molitvama i zavjetovanjima.

Metode liječenja pomoću bilja i domaćih proizvoda Sutješćanima su dobro znane, no tek pojedinci imaju šire znanje o različitim metodama, biljkama i namirnicama koje se koriste za određene bolesti i povrede. Njihovo znanje prenošeno je s generacije na generaciju, sakupljeno vlastitim iskustvom tijekom života i susretima s određenim zdravstvenim problemima u bližoj ili široj okolini. Kazivačima nije poznato da se danas tko bavi liječenjem tradicionalnim metodama u širem obimu.

U skupinu općepoznatih bolesti i načina liječenja spadaju: metode skidanja povišene tjelesne

but only a few individuals had broader knowledge of the different methods, plants and products used for specific illnesses or injuries. Their knowledge is handed down from generation to generation, and acquired from their own experience over the years and their encounters with various health problems in their immediate environment or beyond. They did not know whether anyone is now using traditional healing methods to any great extent.

Widely known ailments and methods of treating them include methods to reduce high temperature caused by various infections, methods of cleansing and bandaging minor injuries and setting

*Kućna apoteka. 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

A home pharmacy. 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

*Pčelar Ilija Jurjević iz Kraljeve Sutjeske, 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

Beekeeper Ilija Jurjević from Kraljeva Sutjeska, 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

*Košnice Ilije Jurjevića iz Kraljeve Sutjeske, 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

Ilija Jurjević's beehives in Kraljeva Sutjeska, 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

*Propolis.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

Propolis.
Photograph by D. Križanec-Beganović

Med u saću.
Fotografija: D. Križanec-Beganović
Honey in the comb.
Photograph by D. Križanec-Beganović

Neven (*Calendula officinalis* L.)
za izradu melema, 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović
Marigold (*Calendula officinalis* L.)
for making balm, 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

temperature uzrokovane raznim upalnim procesima, metode čišćenja i povijanja manjih rana i namještanja slomljenih kostiju, liječenja glavobolje, slabokrvnosti i kardiovaskularnih bolesti, bubrežnih problema, želučanih i drugih probavnih smetnji, problema s očima i zubima, te kožnih bolesti.

Kožne bolesti liječile su se melemima od svinjske masti (ponekad se koristi maslinovo ulje), ljekovitih trava i smola crnogoričnog drveća i drugih sastojaka.

Lomove kostiju i uganuća zglobova, kod ljudi a i kod domaćih životinja, liječili su ljudi koji su

Vijenac češnjaka
(*Allium sativum* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović
A garlic chain
(*Allium sativum* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

broken bones, and treating headaches, poor circulation and cardiovascular disease, kidney problems, stomach and other digestive problems, problems with the eyes and teeth, and skin diseases.

Skin diseases are treated with a *melem* [balm] of lard (or sometimes olive oil), medicinal herbs and conifer resin, and other ingredients.

Broken bones and sprains, in the case of both humans and domestic animals, are treated by people who know how to set bones. There used to be such people in Kraljeva Sutjeska itself, but people would also go to others in nearby villages or towns. The methods used to treat fractures were very similar. After setting the bone it would be held in place with splints, sometimes after binding the limb in comfrey (*Symphytum officinale* L.) softened in milk or egg-white, or applying lard with pounded cabbage leaves.

Contusions were treated by bandaging with freshly-removed lamb or rabbit skin, though other, lesser-known methods were also recorded, such as applying turf soaked in home-made cider vinegar or a compress of rakia to the bruise.

People tried to ease toothache by placing various substances on the aching tooth or in the cavity in the tooth – baking powder, the tobacco from a cigarette butt, tomato or rakia. If the toothache was severe, the tooth would be pulled. This was carried out by blacksmiths until after World War II, for then as now there was no dentist in Kraljeva

Rosopas, rusa trava (*Chelidonium majus* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Greater celandine (*Chelidonium majus* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

Šipak – divlja ruža (*Rosa canina* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Dog-rose hips (*Rosa canina* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

znali namještati kosti. Takvih pojedinaca nekada je bilo i u samoj Kraljevoj Sutjesci, ali se do nekih išlo i u okolna sela i gradove. Načini liječenja lomova prilično su ujednačeni. Kost se nakon namještanja učvršćivala daščicama, a poneki bi prije daščica omotali ud gavezom (*Symphytum officinale* L.) omekšanim u mlijeku ili bjelancu jajeta ili namazali svinjskom mašću i povili istučenim listom slatkog kupusa.

Uboji² su se liječili tako da se natučeno mjesto omota svježe oderanom janjećom ili zečjom kožom, uz koju su zabilježene i manje poznate metode pri kojima se na uboj stavljaio bus zemlje dobro natopljen domaćim jabučnim octom ili oblog od rakije.

Stavljanjem raznih proizvoda na bolan zub ili u rupu u zubu ljudi su si nastojali pomoći pri zubobolji. U ovu svrhu koristili su prašak za pecivo, duhan iz opuška, rajčicu i rakiju. Ako bi zub jako bolio, vadio se. Vadili su ih kovači sve do iza Drugog svjetskog rata jer, kao ni danas, u Kraljevoj Sutjesci nije bilo zubara. Zabilježeno je vjerovanje kako je uzrok kvara zuba crv koji živi u zubu (zabilježen izraz da se zub *ucrvao*).

Bolesti oka su se liječile oblozima od kamilice (upala oka), oblozima od vlastite, noćne mokraće (bione³ na očima), mlijekom dojilje (*trun u oku*, upala oka i sljepoća), a slabovidnost se ponekad pokušavala izliječiti oblozima od soka ili čajeva pojedinih biljaka.

² Kontuzije nastale od udaraca.

³ Cataracta.

Sutjeska. The belief was recorded that the cause of tooth decay was a worm living in the tooth (the expression was that the tooth was “wormed”).

Eye diseases were treated with camomile compresses in the case of inflammation, compresses of one's one night-time urine for cataracts, and milk from a nursing mother for foreign bodies in the eye, eye infections and blindness. Attempts were sometimes made to remedy poor sight with compresses of the juice or tea of various plants.

Earache (otitis) was treated by drops of houseleek juice (*Sempervivum tectorum* L.), or a few drops of warm oil in the ear.

No contraceptive methods were recorded, nor were any remedies for sexually transmitted diseases, but abortifacients were recorded: lily roots (*Lilium* sp.), horehound tea (*Marrubium vulgare* L.) and oleander leaf tea (*Nerium oleander* L.). There were women who performed abortions, while some women tried to terminate an unwanted pregnancy by jumping from a tree or barn. Barren women were treated by drinking various teas, usually horehound, or by eating honey, and by the irrational method of making a vow in church.

Though no longer practised, the method is still remembered of treating various diseases by blood-letting, a mediaeval tradition. (Brenko et al., 2002: 58) Healing by this method has survived only in the application of leeches for various health problems such as varicose veins or rheumatism; other means of blood-letting have been forgotten. Animals were also treated by blood-letting, but the

Kad zaboli uho⁴ ukapali bi u njega sok biljke *čuvarkuće* (*Sempervivum tectorum* L.), ili bi ulijevali par kapi zagrijanog ulja.

Ovom prilikom nisu zabilježena sredstva za sprečavanje trudnoće, kao ni ona za liječenje spolnih bolesti, ali su zabilježena sredstva i metode za izazivanje pobačaja. U ovu svrhu koristio se korijen ljiljana (*Lilium* sp.), čaj od macine trave (*Marrubium vulgare* L.) i čaj od lišća oleandra (*Nerium oleander* L.). Bilo je žena koje su izvodile pobačaje, a neke su se žene same pokušavale riješiti ploda skakanjem s drveća ili štala. Nerotkinje su se liječile pijenjem raznih čajeva, najčešće od macine trave, konzumiranjem meda, a od iracionalnih metoda često se pribjegavalo zavjetovanju u crkvi.

Iako danas više nije prisutna u praksi, u sjećanju je dobro očuvana metoda liječenja raznih bolesti puštanjem krvi što spada u srednjovjekovnu tradiciju. (Brenko et al., 2002: 58) Liječenje ljudi ovom metodom preživjelo je do danas samo kroz korištenje pijavica za određene zdravstvene tegobe kao što su proširene vene i reuma, dok su drugi načini puštanja krvi zaboravljeni. I životinjama se puštala krv u svrhu liječenja, ali su metode drugačije. Tako kad bi se ovca *okrvila*, rezao se vršak uha koji bi se potom udario grančicom sve dok mlaz krvi ne bi počeo šikljati iz rane. Kravama bi puštali krv tako da bi im se probušila koža na trbuhu na onim mjestima gdje je najtanja i to su radili uglavnom samo veterinari.

S nametnicima (uši, stjenice i sl.) pokušavali su se boriti sapunom i vodom, živom sodom koja se kupovala u ljekarnama i otapala u vodi za pranje te petrolejem kojim su mazali ušljivu kosu. Namještaj, drveni podovi i stropovi su se parili i prali vrelom vodom protiv stjenica, dok se posteljina redovno stavljala na sunce. Ove metode ipak nisu bile u potpunosti djelotvorne, pa su se stjenice oslobodili tek nakon Drugog svjetskog rata kad su se kuće počele zaprašivati DDT-jem i kad su se na tržištu pojavili šamponi i prašci protiv ostalih nametnika.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata česte su bile epidemije trbušnog tifusa koje su širili partizani, pri čemu je smrtnost oboljelih bila velika. Pri liječenju tifusa liječili su se samo simptomi

methods differed. In the case of sheep, an ear would be cut and struck with a twig until blood spurted from the wound. Cows were bled by piercing the skin of the belly at its thinnest point, a method practised mainly by veterinary surgeons.

People tried to rid themselves of parasites (lice, bedbugs and so on) with soap and water, caustic soda purchased from the pharmacy and dissolved in the water used for washing, or paraffin oil, which was rubbed into lice-infested hair. Furniture, wooden floors and ceilings were steamed and washed in hot water to remove bedbugs, and bed linen was regularly put out in the sun to air. These methods were not entirely effective, and it was not until after World War II that bedbugs were got rid of by DDT sprays and the introduction of soaps and powders against other parasites.

During World War II there were frequent epidemics of typhoid fever spread by the Partisans, with a high mortality rate. This was because the symptoms of the disease were treated, such as high temperature and diarrhoea, but not the cause.

Along with rational healing methods, irrational methods were also recorded, based on magic or religion, or a combination of the two. Recorded treatments for mental illness included molybdomancy, hydromancy, or readings using sugar, thread or underwear. Instances were also recorded of the use of amulets with magical inscriptions to treat human and animal diseases or to ward off external dangers.

Molybdomancy, divination by observing the behaviour of molten lead, is a method of treating

Kopriva (*Urtica dioica* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Stinging nettles (*Urtica dioica* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

⁴ Otitis (uhobolja).

Priprema za topljenje olova, lipanj 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Preparing to melt lead, June 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

Čitanje iz topljenog olova, lipanj 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Molybdomancy, June 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

bolesti, kao što je visoka temperatura i dijareja, što često nije bilo dovoljno da bolesnik preživi bolest.

Osim *racionalnih* načina liječenja, zabilježeni su i *iracionalni* koji se kod zabilježenih metoda temelje na magijskim postupcima ili na vjeri, odnosno na njihovoj kombinaciji.

Tako je zabilježeno liječenje raznih psihičkih problema *salijevanjem strave*, *učenjem* na šećer, na konac, na donji veš i na vodu. Zabilježena je i primjena *zapisa* u slučaju bolesti ljudi i životinja i kao zaštita od neželjenih vanjskih utjecaja.

Salijevanje strave je metoda liječenja, najčešće psihičkih problema, koja je vrlo raširena kod muslimanskog stanovništva u cijeloj Bosni i Hercegovini, ali je koriste i katolici i pravoslavni. Postupak se sastoji od topljenja olova koje se potom baca u hladnu vodu nakon čega se iz dobivenih oblika gleda uzrok *straha* ili problema. Ove radnje popraćene su *učenjima* određenih molitvi.

Kod katolika u Kraljevoj Sutjesci se za psihičke bolesti koristi postupak škropljenja *svetom vodom*, postupak provlačenja bolesnika ispod misnih haljina⁵ nakon održane mise na Mladu nedjelju, te egzorcizam.

Šećer posvećen na Dan sv. Blaža koristio se kao lijek u slučaju gubitka vida ili bolesti očiju.

⁵ Provlačenje ispod misnih haljina se koristi za sve bolesti, a ne samo za one psihičke prirode.

Postupak *salijevanja strave*, lipanj 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Molybdomancy, June 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

psychological problems in particular which is very widespread among the Muslim population throughout Bosnia and Herzegovina, but is also used by Catholics and Orthodox Christians. It consists of heating lead until it is molten and dropping it into cold water; the form taken as it solidifies is regarded as the cause of the problem. This is accompanied by reciting various prayers.

Among the Catholics of Kraljeva Sutjeska, mental illness is treated by sprinkling with holy water, by drawing the sufferer under liturgical vestments² after mass on Passion Sunday, and by exorcism.

² This is used for all diseases, not only psychological ones.

Zabilježena je i široka primjena *muketa marinskog* što je voštanica posvećena na Sv. Marinu. *Muke* se koristi kao pomoć pri raznim bolestima, smatra se zaštitom od uroka, pa ga žene uvijek imaju u kući ili ga nose sa sobom u torbi u svrhu zaštite.

Hodočašća i zavjetovanja su sastavni dio vjerskog života katolika. Osim zbog vjerskih osjećaja, na hodočašća se išlo i zbog teških oboljenja i neizlječivih bolesti, a zavjetovanje određenim svecima za određene bolesti najčešće je vezano uz post ili zavjetno darivanje. Zavjet se izvršava po ozdravljenju. Poznati su slučajevi čudotvornih izlječenja koja su se dogodila na hodočašćima.

Najvažnija hodočašća Sutješćana su ona u Olovo gdje se odlazi pješke na Veliku i Malu Gospu, 15. kolovoza i 8. rujna, sve dok početkom 90-tih godina 20. stoljeća dan hodočašća nije prebačen na 1. svibnja (Dan župe Kraljeva Sutjeska) i ona kipu sv. Ive u crkvi u Podmilačju gdje se odlazi 24. lipnja na Dan sv. Ivana Krstitelja. Ovo je nadalje poznato mjesto hodočašća za one koji imaju poteškoće sa vidom ili očima. Od dana ukazanja Gospe u Međugorju i ovo postaje važno hodočasničko mjesto.

Od iracionalnih postupaka za liječenje fizičkih oboljenja koji nisu utemeljeni na službenoj vjeri zabilježeni su sljedeći zanimljivi postupci:

- pijenje vode sa razmućenim psećim izmetom⁶ za liječenje tuberkuloze;
- pijenje vode sa razmućenim izmetom bijelog psa za liječenje žutice;
- zakapanje čovjeka u zemlju kada ga udari grom;
- zakapanje uda koji je ugrizla zmija u zemlju;
- liječenje kožnih oboljenja pranjem tri uzastopna utorka ostacima sapuna koji je korišten za *gasuljenje* pokojnika;
- magijski postupak s bajalicom za vraćanje mlijeka kravi;
- gledanje u oči živoj ribi za liječenje žutice;
- gledanje u rupu u zemlji u kojoj vri voda za liječenje biona na očima.

Sugar consecrated on St Blaise's Day is used to treat the loss of eyesight or eye disease.

The widespread use of wax candles dedicated to St Marina was also recorded. These were used to treat various diseases and are regarded as protection against the evil eye, so women always have some at home or carry them in their bag for protection.

Pilgrimage and making vows are an integral part of Catholic religious life. Pilgrimages are often performed not only for religious reasons, but also because of serious or incurable disease, while making vows to certain saints for certain diseases is usually associated with fasting or Lent, or with votive gifts. Cases are known of miraculous cures occurring during pilgrimages.

The most important pilgrimages for the people of Sutjeska are the pilgrimage to Olovo on the Feasts of the Assumption and the Nativity of the Virgin, on 16 August and 8 September until the date was moved to 1 May (Kraljeva Sutjeska parish day) and the pilgrimage to the statue of St John the Baptist in the church in Podmilačje, on 24 June, St John's Day. This is known far and wide as a place of pilgrimage for people who have poor vision or eye disease. Since Our Lady appeared in Međugorje this too has become a major place of pilgrimage.

The following irrational treatments of physical ailments, not based on orthodox faith, were recorded:

- drinking water into which dog faeces³ have been stirred to treat tuberculosis;
- drinking water into which the faeces of a white dog have been stirred to treat jaundice;
- burying a person in the ground after being struck by lightning;
- burying in the ground a limb that has been bitten by a snake;
- treating skin diseases by washing for three Tuesdays in succession with the scraps of soap that has been used to wash the dead;
- magic incantations to bring a cow back into milk;
- looking into the eyes of a live fish to cure jaundice;
- looking at a hole in the ground in which water is boiling to cure cataract.

⁶ U *Pregledu istorije farmacije BiH* autori navode kako npr. pseći izmet ima dobro naslućene farmakodinamične sastojke koji su učinkoviti pri liječenju određenih bolesti, što se ne odnosi ni na tuberkulozu, ni na žuticu.

³ The authors of *Pregled istorije farmacije BiH* note that dog faeces are believed to include pharmacodynamic constituents that are effective in treating certain diseases, not relating to either tuberculosis or jaundice.

Nadalje, široko rasprostranjena metoda liječenja *strune* – *kad se spane želudac* – i danas je prisutna u praksi u Kraljevoj Sutjesci. Simptomi ovog stanja su ledeni prsti, tvrd jastučić koji se može napipati u mekom tkivu šake između palca i kažiprsta, loš apetit, problemi sa probavom, te moguća opća malaksalost. Zabilježeno je više načina liječenja ovog stanja. Postupak liječenja izvodi se u više faza i ponekad ga je potrebno ponavljati nekoliko puta, sve dok se stanje ne popravi.

Struna se liječi i metodom namještanja želuca pomoću vakuuma. Za ovo je potreban *findžan* ili čaša ispod koje se zapali šibica zataknuta u kruh ili krumpir koja svojim izgaranjem proizvede vakuum, te izazove pomicanje želuca na *pravo* mjesto. Na kraju postupka trbuh se masira od prepona prema gore, a ponekad se masira i donji dio leđa u svrhu što boljeg namještanja utrobe.

Zabilježena su i dva načina liječenja *strune* koja se više ne provode, a to je pijenje *nišadora*⁷ koji se kupovao u ljekarnama, te pucanje iz vatrenog oružja na jabukovo drvo.

Zabilježeno je vjerovanje da krava izgubi mlijeko kad je netko *zarekne*, *urekne* ili *učini nešto* čime mlijeko tuđe krave *prebaci* svojoj te magijski postupak uz bajalice i uz učenje molitvi kojim se *zarečenoj* kravi vraća mlijeko.

Narodna vjerovanja

Kod stanovništva Kraljeve Sutjeske zabilježeno je vjerovanje u *moru*, *vještice*, *vile*, posebno u *uroke*, *vukodlake*, *anamona*⁸ i *šejtana*, a samim time i brojni postupci kojima se ljudi i životinje štite od ovih pojava i bića. Pojava ovih nadnaravnih bića vezuje se uz bolesti i razna loša stanja za koja se ne mogu naći racionalna objašnjenja.

Zabilježeno je vjerovanje u postojanje **kućne zmije** (zmije *pokućarke*, *pokućarice*) koja se ne smije ubiti ili tjerati, jer će kućedomaćin, rjeđe

Another widespread method of healing stomach spasms or displaced stomach is still practised in Kraljeva Sutjeska. The symptoms are icy fingers and toes, a hard lump that can be felt in the soft tissue of the hand between the thumb and index finger, poor appetite, digestive problems, and general debility. Various treatments for this have been recorded. Treatment is in several stages, and sometimes has to be repeated several times until the patient's condition improves.

Vacuum treatment is also used in cases of displaced stomach. A match stuck into a piece of bread or a potato is lit under a coffee cup or glass to heat it and create a vacuum, which is intended restore the stomach to its proper place. Afterwards the belly is massaged from the crotch upwards, and the lower back is also sometimes massaged to help restore the organs to their proper place.

Two ways of treating displaced stomach that are no longer practised are drinking *nišador*⁴ purchased from the pharmacy, or firing a bullet at an apple tree.

The belief has been recorded that cows go out of milk when someone vows or does something to transfer the milk from someone else's cow to their own, as has a magic spell accompanied by prayers to bring the milk back to the affected cow.

Folk beliefs

Beliefs recorded among the people of Kraljeva Sutjeska include belief in incubi, witches, fairies, the evil eye, werewolves, *anamons*⁵ and shaitans or devils, and in a range of ways that people and animals can be protected against these beings and phenomena. These supernatural beings are associated with diseases and various ailments for which no rational explanation can be found.

Belief in house snakes has been recorded. These are snakes that must not be killed or driven out of the house, lest the head of the house, or less often a member of the household, die (this belief was recorded among both Muslims and Catholics).

⁷ *Nišador*, amonijev klorid (NH₄Cl) je bezbojna i u vodi topljiva kristalna supstanca (sol amonijaka). Pojavljuje se u prirodi kao i mineral salmiak. (http://hr.wikipedia.org/wiki/Amonijev_klorid)

⁸ Prema kazivanju kazivača *anamon* je *nečastivi*.

⁴ *Nišador* is ammonium chloride (NH₄Cl) is a white crystalline salt highly soluble in water. It also occurs naturally, when it is known as sal ammoniac http://en.wikipedia.org/wiki/Ammonium_chloride

⁵ According to an interviewee, *anamon* is the devil, the Evil One.

netko od ukućana, umrijeti (vjerovanje zabilježeno i kod muslimana i kod katolika).

Vjerovanje u *snijet*,⁹ široko rasprostranjeno kod muslimana na području Bosne i Hercegovine (Fabijanić), zabilježeno je i kod muslimana u Kraljevoj Sutjesci. *Snijet* je neformiran plod koji rodi žena, a vjerovalo se da ako ovakav plod oživi on *leti* da svoju majku ubije udarcem u čelo.

Zabilježene su i razne vrste **gatanja i proricanja**, koje su u samoj Kraljevoj Sutjesci zastupljene kod muslimanskog dijela stanovništva, dok bi terensko istraživanje okolnih sela vjerojatno pokazalo podjednaku zastupljenost ovih vjerovanja i kod muslimana i kod katolika.

Kod muslimana je zabilježeno gatanje iz taloga kave, iz graha, karata, te brojne radnje za predviđanje sudbine (najbrojnije su vezane za Jurjevo i večer uoči Jurjeva).

Kod katolika je pak zabilježena metoda predviđanja vremenskih uvjeta za narednu godinu (*Lucijini dani* – dvanaest dana između Sv. Lucije i Božića) prema kojima se gleda kakav će biti svaki od dvanaest mjeseci naredne godine. Također je zabilježena praksa da se na neke *svece* ne rade određeni agrarni poslovi; na neke *svece* se prema vremenskim uvjetima predviđa uspjeh uroda, odnosno kakvi će vremenski uvjeti biti u narednom periodu od godine dana.

Od **vjerovanja vezanih uz godišnje običaje** najbrojnija su ona vezana uz Jurjevo. Vjerovanja i radnje vezani su uz večer uoči Jurjeva¹⁰ kada katolici *svetom vodom* škrope kuću, okućnicu, gospodarske objekte i cijelo imanje, te mole *Vjerovanje*, u svrhu zaštite od uroka, jer se smatra da je ovaj dan posebno pogodan za bacanje uroka i izvođenje magijskih radnji. Također, ujutro bi se prije izlaska sunca zakitili iza uha *žarom* da ih ne bi napadale *komarice*, te bi iz istog razloga majke ili bake na taj dan *ožarile* po nogama djecu dok su još u postelji.

Kod muslimana su uz Jurjevo zabilježene djevojačke gatalice vezane uz predviđanje bračnog druga, te uz izgleda za vjenčanje u narednoj godini. Dobro je poznato i umivanje

Belief in molar pregnancies,⁶ widespread among Muslims in Bosnia and Herzegovina (Fabijanić), was also recorded among the Muslims of Kraljeva Sutjeska. A molar pregnancy, known as *snijet*, is characterized by the presence of a mass in the uterus, and the belief is that if this non-viable growth comes to life, it flies at its mother, killing her with a blow to the forehead.

Various kinds of fortune-telling were recorded, particularly among the Muslims of Kraljeva Sutjeska, but field research in the surrounding villages would probably show that such practices are equally present among Muslims and Catholics. Reading coffee grounds, beans and cards are methods of telling the future recorded among Muslims, along with the performance of various actions, mainly associated with St George's Day and St George's Eve.

Among Catholics, a method of predicting the weather for the coming year was recorded. This occurs on St Lucy's days – the twelve days between St Lucy's Day and Christmas – from which the weather in each of the twelve months of the coming year is forecast. The practice of not performing certain agricultural tasks on certain saints' days was also recorded, while on others the weather on that particular day is believed to dictate the harvest or the weather over the next twelve months.

The most common beliefs associated with annual customs are those associated with St George's Day. These beliefs and actions relate to St George's Eve,⁷ when Catholics sprinkle the house, farm buildings and land with holy water, and recite the Credo, as protection from the evil eye, for St George's Day is regarded as particularly propitious for casting spells and performing magic. In the morning, before sunrise, people go out to put a nettle behind their ear to prevent mosquito attacks, and for the same reason a mother or grandmother sting their children's legs while they are still in bed.

Among Muslims, girls have been recorded on St George's Day predicting their future husband and their chances of marrying in the year to come. Another well known custom is that of washing one's face with water from beneath a mill wheel,

⁹ *Mola hydatidosa, carnos*a ili *sanguinolenta* (Fabijanić 1974:142).

¹⁰ *Juirev* je izraz koji koriste pripadnici muslimanske vjeroispovijesti za kršćanski blagdan *Jurjevo*.

⁶ *Mola hydatidosa, carnos*a or *sanguinolenta* (Fabijanić 1974:142).

⁷ The Christian festival known as *Jurjevo* (St George's Day) is called *Juirev* by Muslims.

omahom (vodom zagrabljenom ispod mlinskog kola) za ljepotu, kao i vjerovanje da *sihirbašice* na ovaj dan bacaju *sihire* na krave da im presuši mlijeko.

U Obrima je kod muslimana zabilježeno vjerovanje kako se utorkom i petkom ne smije prati rublje, kao ni za vrijeme mladog mjeseca. Kod katolika je zabilježeno vjerovanje kako je srijeda naročito dobar dan za počinjanje poslova, a posebno za sječu drva.

Zaključak

Tijekom razgovora s kazivačima u Kraljevoj Sutjesci uočena je različita percepcija metoda i sredstava tradicionalne narodne medicine kod kazivača različitih dobnih skupina. Prikupljene metode liječenja mogu se podijeliti na racionalne, iracionalne i na kombinaciju ovih dvaju, odnosno na metode koje sadrže racionalne i iracionalne elemente. Pri boravku na terenu nije zabilježeno da postoje pojedinci kojima se ljudi obraćaju u slučaju bolesti ili povrede i koji se smatraju narodnim ljekarima već se ova vrsta znanja prenosi s generacije na generaciju u okviru vlastite obitelji.

Pošto je terensko istraživanje bilo bazirano na metodama i sredstvima koja su se nekada koristila i koja su se sačuvala u praksi do danas, u daljnjem radu potrebno je posvetiti pažnju drugim aspektima proučavanja ove teme kao što su: odnos prema narodnoj medicini i njezina praksa danas, odnos prema zdravlju i bolesti općenito, prisutnost alternativnih i komplementarnih oblika medicine u suvremenoj praksi itd.

PRILOZI

U prvom prilogu navedene su biljke čija je primjena u narodnoj medicini zabilježena u Kraljevoj Sutjesci, način primjene i za koje se bolesti koriste.

Drugi prilog sadrži listu domaćih proizvoda biljnog i životinjskog porijekla koji se koriste za liječenje, način njihove primjene, te za koje se bolesti koriste.

which is said to enhance one's beauty. Another belief is that on that day magic spells are cast on cows to dry their milk.

In Obre, the belief was recorded among Muslims that no laundry should be washed on Tuesdays or Fridays or at the time of the new moon. Among Catholics, the belief was recorded that Wednesday is a particularly good day to start certain tasks, particularly cutting wood.

Conclusion

In discussion with interviewees in Kraljeva Sutjeska, it became clear that interviewees from different age groups held differing views of the methods and means used by traditional folk medicine. The methods of folk medicine recorded fell into two groups, rational and irrational, which were also found in combination. No evidence came to light during the field research that there were individuals regarded as folk healers to whom people turned in case of sickness or injury; rather, this kind of knowledge was passed down from generation to generation within the family.

Since the field research was based on the methods and means formerly used and preserved in practice to the present day, in future research the focus should be on other aspects of the subject, such as attitudes towards folk medicine and its practice today, attitudes towards health and sickness generally, and the presence of alternative and complementary forms of medicine in contemporary practice.

APPENDIXES

The first of these appendices lists the plants of which the use in folk medicine was recorded in Kraljeva Sutjeska, how they are applied, and what ailments they are used to treat. The second appendix lists domestic products of plant and animal origin used for healing, how they are applied, and what ailments they are used to treat.⁸

⁸ Translator's note: for ease of comparison, the entries are retained in their original order and are therefore not in alphabetical order in English.

Prilog 1:

Biljke kao lijekovi

- **Abdika/abdovina** (*Sambucus ebulus* L.) – koristila se za skidanje visoke temperature; kad svinje dobiju *crveni vjetar* masiraju se *abdi-kom* skuhanom u vodi;
- **Bazga/zobika/zova** (*Sambucus nigra* L.) – radi se sirup i čaj za kašalj; koristi se u slučaju prehlade; od drveta bazge izrađuje se žlica kojom jede čovjek koji je gušav (liječi gušavost); istučena zajedno sa stolisnikom stavljala se na čir – da *dozori*;
- **Breza** (*Betula pendula* Roth) – list se koristi za čaj za mokraćne kanale;
- **Bundeva/tikva** (*Cucurbita pepo* L.) – sjemenke tikve jedu se kao lijek za karcinom;
- **Češnjak/bijeli luk** (*Allium sativum* L.) – istuče se i pomiješa sa octom, te se time mažu noge i potom obuku vunene čarape – za skidanje temperature;
- **Čuvarkuća** (*Sempervivum tectorum* L.) – sok čuvarkuće se nakapa u uho ako boli ili ako se izgubi sluh;
- **Divizma** (*Verbascum phlomoides* L.) – stavlja se u *gas* (petrolej) čime se dobiva tinktura za mazanje rana;
- **vuhan** (*Nicotiana tabacum* L.) – neizgoreni duhan iz opuška stavlja se u rupu u zubu kad zub boli;
- **Dunja** (*Cydonia oblonga* Mill.) – čaj od lista se koristi protiv proljeva;
- **Dupčac** (*Teucrium chamaedris* L.) – pije se kao čaj za želučane i crijevne probleme;
- **Gavez crni** (*Symphytum officinale* L.) – list (korijen?) se kuha u mlijeku i njime se povezuje slomljeni ud jer pomaže zarastanju kostiju;
- **Glog crveni** (*Crataegus oxyacantha* L.) i **glog bijeli** (*Crataegus monogyna* Jacq.) – pije se kao čaj za slabo srce i visok krvni tlak; cvijet se brao u proljeće, a bobice u jesen;
- **Gospina trava/pljuskavica/ kantarin/kantaron žuti** (*Hypericum perforatum* L.) – pije se kao čaj koji je dobar za probavu i želudac, te za smirenje;
- **Hren** – koristi se u smjesi s medom i domaćim maslacem koja se jede prilikom upale pluća;

Appendix 1:

Medicinal plants

- **Danewort or Dwarf Elder** (*Sambucus ebulus* L.) – used to reduce temperature; pigs suffering from “red wind” are rubbed with elder boiled in water;
- **Elder** (*Sambucus nigra* L.) – the berries are used to make syrup and tea for coughs and colds; the wood is used to make a spoon to be used by people suffering from goitre, which it is believed to cure; pounded with yarrow, it is applied to abscesses and boils;
- **Silver Birch** (*Betula pendula* Roth) – the leaves are used to make tea for the urinary tract;
- **Pumpkin** (*Cucurbita pepo* L.) – pumpkin seeds are eaten to cure carcinoma;
- **Garlic** (*Allium sativum* L.) – crushed and mixed with vinegar and smeared on the legs, after which woollen socks are put on; this is to reduce temperature;
- **Houseleek** (*Sempervivum tectorum* L.) – drops of houseleek juice in the ear in cases of earache or loss of hearing;
- **Mullein** (*Verbascum phlomoides* L.) – steeped in paraffin oil to produce a tincture to be applied to wounds;
- **Tobacco** (*Nicotiana tabacum* L.) – the unburnt tobacco from a cigarette butt is placed in a tooth cavity when the tooth aches;
- **Quince** (*Cydonia oblonga* Mill.) – tea made from quince leaves is used to treat diarrhoea;
- **Wall Germander** (*Teucrium chamaedris* L.) – taken as tea to treat stomach and bowel problems;
- **Comfrey** (*Symphytum officinale* L.) – the leaves (roots?) are boiled in milk and used to bind a broken limb, as they help the bone to mend;
- **Hawthorn or May** (*Crataegus oxyacantha* L. and *Crataegus monogyna* Jacq.) – taken as tea for weak heart and high blood pressure; the flowers are picked in spring and the berries in autumn;
- **St John's Wort** (*Hypericum perforatum* L.) – taken as tea for the digestion and stomach, and as a tranquillizer;
- **Horseradish** – mixed with honey and home-made butter and eaten in cases of lung infection/pneumonia;

- **Imela, bijela i crnogorična** (*Viscum album* L. i *Viscum laxum* Boiss) – tinktura od imele i češnjaka koristi se za visoki krvni tlak;
- **Jabuka** (*Malus communis* D. C.) – za izradu jabučnog octa najbolja je divlja jabuka; koristi se za skidanje povišene temperature, masnoća u krvi i kod nekih drugih bolesti;
- **Jaglac/jagorčevina** (*Primula vulgaris* Huds.) – od korijena se pravio čaj protiv kašlja;
- **Kamilica** (*Matricaria chamomilla* L.) – kao čaj koristi se za probavne probleme kod male djece, protiv proljeva, za smirenje i dobar san, kao oblog za oči;
- **Kantarion crveni/mala kičica** (*Centaureum erythraea* Rafn.) – kao čaj za apetit;
- **Kesten divlji**¹¹ (*Aesculus hippocastanum* L.) – narezan se stavi u rakiju koja se koristi za masažu proširenih vena;
- **Konjogriz/cikorija** (*Cichorium intybus* L.) – kao čaj protiv proljeva i za želučane tegobe;
- **Kopriva/žara** (*Urtica dioica* L.) – kao čaj za poboljšanje cirkulacije, za poboljšanje funkcije bubrega, za čišćenje krvi, kao lijek u početnoj fazi leukemije, za željezo, za prostatu; za ožariti reumatična područja (mravlja kiselina najzastupljenija u otrovu koprive koji žari); korijen žare se kuhao i ovime bi se ispirala kosa u svrhu jačanja korijena; kao hrana se koristila za hranjivu juhu u proljeće;
- **Krumpir** (*Solanum tuberosum* L.) – ploške nekuhanog krumpira kao oblozi za glavobolju;
- **Kukuruz** (*Zea mays* L.) – čaj od svile kukuruza za poboljšanje funkcije bubrega i dezinfekciju mokraćnih kanala;
- **Kupus** (*Brassica napus* L.) – list se koristi kao oblog za rane, na grudi u slučaju mastitisa; istučeni list slatkog kupusa se sa svinjskom mašću stavljao kao oblog na slomljene kosti; kao oblog za izvlačenje povišene temperature;
- **Lipa** (*Tilia cordata* Mill.) – čaj od cvijeta za kašalj i prehladu (izaziva znojenje);
- **Lučevina/češnjeva trava** (*Alliaria officinalis* Andrzej.) kao začini jer ima miris kao češnjak, ali je i vrlo zdrava (u litri rakije nasjeći lučevinu i ostaviti 40 dana – neki čovjek izliječio
- **Mistletoe** (*Viscum album* L. and *Viscum laxum* Boiss) – a tincture of mistletoe and garlic is used to treat high blood pressure;
- **Apple** (*Malus domestica* Borkh., syn. *M. communis* D. C.) – the best vinegar is made from crab apples (*M. sylvestris* Mill.) and used to reduce temperature and cholesterol and to treat certain other ailments;
- **Primrose** (*Primula vulgaris* Huds.) – the roots are used to make tea to soothe a cough;
- **Chamomile** (*Matricaria chamomilla* L.) – taken as tea for digestive problems in small children, against diarrhoea, as a tranquillizer and to promote sleep, and as an eye compress;
- **Centaury** (*Centaureum erythraea* Rafn.) – taken as tea to increase the appetite;
- **Horse Chestnut**⁹ (*Aesculus hippocastanum* L.) – cut up and steeped in rakia, which is used to massage varicose veins;
- **Chicory** (*Cichorium intybus* L.) – taken as tea to treat diarrhoea and stomach problems;
- **Stinging Nettle** (*Urtica dioica* L.) – taken as tea to improve the circulation and kidney function, to cleanse the blood, to treat the early stages of leukaemia, in cases of anaemia, and for the prostate; nettles are applied to areas affected by rheumatism (formic acid is the principle constituent of the poison in stinging nettles); the roots are boiled and used to rinse the hair to strengthen the roots; as a foodstuff, nettles are used to make a nourishing soup in spring;
- **Potato** (*Solanum tuberosum* L.) – slices of raw potato are used as a compress to treat headache;
- **Maize or Sweet Corn** (*Zea mays* L.) – tea made from the silk of maize improves kidney function and helps to disinfect the urinary tract;
- **Cabbage** (*Brassica napus* L.) – the leaves are used to dress wounds, and to treat mastitis; the pounded leaves mixed with lard are applied to fractures and used as a compress to reduce temperature;
- **Lime** (*Tilia cordata* Mill.) – lime flower tea is taken to treat coughs and colds as it promotes sweating;
- **Garlic Mustard** (*Alliaria officinalis* Andrzej.) – used as seasoning, as it has the same smell as garlic, but is also very good for the health

¹¹ Iako su kazivači naveli kako se pitomi kesten koristi za pripravak kojim se masiraju proširene vene, pokazalo se da se radi o divljem nejestivom kestenu.

⁹ Though interviewees said sweet chestnut was used for this purpose, the chestnut used proved in fact to be the unrelated horse chestnut.

najtežu bolest ovime uzimajući svako jutro jednu žlicu);

- **Luk crveni** (*Allium cepa* L.) – kao oblog za pluća kod velikog kašlja; istucan se stavlja na uboj;
- **Ljiljan** (*Lilium* sp.) – korijen ljiljana i čaj od macine trave su se koristili za izazivanje pobačaja;
- **Macina trava** (*Marrubium vulgare* L.) – kao čaj protiv prehlade i kašlja;
- **Majčina dušica** (*Thymus serpyllum* L.) – kao čaj za probavne probleme i protiv kašlja;
- **Maslačak** (*Taraxacum officinale* Weber) – svi dijelovi, od korijena do cvijeta, kao čaj za kašalj i pluća; kuha se *med* od maslačka (šaka metvice, žare, kunice se doda sa šećerom) koji je dobar za pluća;
- **Matičnjak/melisa/pčelinja trava** (*Melissa officinalis* L.) – kao čaj za smirenje;
- **Metvica/nana divlja** (*Calamintha nepeta* (L.) Savi) – kao čaj za želudac, za iznožavanje; poznata i *pitoma metvica*, no ipak smatraju da je zdravija i jača *divlja*; koristili je nakon poroda kao oblog koji se stavlja na pupak ispod *potpašaja* (da bi sakupio *krake* maternice);
- **Neven** (*Calendula officinalis* L.) – od cvijeta i lista se izrađuje poznati melem za rane i kožu (u svinjskoj masti se isprži cvijet, procijedi i ohladi, te koristi kao melem); koriste pravi neven koji se sadi u vrtu, a ne divlji;
- **Oleander** (*Nerium oleander* L.) – čaj od lista se koristio kao sredstvo za izazivanje pobačaja; vrlo otrovan u slučaju pogrešnog doziranja;
- **Orah** (*Juglans regia* L.) – lišće oraha se koristilo kao oblog za grudi kada se želi prekinuti laktacija;
- **Oskoruša** (*Sorbus domestica* L.) – u slučaju proljeva se jede osušeni plod;
- **Ostruga** (*Rubus caesius* L.) – biljka nalik malini; koristi se protiv proljeva;
- **Ovnak/oman/anduz** (*Inula helenium* L.) – osušeni korijen treba mirisati svaki dan pomalo, ili s njime kaditi kuću, u svrhu zaštite od zloćudnih bolesti i zagrijavati ga na ploči štednjaka u svrhu dezinfekcije zraka u kući;
- **Pelin** (*Artemisia absinthium* L.), **divlji pelin** (*Artemisia vulgaris* L.) – dobar za pluća i za *nejelicu* (za pojačanje apetita) – biljka se žvaće

(steep the chopped leaves in a litre of rakia for 40 days – a man was cured of the most serious disease by taking a spoonful every morning);

- **Common Onion** (*Allium cepa* L.) – used as a compress for serious coughs; crushed and smeared on bruises;
- **Lily** (*Lilium* sp.) – lily roots and horehound tea are used as abortifacients;
- **Horehound** (*Marrubium vulgare* L.) – taken as tea to treat coughs and colds;
- **Wild Thyme or Creeping Thyme** (*Thymus serpyllum* L.) – taken as tea to treat digestive problems and coughs;
- **Dandelion** (*Taraxacum officinale* Weber) – the whole plant, from roots to flowers, as tea to treat coughs and lung problems; dandelion honey (boiled with a handful of mint, nettles and yarrow) is good for the lungs;
- **Lemon Balm** (*Melissa officinalis* L.) – taken as tea as a tranquillizer;
- **Lesser Calamint** (*Calamintha nepeta* (L.) Savi) – taken as tea for the stomach and to promote sweating; wild calamint [*Calamintha officinalis*] is believed to be healthier and more effective; used after childbirth as a compress applied to the navel to shrink the uterus;
- **Marigold** (*Calendula officinalis* L.) – the flowers and leaves are used to make a balm applied to wounds and the skin (the flowers are fried in lard, strained and cooled, and the lard is used as balm); use the true marigold of gardens, not wild marigold;
- **Oleander** (*Nerium oleander* L.) – the leaves are used as an abortifacient; highly toxic if not used in the proper dose;
- **Walnut** (*Juglans regia* L.) – walnut leaves are used as a compress on the breast to stop lactation;
- **Service Tree, Sorb Tree** (*Sorbus domestica* L.) – the dried berries are used to treat diarrhoea;
- **Dewberry** (*Rubus caesius* L.) – a raspberry-like plant used to treat diarrhoea;
- **Elecampane, Horseheal, Elfdock** (*Inula helenium* L.) – the dried roots should be smelled for a while each day or the house washed down with elecampane to protect against malign diseases, or heated on the stove to disinfect the air in the house;
- **Absinthe Wormwood** (*Artemisia absinthium* L.), **Mugwort or Common Wormwood** (*Artemisia vulgaris* L.) – good for the lungs and

na prazan želudac; dobar za probavu i u tu svrhu se stavlja u rakiju;

- **Pirika** (*Agropyron repens* (L.) P. B., (*Elymus repens* /L./ Gould), (*Elytrigia repens* /L./ Desv.) – koristi se kao čaj za smirenje živaca;
- **Preslica** (*Equisetum arvense* L.) – kao čaj za mokraćne kanale, za čajne mješavine za bubrežni kamenac (diuretik), te kao čaj za bronhitis;
- **Puca trava** (*Silene vulgaris*) – u čajnim mješavinama za bubrežni kamenac;
- **Repuh/podbjel** (*Tussilago farfara* L.) – za kašalj; čaj za mokraćne kanale;
- **Rosopas/rusa trava** (*Chelidonium majus* L.) – za bradavice (mažu se sokom sve dok ne otpadnu); za skidanje mreke na oku sok se nanosi na gornji kapak; tinktura od rosopasa za želudac i sve organe;
- **Rusomača** (*Capsella bursa-pastoris* L. Med.) – kao tinktura za ženske organe;
- **Rutvica/ruta trava** (*Ruta graveolens* L.) – čaj za srce i protiv proljeva;
- **Ružmarin** (*Rosmarinus officinalis* L.) – stavlja se u vino koje potiče apetit i cirkulaciju;
- **Klekovina/smreka** (*Juniperus communis* L.) – bobice smreke stave se u rakiju koja se pije za apetit; za svrab¹² se koristi kuhani korijen i stabljika kojim se pere; smrekova boba se kuha kao čaj;
- **Smreka** (*Picea abies* (L.) Karst) - vrhovi (ljetorast) smrče nakisele se u staklenim teglama i stoji 40 dana na suncu (red šećera, red smrče); ovo se procijedi i dobije se nešto poput meda; koristi se kao lijek za bronhije i čišćenje krvi; uzima se svako jutro i svaku večer jedna žličica; ljetorast jelke i bora se također koristi u ovu svrhu;
- **Srijemuš** (*Allium ursinum* L.) – ljekovit za razne vrste bolesti; jede se kao salata uz dodatak vrhnja ili kao dodatak octu;
- **Stolijek trava** (*Agrimonia eupatoria* L.) – može se piti kao čaj, a može se staviti i u rakiju; stavlja se i na rane;
- **Stolisnik/kunica/hajdučka trava** (*Achillea millefolium* L.) – kao čaj koristan za sve organe; za rane se stavlja istučeni svježi stolisnik ili njegov sok; dobar za probavu, za bolju cirkulaciju; zajedno s bazgom se stučen stavlja na čir (da dozori);

for loss of appetite; chewed on an empty stomach; good for the digestion, for which purpose it is steeped in rakia;

- **Couch Grass** (*Agropyron repens* (L.) P. B., (*Elymus repens* /L./ Gould), (*Elytrigia repens* /L./ Desv.) – taken as tea to calm the nerves;
- **Field Horsetail** (*Equisetum arvense* L.) – taken as tea for the urinary tract, in diuretic tea mixtures to treat kidney stone, and as tea to treat bronchitis;
- **Bladder Campion** (*Silene vulgaris*) – used in tea mixtures to treat kidney stone;
- **Coltsfoot** (*Tussilago farfara* L.) – to treat coughs, and as tea for the urinary tract;
- **Greater Celandine** (*Chelidonium majus* L.) – to treat warts (smear them with the juice until the wart falls off); the juice is applied to the upper eyelid to remove cataract; a tincture of greater celandine is used for the stomach and other organs of the body;
- **Shepherd's Purse** (*Capsella bursa-pastoris* L. Med.) – as a tincture for the female organs;
- **Rue** (*Ruta graveolens* L.) – taken as tea for the heart and to treat diarrhoea;
- **Rosemary** (*Rosmarinus officinalis* L.) – added to wine to increase the appetite and circulation;
- **Juniper** (*Juniperus communis* L.) – juniper berries are steeped in rakia which is drunk to increase the appetite; the boiled root and stalks are used to treat scabies by washing in the resulting liquid; the berries are also boiled to make tea;
- **Spruce** (*Picea abies* (L.) Karst) – young spruce tips are pickled by placing them in a glass jar and left in the sun for 40 days before straining, producing a honey-like substance used to treat bronchitis and to cleanse the blood; one spoonful is taken morning and night; pine and fir tips can also be used in the same way;
- **Ramsons** (*Allium ursinum* L.) – treats various diseases; eaten as a salad with sour cream or vinegar;
- **Agrimony** (*Agrimonia eupatoria* L.) – may be taken as tea or steeped in rakia; also applied to wounds;
- **Yarrow** (*Achillea millefolium* L.) – beneficial for all the organs when taken as tea; pounded fresh yarrow or yarrow juice is applied to wounds; good for the digestion and improves the circulation; crushed with elder and applied to abscesses and boils;

¹² scabies

- **Stravna trava** (*Glechoma hederacea* L.) – po-kiseli se u vodi i pije se za smirenje živaca i liječenje strave;¹³
- **Šipak – divlja ruža** (*Rosa canina* L.) – kao čaj je protiv proljeva; za C vitamin; za skidanje povišene temperature; za plućne bolesti; izvor vitamina C;
- **Šipak – nar** (*Punica granatum* L.) – čaj od kore samoniklog nara (Hercegovina) posebno dobar protiv proljeva;
- **Trešnja** (*Prunus avium* L.) – plod se stavi u rakiju koja se pije za želučane probleme; jesti trešnju s košticom je dobro za skidanje masnoće sa crijeva;
- **Trina od sijena** (mješavina trava koje ostaju iza pokošene trave, tj. sijena) – skuha se i vruća se stavlja kao oblog na udarce, nagnječenja i sl.;
- **Trputac/bokvica** (*Plantago major* L., *Plantago lanceolata* L. i *Plantago media* L.) – u Kraljevoj Sutjesci poznaju mušku, žensku i srednju bokvicu; sirup za kašalj i bronhije, na rane se stavlja svježi list; u mnogim melemima za rane; kao čaj za veliki kašalj; stavlja se list kao oblog u slučaju micine;
- **Verem trava/gorska metvica/divlji bosiljak/konjski bosiljak** (*Calamintha officinalis* Moench) – čaj za cirkulaciju i želučane probleme;
- **Zečija stopa** (*Geum urbanum* L.) – tinktura od zečije stope – za ispiranje usta u slučaju rana;
- **Žabica/žabljak/svilenica** (*Asclepias syriaca* L.) – biljka koju su ljudi koristili kad bi htjeli na bolovanje (namazali bi se sokom ove biljke i na tom mjestu iskoči veliki plik nalik opekotini).
- **Ground Ivy** (*Glechoma hederacea* L.) – soaked in water and drunk to calm the nerves and to cure fear;¹⁰
- **Dogrose Hips** (*Rosa canina* L.) – taken as tea to treat diarrhoea; source of vitamin C; reduces temperatures, treats lung diseases;
- **Pomegranate** (*Punica granatum* L.) – tea from wild pomegranate (Herzegovina) is particularly effective against diarrhoea;
- **Cherry, Bird Cherry** (*Prunus avium* L.) – the fruit is steeped in rakia which is drunk to treat stomach problems; eating cherries with their stones helps to remove fat from the bowel;
- **Hay trina** (the plants that remain after hay has been cut) – boiled and used as a hot compress on bruises, swellings etc.;
- **Plantain** (*Plantago major* L., *Plantago lanceolata* L. and *Plantago media* L.) – known in Kraljeva Sutjeska as masculine, feminine and neuter plantain; used to make cough syrup and treat bronchitis; the fresh leaves are applied to wounds and are used in many balms; taken as tea to treat whooping cough; the leaves are used as a compress in cases of inflammation of the lymph glands;
- **Wild Calamint** (*Calamintha officinalis* Moench) – taken as tea for the circulation and to treat stomach problems;
- **Wood Avens or Herb Bennet** (*Geum urbanum* L.) – a tincture of wood avens is used to rinse the mouth in case of wounds;
- **Milkweed or Silkweed** (*Asclepias syriaca* L.) – a plant used by people wanting to take sick leave – where the juice is applied to the skin it creates a large blister like a burn.

Prilog 2:

Domaći proizvodi biljnog, životinjskog i ljudskog porijekla koji su se koristili u svrhu liječenja

- **Brašno** – domaće brašno bi se uz dodatke drugih namirnica stavljalalo kao oblog u slučaju raznih upala;
- **Crveni luk** se koristio istucan kao oblog za uboj, uz ocat za skidanje povišene temperature; čaj od crvenog luka se pio za liječenje velikog kašlja;

¹³ Terenski podatak o načinu i razlogu primjene *stravne trave* naveden i u članku L. Glücka "O stravi" iz 1892. godine.

Appendix 2:

Domestic products of plant, animal and human origin used in healing

- **Flour** – home ground flour is used with other substances and applied as a compress in the case of inflammation;
- **Onions** are crushed to use as a compress on contusions, with vinegar to reduce temperature, or as a tea to treat whooping cough;

¹⁰ Field data on the methods and reasons for the use of ground ivy are given in an article by L. Glück, "O stravi", published in 1892.

- **Češnjak** se koristio istucan kao oblog uz ocat za skidanje povišene temperature; općenito se smatra vrlo zdravim za konzumiranje, a posebno za snižavanje visokog krvnog tlaka;
- **Jaja** – kad se slomi kost umuti se jaje u koje se umoči lanena krpa kojom se povija ud, te povezuje daščicama; bjelanjak se umuti i razmaže na papir koji se stavlja na prsa kao oblog za skidanje temperature; na velike otvorene rane koje krvare za zaustavljanje krvarenja se stavlja malo na masti zapečeno jaje (jaje se stavlja kad je mlako); drugi način je da se samo bjelanjak blago zapeče na suhoj tavi i uz pomoć gaze stavi na otvorenu ranu; za jačanje se jede *batulin* (umučen žutanjak sa šećerom, a bjelanjak posebno, što se na kraju pomiješa zajedno); smjesa svježih jaja s ljuskom, neoguljenog naribanog limuna i šećera se nakon pripreme procijedi i pije kao lijek u slučaju plućnih bolesti;
- **Jazavčevim salom** su se mazale rane;
- **Kozje salo** se stavljalalo kao oblog u slučaju *micine*;
- **Kravlja mast kao melem za liječenje naboja** (*naboj* – kad se stane na trn, pa se ranica inficira i zagnoji) – melem se spravlja od voska, topljene kravlje masti i smole jelice, maže se na lanenu krpu i stavlja na naboj; *kravlje maslo* – jede se svakog jutra mala žličica nakon čega se popije čašica čistog *gasa* (petroleja) u slučaju karcinoma grla;
- **Krumpir** se nariban stavlja u krpu i njome se povezivala glava u slučaju glavobolje; ploške krumpira se stavljaju kao oblog za skidanje povišene temperature;
- **Med** – kao oblog u kombinaciji sa rakijom protiv raznih vrsta upala (na prvu se lanenu krpu stavlja med, a na drugu rakija); ciste u grudima u potpunosti razbila žena oblozima od meda i rakije koje je stavljala 40 dana; med je sastojak raznih melema domaće proizvodnje; med, naribani hren i domaći maslac se izmiksaju u masu koja se jede kod upale pluća; med s limunom i samljevenom rutom travom se uzima svako jutro kao lijek za slabo srce i za jačanje krvi;
- **Mlijeko i mliječni proizvodi:** Kiselo mlijeko je dobro piti prije spavanja za smirenje; *jamuža* (nekuhano mlijeko krave, ovce, koze koje se samo procijedi) dobro piti u slučaju bronhitisa; kad se pokvari želudac treba piti *jamužu* dok se
- **Garlic** is used crushed as a compress with vinegar to reduce temperature, and is generally regarded as very good for the health, especially to reduce high blood pressure;
- **Eggs** – a fractured limb is bound in linen soaked in beaten egg and held in position with splints; egg-white is beaten and spread on paper which is applied to the chest to reduce temperature; bleeding from large open wounds is stopped by applying an egg lightly fried in fat and allowed to cool; another way is to cook the egg-white only in a dry pan and apply it to the open wound using gauze; *batulin* (egg-yolks beaten with sugar and mixed with the whipped egg-whites) is eaten to gain strength; a mixture of fresh eggs with their shells, grated lemon complete with rind and sugar is strained and drunk to treat lung diseases;
- **Badger fat** was applied to wounds;
- **Goat's fat** was used as a compress in the case of inflammation of the lymph glands;
- **Beef dripping to treat infected puncture wounds** – the balm is made of wax, dripping and resin, smeared onto a linen cloth and applied to the puncture wound; a teaspoon of cow's-milk butter is eaten each morning followed by a glass of pure paraffin oil to treat throat cancer;
- **Potatoes** are grated and wrapped in cloth which is wound round the head to treat headache; sliced potatoes are used as a compress to reduce temperature;
- **Honey** is used as a compress with rakia to treat various kinds of infection and inflammation (honey is smeared on the first linen cloth and rakia on the next); a woman got rid of breast cysts by applying honey and rakia compresses for 40 days; honey is an ingredient in home-made balms; honey, grated horseradish and home-churned butter are mixed and eaten to treat lung infections; honey with lemon and ground rue are taken every morning to treat a weak heart and strengthen the blood;
- **Milk and dairy products:** yogurt or sour milk helps to calm the nerves before sleep; *jamuža* (raw cow's, sheep's or goat's milk which is simply strained) is good for bronchitis; for upset stomach, drink *jamuža* until the stomach is clear; *white soup* (a mixture of part *jamuža*

- ne izbací štetan sadržaj; *bijela čorba* (dio jamaže i dio vode se prokuha, posoli se, a može se staviti i rezanaca i kravljeg masla) – jede se kad se pokvari želudac (laka hrana koja ne opterećuje želudac); mlijeko dojilje – za liječenje oboljelih očiju, *truna u oku* ili sljepoće;
- **Ocat** – najljekovitijim se smatra jabučni ocat od jabuke *divjakinje*; kao napitak razblažen sa 2/3 vode za mršavljenje i skidanje visokog krvnog tlaka i masnoća u krvi; jabučni ocat s vodom ili s istucanim češnjakom se stavlja kao oblog za skidanje temperature – čarape se potope u ocat; za *unutrašnju* temperaturu – 2-3 kapi octa stavi se u vodu s malom žličicom meda – izaziva znojenje a time i skidanje temperature; za ugriz komaraca – ugriz se izmasira jabukovim octom i potom više ne svrbi; za opekotine od sunca – izmasira vinskim (može i jabučnim) octom; za želučane probleme – soda bikarbona s malo jabukovog octa potiče rad želuca;
 - **Propolis** – rastopljen u 90% etanolu koristi se za rane i crvenilo kože; sa šećerom za upalu grla; za kožne bolesti u kombinaciji sa svinjskom mašću;
 - **Rajčica** se koristila kao oblog za upaljen zub i za *micinu*;
 - **Rakija** – dobra za obloge u kombinaciji s medom (liječi razne upale); masiranje rakijom za skidanje povišene temperature; rakija u koju se stavi ruzmarin (ili smrekova bobica) je dobra za apetit i za srce; rakija travarica (pelin, ruta, metvica, stolijek) općenito se smatra dobrom za zdravlje (u manjim dnevnim količinama); *Šumadijski čaj* za pluća – uprži se šećer na koji se dodaje rakija da prokuha (pije se prije spavanja čašica); rakijom se masiralo u slučaju *sandžije* (upala porebice); domaća rakija s malo bibera je lijek za želučane probleme; da bi se kravi povratio apetit davali su joj mješavinu octa i rakije;
 - **Svinjska mast, slanina i drugi svinjski proizvodi**: Mast se koristi kao oblog za pluća u slučaju bronhitisa i kašlja. Oblog se stavlja na prsa i leđa (namaže se plavi pak-papir na kojem se izbuše rupice); mast se stavljala kao oblog u slučaju *micine*; za bolju cirkulaciju se masira svinjskom mašću; svinjska mast se koristi kao krema za ispucane pete; kao krema protiv hemoroida se koristi svinjska mast and part water is boiled and salted; noodles and cow butter may be added) is taken for upset stomach, as it will not lie heavy on the stomach; human milk is used to treat eye diseases, foreign objects in the eye or blindness;
 - **Vinegar** – the best vinegar for healing purposes is cider vinegar made from crab apples; as a beverage, mix with 2/3 water to lose weight and reduce blood pressure and cholesterol levels; cider vinegar with water or crushed garlic is applied as a compress to reduce temperature – socks are soaked in vinegar; for *internal* temperature, 2 or 3 drops of vinegar are added to water with a teaspoon of honey – promotes sweating and thus reduces temperature; mosquito bites are treated by rubbing with cider vinegar, which stops them itching; sunburn is treated with wine or cider vinegar; stomach problems are treated with bicarbonate of soda with a little cider vinegar to get the stomach working;
 - **Propolis** – dissolved in 90% ethanol, it is used to treat wounds and reddening of the skin; with sugar to treat throat infections; and with lard to treat skin diseases;
 - **Tomatoes** are used as a compress for toothache and inflammation of the lymph glands;
 - **Rakia** makes a good dressing with honey to treat infections of various kinds; massaging with rakia reduces temperature; rakia in which rosemary or juniper berries have been steeped is good for the appetite and the heart; herb rakia (with wormwood, rue, calamint or agrimony) is considered to be good for the health if taken in small quantities daily; *Šumadija* tea for the lungs is made by heating some sugar, adding rakia and bringing it to the boil (a spoonful to be taken before sleep); rakia is used as massage in cases of pleurisy; home-made rakia with a little pepper treats stomach problems; to restore a cow's appetite, she would be given a mixture of vinegar and rakia;
 - **Lard, bacon and other pork products**: lard is used as a compress to treat bronchitis and coughs, applied to the chest and back on blue wrapping paper with holes punched in it, and as a compress to treat inflammation of the lymph glands; it is used in massage to improve the circulation and as ointment for cracked heels; melted lard to which marigold flowers and a

otopljena na pari u koju se doda cvijet nevena i šaka kunice; za plućne probleme (poput tuberkuloze) valja jesti slaninu svako jutro; za liječenje *micine* stavlja se slanina kao oblog; kožom sa slanine se omatalo reumatično područje; melem od nevena i svinjske masti (ili maslinova ulja) je jedan od najpoznatijih melema za raznovrsne kožne probleme (suha, ispucala koža, opekotine); melem za rane – list kunice se istuca i posipa po rani, list bokvice se stavi donjom stranom lista na ranu i sve se premaže nekom masnoćom, a najbolje je nesoljenom svinjskom masti; netko bi dodao na ranu i par zrna šećera; oblog se mijenja ujutro i uvečer nekoliko dana; ovo je lijek i za izvlačenje gnoja (čirevi); domaći sapun *kabas* se pravio od svinjskih kožica, drugih ostataka i sode – koristio se kao sredstvo za skidanje temperature (dobro bi se nasapunale lanene krpe i stavljale kao oblozi na noge); isti se postupak koristio i kad se krava oteli i dobije upalu vimena;

- **Šećer** – uprženi šećer rastopljen u mlijeku uz dodatak žličice kravljeg masla ili maslaca se koristi za grlobolju; ponekad bi se dodavalo par zrna šećera na ranu na koju se stavljaio svježi stolisnik, trputac i svinjska mast;
- **Ulje** – zagrijano ulje bi se stavljalo na krpicu i vezivalo djetetu na trbušiću protiv grčeva; zagrijano ulje se kapa u uho kada boli; riblje ulje se davalo djeci za bolji rast i razvoj kostiju po napatku liječnika; maslinovo ulje se ponekad koristilo za meleme umjesto svinjske masti, a danas je vrlo cijenjeno kao prehrambena namirnica;
- **Vino** se kuha s vodom i čavlima i to se pije za povišenje razine željeza u krvi; na Blagovijest (25. 3.) se pije čaša crnog vina jer će se ono pretvoriti u krv (za jačanje krvi); *Vino za jačanje* – kadulja i dupčac se namaču u crnom vinu; kora hrasta (unutrašnji dio kore) se duže kuha u mješavini vode i vina (vrlo gorko) i pije se nekoliko puta dnevno protiv boli u želucu;
- **Vuna, neoprana ovčija**, koristila se za omatanje u slučaju reume; koristila se kao zagrijani oblog kad djeca imaju *zaušnice* (zaušnjaci); oblog od mlake *pure* se stavljaio na tjeme protiv jake glavobolje.

handful of yarrow have been added is used as ointment for piles; bacon should be eaten every morning for lung problems such as tuberculosis; bacon is used as a compress to treat inflammation of the lymph glands; bacon rind is wrapped around rheumatic areas; a balm of marigold and lard or olive oil is one of the best known balms for various skin problems (cracked or dry skin, burns); a balm for wounds is made by pounding yarrow leaves and scattering them over the wound, plantain leaves are laid with their underside against the wound, and the whole thing is coated with fat, ideally unsalted lard; some people used to add a few grains of sugar to the wound; the dressing is replaced every morning and evening for a few days; this balm is also used to treat boils; home-made *kabas* soap made of pork rind, other left-overs and soda was used to reduce temperature – a linen cloth would be thoroughly lathered and applied as a compress to the legs; the same process was used for a cow suffering from mastitis;

- **Sugar** – roasted sugar melted in milk with the addition of a teaspoon of cow's milk butter is used to treat a sore throat; sometimes a few grains of sugar would be added to a wound dressed with fresh yarrow, plantain and lard;
- **Oil** – warm oil would be placed on a cloth and wrapped around a child's stomach against cramp; drops of warm oil in the ear soothe earache; cod-liver oil is given to children to help them grow and to strengthen their bones, as directed by a physician; olive oil is sometimes used in balms instead of lard, and is also highly valued nowadays for cooking purposes;
- **Wine** is heated with water and nails and drunk to increase the level of iron in the blood; a glass of red wine is drunk on the Feast of the Annunciation as it turns into blood (strengthens the blood); as a tonic, sage and wall germander are added to red wine; the inner bark of oak is simmered for a long time in wine and water, making it very bitter, and the liquid is drunk several times a day to treat stomach pains;
- **Raw sheep's wool** was used to bandage rheumatic areas and as a warm compress for children with mumps; a compress of lukewarm polenta was applied to the head to treat severe headache.

Literatura / Bibliography

Kratice za navedene časopise / Abbreviations:

GZM BiH – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

ZbNŽO – Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena

- Brenko, Aida; Dugac, Željko; Randić, Mirjana. 2002. *Narodna medicina*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Brenko, Aida. 2004. "Praktičari narodne medicine". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 10: 103-151.
- Bukovčan Žufika, Tanja. 2002./2003. "Narodna medicina kao predmet etnologije". Zagreb: *Studia ethnologica Croatica* Vol. 14/15: 145-169.
- Bukovčan Žufika, Tanja. 2003. "Izložba 'Narodna medicina' u Etnografskom muzeju u Zagrebu i Etnografskom muzeju Istre u Pazinu". Zagreb: *Etnološka tribina* 26, Vol. 33: 157-161.
- Bukovčan, Tanja. 2008. "Želim odabrati koga ću voljeti i kamo ići na liječenje" – aktivizam u istraživanju komplementarne i alternativne medicine u Hrvatskoj". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 12/13: 63-75.
- Dragičević, Tomo. 1896. "Čega se čuva žena u Bosni dok je trudna". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 1: 195-198.
- Đorđević, Slobodan, P. 1990. "Bibliografija radova objavljenih u časopisu Saveza 'Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae', 1960-1990". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae* 30/1-2: 143-164.
- Đorđević, Slobodan, P. 1990. "Bibliografija radova objavljenih u zbornicima radova sa naučnih sastanaka Saveza, 1954-1990". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae* 30/1-2: 165-194.
- Đorđević, Slobodan, P. 1990. "Bibliografija posebnih izdanja Saveza, 1955-1990". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae* 30/1-2: 195-198.
- Đorđević, Tihomir, R. 1965. "Nekolike bolesti i narodni pojmovi o njima". Beograd: *Srpska akademija nauka i umetnosti, Građa, knjiga XVI, Odeljenje medicinskih nauka, knjiga 2*.
- Đuričić, Aca; Elazar, Samuel. 1958. *Pregled istorije farmacije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Štamparsko preduzeće Grafičar – Tuzla.
- Fabijanić, Radmila. 1999. *Iz attarskog dućana sarajevske porodice Papo*. Sarajevo: Muzej Sarajeva.
- Fabijanić, Radmila. 1971. "Lečenje kod crkve sv. Ive u Podmilačju". Sarajevo: *Rad XV-og Kongresa SUFJ u Jajcu 12.-16. septembra 1968. godine*: 41-44.
- Fabijanić, Radmila. 1978. "Narodna medicina stanovništva Dervente s okolinom". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. XXX/XXXI: 89-104.
- Fabijanić, Radmila. 1982. "Narodna medicina Drežnjaka". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. 37: 33-45.
- Fabijanić, Radmila. 1987. "O narodnoj medicini u tešanjskom kraju". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. 41/42: 249-274.
- Fabijanić, Radmila. 1968. "Osiguravanje zdravlja i srećne budućnosti novorođenčeta majčinskim putem". Skopje: *Referati XIII Kongresa folklorista Jugoslavije u Dojranu 1966. godine*: 365-371.
- Fabijanić, Radmila. 1974. "Rađanje snijeti (Mola hydatidosa, sanguinolenta, carnosu) u verovanju i praksi". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*/1974/24: 142-146.
- Fabijanić, Radmila. 2004. "Zapisi, hamajlije i moći od pomoći Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. 46 (1991.): 37-88.
- Filipović, Milenko S. 1949. "Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji". Beograd: *Srpski etnografski zbornik*, knjiga LXI.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1971. "'Domaći ljekar' iz 1868. godine sa Širokog Brijega". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. XXVI: 117-178.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1976. "Folk Medicine in Lištica Region". Sarajevo: *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums*, Band II, Heft B – Volkskunde: 235-244.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1970. "Fra Tomo Dafinić – Sacerdos et Pharmacopoeus Kresshevii". Sarajevo: *Prvi kongres za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, 1-3. oktobar.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1979. "Verovanje u kurativnu moć kulturnih grobova Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. XXXIII: 57-84.
- Glück, Leopold. 1890. "Hamajlije i zapisi o narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina II, knjiga I: 45-55.
- Glück, Leopold. 1892. "Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni. Etnografska študija". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina IV, knjiga II: 134-167.
- Glück, Leopold. 1892. "O stravi. Prilog narodnom ljekarstvu u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina IV, knjiga I: 70-72.
- Glück, Leopold. 1889. "O urocima. Prinos iz narodnog ljekarstva u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina I, Knjiga IV: 58-65.

- Grlić, Ljubiša. 1986. *Enciklopedija samoniklog jestivog bilja*. Zagreb: ITRO August Cesarec.
- Grmek, Mirko Dražen; Sielski, Stanko. 1958. "Bolest s gledišta narodne medicine". Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod: *Medicinska enciklopedija*, sv. 2: 150-151.
- Grmek, Mirko Dražen. "Moscaticjeva zapažanja o 'morlačkoj' medicini". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*.
- Hadžiomerađić, Maid. 1984. "Načini liječenja koje su primjenjivali berberi iz porodice Skaka u Sarajevu". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*/1984/24/1-2: 133-136.
- Hadžiomerađić, Maid. 1985. "Posljednja porodica berbera u Sarajevu". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 71-76.
- Hadžiomerađić, Maid. 1990. "Etnostomatologija u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*/1990/30/1-2: 57-64.
- Hörmann, Kosta. 1889. "Olovo" Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina I, knjiga III: 63-74.
- Ivić, Danka. 1983. "Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju". Mostar: *Hercegovina – časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*: 243-271.
- Kitanović, Mišo. 2006. *Blago u mom vrtu – Gajenje i primena lekovitog, začinskog i aromatičnog bilja*, Beograd: Beoknjiga.
- Knežević, Srebrica. 1968. "Voda u tradicionalnoj zdravstvenoj kulturi". Beograd: *Acta historica medicinae pharmaciae medicinae veterinariae*, 1-2: 191-198.
- Medić, Mojo. 1909. "Četiri ljekaruše". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 14: 168-284.
- Medić, Mojo. 1910. "Nečista apoteka". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 15, 316-320.
- Medić, Mojo. 1913. "Provlačenje kao lijek". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 18: 231-233.
- Murgić, Fr. 1903. "Lijekovi". Zagreb: *Visoko u Bosni. Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 8, Svezak 1: 101-103.
- Nick, A. 1985. "Velika hidrična epidemija trbušnog tifusa u Sarajevu 1942-43." Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 91-96.
- Nuić, Andeo. 1916. "Narodna medicina (Duvno u Bosni)". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 21: 116-128.
- Pahlow, Mannfried. 1989. *Velika knjiga ljekovitog bilja*. Ljubljana – Zagreb: Cankarjeva založba.
- Popov, D.; Popov, K.; Dević, P. 1985. "Kuga u starim medicinskim zapisima Bosne XVII, XVIII i XIX vek". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 97-101.
- Randić, Mirjana. 2003. "Narodna medicina: liječenje magijskim postupcima". Zagreb: *Sociologija sela* 41: 67-85.
- Sadiković, Sadik. 1988. *Narodno zdravlje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stanijević, Vladimir. 1965. "Postanak narodne medicine, Srpska narodna medicina i njena preventiva (I)". Beograd: *Poseban otisak iz Glasnika Zavoda za zdravstvenu zaštitu SR Srbije*, br. 6., 7. i 8.
- Stolić, P.; Živković, P. 1985. "Osvrt na nekoliko neobjavljenih i objavljenih ljekaruša iz XVIII i XIX stoljeća nastale na tlu Bosne i Hercegovine". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 106-110.
- Stolić, P.; Živković, P. 1985. "Zdravstvene prilike u BiH od 1895. do 1900. godine prema izvještaju Zemaljske vlade u Sarajevu". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 102-105.
- Zovko, Ivan. 1896. "Bolesti i lijekovi po Bosni i Hercegovini". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 1: 263-285.
- Žulić, Mijo. 1906. "Narodna medicina u Varešu (Bosna)". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 11: 218-275.

Slobodanka Nikolić

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo
lalicboba@yahoo.com

Slobodanka Nikolić

Commission to Preserve National Monuments, Sarajevo
lalicboba@yahoo.com

Nematerijalno kulturno nasljeđe Teorijsko određenje i stanje zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini

Pregledni rad

UDK: 316.7:39 (497.6) " 19/20 "

Rad predstavlja jedno od poglavlja master teze "Modeli prezentacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa u funkciji razvoja kulturnog turizma u Bosni i Hercegovini" u kojem se autor bavi istraživanjem odnosa između modela prezentovanja nematerijalnog kulturnog nasljeđa (smotre i festivali folkloru) i modela razvoja kulturnog turizma. U radu se pošlo od pretpostavke da su modeli prezentacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa, i pored svoje atraktivnosti, svrha sami sebi, te da je osnovni cilj prezentacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa vezan za programske sadržaje, a manje za organizacione zbog čega je razvoj publike zanemaren, kao što su zanemareni i drugi socio-ekonomski efekti vezani za održivi razvoj kulturnog turizma. Da bi se ova pretpostavka dokazala, istražene su oblasti praktičnih politika kulture i turizma, odnosno pitanja stanja zaštite i prezentacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa, stanja u kulturnom turizmu i turizmu u Bosni i Hercegovini, te postojeći organizovani modeli prezentacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini.

Predstavljeni dio rada iznosi definiciju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, elemente nematerijalnog kulturnog nasljeđa, te modele zaštite ovog oblika nasljeđa u skladu sa UNESCO-vom Konvencijom o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa iz 2003. godine. Bosna i Hercegovina je 2008. godine potpisala ovu Konvenciju, te je u vezi s tim u radu dat pregled zakonodavne i institucionalne zaštite ovog oblika nasljeđa. Trenutkom potpisivanja UNESCO-ve Konvencije o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa države potpisnice u svojim zakonodavnim i institucionalnim okvirima nastoje usvojiti najbolji model zaštite i očuvanja ovog oblika kulturnog nasljeđa, model koji Bosna i Hercegovina tek treba pronaći.

Ključne riječi: nematerijalno kulturno nasljeđe, elementi nematerijalnog kulturnog nasljeđa, zakonodavna i institucionalna zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Intangible cultural heritage Theoretical definition and current state of intangible cultural heritage protection in Bosnia and Herzegovina

Review article

UDC: 316.7:39 (497.6) " 19/20 "

This paper is one chapter from a master's dissertation entitled "Models of presentation of the intangible cultural heritage with a view to the development of cultural tourism in Bosnia and Herzegovina," in which the author examines the relations between models of presentation of the intangible cultural heritage (folklore festivals) and of cultural tourism development. It starts from the premise that models of presentation of the intangible cultural heritage are not only attractive but are an end in themselves, and that the fundamental aim of presenting the intangible cultural heritage is associated with the programmatic content rather than their organization. As a result, little attention is paid to increasing visitor numbers and other socio-economic effects relating to the sustainable development of cultural tourism. With a view to demonstrating this premise, the study researched cultural policy and tourism in practice and the current state of intangible cultural heritage protection and presentation in Bosnia and Herzegovina, along with the country's existing organized models of intangible cultural heritage presentation.

This part of the dissertation sets out a definition of the intangible cultural heritage and its elements, along with models for the presentation of this type of heritage in line with the 2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. Bosnia and Herzegovina signed the Convention in 2008, and in this connection the paper provides an overview of the statutory and institutional frameworks for the protection of this type of heritage. By signing the Convention, states parties seek to introduce into their statutory and institutional frameworks the best possible model for the protection and preservation of this form of cultural heritage, a model that Bosnia and Herzegovina has yet to identify.

Key words: intangible cultural heritage, elements of the intangible cultural heritage, statutory and institutional protection of the intangible cultural heritage.

Genealogija koncepta nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Termin nematerijalno kulturno nasljeđe u svijetu egzistira nekoliko godina. Njegov ekvivalent u našem jeziku i etnološkoj nauci je termin duhovna kultura. Naziv nematerijalno kulturno nasljeđe dolazi od prihvaćenog prevoda engleskog termina *intangible cultural heritage* (doslovni prevod: neopipljivo kulturno nasljeđe), premda se u engleskom govornom području upotrebljava i izraz *living cultural heritage* (živeće kulturno nasljeđe)¹, a sporadično i *immaterial cultural heritage* (nematerijalno kulturno nasljeđe). U ovom radu će se koristiti termin nematerijalno kulturno nasljeđe u smislu engleskog termina *intangible cultural heritage*.

Bliže terminološko određenje pojma nematerijalno kulturno nasljeđe zahtijeva prvenstveno definisanje termina kulturnog nasljeđa, pa tek onda termina nematerijalno.

Teorijsko određenje termina kulturno nasljeđe

Kovanica kulturno nasljeđe je sastavljena iz dva termina: kulture i nasljeđa. Termin kultura (latinski *colere*, nastanjivati, uzgajati, štititi, poštovati) je izuzetno teško definisati i upuštanje u ovu problematiku otvara niz novih tema. Kultura je jedna od najsloženijih riječi u jeziku, tako da u brojnim naučnim studijama ili susrećemo šaroliku lepezu njenih definicija, ili u njima izostaje preciznije određenje ovog pojma. U ovim potonjim, iznosi se teza da svi znaju šta je kultura i šta se pod njom podrazumijeva. S druge strane, brojnost definicija ukazuje na širinu ovog pojma.²

Jednu od prvih definicija kulture izveo je E. Tylor u kojoj kaže da je kultura kompleksna cjelina koja obuhvata znanje, vjerovanja, umjetnost,

Genealogy of the concept of intangible cultural heritage

The term “intangible cultural heritage” has been current for a number of years. It is translated into the local language(s) of Bosnia and Herzegovina as *duhovna kultura* (“spiritual culture,” “immaterial culture”), the term used in ethnology studies in BiH. Another term also used in the English-speaking world is “living heritage,”¹ while the phrase “immaterial cultural heritage” is also occasionally to be encountered. This paper uses the term “intangible cultural heritage.”

To arrive at a more precise definition of the concept of intangible cultural heritage, the term “cultural heritage” itself must first be defined, before addressing the meaning of “intangible.”

Theoretical definition of the term cultural heritage

The phrase “cultural heritage” derives from two nouns – culture, and heritage. Culture (from the classical Latin *cultūra* cultivation, tillage, piece of cultivated land, care bestowed on plants, mode of growing plants, training or improvement of the faculties, observance of religious rites < *cult*, past participial stem of *colere* to cultivate, to worship)² is extremely difficult to define, and attempts to do so raise a number of issues. Culture is one of the most polysemic words in our language, hence the wide range of often imprecise definitions to be found in many scientific studies. Imprecision is justified by the thesis that everyone knows what culture is and implies. The number of different definitions also indicates just how broad a concept it is.³

One of the first definitions of culture was that provided by E. Tylor: “Culture, or civilization,

¹ Možemo reći da je termin *živeće kulturno nasljeđe* često u upotrebi, a označava oblik nasljeđa koji postoji od ranije, ali i trenutno i koji se prenosi iz domena nasljeđenog u domen savremenog, živećeg i koji živi i izvodi se u brojnim sferama čovjekovog života.

² Tako pedesetih godina XX vijeka Kroeber i Kluckhohn navode 164 definicije kulture različitih autora (Kluckhohn i Kelly, prema Ritchie, J.R. Brent i Zins, Michael, *Culture as Determinant of the Attractiveness of a Tourist Region*. *Annals of Tourism Research*, April/June, 1978, 252-267).

¹ This term is often used to denote the form of heritage that remains a living legacy of the past and is present in many spheres of life.

² Translator’s note: this etymology, which expands on that provided by the author, is from the Oxford English Dictionary, 3rd edition, March 2008).

³ In the 1950s Kroeber and Kluckhohn listed 164 definitions of culture by various authors (Kluckhohn and Kelly, after Ritchie, J. R. Brent and Zins, Michael, “Culture as Determinant of the Attractiveness of a Tourist Region,” *Annals of Tourism Research*, April/June 1978, 252-267).

moral, pravo, običaje i sve ostale sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva. Kultura se odnosi na cjelokupno društveno nasljeđe neke grupe ljudi, odnosno na naučene obrasce mišljenja, osjećanja i djelovanja neke grupe, zajednice ili društva, kao i na izraze tih obrazaca u materijalnim objektima. Gotovo svi istraživači su saglasni oko toga da je kultura "proces", da je dinamična i da se konstantno mijenja. Procesi kulturne razmjene postoje od kada postoji kultura. Sva kultura se u svijetu oblikovala kroz konstantan proces uzimanja i davanja. Ona je fenomen koji se neprekidno razvija, to je živući identitet, dinamičan model, a pokuša li je se uklopiti u statički oblik, prestaće postojati kao izvor inspiracije. (Schouten, 1996: 54) Važno je naglasiti da se pod pojmom kultura ne podrazumijeva samo tzv. narodna, tradicionalna kultura niti kultura shvaćena kao umjetnost i obrazovanje, nego kompleksna cjelina vrijednosnih obrazaca i normi koje utiču na ponašanje, kao i sve ono što je čovjekovim ponašanjem stvoreno. (Rihtman-Auguštin, 1970: 11) Ovakva koncepcija obuhvata dvije međusobno povezane i interaktivne oblasti – duhovnu (vrijednosne orijentacije i norme) i materijalnu (proizvod čovjekova ponašanja i djelovanja). Kultura se definiše i kao kompleksna cjelina koja se temelji na organizacijskom konceptu širokog spektra načina života (Richards, 1996: 261-283), te kao istorijski stvoreni sistem eksplicitnih i implicitnih načina života koji dijele svi ili posebno određeni članovi društva u određenom vremenskom periodu³, ali i kao cjelokupnost znanja i spoznaja koje omogućavaju funkcionisanje života u zajednici (Clemente, 1997: 141-154), te nju ne čini samo savremeno stvaralaštvo već i kulturna dobra nastala tokom istorije. (Dragičević et al., 2003: 235)

Iz ovih definicija je vidljivo da se kultura odnosi na način života u zajednici, te njegovo funkcionisanje unutar nje. Ona objedinjuje način života, norme, vrijednosti i saznanja o životu, a sve radi uspješnog funkcionisanja zajednice. Sa kulturno-antropološkog aspekta, a sa kojeg se i posmatra domen nematerijalnog kulturnog nasljeđa, pod kulturom se podrazumijevaju pravila ponašanja zajednice prema kojima članovi određenoga

taken in its broad, ethnographic sense, is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society." It pertains to the entire social heritage of a given group of people, to the learned patterns of thought, feelings and actions of a certain group, community or society, and to the expression of those patterns in physical form. Almost all scholars agree that culture is a "process," that it is dynamic and in constant flux. Cultural exchanges have existed for as long as culture itself. Every culture in the world has been shaped by a constant process of give and take. It is constantly evolving, a living identity, a dynamic model, and if one attempts to set it in static form, it ceases to be a source of inspiration. (Schouten, 1996: 54) It should be noted that the term culture implies not only so-called folk or vernacular, traditional culture, nor only culture understood as art and education, but a complex whole of value patterns and norms that influence behaviour, as well as everything that has been created by human behaviour and action. (Rihtman-Auguštin, 1970: 11) This concept embraces two interrelated and interactive domains – the spiritual or immaterial (value beliefs and norms) and the physical or material (the products of human behaviour and action). Culture is also defined as a complex whole based on an organizational concept of a broad spectrum of lifestyles, (Richards, 1996: 261-283) and as a historically-created system of explicit and implicit lifestyles shared by all or certain members of society at a certain period of time,⁴ and as the totality of knowledge and perceptions that enable life in community to function. (Clemente, 1997: 141-154) It consists not only of contemporary creations but also of the cultural properties of the past. (Dragičević et al., 2003: 235)

These definitions show that culture pertains to the lifestyle of the community, and that it operates within the community. It unites lifestyle, norms, values and experience, all combining to facilitate the smooth functioning of the community. From the cultural and anthropological perspective, from which the intangible cultural heritage is

³ Kluckhohn i Kelly prema Ritchie, J. R. Brent i Zins, Michael, *Culture as Determinant of the Attractiveness of a Tourist Region*. *Annals of Tourism Research*, April/June, 1978, 252-267.

⁴ Kluckhohn and Kelly, after Ritchie, J. R. Brent and Zins, Michael, "Culture as Determinant of the Attractiveness of a Tourist Region," *Annals of Tourism Research*, April/June 1978, 252-267.

društva usmjeravaju svoju djelatnost i određuju granicu prikladnog i prihvatljivog ponašanja, te rezultati tih djelatnosti. Po tome, kultura uključuje sistem mišljenja, odnosno vrednovanja, znanja i vjerovanja, po kojima ljudi žive i ponašaju se, te sisteme konkretnih ponašanja i djelovanja u društvu, koja određujemo kao duhovna dobra, kao i sve proizvode ljudske djelatnosti, a koje određujemo kao materijalna dobra. Ovdje se radi o etnološki specifičnoj, širokoj definiciji kulture kao cjelokupnog načina života i mišljenja grupe ljudi, a koja ne podrazumijeva umjetničke proizvode iz sfere književnih, muzičkih ili likovnih ostvarenja.

S druge strane, definisanje kulturnog nasljeđa (baštine) takođe je kompleksan problem. Stručna literatura nudi različite definicije kulturnog nasljeđa. Jedna od prihvaćenijih je UNESCO-va definicija koja se nalazi u Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine. UNESCO kulturno nasljeđe definiše na sljedeći način: "Kulturno nasljeđe se odnosi na spomenike, skupine zgrada i znamenita mjesta od istorijske, estetske, arheološke, naučne, etnološke ili antropološke vrijednosti". (Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, 1972)

Preciznije rečeno, tri osnovne komponente spomenute Konvencije pri definisanju kulturnog nasljeđa su:

spomenici: djela arhitekture, monumentalna vajarska ili slikarska djela, elementi ili strukture arheološkog karaktera, natpisi, većina [sic] i grupe elemenata koji imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa istorijskog, umjetničkog ili naučnog gledišta;

grupna zdanja: grupe izolovanih ili povezanih građevina, koje po svojoj arhitekturi, jedinstvu i uklopljenosti u pejzaž predstavljaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa istorijske, umjetničke ili naučne tačke gledišta;

znamenita mjesta: djela ljudskih ruku ili kombinovana djela ljudskih ruku i prirode, kao i zone, uključujući tu arheološka nalazišta koja su od izuzetnog univerzalnog značaja sa istorijske, estetske i etnološke ili antropološke tačke gledišta. (UNESCO Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine)⁴

also viewed, the term culture implies the code of conduct of the community by which its members' actions are guided and which determine the limits of appropriate and acceptable behaviour, and the results of those actions and behaviour. As a result, culture includes both the mindset, the system of values, knowledge and beliefs, by which people live and behave, and the system of specific behaviour and action in society that we define as an intangible asset, along with all the products of human activity that we define as physical or material assets. This is an ethnologically specific, broad definition of culture as an entire way of life and mindset of a group of people, and does not include its creations in the field of literature, music or the visual arts.

On the other hand, defining cultural heritage is also a complex matter. Professional and scholarly literature offers a variety of definitions. One of the more acceptable is that provided by UNESCO in the 1972 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. This defines cultural heritage as monuments, groups of buildings and sites of value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view.

The full definition of what constitutes cultural heritage given in the 1972 World Heritage Convention⁵ is as follows:

monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;

groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;

sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view.

⁴ Preuzeto http://www.aneks8komisija.com.ba/main.php?id_struct=197&lang=1&id=289 od 21. 6. 2009.

⁵ <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>

Iz ove definicije se vidi da UNESCO sedamdesetih godina XX vijeka naglasak stavlja isključivo na materijalnu dimenziju kulture, isključujući njene duhovne vrijednosti.

Isti trend vladao je i u zakonskim regulativama u Bosni i Hercegovini tog perioda. Tadašnjim Zakonom o zaštiti spomenika kulture rečeno je da se "spomenicima kulture smatraju nepokretne i pokretne stvari i grupe stvari koji su zbog svoje naučne, tehničke i druge vrijednosti kao kulturna dobra od posebnog značaja za društvenu zajednicu", te da su to "spomenici i spomen-obilježja istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta".⁵

Ovakve definicije nasljeđe izjednačavaju sa kulturnim dobrom jer ga poistovjećuju sa konkretnim ili materijalizovanim oblikom kulturnog nasljeđa. Kulturno dobro podrazumijeva predmete koji su svjedočanstvo ljudskog stvaralaštva ili prirodne evolucije i koji po mišljenju svake države predstavljaju istorijsku, umjetničku, naučnu ili tehničku vrijednost. Kulturno nasljeđe je proizvod određene kulture. Kultura označava naše nasljeđe iz prošlosti koje koristimo danas i predajemo budućim generacijama. Ono nije samo ogledalo naše prošlosti, već je i prozor za budućnost. (Schouten, 1996: 56)

Iz definicija kulture vidljivo je da ona ima svoju materijalnu i duhovnu dimenziju, pa se tako treba razlikovati i materijalno i nematerijalno nasljeđe jer nasljeđe ne mogu predstavljati samo spomenici i lokaliteti koji imaju istorijski karakter, nego ono obuhvata i tradiciju određenog naroda koja uključuje njegove običaje, vjerovanja, hranu, plesove, odjeću. (Jelinčić, 2000: 59-62) Tako se danas kulturno nasljeđe obično dijeli na materijalno i nematerijalno, a ovo posljednje svojim poljem značenja prekriva ono materijalno jer je ono jedan od aspekta ostvarene duhovne kulture.

Teorijsko određenje nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Spomenuta UNESCO-va Konvencija o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa iz 1972. godine ne poznaje termin nematerijalna kultura. Međutim, stvari se mijenjaju već 1973. godine kada vlada Bolivije predlaže UNESCO-u zaštitu i promociju folkloru.

⁵ "Službeni list SR BiH" br. 31/65.

As this definition shows, in the 1970s UNESCO placed the emphasis solely on the material or physical dimension of culture, disregarding its intangible component.

The same was true of the legislation of Bosnia and Herzegovina at that time. The Law on the Protection of Cultural Monuments defined cultural monuments as "immovable properties and movable/portable objects and groups of objects which, on account of their scientific, technological or other values [are] of particular value to society," as well as "monuments and memorials to prominent figures and events of the revolution and the workers' movement."⁶

This definition of heritage equates it with cultural property, which it regards as the concrete or physical form of cultural heritage. Cultural property means the physical works of the human spirit or natural evolution which, in the opinion of every state, possess historical, artistic, scientific or technological value. Cultural heritage is the product of a given culture. Culture is the legacy of our past, which we continue to use today and pass on to future generations. It is not merely the reflection of our past, but also a window onto the future. (Schouten, 1996: 56)

The definition of culture reveals that it has both a tangible, physical and an intangible dimension, and that we should differentiate between them, for our heritage cannot consist solely of monuments and sites of a historic nature, but also of the tradition of a certain people, encompassing its customs, belief, cuisine, dances and games, costume and so on. (Jelinčić, 2000: 59-62) Thus culture is now usually classified as material or physical and intangible, yet the semantic field of the latter also covers the former, being the material expression of intangible culture.

Theoretical definition of intangible cultural heritage

The 1972 World Heritage Convention does not recognize the term "intangible culture." However, things were already changing by 1973, when the government of Bolivia suggested that UNESCO also protect and promote folklore.

⁶ Official Gazette of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina no. 31/65.

S druge strane, etnološki ili antropološki naučni krugovi u predmetu istraživanja svoje nauke tretiraju i duhovnu i materijalnu stranu razvoja čovjekovog društva i njegove tradicije. Ovakav stav proizilazi iz činjenice da materijalni ostaci neke kulture nisu jedina naučna predstava koja odgovara konceptu svjedočanstva o toj kulturi, nego i duhovni ostaci kao što su govorni jezik, usmeno stvaralaštvo, praktične tradicijske vještine.⁶ Kod nematerijalnog kulturnog nasljeđa naglasak je stavljen na ideje i predstave koje oblikuju ovo nasljeđe, a ne na njegovo materijalno manifestovanje. (Žikić, 2006: 12-14) U našoj etnologiji i etnografskoj muzejskoj praksi ne postoji zvanična definicija ovog pojma, ali se pod njim podrazumijeva neopipljivo narodno stvaralaštvo. Ono može imati odraz na pokretnim i nepokretnim kulturnim dobrima i može biti predstavljeno putem video i tonskog zapisa. Uobičajeno je shvatanje u etnološkoj nauci da se pod nematerijalnim kulturnim dobrima podrazumijevaju proizvodi duhovne i socijalne kulture naroda.

Kako kod nas ne postoji zvanična definicija ovog nasljeđa, te kako je termin nematerijalno kulturno nasljeđe na globalnom nivou u upotrebu ušao preko UNESCO-ve Konvencije o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa, tako se UNESCO-va definicija ovog oblika nasljeđa koristi u ovom radu.

Spomenuta Konvencija je usvojena u Parizu 17. oktobra 2003. godine. Njen cilj je:

- a) zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa;
- b) osiguravanje poštovanja nematerijalnog kulturnog nasljeđa zajednica, grupa i pojedinaca;
- c) podizanje svijesti na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou o važnosti ovog nasljeđa i o osiguranju uzajamnog uvažavanja;
- d) uspostavljanje međunarodne saradnje i pomoći.

⁶ Međutim, ovo ne znači da bi se trebalo odreći bavljenja naprimjer srednjovjekovnom arhitekturom, nego da bi se u središte pažnje istraživača mogla naći znanja i vještine koja su bila neophodna ne samo za izgradnju objekta nego i za socio-ekonomske i običajne aspekte organizacije cijelog toka gradnje; Žikić, Bojan, *Etnografska muzeologija u tranziciji – osvrt na prošlost i pogled u budućnost. Kognitivna antropologija i nematerijalna kulturna baština*. Glasnik Etnografskog muzeja. Beograd. Vol 70, 2006, 11-23.

For their part, ethnological or anthropological circles deal with both the intangible and the material aspects of the evolution of human society and tradition. This derives from the fact that the physical remains of a certain culture are not the only products attesting to that culture; its intangible products, such as language, oral literature and practical skills, are also evidence.⁷ In the case of the intangible cultural heritage, the emphasis is on the ideas and notions that shaped it, not on its physical manifestations. (Žikić, 2006: 12-14) There is no official definition of the term in our ethnology and ethnographic museum practice, but it is taken to mean intangible vernacular/popular/folk creations. It may be reflected in movable and immovable cultural assets and may be presented by means of video or audio recordings. The usual view in the profession is that the term intangible cultural heritage means the products of popular spiritual and social culture.

Since we in Bosnia and Herzegovina have no official definition of the intangible cultural heritage, and given that the term came into use world-wide by means of the UNESCO Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage, the UNESCO definition will be used in this paper.

The Convention was adopted in Paris on 17 October 2003. Its purposes are:

- a) to safeguard the intangible cultural heritage;
- b) to ensure respect for the tangible cultural heritage of the communities, groups and individuals concerned;
- c) to raise awareness at the local, national and international levels of the importance of the intangible cultural heritage, and of ensuring mutual appreciation thereof;
- d) to provide for international cooperation and assistance.

⁷ This does not mean, however, that one should not deal with mediaeval architecture, for example, but that the focus of attention could be on the knowledge and skills that were necessary not only to build but also formed part of the socio-economic and customary aspects of organizing the entire building process; Žikić, Bojan, "Etnografska muzeologija u tranziciji – osvrt na prošlost i pogled u budućnost. Kognitivna antropologija i nematerijalna kulturna baština," *Glasnik Etnografskog muzeja*, Belgrade, Vol. 70, 2006, 11-23.

Važnost nematerijalnog kulturnog nasljeđa ogleda se i u njegovoj ulozi pokretača kulturne različitosti i garanta održivog razvoja, kako je i naglašeno u Preporuci UNESCO-a o zaštiti tradicionalne kulture i folklora iz 1989. godine, Opštoj deklaraciji UNESCO-a o kulturnoj različitosti iz 2001. godine i u Istanbulskoj deklaraciji iz 2002. godine. UNESCO je donio Konvenciju polazeći od pretpostavke da postoji sveopšta volja i zajednička briga da se zaštiti nematerijalno kulturno nasljeđe čovječanstva, prepoznajući da zajednice, posebno urođeničke zajednice, grupe i u nekim slučajevima pojedinci igraju važnu ulogu u proizvodnji, zaštiti, održavanju i ponovnom stvaranju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, te tako pomažu jačanju kulturne različitosti i ljudske kreativnosti.

Zadatak Konvencije je poticanje čuvara i stvaralaca nematerijalnog kulturnog nasljeđa i davanje prioriteta revitalizaciji oblika kulturnog izražaja u njihovom autentičnom, odnosno tradicionalnom kontekstu. Posebno se ističe prvorazredna uloga lokalnog stanovništva i zajednice u stvaranju, održavanju, njegovanju i reprodukciji različitih tradicijskih izražaja i oblika koji su dio njihovog lokalnog, regionalnog, odnosno nacionalnog identiteta.

Konvencijom se potiče identifikacija, istraživanje, očuvanje, zaštita i promocija ovog nasljeđa, te intenzivnije upoznavanje sa različitim oblicima tradicije kao i revitalizacija različitih aspekata kulturnog nasljeđa. Ukazano je da je ova dimenzija kulturnog nasljeđa zajedničko bogatstvo, ali i da je osnovna odrednica kako kulturnog tako i nacionalnog identiteta.

UNESCO-va Konvencija u stavu 1, članu 2 nematerijalno kulturno nasljeđe definiše kao prakse, predstave, izraze, znanje, vještine, kao i instrumente, predmete, rukotvorine i kulturne prostore koji su povezani s tim, a koje zajednice, grupe i u nekim slučajevima pojedinci prihvataju kao dio svog kulturnog nasljeđa. Ovo nasljeđe se prenosi iz generacije u generaciju, a zajednice i grupe ga stalno iznova stvaraju kao reakciju na svoje okruženje, uzajamno djelovanje s prirodom i historijom, ono im pruža osjećaj identiteta i kontinuiteta, te se njime tako promoviše poštovanje kulturne raznolikosti i

The importance of the intangible cultural heritage also lies in its role as the “mainspring of cultural diversity and guarantee of sustainable development,” as stated in the preamble to the Convention and underscored by the 1989 UNESCO Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, the 2001 Universal Declaration on Cultural Diversity, and the 2002 Istanbul Declaration on Cultural Diversity. UNESCO adopted the Convention in the belief that there was a “universal will and common concern to safeguard the intangible cultural heritage of humanity,” recognizing “that communities, in particular indigenous communities, groups and, in some cases, individuals, play an important role in the production, safeguarding, maintenance and re-creation of the intangible cultural heritage, thus helping to enrich cultural diversity and human creativity.”

The purpose of the Convention is to support the guardians and creators of intangible cultural heritage and to make it a priority to revitalize forms of cultural expression in their authentic or traditional context. It highlights the primary role of local people and communities in the creation, maintenance, safeguarding and reproduction of various traditional expressions and forms that are part of their local, regional or national identity.

The Convention encourages the identification, study, preservation, protection and promotion of the intangible heritage, and calls for greater knowledge of the various forms taken by tradition, and for the revitalization of different aspects of the cultural heritage. It is the common heritage of humanity, as well as the basic determinant of both cultural and national identity.

Article 2 para. 1 of the UNESCO Convention defines the intangible cultural heritage as “the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural

ljudske kreativnosti⁷ koja je u skladu sa održivim razvojem.⁸

Drugim riječima, UNESCO-va definicija nematerijalno kulturno nasljeđe vidi kao “naučne procese naroda zajedno sa znanjem, vještinama i kreativnošću koji ih prožimaju i koje takvi procesi razvijaju [...] koji živim zajednicama pružaju osjećanje kontinuiteta i važni su za kulturni identitet, kao i za očuvanje kulturne raznovrsnosti i kulture čovječanstva”. Značaj nematerijalnog kulturnog nasljeđa prema spomenutoj Konvenciji ogleda se u omogućavanju pružanja zajednicama osjećaja pripadnosti, identiteta i kontinuiteta, te osjećaja uzajamnog poštovanja. Ono predstavlja međunarodnu sponu za razumijevanje i posrednik je za ostvarenje ljudskih prava, predstavlja živuće nasljeđe, čovjeka, zajednicu, sponu za razumijevanje među narodima i različitim kulturama, te je posrednik u isticanju sloboda i afirmacije ljudskih prava i svakako se nalazi u interakciji u odnosu na sintagmu održivog razvoja. (Žikić, 2006: 14) UNESCO-vom definicijom nematerijalno kulturno nasljeđe smatra se nizom posebnosti neke zajednice, grupe ljudi ili pojedinaca i iz tog niza proizilaze osnovni elementi ovog nasljeđa.

diversity and human creativity.”⁸ It deals with “such intangible cultural heritage as is compatible with . . . sustainable development.”⁹

In other words, the UNESCO definition sees the intangible cultural heritage as “peoples’ learned processes along with the knowledge, skills and creativity that inform and are developed by them, . . . [which] provide living communities with a sense of continuity with previous generations and are important to cultural identity, as well as to the safeguarding of cultural diversity and creativity of humanity.”¹⁰ As indicated by the Convention, the importance of the intangible heritage is that it provides communities with a sense of belonging, identity and continuity, and a feeling of mutual respect. It notes “the invaluable role of the intangible cultural heritage as a factor in bringing human beings closer together and ensuring exchange and understanding among them.” It is a means of affirming human rights and freedoms and is an important factor in its interaction with sustainable development. (Žikić, 2006: 14) The UNESCO definition regards the intangible cultural heritage as the set of distinctive features of a certain community, group of people or individual, from which the basic elements of the heritage are derived.

⁷ Prema Konvenciji nematerijalno kulturno nasljeđe mora biti u skladu s postojećim međunarodnim zakonima o ljudskim pravima i uzajamnom poštovanju među zajednicama, grupama i pojedincima.

⁸ Svega nekoliko godina je bilo potrebno da prođe od proglašenja prvog broja dobara dijelom svjetskog kulturnog nasljeđa da bi se pokazalo da je u pitanju potencijalno profitabilan fenomen. S jedne strane, vidovi nematerijalnog kulturnog nasljeđa čija je prezentacija javnosti već bila elaborirana na određeni način, predstavljaju potencijalno ekonomski lako iskoristivo kulturno dobro u smislu turističke atrakcije (Žikić, nav. djelo: 2006; 19). Dobar primjer za to je španski grad Elche sa proglašenjem nematerijalnog kulturnog nasljeđa “*Mystery Play of Elche*”. Radi se o sakralnoj muzičkoj drami o smrti, odnosno uznesenju Bogorodice koja se još od XV vijeka izvodi u katedrali u Elcheu i na ulicama ovog grada. Performans predstavlja živo svjedočanstvo o postojanju pozorišnih predstava tokom srednjeg vijeka u Evropi i poštovanja kulta Djevice (Marije). Performans se održava 14. i 15. avgusta. Iako je ovo mjesto proglašeno španskim nacionalnim spomenikom još 1931. godine, svjetsku slavu steklo je nakon stavljanja na Listu svjetskog kulturnog nasljeđa. Grad je u periodu održavanja manifestacije pun turista. Preuzeto: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php#TOC1> od 21. 7. 2009, <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00006> od 21. 6. 2009).

⁹ The Convention deals with “such intangible cultural heritage as is compatible with existing international human rights instruments, as well as with the requirements of mutual respect among communities, groups and individuals, and of sustainable development.”

¹⁰ Only a few years were to elapse between the inscription of the first properties as part of the world cultural heritage and the realization that they offered the potential for profit. Those forms of the intangible cultural heritage which were already being presented to the general public in one way or another were potentially easy to exploit economically as a tourist attraction (Žikić, op.cit, 2006, 19). A good example of this is the Spanish town of Elche, with the listing of the Mystery Play of Elche, “a sacred musical drama of the death, the passage into heaven (known as the Assumption) and the crowning of the Virgin Mary. Since the mid-fifteenth century it has been performed in the Basilica of Santa Maria and in the streets of the old city of Elche, situated in the region of Valencia. It is a living testimony of European religious theatre of the Middle Ages and of the cult of the Virgin. This theatrical performance, which is entirely sung, comprises two acts, performed on 14 and 15 August.” Though the town had been designated as a Spanish national monument in 1931, it became world-famous only after inscription on the World Heritage List, and is packed with tourists at the time of the performance. <http://www.unesco.org/culture/ich/RL/00018>

¹¹ Translator’s note: from http://www.unesco.org/bpi/intangible_heritage/background.htm

Elementi nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Definitor nematerijalnog kulturnog nasljeđa u UNESCO-voj Konvenciji o zaštiti ovog nasljeđa u nematerijalno kulturno nasljeđe uključuje forme kulturnog (samo)predstavljanja i izražavanja, kulturne navike, običaje, znanja i jezik, te se čini kao da prati neku vrstu predmetnog kataloga istraživanja koja se u etnologiji i antropologiji izučavaju više od posljednjih pedesetak godina. Najšire shvaćen pojam nematerijalnog kulturnog nasljeđa ne donosi novost u predmetnom smislu kada su u pitanju etnologija i antropologija, ali njegovo skretanje pažnje na duhovni, konceptualni, idejni i simbolički poredak onoga što se proučava otvara nove mogućnosti za međusobno unapređivanje interpretativnog i prezentacijskog domena rada. (Žikić, 2006: 11; Golubović, 2005: 67-75; Omčikus Bižić, 2005: 147-160)

S tim u vezi, izučavanje etnoloških fenomena na prostoru bivše Jugoslavije podrazumijevalo je sljedeće domene:

- materijalnu kulturu,
- duhovnu kulturu,
- socijalnu kulturu.

U okviru materijalne kulture istraživali su se tipovi kuća, okućnica, stočarski stanovi, poljoprivredne alatke i dr.

U okviru duhovne, odnosno nematerijalne kulture koja sadrži elemente nasljeđenog, ali i savremenog istraživali su se:

- godišnji vjerski običaji: krsna i seoska slava, imendan i rođendan, godišnje vatre; badnjak (panj, stablo, grana); božićnje zelenilo i slama; čestitanje; polaznik; ophodnik; igre u božićno i novogodišnje doba; ljuljanje, pokladni običaji; ophodi s maskom i dr.
- narodna vjerovanja i praznovjerice: vampir, vukodlak, vještice, vile suđenice, sveci zaštitnici; drveće u vjerovanjima i kazivanju, zlo oko, uroci; dŭga i zvijezde u vjerovanju; nijemi jezik i dr.

U okviru socijalne kulture, koja istovremeno ima i odlike nematerijalnog nasljeđa, istraživale su se:

- opšte pojave i običaji u društvenom životu: rođaci i njihovo oslovljavanje, nekrvno

Intangible cultural heritage domains

The definition of the intangible cultural heritage in the Convention includes forms of cultural self-representation and expression, customs, practices, knowledge and language, and thus seems to reflect a subject catalogue, as it were, of the research conducted in ethnology and anthropology for the past fifty years and more. Even the broadest understanding of the term intangible cultural heritage brings nothing new to the table as regards ethnology and anthropology, but in highlighting the spiritual, conceptual, ideational and symbolic order of the subject-matter, it offers new opportunities for mutual advancement of its interpretation and presentation. (Žikić, 2006: 11; Golubović, 2005: 67-75; Omčikus Bižić, 2005: 147-160)

In this regard, the study of ethnological phenomena in ex Yugoslavia covered the following fields:

- material culture
- intangible culture
- social culture.

Material culture covered types of houses, homesteads, farms, agricultural tools and so on. Intangible culture, with both inherited and contemporary elements, covered the fields of:

- annual religious customs, christenings, village fetes, name days and birthdays, bonfire nights, Christmas Eve (Yule logs), Christmas trees, congratulations, graduation ceremonies, pageants, Christmas and New Year games, swings, Shrove Tuesday, masked processions etc.
- folk beliefs and superstitions: vampires, werewolves, witches, fairy godmothers, patron saints; trees in beliefs and stories, the evil eye, bewitchments; beliefs concerning the rainbow and the stars; being struck dumb; etc.

The study of social culture, which also has features of the intangible heritage, included:

- common phenomena and customs in social life: relatives and how to address them, relatives by marriage rather than blood, greetings, the customs of moving in one's circle, women's celebrations and privileges, etc.

srodstvo, pozdravljanje, običaji kretanja u krug, podjela po dobu, ženske svečanosti i povlastice i dr.,

- obroci i jela, pića i pravljenje alkohola,
- poljoprivreda,
- stočarstvo,
- porodična zadruga i dr.

Prema definiciji UNESCO-ve Konvencije o nematerijalnom kulturnom nasljeđu u članu 2, stavu 2 njeni elementi su:

- usmena predaja i izrazi, uključujući jezik kao sredstvo komunikacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa,
- izvedbene (scenske) umjetnosti kao što su tradicionalna muzika, ples i teatar,
- običaji, rituali i svečanosti,
- znanje i vještine vezane uz prirodu i svemir,
- tradicionalni zanati.

Usmena predaja i izrazi, uključujući jezik kao sredstvo komunikacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Usmena predaja i izrazi podrazumijevaju velik i različit broj tradicionalnih formi kakve su poslovice, zagonetke, priče, stihovi, legende, mitovi, epske pjesme, bajalice, vračke, molitve, muzika, dramski nastupi. Usenom predajom i izrazima prenose se znanja, vrijednosti i kolektivno pamćenje. Forme usmene predaje mogu biti dvojake. U nekim zajednicama one su dostupne svima, dok su u drugim dostupne samo određenim grupama, naprimjer odraslim ženama, lovcima, ratarima i sl. S druge strane, u mnogim društvima izvedbena usmena predaja može biti visoko cijenjeno zanimanje koje izvode profesionalni izvođači koji se često smatraju čuvarima kolektivnog pamćenja. Osnovna karakteristika formi usmene predaje i izraza je različitost i neponovljivost. Svaka sljedeća prezentacija forme usmene predaje ili izraza se razlikuje od prethodne ili naredne. Ovakva promjena je uslovljena ne samo postojanjem različitih interpretatora, nego ona zavisi i od konteksta ponavljanja usmene predaje ili izraza, inspiracije i improvizacije izvođača. Time je usmena predaja izuzetno vitalna i atraktivna, ali također i veoma krhka jer njen opstanak zavisi od neprekinutog lanca prenosa. Interesantno je

- food and drink, and the production of alcohol
- agriculture
- livestock breeding
- the extended family, etc.

Article 2 para. 2 of the Convention states that the intangible cultural heritage “is manifested, inter alia, in the following domains:

- oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;
- performing arts;
- social practices, rituals and festive events;
- knowledge and practices concerning nature and the universe;
- traditional craftsmanship.”

Oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage

The oral traditions and expressions domain encompasses an enormous variety of spoken forms including proverbs, riddles, tales, nursery rhymes, legends, myths, epic songs and poems, charms, prayers, chants, songs, dramatic performances and more. Oral traditions and expressions are used to pass on knowledge, cultural and social values and collective memory. They play a crucial part in keeping cultures alive.

Some types of oral expression are common and can be used by entire communities while others are limited to particular social groups, only men or women, perhaps, or only the elderly. In many societies, performing oral traditions is a highly specialized occupation and the community holds professional performers in the highest regard as guardians of collective memory.

The fundamental characteristics of forms of oral tradition and expressions are their diversity and unrepeatability. Because they are passed on by word of mouth, oral traditions and expressions often vary significantly in their telling. Stories are a combination – differing from genre to genre, from context to context and from performer to performer – of reproduction, improvisation and creation. This combination makes them a vibrant and colourful form of expression, but also fragile, as their viability depends on an uninterrupted chain

da se UNESCO-vom Konvencijom jezik kojim se usmena tradicija prenosi ne štiti, ali se on prihvaća kao originalno sredstvo (sredstvo komunikacije) kojim se prenosi neka od usmenih tradicionalnih formi.⁹

Izvedbene (scenske) umjetnosti kao što su tradicionalna muzika, ples i teatar

Izvedbene (scenske) umjetnosti podrazumijevaju sljedeće forme: vokalnu ili instrumentalnu muziku, ples, pozorište, ali i brojne druge izvedbene forme poput pantomime, različitih verzija pjevanja i oblika pripovijedanja. Izvedbena umjetnost podrazumijeva različitost kulturnih izraza koji zajedno svjedoče o ljudskoj kreativnosti. Također, različite forme scenske umjetnosti mogu biti prisutne u mnogim elementima nematerijalnog kulturnog nasljeđa.

Muzika je jedan od najčešćih oblika izvedbene umjetnosti i svojstvena je svakoj ljudskoj zajednici. Njena osnovna karakteristika je prisutnost u svim elementima nematerijalnog kulturnog nasljeđa kao što su rituali, svečani događaji, usmena predaja. Pronalazi se u svim kontekstima – profanim i sakralnim, klasičnim i popularnim, usko je povezana sa radom i zabavom, ali isto tako je vezana za politiku i ekonomiju u smislu pjevanja o istorijskim događajima i ličnostima ili prilikom razmjene dobara. Također, muzika je sastavni dio svih važnih momenata u životu čovjeka kao što su rođenje, vjenčanje, pogreb, običaji prilikom inicijacije, običaji vezani za različite vrste zabave ili društvene prakse.

of transmission of traditions from one generation of performers to the next. Strangely, the UNESCO Convention does not protect language, by which oral tradition is transmitted, but regards it as an original means of communication by which some oral traditional forms are transmitted.¹¹

The performing arts, such as traditional music, dance and theatre

The performing arts consist of vocal or instrumental music, dance, theatre and many other forms such as pantomime, various kinds of singing or chanting, and story-telling. They include numerous cultural expressions that reflect human creativity and that are also found, to some extent, in many other intangible cultural heritage domains.

Music is perhaps the most universal of the performing arts and is found in every society, most often as an integral part of other performing art forms and other domains of intangible cultural heritage including rituals, festive events or oral traditions. It can be found in the most diverse contexts: sacred or profane, classical or popular, closely connected with work or entertainment. There may also be a political or economic dimension to music: it can recount a community's history, sing the praises of a powerful person and play a key role in economic transactions. The occasions on which music is performed are just as varied: marriages, funerals, rituals and initiations, festivities, all kinds of entertainment as well as many other social functions.

Dance, though very complex, may be described simply as ordered bodily movements, usually performed to music. Apart from its physical

⁹ Zaštita i očuvanje jezika kao sredstva komunikacije su veoma važni za sve elemente nematerijalnog kulturnog nasljeđa, ali se čini da su za očuvanje usmene predaje i izraza od neprikosnovenog značaja. Gubitak i zaborav jezika neke zajednice neminovno dovodi do prekida prenošenja usmene tradicije. Iz tog razloga usmeno prenošenje tradicije putem pjesama, priča, zagonetki, rima, utiče na samo očuvanje jezika. S tim u vezi UNESCO je pokrenuo program pod nazivom "Ugroženi jezici" kojim se promovise očuvanje višejezičnosti i zaštite maternjeg jezika. Cilj je učenje maternjeg jezika ili dijalekata u školama (UNESCO *Endangered languages programme* 2006-2007; 1-16), <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=53> od 23. 7. 2009. http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=36847&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

¹¹ The protection and preservation of language as a means of communication is very important for every element of the intangible cultural heritage, but would seem to be of absolute importance for the preservation of oral traditions and expressions. The loss of a community's language, and its consequent consignment to oblivion, inevitably puts an end to the transmission of oral tradition. As a result, oral transmission of tradition by songs, poems, stories, riddles and rhymes has an impact on the preservation of language itself. In this regard, UNESCO has launched an Endangered Languages Programme to promote and preserve linguistic diversity and multilingualism while respecting mother tongues. The aim is to teach mother tongues or dialects at school (UNESCO *Endangered Languages Programme* 2006-2007; 1-16). http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=36847&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

Ples može pojednostavljeno biti definisan kao tjelesni izraz, odnosno kretnja uz muzičku i pjevačku pratnju ili bez njih. Pored fizičkog aspekta (ritmički pokreti, koraci, gestovi), ples često predočava mišljenje ili raspoloženja, te ilustruje određeni događaj ili svakodnevnu radnju (naprimjer religiozni plesovi, plesovi sa prikazom scena iz lova, rata ili seksualne aktivnosti).¹⁰

Tradicionalni teatar omogućava kombinaciju glume, pjevanja, igre i muzike, dijaloga, priča i recitovanja, ali isto tako uključuje i lutkarstvo i sve oblike pantomime. Ono se ne može shvatiti kao "predstava" koja se uobičajeno izvodi na pozornici jer se brojne tradicionalne predstave ne izvode za publiku, već imaju neki drugi cilj i tako pripadaju drugom segmentu tradicije.¹¹

Konvencija o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa u sastav izvedbenih (scenskih) umjetnosti, pored muzike, plesa i tradicionalnog teataru uključuje i sve instrumente koji su njima u službi. To uključuje muzičke instrumente, kostime i tradicionalno odijelo sa pratećim ukrasima, kulise i rekvizite, ali isto tako i mjesta – kulturni prostori (prirodni ili sagrađeni) na kojima se scenska umjetnost izvodi.¹²

Običaji, rituali i svečanosti

Običaji, rituali i svečanosti predstavljaju aktivnosti vezane za život određene zajednice. Cilj njihovog izvođenja i održavanja je potvrda identiteta korisnika. Izvođenje može biti javno ili individualno, a vezano je uz životni ciklus pojedinca ili grupe ljudi, uz poljoprivredni kalendar i godišnja doba. Običaji, rituali i svečanosti podrazumijevaju brojne elemente kao što su: obredi obožavanja; obredi vezani uz životni ciklus pojedinca: rođenje, vjenčanje i smrt; zakletve i

aspect, the rhythmic movements, steps and gestures of dance often express a sentiment or mood or illustrate a specific event or daily act, such as religious dances and those representing hunting, warfare or sexual activity.¹²

Traditional theatre performances usually combine acting, singing, dance and music, dialogue, narration or recitation but may also include puppetry or pantomime. These arts, however, are more than simply "performances" for an audience; they may also play crucial roles in culture and society, such as songs sung while carrying out agricultural work or music that is part of a ritual. They therefore belong to a different domain of tradition.¹³

The instruments, objects, artefacts and spaces associated with cultural expressions and practices are all included in the Convention's definition of intangible cultural heritage. In the performing arts this includes musical instruments, masks, costumes and other body decorations used in dance, and the scenery and props of theatre. Performing arts are often performed in specific places; when these spaces are closely linked to the performance, they are considered cultural spaces by the Convention.¹⁴

Social practices, rituals and festive events

Social practices, rituals and festive events are habitual activities that structure the lives of communities and groups and that are shared by and relevant to many of their members. They are significant because they reaffirm the identity of those who practise them as a group or a society and, whether performed in public or private, are closely linked to important events. Social, ritual and festive practices may help to mark the passing of the seasons, events in the agricultural calendar or the stages of a person's life.

¹⁰ Pored UNESCO-a, snažnu ulogu u očuvanju plesa kao elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa ima CIOFF (*Council of Organizations for Folklore Festivals and Folk Art*) i IOV (*International Organization of Folk Art*).

¹¹ Naprimjer, predstavljanje običaja vezanih uz zemljoradničke poslove kada se izvode određene radnje da bi godina bila plodnija, da bi prestala suša ili kiša, običaji vezani uz životni ciklus čovjeka (rođenje, krštenje, vjenčanje, smrt), stilizovani prikaz epova i sl.

¹² <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=54> od 23. 7. 2009.

¹² As well as UNESCO, other bodies that play an important part in the preservation of dance as an element of the intangible heritage are CIOFF (*Council of Organizations for Folklore Festivals and Folk Art*) and IOV (*International Organization of folk Art*).

¹³ Examples of this would be the customs associated with agriculture, when certain actions are performed to ensure that the harvest is abundant, to bring an end to drought or rain, and customs associated with rites of passage (birth, baptism, marriage, death), the stylized performance of epics, and so on.

¹⁴ <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=54>

vjernost; običajno pravo; tradicionalne igre i sportovi; srodstvo i ritualni obredi srodstva; kulinarske tradicije; polno specifične socijalne prakse, lov, ribolov i tradicionalna znanja i mnoge druge. U sastavu ovog elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa nalaze se i posebni gestovi i riječi, pjesme i plesovi, posebna odjeća, procesije, kult žrtve i pripremanja posebne obredne hrane. Očuvanje ovog domena nematerijalnog kulturnog nasljeđa isključivo zavisi od obilježavanja (practiciranja).

Znanje i vještine vezane uz prirodu i svemir

Znanja i vještine vezane uz prirodu i svemir uključuju znanja, vještine, iskustva i predstave zajednica o njihovom prirodnom okruženju. Ovaj element nematerijalnog kulturnog nasljeđa tijesno je povezan sa drugim njenim elementima i izražava se putem jezika, usmene tradicije, scenskim prikazima, kroz narodnu medicinu, društvene običaje i organizaciju. Područje obuhvata brojna tradicionalna ekološka znanja, etnobiologiju, etnobotaniku, etnozoologiju, narodnu medicinu i rituale vezane uz nju, meteorologiju, znanja o svemiru i nebeskim tijelima.

Tradicionalni zanati

Tradicionalni zanati podrazumijevaju različite privredne oblike izrade odjeće i nakita kojima se tijelo štiti ili ukrašava, izradu nošnje i rekvizita potrebnih za održavanje festivala i scenskih izvedbi, izgradnju objekata različite namjene, tradicionalni transport i prenos dobara, dekorativnu umjetnost, izradu muzičkih predmeta i pribora koji se koristi u domaćinstvu, izradu igračaka i alata potrebnih u različitim zanatskim radnjama. Mnogi od ovih predmeta su kratkog vijeka trajanja, namijenjeni za jednokratnu upotrebu, dok se mnogi od njih smatraju dragocjenim i prenose se iz generacije u generaciju.

Zaštita tradicionalnih zanata čini se najopipljivijim segmentom nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Međutim, Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa nije usmjerena na očuvanje tradicionalnih zanata kao privredne i

Social practices, rituals and festive events involve a dazzling variety of forms: worship rites; rites of passage; birth, wedding and funeral rituals; oaths of allegiance; traditional legal systems; traditional games and sports; kinship and ritual kinship ceremonies; settlement patterns; culinary traditions; seasonal ceremonies; practices specific to men or women only; hunting, fishing and gathering practices and many more. They also include a wide variety of expressions and physical elements: special gestures and words, recitations, songs or dances, special clothing, processions, animal sacrifice, special food.

The preservation of this domain of the intangible cultural heritage depends wholly on its being practised.

Knowledge and practices concerning nature and the universe

Knowledge and practices concerning nature and the universe include knowledge, knowhow, skills, practices and representations developed by communities by interacting with the natural environment. These ways of thinking about the universe are expressed through language, oral traditions, feelings of attachment towards a place, memories, spirituality and worldview.

This domain includes numerous areas such as traditional ecological wisdom, indigenous knowledge, knowledge about local fauna and flora, traditional healing systems, rituals, beliefs, initiatory rites, cosmologies, shamanism, possession rites, social organisations, festivals, languages and visual arts, meteorology, and knowledge of the universe and the heavenly bodies.

Traditional craftsmanship

There are numerous expressions of traditional craftsmanship: tools; clothing and jewellery; costumes and props for festivals and performing arts; storage containers, objects used for storage, transport and shelter; decorative art and ritual objects; musical instruments and household utensils, and toys, both for amusement and education. Many of these objects are only intended to be used for a short time, such as those created for festival

proizvodne djelatnosti, nego na znanja i vještine koji su presudni za njihovu proizvodnju. Svi napori koji se poduzimaju da bi se stari zanati sačuvali ne trebaju biti usmjereni na objekte u kojima se proizvodnja odvija bez obzira na njihovu ljepotu i vrijednost, već na stvaranje uslova koji će omogućiti zanatlijama ili umjetnicima da nastavu svoju proizvodnju, te da prenesu svoje znanje mlađim članovima zajednice.¹³

UNESCO je u cilju zaštite i održanja ovog elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa pokrenuo program *Award of Excellence* 2003. godine.¹⁴

Cilj UNESCO-ve Konvencije o zaštiti nematerijalnog nasljeđa je zaštita ovog nasljeđa, odnosno njegovih elemenata od daljeg propadanja i nestajanja. Da bi se ovo nasljeđe moglo zaštititi neophodno je definisati mjere zaštite kojima bi se spriječilo njihovo dalje uništenje.

Međunarodna pravna zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Predmet istraživanja nematerijalnog kulturnog nasljeđa je nematerijalan, neopipljiv proizvod duha jednog naroda i kao takav podložan je stalnim promjenama. Promjena bi se mogla označiti kao neprekidni razvoj ljudskog društva u skladu sa njegovim socijalnim, ekonomskim i tehnološkim napretkom. Društvena zajednica veoma brzo prihvata novonastale i ponuđene promjene, posebno u vremenu globalizacije, i napušta, odnosno vremenom zaboravlja ranije upotrebljavane kulturne obrasce, navike, znanja, vještine i prakse. Nestajanje različitih elemenata nematerijalnog kulturnog nasljeđa izazvano je brzom urbanizacijom, migracijom stanovništva, industrijalizacijom, ekološkim promjenama, individualizacijom, zvaničnim

rites, while others may become heirlooms that are passed from generation to generation.

Traditional craftsmanship is perhaps the most tangible manifestation of intangible cultural heritage. However, the 2003 Convention is mainly concerned with the skills and knowledge involved in craftsmanship rather than the craft products themselves. Rather than focusing on preserving craft objects, safeguarding attempts should instead concentrate on encouraging artisans to continue to produce craft and to pass their skills and knowledge onto others, particularly within their own communities.¹⁵

In 2003, with a view to protecting and preserving this domain of the intangible cultural heritage, UNESCO introduced the Award of Excellence for Handicrafts.¹⁶

The aim of the UNESCO Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage is to safeguard it. Safeguarding means introducing measures to ensure its viability and prevent its further decline.

International statutory protection of the intangible cultural heritage

The object of research into the intangible cultural heritage is the immaterial, intangible products of the human spirit of a given people, and is thus subject to constant change. This could be defined as the constant evolution of human society in line with its social, economic and technological progress. A social community is quick to embrace novelty and change, particularly in this age of globalization, and to abandon or forget earlier cultural patterns, customs, knowledge, skills and practices. The erosion of the intangible cultural heritage is the result of rapid urbanization, population movements, industrialization, environmental

¹³ <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=57> od 23. 7. 2009.

¹⁴ Program je osnovan sa ciljem podupiranja zanatlija u korištenju tradicionalnih znanja, vještina i materijala kako bi se očuvali tradicionalni zanati, a time i podržala kulturna različitost. Nagradom su uspostavljeni standardi koji trebaju obezbijediti kvalitet proizvoda i njegovu međunarodnu promociju, a sa ciljem jačanja interesa za ovakve proizvode. Izgradnjom kapaciteta i promotivnim aktivnostima nastoji se pomoći zanatlijama i narodnim umjetnicima kako bi proizvodnja i proizvod postali održivi i omogućili dugoročno zapošljavanje. <http://www.unescobkk.org/index.php?id=2081> od 23. 7. 2009.

¹⁵ <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=57>

¹⁶ The programme encourages craft-workers to use traditional skills and materials to ensure the perpetuation of traditional knowledge while acknowledging the importance of innovative and marketable designs. By setting quality standards for handicrafts, raising international awareness and promoting innovations to keep the products relevant and competitive, the Award aims to strengthen the interest for these crafts. Capacity-building and promotional activities also help artisans sustain a more viable livelihood and long-term employment. <http://www.unescobkk.org/index.php?id=2081>

obrazovanjem, rastućim uticajem zvaničnih religija. Pored ovih elemenata, na nestajanje nematerijalnog kulturnog nasljeđa neke zajednice utiču i masovni mediji i turizam, s tim da uloga ova dva elementa može biti dvojaka, pozitivna i negativna. Pozitivna strana uticaja masovnih medija – knjiga, časopisa, radija, televizije i interneta odnosi se na zaštitu ovog nasljeđa u smislu bilježenja, odnosno dokumentovanja nekog elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa¹⁵ i na širenje raspona njihovog uticaja, dok se negativna strana ogleda u njihovom nestajanju.¹⁶ Dvojak uticaj turizma na nematerijalno kulturno nasljeđe ogleda se u djelovanju turističkih zajednica. Turističke zajednice ovo nasljeđe vide kao odličan potencijal za razvoj turizma, tako da ga nastoje aktivno uključiti u svoju ponudu. Ovim turistička zajednica može doprinijeti oživljavanju običaja, ali isto tako može uticati i na njegovu vulgarizaciju u smislu prilagođavanja turističkim zahtjevima. Da bi turistička ponuda bila atraktivna i shvatljiva posmatraču, često se pribjegava njenom dotjerivanju ili skraćivanju. Time ona gubi na svojoj originalnosti, zaboravljaju se razlozi njenog stvarnog izvođenja, gube se osnovni elementi koji su važni za tradiciju, a ona počinje da služi isključivo zabavi.¹⁷

¹⁵ Naprimjer, kod usmene predaje kao elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa digitalno doba daje mogućnost snimanja ne samo izvornog prenosa kao što je intonacija, nego i mnoge druge varijante kao što su interakcija između izvođača i publike, gestovi, mimika i slično. Prilikom zaštite pažnja treba biti usmjerena na očuvanje socijalne funkcije ovog elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa i produžavanje uloge u svakodnevnom životu ili bar u nekim posebnim trenucima. Konvencija o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa preporučuje zaštitu usmene predaje kao procesa, a ne proizvoda određene zajednice, odnosno grupacije ljudi.

¹⁶ Prenos pojedinih elemenata nematerijalnog kulturnog nasljeđa najčešće se među grupom odvijao tokom časova dokolice koji su danas obično zamijenjeni gledanjem televizije, internetom i sl. Nekadašnje pjevanje ljubavnih pjesama prilikom udvaranja, naprimjer, zamijenjeno je slušanjem muzike, a televizija sve češće služi kao babysitter.

¹⁷ Primjer tome su brojna plesna (folklorna) izvođenja i *World music*. Danas folklorna izvođenja najčešće više nemaju vezu sa originalnim postojanjem i izvođenja nekog koraka i njegovog značenja. Fenomen *World music*, koji uprkos tome što potiče kulturne razmjene i kreativnost koja obogaćuje međunarodne umjetničke scene, problematičan je zbog svoje standardizacije i pružanja iskrivljenih efekata.

changes, individualization, official education, and the growing influence of official religions. Other features that contribute to the decline of the intangible cultural heritage are the mass media and tourism, both of which may have positive as well as negative impacts. The positive aspect of the influence of the mass media – books, periodicals, radio, television and the internet – relates to the protection of the intangible heritage by recording or documenting certain of its features¹⁷ and widening the range of their influence, whereas the negative face is reflected in their disappearance.¹⁸ The dual impact of tourism on the intangible cultural heritage is to be seen in the actions of tourist agencies, which see its excellent potential for tourism development, and actively seek to incorporate it into the range of tourist attractions on offer. This can help to revive old customs, but can also have the effect of vulgarizing them by adapting them to suit the requirements of tourism. To make a tourist attraction more appealing to the public, and more readily understandable, it is often spruced up or abbreviated, with a consequence loss of authenticity. The original reasons for its performance are forgotten, and the basic elements that were important for the tradition are lost;¹⁹ it begins to be turned into pure entertainment.

¹⁷ For example, in the case of oral traditions as one of the domains of the intangible cultural heritage, the digital age makes it possible to record not only original features such as intonation, but also other aspects, such as the interaction between performer and audience, gestures, mimicry and so on. Protection should focus on preserving the social function of this domain of the intangible cultural heritage and in prolonging its role in daily life, or at least in certain specific moments. The Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage recommends protecting oral tradition as a process, not as the product of a certain community or group of people.

¹⁸ The transmission of various features of the intangible cultural heritage usually takes place in the group during leisure time, which these days usually means watching television, surfing the net and so on. For example, the old custom of singing love songs as part of courting has been replaced by listening to music, while television is increasingly used as a babysitter.

¹⁹ Examples of this are the many folklore performances and world music. Folklore performances nowadays seldom have any connection with the original existence and performance of a certain step and its meaning. The world music phenomenon, though it encourages cultural exchange and creativity and thus enriches the international art scene, is problematic on account of its standardization and the distorted effects it offers.

S druge strane, uprkos globalizaciji, postoji želja za očuvanjem vlastite tradicije kao uspomene na pretke, ali i dokaza vlastite posebnosti. Izučavanje i bilježenje različitih elemenata duhovne kulture nije dovoljno. Da bi proizvod duha jednog naroda ostao duže živ, neophodna je njegova zaštita.

Sprovođenje mjera zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa je novija kategorija zaštite nasljeđa, za razliku od sprovođenja mjera zaštite materijalnog kulturnog nasljeđa. To je razumljivo ako se uzme u obzir da je UNESCO-va Konvencija o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa usvojena 1973. godine, a Konvencija o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa 2003. godine. S druge strane, moguće je reći da zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa ipak postoji od ranije, iako se ne odnosi isključivo na njegovu zaštitu. Ovdje se misli na zaštitu autorskih prava,¹⁸ zaštitu prava manjinskih grupa stanovništva¹⁹ i UNESCO-vu Konvenciju o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara iz 1970. godine.²⁰

Pravna zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa u pravom smislu riječi započela je 1973. godine kada je vlada Bolivije predložila UNESCO-u zaštitu i promociju folkloru. Od tada pa do 2003. godine, kada je usvojena UNESCO-va Konvencija o zaštiti nematerijalnog nasljeđa, predlagane su i usvajane različite preporuke o zaštiti ovog nasljeđa. Međutim, Konvencija predstavlja prvi obvezujući višestrani instrument za očuvanje nematerijalnog kulturnog nasljeđa, te obogaćuje i dopunjuje postojeće međunarodne sporazume, preporuke i rezolucije. Konvencija donosi precizne odrednice

On the other hand, despite globalization, people want to preserve their own tradition as a memento of their forebears as well as evidence of their own distinctiveness. The study and recording of various aspects of the intangible culture are not enough. If the products of the human spirit of a given community are to live on, they must be protected.

Taking steps to protect the intangible cultural heritage is a recent form of heritage protection, unlike that of the material cultural heritage. This is not surprising, given that the World Heritage Convention was adopted in 1973, while the Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage was not adopted until 2003. On the other hand, it could be said that the protection of the intangible cultural heritage predates the Convention, though with instruments not relating solely to its protection. By this is meant copyright laws,²⁰ the protection of the rights of minorities,²¹ and the 1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property.²²

The legal protection of the intangible cultural heritage in the true sense of the word began in 1973, when the government of Bolivia proposed that UNESCO protect and promote folklore. Between then and 2003, when the UNESCO Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage was adopted, various recommendations for its protection were proposed and adopted. However, the Convention is the first binding, multi-party instrument for the safeguarding of the intangible heritage, supplementing and complementing existing international agreements, recommendations and resolutions. It provides precise

¹⁸ Godine 1967. održana je međunarodna Konferencija u Stokholmu na kojoj je u postojeću Bernsku konvenciju (od 1886. godine) o zaštiti književnih i umjetničkih djela dodat član koji se odnosi na zaštitu folkloru. Bernska konvencija dopušta da država potpisnica Konvencije odredi ustanovu koja će predstavljati autora čiji je identitet nepoznat, a koja će štiti i ostvarivati njegova prava (Bernska konvencija o zaštiti književnih i umjetničkih djela 1886., posljednji put revidirana 1971. godine, član 15, stav 4a).

¹⁹ U okviru zaštite prava manjina pod nematerijalnim kulturnim nasljeđem misli se na pravo upotrebe vlastitog jezika, te na mogućnost praktikovanja kulturnih i vjerskih potreba.

²⁰ U ovoj Konvenciji se pod kulturnim dobrima podrazumijeva između ostalih i etnološki materijal (Konvencija o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara, član 1, stav 2f).

²⁰ An international conference was held in 1967 in Stockholm, at which an article relating to the protection of folklore was added to the 1887 Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works. The Berne Convention allows states parties to designate an institution to represent authors of whom the identity is unknown and to protect and enforce their rights (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic works, 1886, last revised in 1971, Article 15 para.4a).

²¹ In the context of minority rights, the protection of the intangible cultural heritage pertains to the right to use their own language and to their own cultural and religious practices.

²² In this Convention, cultural property includes ethnological material (Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Article 1 para. 2f.).

i mjere zaštite ovog nasljeđa koje se preduzimaju na državnom i međunarodnom nivou.

Konvencijom je definisano da država potpisnica preduzima potrebne mjere kako bi obezbijedila zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa prisutnog na njenoj teritoriji, te ga identifikovala i definisala u smislu stvaranja Liste nematerijalnog kulturnog nasljeđa o kojoj UNESCO-u podnosi redovne periodične izvještaje. Pored ovoga, zadatak države potpisnice Konvencije je i da:

- a) usvoji opštu politiku čiji je cilj promocija funkcije nematerijalnog kulturnog nasljeđa u društvu i uključivanje zaštite tog nasljeđa u programe planiranja;
- b) odredi ili osnuje jedno ili više nadležnih tijela za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa;
- c) unaprijedi naučne, tehničke i umjetničke studije, kao i istraživačke metodologije u cilju djelotvorne zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa, posebno onog koje je u opasnosti;
- d) usvoji odgovarajuće pravne, tehničke, administrativne i finansijske mjere u cilju da:
 - potiče stvaranje ili jačanje institucija za obuku u području upravljanja nematerijalnim kulturnim nasljeđem i prenosa tog nasljeđa putem stručnih skupova i prostora namijenjenih za predstavljanje ili izražavanje;
 - obezbijedi pristup nematerijalnom kulturnom nasljeđu uz istovremeno poštovanje uobičajenih praksi koje utiču na pristup određenim oblicima takvog nasljeđa;
 - utemelji institucije za dokumentovanje nematerijalnog kulturnog nasljeđa i olakša pristup korisnicima.

Da bi se ovo nasljeđe zaštitilo od daljeg propadanja i revitalizovalo, Konvencija preporučuje da država potpisnica intenzivno radi na obrazovanju i podizanju svijesti stanovništva o značaju ovog nasljeđa, kao i na izgradnji kapaciteta koji bi uticali na njegovu zaštitu. S tim u vezi država potpisnica:

- a) obezbjeđuje priznavanje, poštovanje i podizanje vrijednosti nematerijalnog kulturnog nasljeđa u društvu, a posebno putem:
 - obrazovnih i informativnih programa, te programa u cilju podizanja svijesti usmjerenih na širu javnost, posebno mlade ljude;

definitions and specifies measures for the protection of the intangible heritage to be taken at the national and international level.

The Convention specifies that each state party shall take the necessary measures to ensure the safeguarding of the intangible cultural heritage present in its territory, and to identify and define its various elements by drawing up one or more inventories of the intangible heritage present in its territory. States parties are also required to:

- a) adopt a general policy aimed at promoting the function of the intangible cultural heritage in society, and at integrating the safeguarding of such heritage into planning programmes;
- b) designate or establish one or more competent bodies for the safeguarding of the intangible cultural heritage present in its territory;
- c) foster scientific, technical and artistic studies, as well as research methodologies, with a view to effective safeguarding of the intangible cultural heritage, in particular the intangible cultural heritage in danger;
- d) adopt appropriate legal, technical, administrative and financial measures aimed at:
 - fostering the creation or strengthening of institutions for training in the management of the intangible cultural heritage and the transmission of such heritage through forums and spaces intended for the performance or expression thereof;
 - ensuring access to the intangible cultural heritage while respecting customary practices governing access to specific aspects of such heritage;
 - establishing documentation institutions for the intangible cultural heritage and facilitating access to them.

In order to safeguard and revitalize the intangible heritage, the Convention calls upon states parties to “endeavour, by all appropriate means, to:

- (a) ensure recognition of, respect for, and enhancement of the intangible cultural heritage in society, in particular through:
 - educational, awareness-raising and information programmes, aimed at the general public, in particular young people;

- posebnih obrazovnih programa unutar zajednica i grupa na koje se ti programi odnose;
 - aktivnosti za izgradnju kapaciteta za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa, posebno privrednih i naučnih istraživanja, i
 - neformalnih načina prenošenja znanja;
- b) informiše javnost o opasnostima koje prijetе ovom nasljeđu i o aktivnostima koje se obavljaju u sprovođenju ove Konvencije;
- c) unapređuje obrazovanje u svrhu zaštite prirodnih prostora i memorijalnih mjesta čije je postojanje potrebno za izražavanje nematerijalnog kulturnog nasljeđa.

Država potpisnica Konvencije nastoji obezbijediti najšire moguće učestvovanje zajednica, a u nekim slučajevima i pojedinaca koji stvaraju, održavaju i prenose ovo nasljeđe, te ih aktivno uključuje u svoje postupke.

Zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa na međunarodnom nivou podrazumijeva donošenje Reprezentativne liste nematerijalnog kulturnog nasljeđa čovječanstva i Liste nematerijalnog kulturnog nasljeđa kojem je potrebna hitna zaštita. Također, međunarodni nivo zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa podrazumijeva i sprovođenje različitih programa, projekata i aktivnosti. Jedan od najpoznatijih takvih UNESCO-ovih programa je "Living Human Treasures" kojem je cilj da se duhovno nasljeđe neke zajednice prenosi sa starijih na mlađe generacije.²¹

Dosadašnja pravna zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini

Zakoni u oblasti zaštite kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini mogu se u najširem smislu podijeliti na tri osnovne regulativne grupe:

²¹ Podržavanje ovog programa na državnom nivou podrazumijeva usvajanje zakonskih ili regulativnih normi, identifikaciju i zaštitu nekog oblika nematerijalnog kulturnog nasljeđa, kao i imena nosilaca zaštite, te stvaranje komisije stručnjaka odgovornih za izbor kandidata za praćenje i implementaciju sistema zaštite, posebno u odnosu na prenos znanja i vještina.

- specific educational and training programmes within the communities and groups concerned;
 - capacity-building activities for the safeguarding of the intangible cultural heritage, in particular management and scientific research; and
 - non-formal means of transmitting knowledge;
- b) keep the public informed of the dangers threatening such heritage, and of the activities carried out in pursuance of this Convention;
- c) promote education for the protection of natural spaces and places of memory whose existence is necessary for expressing the intangible cultural heritage."

States parties shall also "endeavour to ensure the widest possible participation of communities, groups and, where appropriate, individuals that create, maintain and transmit such heritage, and to involve them actively in its management."

The safeguarding of the intangible cultural heritage at the international level entails the establishment of a Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity and a List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. It also entails the promotion of various programmes, projects and activities, one of the most prominent of which is the UNESCO Living Human Treasures programme, the aim of which is to transmit the knowledge and skills of talented tradition bearers and practitioners to the younger generations.²³

Statutory protection of the intangible cultural heritage in Bosnia and Herzegovina to date

The legislation governing the protection of the cultural and natural heritage in Bosnia and Herzegovina consists, broadly speaking, of three basic sets of regulations:

²³ For states parties, this means adopting legal or regulatory provisions, identifying and including in one or more inventories the selected intangible heritage elements and the names of their bearers, and creating a commission of experts responsible for selecting candidates and for monitoring the implementation of the system, especially with regard to the transmission of knowledge and skills.

- regulative koje se odnose na predmet zaštite nasljeđa u cjelini polazeći od definicije ovog pojma, uključujući, između ostalog, načine čuvanja i uslove korišćenja svih vrsta dobara;
- regulative koje se odnose na načine čuvanja i prezentacije pojedinih dijelova ili vrsta dobara kao što su zakoni o muzejskoj ili arhivskoj djelatnosti;
- regulative koje se odnose na uređenje i unapređenje prostora u okviru kojeg se kao integralni dio nalaze i objekti nasljeđa.

Pored navedenih regulativa, postoje i one koje se na posredan način bave pitanjem zaštite nasljeđa, kao što su krivični i carinski zakoni i zakoni vezani za trgovinu, ljudska prava, manjine, urbanizam i sl.

U Bosni i Hercegovini 1965. godine dolazi do usaglašavanja do tada različitih zakona o zaštiti prirode, spomenika i urbanističkog plana. Međutim, novi Zakon ne spominje termin "nasljeđe", već samo spomenike kulture ili prirode. Tako se spomenikom kulture smatraju nepokretne i pokretne stvari i grupe stvari koji su zbog svoje naučne, tehničke i druge vrijednosti kao kulturna dobra od posebnog značaja za društvenu zajednicu, ali i spomenici i spomen-obilježja istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta.²² Pored toga, ovaj Zakon ne poznaje spomeničke cjeline i arheološke lokalitete. U to vrijeme, u praksi, pošto su spomenici kulture nepokretne i pokretne stvari, služba zaštite pod ovaj pojam uvrštava sve ono što smatra vrijednim zaštite. Međutim, njene aktivnosti su usmjerene prvenstveno na izučavanje i eventualnu zaštitu dobara iz starijih perioda, odnosno zaštitu rjeđih, monumentalnijih i ugroženijih pojedinačnih objekata.

Svrha zaštite kulturnog i prirodnog nasljeđa je, prema ova dva zakona, očuvanje i obezbjeđenje uslova za pravilno i racionalno korištenje objekata zaštite prema njihovoj namjeni, a u cilju zadovoljenja kulturnih potreba zajednice, te sprečavanje radnji koje bi posredno ili neposredno mogle promijeniti svojstva, oblik, značaj ili izgled objekta, odnosno njegov prirodni razvoj. Da bi se ova zaštita ostvarila, utvrđene su mjere zaštite i definisane su institucije koje zaštitu mogu sprovesti (opštinski, sreski i republički zavodi).

- regulations pertaining to heritage protection as a whole, ranging from a definition of the term to the manners in which all types of property shall be preserved and the conditions for their use;
- regulations pertaining to the preservation and presentation of individual parts or types of property, such as laws governing museum or archive work;
- regulations relating to the spatial planning and development of sites of which heritage properties form an integral part.

There are also regulations indirectly affecting heritage protection, such as criminal codes, customs laws, and laws governing trade and commerce, human rights, minorities, town and country planning, etc.

In 1965, the various laws governing the protection of nature and of monuments and the planning laws were harmonized in Bosnia and Herzegovina. However, the new law does not use the term "heritage," but merely refer to cultural or natural monuments. Cultural monuments are defined as immovable property and movable/portable objects that are of particular importance to society as cultural properties for their scientific, technical or other qualities, as well as monuments and memorials to prominent figures and events of the revolution and the workers' movement.²⁴ The law does not refer to groups of buildings or to archaeological sites. In practice, since cultural monuments consist of immovable and movable property, the heritage protection authority included under this umbrella term everything it considered worthy of protection. However, it focused mainly on the study and possible protection of properties dating from earlier historical periods and those that were rare, monumental or endangered.

According to these two laws, the purpose of protecting the cultural and natural heritage was to preserve protected properties and to ensure that the conditions were in place for their proper, cost-effective use with a view to meeting the cultural needs of the community and of preventing actions that might directly or indirectly impact on the features, form, significance or appearance of a property or its natural development, as the case may be. To achieve this, protection measures were

²² Službeni list SR BiH br. 31/65

²⁴ Official Gazette of SR BiH no. 31/65

Nakon što je SFR Jugoslavija ratifikovala UNESCO-vu Konvenciju o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa dolazi do izmjena u republičkim zakonskim regulativama koje se odnose na zaštitu nasljeđa. Tako bosanskohercegovački Zakon o zaštiti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa iz 1978. godine prvi put uvodi termin *nasljeđe*. Prema ovom zakonu, slično UNESCO-voj Konvenciji, nasljeđe ne obuhvata samo spomenike kulture (građevinsko-arhitektonske, fortifikacione i druge objekte i dijelove objekata), već i spomeničke cjeline (naselja, dijelovi naselja, grupe građevina i nekropole), arheološke lokalitete i spomen-obilježja. Pored navedenih, koji se u pravilu tretiraju kao nepokretna dobra, pojam nasljeđe obuhvata i djela iz oblasti likovnih i primijenjenih umjetnosti, zanatstva, tehnike, muzejski materijal, arhivsku građu, biblioteke, stare i rijetke knjige, film i filmsku građu.

Ovim zakonom je po prvi put omogućena zaštita nekih elemenata etnološkog nasljeđa kao što su, naprimjer, jezgra starih naselja ili stari zanati i njihovi proizvodi, iako se ono nije aktivno štitilo. Osnovna djelatnost zaštite ovog nasljeđa u zavodima trebala se odnositi na vođenje evidencije i dokumentacije o etnološkim spomenicima kulture. Konkretnih pravnih mjera ili fizičkih mjera zaštite nije bilo. Razlog ovakvom stanju je neangažovanje stručnjaka etnologa u radu zavoda, nepostojanje kriterija za selekciju etnoloških objekata ili predmeta, nepostojanje definicije etnološkog kulturnog dobra, te nepostojanje teorije o odnosu etnološke nauke i konzervatorske prakse. Dakle, ako se i štitio etnološki predmet ili objekat, u obzir je dolazio samo njegov materijalizovani oblik.

Zakonom iz 1978. godine utvrđena je obaveza valorizacije nasljeđa, a po prvi put javlja se i kategorizacija dobara (prva, druga i treća kategorija).

Zakon o kulturno-istorijskom i prirodnom nasljeđu iz 1985. godine, kada u bivšoj Jugoslaviji dolazi do proglašenja pojedinih lokaliteta svjetskim nasljedom, definiše ova dobra na isti način kao i prethodni, s tim da novi Zakon mijenja kategoriju dobara i to tako da u I kategoriju ubraja i dobra sa liste svjetske baštine, a bliže kriterije kategorizacije utvrđuje odgovarajućim Pravilnikom.

Ovakvo zakonsko uređenje u oblasti zaštite kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa dočekalo

established and defined by the institutions able to implement them (municipal, district and republic heritage protection authorities).

After the Socialist Federal Republic of Yugoslavia ratified the World Heritage Convention, the legislation of its republics governing heritage protection was amended. The 1978 Law on the Protection of the Cultural, Historical and Natural Heritage of Bosnia and Herzegovina introduced the term “heritage” for the first time. This law, much like the Convention itself, defines heritage as not only cultural monuments (architectural monuments, fortifications and other buildings or structures or parts thereof) but also sites (towns or townscapes, groups of buildings and necropolises), archaeological sites, and memorials. These are generally treated as immovable property. The term “heritage” also covered works of art (fine art and the decorative arts), crafts, works of technology, museum material, archive material, libraries, old and rare books, films and cinematic materials.

For the first time, this law provided for the statutory protection of certain elements of the ethnological heritage, such as the heart of old settlements, or old crafts and their products, though these were not actively protected. The basic activity concerning the protection of this type of heritage by the heritage protection authorities was maintaining records and documentation on ethnological cultural monuments; there were no specific legal or physical protection measures. The reasons for this were the failure to include professional ethnologists among the staff of these authorities, the absence of criteria for the selection of ethnological properties or objects and of a definition of an ethnological cultural property, and the lack of any theory on the relationship between ethnology as a discipline and conservation practice. As a result, even if an ethnological object or property was subject to statutory protection, this related only to its physical form.

The 1978 law introduced the requirement to accord value to heritage, and for the first time properties were categorized (categories or grades I, II and III).

The 1985 Law on the Cultural and Natural Heritage, passed at a time when certain sites in Yugoslavia were designated as world heritage, defined properties in the same way as the previous law, but amended the categories so that category

je rat u Bosni i Hercegovini koji je trajao od 1992. do 1995. godine.²³

Rat je prekinut potpisivanjem Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Ovim ugovorom Bosna i Hercegovina je podijeljena na dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, te Distrikt Brčko. Pitanja iz oblasti kulture i kulturne politike nalaze se u nadležnosti entiteta, tako da su na snazi različite zakonske regulative.²⁴ Aneksom 8 ovog sporazuma definirana je oblast zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa, kako nepokretnog tako i pokretnog. Međutim, Aneks 8 ne tretira pitanje zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa.

Kako se etnološko nasljeđe najčešće vezuje uz pokretno kulturno-istorijsko nasljeđe, prema Zakonu o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa²⁵ i Zakonu o kulturnim dobrima,²⁶ pokretno nasljeđe čine djela iz oblasti likovnih i primijenjenih umjetnosti, zanatstva, tehnike, muzejski materijal, arhivska građa, vrijedne biblioteke, stare i rijetke knjige, filmovi i filmski materijal. Njihova zaštita regulisana je različitim zakonskim aktima. Međutim, za predmet ovog rada interesantne su samo one regulative koje se odnose na zaštitu nematerijalnog

I covered properties on the World Heritage List, with more detailed criteria for categorization defined by the appropriate rulebook.

This legislation governing the protection of the cultural and natural heritage was in force when the 1992-1995 war broke out in Bosnia and Herzegovina.²⁵ The war was ended with the signing of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, which divided Bosnia and Herzegovina into two entities, the Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska, later joined by Brčko District. Matters relating to culture and cultural policy come under the jurisdiction of the entities, and as a result there are various legal regulations in force.²⁶ Annex 8 of the General Framework Agreement governs the protection of the cultural heritage, both immovable and movable, but not that of intangible cultural heritage.

Since the ethnological heritage is usually associated with movable cultural heritage, the Law on the Protection and Use of the Cultural and Natural Heritage²⁷ and the Law on Cultural Properties²⁸ define movable heritage as works of art and the decorative arts, crafts, technology, museum material, archive material, valuable libraries, old and rare books, films and cinematic materials. Their protection is governed by various legislative acts, but for the purposes of this paper only

²³ U tom periodu došlo je do uništenja ogromnog broja graditeljskog, ali i pokretnog nasljeđa. Prema nepotpunim podacima koje je 1995. godine izradio Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Federacije Bosne i Hercegovine, potpuno je uništeno 713 spomenika, a 554 spomenika su oštećena u tolikoj mjeri da su objekti izgubili funkciju (Hadžimuhamedović, Amra, *Naslijeđe Bosne i Hercegovine prije utvrđivanja Aneksa 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini*. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika. Sarajevo, 2003, 25-27). Do danas nije utvrđen broj uništenog, oštećenog ili nestalog pokretnog nasljeđa.

²⁴ Na području Bosne i Hercegovine u oblasti zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa na snazi je 9 zakona: Zakon o zaštiti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike BiH iz 1985. godine (primjenjuje se samo na području Federacije BiH i 5 kantona koji nemaju zakon iz ove oblasti), Zakon o kulturnim dobrima Republike Srpske iz 1995. godine i dopunjeno izdanje iz 2008. godine, zakoni o sprovođenju odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika (3 harmonizovana zakona u FBiH, RS i Brčko Distriktu BiH) i 5 zakona o zaštiti kulturnog nasljeđa koje su usvojila zakonodavna tijela kantona: Zeničko-dobojskog, Zapadnohercegovačkog, Hercegovačko-neretvanskog, Unsko-sanskog i Kantona Sarajevo.

²⁵ Službeni list RBiH broj 20/85.

²⁶ Službeni glasnik Republike Srpske broj 11/95.

²⁵ Much of the built heritage was destroyed during the war, as well as many movable heritage objects. According to the incomplete data produced by the Institute for the Protection of the Cultural and Natural Heritage of the Federation of Bosnia and Herzegovina in 1995, 713 monuments were completely destroyed and 554 so badly damaged as to be unusable (Hadžimuhamedović, Amra, *Naslijeđe Bosne i Hercegovine prije utvrđivanja Aneksa 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini*. Commission to Preserve National Monuments, Sarajevo, 2003, 25-27). The number of movable heritage objects destroyed, damaged or missing has not yet been determined.

²⁶ There are nine laws in force in Bosnia and Herzegovina governing heritage protection: the 1985 Law on the Protection of the Cultural and Natural Heritage of the Republic of BiH (applicable only in the Federation of BiH and the five cantons that have not passed their own laws in this field), the 1995 Law on Cultural Properties of Republika Srpska, amended in 2008, the laws governing the implementation of decisions of the Commission to Preserve National Monuments (three harmonized laws, in FBiH, RS and Brčko District), and the laws on heritage protection enacted by five cantons: Zenica-Doboj, Western Herzegovina, Herzegovina-Neretva, Una-Sana and Sarajevo cantons.

²⁷ Official Gazette of RBiH no. 20/85

²⁸ Official Gazette of Republika Srpska no. 11/95

nasljeđa. Na nivou države Bosne i Hercegovine ovakvi zakoni ne postoje, (Landry, 2002; Milinović, 2007) izuzev UNESCO-ve Konvencije za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa i dokumenta Strategije kulturne politike Bosne i Hercegovine gdje se u poglavlju "Prioriteti i akcioni plan kulturne politike" navodi neophodnost usaglašavanja postojećih i donošenja novih propisa koji bi regulisali između ostalih i duhovno nasljeđe, te namjere u "ulaganje u istraživanje, osvjetljavanje i afirmaciju kulturne tradicije u korist budućnosti imajući pri tom u vidu činjenicu da je Bosna i Hercegovina veoma bogata kulturno-istorijskim spomenicima različitih vremenskih perioda i kultura, koje bi trebalo zaštititi, revitalizovati i stvoriti uvjete za njihovu novu prezentaciju i namjenu koja bi bila i finansijski samoodrživa, kao što je to, naprimjer, korišćenje ovakvih objekta i lokaliteta kao novih izazova za turizam, pa i za sitne privatne inicijative (trgovina specifičnog profila, ugostiteljstvo), u čemu se sastoji i podrška razvoju kulture kroz turističku valorizaciju kulturno-istorijske, prirodne, graditeljske i duhovne baštine Bosne i Hercegovine".²⁷ Važno je istaći da dokument Strategije, iako je usvojen nakon ratifikovanja UNESCO-ve Konvencije, ne poznaje termin nematerijalno kulturno nasljeđe, nego je i dalje u upotrebi termin duhovna baština.

Dakle, kao normativi i zakonski akti na državnom i entitetskom nivou vlasti u Bosni i Hercegovini se mogu izdvojiti:

- Bosna i Hercegovina:
Konvencija za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa²⁸
Strategija kulturne politike Bosne i Hercegovine²⁹
- Federacija Bosna i Hercegovina:
Zakon o muzejskoj djelatnosti³⁰
Zakon o vlasničko-pravnim odnosima³¹
- Republika Srpska:
Zakon o muzejskoj djelatnosti³²

²⁷ Strategija razvoja kulturne politike BiH, 2008; 55.

²⁸ UNESCO, Paris 2003 – Ratifikovana u BiH 16. 7. 2008, Sl. glasnik BiH – Međunarodni ugovori, broj 8/08.

²⁹ Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, septembar 2008.

³⁰ Službeni list BiH br. 6/76 i 12/87, 13/93, 13/94.

³¹ Službene novine Federacije BiH br. 6/98, 29/03.

³² Službeni glasnik Republike Srpske broj 89/08.

those relating to the intangible heritage are relevant. There are no such laws at the national (state) level of Bosnia and Herzegovina, (Landry, 2002; Milinović, 2007) other than the Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage and Bosnia and Herzegovina's Cultural Policy Strategy document, which includes a section on "Priorities and Cultural Policy Action Plan," noting that existing laws must be harmonized and new regulations adopted to govern, among other things, the intangible heritage, and expressing the intention of "investing in research, interpretation and affirmation of cultural tradition for the benefit of the future, bearing in mind the fact that Bosnia and Herzegovina is very rich in cultural monuments of various periods and cultures, which should be protected and revitalized, and the conditions created for their renewed presentation and use, which should also be financially self-sustaining, such as, for example, using such properties and sites as new opportunities for tourism and for small-scale private initiatives (specialist retail outlets, catering facilities), which also constitutes support for the development of culture by according value to the cultural, natural, built and intangible heritage of Bosnia and Herzegovina for tourism purposes."²⁹ It should be noted that the Strategy, though adopted following ratification of the Convention, does not use the term "nematerijalno kulturno nasljeđe," but continues to refer to it as "duhovna baština" [see above, under Genealogy of the concept of intangible cultural heritage].

Relevant legislation and standards at the national (state) and entity levels in Bosnia and Herzegovina thus include:

- Bosnia and Herzegovina:
Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage³⁰
Cultural Policy Strategy of Bosnia and Herzegovina³¹
- Federation of Bosnia and Herzegovina:
Law on the Operation of Museums³²
Law on Proprietary Rights³³

²⁹ BiH Cultural Policy Development Strategy, 2008; 55.

³⁰ UNESCO, Paris 2003 – Ratified in BiH 16. 7. 2008, Official Gazette of BiH – Treaties, no. 8/08.

³¹ Ministry of Civil Affairs of Bosnia and Herzegovina, September 2008.

³² Official Gazette BiH nos. 6/76 and 12/87, 13/93, 13/94.

³³ Official Gazette of the Federation of BiH no. 6/98, 29/03.

Zakon o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima.³³

Zakon o muzejskoj djelatnosti ovo područje definiše kao sistematsko istraživanje, prikupljanje, čuvanje, stručnu obradu, proučavanje, zaštitu, izlaganje i publikovanje muzejske građe. Pod muzejskom građom se, između ostalog, navode i proizvodi ljudskog rada i duha (oruđa, oružja, odjevni i ukrasni predmeti i drugi materijalni proizvodi kućne radinosti, te umjetnička ostvarenja i drugi duhovni proizvodi), zatim predmeti, dokumenti i druga svjedočanstva o pojavama i procesima u društvu, životu i običajima ljudskih zajednica, životu i djelu istaknutih ličnosti, istorijskim zbivanjima, kulturnom, naučnom, političkom, ekonomskom, tehničkom razvoju, kao i drugi predmeti koji svjedoče o razvoju prirode i društva od praistorije do danas.³⁴

Dakle, ovim Zakonom se štiti etnološko nasljeđe, ali on ne poznaje termin nematerijalno kulturno nasljeđe, pa samim tim ne postoje definisane mjere njegove zaštite. U odnosu na etnološke predmete metodološki postupak rada u muzejima u praksi se svodi na ispitivanje pojave ili običaja, nabavku predmeta vezanog za istraživanu pojavu ili običaj, te izradu njegovog foto, fonografskog ili video zapisa. (Bratanova, 2004) Prikupljene predmete prati njihovo sistematizovanje u zbirke, redovno izlaganje i publikovanje. Podaci koji se odnose na narodnu religiju, društvene običaje i različite pojave (nematerijalno kulturno nasljeđe) obično se pohranjuju kao izvještaji kustosa u dokumentacioni centar ili arhiv muzeja i objavljuju se kao naučni tekstovi.

Međutim, ovakvim načinom zaštite, nematerijalno kulturno nasljeđe bilježi se i čuva onakvo kakvo se izvodilo u određenom trenutku na određenom prostoru. Prema UNESCO-voj Konvenciji o zaštiti ovog nasljeđa, nematerijalno kulturno nasljeđe neophodno je kvalitetno prezentovati u javnosti. Ovom prezentacijom otvara se novi segment djelatnosti muzeja. (Šola, 2002; Žikić, 2006: 11-23) Da bi do toga došlo neophodno je izmijeniti i prilagoditi niz zakonskih regulativa koje bi omogućile multisektorsko povezivanje, kao što je kultura, obrazovanje, turizam, zaštita

- Republika Srpska:
Law on the Operation of Museums³⁴
Law on Fundamental Proprietary Rights³⁵

The Law on the Operation of Museums defines the field it governs as the systematic research, collection, preservation, professional analysis and treatment, study, protection, display and publication of museum material. Museum material includes the products of human work and of the human spirit (tools, weapons, clothing, decorative objects and other cottage-industry products, works of art and other products of the mind), artefacts, documents and other evidence of social phenomena and processes and of the life and customs of human communities, the life and works of prominent figures, historic events, cultural, scientific, political, economic and technological advances, and other objects attesting to natural evolution and social development from prehistoric times to the present.³⁶

The Law does not therefore provide for the statutory protection of ethnological heritage, and since it does not recognize the term “intangible cultural heritage,” neither does it prescribe measures for its safeguarding. The methodological approach to ethnological artefacts in museums comes down in practice to the study of features or customs, the acquisition of objects associated with such study, and photographing them or making video or audio recordings. (Bratanova, 2004) Acquisition is accompanied by classifying them into collections, exhibiting and publishing them. Details relating to popular religion, social customs and various manifestations (intangible cultural heritage) are usually kept in the form of reports by curators in the museum’s documentation centre or archives, published as scholarly or scientific texts.

Nonetheless, this method of protection means that the intangible cultural heritage is recorded and preserved as may be at a specific time and place. The Convention requires the intangible cultural heritage to be properly presented to the general public. This opens up a new area in the operation of museums, (Šola, 2002; Žikić, 2006: 11-23) and for it to become reality, a number of legal

³³ Službeni glasnik RS br. 38/03. Osnovni zakon objavljen je u Sl. listu SFRJ br. 6/80, 36/90.

³⁴ Zakon o muzejskoj djelatnosti RS 89/08, član 7, stav V.

³⁴ Official Gazette of Republika Srpska no. 89/08.

³⁵ Official Gazette of RS no. 38/03. Basic Law published in Official Gazette of SFRY no. 6/80, 36/90.

³⁶ Law on the Operation of Museums of RS 89/08, Art. 7, para. V.

prirode, ekonomija i drugo. (Dragojević, 1999; Dragičević Šešić, 2002; Đukić Dojčinović, 2003; Mundy, 2003) Ovim bi se omogućilo da muzej kao aktivan čuvar nematerijalnog kulturnog naslijeđa razvija snažnu komunikaciju i saradnju sa brojnim ustanovama i institucijama različitih profila kako ne bi došlo do predstavljanja iskrivljene slike neke pojave i njene vulgarizacije.

Institucionalni okvir zaštite nematerijalnog kulturnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini³⁵

Etnološki podaci o Bosni i Hercegovini prije XIX vijeka bazirani su na bilješkama koje zatičemo u djelima različitih putopisaca koji prolaze ovim prostorom, te na priložima pojedinih domaćih autora koji u časopisima objavljuju različite crtice iz narodnog života ili narodne pjesme.

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine situacija se mijenja. Naime, u tom periodu počinje se intenzivnije javljati interesovanje stranaca za ovaj prostor. Objavljeni radovi u tom periodu uglavnom govore o do tada zapadnoj Evropi nepoznatoj, ali zanimljivoj građi. Autori ovih radova nisu imali isključivo naučne pretenzije, nego su upoznavanjem stanovništva i kraja doprinosili stvaranju uslova za veću eksploataciju prirodnih dobara Bosne i Hercegovine. Najznačajniji momenat ovog perioda za ukupnu nauku u Bosni i Hercegovini je osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu kao naučne institucije 1888. godine. Muzej će tokom jednog vijeka postojanja ostati najznačajnija ustanova u zemlji koja će se baviti etnološkim istraživanjima.

Etnološka istraživanja objavljivana nakon Prvog svjetskog rata govore da je težište stavljeno na prikupljanje podataka o običajima i vjerovanjima bosanskohercegovačkog stanovništva sa ponekim podacima o tradicionalnoj nošnji.

Opširniji podaci vezani za razvoj etnološke misli u Bosni i Hercegovini najbolje se mogu pratiti

regulations will need to be amended to provide for multisectoral links between such sectors as culture, education, tourism, the protection of nature, the economy and so on. (Dragojević, 1999; Dragičević Šešić, 2002; Đukić Dojčinović, 2003; Mundy, 2003) This would enable museums, as the active guardians of the intangible cultural heritage, to develop worthwhile communications and collaboration with numerous institutions and authorities of various profiles to avoid presenting a distorted picture of or vulgarizing a certain feature.

Institutional framework for the protection of the intangible cultural heritage in Bosnia and Herzegovina³⁷

Pre 19th-century ethnological data for Bosnia and Herzegovina are based on the writings of the various travel chroniclers who visited this part of the world and on the articles and papers by local authors who published sketches from the everyday lives of the people or folk songs in periodicals and magazines.

This changed in 1878, when Bosnia and Herzegovina was occupied by the Austro-Hungarian monarchy, and foreigners began to show great interest in the country. Published works from that period mainly deal with subjects previously unknown in but of great interest to Western Europe. The intentions of the authors of these papers were not purely academic; by providing details of the region and its people they helped to pave the way for the increased exploitation of Bosnia and Herzegovina's natural resources. The key event of this period for scholarship in Bosnia and Herzegovina as a whole was the founding as a scientific institution of the Provincial Museum [now referred to in English as the National Museum] in Sarajevo in 1888. Over the next century, the Museum would remain the country's leading institution for ethnological research.

Ethnological studies published after World War I indicate that the emphasis was on gathering data on the customs and beliefs of the people of

³⁵ Podaci vezani za pisanje ovog poglavlja u najvećoj mjeri su preuzeti iz bibliografije objavljenih radova Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu objavljene u sklopu: "Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988", objavljene u Sarajevu 1988. godine, te na osnovu vlastitih istraživanja.

³⁷ The information in this section comes mainly from the bibliography of works published in the *Glasnik Zemaljskog muzeja* in Sarajevo, published as part of the *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*, Sarajevo, 1988, supplemented by the author's own research.

preko različitih tekstova objavljenih u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Zemaljski muzej je od početka svog rada predstavljao kompleksnu kulturnu i naučnu ustanovu u okviru koje se njegovalo više naučnih disciplina – istorija, geografija, arheologija, etnologija, prirodne nauke i istorija umjetnosti, te djelimično književnost, statistika i bibliografija. U početku djelovanja Zemaljskog muzeja oblast etnologije po svojim rezultatima je znatno zaostajala za arheologijom i prirodnim naukama. Razlog tome je svakako nedostatak odgovarajućih stručnih i naučnih radnika i sistematskog istraživanja područja. U prvo vrijeme radi se samo na sakupljanju materijala bez njegove detaljnije obrade i proučavanja. Otkupom, poklonima i slučajnim nalazima prikupljena je veća količina materijala, uglavnom reprezentativnih predmeta kojima se nastojala dočarati i oslikati egzotika Bosne. Na sakupljanju materijala od kojeg će vremenom nastati bogate i poznate etnološke zbirke Zemaljskog muzeja u prvo vrijeme najaktivnije su radili Ćiro Truhelka, Kosta Hörmann, kompozitor i muzikolog Ludvig Kuba, te Vejsil Ćurčić. Predmet njihovog istraživanja bilo je upravo nematerijalno kulturno nasljeđe. Pored ovih istraživača, Etnološko odjeljenje Zemaljskog muzeja angažuje i velik broj spoljnih saradnika – dobrih poznavalaca lokalnih tradicija, kao što su učitelji, sveštenici i pismeniji činovnici. Njihovi objavljeni radovi uglavnom se svode na bilješke i crtice o različitim stvarima, narodnom ljekarstvu, naseljima i predanjima, te ponekad opisima narodnih običaja i vjerovanja. Početkom XX vijeka Zemaljski muzej angažuje prvi obrazovani kadar koji se u Bosnu i Hercegovinu vratio sa školovanja iz inostranstva. Među njima nema školovanih etnologa, ali se predmet njihovog naučnog interesovanja može vezivati uz ovu nauku. Njihovi radovi su uglavnom deskriptivnog karaktera, a značaj im se ogleda u činjenici da su uopšte zabilježeni i da predstavljaju podlogu za kasnija etnološka istraživanja.

Period Kraljevine Jugoslavije karakterističan je po radovima koji se bave ispitivanjem porijekla pravoslavnog stanovništva u sjeverozapadnoj Bosni i krsnom imenu, te porodičnoj zadruzi, narodnim nošnjama, proučavanja ljetnjih stočarskih stanova i stočarskih kretanja po zemlji. Izdaju se različita uputstva za prikupljanje i proučavanje gradiva o narodnoj nošnji i proučavanju sela.

Bosnia and Herzegovina, with occasional details concerning traditional costumes.

The best source for more comprehensive data on the development of ethnological studies in Bosnia and Herzegovina is the various papers published in the *Glasnik Zemaljskog muzeja* in Sarajevo. From the outset, the Provincial Museum was a complex cultural, scholarly and scientific institution embracing several disciplines – history, geography, archaeology, ethnology, natural sciences and art history and, to a lesser extent, literature, statistics and bibliography. Initially, ethnology studies produced far fewer results than archaeology and the natural sciences, doubtless because of the lack of suitably qualified staff and of systematic research. At first, material was simply collected, not recorded or studied in detail. Much material was acquired by purchase, gift and chance finds, consisting mainly of representative objects intended to evoke an image of exotic Bosnia. Most active in the early stages of collecting material for what would in time become the Museum's extensive and famous ethnology collection were Ćiro Truhelka, Kosta Hörmann, the composer and musicologist Ludvig Kuba, and Vejsil Ćurčić, whose subject-matter was the intangible cultural heritage. The Museum's Ethnology Department also engaged the services of numerous independent associates, such as teachers, priests and the more literate officials, who were familiar with local traditions. Their published works usually consisted of little more than notes and sketches on various objects, folk medicine, settlements and traditions, with occasional descriptions of popular customs and beliefs. The Museum hired its first qualified staff in the early 20th century, on their return from higher education abroad. There were no qualified ethnologists among them, but the subject of their scholarly interest may have relevance to ethnology. Their papers were mainly of a descriptive nature, but are significant in that data were at least recorded, forming the basis for later ethnology studies.

The period of the Kingdom of Yugoslavia was characterized by research into the origins of the Orthodox Christian population of north-western Bosnia and baptismal names, along with the extended family, folk costumes, summer grazing dwellings and transhumance. Various guidelines for gathering and studying material on folk costumes and the countryside were issued.

U periodu između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini dolazi do osnivanja drugog muzeja, Muzeja Vrbaske banovine u Banjoj Luci.

Tokom Drugog svjetskog rata etnološko djelovanje u Bosni i Hercegovini gotovo u potpunosti zamire. Prestaje svako terensko istraživanje, muzeološki rad miruje, a u Glasniku Zemaljskog muzeja se ne objavljuju etnološki prilozi (izuzev u brojevima iz 1941. i 1944. godine).

Period nakon Drugog svjetskog rata donosi brojne promjene u društvu. U etnologiji Bosne i Hercegovine to se ogleda prvenstveno na upošljavanju prvih stručnjaka, obrazovanih etnologa.³⁶ Etnološko odjeljenje svoj rad usmjerava na izučavanje narodne seoske kulture i prikupljanje predmeta koji su do tada bili slabije zastupljeni u zbirkama Muzeja. Ovaj zaokret u koncepciji Etnografskog odjeljenja uslovio je novi studijski naučnoistraživački rad na cjelokupnoj materijalnoj kulturi seoskog stanovništva. Od 1948. godine se u okviru Etnološkog odjeljenja obrazuje Odsjek za proučavanje jezika i kulture romskog stanovništva.³⁷

Godine 1946. osniva se Institut za proučavanje folkloru kao posebno odjeljenje Zemaljskog muzeja. Rad Instituta se zasniva na proučavanju duhovne kulture bosanskohercegovačkog naroda, ali i dijela materijalne. Naredne godine Institut se izdvaja iz Zemaljskog muzeja kao samostalna jedinica. Cilj postojanja ove institucije je bio prikupljanje, sređivanje i obrada folklorne građe za njeno dalje studijsko proučavanje. Institut svoj rad bazira prvenstveno na terenskom istraživanju. U početku se nastojalo prikupiti što više različitih podataka kako bi se dobila uopštena slika koja bi prikazivala stanje u ovom području u Bosni i Hercegovini. Nakon prikupljanja osnovnih informacija pristupalo se sistematskom ispitivanju pojedinih područja. Institut je pokrenuo i svoju publikaciju

Another museum was founded in Bosnia and Herzegovina in the inter-war period, the Vrbas Banate Museum in Banja Luka.

Ethnology studies virtually died out in Bosnia and Herzegovina during World War II. Field research came to a halt, museum work was in suspended animation, and the only papers on ethnology published in the *Glasnik Zemaljskog muzeja* were in the 1941 and 1944 issues.

Society underwent many changes after World War II. In the field of ethnology, this took the form of the employment of the first qualified ethnologists.³⁸ The Ethnology Department focused on the study of rural folk culture and on the collection of objects that were under-represented in the Museum's collections. This shift in the concept of the Ethnology Department led to new research into the entire material culture of the rural population. In 1948 a section was set up in the Ethnology Department to study the language and culture of the Roma population.³⁹

The Institute for the Study of Folklore was established in 1946 as a separate department of the National Museum. Its work consisted of studying the intangible culture of Bosnia and Herzegovina, as well as some aspects of the material culture. A year later the Institute became an independent body. Its aims were to collect, catalogue and analyze folklore material as the basis for its future detailed study. The Institute concentrated mainly on field research, initially attempting to collect as much and as varied data as possible to gain a general impression of the state of this domain in Bosnia and Herzegovina. This was followed by the systematic study of various fields. The Institute also launched its own publication, entitled *Bilten Instituta za proučavanje folkloru*. After some time, the Institute and the Ethnology

³⁶ Prvi stručno obrazovani etnolog u Bosni i Hercegovini bio je Milenko Filipović. Njegovo izučavanje svih etnoloških procesa na području zemalja Balkana proizilazilo je iz njegovog uočavanja činjenice da su se na ovom tlu ukrštali putevi mnogih naroda i kultura. Ovo ga je podstaklo da istražuje složene etničke procese i druga društvena zbivanja. Bavio se gotovo svim etnološkim pitanjima kao što su tipovi gradskih i seoskih naselja, etničke grupe Balkanskog poluostrva, narodna privreda, ishrana, nošnja, domaća radinost, društveni život, običaji, religija, slava, narodne umotvorine i narodna medicina.

³⁷ Proučava se romski jezik, sakupljaju narodne umotvorine i radi se na izradi gramatike romskog jezika.

³⁸ The first qualified ethnologist in Bosnia and Herzegovina was Milenko Filipović, whose study of ethnological processes in the Balkans derived from his realization that many peoples and cultures had met and mingled there. This prompted him to study complex ethnic processes and other social events. He addressed almost every aspect of ethnology, such as types of urban and rural settlements, the ethnic groups of the Balkan peninsula, popular economy, food, costumes, cottage industries, social life, customs, religion, festivals, folk literature and folk medicine.

³⁹ This studied the Roma language, collected folk literature, and worked on a grammar of the Roma language.

pod nazivom *Bilten Instituta za proučavanje folklor*. Vremenom je došlo do zajedničkog rada između ovog Instituta i Etnološkog odjeljenja što je rezultiralo kompleksnim izučavanjem određenih regiona. Institut je djelovao do 1958. godine. Za to vrijeme u njemu je nastao bogat folklorni arhiv sa velikim brojem zapisa govornog folklor i muzičkih zapisa. Takođe je formirana i zbirka rukopisa različitog karaktera – od zbirke pjesama, običaja i druge folklorne građe do prepisa raznih zbirki iz arhiva izvan Sarajeva, te rukopisa kojima su pojedini autori obrađivali pojedine teme. (Palavestra et al., 1988: 137-178, 158-159) Godine 1958. Institut ponovo ulazi u sastav Etnografskog odjeljenja Zemaljskog muzeja. Tim spajanjem izvršena je reorganizacija Etnološkog odjeljenja, formirana su dva odsjeka – Odsjek za materijalnu kulturu i Odsjek za folklor, koji 1961. godine mijenja naziv u Odsjek za duhovnu kulturu i taj naziv mu je ostao do danas.

U okviru pojedinih odsjeka stručnjaci se zadužuju za određeni segment rada i na taj način se počinju stvarati stručnjaci za pojedina područja kao što su privreda, nošnje, ornamentika, tipovi naselja i kuća, porijeklo stanovništva, običaji, epska i lirski narodna poezija, narodna proza. Za izučavanje narodnog govora, etnomuzikologije, narodnih igara, društveno-pravnih odnosa i proučavanje nacionalnih manjina angažuju se spoljni saradnici. Ovakav način rada omogućio je da istraživanja dobiju fizionomiju planskih i sistematskih, organizovanih naučnoistraživačkih i etnološko-folklorističkih proučavanja. Taj rad je na prvom mjestu bio usmjeren na proučavanje etničke prošlosti bosanskohercegovačkih naroda. U oblasti duhovne kulture najveća pažnja usmjeravana je na izučavanje narodnih igara (plesova), izučavanje društvenih igara i zabava, na izučavanje etnomuzikologije, na sakupljanje narodnih pjesama i pripovjedača, te proslavu krsnog imena. Sakupljeni materijal se snimao, transkribovao, arhivirao i publikovao. Analizom radova nastalih u ovom periodu uviđa se da oni i dalje imaju deskriptivni karakter, te da nedovoljno prate savremene svjetske etnološke, odnosno antropološke tokove.

Šezdesetih godina XX vijeka na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu osniva se smjer etnomuzikologije koji daje prve stručnjake iz ove oblasti u Bosni i Hercegovini. Smjer djeluje do danas. U istom periodu se osniva i Balkanološki

Department began to work together on complex studies of certain regions. The Institute remained independent until 1958, putting together an extensive folklore archive with numerous recordings of oral folklore and musical recordings. A collection of manuscripts of various kinds was also assembled, ranging from collections of poems, customs and other folklore material to transcripts of various collections in archives outside Sarajevo and manuscripts by various authors on specific subjects. (Palavestra et al., 1988: 137-178, 158-159) In 1958 the Institute was once again merged with the National Museum's Ethnology Department, which was reorganized, with two sections, the Material Culture Section and the Folklore Section, renamed the Intangible Culture Section in 1961, the name by which it is still known.

The qualified staff in each section were responsible for a specific aspect of the work, which led to the creation of experts in specific fields such as the economy, costume, ornament, settlement and house types, the origins of the population, customs, epic and lyric popular poetry, and popular prose. Freelance experts were engaged to study colloquial speech and dialects, ethnomusicology, folk dances, socio-legal relations and national minorities. This led to planned, systematic, scholarly research into ethnology and folklore. This focused initially on the study of the ethnic history of the peoples of Bosnia and Herzegovina. The main focus in the field of intangible culture was on folk dances, social games and entertainments, ethnomusicology, the collection of folk songs, poems and tales, and baptismal name celebrations. The material was recorded, transcribed, archived and published. Analysis of the papers dating from this period shows that they were still of a descriptive nature, and were not keeping pace with contemporary world trends in ethnology and anthropology.

A course in ethnomusicology was introduced at the Music Academy of the University of Sarajevo in the 1960s, generating the first professionals in this field in Bosnia and Herzegovina. The course is still offered. This decade also saw the founding of the Institute for Balkan Studies under the auspices of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and

institut pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.³⁸ Institut je interdisciplinarnog karaktera, a bavi se istraživanjima u oblasti arheologije, istorije, etnologije, antropologije i lingvistike. Tokom godina postojanja razvio je brojna terenska istraživanja, naučne skupove i savjetovanja, a rezultati su publikovani u stručnom časopisu *Godišnjak*.

Također, od šezdesetih godina XX vijeka u većim gradskim centrima dolazi do osnivanja muzeja uglavnom kompleksnog tipa. Ukoliko nije postojala mogućnost osnivanja muzeja u nekom mjestu, bilo je uobičajeno formirati kulturni centar pri kojem je obično djelovalo etnološko odjeljenje. Neki muzeji su imali stručni i osposobljen etnološki kadar, međutim, većina nije. Njihov rad se najčešće svodio na izlagačke aktivnosti, dok je naučnoistraživačka djelatnost uglavnom izostajala. Nastojala se predstaviti materijalna kultura regije koju je muzej ili etnološka zbirka u okviru kulturnog centra zauzimala. Pored izlagačkih djelatnosti, u nekim centrima su bila pokrenuta i folklorna okupljanja na kojima se nastojala očuvati narodna tradicija u izvođenju narodnih melodija – pjesama i sviranja, plesa, narodnih igara, te scenske predstave narodnih običaja.

Iz prethodnog izlaganja vidi se da je zaštita kako etnološkog, tako i nematerijalnog kulturnog nasljeđa vođena isključivo u muzejskim institucijama, i to prvenstveno u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

U Bosni i Hercegovini 1992. godine započinju ratni sukobi. Ratna dešavanja prouzrokuju ogromnu fluktuaciju stručnjaka. Većina kompetentnih stručnjaka u oblasti etnologije bila je zaposlena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Određeni broj stručnjaka Muzej napušta tokom rata, a oni koji su ostali prvenstveno su brinuli o fizičkom očuvanju zbirki. Slična situacija se može zabilježiti u brojnim gradovima u zemlji.

Posljedice ratnih dešavanja koje se danas susreću u oblasti zaštite etnološkog nasljeđa mogu se definisati kao:

- Otežana komunikacija između institucija kulture u entitetima;
- Nedostatak obrazovanog kadra i starosna struktura postojećeg;³⁹

³⁸ Institut pod istim imenom djeluje i danas.

³⁹ Pitanje obrazovanja potrebnog kadra je jedno od najtežih pitanja. Bosna i Hercegovina je zemlja sa nekoliko univerzitetskih centara, međutim na tim univerzitetima hronično nedostaju grupe predmeta poput arheologije, istorije

Hercegovina.⁴⁰ The Institute is interdisciplinary, covering archaeology, history, ethnology, anthropology and linguistics. Over the years it conducted much field research and held academic seminars and conferences, the results of which were published in its scholar journal.

Museums, mainly of complex type, were also founded in the 1960s in the country's principal cities and towns. If it proved impossible to found a museum in a certain town, the usual practice was to set up a cultural centre with an ethnology department. A few museums had qualified ethnologists on their staff, but most did not. They concentrated mainly on exhibiting their holdings, without conducting scientific research work. The aim was to present the material culture of the region covered by the museum or the ethnology collection of the cultural centre. Some towns also embarked on folklore collections in an attempt to preserve popular traditions and melodies – songs and instrumental music, dance, folk dances and popular theatre.

All this reveals that the protection of both the ethnological and the intangible cultural heritage was the preserve solely of museums, principally the National Museum, in Sarajevo

The war that broke out in Bosnia and Herzegovina in 1992 led to a massive brain-drain of qualified staff. Most of the country's competent ethnologists were on the staff of the National Museum in Sarajevo, some of whom left during the war. Those who remained were concerned mainly with the physical safeguarding of the collections. Much the same was the case in many of the country's towns.

The after-effects of the war on the protection of the ethnological heritage may be defined as:

- communication difficulties between cultural institutions in the entities;
- the absence of qualified staff and the age profile of those who remain;⁴¹

⁴⁰ The Institute is still operating under the same name.

⁴¹ The question of educating the necessary staff is one of the most challenging. Bosnia and Herzegovina has several universities, but a chronic shortage of disciplines such as archaeology, art history, ethnology, conservation and so on. The country's cadres are young, insufficiently qualified and inexperienced, while older staff are finding it difficult to handle the process of transition. The middle generation, which would normally be the bearer of development, is effectively non-existent; many experts of this generation

- Nedostatak novčanih sredstava za rad institucija kulture;
- Nedostatak opreme i neadekvatna informisanost stručnjaka;
- Nedostatak edukativnih programa;
- Neriješen status nekadašnjih republičkih institucija kulture čiji je osnivač bila država.⁴⁰

Blagi pomak bilježi se 1994. godine u Banjoj Luci kada se na Prirodnomatemičkom fakultetu osniva odsjek za geografiju i etnologiju. Odsjek je djelovao nekoliko godina. Potom se na Akademiji umjetnosti u Banjoj Luci 1998. godine na odsjeku za muziku osniva smjer etnomuzikologija, ali je mali broj diplomiranih studenata etnomuzikologije zaposlen u struci. Danas je u muzejima gradova Banja Luka, Bijeljina, Doboj, Livno, Prijedor, Sarajevo, Tuzla i Trebinje zaposleno oko dvadesetak etnologa. Rad u etnološkim odjeljenjima muzeja je sveden na izlagačku djelatnost, obrađivanje zbirki i izdavanje kataloga više ili manje obimnog sadržaja. Međutim, terenski i naučni rad izostaju, dok je većina naučnih objavljenih radova posljedica vlastitog zalaganja pojedinaca.

S druge strane, period nakon rata 1992.-1995. karakteriše povratak tradiciji i pozivanje na porijeklo, nacionalnu pripadnost, vraćanje korijenima i sl. Nadležna ministarstva ulažu sredstva u tzv. živu kulturu, u različite manifestacije kroz koje se nastoji očuvati tradicija, ali podrška istraživačkom radu nedostaje. Brojne opštine i gradovi izdaju publikacije ili monografije o etnološkim karakteristikama kraja. Publikacije su najčešće proizvod zaljubljenika u narodni život i običaje, dakle amatera, tako da se informacije prezentovane u tim publikacijama najčešće trebaju uzimati sa rezervom. Rat je uslovio brojne migracije stanovništva, kako unutar zemlje tako i iz zemlje prema vani, ali isto tako i iz susjednih zemalja ka Bosni i Hercegovini. Brojne zajednice danas žive drugačije nego što je to bio slučaj prije 15 godina, a etnologija ih

- lack of funds for cultural institutions;
- lack of equipment and outdated knowledge on the part of experts;
- absence of education and training programmes;
- the unresolved status of the former cultural institutions of the Republic of BiH founded by the state.⁴²

A small step forward was made in 1994, when a department of geography and ethnology was established in the Faculty of Mathematics and Natural Sciences in Banja Luka. The department remained in operation for a few years. In 1998, the music department of the Art Academy in Banja Luka introduced a course in ethnomusicology, but few graduates in this discipline are employed in the profession. The museums of Banja Luka, Bijeljina, Doboj, Livno, Prijedor, Sarajevo, Tuzla and Trebinje between them have about twenty ethnologists on their staff, and the ethnology departments deal only with exhibiting and studying their holdings and publishing more or less extensive catalogues. There is no field research, and most of the published papers are the result of the individual's own efforts.

On the other hand, the period since the 1992-1995 war has been marked by a return to tradition and appeal to one's origins or national affiliation, a return to one's roots and the like. The relevant ministries finance "living culture," in the form of various events designed to preserve traditions, but there is no support for research work. Many municipalities and cities are issuing publications or monographs on the ethnological features of their area. These are usually the work of aficionados of popular life and customs, amateurs in other words, so the information presented in these publications should usually be viewed with caution. As a result of the war, many people from Bosnia and Herzegovina are either living as refugees abroad or as internally displaced persons, and there have also been movements in the opposite direction, from neighbouring countries into Bosnia and Herzegovina. Community after community now has

umjetnosti, etnologije, konzervacije i sl. Sa jedne strane, država ima mlad, nedovoljno obrazovan i sa malo iskustva kadar, a sa druge strane starosno stariji kadar koji se teže snalazi u procesu tranzicije. Sredovječni stručnjaci – oni koji bi bili nosioci trenutnog razvoja kao i da ne postoje; veliki broj je emigrirao, a broj koji je ostao najčešće se teško snalazi u novonastaloj situaciji.

⁴⁰ Radi se o sljedećim institucijama: Zemaljski muzej, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti, Istorijski muzej, Nacionalna i univerzitetska biblioteka, Umjetnička galerija, te Kinoteka Bosne i Hercegovine.

emigrated, and those who remain usually find it difficult to cope with the new state of affairs.

⁴² The institutions in question are the National Museum, the Museum of Literature and the Performing Arts, the History Museum, the National and University Library, the Art Gallery and the Film Library of Bosnia and Herzegovina.

ne izučava, ne bavi se istraživanjima vezanim za prožimanje zajednica, gubljenjem običaja i poprimanjem novih, asimilacijom.

Bosna i Hercegovina je 2008. godine ratifikovala UNESCO-vu Konvenciju o nematerijalnom kulturnom nasljeđu. Konvencijom se potiče identifikacija, dokumentacija, istraživanje, očuvanje, zaštita, promocija putem formalne i neformalne edukacije (od lokalnog do nacionalnog nivoa), te njegova revitalizacija. Time se podrazumijeva saradnja na regionalnom i nacionalnom, a dalje i međunarodnom nivou. Takođe, Konvencija preporučuje i postojanje jednog ili više tijela nadležnih za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasljeđa, te usvajanje odgovarajućih pravnih, tehničkih, administrativnih i finansijskih mjera. Ratifikacija ove Konvencije i sprovođenje preporučenih mjera zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa u postojećim društvenim i političkim uslovima u Bosni i Hercegovini zahtijevaće brojne zakonske i institucionalne izmjene. Krajem 2009. godine, entitetska ministarstva za kulturu su imenovala predstavnike koji bi trebali organizovati aktivnosti predviđene UNESCO-vom Konvencijom.

Završno razmatranje

Termin nematerijalno kulturno nasljeđe na globalnom nivou je prihvaćen donošenjem UNESCO-ve Konvencije o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa 2003. godine u Parizu. Ekvivalent ovom nazivu u našem jeziku i etnološkoj nauci je termin duhovna kultura. Nematerijalno kulturno nasljeđe odnosi se na ideje i predstave koje oblikuju ovo nasljeđe, a ne njegovo materijalno manifestovanje. Prema UNESCO-voj Konvenciji o zaštiti ovog nasljeđa, njegovi elementi su usmena predaja i izrazi, uključujući jezik kao sredstvo komunikacije nematerijalnog kulturnog nasljeđa, izvedbene (scenske) umjetnosti kao što su tradicionalna muzika, ples i teatar, običaji, rituali i svečanosti, znanje i vještine vezane uz prirodu i svemir i tradicionalni zanati. Da bi se nematerijalno kulturno nasljeđe zaštitilo, UNESCO preporučuje da države intenzivno rade na obrazovanju i podizanju svijesti stanovništva o značaju ovog nasljeđa, kao i na izgradnji kapaciteta koji bi uticali na njegovu zaštitu. Na međunarodnom

a different lifestyle from the one it knew fifteen years ago, but ethnology is not studying them or investigating the mingling of communities and the loss of customs and adoption of new ones as a result of assimilation.

In 2008 Bosnia and Herzegovina ratified the UNESCO Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage, which calls for the identification, documentation, study, preservation, promotion by formal and informal education from the local to the national level and revitalization of the intangible heritage. This entails cooperation at the regional, national and international level. The Convention also recommends the establishment of one or more bodies responsible for safeguarding the intangible heritage, and the adoption of appropriate legal, technical, administrative and financial measures. The ratification of the Convention and the implementation of the recommended measures to safeguard the intangible cultural heritage in the current social and political situation in Bosnia and Herzegovina will require many legislative and institutional changes. In late 2009 the entity ministries of culture appointed representatives whose task is to organize the activities prescribed by the UNESCO Convention.

Concluding remarks

The term “intangible cultural heritage” was accepted at the global level with the adoption of the UNESCO Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage in Paris in 2003. The equivalent in the local language and ethnology studies is *duhovna kultura* (“spiritual culture, “immaterial culture”). The intangible cultural heritage pertains to the ideas and notions that have shaped it, not to its physical manifestations. The Convention defines its domains as oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage; the performing arts – such as traditional music, dance and theatre; social practices, rituals and festive events; knowledge and practices concerning nature and the universe; and traditional craftsmanship. To safeguard the intangible cultural heritage, UNESCO recommends that states parties endeavour by all possible means to educate and raise awareness of its importance, and to build capacity with a view to

nivou, zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa podrazumijeva donošenje Reprezentativne liste nematerijalnog kulturnog nasljeđa čovječanstva i Liste nematerijalnog kulturnog nasljeđa kojem je potrebna hitna zaštita.

Bosna i Hercegovina je UNESCO-vu Konvenciju o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa ratifikovala 2008. godine. Međutim, zakonodavni okvir u Bosni i Hercegovini još uvijek ne poznaje ovaj termin. Nematerijalno kulturno nasljeđe štiti se zakonom o muzejskoj djelatnosti u značenju proizvoda ljudskog rada i duha. Domen institucionalne zaštite nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini polazi od djelatnosti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine preko regionalnih i gradskih muzeja u različitim gradovima u zemlji, nekadašnjeg Instituta za proučavanje folkloru i Centra za balkanološka ispitivanja. Osnovni problemi u ovoj oblasti danas se mogu definisati u smislu nedostatka obrazovanog kadra i obrazovnih institucija, nedostatku novčanih sredstava, nedostatku opreme i neadekvatne informisanosti stručnjaka, nedostataka edukativnih programa i neriješenom statusu nekadašnjih republičkih institucija kulture čiji osnivač je bila Republika Bosna i Hercegovina.

safeguarding it. The safeguarding of the intangible cultural heritage at the international level entails the establishment of a Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity and a List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding.

Bosnia and Herzegovina ratified the Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage in 2008. However, the country's legislation still does not recognize the term. The intangible heritage is governed by the law on the operation of museums as regards the products of human activity and the human spirit. The institutional protection of the intangible cultural heritage in Bosnia and Herzegovina ranges from the operations of the National museum through the country's various regional and local museums to the former Institute for the Study of Folklore and the Centre for Balkan Studies. The basic problems in this field may be defined as the lack of qualified staff and education institutions, the lack of funds, the lack of equipment, outdated knowledge on the part of experts, the absence of education programmes and the unresolved status of the former cultural institutions founded by the Republic of Bosnia and Herzegovina.

Literatura / Bibliography

- Bratanova, Radka (ed.). 2004. *Living Human Treasures – Bulgaria*. Sofia: Institute of Folklore at the Bulgarian Academy of Sciences.
- Clemente, Pietro. 1997. "Toscana, un turismo senza cultura". Milano: *Turismatica: Turismo, cultura, nuove imprenditorialità e globalizzazione dei mercati*. Franco Angelli: 141-154.
- Dragičević Šešić, Milena (ur.). 2002. *Javna i kulturna politika*. Beograd: Palago centar.
- Dragičević Šešić, Milena, Stojković, Branimir. 2003. *Kultura, menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Clío.
- Dragojević, Sanjin. 1999. *Multikulturalizam, interkulturalizam, transkulturalizam, plurikulturalizam: suprotstavljeni ili nadopunjujući koncepti. Kultura, etičnost i identitet*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Đukić Dojčinović, Vesna. 2003. *Tranzicione kulturne politike – konfuzije i dileme*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Golubović, Zagorka. 2005. "Interdisciplinarni pristup i odnos antropologije i etnologije". Beograd: Etnografski institut SANU 21, 67-75.
- Hadžimuhamedović, Amra. 2003. *Naslijeđe Bosne i Hercegovine prije utvrđivanja Aneksa 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 25-27.
- Jelinčić, Daniela Angelina. 2000. "Iz antropološke perspektive: Turizam i kultura." Zagreb: *Turizam*, 48 (1), 59-62.
- Landry, Charles. *Cultural Policy in Bosnia and Herzegovina: Experts Report, "Togetherness in Difference: Culture at the Crossroads in Bosnia Herzegovina"*. Izvještaj predstavljen i prihvaćen na 1. Plenarnoj sjednici u Strasbourgu 9. 10. 2002. godine.
- Milinović, Zdenko (ur.). 2007. *Tematski bilten Kultura i umjetnost 2002-2007*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Mundy, Simon. 2002. *Kulturna politika. Kratki vodič*. Novi Sad: Vega media.
- Omčikus Bižić, Vesna. 2005. "Nematerijalna kulturna baština i Etnografski muzej u Beogradu." Beograd: *Glasnik Etnografskog muzeja*, 69, 147-160.
- Palavestra, Vljako; Buturović, Đenana; Kajmaković, Radmila. 1988. *Etnologija. Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

- Richards, Greg. 1996. "Production and Consumption of European Cultural Tourism." *Annals of Tourism Research*. Vol 23 (2): 261-283.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1970. "Tradicionalna kultura i turizam." Zagreb: *Dometi* 6.
- Ritchie, J. R. Brent i Zins, Michael. 1978. "Culture as Determinant of the Attractiveness of a Tourist Region." *Annals of Tourism Research*, April/June: 252-267.
- Schouten, Frans. 1996. "Tourism and Cultural Change." Paris: *Proceedings of UNESCO Round Table Culture, Tourism, Development: Crucial Issues for the Twenty-First Century*, UNESCO: 53-56.
- Šola, Tomislav. 2002. *Marketing u muzejima*. Beograd: Clio.
- Žikić, Bojan. 2006. "Etnografska muzeologija u tranziciji – osvrt na prošlost i pogled u budućnost. Kognitivna antropologija i nematerijalna kulturna baština." Beograd: *Glasnik Etnografskog muzeja*. 70: 11-23

Pravna i normativna akta / Legislative acts and standards

Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (UNESCO, Pariz, 1972)	Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (UNESCO, Paris, 1972)
Konvencija o mjerama za zaštitu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara (UNESCO, Pariz, 1970)	Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (UNESCO, Paris, 1970)
Konvencija za zaštitu nematerijalnog kulturnog naslijeđa (UNESCO, Paris 2003 – Ratifikovana u BiH 16.07.08, Sl.glasnik BiH – Međunarodni ugovori, broj 8/08)	Convention on the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage (UNESCO, Paris 2003 – ratified in BiH on 16 July 2008, Official Gazette of BiH – Treaties, no. 8/08)
Konvencija o zaštiti i promociji različitosti kulturnog izražavanja (UNESCO, Pariz, 2005)	Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions (UNESCO, Paris, 2005)
Bernska konvencija za zaštitu književnih i umjetničkih djela iz 1886. godine, revidirana u Parizu 1971. godine i dopunjena 1979. godine	Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, 1886, revised in Paris in 1971 and amended in 1979
Zakon o zaštiti spomenika kulture, Službeni list SR BiH br. 31/65	Law on the Protection of Cultural Monuments, Official Gazette of SR BiH no. 31/65
Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, Službeni list RBiH broj 20/85	Law on the Protection and Use of Cultural and Natural Heritage, Official Gazette of RBiH no. 20/85
Zakon o muzejskoj djelatnosti, Službeni list BiH br. 6/76 i 12/87, 13/93, 13/94	Law on the Operation of Museums, Official Gazette of BiH nos. 6/76 and 12/87, 13/93, 13/94
Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik Republike Srpske broj 11/95	Law on Cultural Properties, Official Gazette of Republika Srpska no. 11/95
Zakon o vlasničko-pravnim odnosima, Službene novine Federacije BiH br. 6/98, 29/03	Law on Proprietary Rights, Official Gazette of the Federation of BiH no. 6/98, 29/03
Zakon o muzejskoj djelatnosti, Službeni glasnik Republike Srpske broj 89/08	Law on the Operation of Museums, Official Gazette of Republika Srpska no. 89/08
Zakon o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima, Službeni glasnik RS br. 38/03 – Osnovni zakon objavljen je u Sl. listu SFRJ br. 6/80, 36/90.	Law on Fundamental Proprietary Rights, Official Gazette of RS no. 38/03 – Fundamental law published in the Official Gazette of SFRY nos. 6/80, 36/90.
Strategija razvoja kulturne politike BiH, 2008	BiH Cultural Policy Development Strategy, 2008
International Council of Organization of Folklore Festivals and Folk Arts, http://www.cioff.org	International Council of Organization of Folklore Festivals and Folk Arts, http://www.cioff.org
International Organization of Folk Art, http://www.iov-world.com	International Organization of Folk Art, http://www.iov-world.com
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, http://kons.gov.ba	Commission to Preserve National Monuments http://kons.gov.ba
UNESCO, http://www.unesco.org	UNESCO, http://www.unesco.org

Ernis Šljivo
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, ernis77@hotmail.com

Neki aspekti porodičnog i društvenog života u Kraljevoj Sutjeski

Pregledni rad

UDK: 314.6:316.3 (497.6 Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

U radu se nastoje predstaviti pojedini segmenti porodičnog i društvenog života na području Kraljeve Sutjeske u periodu od Drugog svjetskog rata do 2008. godine. Istraživanje je najvećim dijelom zasnovano na razgovoru sa kazivačima koji su rođeni u prvoj polovini ili sredinom 20. stoljeća. Rad je podijeljen u četiri tematske cjeline: seoska zajednica, struktura porodice, brak i bračni odnosi i elementi pravnog života.

Ključne riječi: Kraljeva Sutjeska, porodica, brak, podjela imovine, zajednica

Istraživanje porodičnog i društvenog života stanovništva Kraljeve Sutjeske obavljeno je u okviru projekta Etnološko–folkloristička istraživanja Kraljeve Sutjeske koja je izvršilo Odjeljenje za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine tokom 2008. godine.

Podaci na terenu prikupljeni su metodama neposrednog posmatranja i razgovora sa kazivačima, uz korištenje objavljene literature koja se odnosi na spomenutu tematiku. Istraživanje je provedeno u tri navrata, po pet dana. Prilikom ispitivanja tradicionalnih socijalnih odnosa držali smo se jasno određenog vremenskog razdoblja – od Drugog svjetskog rata do 2008. godine.

U ovom istraživanju interes se kretao od strukture porodice, sklapanja braka, principa nasljeđivanja, do tradicionalnih oblika međusobne pomoći na prostoru Kraljeve Sutjeske. Podaci prikupljeni na terenu pohranjeni su u pedeset audiozapisa, s tim da se u prikupljenom materijalu nalaze i segmenti koji se odnose na narodnu privredu, tradicionalnu ishranu i nošnju kao i već spomenuti podaci o socijalnim odnosima stanovništva Kraljeve Sutjeske.

Ernis Šljivo
National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, ernis77@hotmail.com

Some aspects of family and social life in Kraljeva Sutjeska

Review article

UDC: 314.6:316.3 (497.6 Kraljeva Sutjeska) " 19/20 "

This paper sets out various aspects of family and social life in the Kraljeva Sutjeska area from World War II to 2008. The research was based mainly on discussions with interviewees born in the early or mid 20th century. The paper consists of four thematic sections: the rural community, family structure, marriage and marital relations, and legal issues.

Key words: Kraljeva Sutjeska, family, marriage, division of property, community

The study of family and social life in Kraljeva Sutjeska formed part of the project entitled *Ethnological folklore studies of Kraljeva Sutjeska* conducted by the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in 2008.

Data in the field were collected by direct observation and discussion with interviewees, with reference to published literature relating to the subject of the research. The study was conducted over three five-day periods. While studying traditional social relations we held to a clearly defined time frame – from World War II to 2008.

The study ranged from the structure of the family, marriage and the principles of inheritance to traditional forms of mutual aid in Kraljeva Sutjeska. The information gathered was deposited in the form of fifty audio recordings, and includes matter relation to the folk economy, traditional diet and costume as well as the data on social relations in Kraljeva Sutjeska.

Seoska zajednica

Grada prikupljena tokom terenskog rada ukazuje da je područje Kraljeve Sutjeske bilo dobro organizovana lokalna zajednica sa razvijenim oblicima društvenog, ekonomskog i kulturnog života. Kraljeva Sutjeska je malo naselje koje administrativno pripada općini Kakanj. U prošlom stoljeću ovo područje se, kroz duži vremenski period, pojavljuje kao gravitacijski centar i šireg ruralnog područja. Nekada je Kraljeva Sutjeska predstavljala mjesto gdje se čuvala bosanska kraljevska kruna, a danas je središte čuvanja kulturno-historijske baštine.

U selu se nalazi veliki franjevački samostan sa crkvom, kao i Dusper kuća (najstarija kuća u centralnoj Bosni koja potiče iz ranog 18. stoljeća). Kuća je nacionalni spomenik i predstavlja izvanredan primjer autentične bosanske arhitekture. Pored navedenog, u Kraljevoj Sutjesci se nalazi i jedna od najstarijih bosanskohercegovačkih džamija, koju je, prema predaji, sagradio Mehmed II Fatih. (Filipović, 1928: 592)

Nekada je ovaj prostor predstavljao trgovački centar sa pijacama, velikim brojem dućana, gostionica, mesara i zanatlija.

Dom kulture izgrađen još za vrijeme austro-ugarskog perioda, predstavljao je centar okupljanja i druženja stanovništva. Iz istog perioda potiče i zgrada osnovne škole, te Vatrogasno društvo.

U selu se ostvarivao najveći broj kontakata lokalnog stanovništva, ali su međusobni kontakti prelazili i granice sela (sajmovi, odlazak na sezonski rad, vojna obaveza, školovanje). Navedeni kontakti bili su integrativni mehanizmi seoske zajednice, kao i međusobne pomoći između seoskih domaćinstava.

Na osnovu provedenog istraživanja nismo ustanovili postojanje zajedničkih seoskih dobara (zemlje, pašnjaka, šume) na području Kraljeve Sutjeske. Kolektivnost u korištenju pojedinih dobara bila je ograničena na različitim socijalnim nivoima, shodno ekonomskim mogućnostima udruživanja porodica koje su posjedovale svoju zemlju, npr. suvlasnički mlin. Međe sela nisu svuda jasno izražene, ali lokalno stanovništvo zna koja zemlja pripada kojoj porodici. U selu su se obavljali zajednički poslovi kao što su: održavanje škole, crkve, puteva i sl. Postojali su i načini uzajamne

The rural community

The material collected in the field reveals that Kraljeva Sutjeska was a well organized local community with advanced forms of social, economic and cultural life. Kraljeva Sutjeska is a village in Kakanj Municipality which remained the gravitational centre for the surrounding rural population during the 20th century. In the more distant past it was the place where the crown of the kings of Bosnia was kept, and is now a place where cultural heritage is preserved.

There is a large Franciscan monastery and church in the village, which also contains the Dusper house, the oldest house in Central Bosnia, dating from the early 18th century. Designated as a national monument, it is an outstanding example of authentic Bosnian architecture. One of Bosnia and Herzegovina's oldest mosques is also located in the village; tradition has it that it was built by Mehmed II Fatih, the Conqueror (Filipović, 1928: 592).

The village was once a trading centre, with markets, numerous shops, an inn, a butcher and artisans.

The community centre, built in the Austro-Hungarian period, is a place where local people meet and socialize. The primary school building and the Fire Service date from the same period.

Most contacts were made within the village, but there were also links beyond it, made at trade fairs, during seasonal work elsewhere, on military service and at school. These contacts were an integrative mechanism for the rural community and for mutual assistance among households.

We did not identify any common holdings (of land, pasture or forest) in Kraljeva Sutjeska during our research. The communal use of individual properties was limited to various social levels, in line with the economic opportunities for families owning their own property to join forces – for example, a jointly-owned mill. The boundaries of the village are not clearly marked everywhere, but the local residents know what land belongs to which family. Various tasks, such as maintenance of the school and the church, road maintenance and so on, were a shared responsibility. There were also ways in which households helped each other out, and good neighbourly relations often developed into friendships or *kumstvo* [from *kum*, a godparent, but with implications of particular closeness]. People

radne pomoći između seoskih domaćinstava, a dobrosusjedski odnosi često su prerastali i u odnose prijateljstva ili kumstva. Stanovništvo je nastojalo održavati dobre susjedске odnose temeljene na prijateljstvu. To se može vidjeti i danas, posebno kod nekih većih poslova, a i u slučajevima nesreće. Takva vrsta pomoći se ne naplaćuje, nego se provodi po pravilu reciprociteta.

Ukupni socio-ekonomski odnosi stanovništva Kraljeve Sutjeske nivelisani su kroz tradicionalne ustanove poput *mobe* i *šišanog kumstva*,¹ te uzajamna pozivanja i posjećivanja prilikom proslava vjerskih i porodičnih praznika, pri čemu se kolektivnost izražavala i u izvanekonomskoj sferi.

Razvijenost sela kao obredno-vjerske zajednice bila je i jeste u zavisnosti od stepena opće razvijenosti sela kao društvene i ekonomske zajednice. U Kraljevoj Sutjesci se proslavljao *Ivandan*,² a tako je i danas kada se okupi više hiljada vjernika i kada se slavi glavna sveta misa. Stanovništvo se okupljalo i za druge blagdane, kao što je blagdan *Spasova*.³ Posljednjeg petka u augustu Bošnjaci održavaju tradicionalno *mevlud* kojem prisustvuje više hiljada muslimanskih vjernika. U selu je organizovan i tradicionalni maskenbal, koji se održava i u novije vrijeme.

U vjerskom životu sela i porodice, crkva je bila prisutna u obredima pogreba, krštenja, te vjenčanja. Institucija *šišanog kumstva* postojala je i postoji u interkonfesionalnim relacijama. Primijeti se i pojava da se pojedine bošnjačke porodice i pojedinci iz reda hrvatskog stanovništva međusobno nazivaju *kumovima*, a da prethodno nisu obavili ovu simboličnu radnju – obred. Među samim katolicima postoji *kršteno* i *krizmano kumstvo*, dok je općepoznato *vjenčano kumstvo*.

tried to maintain good neighbourly relations based on friendship, which can still be observed today, particularly where major works are concerned or in the event of an accident. This kind of help is not paid for, but given on the principle of reciprocity.

The overall socio-economic relations of the residents of Kraljeva Sutjeska were evened out by means of such traditional institutions as *moba* [informal cooperative] and *šišano kumstvo*¹ [a *šišani kum* is the person who first cuts a child's hair] and by inviting people to celebrate religious festivals and family occasions together, where collectivity was expressed in the non-economic sphere.

The level of development of a village as a religious community was and is dependent on the level of its general development as a social and economic community. In Kraljeva Sutjeska, *Ivandan*² [St John's Day] was celebrated, and even now several thousand worshippers come together to celebrate high mass. They also gathered for other feast days, such as Saint Saviour's.³ On the last Friday in August, Bosniacs hold a traditional *mevlud* attended by several thousand Muslims. A traditional masked ball is still held in the village too.

The church was present in the religious life of the village and the family at funerals, christenings and weddings. The custom of *šišano kumstvo* was also present in interconfessional relations. Some Bosniac families and individuals from the Croat population call each other *kum* even without having first performed this symbolic act or ceremony. Among Catholics themselves *kumstvo* can mean standing as godparent when a child is christened and at confirmation, as well as the familiar wedding *kumstvo* [acting as best man or matron of honour].

¹ Josip Brđanović je naveo da je njegov otac bio kum djetetu iz bošnjačke porodice, što pokazuje činjenicu da je kumstvo predstavljalo kohezivnu snagu unutar sela i povezivalo je pripadnike različitih vjerskih zajednica. Ponekad je kumstvo nosilo i neke društvene i ekonomske prednosti, te povećavalo broj osoba na koje se može računati u slučaju životnih neprilika.

² Katolički praznik dvadeset četvrtog juna u čast Ivana krstitelja. U predvečerje tog dana pale se krijesovi (svitnjaci), a preko pepela se preskače ujutro prije izlaska sunca da se ne bi imalo naboja na tabanima, boli u leđima i sl. (Cvitković, Ivan, *Rječnik religijskih pojmova*, 1991., 132.).

³ "Svake godine o Spasovu se sjetim skoro zaboravljenih običaja iz našeg sutješkog kraja. Govorim o običaju kićenja krave ili kako smo to mi zvali križi" (V. Tomić, *Sutješki vjesnik*, 2004., str.12.).

¹ Josip Brđanović said that his father was godfather to a child from a Bosniac family, which shows that *kumstvo* was a cohesive force within the village, uniting people from different religious communities. It also sometimes provided certain social and economic advantages, and increased the number of people upon whom one could rely in times of misfortune.

² A Catholic holiday on 24 June, in honour of St John the Baptist. Bonfires are lit in the evening, and people jump over the ashes in the morning, before sunrise, to guard against sore feet, back pain and suchlike ailments (Cvitković, Ivan, *Rječnik religijskih pojmova*, 1991, 132).

³ "Every year on St Saviour's I recall an almost forgotten custom of ours in Sutjeska. I mean the custom of decorating cows, or crossing, as we called it" (V. Tomić, *Sutješki vjesnik*, 2004, p.12).

Ustanovili smo nekoliko društvenih institucija koje su dihotomno uticale na intenzitet međusobnih odnosa porodica i pojedinaca na razini lokalne zajednice. Ova pojava čini se da je najpodložnija promjenama zbog toga što je vezana za pojedine privredne aktivnosti. (Stojaković, 1986:233) Uz poslove koji su obavljani u grupama, vezivala su se različita *sijela ili prela (divani)*. Takve su bile tzv. *žetelice*, mobe koje se okupljaju za ubiranje žita. Žetva je predstavljala posao u polju, a nakon žetve uveče bi se *ašikovalo* uz kolo i pjesmu.⁴ Institucija *mobe* provodila se najčešće uz ratarske poslove prilikom kosidbe, žetve, vršidbe, okopavanja ili prilikom izgradnje objekata za stanovanje.⁵

Prema izjavama ispitanika, često su se volovi davali u najam onome ko nije imao volove, obično da uzore zemlju, nešto prevuče i sl. te je shodno tome jedan dan oranja donosio povratnu spregu u vidu kopanja ili nekog drugog oblika rada.⁶

Dalja istraživanja pokazala su da je danas institucija *mobe* sačuvana u manjoj mjeri nego što je to bilo ranije – uglavnom su to udruživanja između dvije ili tri porodice prilikom određenih aktivnosti, *moba* za gradnju i pokrivanje kuće, oko pripremanja hrane povodom svadbi, pogrebnih običaja, vjerskih praznika, uređenja groblja, okoline i sl. U periodu osamdesetih godina prošlog stoljeća postojao je zajednički fond stanovnika Kraljeve Sutjeske, u koji se sakupljao novac za pomoć onome ko nije bio u mogućnosti da snosi troškove npr. sahrane ili u slučaju elementarne nepogode.

Kod katoličkog stanovništva u Kraljevoj Sutjesci poznat je poseban oblik *mobe*, tzv. *crkvena moba*. Budući da je veliki dio plodnog zemljišta pripadao franjevačkom samostanu (zemlja i voćnjaci oko samostana, zemlja prema Teševu i Ratnju, Gvardijanova luka⁷), to se zemljište obrađivalo

We identified a number of social institutions that have a dichotomous impact on the intensity of interpersonal relations between families and individuals at the local community level. This phenomenon appears to be very liable to change, being associated with various economic activities (Stojaković, 1986:233). Group work was associated with various types of gatherings. One such was the collective field work of harvesting grain, known as *žetelice*. This would be followed in the evening by *ašikovanje* [court-ing], kolo [round dance] and singing.⁴ *Moba* was usually associated with field work – hay-making, harvesting, threshing, earthing up – or with building houses.⁵

Interviewees said that oxen would often be lent to those who had none, usually for ploughing or to haul a load. In such cases, digging or other work would be offered in exchange for a day's ploughing.⁶

Further investigation revealed that *moba* is less common than it used to be, now mainly taking the form of two or three families joining forces for such activities as building and roofing a house, preparing food for a wedding banquet, funerals, religious holidays, or tidying the cemetery and public areas. In the 1980s, the residents of Kraljeva Sutjeska had a mutual fund on which people could draw if they had no money for a burial, for example, or in the case of natural disaster.

The Catholics of Kraljeva Sutjeska have a particular form of *moba*, the church *moba*. Since much of the farmland belonged to the Franciscan monastery (the land and orchards around the monastery itself, the land towards Teševo and Ratnje, and Gvardijanova luka⁷), this land was cultivated

⁴ Poslije večere mladež je izlazila na selo i duboko u noć se čula tambura i pjesma (V. Tomić, *Sutješki vjesnik*, 2004., str. 14.).

⁵ Ivan Pavlović kazuje da se na mobu nije moralo pojedinačno pozivati, nego se moba najavi, obično u kafani gdje je prisutno više ljudi. Ivan napominje da je moba bila kao jedna vrsta zaduženja, on je išao na mobe kod drugih ljudi, te bi oni došli njemu. Ako bi neko bio spriječen da dođe na mobu, zauzvrat bi poslao hranu i piće.

⁶ *Zora sviće, haj ustani Mare, došle lole kopati bunare* – pjevalo se kada bi se okupljala moba.

⁷ Sutješki samostan sticao je zemljišne posjede kupovinom i davanjima vjernika bez ikakve obaveze ili sa nekom obavezom. Darivanja su bila česta osobito za vrijeme epidemije koja je harala u sutješkoj župi. Na nekim svojim

⁴ After the evening meal, young people would go to the village, and the tambura and singing could be heard well into the night (V. Tomić, *Sutješki vjesnik*, 2004, p. 14).

⁵ Ivan Pavlović says that people did not have to be invited to the *moba* individually; the *moba* was announced, usually in a café where there were plenty of people. He said the *moba* was a kind of indebtedness, because he went to the *moba* for other people and they would do so for him. If someone was unable to come to the *moba*, he would send food and drink instead.

⁶ *Zora sviće, haj ustani Mare, došle lole kopati bunare* – this was sung when the *moba* assembled.

⁷ The Sutjeska monastery acquired the land by purchase and by gift from members of the congregation, either with or without some obligation. Gifts were common,

mobom, odnosno kolektivnim besplatnim radom lokalnog stanovništva. Danas postoji samo dio te tradicije, pri čemu se početkom jula organizuje zajednička kosidba samostanskih imanja.⁸

Povod okupljanjima stanovništva Kraljeve Sutjeske često su bili i značajni vjerski praznici. Također, svadba u selu je bila povod za okupljanje i međusobno druženje. Za širu regiju karakteristično je da su sve proslave bile popraćene zabavama i igranjem kola.⁹

Porodica na području Kraljeve Sutjeske

Prema riječima većine ispitanika, u Kraljevoj Sutjesci nisu bile prisutne velike porodične zajednice¹⁰ koje su se sastojale od braće, njihovih roditelja, supruga i djece. Međutim, postojale su privremene proširene porodice sa više članova, koje su činili roditelji i djeca, sa jednim ili dva pripadnika starije generacije, te zajednice dva oženjena brata.

Prosječan broj članova jedne porodice na području Kraljeve Sutjeske varirao je najprije s obzirom na broj djece u kući.¹¹ Broj članova jednog domaćinstva kretao se od 5 do 10 članova, što ukazuje na činjenicu da su domaćinstva u Kraljevoj Sutjesci u prosjeku bila mala. Porodice koje su činili roditelji i djeca u određenom su vremenskom periodu imale karakter i obilježja proširene porodice.¹² Takav oblik privremene proširene porodice kod većine ispitanika je bio u onom razdoblju života kada su se sinovi ženili i živjeli kod roditelja određeno vrijeme, odnosno do pronalaska drugog stambenog rješenja. Period zajedničkog

by *moba*, collective work without charge by the local residents. Only part of this tradition still survives, when people come together in early July to mow the monastery fields.⁸

The major religious festivals were other occasions when the people of Kraljeva Sutjeska came together, as were weddings in the village. In the wider region, celebrations of all kinds were typically accompanied by parties and kolo dancing.⁹

The family in Kraljeva Sutjeska

Most interviewees said that there were no extended families¹⁰ in Kraljeva Sutjeska, consisting of brothers, their parents, their wives and their children. However, at times a family of parents and children might also include one or two members of the older generation or consist of two married brothers.

The number of people in a given family in Kraljeva Sutjeska ranged from five to ten, depending on how many children there were in the house.¹¹ This shows that the average household in Kraljeva Sutjeska was not large. Families consisting of parents and their children might also at times become an extended family.¹² In the case of the majority of our interviewees, this occurred when sons married and lived with their parents for a while, until they found their own accommodation. This might last from a few months to three or four years. Jasna Čapo-Žmegač writes that “the process

posjedima imao je samostan svoje kmetove. (B. Gavranović, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska 2*, Sarajevo, str. 112).

⁸ Ilija Jurjević spominje da je 1993. godine bilo oko 200 kosača, dok ih danas jedva bude 50.

⁹ Prema izjavi Josipa Brđanovića, svake godine se organizuje manifestacija *Susret Sutješćana* koja traje tri dana. Počinje sa biciklijadom, zatim se igra nogometna utakmica, te takmičenje u natezanju konopca.

¹⁰ Pojam zadruga i zadržni porodični život nije poznat, već se upotrebljava izraz zajednica.

¹¹ Anto Aždajić ističe da se šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća moglo nabrojati trideset porodica koje su imale od sedmero do desetoro djece. Danas trenutno tri bračna para imaju po četvero djece.

¹² Proširena porodica za većinu ispitanika označavala je zajednički život roditelja i djece sa nekim od bliskih srodnika (djed, baka/nana ili jedan od braće).

particularly when epidemics were raging in the parish. The monastery had its own serfs on some of its holdings (B. Gavranović, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska 2*, Sarajevo, p. 112).

⁸ Ilija Jurjević says that in 1993 there were about 200 haymakers, but now there are barely fifty.

⁹ According to Josip Brđanović, a three-day event called *Susret Sutješćana* was held every year. It began with a bicycle race, followed by a football match and a tug-of-war.

¹⁰ The term *zadruga* is unknown; the term used is *zajednica*, community.

¹¹ Anto Aždajić says that there were thirty families with seven to ten children in the 1960s and 1970s, but currently three families have four children each.

¹² For most interviewees, the family meant parents and children living with a close relative (grandfather, grandmother or a brother).

života u porodici uglavnom se kretao od nekoliko mjeseci do 3 ili 4 godine. Jasna Čapo-Žmegač navodi da je "proces transformacije obitelji u društvu stalno prisutan. Domaćinstvo sastavljeno od muža, žene i djece, ženidbom sinova koji ne osnivaju vlastito domaćeinstvo nego ostaju živjeti kod roditelja, prerasta u proširenu obitelj, odnosno kućanstvo sa više nuklearnih obitelji. Prema takvom shvaćanju nuklearne i proširene obitelji ne predstavljaju dva tipa/oblika, nego isti tip obitelji u različitim trenucima njenog postojanja". (Čapo-Žmegač, 1998:253)

Potvrdu o privremenom zajedničkom životu na području Kraljeve Sutjeske dobili smo od nekoliko kazivača, a jedan primjer privremenog suživota i organizacije porodičnog života sa bratovom porodicom naveo nam je i Ilija Jurjević: "Kada sam se oženio došao sam u kuću svojih roditelja, gdje je u jednom trenutku bilo deset članova u obitelji. Kako otac nije bio živ, majka je vodila glavnu riječ u kući, ona je dijelila poslove a kasnije i zemlju. Međutim, sama organizacija unutar porodice je bila takva da je svako svoje novce trošio. Četvorica braće su radila u Njemačkoj, jedan od njih je bio oženjen i imao petoro djece. Trojica su slali novac majci, dok je četvrti slao svojoj ženi, tako da je svako imao svoj budžet. Moja supruga, majka i snaha posebno su nabavljale hranu i kuhale, svako za sebe i svoju obitelj, iako smo živjeli u zajedničkoj kući. Takva zajednica se relativno brzo raspala, odnosno svako je gledao da se što prije i što bezbolnije iskoprci iz zajednice."

Period zajedničkog življenja je često zavisio od brzine nadogradnje stare ili gradnje nove kuće koju je započinjao sin odvajajući se od oca. Promjena u strukturi domaćeinstva se tako odražavala na arhitektonski izgled sinove kuće u odnosu na očevu. (Bringa, 1997:60)

Početkom 21. stoljeća su zabilježeni slučajevi kada u jednoj porodičnoj kući žive dvije ili više nuklearnih porodica, ali svaka na posebnom spratu, uz jednog ili dva pripadnika starije generacije.

Na području Kraljeve Sutjeske smanjenje broja djece započinje sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Većina kazivača rođenih tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća potvrdila nam je da su žene rađale četvero i više djece, što nije slučaj sa mlađom generacijom, u čijim porodicama se smanjio broj djece u odnosu na starije generacije. Uzrok tome je prvenstveno društveno-ekonomske prirode. Jedan od najčešćih razloga koji su kazivači

of family transformation is ever-present in society. A household consisting of husband, wife and children becomes an extended family or a household with several nuclear families when sons marry and continue living with their parents rather than setting up their own households. In this view, nuclear and extended families are not two different types, but the same type at different times." (Čapo-Žmegač, 1998:253)

We received confirmation of short-term extended family life in Kraljeva Sutjeska from a number of interviewees, one of which consisted of a temporary arrangement with his brother's family, related to us by Ilija Jurjević: "When I married I came to my parent's house, where there were ten family members at the time. Since my father was no longer alive, my mother ruled the roost, allocated tasks and later divided up the land. However, the way things were arranged within the family was that everyone spent his own money. Four brothers were working in Germany, and one of them was married with five children. Three sent money to our mother, and the fourth to his wife, so we all had our own budget. My wife, my mother and my sister-in-law bought and cooked their own food, for themselves and their family, even though we all lived in the same house. This did not last long, as everyone wanted to extricate themselves from the community as quickly and painlessly as possible."

The length of time spent as an extended family often depended on how long it took to extend an old house or build the new one begun by a son to become independent of his father. Changes to the structure of the household were thus reflected in the appearance of the sons' houses as compared with the father's (Bringa, 1997:60).

In the early 21st century instances were recorded of two or more nuclear families living in a single family house, but each with its own floor, along with one or two members of the older generation.

The number of children per family began to decline in the 1970s. Most interviewees born in the 1930s and 1940s said that women had four or more children, but the younger generation had smaller families. The main reasons were socio-economic in nature. One of the most common reasons stated by interviewees was to ensure that the children could enjoy basic social

navodili jesu nastojanja da djeci pruže osnovnu socijalnu sigurnost, često upoređujući prijašnji težak život u svojim porodicama u kojima je bilo mnogo djece. Također, sedamdesetih godina 20. stoljeća zapošljavanje žena i ženske omladine uticali su na smanjenje broja djece u porodici.

Kako navodi Vesna Čulinović-Konstantinović, sedamdesetih godina prošlog stoljeća na području Bosne i Hercegovine su započete intenzivne transformacije ekonomskog i porodičnog života seoskih zajednica. (Čulinović-Konstantinović, 1981:79) Naime, početkom šezdesetih godina, s otvaranjem rudnika Haljinići i industrijskih centara u obližnjim gradovima Kakanj i Vareš, započela je industrijalizacija Kraljeve Sutjeske. Većina muškaraca, čije je osnovno zanimanje bila poljoprivreda, zapošljava se u industriji.¹³ Također, u potrazi za poslom i boljim uslovima života, sedamdesetih godina 20. stoljeća mnogo ljudi je boravilo na privremenom radu u zemljama Zapadne Evrope, a kući bi dolazili jednom ili dvaput godišnje.

Budući da su muškarci radili u industriji, žene su uglavnom preuzele poslove koji su dotad smatrani muškim (rad na zemlji i teži poslovi oko stoke). Pri tome su imale i svoje tradicionalne obaveze.¹⁴ Zasnivanjem vlastitih domaćinstava i zapošljavanjem u industriji dolazi do nove podjele poslova unutar porodice.¹⁵ Tradicionalna podjela prema spolu i uzrastu umnogome nestaje, što rezultira ne samo smanjenjem broja članova porodice, nego i povremenim isključivanjem stalno zaposlenih iz poljoprivrednog rada.

Porodica u Kraljevoj Sutjesci je svoju osnovu imala u temeljnim funkcijama: biološkoj, ekonomskoj,

security, often referring to how hard life had been in their own families where there were numerous children. Another factor was that more women and girls were finding employment, resulting in smaller families.

As Vesna Čulinović-Konstantinović notes, the 1970s saw the rapid transformation of economic and family life in rural communities in Bosnia and Herzegovina (Čulinović-Konstantinović, 1981:79). The industrialization of Kraljeva Sutjeska began in the early 1960s, when the Haljinići mine was opened and industrial centres in the nearby towns of Kakanj and Vareš were developed. Most of the men, who were basically farmers, took jobs in industry.¹³ In the 1970s, seeking jobs and better living standards, many people took temporary jobs in Western Europe, returning home once or twice a year.

With the men working in industry, women took on most of the jobs that had previously been regarded as man's work – working the land and the heavy work of looking after the farm animals. They also still had their own traditional duties.¹⁴ The combination of setting up nuclear households and working in industry resulted in a new distribution of tasks within the family.¹⁵ The traditional gender-based and age-based division of labour largely vanished, which not only resulted in smaller families, but also led to the temporary exclusion from agricultural work of family members in permanent employment.

The family in Kraljeva Sutjeska was based on fundamental biological, economic, social and

¹³ Kazivači su isticali težak život zbog mukotrpnog rada na zemlji, te naglašavali da je lakše bilo zaraditi u preduzeću nego na ledini, jer su vremenski uslovi diktirali urod. "Rudnik je za Kraljevu Sutjesku bio život", govori Katarina Kvesić.

¹⁴ Pored odgoja djece, pripremanja i posluživanja hrane, brige o čistoći i higijeni u kući, žene su muzle i prerađivale mlijeko, često obavljale poslove tkanja ćilima, serdžada, te pletenja i šivanja odjeće za potrebe ukućana.

¹⁵ Anto Aždajić ističe da je podjela poslova u porodici bila prema spolu i uzrastu – muškarci su uglavnom obavljali poslove oko oranja, kosidbe, izgradnje objekata, dok su žene radile u kući, spremale hranu, radile na zemlji i oko stoke. "Uglavnom se to pazilo dok smo bili u porodičnoj kući i živjeli sa mojim roditeljima i od poljoprivrede. Poslije, kada smo se podijelili i kada sam se zaposlio, podjela poslova je bila uobičajena za muškarce i žene, s tim da smo određene poslove (na zemlji, oko stoke) obavljali zajedno."

¹³ Interviewees stressed how hard life was working on the land, and said it was easier to make a living working for a company than tilling the land, where the harvest depended on the weather. "For Kraljeva Sutjeska, the mine was life," said Katarina Kvesić.

¹⁴ As well as raising the children, preparing and serving food, and keeping the house clean, women milked the cows and did the dairy work, and often wove kilims and prayer mats or knitted and sewed clothes for family members.

¹⁵ Anto Aždajić explained that the division of labour in the family was based on gender and age – men usually did the ploughing, haymaking and building, while women worked in the home, prepared meals, and worked on the land and with the farm animals. "That mainly held good while we were in the family housing living with my parents and making a living from agriculture. Later, when we split up and I got a job, the division of labour was the usual one for men and women, except that we did certain jobs on the land and to do with the farm animals together."

društvenoj, obredno-vjerskoj. Biološka funkcija porodice je ostala od prvorazrednog značaja. Prema dobijenim podacima, svaka porodica je težila da se održi i da se proširi. Sve do polovine 20. stoljeća, dok je poljoprivreda bila ekstenzivna i predstavljala osnovu egzistencije, sve porodice su nastojale da imaju više djece, koja su, kada odrastu, bila izvor radne snage i sigurnosti u procesu privređivanja. Povećanje broja članova porodice, posebno muških,¹⁶ zahtijevali su širi društveni razlozi. S obzirom da se trajanje porodice računa po muškoj liniji nasljeđivanja i da porodično bogatstvo i ugled nose isključivo sinovi, bilo je poželjno imati više djece, odnosno sinova koji će osigurati produženje porodične loze. Pored navedenog, imati muško dijete u velikom broju slučajeva je značilo da će ostati u porodičnoj kući i biti od pomoći roditeljima. Kćerke su udajom uglavnom odlazile iz porodične kuće, često i nekoliko kilometara dalje, te nisu bile od velike pomoći roditeljima.¹⁷

Društvena i obredno-vjerska funkcija porodice su posebno naglašene u organiziranju proslava u povodu obilježavanja važnijih događaja u vezi sa ciklusom društvenih običaja (ženidbenih, rođenja djeteta, običaja vezanih uz smrt – ukop), te vaspitanju i vjerskom životu. Prema izjavama ispitanika, glavnu ulogu u odgoju i vaspitanju djece uglavnom su imali roditelji, a nekada i stariji srodnici (*nane/bake, djedovi*). Djeci je ukazivano na porijeklo i srodstvo, obavezu poštivanja starijih u kući i izvan nje, kako da se oslovljavaju i sl. Djeca su dobijala imena po djedovima i bakama/nanama.

Između muškaraca i žena su postojale razlike prilikom izražavanja autoriteta i donošenja odluka. Bila je prisutna društvena hijerarhija po dobi i spolu, odnosno bilo je izraženije vrednovanje muškaraca i starijih ukućana. Autoritet je pripadao muškarcu. Prevladavalo je patrilinearno prenošenje prezimena i nepokretne imovine, kao i virilokalno stanovanje. Zbog navedenog, autoritet je bio u rukama muškarca koji je imao mnoge upravljačke i organizacijske dužnosti, a uživao je i poštovanje

religious functions. The biological function remained the most important. The information we gathered revealed that every family strove to survive and grow. Until the mid 20th century, when agriculture was extensive and formed the basis of existence, every family tried to have as many children as possible who, when adult, would provide the labour force, their future security. Wider-reaching social reasons dictated the increase in the number of family members, particularly boys.¹⁶ Since the survival of the family is based on the male line, and only sons are the bearers of the family's wealth and repute, it was desirable to have several children, especially sons, to ensure the continuation of the family line. In addition, in most cases having boys meant that they would remain in the family house and help their parents. Daughters usually left home when they married, often moving several kilometres away, and were of little help to their parents.¹⁷

The social and religious functions of the family were particularly evident when celebrations were held to mark major rites of passage (marriage, the birth of children, death and burial), and in upbringing and the practice of religion. Interviewees said that parents were usually responsible for bringing up their children, but that older relatives (grandparents) sometimes did so. Children were told about their origins and their relatives, and were taught to respect their elders at home and outside, how to address people, and so on. They were named after their grandparents.

There were differences between men and women in the expression of authority and decision-making, with the social hierarchy based on age and sex – men and older family members were more highly regarded, and authority was vested in the man. Surnames and real property were passed down the male line, and virilocal living was the norm. As a result, authority was in the hands of the man, who had many management and organizational duties, and enjoyed the respect of his

¹⁶ Katarina Kvesić je navela da se posebno cijenilo kada se rodi muško dijete, te kako je njen svekar, doduše “kad se napije”, znao prigovoriti njenom mužu kako nema nasljednika, jer su oni imali tri kćerke.

¹⁷ Slavica Aždajić navodi da njen sin i snaha svaki dan navrate kod nje da vide kako je, a često zajedno i ručaju, što stvara osjećaj sigurnosti.

¹⁶ Katarina Kvesić said that the birth of a boy was the cause for particular celebration, and that her father-in-law, admittedly “when he had too much to drink,” used to criticize her husband for having no heir, as they had three daughters.

¹⁷ Slavica Aždajić said that her son and daughter-in-law drop in on her every day, and often stay for lunch, which gives her a sense of security.

ukućana.¹⁸ Kazivači su nam potvrdili da je otac bio glavni autoritet u kući, a da pri tome nisu upotrebljavali nikakva sredstva za izgradnju i održavanje tog autoriteta.¹⁹

U Kraljevoj Sutjesci je postojala i podjela rada među ženama, prema starosti i bračnom statusu, ukoliko se radilo o zajedničkom domaćinstvu.²⁰

Kada je riječ o srodničkim odnosima u Kraljevoj Sutjesci, možemo navesti nekoliko činjenica. Često se koristi pojam *rod*, koji označava ženu ili muževljevu porodicu, tj. *prijateljstvo* sklopljeno udajom ili ženidbom. Tradicionalni stav ove sredine jeste da se oni koji su u rodu ne mogu stupati u brak do devetog koljena. Srodstvo se računalo po muškoj – očevoj (patrilinarno) i po ženskoj – majčinoj liniji (matrilinarno). Prezime se prenosilo patrilinarno, a društvena pripadnost se određivala po ocu. Nesrodnički odnos kao oblik vještačkog srodstva koji se stvarao i održavao među stanovništvom obuhvata kumstvo (*šišano*, *krizmano*, *kršteno*, *vjenčano*). Kod pripadnika katoličke vjeroispovijesti navode se *kršteno*, *krizmano* te *vjenčano* kumstvo, a kod pripadnika islamske vjeroispovijesti, prema izjavama ispitanika, provodi se *šišano* kumstvo kod djece, te *vjenčano* kumstvo.

family and household members.¹⁸ Interviewees confirmed that their father was the head of the house, enjoying authority without having to do anything to achieve and maintain it.¹⁹

There was also a division of labour among women in Kraljeva Sutjeska, based on age and on marital status in the case of joint households.²⁰

A number of facts can be stated concerning kin relations in Kraljeva Sutjeska. A term frequently used was *rod*, denoting the wife's or husband's family, the other was *friendship* formed by marriage. The traditional view here is that relatives to the ninth degree cannot marry. This is calculated both patrilineally and matrilineally. Surnames are passed on patrilineally, and social standing was based on that of the father. Non-blood relations, as a kind of artificial kinship people created and maintained, consisted of the various kinds of *kumstvo*: hair-cutting, confirmation and christening godparenthood and being best man or maid/matron of honour at a wedding. Catholics mentioned christening, confirmation and wedding *kumstvo*, while *šišano kumstvo* for a child's first hair-cut is a Muslim custom, interviewees explained, along with wedding *kumstvo*.

Brak i bračni odnosi

Na prostoru Kraljeve Sutjeske stoljećima egzistirao pastoralni rad franjevac čiji se uticaj osjeća na oblikovanju shvatanja braka kod lokalnog katoličkog stanovništva. Stoga se može reći da su tradicionalna shvatanja o braku i bračnim odnosima kod ovih ispitanika pod uticajem crkvenih propisa. Većina kazivača je naglasila da se brak, pored registracije u općini, mora zaključiti i u crkvi, te da je tradicija vjenčanja u crkvi do Drugog svjetskog rata bila uobičajena kod cjelokupnog katoličkog stanovništva. Vjenčanja u crkvi su poslije Drugog svjetskog rata nastavljena, sa izuzetkom pojedinaca koji nisu obavljali vjersko vjenčanje

Marriage and marital relations

The Franciscans have been providing the people of Kraljeva Sutjeska with pastoral care for centuries. Its influence on the understanding of marriage among the local Catholic population can be felt. It could thus be said that the traditional understanding of marriage and marital relations among our interviewees was influenced by the precepts of the church. Most interviewees said that marriage must be celebrated in church as well as at the registry office, and that the tradition of a church wedding was common in the entire Catholic community until World War II. This continued after World War II, with the exception of a few people who

¹⁸ Franjo Aždajić kaže da se u kući znalo ko je starješina i da se morao slušati čak i ako se nije mogao na nogama držati.

¹⁹ Nada Aždajić govori da je posebno poštivala svekru, a napominje i naglašeno poštivanje starijih, koje je stekla odgojem u svojoj porodici.

²⁰ Katarina Kvesić se sjeća da je njena majka govorila kako je ona radila kućne poslove a strina poslove u njivi.

¹⁸ Franjo Aždajić said that everyone in the home knew who was in charge and had to be obeyed, even if he was too weak to stand.

¹⁹ Nada Aždajić said that she respected her father-in-law in particular, and also referred to respect for one's elders, which she learned as a child.

²⁰ Katarina Kvesić remembered her mother saying that she did the housework and her aunt worked in the fields.

radi političkih uvjerenja, napredovanja u službi i drugih ubjeđenja.

Ispitanici Bošnjaci su rekli da je prije Drugog svjetskog rata bilo šerijatskih vjenčanja, da bi poslije Drugog svjetskog rata taj broj bio sveden na minimum. Danas je odluka o šerijatskom vjenčanju prepuštena dogovoru bračnog para. Tradicionalna shvaćanja sredine o braku su da je brak normalna i neophodna ustanova i da se treba oženiti ili udati. Brak je monogaman i po pravilu patrilokalan. Djevojke su poslije udaje živjele u muževnoj kući. Prema nekim iskazima, bilo je i slučajeva matrilokalnog braka.²¹ Mladić bi iz različitih razloga zasnivao porodicu u ženinoj kući. Kod većine ispitanika nije zabilježen stav o tome kako je odlazak momka u kuću ženinih roditelja bio sramotan čin, već ga smatraju razumljivim rješenjem da se mladi bračni par zbrine. Djeca iz ovakvog sklopljenog braka su se prezivala po ocu.

Naime, do Drugog svjetskog rata, pa i kasnije, preovladavalo je virilokalno stanovanje, odnosno muškarci su ostajali da žive sa roditeljima, a djevojke su živjele sa roditeljima samo do udaje. Prelazak muškarca u ženu kuću, tj. uxorilokalno stanovanje, je rijetkost. Virilokalno stanovanje omogućavalo je rano sklapanje braka za oba partnera, a neolokalno stanovanje odgađalo je sklapanje braka posebice za muškarce, dok ne osiguraju materijalna sredstva za osnivanje vlastitog kućanstva. (Čapo–Žmegač, 1998:257)

Pripreme mladih za brak provode se postepeno, tako da roditelji i drugi stariji srodnici upućuju mlade u opšte društvene i bračne obaveze. Djevojke takva znanja dobijaju od majke ili od drugih mladih žena u kući, dok se mladići o tome obavještavaju preko prijatelja i starijih muškaraca. Povoljne prilike za upoznavanje mladih bili su igranke, teferiči (*derneći*), sijela, te izleti.²² Pri tome,

did not have a church wedding on account of their political convictions, desire for promotion or other such reasons.

Bosniacs said that sharia marriages took place before World War II, but were reduced to a minimum after the war. The decision whether to have a sharia marriage is now left to the marital couple. The traditional understanding of marriage is that it is a normal and necessary institution, and that one should marry. Marriage is monogamous and usually patrilocal, with girls living in their husband's house after marriage. However, we were told there were also instances of matrilocal marriages,²¹ when for one reason or another a young man would found a family in his wife's house. Most interviewees did not see this as something shameful, but as a rational solution for the young couple. Children born to such a marriage took their father's surname.

Until World War II, and after, therefore, virilocal living was the norm, meaning that men remained with their parents but girls lived with their husband's parents. Uxorilocal living, when a man moved to his wife's house, was rare. Virilocal living enabled both partners to enter into marriage at a young age, while neolocal living meant delaying marriage, particularly for men, until they had the means to set up their own household (Čapo–Žmegač, 1998:257).

Preparing young people for marriage was a gradual process, with parents and other older relatives instructing them on their general social and marital obligations. Girls acquired this knowledge from their mothers or other young women in the household, while boys learned it from friends and older men. Young people could get to know each other at dances, picnics, social gatherings and outings,²² with older relatives and

²¹ Nekoliko primjera matrilokalnog braka su nam potvrdili kazivači u Kraljevoj Sutjesci. Katarina Kvesić navodi primjer svoga tetka koji je dao kćer za momka koji je radio u Sutjesci, a porijeklom je iz Dalmacije. Oženivši se lokalnom djevojkom, ostao je da živi u Sutjesci. Jedan primjer smo dobili iz porodice Plasto. Avdo Plasto je došao iz Ričice, oženio se djevojkom iz porodice Heganović i zasnivao porodicu na ženinom imanju.

²² Većina kazivača nam je potvrdila da su se mladi momci i djevojke sastajali na mjestu zvanom Brijeg, dok su nešto stariji išli na izlet na VINO. Momci i djevojke su se upoznavali na igrankama koje su se održavale u Kraljevoj Sutjesci, na koje su dolazile djevojke i momci iz Vareša i drugih mjesta. Igranke su se održavale nedjeljom u Sutjesci, a kasnije i subotom. Također, ljetni teferiči su bili mjesta gdje su se upoznavali mladi ljudi.

²¹ Interviewees related some instances of matrilocal marriage in Kraljeva Sutjeska. Katarina Kvesić said her uncle gave his daughter to a boy who was working in Sutjeska but was from Dalmatia. He stayed on in Sutjeska after marrying a local girl. We also had one example from the Plasto family. Avdo Plasto came from Ričica, married a girl from the Heganović family, and founded a family on his wife's property.

²² Most interviewees told us that boys and girls met at a place called Brijeg, while rather older ones would go on outings to VINO. Boys and girls met at the dances held in Kraljeva Sutjeska attended by girls and boys from Vareš and elsewhere. These were held in Sutjeska on Sundays, and later also on Saturdays. Summer outings were also a way for young people to get to know each other.

stariji rođaci i prijatelji često su bili posrednici u njihovom upoznavanju.

Jedno od najdelikatnijih pitanja postavljeno ispitanicima odnosilo se na predbračne ili izvanbračne veze. Bilo je slučajeva da su mladići svoja prva seksualna iskustva sticali sa mladim ženama i udovicama. Treba napomenuti da se očekivalo da djevojka stupi u brak nevina, a da je poželjno da mladić stekne iskustvo prije braka. Iako su se izvanbračne veze težile sakriti pred strogom javnošću, za njih bi se prije ili kasnije saznalo. Vanbračna djeca su smatrana sramotom za porodicu, a ne samo za pojedinca. Vanbračne djece je bilo u nekoliko slučajeva, a na takvu pojavu se gledalo kao na nešto nemoralno. Prema iskazima ispitanika, bilo je slučajeva da su se djevojke udale radi neplanirane trudnoće.

Dobna granica za stupanje u brak nije bila strogo određena. Djevojke su se obično udavale u dobi od 16. do 20. godine, a mladići uglavnom nakon odsluženja vojnog roka. U bliskoj prošlosti, kao i u novije vrijeme, brakovi maloljetnih parova bili su rijetki. Poslije sedamdesetih godina prošlog stoljeća starosna granica za stupanje u brak se pomjera naviše. Prema riječima ispitanika, mladići su težili da zasnuju brak poslije odsluženja vojnog roka. Također, često se čekalo da se muškarci osposobe za neko zanimanje i zaposle.

Kada govorimo o srodničkim i društvenim okvirima sklapanja braka, na prostoru Kraljeve Sutjeske uvijek je važila srodnička egzogamija. Poštovalo se načelo da se međusobno ne žene do devetog koljena. Principijelni je stav da se ne mogu ženiti ni udavati unutar roda. (Stojaković, 1987:231)

Odlučivanje o izboru bračnog druga prepustalo se mladima, ali je bilo i slučajeva da su roditelji ili drugi srodnici imali presudan uticaj na odluke koje su se ticale izbora bračnog druga. U takvim slučajevima su ekonomska i društvena moć i ugled kuća koje se *prijatelje* bili ispred želja mladih. Prema izjavama ispitanika, mladi su odlučivali o izboru supružnika, ali sklapanje braka nije bio samo važan čin za mladence, nego i za porodicu, pa i bliže srodnike novih bračnih drugova. Bilo je od važnosti s kim će se neka porodica *oprijateljiti*, što znači uspostaviti i proširiti društvene veze.

Vremenom, činioци i mjerila pri izboru bračnog druga znatno su se promijenili. Veliki broj kazivača rođenih pedesetih i šezdesetih godina

friends often acting as intermediaries by introducing them to each other.

One of the most sensitive questions put to interviewees concerned premarital or extramarital relations. There were instances of young men gaining their first sexual experience with young women or widows. Girls were expected to be virgins when they married, but it was considered desirable for a young man to have some experience before marriage. Though attempts were made to conceal extramarital relations to avoid public condemnation, sooner or later the truth would come out. Children born out of wedlock were regarded as a disgrace for the family, not just for the individual. There were some such children, but this was looked on as something immoral. Interviewees said there were cases of girls marrying because of an unplanned pregnancy.

There were no strict age limits for marrying. Girls usually married between the ages of 16 and 20, while young men usually did so after completing their military service. In the recent past, as now, marriages between juveniles were rare. After the 1970s, the age limit at which people married rose. According to interviewees, young men aspired to marriage after military service, and were also often expected to qualify for a profession or occupation and find a job.

On the subject of the kin and social context of marriage, kin exogamy was always the rule in Kraljeva Sutjeska. The principle of not marrying a relative to the ninth degree was respected. It was a matter of principle not to marry among kin (Stojaković, 1987:231).

The choice of marital partner was left to the young people themselves, though there were cases of parents or other relatives having a crucial influence on the decision on whom to marry. In such cases, the economic and social standing and reputation of the houses joining in *friendship* took precedence over the young people's wishes. According to interviewees, young people made their own choice of spouse, but marriage was important not just for the young people, but also for the family and close relatives of the new couple. The choice of family with which to enter into *friendship*, which entailed establishing and expanding social relations, was an important one.

With the passage of time, the factors and standards for the choice of marital partner changed significantly. Most interviewees born in the 1950s

20. stoljeća potvrdio nam je da su vodili računa o mišljenju i stavovima roditelja, ali o sklapanju braka odlučivali su oni sami.

Mladi su sklapali brak javno, planiranim vjenčanjem ili unaprijed dogovorenim bijegom, što je uglavnom zavisilo od finansijskog statusa mladih i njihovih porodica. Parovi su prolazili kroz period ašikovanja prije nego što bi došlo do javnog vjenčanja. Nakon perioda zabavljanja (*ašikovanja*), porodice bi pripremale *svadb*. U toku priprema za *svadb*, dvije-tri nedjelje prije datuma vjenčanja, porodica mladoženje/mladenke organizira užinu (zajednički ručak²³) za rodbinu i prijatelje. Na području Kraljeve Sutjeske su zabilježeni i slučajevi tzv. krađe djevojke, a sami termini kojima se označava ovakav način sklapanja braka – “ukrala se”, “odbjegla” – podrazumijevaju da se radi o fiktivnoj, a ne stvarnoj krađi, jer jasno upućuju na djevočinu dobrovoljnost, odnosno njenu udaju po vlastitoj odluci, ali bez znanja roditelja. Do sklapanja braka na ovaj način obično je dolazilo iz dva razloga – kratkotrajnog poznanstva ili pak protivljenja roditelja. I u ovom slučaju organizira se *pir*, a zatim se *ide na mir*, tj. roditelji i mladoženja odlaze u kuću mladenke sa darovima kako bi se *pomirili*²⁴ sa djevočinim roditeljima. Djevojka je u skladu sa običajima i ekonomskim mogućnostima porodice dobijala ruho ili tzv. *komoru*. Pored toga, djevojka je nosila i darove za muževljeve roditelje i najbliže srodnike (braću, sestre). Naime, razmjena darova između članova dvije porodice povezane brakom svjedoči i o preobrazbi stranca u *prijatelja*, a potom u rod.

Na prostoru Kraljeve Sutjeske, prema kazivanjima ispitanika, brakovi između pripadnika različitih religijskih zajednica bili su rijetki, a odnos prema njima se razlikovao od pojedinca do pojedinca. Otpor prema takvim brakovima tumačio se mogućnošću svakodnevnih praktičnih sukoba.²⁵ Mada je preovladavao stav o nemogućnosti braka sa osobama druge konfesije, prema podacima sa terena u prošlosti je

and 1960s said that they took their parents' opinions and views into account, but that they themselves decided whom to marry.

Marriage was a public affair, by planning a wedding or agreeing in advance to elope, depending mainly on the financial status of the young people and their families. There would be a period of courting before the public wedding. After the courting period (*ašikovanje*), the family would make preparations for the wedding. Two or three weeks before the event, the couple's families would jointly hold a luncheon²³ for relatives and friends. There were also cases of “abduction” in Kraljeva Sutjeska, but the terms used – the girl sneaked off or ran away – implied that this was a fictitious rather than a true abduction, an elopement and marriage with the girl's consent, but without her parents' knowledge. There were two common reasons for eloping – the couple had known each other for only a short time, or their parents opposed the marriage. Even in such a case a wedding feast would be held, after which the parents and bridegroom would “go in peace” to the girl's parent's house with gifts to make peace²⁴ with them.

A girl's trousseau or *komora* reflected the customs and economic standing of the family. She would also bring gifts for her husband's parents and close relatives (brothers, sisters). The exchange of gifts between members of the two families connected by marriage is evidence of turning a stranger into a *friend*, and then into a relative.

Interviewees said that marriages between people from different religious communities were rare in Kraljeva Sutjeska, and that the attitude towards mixed marriages varied from person to person. Opposition to such marriages was interpreted as the fear of possible frequent clashes over practical issues.²⁵ Though the prevailing view was that marriage with people of a different confession was impossible, field data reveals that there were such

²³ Prema izjavama Ilije i Jelke Jurjević, pripreme za *svadbe* su bile tri do četiri nedjelje prije *svadbi*, pa su bile tzv. užine nedjeljom. Obično je to bilo organizovano kod crkve ili u dvorištu nekog od prijatelja ili rođaka u Kraljevoj Sutjesci.

²⁴ Prema izjavi Zahide Plasto, nakon što djevojka pobjegne, “njenim roditeljima idu mirci, ponesu kafe i poklone i mire se. Uvijek je zet išao prvi puniti”.

²⁵ “Nismo mogli ni zamisliti da bi moglo biti drugačije”, čest je odgovor kazivača.

²³ According to Ilija and Jelka Jurjević, preparations for the wedding were made two or three weeks in advance, and the joint luncheons were on Sundays, usually at the church or in the garden or yard of a friend or relative in Kraljeva Sutjeska.

²⁴ According to Zahida Plasto, after a girl eloped, “bridegroom's family would visit her parents to make peace, taking coffee and gifts, and made peace. The son-in-law always went first to his mother-in-law.”

²⁵ “We couldn't imagine that it could be otherwise,” interviewees often replied.

bilo, a i danas ima tzv. miješanih brakova na području Kraljeve Sutjeske. U nekim slučajevima mješoviti brak se osuđivao sve do mjere zabrane dolaska u kuću, što se posebno odnosilo na žensku osobu. Pošto brak između članova različitih etničko-religijskih zajednica općenito nije bio prihvaćen (ni kod Bošnjaka, niti kod Hrvata), roditelji su odgovarali od udaje za nekog ko je bio drugog etno-religijskog porijekla. (Bringa, 1997:162)

Ustanova nevjenčane zajednice je gotovo nepoznata. Brak je bio čvrsta ustanova. Razvodi braka su bili rijetki, posebno među stanovništvom koje se bavilo poljoprivredom. Kao najčešći uzrok sukoba u brakovima navodi se alkoholizam, s njim u vezi i zanemarivanje porodice. Društvena sredina i danas nepovoljno gleda na razvod braka. Razvedeni su teže pronalazili novog bračnog druga u istoj sredini, a to je važno posebno za žene.

Društvena sredina je pridavala veliki značaj instituciji braka. Stupanje u brak je značilo povećanje domaćinstva, a u osnovi običajnog prava prema braku preovladavale su dvije odredbe – ekonomska i biološka, odnosno reproduktivna. Razvojem društva i promjenama u smjeru emancipacije i individualizacije, postepeno dolazi do gubljenja značaja patrijarhalnog duha i tradicionalnog načina razmišljanja kod lokalnog stanovništva.²⁶ (Milić, 2001:126)

Elementi pravnog života

Jedan od važnijih dijelova porodičnog i društvenog života na prostoru Kraljeve Sutjeske jeste i podjela imovine. Kratak uvid u imovinsko-pravne odnose u porodici pokazuje nam da oni u sebi sadrže elemente tradicijskog i savremenog prava. Dioba imovine uglavnom se odvijala sporazumno. Prema izjavama ispitanika, otac je pravni nosilac imovine na porodičnom imanju i za života on njom raspolaže. Na imanjima postoji kolektivno i individualno vlasništvo. Zajednička imovina svih ukućana jeste sva pokretna i nepokretna imovina. Zajedničko vlasništvo uključivalo je i individualnu

marriages in the past, and that there are still mixed marriages in Kraljeva Sutjeska today. In some cases, a mixed marriage was condemned to the point of forbidding the house to the couple, and particularly to the girl. Since marriage between members of different ethno-religious communities was disapproved of by both Bosniacs and Croats, the parents would dissuade a girl from marrying someone of different ethno-religious origins (Bringa, 1997:162).

Common law marriages were almost unknown; marriage was a solid institution. Divorce was rare, particularly in farming families. The most common cause of marital conflict was said to be alcoholism and its consequence, neglect of the family. Even now, society looks askance at divorce. It is harder for divorcees, particularly women, to find a new marital partner from the same environment.

Society accorded great importance to the institution of marriage. It meant increasing the size of the household, but the essence of customary law in regard to marriage lay in two factors – economic and biological or reproductive. As society evolved towards emancipation and individualization, the patriarchal spirit and traditional modes of thought of the local population gradually became less important.²⁶ (Milić, 2001:126)

Legal issues

One of the more important aspects of family and social life in Kraljeva Sutjeska is the division of property. A brief survey of proprietary rights in the family show that they include features of both traditional and contemporary law. The division of property is usually made by agreement. According to interviewees, the father is the legal owner of the family property, and has the right of disposal during his lifetime. There is both joint and personal ownership of property. The joint property of the whole household consists of all the movable and real property. Joint ownership included the

²⁶ Među uzročnike promjena braka u savremenom društvu, Anđelka Milić navodi: seksualnu revoluciju iz šezdesetih godina, emancipaciju žena i proces individualizacije. Ona smatra da je proces otpočeo strukturalnim i društvenim promjenama koje su zahvatile najrazvijenija društva, ali da se one vrlo brzo sele i u manje razvijene sredine.

²⁶ Anđelka Milić lists some of the factors that have altered marriage in modern society as the sexual revolution of the 1960s, the emancipation of women and the process of individualization. She believes that this began with the structural and social changes that affected the most advanced societies, but rapidly moved on to less developed ones.

imovinu pojedinih ukućana, koja se sticala na različite načine: nasljeđivanjem, kupovinom i sl. Individualnu imovinu su činili: pokretni predmeti (odjeća, obuća, strojevi za šivanje, namještaj) i nepokretni predmeti (zemlja i zgrade).

Prema tradiciji, uglavnom su sinovi zakonski nasljednici porodičnih dobara. Kćeri su dobijale dio ako bi se roditelji tako dogovorili. Rijetki su primjeri da poslije očeve smrti sestra traži svoj dio imovine.²⁷ Većina ispitanika ističe da ženska djeca nasljeđuju zemlju kada nema muških nasljednika, u slučaju ako bi ostale neudate ili ako je porodica bogata i ima dosta zemlje. Prema dostupnim podacima i saznanjima, ako supruga nadživi muža, ona uživa svu imovinu do kraja života. Poslije njene smrti imovinom mogu raspolagati zakonski nasljednici.

Raspodjeli porodične imovine uglavnom se pristupalo poslije smrti oca, ali je bilo i slučajeva da se i za vrijeme očeva života izvrši *dioba*. Ako je *dioba* vršena za vrijeme života oca, otac je određivao kome će koji dio zemlje pripasti. Najčešće se *dioba* vršila dogovorom između nasljednika. Ukoliko bi izostao dogovor, onda se *dioba* vršila u skladu sa nasljednim pravom. Ispitanici su izjavili da je bilo pojava da se braća i sestre, tj. oni koji su zaposleni van poljoprivrede i koji ne žive u Kraljevoj Sutjesci, većim dijelom ili u potpunosti odreknu svog dijela u korist onoga koji je ostao na porodičnom imanju i izdržavao roditelje.²⁸ Poslije Drugog svjetskog rata, iz straha od oduzimanja imovine, dešavalo se da se zemlja podijeli između djece i bliže rodbine.

Sudskih sporova na prostoru Kraljeve Sutjeske vjerovatno je bilo, ali do relevantnih podataka na osnovu izjava ispitanika nismo došli. Uglavnom se radilo o sporovima oko visine nasljeđa, uspostavljanja službenosti (prolaza, puteva), sporovima oko međa i sl. Ivan Pavlović se sjeća da je u Mjesnoj zajednici postojalo *Mirovno vijeće* koje su sačinjavala dva ili tri ugledna domaćina iz Kraljeve

personal property of individual household members acquired by inheritance, purchase and so on. Personal property consisted of both portable articles (clothing, shoes, sewing machines, furniture) and real property (land and buildings).

Traditionally, it was usually sons who were the legal heirs to the family properties. Daughters would receive legacies if the parents so determined. It was rare for a sister to demand her share of the property after the father's death.²⁷ Most interviewees said that daughters inherit land when there are no male heirs, if they are unmarried or if the family is rich and owns enough land. The information at our disposal suggests that if a wife survives her husband she has a life interest in all the property. After her death the property becomes available to the legal heirs.

The division of property usually took place after the father's death, but there were cases of a father sharing out property in his own lifetime. In this case, he would decide what part of the land would belong to whom. This was usually done by agreement between the heirs, but if there was no agreement, the father would divide the property according to inheritance law. Interviewees say that there were cases of brothers and sisters not working the farm and not living in Kraljeva Sutjeska renouncing most or all of their share for the benefit of those remaining on the family estate and looking after their parents.²⁸ After World War II, people were afraid their property would be confiscated, and some would divide the property between their children and close relatives.

There were probably instances of court cases in Kraljeva Sutjeska, but our interviewees provided no relevant information in this regard. Disputes were usually over the amount of a legacy, the establishment of services (right of way, roads), boundary disputes and the like. Ivan Pavlović recalls that the local ward had a Reconciliation Committee consisting of two or three leading

²⁷ Ženska djeca nisu uračunata u nasljedstvo jer su kćeri dobijale miraz kada bi se udale, a muškarci kuću i zemlju. Kasim Plasto navodi da su on i njegova braća prodali volove nakon očeve smrti, te dodali nešto novca i dali sestrama kao dio nasljedstva koji pripada njima, dok zemlju nisu dobile.

²⁸ Franjo Aždajić ističe da je naslijedio porodičnu kuću jer je ostao da živi sa ocem, s tim da ga je otac obavezao da omogući sestrama da imaju gdje doći i da mogu kristiti porodičnu kuću za vrijeme odmora.

²⁷ Daughters were not included in the inheritance since they were given a dowry when they married, while men got a house and land. Kasim Plasto said that he and his brothers sold the oxen after their father's death, added some more cash and gave it to their sisters as part of their inheritance, but that the sisters did not receive land.

²⁸ Franjo Aždajić said that he inherited the family house because he stayed there living with his family, but that his father made him promise that his sisters could always come there and use the house during the holidays.

Sutjeske. Obično su se u *Mirovno vijeće* birali stariji ljudi, radi njihovog iskustva, poznavanja granica zemljišta (međa) i opštih prilika u samoj zajednici.²⁹

Zaključak

Ovim radom nastojalo se ukazati na pojedine segmente porodičnog i društvenog života stanovništva Kraljeve Sutjeske u vremenskom razdoblju od Drugog svjetskog rata do 2008. godine. Istraživanje je najvećim dijelom zasnovano na razgovorima sa kazivačima, rođenim u prvoj polovici ili sredinom 20. stoljeća, u dobi od 40 do 80 godina.

Istraživanje strukture porodice i porodičnih odnosa u Kraljevoj Sutjesci ukazuje na posljedice industrijalizacije i urbanizacije u periodu nakon Drugog svjetskog rata, koje su se manifestovale na opće raslojavanje porodice u ovom kraju, što se opet odrazilo na strukturu i unutrašnje odnose. Može se konstatovati da život u velikim porodičnim zajednicama koje su se sastojale od braće, njihovih roditelja, supruge i djece, nije bio poznat na području Kraljeve Sutjeske. Prema dobivenim podacima, prosječan broj članova jedne porodice se kretao od 5 do 10 članova, što ukazuje na činjenicu da su domaćinstva u prosjeku bila mala. Međutim, postojale su proširene porodice u određenim vremenskim razdobljima, najčešće kada su se sinovi ženili i živjeli kod roditelja. Pri tome je većina kazivača naglasak stavljala na privremenost takvog suživota, te na segment odvojenog privređivanja i kuhanja.

Veliki broj kazivača rođenih pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća potvrdio nam je da su planirali broj djece, što nije slučaj sa starijim generacijama.

Odnosi između muškaraca i žena su bili patrijarhalni. Bila je prisutna društvena hijerarhija po dobi i spolu, odnosno bilo je izraženije vrednovanje muškaraca i starijih ukućana. Primjetna je promjena u napuštanju tradicionalne podjele poslova unutar porodice, naročito u periodu zapošljavanja muških članova porodice, a i kasnije sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, kada se sve više zapošljavaju i žene.

Brak je monogaman i po pravilu patrilokalan. Dobna granica za stupanje u brak nije bila strogo određena. Djevojke su se obično udavale u dobi od 16. do 20. godine, a mladići uglavnom nakon odsluženja

heads of household from Kraljeva Sutjeska. Older people were usually appointed on account of their experience, their knowledge of boundaries, and their standing in the community.²⁹

Conclusion

This paper sets out various aspects of family and social life in the Kraljeva Sutjeska area from World War II to 2008. The research was based mainly on discussions with interviewees born in the early or mid 20th century, aged from 40 to 80.

The study of the structure of the family and family relations in Kraljeva Sutjeska highlighted the effects of industrialization and urbanization after World War II, which manifested themselves in the general disintegration of the family in this part of the world, reflected in its structure and internal relations. Living as an extended family, consisting of brothers, their parents, their wives and their children, was unknown in Kraljeva Sutjeska. Research revealed that families varied in size from five to ten members, indicating that the average household was small. There were, however, times when the family would increase in numbers, usually when sons married and lived with their parents. Most interviewees stressed that this was a temporary arrangement, and said that each family had its own budget and cooked its own meals.

Most interviewees born in the 1950s and 1960s said they planned how many children to have, which was not the case with the older generations.

Relations between men and women were patriarchal. There was a social hierarchy of age and gender, with men and older members of the household more highly regarded. There were changes to the traditional division of labour within the family, particularly when men took employment, and later in the 1970s and 1980s when more and more women also took paid jobs.

Marriage was monogamous and usually patrilocal. There were no strict age limits for marriage; girls usually married between the ages of 16 and 20, and young men after military

²⁹ Ivan Pavlović ističe da su 1980. godine *Mirovno vijeće* sačinjavali Anto Aždajić i Marijan Grmača.

²⁹ Ivan Pavlović said the 1980 Reconciliation Committee consisted of Anto Aždajić and Marijan Grmača.

vojnog roka. Predbračni život je postao slobodniji, a u periodu osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća brakovi se sklapaju bez velikog uticaja roditelja i temelje se na obostranoj ljubavi partnera.

Uvid u imovinsko-pravne odnose u porodici pokazuje nam da oni u sebi sadrže elemente tradicijskog i savremenog prava. Dioba imovine uglavnom se odvijala sporazumno između nasljednika, s tim da se nasljedstvo dijelilo samo na muške potomke, dok su ženska djeca isplaćivana kroz miraz kada bi se udale.

Istraživanja su pokazala da se *mobi*, kao običaju uz poslove, pribjegavalo najčešće prilikom kosidbe, žetve, vršidbe, okopavanja ili prilikom izgradnje objekata za stanovanje. Danas je institucija mobe sačuvana u manjoj mjeri nego što je to bilo ranije i uglavnom su to udruživanja između dvije ili tri porodice prilikom određenih aktivnosti, moba za gradnju i pokrivanje kuće, oko pripremanja hrane povodom svadbi, pogrebnih običaja, vjerskih praznika, uređenja groblja, okoline i sl.

Ratna dešavanja u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. godine posebno su djelovala i na području Kraljeve Sutjeske. Danas se ona ogledaju, između ostalog, u porastu starosne strukture stanovništva ovog područja, u padu nataliteta i fertiliteta, te u trajnom iseljavanju mlade populacije.

service. Pre-marital life became freer, and in the 1980s and 1990s young people married without much parental influence, but rather married for love.

A survey of proprietary rights within the family reveals that they had features of both traditional and modern law. The division of property was usually made by agreement, but only to male heirs; girls received a dowry when they married.

The study showed that the custom of *moba* or informal cooperative work was usually resorted to for haymaking, harvest, threshing, excavation works or building a house. *Moba* is less common than it once was, and consists mainly of two or three families getting together for various activities, such as building and roofing a house, preparing a wedding banquet, at funerals and religious holidays, or for maintaining the cemetery and public areas.

The 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina had a particular impact on Kraljeva Sutjeska. The average age of its residents has risen, the birth rate has fallen, and the younger generation has moved away permanently.

Imena kazivača

1. Zahida Plasto, rođ. 1930.
2. Mijo Šajin, rođ. 1953.
3. Slavica Aždajić, rođ. 1930.
4. Franjo Aždajić, rođ. 1940.
5. Kasim Plasto, rođ. 1932.
6. Antonija Aždajić, rođ. 1947.
7. Anto Aždajić, rođ. 1945.
8. Osman Sarač, rođ. 1953.
9. Ilija Jurjević, rođ. 1950.
10. Jelka Jurjević, rođ. 1954.
11. Gordana Šain, rođ. 1949.
12. Katarina Kvesić, rođ. 1936.
13. Bernadica Pavlović, rođ. 1920.
14. Josip Brđanović, rođ. 1951.
15. Ana Rodić, rođ. 1922.
16. Adila Plasto, rođ. 1963.
17. Sead Plasto, rođ. 1963.
18. Božana Aždajić, rođ. 1950.
19. Mijo Šain – Kerla, rođ. 1935.
20. Janja Šain, rođ. 1938.

Names of interviewees

1. Zahida Plasto, b. 1930
2. Mijo Šajin, b. 1953
3. Slavica Aždajić, b. 1930
4. Franjo Aždajić, b. 1940
5. Kasim Plasto, b. 1932
6. Antonija Aždajić, b. 1947
7. Anto Aždajić, b. 1945
8. Osman Sarač, b. 1953
9. Ilija Jurjević, b. 1950
10. Jelka Jurjević, b. 1954
11. Gordana Šain, b. 1949
12. Katarina Kvesić, b. 1936
13. Bernadica Pavlović, b. 1920
14. Josip Brđanović, b. 1951
15. Ana Rodić, b. 1922
16. Adila Plasto, b. 1963
17. Sead Plasto, b. 1963
18. Božana Aždajić, b. 1950
19. Mijo Šain-Kerla, b. 1935
20. Janja Šain, b. 1938

21. Marijan Radić – Bonaš, rođ. 1951.	21. Marijan Radić-Bonaš, b. 1951
22. Fatima Plasto, rođ. 1941.	22. Fatima Plasto, b. 1941
23. Selima Plasto, rođ. 1935.	23. Selima Plasto, b. 1935
24. Vjekoslava Tomić, rođ. 1940.	24. Vjekoslava Tomić, b. 1940
25. Ana Kvesić, rođ. 1930.	25. Ana Kvesić, b. 1930
26. Božana Radić, rođ. 1930.	26. Božana Radić, b. 1930
27. Mara Bjelavić, rođ. 1956.	27. Mara Bjelavić, b. 1956
28. Krešimir Aždajić, rođ. 1951.	28. Krešimir Aždajić, b. 1951

Literatura / Bibliography

- Bringa, Tone. 1997. *Biti musliman na bosanski način*. Sarajevo: Dani.
- Cvitković, Ivan. 1991. *Rječnik religijskih pojmova*. Sarajevo: Izdavač dr. Ivan Cvitković, Trg Pere Kosorića 22, Sarajevo.
- Čapo-Žmegač, Jasna. 1998. "Obitelji i kućanstva u Hrvatskoj". Zagreb: *Etnografija – svagdan i blagdan hrvatskog puka*. Matica hrvatska: 253.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1981. "Transformacija seoskog društva i porodice u Jugoslaviji". Beograd: *Etnološki pregled* 16:79-90.
- Filipović, Milenko. 1928. "Visočka nahija". Beograd: *Srpski etnografski zbornik*. XLIII, Naselja, knj. 25.
- Gavranović, Berislav. "Franjevački samostan". *Kraljeva Sutjeska II* (u rukopisu).
- Milić, Anđelka. 2001. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa.
- Stojaković, Velibor. 1982. "Etno-socijalni okviri života stanovništva Drežnice". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv.37:189- 218.
- Stojaković, Velibor. 1987. "Društveni odnosi i društvene institucije stanovništva tešanjskog kraja". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Etnologija, NS, sv.41/42:223-247.
- Tomić, Vjekoslava. 2004. "Križi". *Sutješki vjesnik*. Kraljeva Sutjeska online: 12.

Prikaz knjige:

Antun Hangi
Život i običaji muslimana
u Bosni i Hercegovini
(Za štampu priredila i pogovor napisala Aiša Softić)

Book review:

Antun Hangi
Life and customs of the Muslims
of Bosnia and Herzegovina
(Edited for the press and written epilogue by Aiša Softić)

Bilo mi je zadovoljstvo prihvatiti poziv da govorim o ovoj knjizi, sa kojom sam se nekada davno, u svom djetinjstvu, susretao po preporuci svojih profesora narodne književnosti. Naravno, ja sam mnogo stvari od tada bio zaboravio, ali ova prilika mi je poslužila da obnovim svoje znanje o njoj i iz nje. Sticajem sretnih okolnosti, ovu knjigu priređuje i obrađuje meni draga osoba i to čini moje zadovoljstvo većim.

“Kod sastavljanja ovoga djela bila mi je na umu jedino ta želja da braću preko Save, Dinare i Biokova upoznam sa našim muslimanima i njihovim običajima”, reći će autor u predgovoru prvom izdanju svoje knjige, jer je primijetio da je nepoznavanje muslimana od strane naroda sa toga područja i u praksi i u pisanim formama oslabilo. Nema sumnje lijepa namjera, jer od nepoznavanja nekoga i nečega, nema ništa gore. Tu se kriju mnoge zablude i razna predubjeđenja. Čudno, a bosanski muslimani, ili muslimani uopće, dobro su se poznavali sa ljudima, upravo tamo kamo je Hangi imao namjeru uputiti svoje djelo i svoja saznanja o tim muslimanima. Zaborav je vrlo opasna stvar, ako je nekome do nečega stalo. Pošto je Hangi već bio donekle indoktriniran hrvatstvom kao odrednicom bosanskih muslimana, onda je ispravno uočio da to nije dobro. Zapravo, ja bih htio odmah na početku da kažem kako je slabost ovoga djela i njenog autora činjenica da i pored dugog življenja u Bosni i sa muslimanima nije uočio da tu nema nikakvog hrvatstva, a osobito da tu nema hrvatskog jezika kojim govore bosanski muslimani. To može da bude tačka

I was delighted to be asked to speak about this book, which I first encountered long ago, during my childhood, at the recommendation of my folk literature teachers. I have, of course, forgotten much from those days, but this was an opportunity for me to renew my knowledge of the book. By a fortunate concatenation of circumstances, the book has been edited by someone dear to me, which gives me still greater pleasure.

“When composing this work, I had in mind none other than to introduce my brothers beyond the Sava, the Dinarics and Biokovo to our Muslims and their customs,” the author wrote in the first edition of his book, aware that their knowledge of Muslims, both practical and in written form, was poor. Good intentions are not in doubt, for there is nothing worse than not knowing about someone or something. Ignorance covers a multitude of false impressions and prejudices. Strangely, the Bosnian Muslims, or Muslims in general, were very familiar with the very people for whom Hangi intended his book, with whom he sought to share his knowledge of those Muslims. Forgetting is very dangerous if one cares about something. Since Hangi had already to some extent been indoctrinated with the idea that the Bosnian Muslims were Croats, it was right and proper that he saw that this was not a good thing. In fact, I would like to say right at the outset that the weakness of this book and its author lies in the fact that despite living in Bosnia with Muslims for so long, he failed to understand that there is no “Croathood” there, and particularly that there is no Croatian language spoken by Bosnian Muslims. This might be a point of

odbojnosti prema ovom djelu, ali ja to neću nikako tako shvatiti, jer su njegovi formalni sunarodnici danas i ovdje u daleko težim zabludama, a zajedno živimo dva pa i više stoljeća.

Ja se ne bih trebao da upuštam u ocjenu ovoga djela u smislu njegovog naslova ili u smislu kompozicije cijelog djela, ovoga puta zajedno sa zbirkom pjesama, što mu daje, zaista, veliku vrijednost. Naime, u mnogim objašnjenjima autor citira upravo narodne pjesme koje je sam sakupio, pa bi zaista bila šteta da se i ne objave, bez obzira šta je o njima mislio i način kako je to radio Luka Marijanović. Ipak ću reći da bi bilo bolje da se knjiga zove "Vjera i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini". Evo i razloga za to: Hangi je u najduljem izlaganju govorio o vjeri bosanskih muslimana, tj. islamu. Ne ulazeći u to koliko je o tome govorio služeći se literaturom, kao što je npr. opis hadža, odnosno hodočašća u Meku i Medinu, za koje je sam rekao da se poslužio djelom Edhema Rize, a koliko je sam bilježio na osnovu kazivanja nama sada nepoznatih kazivača, što je također izvjesna manjkavost, Hangi je nevjerovatno tačno to bilježio i u smislu definicija i u smislu terminologije, pa je očito imao izvrsne kazivače ili znalce islama u mjeri u kojoj je on korišten u svakodnevnom životu islamskih vjernika u Bosni. Tu bi se samo na nekoliko mjesta trebalo intervenirati u smislu preciziranja i tačnijeg definiranja određenih vjerskih doktrina ili propisa. Ono što je stvarno uobičajeno u svakodnevnom životu muslimana, a ne spada u doktrinarne odrednice islama, nego u svakodnevnu praksu, kao što je pozdravljanje ili slično, pa to je Hangi izvrsno uradio. Naravno, o postu je imao pogrešna kazivanja, ali šta je – tu je. Ja bih preporučio, osobito nekim katoličkim teolozima, koji danas po fakultetima tumače islam ili govore o islamu katoličkim studentima ili u javnim glasilima, da uzmu Hangijevo djelo i da nauče, ako ništa, a ono korektan stav prema toj vjeri i tim vjernicima. Tu je vrlo kratko, ali vrlo jasno rečeno šta islam znači, osim što nije to *pokornost*, kako kaže Hangi, jer su mu vjerovatno tako ispričali, nego *predanost* Bogu. Hangi, inače, bježi od svojih vlastitih tumačenja, ali se ne primijeti da mu to smeta i ne ograđuje se i ne obara odgovornost na one koji su mu tako rekli, ili nema potrebe, osim u nekoliko slučajeva, da iskaže svoj

antagonism towards this work, but I shall never see it in that light, as his former fellow compatriots are in a far worse state of delusion here and now, and we have been living together for two centuries or more.

I should not allow myself to judge this book from its title or the composition of the work as a whole, combined this time with a collection of poems, which makes it all the more valuable. This is because the author makes frequently reference in his explanations to folk songs which he collected, and it would have been a shame not to publish them, regardless of what Luka Marijanović thought of them and the way he did so. And yet, I will say that a better title for the book would have been "Faith and Customs of the Muslims of Bosnia and Herzegovina." The reason for this is that in his lengthiest exposition Hangi talks about the religion of the Bosnian Muslims, Islam. Regardless of how far he turned to the literature when speaking on this, as for instance in the description of the hajj, the pilgrimage to Mecca and Medina, about which he said he referred to the work of Edhem Rizo, or the extent to which he himself observed on the basis of accounts by people now unknown to us, which is also a shortcoming, Hangi recorded all this with unbelievable accuracy in terms of both definition and terminology, and clearly had available to him people with excellent knowledge of Islam to the extent that it forms part of the daily life of Islamic believers in Bosnia. There are only a few places where certain religious doctrines or precepts would need to be defined more precisely. As for what is really part of the normal daily life of Muslims, forming part of their daily practices rather than belonging to the domain of Islamic doctrine, such as greetings for instance, Hangi dealt with this brilliantly. Of course, there are some flawed accounts of fasting, but there you are. I would recommend Hangi's book to Catholic theologians in particular who are now teaching Islam in various universities or speaking about it to Catholic students or in the press, and to take from it, if nothing else, a proper view of the religion of Islam and of Muslims. It sets out very briefly but very clearly what Islam means, except that it is not *submission*, as Hangi says, for so he was probably told, but commitment or dedication to God. In fact, Hangi avoids giving his own interpretations, but there is no sign that this bothered or restricted him, and he does not pass on responsibility to those who

stav, a on je u korist bosanskog islama u odnosu na kršćanstvo. Dakle, u smislu prenošenja onoga što bosanski muslimani vjeruju i prakticiraju, Hangi je bez sumnje zadovoljio. Ne bi bile naodmet neke bilješke, ali ovako opet Hangijevo djelo je ostalo autentično i to neću okarakterizirati kao nedostatak priređivanja i objavljivanja ovoga djela.

Život muslimana u Bosni i Hercegovini, a očito je on obišao najveći dio Bosne, ako hoćete i Hercegovine, ostao je dosta šturo prikazan u odnosu na vjeru. No, sada znamo da on ne izgleda onako kako ga prikazuju drugi stranci koji su prolazili preko Bosne ili boravili u njoj poput Pjera Davida i nekih drugih čiji su zapisi korišteni u literaturi i književnosti o Bosni i bosanskom društvu, osobito muslimanima. Ali ostavimo to po strani. Prema njemu, muslimani su "trijeznog života, iskreni i poštteni" i on ih je kao takve zavolio. On iskreno piše o načinu njihova življenja, o njihovoj porodici, o odnosu unutar porodice, naročito životu supružnika i djece koja beskrajno poštuju i slušaju svoje roditelje, što je posljedica dobrog uzgoja, kako kaže Hangi. On piše i o odanosti bosanskih muslimana poljodjelstvu, ali ako nema toga, onda oni rade ono što ima, ali svako treba da nešto radi. Naročito je razvijen komšijski odnos pa je komšija bliži od rođaka koji negdje dalje živi ili stanuje. Oni imaju svojih zabava u dokolici itd.

Međutim, značaj Hangijeva rada za naše društvo je, prije svega, u tome što je on prvi, ili prvi detaljno ili gotovo u cjelini želio, ili imao potrebu da prikaže život tzv. srednje klase i usput onog najbogatijeg sloja, a ta dva društvena sloja su određujući činioci razvoja društva. To naša etnologija ne poznaje. Naša je etnologija, po ugledu na historiju, koja je pisana prije Hangija, ali i poslije njega, do danas, naročito u susjednim zemljama ili kod naših drugih sugrađana, seljačka i oni pišu o selu i seoskim običajima, pa iako se zna da je društveni, pa i ostali život muslimana vrlo razvijen upravo u gradu, to niti je obrađivano niti je identificirano kao baza za razvoj društva, pa i običaja. Kao da nije postojalo. Ako se slučajno neko dotakne toga života i tih običaja, reći će da je to vjerski život, ili da je to nastalo pod uticajem vjere. Koliko god vjera imala uticaja u životu nekog naroda, ipak se sav život nije mogao odvijati u okviru vjere. Osim toga, nikada

told him, or has no need, except in a few cases, to express his own views, and in that regard he favours Bosnian Islam rather than Christianity. As far as conveying what Bosnian Muslims believe and practise, therefore, there is no doubt that Hangi is satisfactory. Some notes would not come amiss, but even as it is, Hangi's work remains authentic, and I will not characterize this as an editorial shortcoming in the publication of the book.

The life of Muslims in Bosnia and Herzegovina – and he clearly visited most of Bosnia, and of Herzegovina if you will – had been rather scantily represented by comparison with their religion. However, we now know that it does not resemble the accounts of it by other foreigners who have travelled through or spent time in Bosnia, such as Pierre David for example, or others whose writings are quoted or referred to in non-fiction or literary works on Bosnia and Bosnian society, particularly Muslims. Let us put that to one side, however. According to Hangi, Muslims live "a sober life [and] are sincere and honest," and he liked them for it. He writes honestly about their lifestyle, their family life and relations within the family, and particularly the life of their wives and children, who respect and obey their parents, which is the result of good upbringing, as Hangi says. He also writes about Bosnian Muslims' dedication to farming, but if they have no land, they work at what they have, they have to do something. Neighbourly relations are particularly important, and a neighbour is dearer than a relative who lives a long way away. They also have their own entertainments and leisure pastimes.

However, the importance of Hangi's work for our society is above all that he was the first who sought to describe in detail or comprehensively, or felt the need to depict, the life of the middle class and the wealthiest, the two social strata that are the decisive factors in the development of society. Our ethnology does not recognize that. Our ethnology, modelled on history as it was written before Hangi and still is since him, particularly in our neighbouring countries or among our fellow citizens, deals with the peasantry, describes the countryside and rural customs, and even if authors are aware that the social life, the life as a whole, of Muslims is very advanced in towns and cities, they do not address it or identify it as the basis for the development of society and customs. It is as if

se ne smije zaboraviti da postoji pamćenje, koje je kontinuirano, i koje je negdje u svijesti, pojedinačnoj ili kolektivnoj, duboko sačuvano, bez obzira na sve mijene koje se dešavaju na mikro ili makroprostorima i bez obzira dolazile mijene iznutra ili izvana. To znači da to pamćenje utiče na djelovanje ljudi i način njihovog života. Eto sada ili od vremena Hangija imamo pogled u taj srednji sloj muslimanskog, odnosno bosanskog društva. Meni je poznato odakle potiče ovakav stav i naših historičara i naših etnologa. Neću o tome sada raspravljati, ali ću reći da svako nudi ono što ima. On će nekada i pohvaliti našega muslimana kao učena, a nekada će reći i da je zaostao. Nisu nemoguće ovakve kontradikcije. Jer, on ima na umu mnoštvo već izraslih intelektualaca muslimana koji dobrano doprinose "hrvatskoj kulturi", a vrijeme od okupacije 1878. godine je vrlo kratko. Na drugoj strani ima veliki broj zaostalog svijeta, što je također istina. On će po inerciji kršćanskog shvatanja jednom reći da su muslimani konzervativni, jer se strogo pridržavaju vjere i njenih propisa, jednom da su oni bolji od kršćana jer poštuju svoju vjeru. Šta možemo, to je sudbina onih koji su predmet opisa drugih.

Što se tiče običaja koje je autor poredao onako kako je mislio da treba poredati, složio bih se sa nekim njegovim ranim kritičarima da to nisu običaji u cjelini. Mora se priznati da bi to bilo vrlo teško ostvariti, ali ovo je tek isječak iz običaja muslimana. Ima jedna stvar koja upada u oči, a to je da je Hangi strogo vodio računa da ne govori o običajima pripadnika drugih konfesija u Bosni. Gotovo da je to temeljito proveo u svom djelu. Ima to dobrih strana, ali mi bismo danas imali potrebu da vidimo šta se dešavalo kod drugih naših sugrađana. Osobito ako bi se to kompariralo ili govorilo o sličnostima i razlikama, a u percepciji ili bilježenju Hangija. Mi mislimo da su sličnosti brojne i značajne, a to ide u prilog ovoj zemlji koja je takva stotinama godina. Hangi je, čini se, imao tu sposobnost da se strogo drži muslimana i njihovog života ili njihove vjere, a imao je i jednu izrazito dobru predispoziciju, a to je da je on mogao i da je on govorio bez predubjeđenja, što u našoj etnologiji nije slučaj. Naime, naša etnologija je manje-više zatrovana predubjeđenjima i negativnim etničkim ili narodnosnim prljavštinama.

it does not exist. When an author happens to touch on that urban life and its customs, he will say that it is religious life and that it has evolved under the influence of religion. However great the impact of religion on the life of a given people, not every aspect of one's life is defined by religion. Furthermore, one should never forget that there is such a thing as memory, which is unbroken and which is preserved deep in the consciousness, individual or collective, regardless of all the changes that take place at the micro or macro level and regardless of whether those changes come from within or without. This means that memory influences what people do and how they live. So now, or since Hangi's day, we have a view of that middle class of Muslim or Bosnian society. I am aware where the views held by our historians and ethnologists come from. I shall not discuss this now, but will say that everyone offers what he has. The law of the market, to be at least a touch cynical. He will sometimes praise our Muslims for their erudition, and at other times say that they are backward. This is not an impossible contradiction, for he has in mind the mass of already mature Muslim intellectuals whose contribution to "Croatian culture" is considerable, though the time that has elapsed since the occupation is very brief. On the other hand, there are plenty of backward people, which is also true. Out of the inertia of Christian understanding, he will say now that the Muslims are conservative, for they adhere strictly to their religion and its precepts, and at another time that they are better than Christians because they honour their religion. What can we do, this is the fate of those who are the subject of description by others.

As regards the customs that the author classifies as he thinks they should be, I would agree with some of his earlier critics who say that these are not their customs as a whole. It must be admitted that this would be very difficult to achieve, but this is merely one segment of the customs of Muslims. One thing that strikes one is that Hangi is very careful not to talk about the customs of people of other confessions in Bosnia. This he has done almost consistently throughout. There are good sides to this, but we would now like to know what happened in the case of our other fellow citizens, particularly if they had been compared or the similarities and differences between them had been discussed, from Hangi's point

Od narodnih običaja, Hangi nam je ponudio po njemu najvažnije, a to su: rađanje djeteta, znači život, zatim odrastanje i odgoj, zatim emotivni život ili ašikovanje, odnosno ljubav, a zapravo cijelo ovo njegovo djelo, i običaji i zbirka pjesama, u suštini se mogu svesti na porodicu, ljubav i ljepotu, i sve recidive koji iz toga po prirodi stvari proizilaze, a to su i njegova zasebna poglavlja kao što je *Prošnja*, *Svatovi* i opremanje i knivenje mlade, ili kinanje kao kaže Hangi, i nićah, to jest vjenčanje, zatim *Muž i žena* – u relaciji onoga što slijedi, a to su starci i Smrt. Čini se da je time zaokružio bosanskog čovjeka, muslimana, u onoj njegovoj osnovnoj životnoj vertikali, od rođenja do smrti, s tim što je vjeru i život stavio na početak.

Sva poglavlja je izvanredno obradio. Doduše, nije nam dao detalje o rođenju, ali jest preko babe ili ebejke, kako se to kaže u Krajini. Tu je njegovo mišljenje o tome kako musliman najviše ljubi djecu i želi ih mnogo, osobito sinova. To je njegova najveća radost. U tom smislu je i odnos prema majci koja rađa, i ne samo odnos obitelji nego i sve rodbine i okoline. Naročito je obratio pažnju na sujevjerja, koja su mnogobrojna, i uroke koji su osobito opasni za djecu. Donio nam je i način borbe protiv uroka i drugih natprirodnih zala koja prijete tek rođenoj djeci, ili djeci uopće.

U poglavlju o odrastanju i uzgoju na vrlo živopisan način je opisao radost roditelja kada djeca pođu u mejtef (mekteb). To je radost cijelog džemata. Tu je darivanje hodže, tu su želje da se završi mekteb i prouči hatma, tj. da se nauči učiti u Kur'anu. Ali usput nam priča i kako nisu baš ti mektebi, a to su tzv. sibjan mektebi, naročito organizirani i ne odgovaraju svrsi, kako to kaže Hangi. Ali Hangi zaboravlja da je to onaj dio koji je opredijeljen za vjersku obuku, a ona je u onolikoj mjeri i obimu koliko je nužno čovjeku vjerniku za obavljanje svakodnevnih obaveza prema Bogu i svojoj vjeri. Sasvim je tačno da to nisu monumentalni objekti i da je to ono najnužnije, jer sve troškove oko toga i oko hodže snosi narod sam. No kako bilo, kritika je ispravna, ali on to i nije ispričao sa namjerom kritike kao ukora. Ima jedna čudna stvar. Hangi se ne može načuditi kako djeca u mektebima uče kolektivno. Tu metodiku Hangi očito nije poznavao i on ne misli

of view or observations. We believe that the similarities are many and significant, which is a good thing for this country, which has been like this for hundreds of years. Hangi seems to have had the ability to deal strictly with the Muslims and their lives or their religion, and he had one advantage, which was that he was able to speak without preconceptions, which is not the case in our ethnology. Rather, our ethnology is more or less contaminated by preconceptions and negative ethnic or national filth.

As for folk customs, Hangi deals with what he regards as most important: the birth of children, which is to say life, upbringing, emotional life and courting, or love, and in fact the whole of his work, both customs and poems, is essentially about the family, love and beauty, and everything that derives naturally from them, in his separate chapters on proposals, weddings and setting the young couple up in life, and the nikah, the [Islamic] marriage ceremony, and on husband and wife and what follows in due course, old age and death. This seems to complete the life of the Bosnian Muslim and the vertical trajectory of life, from birth to death, in which he put religion and life at the beginning.

He composed every chapter extremely well. Admittedly, he said little about birth, except that it is the domain of the midwife or *ebejka*, as they say in the Krajina, the frontier regions. He expresses the view that Muslims love children more than anything, and want a large family, particularly sons. This is their greatest joy. This also dictates the attitude towards the mother who gives birth to them, not merely that of the parents but also of every relative and of friends and neighbours. He pays particular attention to superstitions, of which there are many, and to magic spells, which are especially dangerous for children. He also describes ways to combat spells and other supernatural evils that threaten newborn children in particular or children in general.

In his chapter on upbringing he provides a very striking description of the parents' delight when their children go to *mejtef* (*mekteb*) [Qur'an school]. The whole congregation rejoices. Gifts are made to the hojja, and the desire to finish Qur'an school and to read the whole Qur'an. But he also says that these very mektebs, *sibjan mekteb* as they are called, are not very well organized and, as Hangi says, do not really serve their purpose. But he forgets that this is the part that is committed

da je dobra. Na njegovu žalost, i danas se taj metod određuje kao najuspješniji i najefikasniji. Uz kolektivno učenje postoji i tzv. mentorstvo, tj. da stariji poučava mlađega, odnosno da mu pomaže, a da učitelj samo kontrolira. Ovdje osobito lijepo, gotovo sa oduševljenjem Hangi opisuje pripremanje djece i njihovo oblačenje. Naravno, on uvijek ima na umu razliku između bogatog i manje bogatog ili siromašnog. Tu su taksativno nabrojani predmeti oblačenja i materijali od kojih su napravljeni. Na kraju dobijemo veličanstveno obučenog đacića kao malog čovječuljka, a djevojčicu kao gizdavu damicu.

Ašikovanje je posebna priča. Uglavnom, pored svih pravila i zabrana uvijek se nađe način da se dođe do svoje voljene ili voljenog, makar sve to bilo u suprotnosti sa šerijatom. Naravno, meni ne pada na pamet da s njim polemiziram i da govorim o onome što je zabluda, ili je to bila zabluda u Bosni. Osobito kad je u pitanju pokrivanje. Onaj ko ne shvata da je pokrivanje dio mode i kao takvo dio običaja, a ne vjerske naredbe, osim u smislu pristojnog oblačenja, onda je on u zabludi. Hangi nije mogao izbjeći tu zabludu, ali je morao priznati da se djevojke ne pokrivaju, nego to rade udate žene, a opet on sam kaže da su žene glava porodice. Pa sada neka izvoli ko voli. Pošto on ne govori o ruralnim sredinama, ostavićemo to po strani. On govori o gradu i o već naznačenim društvenim slojevima. Ja pamtim kada su se sve žene i djevojke u mom rodnom zavičaju pokrivale manje-više jednako bijelim jašmacima, bilo to muslimanke ili nemuslimanke. I još nije to bilo davno!

Prošnja je jednostavno prikazana i ona je uglavnom ili preko posrednica provodadžika, ili izravno preko porodičnih izaslanika muškaraca. Udaja je ili po odobrenju i zadovoljstvu porodice, ili otmicom kao to Hangi kaže, a ja bih rekao kad se djevojka iskrađe, tj. krijući. Uglavnom, ovo je vrlo interesantan podvig, bilo krađa ili otmica. Otmice u epskim pjesmama imaju poseban smisao i ne spadaju u ove redovne prošnje i ženidbe. Svatovi kako ih Hangi prikazuje su ostaci sjećanja iz nekih dalekih vremena ili iz onog epskog poriva za junaštvom. U ovom poglavlju mislim da je Hangi bio slabo upućen u nićah ili vjenčanje, pa je pogrešno opisao i definirao tzv. mehri muadžel i mehri muedžel. Mislio je da se time djevojka

to religious education, and is appropriate to the extent and scope that is required for the believer to perform his daily obligations towards God and his faith. Clearly, these are not monumental buildings, but only the bare essentials, because all the expense associated with them and the *hojja* is borne by the people themselves. Be that as it may, the criticism is justified, but he did not intend it to be a rebuke. There is one curious thing. Hangi cannot get over the fact that children in the *mekteb* learn collectively. He was clearly unfamiliar with this method, and does not think it is a good one. To his regret, even now it is regarded as the most successful and effective method. As well as collective learning, there is also mentorship, when an older person coaches or helps a younger one, and the teacher merely checks the results. Here Hangi describes particularly well, almost with delight, the preparation and clothing of children. Of course, he always maintains the different between the wealthy, the less wealthy and the poor. He lists the articles of clothing and the materials they are made of. The end result is a splendidly clad boy looking like a little gentleman, and a girl like a little lady in all her finery.

Ašikovanje [courting] is a separate story in itself. On the whole, regardless of all the rules and restrictions, there is always a way to reach one's beloved, even if it is contrary to the *sharia*. Of course, I would not think of arguing with him, or of saying what is or was fallacy in Bosnia, particularly as regards covering the head. Anyone who does not understand that the *hijab* is part of fashion, and thus of custom, not of religious precepts, except in the sense of dressing modestly, is under a misapprehension. Hangi was unable to avoid this misapprehension, but had to admit that girls do not wear the *hijab*, but married women do, though he himself says that women are the head of the family. So if someone wants to, so be it. Since he is not talking about rural environments, we shall disregard them; he deals with the town or city and the social strata already referred to. I remember a time when all the women and girls in my home town wore more or less identical head scarves, Muslims and non-Muslims alike. And that was not so long ago, either.

Proposals of marriage are depicted quite simply, as usually made through a matchmaker or direct, by male members of the family. Girls are married either with the approval of the families, or by abduction as Hangi calls it, though I would rather call

kupuje. U Bosni se nikada djevojke nisu kupovale, a ova dva mehra su, uslovno rečeno, jedno dar, a drugo osiguranje u pravom smislu. Muadžel su zaruke koje postaju njeno vlasništvo, bez obzira da li se brak održao ili ne, a muedžel je osiguranje za mladu, odnosno ženu u slučaju razvoda braka. Tada je muž dužan isplatiti ženi osiguranje, odnosno njeno izdržavanje. Prema tome, kod muslimana je po šerijatu brak obligacioni sporazum ili ekonomski ugovor. On se bazira u principu na ljubavi, ali za trajnu ljubav niko ne garantira. Osim toga, tu je još mogućnost neplodnosti, za koju je, nažalost, gotovo uvijek okrivljavana žena, pa se u tom slučaju može oženiti i druga ili inoča. Ako neka žena ne može to podnijeti, onda ona dobiva svoje osiguranje. Naravno, ne treba imati iluzija, nije uvijek sve išlo kako treba ili po zakonu ili šerijatu, ali to je nevjerovatna civilizacijska tekovina koju su muslimanka, pa i musliman mogli slobodno koristiti. Brak se sklapa na sudu i rastavlja na sudu, a ne na nebesima, mada je Poslanik govorio da je razvod najmrža stvar Bogu.

Muž i žena brinu brigu o porodici i djeci, ali očekuju istu takvu brigu i za sebe, a to će biti ako su djeca dobro odgojena. Hangi je sjajno prikazao smrt i sahranu do u detalje. Garantiram, nijedan hodža to danas ne zna, pa često kažem da su i smrt i sahrana danas industrijskog karaktera, a da su ljubav i emocije negdje izvan svijeta.

U ovom djelu je zbirka pjesma pod naslovom MUSLIMANSKE NARODNE PJESME. Gospođa Softić je o tome govorila i ja ne bih imao mnogo šta dodati.

Pjesme su krasne i, što je osobito važno, one su autentične, jer Hangi nije ništa mijenjao. Ja nisam ni književni historičar ni etnolog, ali čini mi se da nijedna od ovih pjesama nije epskog karaktera. Nekolike možda imaju neke primjese epskog, ali je svima uglavnom motiv ljubav, sretna ili nesretna. To su sve fine balade i ljubavne pjesme. Neke od njih se danas aktivno pjevaju kao sevdalinke i one su prema tome naše, izvorno, a ne turske. Možda melodije imaju neke uticaje turske lirske pjesme, ali to je sve. U ovoj zbirci se našla i pjesma za koju je bosanski književnik Jovan Dučić rekao da je bez ikakve sumnje najbolja strofa ili stihovi u svjetskoj književnosti uopće, a to je pjesma *Ah, što l' mi se Travnik zamaglio*.

it eloping. This is a very interesting phenomenon, whether regarded as elopement or abduction. Abductions in epic poems are quite distinct from these ordinary proposals and marriages. Wedding parties, as Hangi depicts them, are a relic of ancient times, or of the epic impulse for heroism. In this chapter, I believe that Hangi was not that familiar with the nikah or marriage ceremony, and incorrectly described the *mehri muadžel* and *mehri muedžel* [the dowries promised by a man to his bride before or at the time of the marriage]. He thought that it was the bride-price. But in Bosnia, girls have never been bought; the mehr may be described as a gift, a kind of insurance. It becomes the property of the woman, whether the marriage survives or not, and the *muedžel* is her insurance in the event of divorce, when the husband is bound to pay this insurance or maintenance. For Muslims, a sharia marriage is a contract, a matter of economics. It is based in principle on love, but no one can guarantee eternal love. There is also always the possibility of infertility, for which, unfortunately, women have always been blamed, so a man may take a second wife. If the first wife cannot accept this, she receives her insurance. One should not be under the illusion that everything always proceeded according to plan, whether by law or by sharia, but it is a remarkable civilizational achievement which Muslims, both men and women, may take advantage of. Marriage is entered into in court and dissolved in court, not made in heaven, though the Prophet said that divorce is the thing most hated by God.

Husband and wife take care of the family and children, but also expect to be taken care of, and so it will be if the children are brought up well. Hangi gives an excellent account of death and burial, down to the last detail. I guarantee no hojja nowadays knows it this well. For me, death and funerals are an industry now, and love and emotion are somewhere beyond this world.

This part of the work contains the collection of poems entitled MUSLIM FOLK POEMS. Mrs. Softić has spoken about this, and I would not have much to add. The poems are delightful, and what is particularly important, they are authentic, for Hangi has changed nothing. I am neither a literary historian nor an ethnologist, but it seems to me that none of these are epic in nature. Some might have some epic features, but the principal theme of all of them is love, happy or unhappy. They are

Da ne duljim i ovako je previše. Sevač je bilo objaviti zajedno i običaje i pjesme jer je to sada jedna prava cjelina. Djelo bez studije gospođe Softić iznosi 456 stranica.

Aiša Softić, koja je priredila ovo djelo za štampu, napisala je studiju o ovome djelu i nasloвила je kao *Pogovor*. Možda nije bitno kakav je naslov. Bitnije je šta je u tekstu. Pa ipak, mislim da je ovaj naslov skroman ili više nego skroman, a posve sigurno ne odgovara jednom pogovoru, jer bi se to htjeli ne htjeli trebalo da odnosi samo na Hangijevu radnju. Međutim, ovaj pogovor je u stvari jedna sjajna studija o bosanskohercegovačkoj etnologiji i njenim dometima do današnjeg dana. A. Softić u svojoj studiji prati nastajanje zapisa o običajima bosanskohercegovačkih muslimana ili uopće običaja bosanskog naroda, u putopisima, ljetopisima ili časopisima ili kao samostalne radnje, koje su ostavljali oni koji su prolazili kroz Bosnu ili su tu živjeli. Međutim, za moje izlaganje ovdje i za ono šta ja znam o našoj etnologiji, meni je bitnije da studija ima dimenziju kritičkog posmatranja, kako metodologije etnološkog istraživanja, tako i predmeta njenog istraživanja, kvaliteta i dometa istraživanja i obrade, jer kvantitativni dio ne zadovoljava, i konačno pristupa, posebno idejnog, ovoj materiji i njenom istraživanju. Mislim da je ovo prva studija pisana vrlo jasnim stavom i pitanjem o tome da li Bošnjaci imaju svoje običaje i da li su ti običaji narodnosnog karaktera ili su oni plod vjerskih uticaja. Zatim, isto tako jasan stav da su etnološka, ili kako autorica studije navodi, još i folkloristička istraživanja do sada učinjena u ovoj zemlji nedovoljna i da su diskriminatorski diferencirana na štetu bošnjačkih običaja. Kako je poznato, u našoj etnologiji nema mnogo kritike, kao ni uostalom ni u drugim znanostima i disciplinama, pa je stoga ova studija pravo osvježenje i vjerovatno povoljan input za istraživanja i valorizaciju kako rezultata dosadašnjih istraživanja, tako i potrebu novih dubljih istraživanja, bez predrasuda. Isto tako ova studija ustvari predstavlja postavljanje pitanja na koja treba tražiti valjane odgovore, bilo temeljnom kritikom ili, pak, temeljnom redefinicijom dosadašnjih stavova i mišljenja o običajima Bošnjaka. Naravno, postavlja se pitanje i običaja naših sugrađana u onom smislu kako su do sada rađeni

refined ballads and love poems, a dozen or more of which are still sung as *sevdalinka*, and are thus our own, not Turkish. The melodies may have been somewhat influenced by Turkish lyric poetry, but that is all. This collection also included the verses of which Jovan Dučić, a Bosnian Orthodox Christian writer, said that they are beyond doubt the finest verses in the literature of the world: the poem *Ah, što l' mi se Travnik zamaglio*.

I shall not dwell too long on this. It was *sevač* [a good deed] to publish the customs and poems together, as they form a true whole. The work has 456 pages, not counting Mrs. Softić's study.

Aiša Softić, who edited the work for the press, wrote a study on it, calling it an Epilogue. Maybe the title is not that important; what matters is the content. All the same, I think this title is too modest, more than modest, and certainly not appropriate for an epilogue, which, like it or not, should relate only to Hangi's work. This epilogue, however, is in fact a brilliant study of ethnology in Bosnia and Herzegovina and its achievements to date. Mrs. Softić traces the origin of records on the customs of Bosnia and Herzegovina's Muslims, or of the Bosnians as a whole, in travelogues, chronicles and periodicals or as individual works, the legacy of those who have travelled or lived in Bosnia. However, for this talk of mine, and from what I know about our ethnology, what is more important is that this study has a critical dimension, both of the methodology of ethnological research and of the subject of that research, the quality and scope of research and analysis, because mere quantity is not enough for the final approach, especially conceptual, to this material and the study of it. I believe this is the first study written with the very clear view that the Bosniacs had their own customs, and that they are of a popular nature or are the outcome of religious influences. It also has the equally clear view that ethnology or, as the author also calls it, folklore research in this country has been insufficient, and discriminates against the customs of the Bosniacs. It is well known that there is not much criticism in our ethnology, nor indeed in other sciences and disciplines, so this study is a breath of fresh air and probably a good input for research and valorization as the result of research to date and for the need for more and more thorough research, without prejudice. The study also raises questions that need proper answers, whether based on critique

i obrađivani. Inače, iz stavova gospođe Softić jasno proizilazi da su mnoga mišljenja srpskih ili hrvatskih etnologa i folklorista o bošnjačkim običajima neutemeljena i bez moguće naučne valorizacije. Ima više razloga za to, ali nijedan ne spada u tzv. objektivne razloge. Istraživači koji su se doticali toga pitanja imali su dvostruke kriterije, uglavnom, nenaučnog karaktera. Tako, po mnogima, običaji nemuslimana su narodni običaji, a običaji muslimana su vjerski običaji. Zaista to može biti samo u Evropi, ili u Bosni koja je u Evropi. Takav pristup ne može polučiti naučne i validne rezultate. Aiša Softić ističe da je ovo djelo Antuna Hangija gotovo jedinstveno u našoj nauci, koje na ovakav način i sa ovakvim pristupom govori o običajima muslimana ili Bošnjaka. Zar samo takav stav nije dovoljan za ocjenu dosadašnjih istraživanja?! Ona nam je ponudila nekoliko imena, koja u stvari i čine najveći dio tih istraživača, koji su, međutim, sasvim svjesno potcjenjivali značaj bošnjačkih običaja, naravno po mom mišljenju, zaboravljajući da je najvjerovatnije najveći dio bošnjačkih narodnih običaja u osnovi svih ostalih na ovom prostoru, osobito onih u gradskim sredinama. Na stranu elementi religioznog u običajima. Bilo bi interesantno uporediti historiju i etnologiju i u okviru toga demografske karakteristike ove zemlje od prije više od jednog milenijuma.

Aiša Softić je pratila i ponudila nam radove i bibliografije radova o pojedinim običajima, bilo da se radi o bošnjačkim ili nekim drugim. To je zaista ogroman trud, ali to je i potreba naše nauke iz ove oblasti koja još nije sustavno uspostavljena na našim fakultetima i institutima. Ona ih prati od Benedikta Kuripešića sa početka 16. stoljeća, pa preko Čelebije i Dževdet efendije do austrijskih poslenika i radova koji su iz ove oblasti nastajali u socijalističkoj Jugoslaviji do danas. Naravno, gđa Softić se osvrnula i na radove onih koji su najviše pisali o tome u prethodnoj državi i našla da njihovi radovi ne mogu zadovoljiti naučne uzuse, jer su jednostrani, apologetski, nacionalni i nacionalistički, odnosno ksenofobični. I kod nekih izvanbosanskih istraživača osjeća se nastojanje da se što više marginaliziraju bošnjački običaji.

No u nekim kratkim vremenima prije agresije na Bosnu 1992. godine u Bosni su se počeli

or on a radical redefinition of past and present views and thinking on the customs of Bosniacs. This of course also raises the question of the customs of our fellow citizens as they have been dealt with to date. It is clear from Mrs. Softić's views that many of the opinions regarding Bosniac customs held by Serb or Croat ethnologists and folklorists are unfounded and without basis for being adjudged academically or scientifically. There are many reasons for this, but not one of them can be called rational. Researchers who have touched on this question have had double standards, mainly of an unscientific nature. Thus, for many, the customs of non-Muslims are folk customs, but those of Muslims are religious. This can only happen in Europe, or in Bosnia which is in Europe. This approach cannot produce valid scientific results. Aiša Softić notes that this work by Antun Hangi is almost unique in our academic world in its approach to and description of the customs of Muslims or Bosniacs. Is not this view in itself sufficient to judge research to date? She provides a few names, including in fact the majority of these researchers, who have quite deliberately underestimated the importance of Bosniac customs, in my opinion of course, forgetting that probably the greater part of Bosniac folk customs underlie all others in this country, particularly in urban settings. The elements of the religious in customs aside [sic]. It would be interesting to compare history and ethnology in the context of this demographic feature, present in this country for more than a millennium.

Aiša Softić has identified and listed the works and bibliographies on various customs, whether Bosniac or other. This is a major undertaking, but necessary for our scholarship in this field, which has yet to be systematically introduced in our universities and institutions. She traces them from Benedict Krupešić in the early 16th century via Čelebi and Dževdet effendi to Austrian civil servants and the works produced in this field in socialist Yugoslavia and to the present. She also refers to the works of those who wrote most extensively on the subject in the previous state, and finds that their works cannot meet academic standards, being one-sided, apologetic, national and nationalist, and xenophobic. Among some foreign researchers, too, one senses efforts to marginalize Bosniac customs as far as possible.

A short while before the recent war, Bosniac researchers began to emerge in Bosnia and Herzegovina

pojavljivati i Bošnjaci istraživači koji su uni-
jeli dozu novog, svježijeg, objektivnijeg u sva-
ta istraživanja, pokušavajući naći ono što je za-
jedničko svim stanovnicima Bosne. Međutim,
mora se priznati da to ide vrlo sporo. Još postoje
kolebanja i nedoumice, još se luta od muslimana
do Bošnjaka ili Srbina i Hrvata, a historija bog-
mi stvara nova saznanja, pa ćemo po svoj prilici
izvore mnogih običaja morati tražiti kod drugih
naroda koji su negdje daleko od bivših jugosla-
venskih prostora i drukčije etničke građe. No,
dok se ne stvore novi rezultati, ova studija Aiše
Softić će biti sigurno ne samo polazna osnova,
nego sintetizirano znanje o običajima i etnolo-
giji uopće. Kod mene nema nepotizma kad su
u pitanju nauka i naučna istraživanja, zato ću
slobodno odati priznanje gospođi Softić, kako
je ona napravila sjajan posao za našu nauku i
za našu budućnost naslonjenu na časnu proš-
lost, bez obzira bila ona malo i konzervativna,
jer kako Hangi kaže, naši muslimani (prihvatam
kao Bošnjaci) su trezveni, iskreni i poštjeni. E pa
neka smo i konzervativni, a naša trezvenost, is-
krenost i poštenje, pogotovu ako ga još bude,
zaloga je lijepe budućnosti.

who were bringing something new, fresh, more
objective to their research, trying to discover what
is common to everyone in Bosnia. However, it
must be admitted that it is a very slow process.
There are still many vacillations and dilemmas,
research still lurches from Muslims to Bosniacs
or Serbs and Croats, while history creates new
discoveries, and it would seem that the origins of
many customs must be sought in other peoples liv-
ing far from ex Yugoslavia and of different ethnic
background. Until new results are achieved, how-
ever, this study by Aiša Softić will undoubtedly
be not only a starting point, but also a synthesis
of the knowledge of customs and of ethnology
in general. I have no nepotism when it comes to
scholarship and scholarly research, and I therefore
feel free to express my respect for Mrs. Softić and
to repeat once again that she has done a wonderful
job for our scholarship and our future, based on
an honourable past, regardless of whether it was
a bit conservative for, as Hangi says, our Muslims
or Bosniacs are sober, sincere and honest. So let
us have our conservatism, for our sobriety, our
sincerity and our honesty, if any remains, are the
warrant of a better future.

Prikaz knjige:

Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić
 Susreti sa ljudima
 Iz etnografskog terenskog dnevnika

Knjiga Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić *SUSRETI SA LJUDIMA*, sa podnaslovom *IZ ETNOGRAFSKOG TERENSKOG DNEVNICA*, memoarsko je štivo nesvakidašnjeg sadržaja, nesumnjivo osvježeno u današnjoj nabujaloj publicističkoj ponudi. Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, koja je etnologiju odabrala za životni poziv, u ovoj je knjizi iznijela svoja sjećanja vezana za terenska istraživanja iz perioda od 1950. do 1988. godine. Opisujući susrete sa ljudima iz različitih ruralnih sredina Bosne, ona je, iz ugla svoje struke, na osebujuć način oslikala ljudske sudbine, naravi, ponašanja, promišljanja i rasuđivanja, životne filozofije. Djelomično je oslikala i vrijeme druge polovice 20. stoljeća, za neke davno prošlo, a za neke ne tako davnašnje, koje je po mnogo čemu drugačije od sadašnjeg. Na zanimljiv način i za jedne i za druge izložila je interesantne doživljaje koje ljudi što nisu njene struke vjerovatno ne bi ni registrirali u vrijeme događanja, a kamoli ih se prisjećali desetljećima poslije. Svaka storija, prepričana životna priča ili tek tren iz svakodnevnog ljudskog bitisanja, drugačija je od one prethodno ispričane, kao i one koja slijedi, do te mjere da knjiga plijeni pažnju čitatelja od prve do posljednje stranice. Tekst je napisan jednostavno i jezgrovito, a to što je protkan terminima i recima specifičnog, bosanskog narodnog govora čini ga osobito privlačnim, sočnim i posebnim. Ova knjiga, koju će mnogi pročitati “u jednom dahu”, simpatije čitaoca posebno će pobrati nenametljivim humorom, onim “crnim” ponajčešće. Predgovor i završni komentar, u kojima je autorica iznijela kako je izabrala svoj životni poziv, opisala poteškoće sa kojima su se susretali istraživači, potom izložila svoja razmišljanja o sudbini etnološke struke u Bosni i Hercegovini i nevjerojatnim promjenama u životu

Book review:

Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić
 Susreti sa ljudima
 Iz etnografskog terenskog dnevnika

Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić's *SUSRETI SA LJUDIMA*, subtitled *IZ ETNOGRAFSKOG TERENSKOG DNEVNICA*, is an unusual book of memoirs by a woman who chose ethnology as her vocation, and a refreshing change from the abundance of publicist texts currently on offer. In it she sets out her recollections of field research undertaken between 1950 and 1988. As she describes her encounters with people from a variety of rural environments in Bosnia, she paints a distinctive picture of human destiny, nature, behaviour, reflection and exercise of judgment and philosophy of life from the perspective of her profession. She was also to some extent depicting the latter half of the 20th century, a time that seems remote to some and not so distant to others, but that is different in many ways from the present. Whether for the former or the latter, she presented fascinating experiences that people not of her profession would probably not even have noticed as they were occurring, let alone remembered decades later. Every story recounted, even if but a moment in someone's everyday life, is different from the one before and the one that follows, to such an extent that the book captures the reader's attention from cover to cover. It is written in a simple, succinct style, rendered particularly appealing and racy by being interlaced with words and phrases specific to vernacular Bosnian speech. This book, which many will read “in one fell swoop,” will captivate the reader in particular with its discreet humour, much of it black. The foreword and epilogue, in which the author explains how she came to choose her profession, describes the difficulties faced by researchers, and sets out her thoughts on the fate of the ethnologist's profession in Bosnia and Herzegovina and the dramatic changes to the lifestyle

bosanskohercegovačkog seoskog stanovništva dodatno su objektivno svjedočanstvo o vremenu, odnosno zbivanjima i okruženju svim doživljajima koje autorica opisuje u svojim SUSRETIMA SA LJUDIMA. Iz kratke bilješke o piscu, u kojoj je navedeno da je spisateljica autor brojnih stručnih i naučnih radova, kao i naslovi desetak knjiga, postaje očito da je ova knjiga po svom sadržaju Ljiljani Beljkašić-Hadžidedić prvenac, po mom mišljenju preporuka za njeno daljnje okušavanje u istom žanru. Vjerujem da će većina čitalaca kad pročita i posljednju stranicu ove knjige, osamdeset i neku, zažaliti što je stigla do kraja, što ona nema bar još koju stranicu, što u njoj nije ispričana još koja dogodovština.

Za "običnog" čitaoca "to je to".

Za mene, kao i druge uposlenike Zemaljskog muzeja, a osobito one koji su se bavili etnološkim istraživanjima i na terenu, to nije samo to, već nešto znatno više. O čemu se radi najbolje može da pojašni vic u kome je riječ o tome kako jedan čovjek pita drugog da li je čitao NA DRINI ČUPRIJA, na što je upitani odgovorio "Ma šta čitao, ja sam po njoj hodao". Čitajući retke ove knjige Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić ja sam se prisjećala još sijaset sličnih dogodovština iz vremena kada su stručnjaci Zemaljskog muzeja intenzivno vršili terenska istraživanja, u mislima su mi iskrsavali mnogi likovi seljana, te u knjizi spomenutih i nespomenutih kolega i koleginica, onda Glasnici Zemaljskog muzeja u kojima su publicirani rezultati terenskih istraživanja, potom prelijepi bosanskohercegovački krajoblici sa ugnježdenim seocima i nadasve fascinantan etno-materijal što je iz njih pohranjivan u depoe Etnološkog odjeljenja. Priznajem da sam se u tim razmišljanjima zapitala kako je jedan zaljubljenik u etnološku znanost pišući o svojim negdašnjim terenskim istraživanjima mogao tako malo zapisati o emocijama koje su ga obuzimale pri susretima sa neposrednim okruženjem i rukotvorinama njegovih likova. Naravno da takve primisli neće zaokupljati one čitatelje koje sam u ovoj promociji nazvala "običnim", budući da im nije poznato da vrijeme koje opisuje autorica knjige, mada nije bilo "zlatno doba" za etnološka istraživanja, ipak je bilo doba kada su se istraživači susretali sa etno-materijalom koji je oduševljavao svojom izvornošću, bogatstvom ukrasa i kolorita, jednostavnošću izrade, višestrukom funkcionalnošću i koječim drugim.

of Bosnia and Herzegovina's rural population, constitute an additional objective record of the time, events and surroundings that she describes in the book. From the brief note about the author, stating that she has written many professional and scholarly papers and a dozen or so books, it is clear that in terms of content this book is Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić's first venture in this genre, but in my view one that suggests it should not be her last. I have no doubt that most readers, when they read the final, 80-somethingth page of the book, will regret having reached the end and wish for a few more pages in which yet more occurrences were retold.

For the "ordinary" reader, that's it.

For myself, as for other staff of the National Museum, and especially those involved in ethnological field research, that is not it – far from it. This can best be indicated by a witticism that relates how a man asked another if he had read *Na Drini ćuprija* (the Bridge on the Drina), to which the answer was, "Read it? I've walked on it." As I read this book by Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, I recalled dozens of similar events from the time when the National Museum's experts were busy in the field, the figures of many country people and of colleagues – some mentioned in the book, some not – came to mind, and I saw in my mind's eye Bosnia and Herzegovina's villages nestling in its beautiful landscapes and, above all, the fascinating ethnological material collected there and kept in the storage rooms of the Ethnology Department. I admit that as I pondered over this, I wondered how someone so passionate about ethnology could say so little, when describing past field research, about the emotions felt when encountering the environment and handiwork of the people. Of course, these thoughts will not strike those readers whom I describe as "ordinary," since they will not be familiar with the time the author of this book describes; though it was not a golden age for ethnological research, it was for all that a time when researchers encountered ethnological material that was a delight with its originality, its wealth of decoration and colour, its simplicity of manufacture, its multifunctionality and much more besides. And certainly, even without these emotions, Ljiljana

Dakako, i bez ovih emocija publikacija Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić *SUSRETI SA LJUDIMA* zaslužuje da bude rado čitano štivo za sve čitatelje.

Na kraju želim da odam priznanje izdavaču knjige, odnosno potpisnici za izdavača, dr. Aiši Softić, koja je, u ovim još uvijek teškim vremenima za instituciju prepoznala vrijednost i značaj ove knjige, te omogućila da se ona pridoda ranije objelodanjenom impozantnom i u svijetu cijenjenom korpusu publikacija Zemaljskog muzeja.

Beljkašić-Hadžidedić's *SUSRETI SA LJUDIMA* richly deserves to be read by all.

Finally, I should like to acknowledge the publisher of the book, in the person of Dr. Aiša Softić, who recognized the value and importance of the book despite the problems faced by the institution, and made it possible to join the impressive body of publications by the National Museum that have earned international respect.

Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Adnan Busuladžić
National Museum of Bosnia and Herzegovina

In memoriam

Almaz Dautbegović
(1930.–2011.)

In memoriam

Almaz Dautbegović
(1930–2011)

Dugogodišnji direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, prof. Almaz Dautbegović preminuo je 2011. godine nakon kratke bolesti.

Profesor Dautbegović rođen je 1930. godine u Doboju. Po završetku osnovne i srednje škole odlazi na studij u Zagreb. Diplomirao je na Odsjeku historije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1954. godine.

Po završetku studija otpočeo je sa intenzivnim društveno-političkim angažmanom. Organizacione sposobnosti, moralne i karakterne osobine kojima se odlikovao gospodin Dautbegović uticale su da bude imenovan za profesora i upravnika Doma kulture u Doboju (Radničkog univerziteta). Nakon ovog radnog mjesta, prelazi na funkciju pomoćnika republičkog sekretara za obrazovanje i kulturu, odnosno predsjednika Komiteta za poslove kulturnih djelatnosti. Na navedeno radno mjesto je imenovan 1973. godine gdje ostaje sve do dolaska na mjesto direktora Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1980. godine.

Prateći problematiku vezanu za kulturu, književnost, arhivistiku, bibliotekarstvo i obrazovanje objavio je i više stručnih radova, referata na skupovima te više priloga (u koautorstvu) u različitim monografijama. Pored ostalih to su sljedeći radovi:

1. Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine (koautor) 1974. (referat na simpoziju);
2. Baština i savremenost ("Odjek");
3. Savremeni pristup u korišćenju kulturno – historijskog naslijeđa ("Kulturni život" Beograd i "Oslobođenje", Sarajevo – referat na simpoziju);
4. Samoupravna transformacija kulturnih djelatnosti ("Oslobođenje");
5. Samoupravno organizovanje organizacija udruženog rada u oblasti kulture ("Oslobođenje");

Professor Almaz Dautbegović, who served for many years as director of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, died in 2011 after a brief illness.

Professor Dautbegović was born in Doboj in 1930. After primary and secondary school, he attended university in Zagreb, graduating from the History Department of the Faculty of the Humanities in 1954.

After leaving university, he embarked on a life of busy social and political commitment. His organizational abilities and his upstanding moral character helped him to his appointment as a teacher and principal at the Cultural Centre (Workers' University) in Doboj. From there he moved on to become Republic Secretary for Education and Culture and chairman of the Cultural Affairs Committee in 1973, remaining in that post until his appointment as director of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in 1980.

He kept up with cultural, literary, archival, library and education issues, publishing several scholarly articles and symposium papers, along with a number of articles, as co-author, in a variety of monographs. These include:

1. Kulturni život u opštinama Bosne i Hercegovine (co-author) 1974 (symposium presentation);
2. "Baština i savremenost" (*Odjek*);
3. "Savremeni pristup u korišćenju kulturno-historijskog naslijeđa" (*Kulturni život*, Belgrade and *Oslobođenje*, Sarajevo – symposium paper);
4. "Samoupravna transformacija kulturnih djelatnosti" (*Oslobođenje*);
5. "Samoupravno organizovanje organizacija udruženog rada u oblasti kulture" (*Oslobođenje*);

6. Novi samoupravni društveno-ekonomski odnosi kao preduslov bržeg, trajnijeg i adekvatnog razvoja bibliotečke djelatnosti ("Bibliotekarstvo");
 7. Kako sačuvati i koristiti ogromno književno blago ("Prosvjetni list");
 8. Adekvatna dokumentacija objekata kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa preduslov za dugoročno planiranje i selektivan pristup u njihovoj zaštiti (referat na saveznom savjetovanju);
 9. Spomen-obilježavanje historijskih događaja i ličnosti – trajna društvena obaveza (referat na saveznom savjetovanju);
 10. Predgovor, recenzija i objašnjenja za Zbirku propisa iz oblasti kulture (Službeni list SRBiH);
 11. Veliki predgovor i uvod u "Spomenici Zemaljskog muzeja BiH" 1988. godine. Jedan od najsveobuhvatnijih presjeka rada i historije Muzeja, koji će još dugo biti aktuelan.
6. "Novi samoupravni društveno – ekonomski odnosi kao preduslov bržeg, trajnijeg i adekvatnog razvoja bibliotečke djelatnosti" (*Bibliotekarstvo*);
 7. "Kako sačuvati i koristiti ogromno književno blago" (*Prosvjetni list*);
 8. "Adekvatna dokumentacija objekata kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa preduslov za dugoročno planiranje i selektivan pristup u njihovoj zaštiti" (presentation at a federal conference);
 9. "Spomen-obilježavanje historijskih događaja i ličnosti – trajna društvena obaveza (presentation at a federal conference);
 10. Foreword, editing and comments for a compendium of regulations governing culture (Official Gazette of SRBiH);
 11. Lengthy foreword and introduction to *Spomenica Zemaljskog muzeja BiH*, 1988, one of the most comprehensive overviews of the history and work of the Museum, which will long remain topical.

Bio je član Saveza komunista Jugoslavije i kao takav stalno angažiran na različitim političkim i društvenim aktivnostima. Pored redovnih poslova, u toku nekoliko mandata bio je odbornik u Skupštini opštine Doboj, kao i poslanik Prosvjetno-kulturnog vijeća Savezne skupštine u Beogradu i Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Kuriozitet njegovog radnog angažmana predstavlja i činjenica da je osim prvih pet godina čitav ostatak radnog staža (preko 30 godina) proveo na odgovornim društveno-političkim i rukovodnim dužnostima.

U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine radio je od 30. 7. 1980. godine do 30. 9. 1992. godine u tri mandata kao direktor. Početak rata i agresije zatiče ga na mjestu direktora. Organizira Muzej u ratnim okolnostima, te se sa preostalim malobrojnim članovima kolektiva angažira na spašavanju zbirke koje su u cijelosti spašene od uništavanja. Ipak, u septembru 1992. godine odlazi u penziju vidno narušenog zdravlja, moralno i emocionalno slomljen zbog svih dešavanja čiji je bio svjedok i rušenja svijeta koji je iskreno izgradio čitav život.

Njegovo zalaganje i rad potvrđeni su mnogobrojnim rezultatima. Dovoljno je samo napomenuti

He was a member of the Communist League of Yugoslavia, in which capacity he was constantly involved in various political and social activities. In addition to his regular work, he served a number of terms as councillor of Doboj Council and as a member of the Education and Culture Committee of the Federal Assembly in Belgrade and of the Assembly of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina.

Apart from the first five years, he spent the whole of his working life (more than thirty years) in responsible socio-political and leadership positions.

He worked for the National Museum of Bosnia and Herzegovina from 30 July 1980 to 30 September 1992, serving three terms as director, the post he was holding when the war broke out in 1992. He put the Museum on a war footing and, with the few members of staff who remained in post, ensured that all the collections were kept safe. Nonetheless, he retired in September 1992, clearly in poor health and close to moral and emotional breakdown from all the events he had witnessed and the collapse of the world he had worked so hard all his life to build.

His advocacy and actions are attested by their results, including the splendid celebrations to mark the centenary of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, accompanied by extensive repair and construction works; the preparation and

veliko obilježavanje stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1988. i s tim u vezi ogromne sanacione i građevinske radove, potom pripreme i štampanje Spomenice Muzeja, Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine, Vodiča Muzeja, Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – više sveski Arheologije, Etnologije i Prirodnih nauka, republičkog projekta DCXIII čiji rezultati su publicirani upravo tokom 2011. godine izlaskom novog broja Glasnika – sveske Arheologija, otvaranje nekoliko stalnih izložbi – Kopitari i papkari, Šume Bosne i Hercegovine, Zoogeografska izložba – tzv. kolekcija Emerika Bluma, i mnogi drugi.

Odlaskom u penziju nije prestao njegov kontakt i briga za Muzej. U Muzej dolazi redovno na sve manifestacije, događaje, otvaranje izložbi, promocije (zadnji put je bio na promociji muzejske publikacije šest dana prije smrti), prati rad Muzeja i stanje u kome se Muzej našao ne svojom voljom, nastojeći pomoći kroz animaciju intelektualaca Sarajeva i Bosne i Hercegovine, kroz dragocjene dobronamjerne savjete mlađim kolegama, kroz poticaje da se poklonima obogati fond Biblioteke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Odlaskom profesora Almaza Dautbegovića Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine izgubio je ne samo svog dugogodišnjeg i uspješnog direktora već i do posljednjeg trenutka odanog prijatelja.

publication of the Museum's commemorative volume, the Archaeological Lexicon of Bosnia and Herzegovina, the Museum Guide and the Museum's journal, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovina*, with its separate volumes for archaeology, ethnology and the natural sciences; the Republic's Project DCXIII, the results of which were published in 2011 with the issue of a new volume of the *Glasnik* for archaeology; and the opening of a number of permanent exhibitions – Ungulates, Forests of Bosnia and Herzegovina, Zoogeography – so called Emerik Blum Collection.

Even after retiring he kept in touch with the Museum, attending every event, exhibition opening and book launch (the last of which, the launch of the museum's latest publication, he attended six days before his death), and following the work of the Museum and the position it found itself in, much to his dismay, doing what he could to help by encouraging the intellectuals of Sarajevo and of Bosnia and Herzegovina as a whole to support the Museum, by offering valuable and well-intentioned advice to younger colleagues, and by encouraging people to make donations to the Museum Library.

With the departure of Professor Almaz Dautbegović, the National Museum of Bosnia and Herzegovina has lost not only a former director who served it well, but also a man who remained its loyal friend to the very last.

Lebiba Džeko
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, amirlebi@hotmail.com

Lebiba Džeko
National Museum of Bosnia and Herzegovina
Ethnology Department, amirlebi@hotmail.com

In memoriam
Akademik prof. dr.
Đenana Buturović

In memoriam
Academician Prof. Dr.
Đenana Buturović

Đenana Buturović (Čustović) rođena je 1934. godine u Trebinju. Studij književnosti završila je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1958. godine nakon čega se zaposlila u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Odjeljenju za etnologiju kao kustos za usmenu poeziju naroda Bosne i Hercegovine. Bila je u zvanjima kustosa, višeg kustosa, a od 1974. godine izabrana je u zvanje naučnog saradnika, od 1977. godine u višeg naučnog saradnika, a od 1981. godine u zvanje naučnog savjetnika. Doktorirala je 1973. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu. U toku svog 47 godina dugog radnog vijeka obavljala je više puta dužnost načelnika Odjeljenja za etnologiju.

Za gotovo pet decenija rada u Zemaljskom muzeju Đenana Buturović ostvarila je izuzetno značajne rezultate u nauci. Učestvujući u terenskim istraživanjima Odjeljenja za etnologiju Đenana Buturović imala je priliku upoznati i registrirati, a kasnije i naučno obraditi kazivanja već tada rijetkih čuvara i prenosilaca usmene poezije u Bosni i Hercegovini. Kroz projekte Odjeljenja za etnologiju boravila je duži vremenski period na terenu širom Bosne i Hercegovine i upoznala se sa usmenom tradicijom naroda Bosne i Hercegovine na njenom izvoru. Predmet njenih naučnih istraživanja u najvećem broju radova bila je epska poezija Bošnjaka u BiH, tipovi i oblici epskih pjesama, te odnos usmene predaje i stvarnosti. Pored ostalih tipova epske poezije utvrdila je bosanskohercegovačku, bošnjačku epiku u nizu varijacija. Ovi aspekti proučavanja narodne poezije podstakli su i njen rad na pitanjima tradicije i identiteta. Prateći poeziju Bošnjaka, Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, uzajamne veze ove poezije, epske sredine i pjevače kao njene nosioce Đenana Buturović

Đenana Buturović (Čustović) was born in Trebinje in 1934. She studied literature at the Faculty of the Humanities in Zagreb, graduating in 1958. She then joined the National Museum of Bosnia and Herzegovina, working in the Ethnology Department as curator for the oral poetry of the peoples of Bosnia and Herzegovina. She was later promoted to senior curator and then, in 1974, to academic associate, followed by a further promotion to senior academic associate in 1977 and academic consultant in 1981. She gained her doctorate at the Faculty of the Humanities in Belgrade in 1973.

During her 47 year-long working life Đenana Buturović served several times as head of the Ethnology Department, achieving outstanding academic results. Taking part in the Ethnology Department's field studies, she had the opportunity to discover and record, and later to study and classify, the accounts by those, already few in number, who were preserving and passing on oral poetry in Bosnia and Herzegovina. Departmental projects enabled her to spend long periods in the field in many parts of the country and to acquire her knowledge of the oral traditions of the peoples of Bosnia and Herzegovina at source. Most of her research and papers dealt with the epic poetry of the Bosniacs in BiH, the types and forms of epic poems, and the relationship between oral tradition and reality. Among other types of epic poetry, she identified the Bosniac epic in its many variants, and this aspect of the study of vernacular poetry prompted her to study issues of tradition and identity. As she traced the poetry of the Bosniacs, Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina, the relationships between them, the epic settings and the singers who preserved them, she considered

razmatrala je udio različitih socijalnih sredina u historijskom razvoju tipskih i oblikovnih karakteristika stiha epske pjesme, problema promjena i slično. Neke od epskih pjevača, nosilaca poezije, pratila je kroz dugi niz godina, pa su i oni sami postajali temom njenog interesovanja. U svim svojim radovima obradila je neka od osnovnih pitanja u proučavanju narodnih pjesama. Ono što je sigurno najznačajnije jeste da je upravo ona uspostavila kriterije za sagledavanje epske tradicije naroda ovog jezičkog područja i odredila mjesto bošnjačke epike u historijskom razvoju usmene epike naroda južnoslavenskog područja.

Knjigom “Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama” Đenana Buturović produbila je spomenutu problematiku te pružila još detaljniji sliku o epskoj poeziji kao duhovnom nasljeđu ljudi sa ovih prostora. Među radovima u kojima je Đenana Buturović pratila veze između stvarnosti i tradicije ističu se prilozi o Đerzelez Aliji, te knjiga “Morići – od stvarnosti do usmene predaje” objavljena 1983. godine. Knjiga “Morići – smisao sjećanja i pamćenja”, koja je izašla 2009. kao novo dopunjeno izdanje, potvrđuje dugogodišnjeg, temeljitog i predanog rada o Morićima. U ovoj knjizi autorica ustanovljava da su se pjesme o Morićima i pjevale i kazivale. Varijante balade o Morićima spadaju u krug usmenih tvorbi iz domena kreativne memorije i nisu nikada postale dio mehaničkog memorisanja, kao što to nije slučaj sa bošnjačkom usmenom epikom općenito. Pored pobrojanih obimnih studija, Đenana Buturović je autorica brojnih naučnih i stručnih radova objavljenih primarno u Glasniku Zemaljskog muzeja, ali i u naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu.

Za svoj naučni i društveno angažirani rad Đenana Buturović dobila je niz značajnih priznanja i nagrada od kojih su najznačajnija: Nagrada “Svjetlost” 1977. godine, za najbolju knjigu iz oblasti nauke (*Narodne pjesme muslimana BiH Koste Hörmanna*), Nagrada “Veselin Masleša” za nauku 1980., Šestoaprilaska nagrada 1986. godine za stručni i naučni doprinos u obradi i prezentiranju kulturnog naslijeđa, Orden zasluga za narod sa srebrenim zracima 1988. godine.

Đenana Buturović je 1996. godine izabrana na mjesto direktora Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u vrlo teškim vremenima za ovu instituciju. Našla se pred velikim izazovima i u stručnom

the contribution of different social environments in the historical development of the typical and formal characteristics of epic verse, questions of change and so forth. She kept in touch with some epic singers for many years, to the point where they too became her subject of study. All her writings dealt with one or another of the fundamental questions of studying vernacular poetry. Her most significant contribution was certainly her establishment of criteria for the study of the epic tradition of the peoples of this linguistic area and identifying where the Bosniac epic tradition belonged in the historical development of oral epics of the peoples of the southern Slav region.

In her book *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Đenana Buturović examined this in greater depth, offering a still more detailed picture of epic poetry as the intangible heritage of the people of this part of the world. Prominent among her works in which she considered the connection between reality and tradition are her articles on Đerzelez Alija and her book *Morići – od stvarnosti do usmene predaje*, published in 1983. This was followed by *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*, a new, enlarged edition of which was published in 2009, evidence of her lengthy, thorough and dedicated work on the Morići. In this latter book she set out her findings that poems on the Morići were both sung and spoken. The different variants of the ballad of the Morići belong to the group of oral products of the creative memory which, like the Bosniac oral epic genre as a whole, never became the subject of rote learning. In addition to these major studies, Đenana Buturović was also the author of numerous scholarly and professional papers, mainly published in the *Glasnik Zemaljskog muzeja*, but also in other scholarly periodicals at home and abroad.

She received many accolades and awards for her scholarship and socially committed work. Principal among these were the Svjetlost Award in 1977 for the best academic book (*Narodne pjesme muslimana BiH Koste Hörmanna*), the Veselin Masleša Academic Award in 1980, the Sixth of April Award in 1986 for her professional and academic contribution to the study and presentation of the cultural heritage, and the Order of Merit for the People with Silver Rays in 1988.

Đenana Buturović was appointed as director of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

i u organizacionom radu. Njena briga bio je cijeli muzejski kompleks i sve zbirke Zemaljskog muzeja koje broje preko 4 miliona eksponata. To je bilo vrijeme kada su se sve muzejske izložbe trebale vratiti i izložiti u čemu se ona pokazala kao izuzetan organizator i stručnjak. Đenana Buturović spada u red najznačajnijih i najistaknutijih naučnika koje je iznjedrio Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine od svog osnivanja do danas, ali i u red najboljih poznavalaca usmene tradicije na našim prostorima. Njenom smrću Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine izgubio je svog dugogodišnjeg i vrsnog stručnjaka, a akademska zajednica cijenjenog i izvan granica Bosne i Hercegovine uvaženog člana.

in 1996, at a very difficult time for the institution. She was faced with major organizational and professional challenges, being responsible for the entire museum complex and all its collections, over four million exhibits. All the museum's exhibitions needed to be restored and displayed, and she rose to the challenge as an outstanding organizer and scholar. She proved to be one of the finest scholars ever produced by the National Museum from its very inception, as well as a leading scholar of the oral tradition in this country. With her death the National Museum has lost a long-term and exceptional professional and the academic community has lost a member who was highly esteemed both in Bosnia and Herzegovina and abroad.

Izbor iz bibliografije radova / Select bibliography

1. *Narodni govor stanovništva Livanjskog polja*, GZM, N.s. Etnologija, sv. XV-XVI, Sarajevo, 1961. g.
2. *Epske narodne pjesme Imljana*, GZM, N.s. Etnologija, sv. XVII, Sarajevo, 1962. g.
3. *Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u BiH*, GZM N.s. Etnologija, sv. XVIII, Sarajevo, 1963. g.
4. *Epska narodna tradicija u Žepi*, GZM N.s. Etnologija, sv. XIX, Sarajevo, 1964. g.
5. *Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*. Redakcija, uvod i komentari Đenana Buturović, Sarajevo, 1966. g.
6. *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, "Svjetlost", Sarajevo, 1966. g.
7. *Epska narodna tradicija istočne Hercegovine*, GZM, N.s. Etnologija, sv. XXIII, Sarajevo, 1968. g.
8. *Narodna književnost (Bosanskohercegovačka književna hrestomatija)*, (koautori: dr. Hatidža Krnjević i dr. Ljubomir Zuković), Sarajevo, 1972.
9. *Epska narodna tradicija Muslimana BiH od početka 16. vijeka do pojave zbirke Koste Hörmanna 1888.godine*, GZM, N.s. Etnologija, sv. 1972/73. g.
10. *Borbe oko torina i paljenje stoke u muslimanskoj epici*, Rad 21. Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Čapljina, 1974. g.
11. *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca*, izbor studija i članaka; priredili: dr. Đenana Buturović i dr. Vlado Palavestra, "Svjetlost", Sarajevo, 1974. g.
12. *Gerz Iljas – Derzelez prema istorijskim izvorima XV, XVI i XVII vijeka*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, sv. 3-4, knj. XLI, 1975. g.
13. *Zbirka muslimanskih narodnih pjesama Koste Hörmanna u svijetlu kritike*, Godišnjak Odjeljenja za književnost, Institut za jezik i književnost, knj. III-IV, 1975. g.
14. *Osnovna pitanja u proučavanju epskih narodnih pjesama jugoslovenskih naroda*, Godišnjak Odjeljenja za književnost, Institut za jezik i književnost, 1977. g.
15. *Odnos književne historiografije prema muslimanskoj epici*, "Život" br. 4, Sarajevo, 1978. g.
16. *Narodne pjesme u Rakitnom i Površi*, GZM, N.s. Etnologija, sv. XXXII, Sarajevo, 1978. g.
17. *O lirskim narodnim pjesmama u Žepi*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XII, Tuzla, 1978. g.
18. *The folk epic tradition of the Moslems of Bosnia and Herzegovina from the beginning of the 16 th century until the publication of Hörmanns collection (1888)*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch – Herzegowinischen Landesmuseums, Band III, Heft B- Volkskunde, Sarajevo, 1980. g.
19. *Les chants epiques des musulmans dans le contexte historique*, Balcanica XI, Institut des etudes balkaniques, Belgrade, 1980. g.
20. *Neki individualni i društveni aspekti prenosilaca epskih pjesama*, "Život" br. 9, Sarajevo, 1980. g.
21. *Muslimanska epika u historijskom razvoju narodne poezije južnoslovenskih naroda*, GZM, N.s. Etnologija, sv. XXXIV, Sarajevo, 1980. g.
22. *Najstarija sultansko-vezirska pjesma i njen povijesni okvir*, Godišnjak Instituta za jezik i književnost, br. IX, Sarajevo, 1980. g.
23. *Gradašćevićev ustanak u narodnoj pjesmi*, Rad XXIII Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, (održan u Slavonskom Brodu 1976. g.), Zagreb, 1981. g.
24. *Prilog genealogiji sarajevskih Morića*, GZM, N.s. Etnologija, sv. 35/36, Sarajevo 1981. g.

25. *Sakupljanje muslimanskih narodnih pjesama u XIX vijeku*, Simpozium posveten na život i deloto na Marko Cepenkov, Skopje, 1981. g.
26. *Hyrje në historinë e epikës myslimane*, Gjurmimet Albanologjike – Folklor dhe etnologji XI, Prishtinë, 1981. g.
27. *Nekoliko napomena u vezi sa pitanjem klasifikacije narodnih pjesama*, Makedonski folklor, br. 27-28, god. XIV, Skopje, 1981. g.
28. *Tragedija porodice Morića i njeno upjesmljenje*, Makedonski folklor, br. 29-30, god. XV, Skopje, 1982. g.
29. *Narodna poezija u Drežnici kod Mostara*, GZM, N. s. Etnologija, sv. 37, Sarajevo, 1982. g.
30. *Morići – od stvarnosti do usmene predaje*, "Svjetlost", Sarajevo, 1983.g
31. *Influences des evenements historiques dans l'empire Ottoman sur les debuts de la chanson epique musulmane en Bosnie*, Milletterarasi Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara Üniversitesi Başimevi, Ankara, 1983. g.
32. *Muslimanska historijska balada – dio južnoslovenskog baladnog kruga*, Makedonski folklor br. 33, god. XVII, Skopje, 1984. g.
33. *Udio savremenih prenosilaca epskih pjesama u formiranju varijanata*, Zbornik radova XXXII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije održan u Somboru, 1985. g.
34. *Sakupljanje epskih narodnih pjesama u BiH u XIX vijeku i dokumentacioni značaj sakupljene građe*, GZM, N.s. Etnologija, sv. 37, Sarajevo, 1985. g.
35. *Les recits de voyages d'Evlija Čelebi comme source d'etudes du folklore des peuples Yougoslaves*, III Milletterarasi Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara Üniversitesi Başimevi, Ankara, 1986. g.
36. *Narodna poezija u tešanjskom kraju*, GZM, Etnologija sv. 41/42, Sarajevo, 1987. g.
37. *Osnovni pravci etnoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini*, (koautor R. Kajmaković), Zbornik referata međunarodnog simpozija "Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi", Sarajevo, 1988. g.
38. *Ballade des Morić de Sarajevo à la lumiere de documents Turcs*, Narodna umjetnost br. 26, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1989. g.
39. *Žanrovske karakteristike rane južnoslovenske muslimanske narodne tradicije turskog perioda*, Makedonski folklor, br. 43, god. XXIII, Institut za folklor "Marko K. Cepenkov" Skopje, 1989. g.
40. *Narodne pjesme Muslimana u BiH, sabrao Kosta Hörmann 1888-1889. g.*, priredila Đenana Buturović, Sarajevo, 1990. g.
41. *Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka*, Folklor BiH, sv. 1, Sarajevo 1991. g.
42. *In memoriam Albert Bates Lord (1912-1991)*, Folklor Bosne i Hercegovine, sv. 1, Zbornik radova prvog naučno stručnog skupa "Folklor BiH", Sarajevo, 1991. g.
43. *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost i "Svjetlost", Sarajevo 1992. g.
44. *Boj pod Banjom Lukom godine 1737. Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, Institut za književnost, Sarajevo, 1992. g.
45. *Usmena predaja i epsko nasljeđe u književnom djelu Safvet-bega Bašagića*, Naučni skup "Safvet-beg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija", Sarajevo, 1995. g.
46. *Narodne pjesme Bošnjaka u BiH (Kosta Hörmann)*, "Preporod", Sarajevo, 1995. g.
47. *Usmena epika Bošnjaka*, (bošnjačka književnost u 100 knjiga), "Preporod", Sarajevo, 1995. g.
48. *Albert Bates Lord (1912-1991) i bosanskomuslimansko usmeno tradicijsko nasljeđe*, GZM, Etnologija, sv. 47., Sarajevo, 1996. g.
49. *Od Đerzelez Alije do Tala Ličanina*, "Svjetlost", Sarajevo, 1996. g.
50. *Djevojka ptica zlatna perja* (antologija usmene priče u BiH), "Svjetlost", Sarajevo, 1997; (koautor: Lada Buturović)
51. *Antologija bošnjačke usmene epike*, priredila Đ. Buturović, "Alef", Sarajevo, 1997. g.
52. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, usmena književnost*, knjiga II (koautor: Munib Maglajlić), Sarajevo, 1998. g.
53. *Doprinos Matije Murka proučavanjima južnoslovenske epike*, Traditiones, Zbornik Instituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU, 28/2, SAZU, Ljubljana, 1999. g.
54. *In memoriam Vlajko Palavestra*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Band IV, Heft B, Sarajevo 2000. g.
55. *Albert Bates Lord (1912-1991) et l'heritage de la tradition orale bosniaque*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Band IV, Heft B, Sarajevo, 2000. g.
56. *The National Museum of Bosnia and Herzegovina – its emergence and its fall in the overall destruction of Bosnia and Herzegovina (from the April 1992 to the end of 1995)*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Sarajevo, 2000. g.
57. *Antologija bošnjačkih lirskonarativnih pjesama – balade i romanse*, koautor: Lada Buturović, Sarajevo, 2000. g.; 2. izdanje: 2002. g.
58. *Narodne pjesme Bošnjaka*, izbor iz zbirke Koste Hörmanna, izbor i predgovor: Đenana Buturović, Sarajevo, 2001. g.
59. *Morići – smisao sjećanja i pamćenja*, novo dopunjeno izdanje, Sarajevo, 2009. g.

Etnolog Radmila Filipović-Fabijanić, muzejski savjetnik

Uvod

Radmila Filipović-Fabijanić rođena je 21. novembra 1932. godine u Skoplju. Osnovno školovanje završila je u rodnom gradu, a gimnaziju u Beogradu. Etnologiju je studirala na Univerzitetu u Beogradu, gdje je 1955. godine diplomirala. Iste godine dolazi u Bosnu i Hercegovinu, u Sarajevo, gdje živi i radi do kraja života.

U Institutu za proučavanje folkloru radila je od 1. oktobra 1955. godine do 15. juna 1958. godine u zvanju asistenta za pručavanje narodne proze, na pripovijetkama i predanjima. Kada je Institut pripojen Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, tj. Etnološkom odeljenju, od 16. juna 1958. godine radi na Odsjeku za duhovnu kulturu, u zvanju kustosa pripravnika, na proučavanju narodnih vjerovanja i narodne medicine.

Stručni ispit položila je 28. marta 1961. godine i stekla zvanje kustosa. (Dramušić, 1963: 42)

Djelatnost muzejskog kustosa Radmile Filipović-Fabijanić u Zemaljskom muzeju u prvom periodu rada bila je višestruka i veoma plodna. Na samom početku svoga stručnog i naučnog rada u bivšem Institutu za proučavanje folkloru učestvovala je u ekipnom radu sakupljajući narodne pripovijetke i predanja u Bosanskoj Posavini, Duvanjskom i Livanjskom polju. Uključivanjem Instituta u Zemaljski muzej prelazi na proučavanje i sakupljanje građe iz narodnih vjerovanja i narodne medicine i ishrane, učestvuje u ekipnim istraživanjima na proučavanju i objavljivanju materijala o životu i kulturi stanovništva Žepe, istočne i zapadne Hercegovine. Osim terenskog istraživanja i studijskog rada na obradi sakupljene građe, radi na revidiranju i popunjavanju zbirke predmeta o narodnoj medicini i narodnim vjerovanjima. Sa Radmilom Kajmaković izradila je elaborat o postavljanju tematske pokretne izložbe o štetnim narodnim običajima i vjerovanjima i nestručnom liječenju. Samostalno je postavila etnografski dio zbirke Muzeja grada Zenice.

Zvanje višeg kustosa Radmila Fabijanić stiže 2. februara 1968. godine. Dr. Vljeko Palavestra, jedan od referenata za prevođenje u zvanje višeg kustosa, smatra da istraživanja narodnih vjerovanja i narodne medicine imaju prizvuk pionirskog rada, pošto se tom problematikom niko nije do tada organizovano i kontinuirano bavio u etnologiji Bosne i Hercegovine. Također, cijeni da rad kustosa Radmile Fabijanić – intenzivna sakupljačka djelatnost, studiranje literature na našem i stranim jezicima (engleski, njemački i ruski), konsultacija medicinskih stručnjaka, predstavljaju značajan doprinos poznavanju narodnog života u Bosni i Hercegovini. Po ocjenama drugog referenta, dr. Đure Baslera, posebno treba istaknuti njen muzeološki rad i popularisanje etnologije putem članaka i predavanja.

Tokom dugogodišnjeg rada u Etnološkom odeljenju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, u zvanju kustosa, višeg kustosa i muzejskog savjetnika, odnosno stručnjaka za narodnu medicinu, ishranu i vjerovanja, Radmila Filipović-Fabijanić sakupljala je terenski materijal sudjelujući u

brojnim ekipnim i individualnim etnološko-folklorističkim istraživanjima u odabranim regijama Bosne i Hercegovine.

U okviru ekipnih terenskih istraživanja prikupila je terensku građu o narodnoj medicini, ishrani i vjerovanjima istočne i zapadne Hercegovine, Lištrice, Dervente, Drežnice, Površi, Rakitna, Breze, Banje Luke, Tešnja i Žepe. Vodila je dva projekta: *”Terensko-istraživački rad na pručavanju Bosanske Posavine-Derventa”*, u drugoj fazi rada od 1973. do 1974. godine i *”Etnološko-folkloristička proučavanja tešanskog kraja”* (1982-1986.). U oblasti duhovne kulture u periodu od 1969. do 1976. godine rađene su timski dvije teme: *”Etnološka istraživanja srednjovjekovne bosanske narodne tradicije”* i *”Život i kultura matičnih oblasti hercegovačkih iseljenika u SAD”*, u okviru kojih je Radmila Fabijanić obradila vjerovanja i ishranu. Jedan je od stručnjaka čijim je sakupljačkim radom nastala Arhivska zbirka proze, narodnih pripovijedaka i predanja (FAZM) Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. (Buturović; Kajmaković, 1988)

Rezultate svog terenskog istraživačkog naučnog rada većinom je objavljivala u matičnim časopisima, Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sveska za etnologiju, i Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, kao i u drugim stručnim i naučnim časopisima, zbornicima i monografijama, a popularne članke u novinama. U oblasti izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja bila je višegodišnji član uredništva sveske za etnologiju Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Van matične institucije aktivno je sarađivala kao dugogodišnji član uređivačkog odbora u časopisu Saveza etnoloških društava SFR Jugoslavije *”Etnološki pregled”*, čiji je bila i predsjednik 1981. godine. U okviru istraživanja narodne medicine bila je dugogodišnji član uređivačkog odbora časopisa *”Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae et veterinae”* Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u više navrata vršila je dužnost šefa Odsjeka za duhovnu kulturu, kao i načelnika Etnološkog odjeljenja. Poslije dvadeset dvije godine naučnog, istraživačkog i muzeološkog rada i pokazanih rezultata u radu, gospođa Radmila Filipović-Fabijanić izabrana je u zvanje muzejskog savjetnika 25. marta 1977. godine.

U segmentima muzeološkog rada sređivala je i popunjavala zbirke predmeta u vezi sa narodnom medicinom i narodnim vjerovanjima, uradila reinventarizaciju predmeta i njihovo sređivanje po zbirkama te arhivirala građu o narodnim vjerovanjima. Sa ostalim kustosima Etnološkog odjeljenja učestvovala je u pripremanju izložbi u Zemaljskom muzeju: *”Život i kultura Livanjskog polja”* i *”Život i kultura seoskog stanovništva Bosne i Hercegovine”*. Bila je jedan od autora izložbe *”Jugoslovenski dani u Ingľhajmu na Majni”* 1974. godine. Izložbu koju je pripremila kustos Bratislava Vladić-Krstić *”Vez i nakit Bosne i Hercegovine”*, sa ostalim kustosima postavljala je u Belgiji (Brisel, Antwerpen i Mons) 1973. godine, u Engleskoj (London i Coventri) 1975. godine, u Francuskoj (Lion, Pariz i Rube) 1979. i 1980. godine. (Čulić, 1988: 288) Istu izložbu Radmila Fabijanić je samostalno postavila i u Sovjetskom Savezu 1982. godine, u Lenjingradu i Alma Ati. (Popić, 1982: 221) U koautorstvu sa Munibom Spahom, u okviru Sarajevske zime u martu 1995., postavila je izložbu *”Kult vode u Bosni”* u organizaciji *AIASN-a* Sarajevo. U Muzeju Sarajevskog atenatata u junu 1999. godine postavila je izložbu *”Iz attarskog dućana sarajevske porodice Papo”*. Za aktivno učestvovanje, koncipiranje i postavljane više tematskih i kompleksnih izložbi etnografskog karaktera dobila je 1977. godine godišnju nagradu Muzejskog društva Bosne i Hercegovine.

Osim aktivnog muzeološkog rada u okrilju svoje matične institucije, gospođa Radmila Filipović-Fabijanić pružala je stručnu pomoć prilikom postavljanja izložbi i izrade idejnih projekata i često bila konsultant u nabavci predmeta u gotovo svim muzejima u Bosni i Hercegovini. Često je učestvovala sa referatima iz problematike kojom se bavila na kongresima folklorista i etnologa. Do kraja života radila je na popularizaciji etnološko-folklorističke struke, svojim popularnim člancima u sarajevskim listovima i predavanjima.¹ Svi mi koji smo sa njom sarađivali sačuvaćemo

¹ Neka od predavanja prikazana su na kraju popisa

je u sjećanju. Smrt ju je zatekla na poslu obnove rada Muzeja grada Sarajeva. (Hadžidedić, 2000: 325)

Premijula je 24. decembra 1999. godine, sahranjena je u Sarajevu na groblju Bare.

Pregled radova u bibliografiji predstavljen je hronološkim redom, s tim što su oni odvojeni u dvije grupe: naučni i stručni članci u časopisima i zbornicima i prikazi u časopisima, osvrti, katalozi i izvještaji.

Bibliografija radova

Naučni i stručni članci u časopisima i zbornicima

1956.

1. S puta u selo Rakitnicu. *Život* god.V, knj. IX, sv. 11, 802.-804. (s V. Palavestra)

1958.

2. Narodne pripovijetke iz Bosne. *GZM E* n.s. 13, 155.-181. Résumé (s V. Palavestra)

1959.

3. Odnos narodne pesme i pripovetke. *Rad IV Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957.*, Zagreb, 1959., 177.-180.

1962.

4. Narodno stvaralaštvo u privremenim ljudskim zajednicama. *Narodno stvaralaštvo-Folklor* 2, 109.-114.
5. Srednjovjekovni grad Dobor. Istina i legende. *Glas komuna*, god. V, br. 159, 3. februar, 9. (nastavlja se)
6. Srednjovjekovni grad Dobor. Istina i legende. *Glas komuna*, god.V, br. 160, 10. februar, 7. (nastavlja se)
7. Srednjovjekovni grad Dobor. *Glas komuna*, god. V, br. 161, 16. februar, 7. (nastavlja se)
8. Srednjovjekovni grad Dobor. Istina i legende. *Glas komuna*, god. V, br. 162, 24. februar, 7. (nastavlja se)
9. Srednjovjekovni grad Dobor. Istina i legende. *Glas komuna*, god. V, br. 163, 3. mart, 10.

1963.

10. Lokalne narodne poruge u svetlu materijala iz Bosne i Hercegovine. *GZM E* n.s. 18, 91.-103. Zusammenfassung.

1964.

11. Narodna medicina i narodna verovanja. *Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi*, *GZM E* n.s. 19, 219.-236. Zusammenfassung.
12. Car Dukljan u narodnim predanjima. *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju* 4, 373.-384. (ćir.). Resume.

1965.

13. Rađanje novog praznika. *Odjek XVIII* br. 22, 13.

1966.

14. Narodne pripovetke i predanja iz Bosanske Posavine. *GZM E* n.s. 20/21, 135.-166. Zusammenfassung.

1968.

15. Narodna medicina istočne Hercegovine. *GZM E* n.s. 23, 35.-76. Zusammenfassung.
16. Osiguravanje zdravlja i srećne budućnosti novorođenčeta mađijskim putem. *Rad XIII-og Kongresa SFJ u Dojranu 1966.*, Skopje, 1968., 365.-371.

1969.

17. Četiri stoleća života jednog dela. *Priroda LVI*, 4, 255.-256.
18. Četrstotine godina jedne knjige. *Politika* god. XLVII, br. 19909, Dodatak kultura i umetnost, god. XIII, br.771, 9. mart, 20. (ćir.)
19. Naši dani u Ingľhajmu. *Oslobođenje*, god. XXVI, 5. april, br.7486, 6.
20. "Bosanci u Makedoniji". *Oslobođenje*, god. XXVI, 18.oktobar, br. 7680, 7.

1970.

21. O narodnoj medicini stanovništva Lištice s okolinom. *GZM E* n.s. 24/25 (1969/70.), 319.-335.
22. Fra Tomo Dafinić. "Sacerdos et Pharmacopoeus Krésshevil". U: *Prvi kongres za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Sarajevo, 1-3.oktobar 1970. godine*, Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1970, 293.-295.
23. Kratak pregled i karakteristike etnološkog rada u BiH u vremenu 1945.-1969. *Radovi XI savjetovanja etnologa Jugoslavije*, 155.-160. Resume.

1971.

24. "Domaći liekar" iz 1868. godine sa Širokog Brijega. *GZM E* n.s. 26, 117.-178.
25. Lečenje kod crkve sv. Ive u Podmilačju. *Rad XV-og Kongresa SUFJ u Jajcu 1968.*, Sarajevo, 41.-44.
26. Bosna očima stranaca. Šomet de Fose i njegovo viđenje Bosne 1807. i 1808. godine. *Odjek XXIV* br. 5, 23.
27. Laktaši. Etnološka slika kraja U: *Laktaši u bližoj prošlosti*, Banja Luka, 33.-48. (s R. Kajmaković)

1972.

28. Očekujući drugo otvorenje. O jednoj izložbi koja je zatvorena poslije šezdeset godina trajanja. *Odjek XXV* br. 15-16, 29.

1973.

29. Promene u narodnim običajima i verovanjima u Župči kod Breze. *GEISAN* 19-20 (1970-1971.), 149.-175. (ćir.) Resume. (s R. Kajmaković).
30. Naš nakit i vez u Brislu. *Odjek XXVI* br.5, 17.

1974.

31. Kolektivna izrada predeonih etnoloških monografija – iskustva i problemi. *Naučni skupovi knj. II, Simpozijum o metodologiji etnoloških nauka 18-20. decembra 1972.*, Beograd, 1974., 33.-39. Résumé. (ćir.) (s V. Palavestra et al.)

32. Transformacija uloge narodne medicine i vidara u savremenim uslovima. *Naučni skupovi knj. III, Simpozijum o metodologiji etnoloških nauka 18-20. decembra 1972., Beograd, 1974., 119.-126. Résumé. (ćir.)*
33. Stuha u verovanju balkanskih naroda. *Rad XIV-og Kongresa SUFJ u Prizrenu 1967., Beograd, 1974., 611.-614. (ćir.)*

1976.

34. Folk medicine in the Lištica region. *WMBHL B II*, 235.-243.
35. On the Edge of the Orient. *Journal 3*, 6.-8.
36. Predgovor radu Vladislava Skarića: Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice u 19. veku. *Grada XX*, knj. 16, 47.-48.

1978.

37. Narodna medicina stanovništva Dervente s okolinom. *GZM E n.s. 30/31 (1975/76.)*, 89.-104.
38. O narodnoj ishrani u okolini Dervente. *GZM E n.s. 30/31 (1975/76.)*, 105.-120. (ćir.)
39. Porodična zadruga i njen značaj za ekonomsku emigraciju (povodom etnoloških istraživanja u Površ i Rakitnu). *GZM E n.s. 32 (1977.)*, 183.-194. (ćir.)
40. Narodna ishrana u predelima Površ i Rakitno u istočnoj i zapadnoj Hercegovini. *GZM E n.s. 32 (1977.)*, 195.-212. (ćir.)

1979.

41. Verovanje u kurativnu moć kulturnih grobova Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. *GZM E n.s. 33 (1978.)*, 57.-84.
42. Rađanje snijeti (mola hydatidosa, sanguinolenta, carnosu) u verovanju i praksi. *Acta XIX*, 1-2, 142.-146. Summary.
43. Etnomedicina i prilike u Bosni i Hercegovini. *Radio Sarajevo VIII oktobar-novembar-decembar*, 274.-287.(nastavlja se)

1980.

44. Etnomedicina i prilike u Bosni i Hercegovini. *Radio Sarajevo IX januar-februar-mart*, 274.-287.
45. Kulna mesta i njihovi pacijenti. *Acta XX*, 1-2, 135.- 139. Summary.

1982.

46. Narodna medicina Drežnjaka. *GZM E n.s. 37*, 33.-45. Summary.
47. Narodna medicina u Bosni i Hercegovini. *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 4*, 51.- 65.
48. Prirodne i kulturno-istorijske karakteristike i vrednosti područja planina Tare i Sušice i kanjona Drine. U: *V Savetovanje nacionalni i regionalni parkovi Jugoslavije, Tara 1981. godine*, Beograd, 143.-149. (s D.Čolić et al.)
49. Da li je narodna medicina danas – narodna? *Etnološki pregled 17*, 233.-243 (ćir.). Zusammenfassung

1983.

50. Narodna ishrana u Drežnici. *GZM E n.s. 38*, 181.-193. (ćir.)
51. "Kompleksna hamajlija" u verovanju nekih balkanskih naroda. *Makedonski folklor XVI*, 31, 109.-118.

1985.

52. Etnografski predmeti u crkveno-verskoj upotrebi kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. *GZM E n.s. 40*, 117.-130. (ćir.) Summary.

1986.

53. Prilog rešavanju problema zaštite etnografskih predmeta. *GEM* 50, 285.-289. (ćir.)
54. O jednom malo poznatom obliku veštačkog srodstva. *Makedonski folklor*, XIX, 38, 125.-129.

1987.

55. Narodna ishrana u tešanjskom kraju. *GZM E* n.s. 41/42 (1986/87.), 69.-90. Summary.
56. O narodnoj medicini u tešanjskom kraju. *GZM E* n.s. 41/42 (1986/87.), 249.-274. Summary.
57. Radovi dr. Milenka S. Filipovića o tuzlanskoj regiji. *Zbornik radova XXXIV Kongresa SFJ*, 225.-228.+ fot. 1. Summary.
58. Etnografska građa u srpskim narodnim poslovicama Vuka Stefanovića Karadžića. U: *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Sarajevo, Zbornici RO*, 425.-432.
59. Tikva u ishrani. *Biološki list XXXIV*, br. 3-4, 53.-54.
60. Prožimanje kulture. *Oslobođenje*, XLIV, septembar, br. 14088, 8.
61. Krompir u našim krajevima. *Biološki list XXXIV*, br. 9-10, 152.(ćir.)

1990.

62. Bibliografija radova Milenka S. Filipovića. *GZM E* n.s. 45, 175.-186.
63. Identity on the Table. The Digest. *Review ISF* 10, 2, 4.-7.

1991.

64. Vrednovanje etnomedicine. U: *Zbornik radova prvog naučno-stručnog skupa "Folklor Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1. i 2. XI 1991. FBiH* 1, 67.-71.
65. Alte Sitten unter neuen Lebensformen. *Etnološki pregled* 28, (ovaj broj časopisa nije štampan, rukopis ostao u štampariji)
66. Porodična zadruga u naučnom delu dr. Milenka S Filipovića. *GEM* 54-55, 267.-272. (ćir.). Summary.

1996.

67. Odraz stanja duha. Što nam sve poručuju sarajevski grafiti. *Stećak* God. III, broj 34, 37. (potpisano: Mila Trboglav)

1997.

68. Upečatljiva lica Bosne. Uz viđeno iz ostavštine Erike Groth-Schmactenberger. *Stećak* God. IV, broj 37, 33. (potpisano: Mila Trboglav)
69. Zapisi morbidnog anđela. Što nam sve poručuju sarajevski grafiti, II. *Stećak* God. IV, broj 37, 35. (potpisano: Mila Trboglav)
70. Cvijetne i zrele ljubavi. Uz dan Svetog Valentina. Blagdani srca. *Stećak* God. IV, broj 38, 38. (potpisano: Mila Trboglav)
71. Svakom svoja mumija. Zemaljski muzej – čiji nije bio, čiji l' neće biti? *Stećak* God. IV. broj 42, 28. (potpisano: Mila Trboglav)
72. Milena pl. Mrazović. Bljesnula s Austro-Ugarskom. *Stećak* God. IV, broj 47, 22. (potpisano: Mila Trboglav)
73. Iz naroda i o narodu. Ljudska zanimanja i jezik. Jezičke nepravde prema ženskom rodu. *Bosanska vila* n.s. god. III, br. 9, 56. (ćir.)
74. Iz naroda i o narodu. Identitet na trpezi. Kuhinja jednonacionalnih i višenacionalnih zemalja. *Bosanska vila* n.s. god. III, br. 7-8, 65.-66. (ćir.)
75. Ivan Zovko (1864.-1900.) Etnograf i pjesnik. *Hrvatska misao* travanj-rujan 3-4, 181.-183.

1998.

76. Kulturno mjesto zagovornice potrebnih. *Stećak* God. V, broj 56, 27. (potpisano: Mila Trboglav)

1999.

77. Kulturna baština. Božić nekad i sad. *Bosanska vila* n.s. god. V, br. 15-16, 71.-72. (ćir.)

2000.

78. Duša duše Hrvatske. Iz hrvatske prošlosti – Ivan Zovko (1864-1900). *Stećak* God. VII. broj 74, 14.
79. Vaskrs nekada u Sarajevu i na selu. *Bosanska vila* n.s. god. VI, br. 19-20, 38.-40. (ćir.)

2004.

80. Zapisi, hamajlije i moći od pomoći. *GZM E* n.s. 46 (1991.), 37.- 88. Summary.

Prikazi, osvrti, vodiči i katalogi

1954.

81. Dr. T. R. Đorđević, Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju; Vampiri i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju. SZB knj. LXVI, Beograd, 1953, VI+282. *Prilozi KJIF XX*, 3-4, 367.-368.

1955.

82. Paul G. Brewster: Two unusual string figures from the United States. Der Forschungsdienst, Band I, Augsburg 1953., poseban otisak, jedna strana. *Bilten* 3, 204.
83. Milovan Gavazzi: Beiträge zur altslavischen Kulturkunde. Zeitschrift für slavische Philologie, Jahrg. XXII (Heidelberg 1954). *Bilten* 3, 204.

1956.

84. Laos. Comparative Studies of Folklore and Regional Ethnology, Tome III. Stockholm, 1955. *Prilozi KJIF XXII*, 3-4, 351.-354. (ćir.)

1957.

85. Albert Bates Lord, Avdo Međedović guslar. Journal of American Folklore, Vol. 69, No 2, 3 (New York 1956), 320-330. *Prilozi KJIF XXIII*, 3-4, 315.-316. (ćir.)

1958.

86. Linda Dégh: Some questions of the social function of storytelling. Acta Ethnographica VI/1-2 (Budapest 1957.), str. 90-147. *GZM E* n.s. 13, 228.-229.
87. Višnja Huzjak, Zeleni Juraj. Publikacija Etnološkog seminara Filozofskog fakulteta, Zagreb 1957, 55. *Prilozi KJIF XXIV*, 3-4, 348.-349. (ćir.)

1959.

88. V. P. Anikin, Russkie narodnye poslovisy, pogovorki i demskij folklor. Moskva 1957, Učpedgiz. Str. 239. *Prilozi KJIF XXV*, 1-2, 152.-153. (ćir.)

1960.

89. Reidar Th. Christiansen, The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants. FF Communications No. 175, Helsinki, 1958, 221. *Prilozi KJIF XXVI* 3-4, 358.-359. (ćir.)

1961.

90. Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957. Zagreb, 1959, str. 351. *Godišnjak, CBI II*, 234.-236.

1962.

91. K. Jakimova: Prvo zasjedanje radnog organizacionog komiteta VII međunarodnog kongresa antropologa i etnografa. *Pregled XIV (LII)*, br. 9, 237.-238.
92. Pripremanje VII međunarodnog kongresa antropologa i etnografa. *Narodno stvaralaštvo-Folklor* 3-4, 282.-283.
93. IX Kongres Saveza Folklorista Jugoslavije. *Pregled XIV (LII)*, br. 10, 248.-349.

1964.

94. N. A. Kriveljev: Novi običaji i praznici u SSSR-u. *Pregled XVI (LIV)*, br. 7-8, 153.-155.

1966.

95. Vinko Möderndorfer: Ljudska medicina pri Slovencih. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Inštitut za slovensko narodopisje, Gradivo za narodopisje Slovencev 1, Ljubljana 1964., str. 431. *GZM E n.s. 20/21*, 218.-219.
96. XIII Kongres Saveza folklorista Jugoslavije u Starom Dojranu 15.-19. septembar 1966. *Odjek XIX* br. 15, 21.

1967.

97. Demos. Internationale ethnographische und folkloristische Informationen. Akademie-Verlag, Berlin; i, Abstracts of Folklore Studies. Izdavač: American Folklore Society. *GZM E n.s. 22*, 207.
98. Milenko S. Filipović: Tragovi staroslovenske (staroruske) trizne kod južnih Slovena. Naučno društvo BiH. Radovi XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knj. 9 (Sarajevo 1965.), str. 175-195. *GZM E n.s. 22*, 207.-208.

1969.

99. Neke zajedničke karakteristike i elementi šamanizma kod Srba i Kirgiza. Povodom knjige Jovana Tucakova: Psihosugestivni elementi u narodnoj medicini Svrliškog Timoka. Posebna izdanja SAN, knj. CCCLXXX, Odeljenje medicinskih nauka, knj. 18. Beograd 1965, str. 87. *Etnološki pregled* 8-9, 97.-99.

1977.

100. "Čovek i sredina". Jugoslovenski časopis za unapređenje života. *Prosvjetni list XXXII*, br. 548, 12.

1981.

101. Slavenske narodne nošnje. Iz zbirke Državnog etnografskog muzeja naroda SSSR-a u Lenjingradu. Sarajevo, oktobar 1981. Collegium artisticum. Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, /7./

1982.

102. Otvaranje – reč predsednika Saveza etnoloških društava Jugoslavije. Neum XVII savetovanje SEDJ. *Etnološki pregled* 18, 7.

1983.

103. Deset godina jedne izložbe. *Odjek XXXVI*, br. 8, 18.

1984.

104. Vodič kroz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Etnološko odjeljenje. Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 41.-62. (s M. Popić)
105. Guide to Collections of the Regional Museum of Bosnia and Herzegovina. Ethnological Department. Sarajevo, The Regional Museum of the SR Bosnia and Herzegovina. 43.-68. (s M. Popić)

1989.

106. Vodič kroz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Etnološko odjeljenje. Drugo dopunjeno izdanje. Sarajevo, Zemaljski muzej BiH, 41.-67. (s M. Popić)
107. Guide to Collections of the Regional Museum of Bosnia and Herzegovina. Ethnological Department. Sarajevo, The Regional Museum of the SR Bosnia and Herzegovina. 49.-71. (s M. Popić)

1990.

108. Dvadeset godina od smrti akademika Milenka S. Filipovića. *GZME* n.s. 45, 163.-164. (ćir.) Summary.
109. Akademik Milenko S. Filipović. Curriculum vitae. *GZME* n.s. 45, 165.-168. (ćir.).

1999.

110. Iz attarskog dućana sarajevske porodice Papo. Izložba. Sarajevo, Muzej Sarajevskog atentata, 58.

Predavanja, radio i tv emisije

1960.

111. Narodno predanje i stvarnost o ubijanju staraca. Radio Univerzitet. Sarajevo.

1962.

112. Stvarnost i zablude u narodnom liječenju. Predavanje na Narodnom univerzitetu i po sarajevskoj regiji, praćeno filmom o mađiji. Sarajevo.
113. O pesmama koje prate običaje. Za emisiju "Slušaoci-saradnici". Radio Sarajevo.
114. O običajima uz pesmu i šalu. Emisija "Folklorni mozaik". Radio Sarajevo.

1965-1966.

115. Tragom običaja. Ciklus od 20 emisija za Radio Sarajevo.
116. Tragom revolucije. Radio Sarajevo (povodom 6. aprila).

1967.

117. Novogodišnje vinjete. Radio Sarajevo.
118. Novogodišnji običaji. Radio Sarajevo.

1969.

119. Prikrivena kultura. Serija "Nauka i mi", TV Zagreb.

1970.

120. Putovanje po Bosni Šomet de Fosea. Radio Sarajevo.

1971.

121. O narodnoj medicini. TV Beograd.

- 122. O narodnoj medicini. Radio Sarajevo.
- 123. O prikrivenoj kulturi. Radio Sarajevo.

1981.

- 124. O stanju etnološke nauke u Jugoslaviji. Emisija "Putevi saznanja" TV Sarajevo.

1982.

- 125. O zanatima. Serija od šest emisija, TV Sarajevo.
- 126. Sinopsis za seriju od šest emisija o spomenicima na otvorenom. TV Sarajevo.

1984.

- 127. Od Butmira do Višnjice. TV Sarajevo.
- 128. Korišćenje kulturne baštine u turističke svrhe. Sedam priloga, TV Sarajevo.
- 129. Proizvodnja sira u Bosni i Hercegovini. TV Sarajevo.
- 130. Zanati. Četiri emisije za obrazovni program TV Sarajevo.
- 131. O zanatima i njihovom odrazu u narodnom stvaralaštvu. Serija od šest emisija, TV Sarajevo.

1989.

- 132. Rama. Emisija "Predanja", TV Sarajevo.

1994.

- 133. O ishrani porodice.
Simpozij "*Žena – kreator estetike prostora i življena.*". Sarajevo, septembar 1994. Organizator AIASN-a Sarajevo.

1997.

- 134. Ženin uticaj na zdravlje ukućana (O kulturi ishrane i narodnom liječenju).
Savjetovanja: Socio-ekonomski položaj žene na selu, Zenica, 17. i 18. oktobar 1997. Organizator Federalno ministarstvo poljoprivrede i vodoprivrede i šumarstva Sarajevo, Unija ženskih asocijacija BiH "ŽAR", Sarajevo

Popis kratica

ACTA – Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae veterinae, Beograd, Savez naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije.

AIASN-a SARAJEVO – Asocijacija za interkulture aktivnosti i spašavanje kulturnog nasljeđa R BiH Sarajevo.

BILTEN – Bilten Instituta za proučavanje folklor, Sarajevo.

BIOLOŠKI LIST – Biološki list za dake škola osnovnog i usmjerenog obrazovanja. Sarajevo, Biološko društvo Bosne i Hercegovine.

BOSANSKA VILA – List za književnost, umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo, SPKD "Prosvjeta".

ETNOGRAFIJA JUŽNIH SLAVENA U MAĐARSKOJ – Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj, Budimpešta, Mađarsko etnografasko društvo.

ETNOLOŠKI PREGLED – Etnološki pregled, Beograd-Zagreb, Savez etnoloških društava SFR Jugoslavije.

GEISAN – Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka, Beograd, SANU.

GEM – Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd, Etnografski muzej

GLAS KOMUNA – Glas komuna, Doboj, Organ Socijalističkog Saveza radnog naroda dobojskog sreza.

GODIŠNJAK, CBI – Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, ANUBiH

GRADA – Grada Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija, Etnologija, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
FBIH – Folklor Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Udruženje folklorista BiH
FAZM-a – Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja
HRVATSKA MISAO – Hrvatska misao. Časopis za umjetnost i znanost, Matica hrvatska, Sarajevo.
JOURNAL – The Journal of the British-Yugoslav Society, Belgrade.
MAKEDONSKI FOLKLOR – Makedonski folklor, Skopje, Institut za folklor "Marko K. Cepenkov".
NARODNO STVARALAŠTVO-FOLKLOR – Narodno stvaralaštvo – Folklor. Beograd, Organ Saveza udruženja folklorista Jugoslavije.
NAUČNI SKUPOVI – Naučni skupovi. Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, SANU.
ODJEK – Odjek kultura umjetnost nauka obrazovanje društveni život. Sarajevo, Kulturno prosvjetna zajednica BiH.
OSLOBOĐENJE – Oslobođenje list socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
POLITIKA – Politika dnevne novine, Beograd.
PREGLED – Pregled časopis za društvena pitanja, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.
PRILOZI KJIF – Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd, Filozofski fakultet.
PRIRODA – Priroda, Časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva, Zagreb, Hrvatsko prirodoslovno društvo
PROSVJETNI LIST – Prosvjetni list za radnike i prosvjeti i kulturi SRBiH, Sarajevo, Udruženje prosvjetnih radnika BiH
RADIO SARAJEVO – Časopis Radio Sarajevo-treći program, Sarajevo,
RADOVI XI – Radovi XI savjetovanje etnologa Jugoslavije, Zenica, Izdanja Muzeja grada Zenice br.I.
REVIEW – Review for the Interdisciplinary Study of Food. East Lansing, Michigan
STEČAK – Stećak. List za kulturu i društvena pitanja. Sarajevo HKD Napredak.
WMBHL B – Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseums, Heft B-Volkskunde, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
ZBORNIK – Zbornik radova o V.S.Karadžiću, Sarajevo, Institut za jezik i književnost
ŽIVOT – Život, Mjesečni časopis za književnost i kulturu, Sarajevo

Literatura

Buturović, Đenana; Kajmaković, Radmila. 1988. "Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1945-1988". Sarajevo: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*: 156-178.
Čulić, Zorislava. 1988. "Muzeološki rad Etnološkog odjeljenja u razdoblju od sto godina (1888-1988)". Sarajevo: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*: 263-293.
Dramušić, Vojin. 1963. "Ljetopis Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1938. do 1963. godine". Sarajevo: *Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1938-1962*: 23-140.
Hadžidedić, Nedžad. 2000. "In memoriam Radmila Filipović-Fabijanić, muzejski savjetnik (1932.-1999.)". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine E n.s.* 48/49 [1996-1999]: 324-328.
Popić, Marica. 1982. "Tematske izložbe Odjeljenja za etnologiju u 1982. godini". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine E n.s.* 37: 219-221.

Olga Lalević
Andrea Dautović
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Etnolog – muzejski savjetnik Radmila Kajmaković – Toska

Uvod

Radmila Kajmaković (Nikolić) rođena je u građanskoj porodici 19. februara 1931. godine u Velesu, Makednija. U rodnom gradu završila je osnovno obrazovanje, a gimnaziju 1950. godine u Beogradu. Iste godine upisuje Filozofski fakultet, grupu za etnologiju. Diplomirala je 21. juna 1955. godine.

U Bosnu i Hercegovinu dolazi 1. oktobra 1955. godine i zapošljava se u Institutu za proučavanje folkloru u Sarajevu kao asistent za narodne običaje. Gospođa Radmila Kajmaković – Toska bila je dio poratne generacije prvih mladih, školovanih etnologa koji dolaze u Bosnu i Hercegovinu.

Od 16. juna 1958. godine, nakon što Institut za proučavanje folkloru ulazi u sastav Etnografskog odeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, započinje njen dugogodišnji rad u Muzeju. Stručni ispit polaže 1959. godine sa ocjenom odličan i stiče zvanje kustosa. (Dramušić, 1963: 41)

Sakupljajući biografske podatke, u personalnom listu gospođe Toske Kajmaković naišli smo na ocjene recenzentata za prevođenje u više zvanje, gdje recenzenti Špiro Kulišić, viši naučni saradnik i dr. Vlajko Palavestra ističu da je njen rad od posebnog stručno-muzejskog i naučnog interesa, jer je pokazala smisao za komparativno proučavanje i diferenciranje narodnih običaja pojedinih etničkih grupa i naroda, za utvrđivanje njihovog rasporeda te za sintetički prikaz običaja na osnovi analize njihovih najznačajnijih elemenata. Nakon dvanaest godina posvećenih istraživačkom, terenskom, naučnom i muzeološkom radu, 2. februara 1968. godine stiče zvanje višeg kustosa.

Kao kustos za narodne običaje učestvovala je u ekipnim i samostalnim naučnoistraživačkim etnološko-folklorističkim ispitivanjima kojim su bili obuhvaćeni projekti Zemaljskog muzeja, a rađeni su u Brezi, Derventi, Livanjskom polju, Imljanima, Žepi, istočnoj Hercegovini (gdje je posebno istraživana Površ), zapadnoj Hercegovini (Lištica, Rakitno, Drežnica, Neum), zatim u Posavini i Tešnju, a samostalna istraživanja vršila je u Donjem Podrinju, Tesliću, Župči kod Breze i Semberiji.

Etnološka istraživanja Semberije radila je od 1968. do 1970. godine kao samostalni istraživač, istražujući narodne običaje, društveni život, lokalna predanja, prošlost, naselja, stanovništvo, nošnje, ishranu, kuću, okućnicu i privredu. Rezultat navedenog rada je *“Semberija – etnološka monografija”*. (Buturović; Kajmaković, 1988: 167)

U periodu od 1969. do 1976. godine rađene su timski dvije teme u oblasti duhovne kulture: *Etnološka istraživanja srednjovjekovne bosanske narodne tradicije* i *Život i kultura matičnih oblasti hercegovačkih iseljenika u SAD*, u okviru kojih je Radmila Kajmaković radila narodne običaje.

U Etnološkom odeljenju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine gospođa Radmila Kajmaković radila je od 1958. do 1989. godine, prvenstveno na izučavanju narodnih običaja. Rezultate svojih naučnih i stručnih istraživanja većinom je objavljivala u svesci za etnologiju Glasnika Zemaljskog muzeja

i Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, ali i u drugim časopisima i zbornicima kako u zemlji, tako i u značajnim etnološkim publikacijama u inostranstvu. Veliki je doprinos Radmile Kajmaković izdavačkoj djelatnosti Zemaljskog muzeja, bilo kao višegodišnjeg glavnog i odgovornog urednika, ili kao člana uredništva sveske za etnologiju Glasnika Zemaljskog muzeja i Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums. Dugi niz godina bila je aktivna u Savezu etnoloških društava SFR Jugoslavije i član uređivačkog odbora časopisa Društva, Etnološkog pregleda.

U okviru muzeološkog rada sređivala je i popunjavala zbirke predmeta u vezi sa narodnim običajima i sređivala i arhivirala građu o narodnim običajima. Sa ostalim kustosima Etnološkog odeljenja učestvovala je u pripremanju izložbi u Zemaljskom muzeju: *“Život i kultura Livanjskog polja”* i *“Život i kultura seoskog stanovništva Bosne i Hercegovine”*. Kao koautor sa mr. Svetlanom Prosenicom postavila je u Muzeju fočanskog perioda NOB u Foči izložbu *“Etnografski prikaz Foče”*. Bila je autor izložbi *“Ljubav i brak kod evropskih naroda”* koja je postavljena 1975. godine u Belgiji sa predmetima iz Bosne i Hercegovine, i *“Ljubav i brak kod jugoslovenskih naroda”* koja je postavljena u SAD 1976. godine. (Čulić, 198: 288)

U više navrata vršila je dužnost šefa Odsjeka za materijalnu kulturu, šefa Odsjeka za duhovnu kulturu i načelnika Etnološkog odjeljenja.

Zvanje muzejskog savjetnika stiče 25. marta 1977. godine. Recenzenti, profesor dr. Đurdica Petrović s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Persida Tomić, muzejski savjetnik Etnografskog muzeja u Beogradu, povoljno su ocijenili njen istraživački, naučni i muzeološki dvadesetogodišnji rad, a posebno u oblasti istraživanja narodnih običaja u Bosni i Hercegovini. Po mišljenju svojih kolega etnologa, Radmila Kajmaković bila je najbolji poznavalac običaja i vjerovanja sva tri naroda u Bosni i Hercegovini. Veoma rano, u okvirima kompletne problematike narodnih običaja, formirala se kao stručnjak – specijalista za novogodišnje, svadbene i pogrebne običaje. (Petrović; Niškanović, 1999: 145-150)

Gospođa Radmila Kajmaković pripadala je jednoj sjajnoj generaciji etnologa koji su, “naoružani” fotoaparatom i većinom pješice, obilazili uzduž i poprijeko Bosnu i Hercegovinu i sakupili bezbroj dragocjenih podataka i eksponata, te sačuvali od zaborava kulturnu baštinu naših naroda. (Beljkašić-Hadžidedić, 2007:11)

U penziju odlazi 28. februara 1989. godine, ali je i dalje bila čest gost kako Etnološkog odjeljenja, tako i muzejske Biblioteke. Autorice ove bibliografije bile su dugogodišnje saradnice gospođe Toske. Svi mi koji smo je poznavali, koji smo imali priliku da sa njom sarađujemo, pamtićemo je kao dobrog prijatelja, dragu, srdačnu i plemenitu osobu sjajnog obrazovanja, široke kulture, radinog i sistematičkog naučnika, poznavaoa kako strane, tako i domaće građe, uvijek spremnu da pomogne. Za mlade generacije gospođa Toska je bila neiscrpan izvor znanja. Od svih pohvala njenom naučnom radu citiraćemo: “Obuhvatajući sve dijelove života, od rođenja do smrti, radovi Radmile Kajmaković pružaju bolju i potpuniju sliku života, običaja i navika ljudi Bosne od mnogih političkih studija.” (Softić, 2000: 322-323)

Nesumnjivo je da gospođa Radmile Kajmaković pripada plejadi velikih imena u etnološkoj nauci, koji su svoje životno djelo ugradili u temelje Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Preminula je u Sjedinjenim Američkim Državama, 13. marta 1999. godine.

Pregled radova u bibliografiji dat je hronološkim redom, s tim što su oni odvojeni u dvije grupe: naučni i stručni članci u časopisima i zbornicima i prikazi u časopisima, osvrti, katalogi i izvještaji.

Bibliografija

Naučni i stručni članci u časopisima i zbornicima

1959.

1. Ženidbeni običaji. Neum. *Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini. GZM n.s. E XIV*, 121.-130. Resume.
2. Krsno ime. Neum. *Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini. GZM n.s. E XIV*, 131.-133. Resume.
3. Božićni običaji. Neum. *Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini. GZM n.s. E XIV*, 135.-137. Resume.

1961.

4. Ženidbeni običaji. *Etnološko-folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju. GZM n.s. E XV-XVI* (1960/61.), 203.-219. Resume.
5. Božićni običaji. *Etnološka-folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju. GZM n.s. E XV-XVI* (1960/61.), 221.-227. Resume.
6. Maskirni ophodi. *Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju. GZM n.s. E XV-XVI* (1960/61.), 229.-231.
7. Bibliografija ženidbenih običaja. *GEM* 24, 153.-176. (ćir) (s P.Kostić)

1962.

8. Narodni običaji. *Etnološko-folkloristička istraživanja u Imljanima. GZM n.s. E XVII*, 141.-158. Resume.

1963.

9. Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. *GZM n.s. E XVIII*, 77.-90. Resume.

1964.

10. Narodni običaji. *Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi. GZM n.s. E XIX*, 195.-208. Zusammenfassung.
11. Neki arhaični elementi u pogrebnim običajima muslimana u Bosni. *Rad XI Kongresa SFJ*, 355.-359. Summary.

1968.

12. Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini. *GZM n.s. E XXIII*, 5.-28. + T. 3.

1970.

13. Narodni običaji stanovništva Lištice. *GZM n.s. E XXIV-XXV* (1969/1970.), 299.-314. + sl. 1-7.
14. Etnološka ispitivanja u Semberiji. *ČIG* 8, 71.-77. + T. 1.- 6.

1971.

15. Laktaši. Etnološka slika kraja U: Laktaši u bližoj prošlosti. Banja Luka, 33.-48. (s R.Fabijanić)

1973.

16. Promene u narodnim običajima i verovanjima u Župči kod Breze. *GEISAN* 19-20 (1970-1971.), 149.-175. (ćir.) Resume. (s R. Fabijanić)
17. Arhaični novogodišnji običaji dinarskog stanovništva. *Godišnjak* 10, *CBI* 8, 213.-249. Resume.

1974.

18. Semberija. Etnološka monografija. *GZM n.s. E XXIX*, 5.-122.
19. Običaji u vezi sa vukom kod balkanskih naroda. *Rad XIV kongresa SFJ*, 631.-634. (ćir.)
20. Razvoj kuće i gospodarskih zgrada u Semberiji. *Etnološki pregled* 12, 65.-76. Resume.
21. Promene u narodnoj kulturi Semberije, rezultati i iskustva. *Simpozijum o savremenim etnološkim promenama*, Zbornik radova. 103.-112.
22. Kolektivna izrada predeonih etnoloških monografija – iskustva i problemi. *Naučni skupovi knj. II, Simpozijum o metodologiji etnoloških nauka 18-20. decembra 1972., Beograda, 1974*, 33.-39. Résumé. (ćir.) (s V. Palavestra et al.)

1975.

23. Rade Peleš – osnivač prvog muzeja u Tuzli. *ČIG* 11, 69.
24. Amour et mariage. Aspects de la vie populaire en Europa. Antwerpen, Ministerie van Nederlandse Cultuur. Yougoslavie. 145.-160.

1976.

25. Folk Customs in the Lištica Area. *WMBHL B II*, 211.-230. + Fig. 7.

1977.

26. Savetovanje o izgradnji jugoslovenskog etno-parka na području geografskog centra Jugoslavije. *Etnološki pregled* 15, 125.-126. (ćir.)
27. Kako je Semberija dobila svoje ime. *Brazde* 16, 4.

1978.

28. Narodni običaji stanovništva Dervente. *GZM n.s. E XXX/XXXI* (1975/76.), 43.-88. (ćir.)
29. Tradicionalno i savremeno u seoskim skupovima u Semberiji. *Novopazarski zbornik* 2, 183.-188. (ćir.)
30. Uvodno izlaganje na Savjetovanju o izgradnji jugoslovenskog etno-parka, Sarajevo. 7. (umnoženo).

1980.

31. Tradicionalni narodni običaji dinarskog stanovništva u Površi i Rakitnom. *GZM n.s. E XXXIV* (1979/80.), 105.-120. (ćir.) Zusammenfassung.
32. Semberija. An ethnological monograph. *WMBHL B III*, 111.-240.
33. Etnološka istraživanja u donjem Podrinju. *ČIG* 13, 151.-162. Zusammenfassung.

1981.

34. Simbol vatre u narodnim običajima Bosne i Hercegovine. *Narodno stvaralaštvo XXI*, 78.-80.

1982.

35. Narodni običaji stanovništva Drežnice. *Etnološko-folkloristička istraživanja u Drežnici. GZM n.s. E 37*, 15.-32. (ćir.) Resume.
36. Posmrtna gozba kod balkanskih naroda. *Makedonski folklor* 15 / 29-30, 77.-81. Summary.
37. Narodni običaji u okolini Teslića. *Rad 27. Kongresa SFJ*, 25.-30. Summary.

- 38. Karakteristike narodnih običaja u Neumu i okolini. *Etnološki pregled* 18, 17.-18. Summary.
- 39. Bratić, Tomo, etnograf. *EJ* 2 Bje-Crn. 408.

1983.

- 40. Zmija u godišnjim običajima Srba u Bosni i Hercegovini. *Narodno stvaralaštvo-Folklor* XXII / 2-4, 65.-72. (ćir.) Summary.

1984.

- 41. Sklapanje braka u prošlosti. *Naš svijet*, God. XX, br. 219., 16.
- 42. Svadba u Kraljevoj Sutjesci. *Naš svijet*, God. XX, br. 220., 29.
- 43. Trke. *Naš svijet*, God. XX, br. 221., 30.
- 44. Prolječni običaji. *Naš svijet*, God. XX, br. 222., 32.
- 45. Vatra – višestruki simbol. *Naš svijet*, God. XX, br. 223., 32.
- 46. Praznik trešanja. *Naš svijet*, God. XX, br. 224., 32. (ćir.)
- 47. Zmija u godišnjim običajima. *Naš svijet*, God. XX, br. 225/226., 30. (ćir.)
- 48. Kult predaka. *Naš svijet*, God. XX, br. 227., 28. (ćir.)
- 49. Sahranjivanje van groblja. *Naš svijet*, God. XX, br. 228., 26. (ćir.)
- 50. Pravni običaji. *Naš svijet*, God. XX, br. 229/230., 30.

1985.

- 51. Neobični novogodišnji običaji. *Naš svijet*, God. XXI, br. 231., 29.
- 52. Koledari. *Naš svijet*, God. XXI, br. 232., 30. (ćir.)
- 53. Maskirni obredi. *Naš svijet*, God. XXI, br. 233., 28. (ćir.)
- 54. Zaštitnici od nepogoda. *Naš svijet*, God. XXI, br. 234., 26. (ćir.)
- 55. Prva brazda. *Naš svijet*, God. XXI, br. 235., 30.
- 56. Težakbaša- starješina zemljoradnika. *Naš svijet*, God. XXI, br. 236., 30. (ćir.)
- 57. Oboravanje sela. *Naš svijet*, God. XXI, br. 239., 28. (ćir.)
- 58. Zaštita novorođenčeta. *Naš svijet*, God. XXI, br. 240., 29.
- 59. Porodična zadruga. *Naš svijet*, God. XXI, br. 241/242., 25. (ćir.)
- 60. Ašikovanje. Tragom narodnih običaja *Almanah*, br.21., 173.-175.

1986.

- 61. Svadbeni običaji naroda Jugoslavije. *Almanah*, br.22., 90.-93.
- 62. Novogodišnje mađije u dinarskom kraju. *Naš svijet*, God. XXII, br. 243., 26.
- 63. Liganje. *Naš svijet*, God. XXII, br. 244., 27. (ćir.)
- 64. Naricanje. *Naš svijet*, God. XXII, br. 245., 27. (ćir.)
- 65. Posmrtna gozba. *Naš svijet*, God. XXII, br. 246., 27.
- 66. Zidanje kuće. *Naš svijet*, God. XXII, br. 247., 28.
- 67. Karavanski saobraćaj. *Naš svijet*, God. XXII, br. 248., 26. (ćir.)
- 68. Žetva. *Naš svijet*, God. XXII, br. 249/250., 27.
- 69. Obredi za izazivanje kiše. *Naš svijet*, God. XXII, br. 251., 32. (ćir.)
- 70. Seoska svadba kod Muslimana. *Naš svijet*, God. XXII, br. 252., 32.
- 71. Tradicionalni seoski skupovi. *Naš svijet*, God. XXII, br. 253/254., 32. (ćir.)
- 72. Groblja. Bosna i Hercegovina. *EJ* 4, E-Hrv, 604.-605.

1987.

- 73. Narodni običaji u tešanjskom kraju. *GZM n.s. E* 41/42 (1986/87.), 211-222. Summary.
- 74. Stari običaji u Neumu. Mađijska zaštita stoke. *Almanah* 23, 190.-191.

75. Maskirani ophodi "Čorjaci". *Naš svijet*, God. XXIII, br. 255., 27.
76. Nekršteni dani. *Naš svijet*, God. XXIII, br. 256., 33. (ćir.)
77. Vjerovanje u vještice. *Naš svijet*, God. XXIII, br. 257., 29. (ćir.)
78. Svatovska povorka. *Naš svijet*, God. XXIII, br. 258., 28.
79. Četvrtak – Dan gromovnika. *Naš svijet*, God. XXIII, br. 259., 28. (ćir.)
80. Zdravice. *Naš svijet*, God. XXIII, br. 260., 31.
81. Bogutovo selo – etnografski prikaz sela koje se raseljava. *Zbornik radova XXXIV Kongresa SFJ*, 229.-234.+ fot.2. Summary.

1988.

82. Etnologija. Uvod. *Spomenica*, 137.-138. (s V. Palavestra i Đ. Buturović)
83. Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1945-1988. godina. *Spomenica*, 156.-178. (s Đ. Buturović)

1989.

84. Osnovni pravci etnoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini. *Zbornik referata*, 153.-161. (s Đ. Buturović)
85. Tradicionalni maskirani ophodi. *Almanah* 25, 189.-191.

1990.

86. Antun Hangi: Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Treće izdanje. Sarajevo, "Svjetlost", Biblioteka Izdanci. /Priredila i predgovor napisala Radmila Kajmaković, 7-15/.

Prikazi, osvrta, katalogi i izvještaji

1958.

87. M. I. Semirjaga, Lužičane, Moskva – Lenjingrad 1955. *GZM n.s. E XIII*, 229.
88. Izvještaj o radu Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu za 1957. godinu. *GZM n.s. E XIII*, 232.-233.

1959.

89. Georgije Megas, Greek calendar customs, Athens 1958. *GZM n.s. E XIV*, 318.-319.

1963.

90. Zorislava Čulić, Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini – Zemaljski muzej u Sarajevu. Sarajevo, 1963., str.33 + XLVII tabli. *Etnološki pregled* 5, 121.
91. Miroslav V. Draškić, Razvoj ćilimarstva u Bosanskom Petrovcu – Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962, str.145-156. *Etnološki pregled* 5, 124.-125.
92. Dušan Drljača, Prilog proučavanja porekla imena "Madžar" u severozapadnoj Bosni.- Zbornik krajiških muzeja I, Banjaluka 1962., str.122.-131. *Etnološki pregled* 5, 125.
93. Vlado Milošević, Tambure i harmonike u bosanskom varoškom pjevanju – Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962., str.132.-135. *Etnološki pregled* 5, 125.
94. Vlado Milošević, Saz – Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962., str.136.-144. *Etnološki pregled* 5, 125.
95. Hasan Škrapur, Riječni saobraćaj na donjem toku Sane i Une – Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962., str.181-191. *Etnološki pregled* 5, 125.
96. Slobodan Pešić, Mlinovi u Pounju – Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962., str.192-213. *Etnološki pregled* 5, 125.-126.

97. Milenko Filipović, Potreba etnološkog snimanja u dolini Trebišnjice – Naše starine – Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine VII, Sarajevo 1962., str.57-59. , *Etnološki pregled* 5, 126.
98. Mato Džaja, Banja Luka u putopisima i zapisima, Banja Luka 1962., str.150. *Etnološki pregled* 5, 128.
99. Miroslav V. Draškić, Narodne nošnje severozapadne Bosne I, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1962., str. XXX+179, table XX. *Etnološki pregled* 5, 128.-129.

1967.

100. "Izvestija na Etnografskija institut i muzej", knjiga IX, Sofija 1966. *GZM n.s. E* XXII, 208.-209.

1975.

101. Prikazi. Izložba "Tuzlansko solarstvo od najstarijih vremena do danas." *ČIG XI*, 126. + T. II.
102. Ljubav i brak, katalog izložbe *Oblici života evropskih naroda, odeljak o Jugoslaviji*, Antwerpen (francusko i englesko izdanje). 15.

1982.

103. Izložba "Tradicionalno tuzlansko zanatstvo". *ČIG* 14, 215.-216.

Popis kratica

- ALMANAH** – Iseljenički almanah, Sarajevo, Matica iseljenika SR Bosne i Hercegovine.
- BRAZDE** – Brazde, Časopis za kulturu i književnost, Bijeljina, Samoupravna interesna zajednica kulture.
- ČIG** – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla, Muzej istočne Bosne.
- EJ** – Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski Leksikografski zavod
- ETNOLOŠKI PREGLED** – Etnološki pregled, Beograd-Zagreb, Savez etnoloških društava SFR Jugoslavije
- GEM** – Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd.
- GEISAN** – Glasnik Etnografskog instituta Srpske Akademije nauka, Beograd, SANU.
- GODIŠNJAK, CBI** – Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, ANUBiH.
- GZM n.s. E** – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija, Etnologija, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
- MAKEDONSKI FOLKLOR**- Makedonski folklor, Skopje, Institut za folklor"Marko K.Cepenkov"
- NARODNO STVARALAŠTVO-FOLKLOR** – Narodno stvaralaštvo –Folklor, Beograd, Organ Saveza udruženja folklorista Jugoslavije.
- NAŠ SVIJET** – Revija Matice iseljenika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Matica iseljenika BiH.
- NAUČNI SKUPOVI** – Naučni skupovi Odeljenje društvenih nauka, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.
- NOVOPAZARSKI ZBORNIK**- Novopazarski zbornik, Novi Pazar,Zavičajni muzej
- RAD XI KONGRESA SFJ** – Rad XI Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Novi Vinodolski 1964., Zagreb 1966.
- RAD XIV KONGRESA SFJ** – Rad XIV Kongresa Saveza folklorista jugoslavije u Prizrenu, 1967.
- RAD 27. KONGRESA SFJ** – Rad 27. Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Sarajevo, 1982
- SIMPOZIJ** – Simpozij *Etnološko proučavanje savremenih promena u narodnoj kulturi*. Zbornik radova, Odeljenje društvenih nauka SANU, Beograd, SANU.
- SPOMENICA** – Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988. Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine,1988.
- WMBHL** – Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Heft B-Volkskunde. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- ZBORNIK RADOVA XXXIV KONGRESA SFJ** – Zbornik radova XXXIV Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Tuzla 1987.
- ZBORNIK RADOVA**- Zbornik radova.Odeljenje društvenih nauka. Beograd, SANU.
- ZBORNIK REFERATA** – Međunarodni simpozijum *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*. Zbornik referata. Sarajevo, 6.-7. oktobar 1988. Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.

Literatura

- Beljkašić-Hažidedić, Liljana. 2007. Susreti sa ljudima. Iz etnografskog terenskog dnevnika. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Buturović, Đenana; Kajmaković, Radmila. 1988. "Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1945-1988". Sarajevo: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*: 156-178.
- Čulić, Zorislava. 1988. "Muzeološki rad Etnološkog odjeljenja u razdoblju od sto godina (1888-1988)". Sarajevo: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*: 263-293.
- Dramušić, Vojin. 1963. "Ljetopis Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1938. do 1963. godine". Sarajevo: *Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1938-1962*: 23-140.
- Petrović, Đurđica; Niškanović, Miroslav. 1999. "In memoriam Radmila Kajmaković (rođ. Nikolić)". Beograd: *Glasnik Etnografskog instituta SANU XLVIII*: 145-150.
- Softić, Aiša. 2000. "In memoriam Radmila Kajmaković, muzejski savjetnik (1931.-1999.)". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH E n.s.* 48/49: 322-323.

Olga Lalević
Andrea Dautović
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Bibliografija naučnog savjetnika dr. Vljaka Palavestre

Uvod

Dr. Vljako Palavestra rođen je u Sarajevu 13. marta 1927. godine. Građansku školu i sedam razreda gimnazije pohađao je u Sarajevu. Maturirao je u Partizanskoj gimnaziji 1946. godine u Sarajevu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je 26. maja 1954. godine, na XVI grupi za narodnu književnost.

Već kao student počinje raditi honorarno u Institutu za proučavanje folklora u Sarajevu (1952.-1955.), a nakon diplomiranja, 11. aprila 1955. godine, primljen je kao asistent. Pripajanjem Instituta Zemaljskom muzeju 1958. godine, započinje njegov rad kustosa pripravnika u Odsjeku za duhovnu kulturu Etnološkog odeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. (Dramušić, 1963: 42)

Pripravnički ispit položio je 1959. godine ocjenom odličan. U personalnom dosijeu dr. Vljaka Palavestre iz Arhiva Zemaljskog muzeja naišli smo na *Upitnik za ocjenjivanje službenika sa zvanjem službenika naučnih ustanova odnosno ustanova u oblasti kulture*. Podatke o stručnom i naučnom znanju, metodu rada, zalaganju i organizacionim sposobnostima za kustosa V. Palavestru, 1959. godine potpisuju dr. Alojz Benac i Špiro Kulišić, naučni saradnik, dajući mu ocjenu “naročito se ističe”. U izvještaju, uz Upitnik koji potpisuje naučni saradnik Špiro Kulišić, navodi se “da drug Vljako Palavestra stalno prati potrebnu stručnu literaturu, kako na našem tako i na više stranih jezika kojima se veoma dobro služi (njemački, engleski i ruski)” i da odlično poznaje poslove svoje struke kako sa praktične, tako i sa teorijske strane, kao i da stečeno znanje stvaralački primjenjuje u svim stručnim i naučnim poslovima. Zbog izuzetnih rezultata u radu, već kao mlad stručnjak postavljen je za prvog šefa Odsjeka za duhovnu kulturu Etnografskog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 20. decembra 1965. godine odbranio je doktorsku disertaciju: “*Narodna predanja o starom stanovništvu u našim dinarskim krajevima*”. U zvanje naučnog saradnika promovisan je 13. jula 1966. godine, a recenzent, dr. Milko Matičetov, znanstveni savjetnik Inštituta za slovensko narodopisje, dajući ocjenu za dotadašnji rad dr. Vljaka Palavestre, kaže da bi, kada bi to bilo moguće po Statutu Zemaljskog muzeja BiH, mirne savjesti predložio da se kandidat odmah promoviše u višeg naučnog saradnika.

Zvanje višeg naučnog saradnika dr. Vljako Palavestra stiče 25. juna 1971. godine. Recenzenti, dr. Zmaga Kumer i dr. Milko Matičetov, pozitivno ocjenjuju njegov dotadašnji rad.

Nakon dvadeset šest godina rada, 7. maja 1981. godine, stiče zvanje naučnog savjetnika. Recenzenti, dr. Đurđica Petrović i dr. Radmila Pešić, redovni profesori Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i dr. Milko Matičetov, znanstveni savjetnik Inštituta za slovensko narodopisje u Ljubljani, daju mišljenje da na osnovu izloženog naučnoistraživačkog rada i djela kandidata jasno proizlazi da se radi o izgrađenom i iskusnom naučnom radniku koji suvereno vlada predmetom svog istraživanja, kao i

problemima van svoje uže struke, i čiji rezultati predstavljaju značajan doprinos naučnim ostvarenjima iz domena usmenog narodnog proznog stvaralaštva.

Osnovna naučna preokupacija dr. Vljaka Palavestre bila je prikupljanje i proučavanje narodnih pripovijedaka i predanja, historijska narodna tradicija i toponomastika Bosne i Hercegovine. U okviru svog naučnog rada vršio je mnoga individualna i ekipna etnološko-folkloristička terenska istraživanja na području Krajine, Kupresa, u okolini Šipova i Jajca, po selima oko Cazina, Velike Kladuše, Slunja, Posavine, okolini Dervente, Šamca, Gradačca, u majevičkim selima, u okolini Bratunca, Srebrenici, u Osatu, Skelanima, okolini Neuma, Livanjskom polju, u Imljanima, istočnoj Hercegovini, Fojnici, Gornjem Podrinju, Površi, Rakitnu, Lijevče-polju. Rukovodio je ekipnim naučno-istraživačkim etnološko-folklorističkim istraživanjima života i kulture stanovništva u Žepi, Lištici, Derventi, Drežnici, Gornjoj Sani, Roškom polju i Seonici. (Buturović; Kajmaković, 1988)

Naoružan fotografskim aparatom, filmskom kamerom, magnetofonom i blokom za crtanje, jer je bio izvanredan crtač, o čemu svjedoče njegove terenske sveske ilustrovane odličnim crtežima, dr. Vljako Palavestra neumorno je istraživao gotovo sve oblasti u Bosni i Hercegovini. Tako predani rad rezultirao je mnoštvom arhivski obrađenih zapisa sa terena, crteža, snimaka razgovora sa kazivačima, dakle obiljem dragocjene građe. Danas Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja (FAZMA), u okviru koga je arhivska zbirka proze narodnih pripovijedaka i predanja, ima snažan pečat sakupljačkog rada dr. Vljaka Palavestre. (Buturović, 1996: 264)

Po ocjenama svojih kolega etnologa dr. Vljako Palavestra bio je jedan od rijetkih istraživača usmenog narodnog proznog stvaralaštva koji je svoje radove bazirao prije svega na građi koju je sam sakupio na terenu. (Niškanović, 1996: 264)

U oblasti izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja, dr. Vljako Palavestra je od 1964. godine bio glavni i odgovorni urednik Glasnika Zemaljskog muzeja, sveske za etnologiju, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinisches Landesmuseum, Heft B i posebnih izdanja Zemaljskog muzeja, te glavni i odgovorni urednik Spomenice 100 godina Zemaljskog muzeja. Prilikom obilježavanja 75. godišnjice i stogodišnjice Muzeja i obilježavanja 90. godišnjice izlaženja Glasnika Zemaljskog muzeja, dr. Palavestra je dao ogroman stručni i naučni doprinos.

Svakako treba spomenuti da je učestvovao na naučnim skupovima sa predavanjima i referatima kako u zemlji, tako i u inostranstvu.

Tokom gotovo četiri decenije svog djelovanja u Zemaljskom muzeju, dr. Vljako Palavestra vršio je razne dužnosti: bio je šef Odsjeka za duhovnu kulturu, načelnik Etnološkog odeljenja (1965.-1971.), a u više navrata i zamjenik direktora Zemaljskog muzeja i rukovodilac Istraživačkog centra Zemaljskog muzeja (1971.-1975.).

Samostalno i sa ostalim kustosima Etnološkog odeljenja učestvovao je u pripremanju i postavljanju više izložbi: *“Život i kultura Livanjskog polja”* (1960. godine, izradio elaborat i postavku), *“Narodna umjetnost Indonezije”* (1966. godine, sa kustosima Z. Čulić i dr. M. Petrićem), *“Život i kultura seoskog stanovništva Bosne i Hercegovine”* (1974. godine), *“Vrijeme naših djedova”* (1976. godine, izložba iz Danske), *“Vez i nakit Bosne i Hercegovine”* (izložba koja je u periodu 1973.-1985. obišla više evropskih gradova, a dr. Palavestra je sarađivao u postavkama u Holandiji 1973., Danskoj 1974. i Engleskoj 1975. godine). (Čulić, 1988)

Istražujući diljem Bosne i Hercegovine, dr. V. Palavestra je tokom terenskog rada, osim bavljenja etnologijom, prikupljao i arheološku građu i vršio arheološka istraživanja. Aktivno je sudjelovao u projektima *“Trebišnjica”* (1967.-1969.) i *“Gornje Podrinje u doba Kosača”* (1973.-1979.). Sa dr. Mariom Petrićem obradio je i objavio srednjovjekovne nekropole sa stećcima u Žepi. (Čović, 1988: 135)

Dr. Vljako Palavestra pripada generaciji prvih školovanih etnologa i jedan je od obnovitelja i graditelja etnološke nauke u Bosni i Hercegovini. Bio je veliki naučnik širokog obrazovanja, raskošni erudita, neiscrpan izvor znanja koje je uvijek bio spreman prenijeti mlađim kolegama. U penziju odlazi 31. augusta 1992. godine.

Premинуo je 27. septembra 1993. godine, a sahranjen je na groblju Sveti Marko u Sarajevu.

Pregled radova dat je hronološkim redom, s tim što su oni odvojeni u više grupa: monografije dr. Palavestre – samostalne, kao i autorski dijelovi u okviru monografija više autora, zatim naučni i stručni članci objavljeni u časopisima i zbornicima, kao i prikazi u časopisima. Zasebnu grupu čini popis članaka dr. Palavestre objavljenih u enciklopedijama i leksikonima.

Osnovni podaci o naučnom radu i životopisu dr. Palavestri mogu se naći u časopisima.¹

Bibliografija

Monografije i knjige

1974.

1. Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika. (Sastavljači dr. Đenana Buturović i dr. Vlajko Palavestra), Sarajevo, "Svjetlost", 286.

1987.

2. Legends of Old Sarajevo. Međunarodna književna manifestacija "Sarajevski dani poezije", 109.

1991.

3. Historijska narodna predanja u Bosni i Hercegovini. Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Institut za književnost, 5.-203.

2000.

4. Legende iz starog Sarajeva. Zemun, Most Art, 93.
5. Legende iz starog Sarajeva. *Sveske XIX/16*, 99.-160.

2003.

6. Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine. Zbornik predanja – Komentari. Srpski genealoški centar, Beograd (Etnološka biblioteka, Posebna izdanja, knj. 1), 504. (ćir.)
7. Legende iz starog Sarajeva. Zemun, Most Art, Edicija Za bolji grad, drugo izdanje, 93.

2004.

8. Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine. Studija – Zbornik i komentari. *Biblioteka Baština*. Sarajevo, Buybook- Zemun, Most Art, 585.

Naučni i stručni članci u časopisima i zbornicima

1953.

9. Narodne pripovjetke s Kupreškog polja i s područja jajačkog sreza. *Bilten br.2*, 279.-308.

¹ Nada Milošević-Đorđević: Poslednja knjiga Vlajka Palavestre. *Prilozi za književnost, istoriju i folklor* LIX-LX (1993-1994), 1-2, Beograd, Filološki fakultet, 139-147. (ćir.)

Maja Bošković-Stulli: Vlajko Palavestra (1927-1993). *Fabula* 35, Heft 3-4, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1994. 319-320.

1955.

10. Priče iz školske lektire, Narodna prosvjeta, Lastavica 14, Sarajevo, 134.+(1). (Izbor).

1956.

11. S puta u selo Rakitnicu. Život god.V, knj.IX, sv.11, 802.-804. (s R.Filipović)

1958.

12. Narodne pripovijetke iz Bosne. GZM n.s. 13, 155.-181. Resume. (s R. Fabijanić)

1959.

13. Istorijski pregled (Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini), GZM E n.s. 14, 85.-93. Resume.
14. Porijeklo stanovništva (Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini), GZM E n.s. 14, 95.-109. Resume.
15. Narodne pripovijetke (Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini), GZM E n.s. 14, 155.-156. Resume.
16. O transkribiranju i redakciji narodnih pripovijedaka. Rad IV Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957., Zagreb, 195.-199.

1960.

17. Komparativno istraživanje narodnih pripovijedaka kao pomoćno sredstvo za proučavanje etničkih odnosa. Rad Kongresa folklorista Jugoslavije VI, Bled 1959., Ljubljana, 117.-121. Abstract.

1961.

18. Narodne pripovijetke. Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju. GZM E n.s. 15-16 (1960.-1961.), 265.-288. Resume.
19. Geneza dvaju narodnih priča o hercegu Stjepanu. Putevi, VII/3, Banja Luka, 305.-320.
20. Die Volkserzählforschung in Bosnien und in der Herzegovina. U: Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen (19.8.-29.8.1959) . Vorträge und Referate.Berlin, Walter de Gruyter&CO., 253.-256.

1962.

21. Narodne pripovijetke. Etnološko-folkloristička istraživanja u Imljanima. GZM E n.s. 17, 159.-174. Resume.
22. Etnografsko odjeljenje. Anali ZM za 1961.god., 6.-8.

1963.

23. Naša narodna tradicija i Herodotove zabilješke o Neurima. Prilog proučavanju naše narodne tradicije. GZM E n.s. 18, 29.-39. Zusammenfassung.
24. Narodne pripovijetke i predanja u Hercegovini. Rad IX-og Kongresa SFJ u Mostaru i Trebinju, Sarajevo, 59.-62. /ćir./. Zusammenfassung.

1964.

25. Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi. Uvod. Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi GZM E n.s. 19, 5.-14. Zusammenfassung.
26. Žepa i njena okolina u prvim decenijama turske vlasti. Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi GZM E n.s. 19, 39.-44. Zusammenfassung. (s H. Šabanović)

27. Narodne pripovijetke i predanja. *Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi*. GZM E n.s. 19, 145.-168. Zusammenfassung.
28. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi. *Radovi knj. XXIV / 8*, 139.-180. + Tab. I-VIII. Zusammenfassung. (s M. Petrić)

1965.

29. Nekropola "Deminov krst" u Burmazima kod Stoca. *NS X*, 195.-202. Zusammenfassung.
30. Narodna predanja o kamenim krstovima u okolini Stoca. *Narodno stvaralaštvo-Folklor IV/ 15-16*, 1192.-1196. Résumé.

1966.

31. Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima. Prilog poznavanju naše narodne tradicije. *GZM E n.s. 20/21 (1965./66.)*, 5.-86. Zusammenfassung.
32. Tradition, History and National Feeling. *Journal*, III/3, 267.-276.

1968.

33. Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu. *GZM E n.s. 23*, 134.-137. Zusammenfassung.

1969.

34. Volksüberlieferungen über die alte Bevölkerung in den Dinarischen Gebieten. Beitrag zur Erforschung der serbokroatischen Volkstradition. U: *Alpes Orientales V. Acta quinti Conventus de Ethnographia Alpium Orientalium Tractantis Graecii Slovenorum 29.III.1967-1.IV.1967*. Ljubljana, *Dela 24/10*, 201.-206. Povzetek.

1970.

35. Život i kultura stanovništva područja Lištice. *GZM E n.s. 24/25 (1969./70.)*, 5.-7.
36. Narodna ishrana u okolini Lištice. *GZM E n.s. 24/25 (1969./70.)*, 289.-297.
37. Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice. *GZM E n.s. 24/25 (1969./70.)*, 337.-362.

1971.

38. Folk traditions of the ancient populations of the Dinaric region. *WMBHL B I*, 13.-98.

1972.

39. Bilješke o historijskim predanjima i toponomastici u gornjem Podrinju. *NS XIII*, 127.-139.

1973.

40. Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini. *GZM E n.s. 27/28 (1972./1973.)*, 101.-153.
41. O nekim relevantnim faktorima interetničkih pojava u narodnim pripovijetkama i predanjima (na osnovu proučavanja bosanskohercegovačkog materijala). *Zbornik 18. Kongresa jugoslovenskih folkloristov, Bovec 1971.*, Ljubljana, 89.-92. Zusammenfassung.
42. Artur Dž. Evans: Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i Staru dubrovačku republiku. Ispravljeno i popunjeno drugo izdanje. Sarajevo, "Veselin Masleša", 305. (redakcija prevoda i komentari, napomene uz tekst).

1974.

43. Kolektivna izrada predeonih etnoloških monografija – iskustva i problemi. *Naučni skupovi knj. II, Simpozijum o metodologiji etnoloških nauka 18-20. decembra 1972., Beograda, 1974, 33.-39.* Résumé. (ćir.) (s R.Fabijanić et al.)
44. O umjetničkoj vrijednosti natpisa na stećcima. *Radio Sarajevo III*, br.6., juli-septembar, 378.-387.
45. Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima. *Narodna književnost*, 262.-266.

1976.

46. The Life and Culture of the Region of Lištica. *WMBHL B II*, 5.-8.
47. Folk Diet in the Lištica Area. *WMBHL B II*, 199.-209.
48. Folk Tales and Legends from the Environs of Lištica. *WMBHL B II*, 245.-268.

1977.

49. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Mrežici (Kratine). *Gornje Podrinje IV*, 43.-45.
50. Ćelija u Ratajima. *Gornje Podrinje IV*, 55.- 65.

1978.

51. Prilozi za proučavanje porijekla stanovništva u okolini Bosanskog Broda. *GZM E n.s. 30/31 (1975./76.)*, 5.-42.
52. Historijska narodna predanja u okolini Dervente. *GZM E n.s. 30/31 (1975./76.)*, 121.-130.
53. Historijska narodna predanja i toponomastika u trebinjskoj Površi. *GZM E n.s. 32 (1977.)*, 5.-32.
54. Prilozi za historijsku topografiju Gornjeg Podrinja. *Gornje Podrinje V*, 1.-27.
55. Rezultati manjih arheoloških istraživanja. Crkvina kod Nekopa. *Gornje Podrinje V*, 42.-43.
56. Crkvina u Deđevu. *Gornje Podrinje V*, 44.
57. Srednjovjekovni kameni sarkofag iz Pođuđa. *Gornje Podrinje V*, 45.-46.
58. Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne. U: *Povijesno-teološki simpozijum u povodu 500-obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Sarajevo, 86.-94.
59. The Genesis of two Folk Legends about Duke Stjepan. U: *Studies in East European Folk Narrative*, American Folklore Society, Indiana University Monographs. 143.-166.

1979.

60. Prilozi za historijsku topografiju gornjeg Podrinja. *GZM E n.s. 33 (1978.)*, 85.-96.
61. Narodna predanja o zatvorenim izvorima na dinarskom području. *Naš krš*, God.V br.7/ XII , 39.-43.
62. Prilozi za historijsku topografiju gornjeg Podrinja. *Radio Sarajevo VIII*, br.26, 523.-536.
63. Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne. *Nova et Vetera XXIX /1*, 213.-221.
64. Crkvina u Borju. *Gornje Podrinje VI*, 21.-34.+ Pl.VI.

1980.

65. Historische Volksüberlieferung und Toponomastik in Fojnica und Umgebung. *WMBHL B III*, 241.-301.
66. O teritorijalnoj podjeli Gornjeg Podrinja u doba Kosača. *Gornje Podrinje VII*, 131.-154.
67. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Mrežici (Kratine). *Gornje Podrinje VII*, 262.-264.
68. Rezultati manjih arheoloških istraživanja. *Gornje Podrinje VII*, 268.-272.
69. Prilozi za topografiju Gornjeg Podrinja I. *Gornje Podrinje VII*, 279.-305.
70. Prilozi za topografiju Gornjeg Podrinja II. *Gornje Podrinje VII*, 306.-336.

1981.

71. Bilješke o historijskim predanjima i toponomastici u gornjem Podrinju. Drina u doba Kosača. *NS XIV – XV*, 127.-139.

72. O porijeklu nekih recentnih antroponima u Bosni i Hercegovini. U: *Četrta jugoslovanska onomastična konferenca. Portorož, od 14. Do 17. oktobra 1981*, Zbornik referatov, Ljubljana, SAZU, 401.-408.
73. Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima. *Hercegovina* 1, 73.-87.

1982.

74. Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice. Etnološko-folkloristička istraživanja u Drežnici. *GZM E n.s.* 37, 165.-188. Summary.
75. Drežnica u Hercegovini (Zabilješka o prošlosti i narodnoj kulturi). *Hercegovina* 2, 81.-124. (ćir.)
76. O porijeklu današnjeg stanovništva Neuma s okolinom. *Etnološki pregled* 18, 15.-16. Summary.

1984.

77. Porijeklo stanovništva Rakitna. Prilog historijskoj demografiji zapadne Hercegovine. *GZM E n.s.* 39, 1.-142. Summary.
78. Publicistička djelatnost muzeja u funkciji prezentacije i vrednovanja kulturnog nasljeđa. *Zbornik X Kongresa SDMRJ*, 141.-145.

1985.

79. Etnografski predmeti muzejske zbirke samostana na Humcu. U: *Katoličke samostanske zbirke i riznice Bosne i Hercegovine, I* : Vodič (Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Travnik i Ljubuški), 225.-230.

1987.

80. Staro hercegovačko "pleme" Krmpotići (prilog istraživanju porijekla Bunjevaca). *Hercegovina* 6, 103.-116. (ćir.)

1988.

81. Kosta Hörmann (1850-1921). Prva generacija stručnjaka Zemaljskog muzeja. *Spomenica*, 35.-39.
82. Etnologija. Uvod. Naučna djelatnost Zemaljskog muzeja 1888-1988. godine. *Spomenica*, 137.-138. (s Đ. Buturović i R. Kajmaković)
83. Hronika značajnih etnoloških akcija i inicijativa. Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1888-1945. godine. *Spomenica*, 138.-142.
84. Muzejske publikacije – ogledalo naučnog rada na etnografiji i folkloristici. Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1888-1945. godine. *Spomenica*, 143.-145.
85. Čiro Truhelka i njegovo djelovanje kao etnologa. Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1888-1945. godine. *Spomenica*, 146.-150.
86. Period između dva svjetska rata (1918-1940). Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1888-1945. godine. *Spomenica*, 151.-155.
87. Period Drugog svjetskog rata (1941-1945). Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1888-1945. godine. *Spomenica*, 155.
88. Ustanove koje su se razvile iz ranijih djelatnosti Zemaljskog muzeja. Uvod. *Spomenica*, 385.
89. Turski arhiv Zemaljskog muzeja. *Spomenica*, 390.-392.
90. Galerija slika Zemaljskog muzeja. *Spomenica*, 396.-401.
91. Institut za proučavanje folklora u Sarajevu. *Spomenica*, 401.-404.

1989.

92. Stojan Janković – mündliche Überlieferung und historische Wirklichkeit. *Narodna umjetnost* 26, 13.-19.
93. Fantastične predstave o starom stanovništvu u usmenom predanju Bosne i Hercegovine. *Zbornik SF*, 141.-148. Summary. (ćir.)
94. Istorijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini. U: *Prilozi za istoriju Fojnice*, knj. I. Prilog istoriji Fojnice, Narodni univerzitet Fojnica. 5.-65.

1990.

95. Milenko S. Filipović i usmeno stvaralaštvo – lokalna predanja. *GZM E* n.s. 45, 171.-172.
96. Historijska narodna predanja u Bosni i Hercegovini. *Završni izvještaj Projekta prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo*, 42.-53. (interni materijal)
97. Usmena narodna predanja o šehitima i njihovim grobovima. U: *Saopštenja naučnog skupa "Doba bosansko-muslimanskog književno-kulturnog preporoda"*, Sarajevo, 17.-19.

1991.

98. "Crkva velika kolik volujuska koža". *Kalendar Prosvjeta* za 1992. godinu, Sarajevo, 134.-144.

1992.

99. Pričanje o sudbini sarajevske Haggade. *Sefarad* 92, 305.-312.
100. Apotropejski simboli muslimana u Drežnici. *Zbornik za orijentalne studije* 1, 147.-154.

1996.

101. Čudesne translokacije sakralnih objekata u usmenom predanju Bosne i Hercegovine. *GZM E* n.s. 47 (1992.-1995.), 209.-221. Resume.

1997.

102. Usmeno predanje o prehistorijskom tumulu u Umčarima. *Godišnjak XXX, CBI* 28, 1992-1997, 117.-123.

1999.

103. O porijeklu vjerovanja u jamskog duha "Perkmana" kod nas. *Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početaka XX vijeka, Zenica, 1973.* 239.-245. Zusammenfassung.

2000.

104. Les déplacements miraculeux de sanctuaires dans la tradition orale de la Bosnie-Herzégovine. *WMBHL B IV*, 197.-207.
105. Legende iz starog Sarajeva. *Sveske XIX/16*, 99.-160.

2001.

106. Usmena predanja o šehitima i njihovim grobovima. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke knj. XIX-XX*, 149.-153.

Enciklopedije i leksikoni

1986.

107. Grdić-Bjelokosić, Luka, sakupljač građe o narodnom životu i narodnih umotvorina. *EJ* 4, E- Hrv, 592.

1988.

108. Crkvina, Obrvine, Rudo. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 93.
109. Crkvina, Pribidoli, Rudo. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 93.
110. Čaplja, Kaoštica, Višegrad. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 93.
111. Batovo, Međurječje, Čajniče. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 119.
112. Bjelan, Modro Polje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 119.

113. Crkvice, Kumijenovići, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
114. Crkvina, Borje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
115. Crkvina, Kalac-Crkvina, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
116. Crkvina, Modro Polje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
117. Čaršija, Gornja Kuta, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
118. Čelije, Ustikolina, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
119. Do, Slatina-Kuhačići, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 120.
120. Đurdevica, Prijeđelo, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 121.
121. Gornje Žešće, Gornje Žešće, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122.
122. Grad, Falovići (Podpeće), Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122.
123. Grad (Gradina), Ilovača-Ćurovići, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122.
124. Gradac, Budoš, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122.
125. Gradac, Ćurevo-Pusto polje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122. (s N. Miletić)
126. Gradina, Donja Sopotnica, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122.
127. Gradina, Dragočava-Osoje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 122.
128. Groblje, Kolovarice, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 124.
129. Hladiljsko brdo, Hladilji, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 124.
130. Hodža, Gornja Kuta-Hodža, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 124.-125.
131. Jasen Kosa, Vejzagići, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 125.
132. Klobučica, Donje Žešće, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 125.
133. Kožetin, Ustikolina, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 126.
134. Krstac-Kalufi, Kratine, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 126.
135. Kulina, Donji Budanj, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 126.
136. Ledenjača, Donji Budanj, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 126.
137. Mala Luka, Slatina, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 127.
138. Mali Podjez, Slatina, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 127.
139. Mramor (Crkvina), Vrbica, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 128.
140. Mramorje, Hladilji, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 128.
141. Mramorje, Marevci, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 128.
142. Ocrkavlje, Ocrkavlje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 128.
143. Paluci, Humsko, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 128.
144. Ploče, Batovo, Čajniče. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 128.
145. Podgrad, Velenići, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 129.
146. Pođuđe, Miljevina, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 129.
147. Previja, Donje Papratno, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 129.
148. Prvnići, Godijeno-Prvnići, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 129.
149. Rataji 2, Rataji, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 129.
150. Ravno groblje (Šanac), Kunovo, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 129.- 130.
151. Samobor, Međurječje, Čajniče. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 130.
152. Sladojevci, Borje, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 130.
153. Tođevac, Tođevac, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 131.
154. Turbe, Somuni, Čajniče. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 131.
155. Velovo groblje (Krš), Kratine, Foča. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 131.
156. Zapljevac, Kopači, Goražde. *AL BiH* 3, Arheološka nalazišta, 132.

Prikazi, osvrta i izvještaji

1958.

157. Four Symposia in Folklore, Edited by Stith Thompson, Indiana University Publications, Folklore Series No. 8, Indiana University, Bloomington, 1953. *GZM E* n.s. 13, 230.

158. Typen türkische Volksmärchen, von Wolfram Eberhardt und Petrev Naili Boratav, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1953. *GZM E* n.s. 13, 230.

1959.

159. Izvještaj o radu Etnografskog odjeljenja. Odsjek za folklor. *GZM E* n.s. 14, 321.-322.
160. Istarske narodne priče. Redakcija, uvod i komentari Maja Bošković-Stulli, Zagreb, 1959.str.287.
Pregled God.XI, knj.II, br.7-8, 131.-132.

1962.

161. Etnografsko odjeljenje. *Analiz Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1961.god.*, Sarajevo, 6.-8.

1965.

162. Narodne pripovjetke. Priredila Maja Bošković-Stulli. "Pet stoljeća hrvatske književnosti ", knjiga 26. Matica hrvatska-Zoro, Zagreb, 1963. *Narodna umjetnost* 3, 206.-207.

1966.

163. "Ukrasni motivi na stećcima " M.Wenzel. *Izraz* knj.XX, god.X, br.8-9., 258.-262.

1971.

164. Gisela Burde Schneidewind, Historische Volkssagen zwischen Elbe und Niederrhein, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde, Band 49, Akademie-Verlag, Berlin 1969, 350 str., *Narodna umjetnost* 8, 290.-292.

In memoriam

1974.

165. In memoriam. Dr. Marija Lopac. Senjska Draga, 21. 1 1887. – Sarajevo, 21. 6 1976. *GZM E* n.s. 29, 221.-222.

1990.

166. In memoriam. Špiro Kulišić (1908.-1989.). *GZM E* n.s. 45, 191-193.

1991.

167. In memoriam. Špiro Kulišić 1908.-1989. *Godišnjak* XXIX, CBI 27, 237.-240.

Prevodilački rad

1962.

168. Prem Čand: Jedna indijska ljubav, Džepna knjiga 256, Svjetlost, Sarajevo. str.215+1, drugo izdanje. (sa ruskog jezika).

1967.

169. Nadežda Šer: Lav Tolstoj- Ivan Turgenjev. Romansirane biografije. Biblioteka "Lastavica", Sarajevo.str.129+3. (prevod sa ruskog jezika).

Popis kratica

- AL BIH-** Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
- ANALI** – Anali Gazi Husrev-begove biblioteke. Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka.
- ANALI** – Anali Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
- BILTEN** – Bilten Instituta za proučavanje folklor, Sarajevo, Institut za proučavanje folklor.
- DELA** – Dela. Razred za filološke in literarne vede, Ljubljana, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana, SAZU.
- EJ** – Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslavenski Leksikografski zavod.
- ETNOLOŠKI PREGLED** – Etnološki pregled, Beograd, Etnološko društvo Jugoslavije.
- GODIŠNJAK, CBI** – Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, ANUBiH.
- GORNJE PODRINJE** – Gornje Podrinje u doba Kosača: međurepublički multidisciplinarni naučnoistraživački program. Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine.
- GZM A n.s.** – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija, Arheologija, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
- GZM E n.s.** – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija, Etnologija, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
- HERCEGOVINA** – Hercegovina: časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Mostar, Arhiv Hercegovine-Muzej Hercegovine.
- IZRAZ** – Izraz. Časopis za književnu i umjetničku kritiku, Sarajevo, "Svjetlost".
- JOURNAL** – Journal of Folklore Institute, Bloomington, Indiana University.
- NARODNA KNJIŽEVNOST** – Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika. (Sastavljači dr. Denana Buturović i dr. Vlajko Palavestra), Sarajevo, "Svjetlost".
- NARODNO STVARALAŠTVO-FOLKLOR** – Narodno stvaralaštvo – Folklor. Beograd, Organ Saveza udruženja folklorista Jugoslavije.
- NARODNA UMJETNOST** – Narodna umjetnost: godišnjak Instituta za narodnu umjetnost, Zagreb, Institut za narodnu umjetnost.
- NS** – Naše starine, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture SRBiH.
- NAŠ KRŠ** – Bilten speleološkog društva, Sarajevo, Speleološko društvo "Bosanskohercegovački krš".
- NAUČNI SKUPOVI** – Naučni skupovi Odeljenje društvenih nauka, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.
- NOVA ET VETERA** – Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline, Sarajevo, Teološka biblioteka.
- PREGLED** – Časopis za društvena pitanja, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.
- RADIO SARAJEVO** – Radio Sarajevo – Treći program, Sarajevo.
- RADOVI** – Radovi. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- SEFARAD 92** – Sefard 92. Zbornik radova. Sarajevo, Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine.
- SPOMENICA** – Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988. Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- SVESKE** – Sveske Zadužbine Ive Andrića, Beograd.
- WMBHL B** – Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Heft B- Volkskunde, Sarajevo, Zemaljski muzej BiH.
- ZBORNİK SF** – Zbornik radova Srpska fantastika. Naučni skupovi SANU, knj. 44, Odeljenje jezika i književnosti knj. 9, Beograd.
- ZBORNİK ZA ORIJENTALNE STUDIJE** – Zbornik za orijentalne studije. Međuakademijski odbor za orijentalne studije, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.
- ZBORNİK X KONRESA SDMRJ** – Zbornik X Kongresa Saveza društava muzejskih radnika Jugoslavije, Cetinje.
- ŽIVOT** – Život, Mjesečni časopis za književnost i kulturu, Sarajevo.

Literatura

- Buturović, Denana; Kajmaković, Radmila. 1988. "Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1945-1988". Sarajevo: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*: 16-177.
- Buturović, Denana. 1996. "In memoriam. Dr Vlajko Palavestra (1927-1993)". Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, E n.s. 47: 264.
- Čović, Borivoj. 1988. "Palavestra Vlajko, etnolog". Sarajevo: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* I: 135.
- Čulić, Zorislava. 1988. "Muzeološki rad Etnološkog odjeljenja u razdoblju od sto godina (1888-1988)". Sarajevo: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*: 286-289.
- Niškanović, Miroslav. 1993. "In memoriam. Dr Vlajko Palavestra (1927-1993)". Beograd: *Glasnik Etnografskog instituta SANU* XLII: 220.

Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – sve-ska Etnologija je naučni časopis koji objavljuje radove iz oblasti etnologije, folkloristike i kulturne antropologije. Časopis izlazi od 1889. godine.

UPUTE AUTORIMA

Za broj u tekućoj kalendarskoj godini radovi se primaju se do 1. juna/lipnja. Rukopisi pristigli nakon tog datuma razmatrat će se za naredni broj. Rukopisi se primaju na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom jeziku i engleskom jeziku, a štampaju se u dvojezičnom obliku.

Radove u digitalnom obliku treba poslati na e-mail adresu: z.muzej@zemaljskimuzej.ba (sa naznakom za Uredništvo GZM/Etnologija), ili snimljene na CD ili DVD (uz obavezan ispis) na adresu: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH/Etnologija, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Zmaja od Bosne 3, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

U trenutku predaje rukopis ide na anonimni recenzentski postupak, na najmanje dvije recenzije. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputama Uredništva.

U opravdanim slučajevima Uredništvo zadržava pravo odbijanja rada.

U slučaju oprečnih stavova recenzenata Uredništvo daje rad trećem recenzentu.

Recenzenti predlažu kategorizaciju rada, a uredništvo donosi konačnu odluku.

U *Glasniku Zemaljskog muzeja BiH* objavljuju se:

- originalni naučni radovi,
- pregledni radovi,
- stručni radovi,
- prethodna saopćenja.

OBAVEZNI DIJELOVI RUKOPISA

Rukopis je potrebno predati kao Word dokument, naslovljen imenom i prezimenom autora. Piše se u proredu 1.5, fontu *Times New Roman*, veličina 12, a ukoliko je unutar teksta katalog piše se veličinom 10.

U zaglavlju mora biti sadržano:

1) Naslov rada

2) Podaci o autoru/autorima

Ime i prezime autora, akademski stupanj (titula), naziv i adresa ustanove u kojoj radi, e-mail adresa

3) Apstrakt/Sažetak

Treba imati opseg od 150 do 200 riječi, piše se u trećem licu u *kurzivu* na jeziku teksta

4) Ključne riječi

Na dnu apstrakta navode se ključne riječi (5-10)

Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – Etnologija is a scholarly journal dealing with ethnology, folklore studies and cultural anthropology. It has been appearing since 1889.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Papers for publication in the current calendar year are accepted until 1 June. Manuscripts received after that date will be considered for the following issue. Manuscripts are accepted in Bosnian, Croatian or Serbian and in English, and are published in both English and one of the former languages.

Manuscripts should be submitted in digital form by e-mail to z.muzej@zemaljskimuzej.ba (subject: za uredništvo GZM/Etnologija) or submitted on CD or DVD, accompanied by a print-out, to: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH/Etnologija, Zemaljski muzej BiH, Zmaja od Bosne 3, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Upon receipt, each paper is submitted anonymously for peer review to at least two readers. Following review, authors are required to make such changes to the paper as are indicated by the reviewers and the editorial board.

The editorial board reserves the right to reject a paper on reasonable grounds. If two readers submit conflicting views the editorial board will submit the paper to a third reader for review.

The readers suggest a category for the paper, but the final decision rests with the editorial board.

The following types of paper are published in the *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*:

- original scholarly papers
- reference works
- professional papers
- preliminary reports.

REQUIRED ELEMENTS

Manuscripts are to be submitted as a Word document, with the author's full name, in 1.5 line spacing, in *Times New Roman* 12-point font, with lists within the text in 10-point.

The cover page shall include the following:

1) Title of the paper

2) Details of the author(s)

Author's full name, academic qualification, name and address of institution, e-mail address

3) Abstract

150-200-word abstract in the third person, in *italics*, in the language of the paper

4) Key words

The abstract is to be followed by 5 to 10 key words.

CITIRANJE PRILOGA U TEKSTU

Na priloge (slike, karte, tablice, table, kataloške jedinice i slično) autor se u tekstu poziva u zagradama, na sljedeće načine: (sl. 1), (karta I), (tab. 1), (T. I), (kat. br. 1).

Ako se autor poziva na jedan od više detalja u jednom prilogu: (sl. 5, 7), (karta II, 1), (T. I, 1).

Ukoliko se poziva na više detalja s istoga priloga: (T. I, 1, 3, 7–10).

Ako se u tekstu autor poziva na više predmeta s više priloga: (T. I, 1, 3, 7–10; T. II, 7–9, 11).

CITIRANJE LITERATURE

Citiranje literature u tekstu i bibliografija rade se po harvardskom sistemu citiranja.

Bibliografske jedinice navode se unutar teksta, u zagradama i na kraju rečenice. Kad se poziva na neki rad navodi se prezime autora i godina izdanja djela:

Tekst... (Bugarski, 2005), a kod izravnog navođenja dodaju se dvije tačke i broj stranice:

Tekst... (Bugarski, 2005: 14).

Ako je u pitanju više radova istog autora koji su objavljeni u različitim godinama, navodi se ime autora i godine izdanja hronološkim redom, odvojene tačkom-zarezom: (Bugarski 1987: 2; 2009: 28), a ako su radovi jednog autora objavljeni u istoj godini dodaje se malo slovo *a*, *b*, *c*: (Bugarski 1960a, b).

Ako se citira djelo koje ima više od dva autora, navodi se samo ime prvog i skraćena *et al.*:

Tekst... (Popović et al. 1980).

Izvori koji su korišteni, pozivanja na Web izvore, kao i objašnjenja koja su potrebna uz neke dijelove teksta, navode se u napomenama ispod teksta (*fusnote*).

POPIS LITERATURE

Popis literature je jedinstven za dvojezični tekst. U popisu literature treba izbjegavati kraćenje naslova i naziva časopisa. Literatura se navodi po abecedi, na kraju teksta.

Navodi se ime autora, godina izdanja, a zatim potpun bibliografski podatak. Više djela istoga autora navesti hronološki, a više radova jednog autora sa istom godinom izdanja navesti kao: H. Kreševljaković 1936, H. Kreševljaković 1936a.

Naslov (i podnaslov) knjige/monografije, odnosno naziv časopisa treba pisati u kurzivu (*italic*). Treba navoditi izvorna imena mjesta izdanja, primjerice, New York, a ne Njujork.

REFERENCES TO ILLUSTRATIONS, FIGURES, MAPS, TABLES, LISTS ETC. IN THE TEXT

References to illustrations, figures, maps, tables, lists etc. are to be in brackets, as follows: (Ill. 1), (map I), (tab. 1), (fig. I), (list no. 1). Where the reference is to more than one, they shall appear as follows: (Ill. 5, 7), (map II, 1), (fig. I, 1). Where the reference is to more than one part of the same figure, it shall appear as follows: (fig. I, 1, 3, 7–10). Where the reference is to several figures with several parts, it shall appear as follows: (fig. I, 1, 3, 7–10; fig. II, 7–9, 11).

BIBLIOGRAPHIC REFERENCES

Bibliographic references in the text shall be cited using the Harvard referencing system. References shall be cited within the text, in brackets at the end of the sentence. When a specific work is cited, the author's surname and year of publication shall be shown as follows:

Text... (Bugarski, 2005). In the case of a direct quotation, this shall be followed by a colon and the page number:

Text... (Bugarski, 2005: 14).

If several works by the same author published in different years are cited, the author's name and year of publication shall be given in date order, separated by a semicolon: (Bugarski 1987: 2; 2009:28). If works by the same author published in the same year are cited, they shall be distinguished by the addition of lower-case letters *a*, *b*, *c*: (Bugarski 1960a, b).

If the work cited has more than two authors, the name of the first only shall be shown, followed by the abbreviation *et al.*:

Text... (Popović et al. 1980).

Sources, including internet sources, and explanations relating to certain passages in the text if required, shall be provided as footnotes.

BIBLIOGRAPHY

A single bibliography shall be produced for both language versions of the paper. Abbreviations of journal titles are to be avoided. The works are to be listed in alphabetical order at the end of the text, citing the author's name, the year of publication, and full bibliographical details. Where several works by a given author are listed, they shall be given in chronological order, with more than one work of the same year by the same author indicated as follows:

H. Kreševljaković, 1936; H. Kreševljaković, 1936a.

The titles (and subtitles) of books and journals are to be written in *italics*. The place of publication is to be given as, e.g., New York, not Njujork.

Primjeri navođenja bilješki za:

- 1) MONOGRAFIJE/KNJIGE JEDNOG AUTORA I RADOVE U ZBORNICIMA

Bilješka u tekstu:

Bugarski 2005: 10

U popisu literature:

Bugarski, Astrida. 2005. *Tragovi ramskog graditeljstva*. Sarajevo: Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo.

- 1.1) DVA ILI VIŠE AUTORA:

Ako se citira djelo koje sadrži dva ili više autora, potrebno je navesti prvog autora te staviti naznaku *et al.*:

Bilješka tekstu:

Černelić et al., 2008

U popisu literature:

Černelić, Milana; Rajković, Marijeta; Rubić, Tihana (ur.). 2008. *Živjeti na krivom putu*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju.

- 1.2) POGLAVLJE U KNJIZI S VIŠE AUTORA

Bilješka u tekstu:

Pletenac, 2006: 78-84

U popisu literature:

Pletenac, Tomislav. 2006. Zrcaljenje kulture. *Zbornik radova Etnologija i kulturni turizam*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju.

- 2) ČLANAK U ČASOPISIMA

Bilješka u tekstu:

Buturović 1968: 89

U popisu literature:

Buturović, Đenana. 1968. "Epska narodna tradicija istočne Hercegovine." Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine n.s.* E 23: 77-131.

Examples of citations for:

- 1) MONOGRAPH/BOOK BY A SINGLE AUTHOR AND PAPERS IN CONFERENCE PROCEEDINGS

Textual notes:

Bugarski 2005: 10

Bibliography:

Bugarski, Astrida. 2005. *Tragovi ramskog graditeljstva*. Sarajevo: Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo

- 1.1) TWO OR MORE AUTHORS:

When the citation refers to a work by two or more authors, only the first author shall be named, followed by *et al.*:

Textual notes:

Černelić et al., 2008

Bibliography:

Černelić, Milana; Rajković, Marijeta; Rubić, Tihana (ed.) 2008. *Živjeti na krivom putu*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju.

- 1.2) CHAPTERS IN A BOOK BY MORE THAN ONE AUTHOR

Textual notes

Pletenac, 2006: 78-84

Bibliography

Pletenac, Tomislav. 2006. Zrcaljenje kulture. *Zbornik radova Etnologija i kulturni turizam*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju.

- 2) PAPER IN A JOURNAL

Textual notes

Buturović 1968:89

Bibliography

Buturović, Đenana. 1968. "Epska narodna tradicija istočne Hercegovine." Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine n.s.* E 23: 77-131.

Uredništvo

Editorial board

